

स. ग्रं. सं. ठाणे
विषय ... निबंध ...
सं. क्र. ११४

लुकरावा

उरवसंग्रह

REFBK-0007169

स. ग्रं. सं. ठाणे
विषय निबंध
सं. क्र. ११४

भाग १ ला.

श्री. कृ. प्र. खाडिलकर

90706
T. 3
941412

नॉटिंग: १०४०७

हिला

सं. नं. ८५८

२५६१२

डेलकर यांच्या सन १८९६

(श्री. कृष्णाजी प्रभाकर खाडिलकर यांच्या सन १८९६
पासून सन १९१० पर्यंतच्या निवडक लेखांचा संग्रह)

श्री. यशवंत कृष्ण खाडिलकर

श्रीदत्तात्रय प्रिंटिंग प्रेस, १३ शेणवीवाडी, कांदेवाडी
मुंबई नं. ४.

REFBK-0007169

आवृत्ति पहिली

सन १९४९

श्रीगंगावाडी, कादवाडी

४.

हिली

४४

मराठी ग्रंथ संग्रहालय ठाणे

का.क्र. ७१६९

विम. मा.का. (स्थल ग्रंथ)

किंमत ६ रुपये

आभार

“लेखांची निवड मी करून ठेवली आहे, लेखसंग्रह माझ्या हयातीत प्रसिद्ध होऊ शकला तर माझ्या मागून प्रसिद्ध होईल,” अशा प्रकारचे उद्गार १९४८ च्या उन्हाळ्यात ती काकासाहेब खाडिलकर यांनी काढले होते. या उद्गारांच्या टोंचणीमुळे लेखसंग्रहाचे काम शक्य तितके झपाट्याने उस्कण्याचा नेट धरल्या, पण अखेर ती काकासाहेबांचे शब्द खरे ठरले गनिमी काव्याची लढाई या लेखमालेच्या शेवटच्या लेखाची प्रकृती त्यांना दाखविण्यासाठी ज्या रात्री त्यांच्या घरी गेली त्याच रात्री मृत्यूचा गनिमी कावा यशस्वी झाला. हा लेखसंग्रह त्यांच्या पश्चात् प्रसिद्ध होत आहे याचे मनाला अत्यंत वाईट वाटते.

या लेखसंग्रहात ‘विविधज्ञान विस्तार’ मधील व ‘केसरी’ मधील ती काकासाहेबांचे निवडक लेख १८९६ पासून १९१० पर्यंतचे देण्यांत आलेले आहेत, यानंतरचे त्यांचे लेख लेखसंग्रहाच्या दुसऱ्या भागात समाविष्ट करण्यांत येणार आहेत. या लेखसंग्रहासाठी जरूर ते ‘विविधज्ञान विस्तार’चे दुर्मिळ अंक श्री. वसंतराव राजत यांनी मोठ्या आस्थेने दिले. त्याचप्रमाणे ‘केसरी’ च्या फायली कै. लो. टिळका यांचे नातू श्री. जयंतराव टिळक यांनी व ‘केसरी’ कचेरीने अपुलकीने दिल्या. त्याबद्दल श्री. वसंतराव राजत, श्री. जयंतराव टिळक व ‘केसरी’ कचेरी यांचा मनःपूर्वक आभारी आहे. त्याचप्रमाणे या लेखसंग्रहात आलेल्या लेखांची पार्श्वभूमी सांगणारा ‘१८९६ ते १९०९ मधील खाडिलकर’ हा लेख श्री. न. र. फाटक यांनी या संग्रहासाठी दिला आहे. संग्रहातील लेख वाचतांना या लेखाचा उपयोग वाचकांकडून होईलच.

‘नवाकाळ’ कचेरी

मुंबई,

ता. २४-१-४९

प्रकाशक

प्रकाशक

१८९६ ते १९०९ मधील खाडिलकर

१९०९

या लेखसंग्रहांत काकासाहेब खाडिलकरांनीं विविध-ज्ञानविस्तारांत १८९६ सालीं लिहिलेल्या लेखांचा समावेश केलेला आहे, त्यापूर्वी या मासिकांतून त्यांचे 'सवाई माधवराव यांचा मृत्यु' हे नाटक प्रसिद्ध झाले होते. नाट्य-सृष्टींतल्या या पदार्पणामुळे पुण्याचे एक तत्कालीन लोकप्रिय नाटककार नारायण बापूजी कानिटकर यांचा व काकासाहेबांचा परिचय झालेला होता तोच पुढे काकासाहेबांचा केसरी कचेरींत प्रवेश होण्याला उपयोगी पडला. वि. ज्ञा. विस्तारांतील 'ब्राह्मण आणि त्यांची विद्या' या पुस्तकावरील टीकेचे लेख लो. टिळकांना फार आवडले, टिळक यावेळीं त्या पुस्तकावर लिहिण्याचा विचार करीत होते व त्याकरितां इतर ठिकाणीं प्रसिद्ध होणाऱ्या तत्संबंधीच्या टीकालेखांवर त्यांची नजर होती. काकासाहेबांचे लेख पाहिल्यावर ते लेख लिहिणाराची त्यांनीं कानिटकरांपाशीं सहज एकदां चौकशी केली. कानिटकरांना त्या लेखाचे जनक काकासाहेब असल्याचें माहीत होतें व त्यांनीं तसें उत्तर दिल्यावर 'अशा तऱ्हेच्या स्वाभिमानाची विचाराचे बुद्धिमान् तरुण केसरीच्या साह्याला निष्ठेच्या चिरस्थायित्वानें येतील तर केसरीच्या चरितार्थावद्दल काळजी करण्याला नको; पण बुद्धिमान् तरुण देशसेवेच्या मार्गाकडे येण्याला धजत नाहींत, सरकारी नोकरींत किंवा वकिलींत जातात. कारण खात्रीची वाढती व त्रिनधोक्याची मिळकत हें त्या बाजूचें मोठें आमिष आहे.' वगैरें आशयाचे उद्गार टिळकांनीं काढले. कानिटकरांनीं या उद्गारांतला हेतु ओळखून काकासाहेबांजवळ केसरीच्या कार्यकर्त्यांमध्ये दाखल होण्याची गोष्ट काढली. काकासाहेबांना हा प्रकार अनपेक्षित असला तरी त्याविषयीं आढेवेढे घेण्याचें कारणच

नव्हतें. देशसेवा घडावी या निदिध्यासानें त्यांना 'केसरी'कडे जाण्याची प्रेरणा या काळांत लाभलेली होती. ती प्रेरणा सफल करण्याची संधी अशा रीतीने अनायासे वाढून आल्यावर काकासाहेबांनीं तिचें अत्यंत तत्परतेने स्वागत केलें. पुढें केसरीकडे रुजू होतांना त्यांना फारशी उमेदवारी करावी लागली नाहीं. त्यांच्या लेखणीचा कस व तयारी टिळकांना माहीत होतीच. टिळकांच्या सूचनेवरून त्यांनीं 'राष्ट्रीय महोत्सवांची आवश्यकता' या विषयावर लेख लिहिला. टिळकांनीं हा लेख लिहिण्याची सूचना देतांना विशेष चर्चाहि केली नाहीं. काकासाहेबांनीं या लेखामध्ये ग्रीस देशातील 'आलिंपिक' सारख्या महोत्सवांच्या उपयोगाचें विवेचन केलेलें आहे. टिळकांनीं लेख लिहिण्याला सांगितल्यावर काकासाहेबांनीं इकडेतिकडे हिंडून काहीं पुस्तकें जमविलीं, त्यांतून माहिती काढली व झपाट्याने लेख लिहून टाकला. टिळकांनीं तो पाहून छाप्याला दिला. तो दिवस रविवारचा होता. मंगळवारच्या केसरींत तो प्रसिद्ध व्हायचा तर आजच्या आज तयार केला पाहिजे अशा भावनेने काकासाहेबांनीं त्या दिवशीं जेवणाखाण्याची पर्वा केली नाहीं. सकाळपासून दुपार उलटपर्यंत त्यांनीं सारा वेळ लेखाच्या कामांत घालविला. तो टिळकांच्या हातीं पडून त्यांनीं तो छापखान्यांत पाठविल्यावर काकासाहेब निश्चित झाले व इतर उद्योगास लागले.

१ सप्टेंबर १८९६ ते १९०९ डिसेंबर अखेरपर्यंतच्या काळांतील म्हणजे उण्यापुण्या चौदा वर्षांतील केसरींतील लेख या पहिल्या खंडांत आलेले आहेत. या अवधींत देशामध्ये ज्या घडामोडी झाल्या त्यांचा थोडक्यांत आढावा दिल्यास या लेखाचा अधिक स्पष्ट बोध होईल. १८९६ सालांतील अवघे दोनच लेख प्रस्तुत संग्रहांत आहेत. त्यानंतर १८९७ च्या सूनमध्ये काकासाहेबांनीं केसरीकरितां आपली लेखणी उचलली. १८९६

च्या अखेरीस मुंबईतील प्लेगच्या साथीने पुण्यास पछाडण्याला सुरवात केली व १८९७ च्या पहिल्या तिमाहीत तिचा कहर माजून ती ओसरली. या सुमारास केसरीत काम करणाऱ्या एका इसमाच्या आजारी नातेवाईकाबरोबर काकासाहेबांना टिळकांनी वेळगांवास पाठविले, आणि 'तेथून सांगलीस जा व पुण्याहून बोलावणें येईतोवर तेथेंच रहा' असे टिळकांनी त्यांस जातांना बजावल्यामुळे काकासाहेब जूनपर्यंत सांगलीस होते. ते महिन्याच्या अखेरीस टिळकांनी त्यांस तारेने बोलावणें केलें, काकासाहेब पुण्यास आले तो दिवस पुन्हां रविवारचाच होता. येतांच त्यांनी केसरीकचेरीत फेरी टाकली, तां तेथें केसरीची कांहींच तयारी नव्हती. टिळक सिंहगडास गेलेले होते. केळकरांचा 'मराठा' प्रसिद्ध झाल्यामुळे तेहि नव्हते. कचेरीत कोणीतरी एक कारकून होता. त्याला विचारलें तर केसरीच्या कामाबद्दल त्यानेंही आपल्या कानावर हात ठेवले. अशा स्थितीत काम चालू करण्यासाठीं काकासाहेबांनीं टपाल पाहून कांहीं मजकूर छापण्यास दिला, आणि अग्रलेखाच्या विषयाचें चिंतन चालविलें. शिवाजी व गणपति यांचे उत्सव या काळीं बाल्यावस्थेंत असल्यामुळे उत्सवाच्या दिवसापूर्वी त्यांची महती गाऊन लोकांना त्यांचा वेध लागावा म्हणून टिळक लेख लिहीत असत, हें लक्षांत घेऊन पुढें थोड्याच दिवसांवर असलेल्या शिवाजी उत्सवानिमित्त काकासाहेबांची कालाईच्या 'हिरो अँड हीरोवर्शिप' या पुस्तकांतील विचारसरणीच्या अनुरोधानें केसरीसाठीं 'विभूतिपूजा' हा अग्रलेख लिहिला. या वर्षाच्या शिवाजी उत्सवांतील वाङ्मयांतून टिळकांवर राजद्रोहाचा आरोप करण्यासारखी कुस सरकारानें शोधून काढली व टिळकांना तुरुंगांत पांचविले ही गोष्ट प्रसिद्ध आहे. खटल्याच्या वाङ्मयांत विभूतिपूजा हा लेख व 'स्फुट सूचना' या सदरांतला शिवाजी उत्सवाचा काकासाहेबांनीं लिहिलेला अहवाल यांना सरकारनें महत्त्वाचें स्थान दिलेलें होतें. पुढें टिळक तुरुंगांत अडक

त्यावर केसरीची संपादकीय धुरा अधिकृत रीत्या केळकरांच्या नांवावर असली तरी काकासाहेबच १८९९ सालापर्यंत केसरीचे अग्रलेख प्रामुख्याने लिहीत असल्याची साक्ष खुद्द टिळकांनींच 'पुनश्च हरिः ॐ' या लेखांत जाहीरपणे दिलेली असल्याने त्याबद्दल निराळी चर्चा करण्याचें कारण नाही. मात्र एवढें सुचवून ठेवणें अवश्य आहे कीं काकासाहेबांनीं या अवधींतीलहि फारच थोडे लेख छापण्यासाठीं निवडले व तेवढे या संग्रहांत प्रसिद्ध होत आहेत.

१९०० ते १९०२ या तीन वर्षांत काकासाहेबांचे वरेंच महिने मुंबईच्या वास्तव्यांत गेले. त्यांची एल् एल् बीची पहिली परीक्षा उतरलेली होती. ते पूर्ण एल्एल् बी. नाहींत म्हणून १८९७ सालीं त्यांच्या ऐवजी एल्एल् बी. म्हणून केळकरांना मराठ्याप्रमाणें केसरीचें संपादकत्व लाभलें. देशसेवेला कायद्याच्या ज्ञानाची जरूरी फार व त्या ज्ञानाला पदवी-खेरीज लोकांत मोल नाहीं. या अनुभवानें काकासाहेबांनीं एल्एल् बीची दुसरी परीक्षा उरकून पदवी मिळवावी असें टिळक वारंवार त्यांना आग्रहानें सुचवीत असत. पुण्यास केसरीच्या कामगिरींत राहून अभ्यास होणार नाहीं म्हणून टिळकांनीं त्यांना मुंबईस पाठवून दिले. केसरी बंद पडला किंवा कांहीं कारणानें सोडावा लागला तर कायद्याच्या पदवीनें पोट भरण्याची व्यवस्था करतां येईल असाहि एक पोटहेतु काकासाहेबांना मुंबईस पाठवितांना टिळकांच्या मनांत होता. काकासाहेब मुंबईला राहूं लागले; पण पुण्यास लागलेली लेखनाची संवय त्यांना मुंबईस स्वस्थपणें अभ्यास करूं देईना. त्यांनीं सुरू झालेल्या दक्षिण आफ्रिकेंतील ब्रिटिश-बोअर युद्धाचा बारकाईनें अभ्यास आरंभला. इंग्रजांच्या वर्चस्वाला जोराचे धक्के देऊन किंवा बारीक चिमटे काढून बेचैन करणारें

परराष्ट्रीय राजकारण काकासाहेब तक्षकाच्या अनिमिष जागृतीने पहात असत. युद्धभूमीचे नकाशे पुढे ठेवून ब्रिटिश-बोअर फौजांनी चालविलेल्या डावपेंचांच्या हालचाली व त्यांचे परिणाम यांचा काकासाहेबांनी चांगला अभ्यास केला. या युद्धाची रोजची माहिती ते पुष्कळदां केसरीसाठी लिहून पाठवीत असत व त्या कार्मी त्यांचा पुष्कळसा वेळ खर्ची पडत असे. युद्ध संपल्यावर १९०२ साली त्यांनी जूनच्या उत्तरार्धापासून आगस्ट अखेरपर्यंत एकूण ९ लेख 'गनिमी काव्याची लढाई' असे नांव देऊन लिहिले. या लेखांचा समारोप आणखी एका लेखाने करावा अशी टिळकांची इच्छा होती. तसा लेख काकासाहेबांनी लिहून तयार केला, परंतु टिळकांनी तो लेख आपले विश्वासू कायदेपंडित स्नेही दाजी आबाजी खरे यांना दाखविला. त्यांना त्या लेखांत राजद्रोहाच्या छटा सापडल्या म्हणून तो रद्द करावा लागला. टिळकांना छळणारा तार्किकमहाराजांचा खटला त्या दिवसांत ऐन रंगांत असल्याने त्यांच्या भरील आणखी राजद्रोहाची घोरपड नको, तरी सुद्धा या लढाईच्या उलटसुलट तपशिलाची तात्त्विक चर्चा झाली पाहिजे, अशी टिळकांच्या चित्ताची उत्कटता असल्याने त्यांनी स्वतःच तसा लेख लिहिण्याचें ठरविलें, पण त्यांना इतर कामाच्या रगाड्यांत सवड गवसली नाही व त्या लेखाचा संकल्प जो मार्गे पडला तो उचित काळ निघून गेल्यावर कायमचाच मार्गे पडला. आज या गोष्टीचें महत्त्व टिळकांना ती लेखमाला किती आवडली होती, या दृष्टीनेच आहे.

१९०३ पासून १९०५ पर्यंत काकासाहेब नेपाळांत राहिल्यामुळे केसरीत त्यांचे लेख नसावेत हें सरळ आहे. १९०५ ते १९०७ अखेरपर्यंतच्या काळांतील त्यांचा एकहि लेख या संग्रहांत नाही. याचें कारण ते केसरीत लिहीत नव्हते असें नसून त्यांनी या काळांतील आपल्या लेखांची

निवड केली नाहीत हे आहे. १९०७ सालीं सुरतेची काँग्रेस कशी व कोणी मोडली या संबंधाचा विस्तीर्ण लेख या संग्रहांत आहे. काँग्रेस मोडतांच टिळकांनीं काकासाहेबांना एकंदर परिस्थिति समजावून देऊन हा लेख लिहिण्यासाठीं पुण्यास रवाना केले व त्यांनीं हा लेख तयार करून छापला. त्या दिवसांचें बव्हंशी स्मरण असणारांना या लेखानें महाराष्ट्रांत केवढी खळबळ उडवून दिली होती, हें निराळें सांगायला नको. सर्वत्र हाच लेख आधाराला घेऊन सुरतेबद्दल मवाळ पक्षाची रेवडी उडविणारे वाद चालत असत. पुढें काकासाहेबांनीं लिहिलेले सारे लेख सुरत प्रकरणांतील राष्ट्रीय पक्षाच्या लढाऊ धोरणाचें अनुसंधान राखूनच लिहिलेले आहेत हें वाचकांच्या लक्षांत येण्याला हरकत नाही. १९०८ च्या मध्यांत टिळक सरकारच्या रोधाला बळी पडले. त्यांना सहा वर्षांची शिक्षा ठोठावून सरकारानें त्यांची मंडालेस रवानगी केली.

यावेळीं केसरीचें संपादकत्व प्रत्यक्षपणें काकासाहेबांकडे आलें. ते सुमारे दीड वर्षच त्यांनीं मोठ्या खबरदारीच्या धडाडीने चालविलें. १८९७ सालीं टिळकांना शिक्षा झाली तेव्हां लोकांमध्ये राजकीय जागृति व संवेदना अगदींच कमी असल्यानें त्यांचा क्षोभ मनांतल्या मनांतच राहिला. १९०८ सालीं वरील दोन्ही गुण बरेच बळावले असल्यामुळें मुंबई शहरीं टिळकांच्या शिक्षेनिमित्त मजुरांनीं दंगे केले. काकासाहेबांच्या मननशील विचार प्रवृत्तीला हा एक चांगला विषय सांपडला व दंग्याचें वातावरण शांत झाल्यावर 'सर्वांपुढें मुंबईच कां?' या मथळ्याची लेखमाला त्यांनीं लिहिली. या लेखमालेनें 'गनिमी काव्याच्या लढाई' प्रमाणेंच लोकांना सहसा न उमगणाऱ्या विचारांचें दर्शन घडविलें. समाजांतील शेतकरी, कामगार, कारकून, व्यापारी इत्यादि भिन्न भिन्न विभागांच्या जीवनाची मीमांसा करून या

लेखमालेने देशांतील राजकीय विचाराला नवे ज्ञान पुरविले. तिकडे युरोपांत मुंबईतल्या दंग्याची बातमी ऐकून रशियांत सोव्हिएट राज्यव्यवस्था अंमलांत आणणाऱ्या लेनिनने टिळकांच्या पुढारीपणाचें कौतुक गाईलें, असें म्हणतात. हे दंगे नुसत्या माथेफिरूपणाचे द्योतक नसून त्यांच्यामार्गे हिंदी राजकीय जीवनाच्या उत्क्रांतीचें रहस्य आहे याचा ऊहापोह काकासाहेबांनीं केला असून त्यांतील अनेक प्रमेयें आजच्या दिवसांत सुद्धां तार्जी वाटण्यासारखीं आहेत.

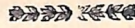
ही लेखमाला विशेष गाजल्यामुळें तिचा थोडा विस्तारानें निर्देश केला आहे. या लेखमालेइतकेच वाचनीय लेख १९०८ सालांतील टिळकांच्या खटल्याविषयींचे आहेत. या लेखांत ज्यावरून टिळकांनीं राजद्रोह केल्याचें न्यायाधीशानें ज्यूरीच्या निकालावर मान्य केलें ते लेखहि धरलेले आहेत. त्यांतल्या त्यांत 'टिळक आणि दावर' हा लेख येथें मुद्दाम वाचकांचें लक्ष वळविण्याजोगा आहे. १८९७ सालीं काकासाहेबांना टिळकांचें चरित्र आणि कर्तृत्व याबद्दल पराकाष्ठेचा आदर असला तरी प्रत्यक्ष साहचर्याचा माढ परिचय नव्हता. १९०८ मध्ये ही उणीव भरून निघालेली होती. शिवाय आतां सहा वर्षांची हद्दपारीची शिक्षा भोगून टिळक परत येतीलच असा भरंवसा नव्हता. यामुळें टिळकांच्या तपस्वी चरित्र्याचें व देशोद्धाराच्या निस्सीम तळमळीनें अविश्रांत चाललेल्या उग्र तेजस्वी कर्तृत्वाचें काकासाहेबांनीं 'टिळक आणि दावर' या लेखांत जें विवेचन केलें आहे, तें टिळकांच्या थोरवीचा अभ्यास करूं इच्छिणाऱ्यांना सदैव मार्गदर्शक होईल, अशा भरीव आणि पळेदार विचारांनीं खचलेलें आहे. टिळकांच्या मार्गे त्यांचीं कायें जोमानें चालू रहावीत म्हणून काकासाहेबांनीं ज्यावर आपला पहिला लेख लिहिला तो राष्ट्रीय उत्सवांचा विषयसुद्धां या संपादकीय काळांत महाराष्ट्रीय जनतेसमोर त्यांनीं घोलविला आहे. प्रस्तुत लेखसंग्रहांत

शेवटचा लेख 'एका वर्षात पारडे फिरले' हा असून त्याच्या शेवटी असलेला म. गांधींनी आत्मबलाधिष्ठित चळवळीसंबंधी केलेल्या उपदेशाचा पुरस्कार अतिशय सूचक आहे.

१९१० सालच्या प्रारंभी मुद्रणस्वातंत्र्य हिरावून घेण्याच्या कारवाईचा सरकारी मनसुबा जाहीर होताच केळकरांनी आपल्या वडीलक्रीच्या अधिकारांत काकासाहेबांस न विचारतां त्यांचें संपादकत्व आपल्या हातीं घेतलें. त्यांची जाज्वल्य लेखणी मुस्कटदाबीच्या नव्या युगांत केसरीला केव्हां गोत्यांत आणील याचा नियम नाही, असल्या कसल्याशा भावनेनें केळकरांनीं काकासाहेबांना संपादकीय आसनावरून उठविल्यावर पांच हजारांच्या जमानतीचें गण्डान्तर केळकरांच्या कारकीर्दींत केसरीवर येऊन काकासाहेबांना दूर करण्यामागली भावना आपोआपच खोटी ठरली. १९०८ मध्ये टिळकांच्या खटल्यानिमित्त केळकरांनीं मराठ्यांत लिहिलेल्या लेखावरून केळकरांना कोर्टाची वेअब्रू केल्याच्या गुन्ह्याबद्दल प्रायश्चित्त घ्यावें लागलें ही आणखी एक गोष्ट लक्षांत ठेवल्यास, काकासाहेबांना केसरी पारखा व्हावा अशा केळकरांनीं उत्पन्न केलेल्या परिस्थितीमागील भावनेचें वेगड उडून जाण्याला उशीर लागत नाही.

काकासाहेबांच्या लेखांचा हा स्थूल आढावा येथें सादर केला आहे. मर्मज्ञ वाचकांना त्यांचा अभ्यास करण्याजोगे अनेक विषय त्यांत आढळतील. काकासाहेबांचा व्यासंग, मार्मिक अवलोकन, त्यांचें राजकीय तत्त्वज्ञान, त्यांची भाषाशैली, काकासाहेब व टिळक यांच्यांतील साम्य व अंतर वगैरे कित्येक गोष्टी एकत्र घेऊन विशद करण्यासारख्या आहेत. परंतु काकासाहेबांच्या लेखांचा दुसरा खंड प्रसिद्ध होईपर्यंत या बाबतींत वाट पहाण्याशिवाय गत्यंतर नाही.

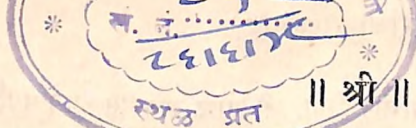
अनुक्रमणिका

लेखसंख्या		पृष्ठसंख्या
१	ब्राम्हण आणि त्यांची विद्या	१
२	” ” ” ”	१९
३	” ” ” ”	४०
४	” ” ” ”	५६
५	गौतम बुद्ध,	७३
६	” ”	९२
७	” ”	१०७
८	केसरींत प्रवेश व लो. टिळकांचें शिष्यत्व	१२८
९	राष्ट्रीय महोत्सवांची आवश्यकता	१३२
१०	राष्ट्रीय महोत्सवांचे वेळीं सुशिक्षितांनीं काय केलें पाहिजे	१४०
११	लोकमान्य टिळकांवरील ९७ सालच्या खटल्यांचे लेख	१४७
१२	प्रजापक्षाची सांप्रतची स्थिति	१५७
१३	प्रजापक्षानें अधिक जोरानें पुढें पाऊल टाकलें पाहिजे	१६४
१४	राष्ट्रीय सभा यशस्वी कशानें होणार	१७३
१५	कायदा आणि न्याय	१७९
१६	सरहद्दीवरील लष्करी धोरण	१८५
१७	विभूति पूजा	१९४
१८	श्रीशिवाजी महोत्सव	२०१
१९	हिंदुस्थानचे नवीन गव्हर्नर जनरल ना. मि. कर्झन	
	लेखांक १ ला	२११
२०	” ” ” ”	२१९
२१	” ” ” ”	२२९

२२	मद्रासची राष्ट्रीय सभा	२३८
२३	लॉर्ड कर्झन यांची भाषणे	२४४
२४	ज्युविलीच्या खुनांची पुरवणी: द्रविड बंधूंचे खून	२५२
२५	बेमालूम सांधा जोडणारे खाडिलकर	२६४
२६	गनिमी काव्याची लढाई	लेखांक १ ला २६५
२७	" " "	लेखांक २ रा २७२
२८	" " "	लेखांक ३ रा २८१
२९	" " "	लेखांक ४ था २८९
३०	" " "	लेखांक ५ वा २९८
३१	" " "	लेखांक ६ वा ३०७
३२	" " "	लेखांक ७ वा ३१५
३३	" " "	लेखांक ८ वा ३२३
३४	" " "	लेखांक ९ वा ३३२
३५	सुरतची राष्ट्रीय सभा	३४२
३६	धुळ्याची प्रांतिक सभा व मवाळांचे क्रीड	३८२
लो. टिळकांवरील १९०८ सालच्या खटल्याचे लेख		
३७	(दुहेरी इषारा	३९०
३८	बाँब गोळ्याचा खरा अर्थ	४००
३९	बाँब गोळ्याचे रहस्य	४०९
४०	हे उपाय टिकाऊ नाहीत	४१७
४१	(पत्रकर्त्यांच्या स्फुट सूचना	४२५
४२	रा. टिळक यांजवरील खटला	४२७
४३	टिळक आणि दावर	४३७
४४	श्रीगजानन महोत्सव	४४७

४५	सर्वात पुढें मुंबईच कां	लेखांक १ ला	४५६
४६	” ” ” ”	लेखांक २ रा	४६३
४७	” ” ” ”	लेखांक ३ रा	४७२
४८	” ” ” ”	लेखांक ४ था	४७८
४९	” ” ” ”	लेखांक ५ वा	४८५
५०	शिष्टाई लाथाडली गेली		४९२
५१	नागपूरची राष्ट्रीय सभा		५०५
५२	नागपूर कीं मद्रास		५१६
५३	सुराराध्य आणि दुराराध्य		५२८
५४	आम्हाला पार्लमेंट पाहिजे		५३८
५५	तरी हें भयंकरच		५४८
५६	निमकहराम सरकारी नोकर		५५५
५७	श्रीगणपति-महोत्सव		५६३
५८	तुम्ही काय करणार तें सांगा		५७२
५९	दे. भ. शिवराम महादेव परांजपे		५८२
६०	मराठी भाषेचा उत्सव		५९२
६१	वर्षाचे आंत पारडें फिरलें		६००

नोदं. १०७

खाडिलकरांचा लेखसंग्रह

* ब्राह्मण आणि त्यांची विद्या (परीक्षण)

अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः

प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥

सर्वारंभाः हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः ।

मराठी ग्रंथ संग्रह

दा. क्र. ६७

भगवद्गीता

२०६१

महाराष्ट्राचा अलीकडील दहा पंधरा वर्षांचा इतिहास पाहिला असतां, विद्वान व बुद्धिमान हणून नांवाजलेले, उद्योगानें व दृढनिश्चयानें प्रसिद्धीस आलेले, स्वार्थत्याग करून देशहितास वाहून घेणारे—अशा लोकांपैकीं पुष्कळ लोक अकालीं मृत्यूस बळी पडले, असें दिसून येईल. “आमचे लोक अकालीं मरतात कां ?” हा प्रश्न पुढारी मंडळीच्या मनांत घोळूं लागून आज पांच सहा वर्षे होऊन गेलीं; पण गेल्या तीन चार वर्षांत मृत्यूनें केलेल्या भयंकर हानीमुळे, गेल्या दोन वर्षांत ह्या प्रश्नाचा जरीनें खल सुरू झाला. रोगाचीं भयंकर चिन्हे दिसून मनुष्य जेव्हां आंथरुणास खिळून रहातो, तेव्हांच त्याच्या मनांत शरीराची एखाद्या वैद्याकडून चांगली तपासणी करून घ्यावी असें येतें, तो आपल्या पूर्वीच्या वर्तनाचें नीट मनन करूं लागतो, व ह्या स्थितीला येऊन पोंचण्यापूर्वीच कांहीं गोष्टींकडे ध्यान पोंचविलें असतें तर

* विविध ज्ञान विस्तार—जानेवारी—फेब्रुवारी १८९६.

बरें झालें असतें; असा त्याला पश्चात्ताप होतो. जी गोष्ट व्यक्तीस लागू पडत तीच गोष्ट समाजास किंवा राष्ट्रास, थोडासा फेरबदल केला असता, लागू पडते. आमच्यांतील उमदे उमदे लोक आमच्या देखत आमच्यामधून ओढून नेल्यावर, त्यांच्या मृत्यूने झालेली हानि भरून काढितां येत नाहीं असें स्पष्ट दिसूं लागल्यामुळे मेलेल्यांचा शोक करण्याच्या प्रसंगी त्यांच्या मरणाच्या कारणांचें विवेचन करण्याचें आम्हांस सुचूं लागलें आहे. डिग्री घेण्यास आलेल्या उमेदवारांस उपदेशपर दोन शब्द सांगण्याचे वेळीं, तेलंगप्रभृति गतलोकांबद्दल शोक प्रदर्शित करून डॉ. भांडारकर यांनीं “हल्लींच्या शारीरिक न्हासाचीं कारणें” ह्या विषयाच्या विवेचनास सुरुवात केली. आमच्याच शेजारचा पार्शी आयुष्यांतील चैन ज्यास्ती भोगतो, त्याची शरीराची यष्टि आमच्याहून बळकट असते, व पूर्व वयांतील कर्तवगारीचीं फळे चाखण्यास तो जास्ती दिवस जगतो-ह्या एका उदाहरणावरून देखील बालविवाहासारख्या चालींचा आमच्यावर केवढा भयंकर उपकार आहे हें त्यांनीं श्रोतृसमाजाच्या मनावर चांगलें ठसविलें. न्यायमूर्ति रानडे यांनीं तोच वाद पुढें चालविला; आणि पुष्कळ आंकडे गोळा करून, मराठी डिग्रीवाला पार्शी किंवा गुजराथी ग्रॅज्युएटपेक्षां कमी जगत नाहीं (सर्व सारखेच अकालीं मरतात!) असें सिद्ध करून ब्राह्मण विद्यार्थ्यांच्या गरिबीचें कीं व येईलसें वर्णन त्यांनीं केलें, व विद्यार्जनाच्या कामीं ब्राह्मण विद्यार्थी दाखवत असलेल्या हद्दाची व काटकपणाची त्यांनीं तारीफहि केली. ह्या दोन वीरमहावीरांचे ऐन समरंगणांत दोन हात झाल्यावर, ज्या त्या वर्तमानपत्रांत, ज्या त्या व्याख्यानमालेंत, रानडे व डॉ. भांडारकर ह्यांच्या उद्गारांचे कमी ज्यास्ती जोराचे प्रतिध्वनि उमटून, चोहोंकडे जरासें सामसूम होण्याचीं चिन्हे दिसत होती. इतक्यांत प्रि. गोळे “आम्ही एक नवीनच शकल काढली आहे” असें सांगत लोकांपुढें आले; त्यांची नवी कल्पना “ब्राह्मण आणि त्यांची विद्या” ह्या

पुस्तकांत त्यांनीं विस्तारानें वर्णिलेली आहे. ह्या पुस्तकांत वर्णन केलेलीं बहुतेक मते अत्यंत महत्त्वाचीं असल्यामुळे, या पुस्तकाचें परीक्षण आमच्या नेहमींच्या रीतीपेक्षां विशेष विस्तारानें करण्याचें आम्ही योजिलें आहे.

“हत्ती” “हत्ती” हा शब्द वारंवार ऐकिल्यामुळे “हा कसल्या प्रकारचा प्राणि आहे” हें जाणण्याची कांहीं आंधळ्यांच्या मनांत साहजिक स्फूर्ति झाली. हत्ती चाचपटून पहाण्यास त्यांना परवानगी मिळाली. पाया-जवळच्या आंधळा प्रथमतः ओरडून म्हणाला—“अहो, हत्ती खांबासारखा असतो;” दांताजवळच्याने पहिल्यास खोडून काढलें व “हत्ती ढोलकें बड-बिण्याच्या काठीसारखाच पण तीहून फार मोठा” असें त्यानें सिद्ध केलें. पाठीवर ज्याचा हात पडला त्यानें पहिल्या दोघांची खरपूस निर्भत्सना केली; व ज्ञान कसें मिळवावें, तर्क कसें बांधावे, ह्यावर एक बरेंचसें लांब व्याख्यान झोडलें; अखेरीस तो म्हणाला “मूर्ख बेट्यानां, हत्ती कसा असतो हें ठरविण्याकरितां मीं पुष्कळ जामीं स्वतः चाचपटून पाहिलें आहे; मीं केलेल्या प्रयोगावरून व अनुभवावरून मी खत्रीनें सांगतो कीं, हत्ती हा प्राणी सपाट आहे.” प्रि. गोळे यांचें पुस्तक सबंध वाचून झाल्यावर तिसऱ्या आंधळ्याची आठवण झाल्याशिवाय राहत नाही.

“विद्याव्यासंगी” सर्व जातींच्या शरीराच्या न्हास होत चालला आहे, ही गोष्ट सर्व पक्षांस संमत आहे. इल्लींच्या विद्वानांच्या कोमेजलेल्या शरीरांचें वर्णन ग्रंथकारानें आपल्या नेहमींच्या चटकदार रीतीनें केलें. असल्याबद्दल त्यांचें अभिनंदन करून “न्हासाच्या कारणांचें” ग्रंथकारानें जें पहिल्या भागांत परीक्षण केलें आहे त्याचा विचार करूं.

“वर वर” दिसणारीं चार कारणें

प्रि. साहेबांच्या मते न्हासाचीं “वर वर” दिसणारीं एकंदर कारणें चार आहेत. पहिलें कारण “दारिद्र्य.” ह्या मताच्या अभिमान्यांत केवळ राज-

कीय हक्काकरितां भांडणाऱ्या लोकांपैकीं पुष्कळांची गणना करितां येईल, विद्याखात्यानेंहि याच मतान्चा स्वीकार केला आहे. साधारणतः लोकांना प्रिय झालेल्या मतांपैकींच हें एक आहे. दुसरें कारण व्यायामाचा अभाव, ह्या मताचे बोलके अभिमानांनी डॉक्टर लोक आहेत. तिसरें कारण बालविवाहादिरूढि. सुधारक वर्ग ह्या मतानें व्यापलेला आहे. चौथें कारण—अभ्यास फार वाढला. म्हातारीं कोतारीं अरण्यारुदिताप्रमाणें आज कितीएक दिवस ही गोष्ट सांगत आहेत. प्रि. साहेबांच्या मते हीं सर्व भ्रामक मते आहेत व खरें कारण चौथ्या कारणांत लपून राहिलेलें एक गुह्य होय.

(१) हल्लींच्या शारीरिक न्हासाचें कारण दारिद्र्य आहे काय ?—आमच्या मते “ दारिद्र्य ” महत्त्वाच्या कारणांपैकीं एक होय. दारिद्र्य हें कारण नव्हे असें प्रतिपादन करतांना प्रिन्सिपालसाहेब म्हणतात कीं “ इतर हिंदु जातींत हा न्हास फारसा दिसत नाही. ” सामान्य सुखवस्तु लोकांच्या मुलांपेक्षां मधुकरी मागणारीं व वारानें जेवणारीं मुलें अधिक सशक्त व ज्यास्ती वाढलेली असतात; चांगल्या सुखवस्तु लोकांचीं हीं मुलें खिरटीं व कमी वाढीचीं आहेत.

इतर जातींत शक्तीचा न्हास झाला नाही हें म्हणणें साधार नाही. पिढ्यानपिढ्या ज्यांच्या घरीं सावकारी चालत आली आहे त्यांच्या घरीं शोध घेतला असतां असें समजेल कीं, पांच सात हजारांचे तोडे सहज नेणारे त्यांच्या पेढीवरचे पूर्वींचे नोकर आतां उरले नाहीत, नुसत्या एक ठिकोरण्याच्या जिवावर रात्रीं अपरात्रीं एका गांवाहून दुसऱ्या गांवास हजारो रुपयांच्या थैल्या पोचविणारे दमदार गडी आतां त्यांच्यापाशीं शिल्लक नाहीत. उसाचीं पेरीं लीलेनें उपसून काढणारे असंख्यात शेतकरी आतां कोठें आहेत ? चावरी मोट सहज ओढणारे मोटकरी आतां कोणीकडे पळून गेले ? ज्यांच्या न्ह्यारीला भाकऱ्यांच्या राशींच्या राशी फन्ना व्हाव्या ते शेतांत खणणारे आतां कां दिसेनातसे झाले ? पोवाड्यांत वर्णन केल्याप्रमाणें तीन चार ह्यारींच्या

दुभत्यावर “ एकला ”च हात मारणारे आतां कां दृष्टीस पडत नाहीत ? जे चार भाऊ मळ्यांत खपायला गेले असतां त्यांना खायाला नेण्याच्या दशम्यांचा व लोण्याचा भार सोसण्यास एक स्वतंत्र धष्टपुष्ट माकणीचा रेडा बाळगावा लागे, त्यांचें वर्णन आतांशा कां ऐकूं येईनासें झालें ? साठ साठ सत्तर सत्तर मैलांची मजल करून पत्रें पोंचविणारे आतां कां सांपडतनासे झाले ? पंढरीची वारी ज्यांनीं पूर्वी निव्वळ पायीं करावी त्यांपैकीं कित्येकांना आतां वाहनाची कां आवश्यकता वाटवी ? पहाणारास ह्या सर्व गोष्टी दिसणाऱ्या आहेत.

सैन्याची भरती करणाऱ्या कामगारांना विचारा.—लष्करी पेशाचीं म्हणून नांवाजलेलीं आमच्या इकडील घराणीं कोठच्या कोठें गेलीं ह्याचा पत्ताच नाही; इकडील जातींतून लष्करची भरती करण्याची अत्यंत मारामार पडते. ही स्थिति होण्याचीं दोन कारणें पुढें येतात; एक लष्करास लागणाऱ्या मापास उतरणारे लोक कमी कमी होत चालले, व जे आहेत त्यांपैकीं पुष्कळ लष्करांत शिरण्यास नाखुष. पहिल्यावरून शारीरिक ऱ्हास इतर जातींतहि आहे हें सिद्ध होतें; दुसऱ्यावरून, शौर्य, साहस हे गुण नुसत्या शरीराच्या धिप्पाडपणावरच केवळ अवलंबून नसतात असें स्पष्ट होतें. सूक्ष्म अवलोकन केलें असतां असें दिसून येईल कीं, मोलमजुरी करणाऱ्यांमध्ये केवळ शेलकी मंडळी व सुखवस्तु स्वतः शेतांत मळ्यांत खणणारे शेतकरी एवढेच काय ते ब्राह्मणांहून विशेष दांडगे दिसतात. बाकीची मंडळी ब्राह्मणांप्रमाणेंच आखुड उंचीची व आकुंचित विस्ताराची दिसते. आमचें म्हणणें असें आहे कीं, शारीरिक ऱ्हास सर्व राष्ट्रास सारखा लागू आहे, मात्र ब्राह्मणांत तो जरा विशेष—दृष्टीस पडतो. तेव्हां ऱ्हासाच्या कारणांपैकीं कांहीं कारणें अशीं असलीं पाहिजेत कीं, तीं सर्वांस सारख्या रीतीनें लागू पडतील; व कांहीं अशीं असलीं पाहिजेत कीं, ज्या विद्याव्यासंगी जातींमध्ये हा प्रकार विशेष दृष्टीस पडतो, त्या जातींनाच तीं केवळ लागू पडण्यासारखीं असावीत.

आम्ही सर्वच शक्तीने क्षीण क्षीण कां होऊं लागलों आहों ह्याचा प्रथम विचार केला पाहिजे. शरीराची चांगली पुष्टी होण्यास तीन गोष्टींचा योग जुळून आला पाहिजे. (१) मनुष्यास कसलीहि काळजी किंवा “विवंचना” उपयोगाची नाही, शरीराला पोसणाऱ्या जिनसांचा विपुल सांठा पाहिजे; (२) योग्य व्यायाम पाहिजे; व (३) शरीर सुदृढ ठेवणारी मानसिक स्थिति पाहिजे; म्हणजे मनांत कांहीं गोष्टी नकोत, व कांहीं अवश्य असल्या पाहिजेत.

सुखवस्तु लोकांची विवंचना

सामान्य सुखवस्तु लोकांना काळजी किंवा विवंचना किती असते हें प्रि. साहेबांस अवगत नाहीसें दिसतें. मुलाच्या कॉलेजच्या शिक्षणाकरितां हजार दीड हजार रुपये खर्च करण्याची वेळ आली कीं, ह्या वर्गातील लोकांच्या सुरळीत चालणाऱ्या संसाराच्या माड्याला किती ठिकाणीं अडथळे येतात !—किती हालअपेष्टा सोसाव्या लागतात !—किती अपमान निमूटपणें गिळावे लागतात ! मुलगा दुसऱ्या तिसऱ्या इयत्तेत आला कीं पुढील यातनांच्या वेदना त्यांना होऊं लागतात. आपली विपत्ति व हाल होणार, मुलाची पुढील स्थिति कशी होते कोणाला ठाऊक, बाव्याच्या नशिबीं आमच्या इतपत तरी अब्रूनें दिवस काढण्याचें आहे किंवा नाहीं कोण जाणें—अशा प्रकारचे उद्वेगजनक उद्गार घरोघर निघतांना ऐकूं येतील. मुलगा चवथ्या पांचव्या इयत्तेत आल्यावर सामान्यपणें त्याला घरच्या माणसांच्या उद्गारांचा अर्थ समजू लागतो. ही स्थिति विद्यार्थ्यास प्राप्त झाली म्हणजे, व्यसनाच्या माराला हळू हळू लागणारी मंडळी वमळून, बाकी सर्वांना अभ्यासाची आंच लागू लागते. जे पालनकर्ते शारीरिक व मानसिक हाल सोसून मुलाच्या भावी सुखाकरितां पैशाचा पुरवठा करण्यास तयार होतात, त्यांना—आपल्या पैशाचें चीज होत आहे, मुलगा अभ्यास करून विद्यार्जन झपाट्यानें करीत आहे—

इतकें कानांनीं ऐकणें च डोळ्यांनीं पाहणें एवढें तरी समाधान नको काय ? अभ्यास करण्यांत आपण विलकूल कसूर करीत नाहीं एवढें तरी निदान पालकास दाखविण्याचा बोजा विद्यार्थ्याच्या शिरावर बसत नाहीं काय ? प्रिलिमिनरीच्या वेळीं परीक्षेस जाण्याची परवानगी दिली नाहीं म्हणजे विद्यार्थ्यास डोकें मारल्यासारखें होतें ह्यांतलें बीज तरी हेंच आहे. कॉलेजांतले गुरुजी रागें भरतील ह्याची विशेष फिकीर विद्यार्थ्यास नसते; आपल्या बरोबरीचे पुढें गेले ह्याचेंहि त्याला तितकें वाईट वाटत नाहीं; आपल्या आयुष्यांतली भावी कर्तबगारीच्या व सुखाच्या गोष्टी एक वर्षांनीं पुढें ढकलल्या गेल्या ह्याचीहि त्याला तितकी पर्वा नसते; त्याच्या जिवाला ज्या एका गोष्टीनें धक्का बसतो, त्याच्या अंतःकरणाला जी एक गोष्ट लागून राहते, जी गोष्ट टळली तर बरी असें त्याला मनापासून वाटत असतें, ती ही कीं— कॉलेजांतल्या परीक्षेंत माघार घेऊन आल्यावर पालकाची भेट होण्याची वेळ येऊं नये. कॉलेजांत मुलाला खर्चाला पैसे पाठवून देण्याची ज्यांच्या मनाला दुरकार वाटत नाहीं, पुढें प्रीक मुलाला तरी निदान कापतां यावें म्हणून हें भोंडवल आहे अशी कल्पना मनीआर्डर करतांना ज्यांच्या मनाला शिवत देखील नाहीं, मुलानें पंचवीस मागितलें काय पन्नास मागितलें काय कोण फिकीर करतो अशी ज्यांची सुस्थिति आहे, असे लोक आमच्यांत फार थोडके उरले आहेत. कोणत्या तरी वक्तृत्वसमारंभाचे वेळीं भाषण करून तीस चाळीस रुपये बक्षीस मिळवावें, बीस रुपये फी भरून पंधरा बीस रुपयांत मुंबईच्या परीक्षेचा खर्च कसाबसा आठपून घ्यावा, अशा हालअपेष्टेनें विवंचनेच्या व काळजीच्या जाळ्यांत जखडून गेलेल्या विद्यार्थ्यांची उदाहरणें पहावयाचीं असल्यास प्रि. साहेबांस फार दूरवर नजर फेंकण्यास नलगे; त्यांच्या सभोवतालच्या शिक्षकवर्गांत शोध केला असतां सर्व स्पष्ट दिसून येणार आहे.

केवळ विद्येकरितां विद्या शिकणारे विद्यार्थी अत्यन्त विरळा ! नाहीतर सगळेच भोंडारकर व रानडे झाले असते, निवळ विद्येकरितांच, दुसरा

कोणचाहि हेतु मनांत न धरतां, विद्या शिकण्यास पाठविणारा पालकहि विरळाच. विद्या पैदा करतांना हाडाचीं काडे इतकीं करावीं लागूनहि पुढें त्याची विशेष चीज नाहीं, मानमरातब नाहीं, द्रव्यप्राप्ति नाहीं, हें पाहून पालकांबरोबर विद्यार्थ्यांचींहि मनें विरघळून जावींत, त्यांच्या शरीरांतला उल्हास व जोम निर्जीव व्हावा हें साहजिकच आहे. वि. ए. पास झाल्यानंतरच्या स्थितीपेक्षां पास होण्यापूर्वीचीच स्थिति बरी, असें हल्लीं डिग्रीवाल्यांस वाटूं लागलें आहे. विद्यार्थीदशेंत कल्पनातरंगांनीं रेखलेल्या पुढील आयुष्याच्या सुंदर चित्रापेक्षां संसाराचें खरें स्वरूप अत्यंत हिडिस व ओकारी आणणारें असतें—हें तत्त्व ते विसरतात म्हणून त्यांची अशी स्थिति होते असें म्हणणें वस्तुस्थितीस धरून होणार नाहीं. “पुढें काय करावें” हा प्रश्न त्यांचेपुढें दत्त म्हणून उभा राहतो. ग्रॅज्युएटांना उपदेशाचीं व्याख्यानं झोडणारास सल्ला-मसलत विचारावयास गेलें असतां “हा प्रश्न ज्याचा त्यानेंच सोडविला पाहिजे” असें उत्तर येतें. आणि तेंहि खरेंच; चोहोंकडूनच विपत्ति आली आहे; पाश्चिमात्य सुधारणेंत असें ठरलें आहे कीं, दारिद्र्याइतका लोकांना नाकें मुरडायला लावणारा दुर्गंधि पदार्थ अवघ्या सृष्टींत मिळाल्याचा नाहीं.

पौष्टिक अन्नाचा अभाव

पिकलेल्या केंसाच्या मंडळीला प्रश्न केला असतां ते असें सांगतात कीं, त्यांच्या लहानपणीं दूधदुभतें अत्यंत विपुल होतें. कित्येक खेड्यापाड्यांत हल्लींच्या दुधाच्या धारणीहून त्या वेळची धारण सोळापट सवंग होती. तेथील म्हाताऱ्या गवळी मंडळीस ह्या स्थित्यंतराचें कारण विचारतां खालील उत्तरें मिळतात. (१) गायरानें असल्यामुळें ज्याच्या घरीं शेतभात नाहीं असाहि मनुष्य एखादी गाय म्हैस बाळगूं शके. (२) शेतकीचा घरीं प्रचंड आटाळा असल्यामुळें शेतकीस अवश्य लागणाऱ्या जनावरांच्या मोठ्या समुदायांत गाई म्हशींचें लहानसें खिछार खेड्यापाड्यांत एका दोघांच्या घरीं तरी असे.

केवळ मोलमजुरी करणारांचीहि येथें सोय होई. आतां दहा पंधरा खेडीं फिरलें असतांहि असा घरंदाज मनुष्य सांपडणें विरळा. (३) मोठमोठे जमीनदार नाहीतसे झाले. डागांच्या लहान लहान चिरफळ्या पडल्या. चांगल्या पगारवाल्यासहि एखादें दुभतें जनावर बाळगणें जाचूं लागलें. (४) आगगाडी वया घरांत शिरली.

शेवटचें कारण योग्य आहे कीं अयोग्य आहे हें अर्थशास्त्र न जाणणाऱ्या गवळ्यास कोठून माहीत असणार ? बाकीचीं त्यानें दिलेलीं कारणें वस्तुस्थितीस धरून आहेत हें कोणासहि कबूल केलेंच पाहिजे.

इंग्रजी तिसऱ्या चौथ्या इयत्तेपर्यंतच्या मुलांना, पुणें मुंबईशिवाय करून, इतर ठिकाणीं अभ्यासाचा इतका बोजा वाटत नाही. बोजा अवजड वाटावयाला लावणारी विवंचना शहरांतल्याप्रमाणें इतर ठिकाणीं ह्या मुलांना नसते. शहरांत घरीं बाजारी, मधल्या सुटींत, स्वप्नांत देखील अभ्यास भरला असल्यामुळें अनुकरणाच्या योगानें खालच्या इयत्तेतील मुलेंहि विशेष अभ्यासी असतात. इतर ठिकाणीं ही गोष्ट नसते व पुढें वर्णन करावयाच्या पुष्कळ गोष्टी नसतात. एवढ्याच कारणामुळें इतर ठिकाणांहून आलेलीं मुलें शहरच्या मुलांपेक्षां ज्यास्ती सशक्त असतात. पुणें, मुंबई व विद्येच्या कामात ह्या शहरांचा पुरा किता उचलूं पहाणारीं दुसरीं एक दोन मोठीं शहरें हीं वजा करून बाकीच्या ठिकाणांचीं हायस्कूलें धुंडलीं असतां असें आढळून येईल कीं खालच्या इयत्तेतील मुलें पुष्कळ खेळतात; उड्या मारतात, नाचतात, वागडतात; पण पौष्टिक अन्नाच्या अभावामुळें त्यांचीं शरीरें बरोबर पोसलेलीं नसतात.

हल्लीं मंडळींना दूध पचेनासें झालें आहे; कारण लहानपणापासून दूध पिण्याची सवयच नाही. पूर्वीं घरच्या गाई हत्तीचें घागरीच्या घागरी दूध कसें निघत असे, सर्वांच्या मध्ये परातभर ठेवलेली साय घरची तरुण मंडळी

तीन प्रहरच्या फराळाच्या वेळीं कशी हां हां म्हणतां संघवीत असे, वगैरे गोष्टींचें उद्विग्न मनानें मातोश्रीच्या तोंडानें वर्णन ऐकत, गतवैभवाचें स्मरण होऊन डोळ्यांत आलेले अश्रु मुलास दिसूं नयेत म्हणून ते चोरून पुसून टाकण्यांत एक हात गुतल्यामुळेंच कीं काय एकाकी दुसऱ्या कांपणाऱ्या हातानें माउलीनें पुढें केलेलें व्हाईपिठाचें पातळ पेय, संबंध दोन प्रहर उन्हातान्हांत खेळण्यांत घालविल्यावर, पिण्याचें बऱ्याच ब्राह्मण मुलांच्या नशिबीं येतें ! मग, झोंपेची वेळ शिवाय करून बाकी सर्व वेळ चरत सुटणाऱ्या गोऱ्या मुलांच्या शक्तीशीं यांची व्यर्थ तुलना कां करावी ?

पुण्याच्या तालमी पाहूं लागल्यास हीच स्थिति दृष्टीस पडते. तालमींतील पूर्वीचा जोम कमी झाला आहे, बऱ्याच ठिकाणच्या तालमी मोडत आल्या आहेत; ब्राह्मण लोकांचें अंग कमी झालें इतकेंच नव्हे तर बाकीच्याहि जाती मागेंच पाऊल घेऊं लागल्या आहेत. तालीमबाजीचा प्रोक मिरविण्याकरितां पिवडी महाग करणाऱ्या हिंदु मंडळीपैकीं कितीएकांची तरी शरीरें धोंदिल झालेलीं दिसतात व मनें पक्कीं पांचा आल्यासारखीं दिसतात, पुण्याच्या दंग्याच्या वेळीं एका विशेष अपमानकारक प्रसंगीं पुण्याच्या तालीमबाजांच्या पोळळ कर्तृत्वाची साक्ष सर्व जगाला पोचली आहे. वाटेनं जाणाऱ्या दुबळ्या मुलाची हे टोपी उडवतील किंवा एखाद्या बाईची थडामस्करी करून पैलवानी मिरवतील, पण प्रसंग पार पाडून नेण्याची या लोकांत कर्तवगारी नाही व शरीरसामर्थ्यहि उरलें नाही.

ज्यांच्या घरीं लक्ष्मी पाणी भरते आहे ती सरदार मंडळी; तो जाहागीरदारांचा समूह; तो इनामदार, देसाई, देशपांडे ह्यांचा जमाव; रुपये हातांत खेळून खेळून काळेकुड्ड हात धुतां धुतां ज्यांची पुरेवाट होते ते सावकार, ते दुकानदार, ते व्यापारी; स्वतःच्या अंगांत शक्ति नाही म्हणूनच कीं काय शिपायाकडून पगारांचीं ओझींच्या ओझीं घरीं आणणारे बडे नोकर-ह्या

सर्वांचीहि संतति कमी कमी सामर्थ्याची कां दिसावी ? शरीरन्हास, हे कार्य ह्या लोकांत देखील दृष्टीस पडतें; ह्या कार्याचें कारण दारिद्र्य असें म्हणतां येईल काय ? कार्य आहे पण आतांपर्यंत सांगितलेल्या कारणांचा पूर्ण अभाव, तेव्हां शरीरन्हासाचें कारण दारिद्र्य म्हणावें तर कार्यकारणाचा अबाधित संबंध राहत नाही. खरें कारण शोधून काढतांना वरवर दिसणाऱ्या कारणांचा कार्याशीं असलेला संबंध बाधित आहे असें दिसतांच त्या कारणास फाटा दिला पाहिजे. — भ्रामक कारणें वजा टाकण्याच्या ह्या तर्कशास्त्राच्या रीतीअन्वये प्रि. साहेबांनीं “ दारिद्र्य ” ह्या कारणास विचारमालिकेंतून हद्दपार केलें आहे. आणि हे करणें वरवर दृष्टि फेंकणारास चुकीचेंहि वाटणार नाही. दारिद्र्य-मित्राच्या सहवास आम्हांस बाधला असें श्रीमंतांस म्हणतां तरी कसें येईल ? सर्व विवंचना धुवून टाकण्यास ज्यांच्या घरीं द्रव्य पाण्याप्रमाणें खेळतें आहे, ते लोक चिंतेंत व त्रासांत बुडाले आहेत असें सांगणें शोभेल तरी कसें ? सर्व काम करण्यास दाम एका पायावर तयार असतां साध्य साधून घेण्याच्या भगीरथ प्रयत्नांच्या झिंगझिंगीनें हे सुकून जातात, ही कल्पना बांधतां येणें शक्य तरी आहे काय ?

शारीरिक न्हास व मानसिक अवनतीचीं कारणें

सर्व समाजामध्ये शारीरिक न्हास दृष्टीस पडणें व अंशतः मानसिक अवनति असणें हीं कार्यें एकाच कारणानें उद्भवत नसतात. मोठमोठीं राष्ट्रे रसातळास कां पोचलीं; “ अखिल सृष्टीचे मालक ” म्हणून ज्या राष्ट्रांनें द्वाही फिरविली तें नामशेष कां झालें; पाश्चिमात्य सर्व राष्ट्रांस तत्त्वज्ञान व राजनीति ह्यांचा ज्यानें धडा घालून दिला त्या राष्ट्रांनें दोन हजार वर्षांनंतर, पुनरुज्जीवन केल्यानंतर, जिवंत आहेत इतकीहि धुगधुगी दाखवूं नये इतकें तें खचून कां गेलें; — ह्याचा जर आपण विचार करूं लागलों तर एकच कारण सांगतां यावयाचें नाही. एखादें कारण प्रबल, बाकींचीं कारणें पोषक असतील.

एकाचा बहुजनसमाजावर कोणावर कमी कोणावर ज्यास्ती असा सार्वत्रिक अंमल असेल; बाकीच्यांचा अधिकार एखाद्या विशेष वर्गावर कडक चालून बाकीच्यावर त्याची सत्ता मोवट असेल; एखाद्या कारणाचा स्थलमहात्म्यामुळे किंवा व्यक्तिमहात्म्यामुळे साक्षात् प्रभाव दिसत असेल, दुसरीं कारणें अप्रत्यक्ष रीतीनें आपला प्रभाव भासवूं लागत असतील. श्रीमन्त लोकांतहि शरीरसामर्थ्य कमी कमी कां होत आहे ह्याविषयीं विचार करतांना “एको देवः केशवो वा शिवो वा” ह्या मतांचे भक्त मनास होऊं देतां कामा नये.

सामान्य सुखवस्तु मंडळीस व इतर खालच्या दर्ज्याच्या समाजास दारिद्र्य कसें भोंवत आहे हे सांगितलें. श्रीमन्त घराणीं मोडून तीं खालच्या पायरीस घसरूं लागलीं आहेत, चांगले श्रीमन्त आमच्या घराण्यांत फार थोडके शिल्लक राहिले आहेत, व जे थोडके आहेत त्यांस आपली सुस्थिति कायमची टिकणारी आहे असें वाटण्यास जागाहि नाहीं. श्रीमन्त मंडळीवरहि राष्ट्राच्या सर्व सामान्य दारिद्र्याचा अप्रत्यक्ष परिणाम झाल्यावांचून रहात नाहीं. त्यांना त्यांच्यावरील सामान्य मनुष्यांप्रमाणेंच भावी दारिद्र्यविषयक विवंचना असतातच. उदाहरणार्थ, वीस वर्षांपूर्वी विश्वविद्यालयांतून विजयध्वज फडकावीत बाहेर पडलेला, सध्यां चार पांचशें रुपये पगार, मिळविणारा सरकारी नोकर घेऊं. वरील गृहस्थ स्वभावानें चांगला, कृतीनें चोख, व विचारानें पोक्त अशांपैकीं आहे असेंहि पण समजूं. आपल्या दोघां चिरंजीवांनीं आपल्या-प्रमाणेंच चार पांचशें रुपयांच्या नोकऱ्या संपादन करून आपला नांवलौकिक कायम राखावा असें त्यानें मनांत आणिल्यास त्यानें आपल्या मुलांस कोणत्या मार्गाला लावावें बरें? सरकारी नोकरी न पत्करितां मुलांनीं सात आठशें दर महिना व्यापारांत नफा मिळवावा एवढें भांडवल मुलांचे स्वाधीन करण्यास एवढा मोठा द्रव्यसंचय त्याजपाशीं कोठून येणार? बरें त्याजपाशीं एवढी मोठी पुजी असली तरी व्यापारविषयक योग्य शिक्षण मुलांस मिळालें

पाहिजे. ह्याची त्याने काय तजवीज करावी ? मराठीमंडळ पूर्वीपासून स्वातंत्र्याचा उपभोग घेत असल्यामुळे व कांहीं दिवसांपूर्वी पूर्ण अधिकार ह्या मंडळाच्या हातांत असल्यामुळे—व्यापाराला लागणाऱ्या योग्य संवयी ह्या लोकांत दृष्टीसहि पडावयाच्या नाहीत; व ह्या मंडळाला पारतंत्र्याचे दिवस येण्यापूर्वी त्या संवयींचा अंगिकार करण्याचीहि जरूरी नव्हती. मारवाड्याचें प्रस्तुत ग्रन्थकारानें एका ठिकाणी दिलेलें उदाहरण आमच्या लोकांस केव्हांहि लागू पडायाचें नाही. मारवाड्यांचा मेंदू वृद्धावस्थेतहि तरुण रहातो; ऊन, वारा, पाऊस, यांच्या लाथाबुक्या सहज सहन करण्याइतकें त्यांचें शरीर लोंचट बनलेलें असतें; व्याजाचा पैसा व पैशाचें व्याज म्हणून दुप्पट फायदा गिळंकृत करण्याइतकें त्यांचें हृदय घट्ट व मुरदाड बनलेलें असतें; घाणेरड्या तुपाच्या घाणरींत कोंपराइतका हात ढकलून परीक्षेकरितां पसेच्या पसे तूप चाटण्याइतकें त्यांचें मन ओंगळ बनलेलें असतें—वगैरे सर्व गोष्टी ग्रन्थकाराप्रमाणें आम्हालाहि मान्य आहेत. हिंदु लोकांना लहानशा भांडवलानें लक्षाधीश व्हावयाचें असल्यास—हे मारवाडी गुण पैदा केले पाहिजेत हेंहि खरें. मारवाड्यांनीं हे गुण जन्मास येतांनाच आपल्याबरोबर आणलेले. कितीएक पिढ्या हे गुण त्यांच्या अंगांत मुरलेले आहेत. आम्हाला आतां आतां कुठें व्यापारी बनावेस वाटत आहे. अशा वेळीं आमच्या कृति नवीन धंद्यास व पेशास अयोग्य सांपडणें साहजिकच आहे.

दारिद्र्याचें भयानक व उत्साहभंजक चित्र

अशी स्थिति असतांना आपल्या मुलांस दुर्गम वाटणाऱ्या व्यापाराच्या मार्गास लावण्यास कोण धजतो ? आपणाप्रमाणेंच मुलानेंहि नोकरी संपादावी अशी इच्छा त्यानें धरल्यास पोक्त व दूरदृष्टीचा विचार त्यानें केला असें कोण म्हणणार नाही ? बापाचा लौकिक व त्याचें महत्त्व संपादण्याची मुलानें हाव धरल्यास विद्यासंपादनाचे शर्यतींत बापानें ज्या ठिकाणीं मुक्काम केला

त्याच्यापुढें अतिशय अंतरावर मुलास दवडत जावें लागतें. कर्मधर्मसंयोगानें ह्या गोष्टी श्रीमन्त तरुणाच्या मनावर एकदां का ठसल्या, मग लागलाच तो विवंचनेच्या भोंवऱ्यांत गरगरा फिरूं लागला असें समजावें. परीक्षेंत पुष्कळसे गुण न मिळाल्यास “बापा”ची उमेद खचेल, त्याला संततीच्या भावी संपत्तीविषयीं निराशा वाटेल, एवढ्या धास्तीनें, पांच सातशें रुपये दरमहा कमविणाऱ्या पाणीदार बापाचे मुलगे बाकीच्या गरीब मुलांवरोंवरच शरीराला मनाच्या जाचांत ठेवितांना दृष्टीस पडतात. मुलाच्या मनावर पुष्कळ पगार मिळविण्याची महति केवढी आहे हें ठसविण्याचा कित्येक मोठमोठ्या पगारवाल्यांचा क्रम असतोच. मुलगा नोकरी करण्यास लायक होण्यापूर्वींच मोठ्या पगाराची जागा मुलास मिळावी म्हणून साहेबबहादुरांपुढें ही मंडळी दांत विचकूं लागतात. आम्ही स्वतः ऐकलेला खालील संवाद वाचून वरील विधानाची सत्यता दिसणार आहे.

अ—कायहो, तुमच्या बाबांना हजार रुपये पगार आहे; शिवाय जवळ साठ सत्तर हजारांची एस्टेटही आहे. तुमच्यासारख्या श्रीमन्त व शिकलेल्या मंडळीनें लोकसेवेचीं मोठमोठीं कामे अंगावर घेतलीं असतां देशाचा मोठा फायदा होणार आहे. शिक्षण पुरें झाल्यावर पुढें काय करण्याचा तुमचा विचार आहे ?

ब—छेहो, आज चार पांच पिढ्या आमचें घराणें नोकरीच करीत आलें आहे. आमचें हें ब्रीदच. बाबांनीं साहेबांकडून वचन घेतलें आहे—तुझ्या मुलाला एवढी एवढी नोकरी देतों म्हणून. मला यंदा ही परीक्षा पास झालीच पाहिजे. सर्व नोकऱ्या भरून गेल्यावर साहेब झाला तरी कोठची जागा आणणार ?

वरील श्रीमन्त तरुणास बी. ए. पर्यंतचा अभ्यास संपण्यापूर्वींच दोन तीनशें रुपयांची नोकरी लागली; स्थानिक वर्तमानपत्रकारांनीं त्याचें अभिनंदनही

केलें. ह्या अंशतः खासगी गोष्टी एथें सांगण्याचें कारण इतकेंच कीं, चांगल्या समंजस व आजूबाजूच्या सर्व गोष्टींचा नीट रीतीनें विचार करणाऱ्या बड्या बड्या विद्वान अंमलदारांना आणि त्यांच्या चिरंजिवांना सार्वत्रिक झालेल्या दारिद्र्यानें अप्रत्यक्ष रीतीनें ग्रासल्यावांचून सोडलें नाहीं.

पूर्वीच्यापेक्षां हल्लीं दारिद्र्याचें चित्र अधिक भयानक व उत्साहभंगक झालें आहे. मनुष्य अत्यंत दरिद्री किती होऊं शकतो, दारिद्र्याच्या दंशाच्या वेदना किती असह्य असूं शकतात, ह्याची कल्पना मराठमंडळाला हल्लीं इतकी पूर्वी कधींही आली नव्हती. कारण स्वराज्यांत दारिद्र्यानें इतकें भयंकर व अक्राळविक्राळ स्वरूप केव्हांही धारण केलें नव्हतें. दरिद्री होऊं कीं काय ही भीति सुजाण श्रीमंत लोकांस अत्यंत वाटत आहे. आपल्या समक्ष धड्डीकडची मंडळी मृत्युमुखी पडलेली पाहिल्यावर, शरीराची विशेष जोपासना करण्याची ज्याप्रमाणें इच्छा होते, त्याप्रमाणेंच घनाढ्य घराणीं बेचिराख झालेलीं पाहिल्यावर शिल्क राहिलेल्या श्रीमंतांना पैशाची लहानशी पुरचुंडी घट्ट उराशीं धरून बसवेसें वाटावें हें साहजिक आहे. सर्व राष्ट्रांत रावाचें रंक होतात, रंकाचे राव होतात; तेव्हां तेथील श्रीमंत मंडळीला दारिद्र्याची भीति वाटून ती वाळू कां लागली नाहीं? आमच्याच श्रीमंतांना हें विशेष भय कां म्हणून? बाकीच्याही राष्ट्रांत तरुण लोक अकालीं मरतात, पाचोळ्यासारखीं हलकीं मुलें व पिकून गळून पडलेल्या पानाप्रमाणें शुष्क मुली बाकीच्याही राष्ट्रांत आहेत. मग आम्ही अशक्त कां झालीं, ह्या विषयाचा उहापोह करण्याचें आज काय कारण? ह्यास उत्तर असें आहे कीं, अशक्त व सशक्त ह्यांच्या संख्येमध्यें जें योग्य प्रमाण असायाला पाहिजे तें आमच्यांत नाहीं. सशक्त कमी कमी होऊं लागले, व साधारणतः सर्वच अशक्त झाले. श्रीमंत घराणीं नाहींतशीं होत आलीं, दारिद्र्यानें सर्वासच ग्रासलें. तेव्हां दारिद्र्याची भीति वाटावी, त्याचा अप्रत्यक्ष जाच सहन करावा, व त्या

योगानें एक प्रकारचें शारीरिक व मानसिक दौर्बल्य आपणावर ओढून घ्यावें—
हें पुष्कळ सुजाण श्रीमंतांच्या नशिबीं आलें आहे.

ज्यांना श्रीमंतांचा चांगला आश्रा आहे, किंवा जे घरचेच चांगले श्रीमंत आहेत, अशा मंडळींमध्येच पुण्या वाढीची, रंद हाडाची आणि धष्टपुष्ट अशी मंडळी दृष्टीस पडते. पैलवानीचा प्रोक असलेल्या श्रीमंतांच्या सभोंवती अशी मंडळी बरीच असते व इतर ठिकाणींही तुरळक तुरळक दृष्टीस पडल्यावांचून रहातच नाही.

श्रीमंत मंडळी व त्यांतील आजची पिढी विशेषेंकरून हवेमध्ये जरा फेर-बदल झाल्याची बातमी थर्मामिटरप्रमाणें आपल्या शरीरावर दाखविण्याइतकी नाजूक कशानें झाली हें पहावयाचें असल्यास, “वरवर” दिसणारीं म्हणून प्रिन्सिपाल साहेबांनीं जीं चार कारणें सांगितलीं त्यांपैकीं दुसऱ्या व तिसऱ्या कारणांचा विशेष वारकाईनें विचार केला पाहिजे. पुढें आम्ही सांगणाऱ्या दोन कारणांचा अंमल सामान्य सुखवस्तु मंडळीवर बराच जोराचा असतो; चांगल्या सुखवस्तु मंडळीवर चांगलाच खरमरीत असतो; व गोरगरीबांकडेही साहचर्यनात्यानें ह्या कारणांची बरीच करडी नजर आहे.

बालविवाह व व्यायामाचा अभाव—

बालविवाहास नांवें ठेवणाऱ्या मंडळीचें उलटपक्षाशीं सामना करण्याचें जबरदस्त हत्यार म्हटलें म्हणजे “बालविवाहाच्या योगानें स्त्रीपुरुषांचा अकालीं संयोग होतो, त्यायोगें दोघेहि शक्तिहीन होऊन संतति रोगी, निःसत्त्व व अल्पायुषी होते.” * रा. वैद्य यांनीं “बालविवाह ” वर लिहिलेला निबंध वाचला असतां त्यामध्ये असें प्रतिपादिलेलें दिसेल कीं, जुन्या चालीचें घराणें ध्या, नव्या चालीचें घराणें ध्या—संसारयात्रेंतील निरनिराळ्या प्रसंगांमुळें

बालपणीं विवाहित झालेल्या वधूवरांचे मनांत अनर्थपरंपरेनें ओथंबलेल्या यौवनविकाराचा प्रादुर्भाव अकालीं होतो. बालविवाह कांहीं नाहीं तरी निदान पांच सहाशें वर्षे आमच्यामध्ये अव्याहत चालू असतांना अलीकडे अलीकडेच त्याचे भयंकर परिणाम कां दिसूं लागले ? ह्या प्रश्नाचें व्यवस्थित रीतीनें दिलेलें उत्तर जज्ञ साहेबांचे लेखांत सांपडत नाहीं. बालविवाह पूर्वीं चालू असतांना आम्ही चांगले टणके धड्डे कड्डे होतो, तर आमच्या अशक्तपणाचें कारण बालविवाह नव्हे हें खास. प्रिन्सिपाल साहेबांचें असें मत आहे कीं, सांप्रत आमच्यांत सुरू होऊं पहाणाऱ्या प्रौढविवाहाचे परिणामहि भयंकरच होतात.

पूर्वीं प्रमाणें हल्लीं स्त्रियांना व्यायाम करण्याची जरूरी न पडल्यामुळे, नाव्हलें वाचण्यांत, गळपड्डे शिवण्यांत व पत्ते खेळण्यांत त्यांचा काळ निघून जात असल्यामुळे, त्यांचीं शरीरे, कितीहि उशिरां लग्न झालें तरी, खुरट्या वाढीचीं असायाचीं; “ बालविवाह किंवा प्रौढविवाह यांचा या स्थितीशीं प्रत्यक्ष किंवा परोक्ष संबंध दिसत नाहीं. ” व्यायामाचा अभाव हें कारण सांगितल्यावर प्रौढविवाहांतील दुसऱ्या एका भयंकर कारणाचें वर्णन प्रिन्सिपालसाहेब येणें प्रमाणें देतात. —

“ विवाहापूर्वीं जो वादविवाद चालतो, तो प्रत्यहीं ऐकून मुलीचा अलडपणा नाहींसा होत जातो व तीस अकालीं प्रौढ विचारांची स्फूर्ति होते.....(बरींच वाढलेलीं मुले) तीं बहुधा क्षीण असल्यामुळे किंवा आत्मघातक अशा कांहीं व्यसनास लागल्यामुळे, त्यांस विवाहानंतर मुलीची पुरी वाढ होईपर्यंत ब्रह्मचर्यव्रतानें ठेवणें अशक्य किंवा अपायकारक होतें. या कारणानें विवाहानंतर अल्प काळांतच, विवाहित मुलीच्या सुमारे तेरावे वर्षीं घरच्या मूर्ख स्त्रियांचे साहाय्यानें किंवा आग्रहानें स्त्रीपुरुषांचा समागम होऊं लागतो.....तेव्हां जोंवर मुलींच्या पुढील वाढीचा, वागणुकीचा, किंवा सुस्थितीचा कांहींच नियम सांगवत नाहीं, तोंवर मुलींचीं लक्ष्नें अल्प-वयांतच वयाचें अंतर कमी ठेऊन करून टाकणें हें एकंदरीत अधिक श्रेयस्कर. ”

रा. रा. वैद्य यांचा या प्रश्नासंबंधाने अभिप्राय पूर्वी दिलाच आहे. सुधारक पक्षाच्या हल्लींच्या कृतींचे मंडन करणारा पुरुष असो, त्यांच्या कृतींतील व्यंगे दाखविणारा कुशल लेखक असो—दोघांनीही इतकी कबुली दिली आहे की, हल्लींच्या समाजस्थितीत, ह्या नाही तर त्या कोणच्याना कोणच्या तरी कारणाने स्त्रीपुरुषांच्या मनांत अकालीं प्रौढ विकार उत्पन्न होतात. मुलगा सतरा अठरा वर्षांचा होतो न होतो तो आत्मघातक व्यसनांचा त्यावर पगडा बसावा; हा भयंकर प्राणी निपजून दुर्व्यसनी मंडळींचा अग्रणी होतो, कीं दुर्विचाराने भलत्याच व्यसनाच्या नादीं लागून दीपपतंग न्यायाने शरीराची राखरांगोळी करून घेतो, कीं ह्याचें डोके फिरून जाऊन वेडा बनल्यामुळे समाजांतून उठून जाण्याच्या योग्यतेला हा चढतो,—कीं होतें तरी काय, अशी घरांतल्या माणसांना धास्ती वाटूं लागावी; व अनियंत्रित झालेल्या मनोविकारांस आळा घालण्याच्या पोक्त विचाराने घरच्या “मूर्ख” स्त्रियांच्या प्रत्यक्ष साहाय्याने, व “शहाण्यासुरत्या” पुरुषांच्या डोळेझाकीने, समाजविघातक प्रकार घरांत सुरू व्हावे; ह्याचें कारण तरी काय ह्याचा प्रि. साहेबांनीं शान्तपणाने विचार केला आहे काय ? प्रि. साहेबांनीं वर्णिलेल्या शिक्षण-पद्धतीने उत्पन्न केलेल्या अशक्तपणाचेंच केवळ हें फळ आहे काय ? स्त्रियांना मूर्ख म्हणल्याने ह्या गोष्टींचा चांगलासा उलगडा होतो काय ? घरांत काय काय प्रकार होतात हें पूर्णपणे माहीत असतां कानाडोळ्यावर हात ठेवून अवलांवर दोषभार फेंकून दिला म्हणजे आपली जबाबदारी आपण बजावली असें प्रिन्सिपाल साहेबांस वाटतें काय ? पुरुषांचें अप्रत्यक्ष तरी साह्य असल्या-वांचून “मूर्ख” स्त्रिया घरांत मूर्खपणा करूं शकतात, हें सांप्रतच्या कुटुंबरचनेत संभवनीय तरी आहे काय ? व्यसनी मनुष्याने आपणास अकालीं येणाऱ्या मृत्यूचें अपयश आपल्या सोबत्यावर लोटावें, आपल्याच अविचारीपणाचें तें फळ आहे इकडे त्याचें लक्ष जाऊं नये, तशांतलाच स्त्रियांच्या गळ्यांत मूर्खपणा बांधण्याचा हा प्रकार आहे.

* ब्राह्मण आणि त्यांची विद्या—लेखांक दुसरा

३३२०२६६

शक्तिहीनतेचें कारण व्यसनाधीनता

श्रीमंत मंडळी देखील अशक्त कां ? उत्तरोत्तर सुधारत चाललेलीं कुटुंबे, बुक्कीसरशीं पिचणाऱ्या हाडांच्या चोरींच्या चालत्याबोलत्या डोलाऱ्यांनीं कां भरलेलीं ? एका विद्वानानें बालविवाहाचे वाईट परिणाम होतात म्हणून प्रतिपादन करावें, दुसऱ्यानें प्रौढविवाहाचे कांकणभर चढच भयंकर परिणाम होतात असें सांगावें, ह्यांतलें खरें इंगित काय ? खायास पुष्कळ आहे, चोंचले करायाला आप्त इष्ट मंडळी तयार आहे, विद्यामृत पाजण्यास एक स्वतंत्र बड्या पगाराचा मास्तर रात्रंदिवस खपत आहे; पण मुलाची खाण्यापिण्यावरची इच्छाच उडालेली, कोणत्याही गोष्टीची त्याला हौसच वाटत नाही, शिक्षकाच्या सहवासाचा त्याला कंटाळाच येतो—अशी स्थिति कशांनें उत्पन्न होते ? वर्गाच्या वाटोळ्या मांडणीचेच हे परिणाम काय ? वर्गांत उडणाऱ्या दर मिनिटाच्या शामफायटींत आमचा सरदार कोठून शिरत्यामुळें त्याला जखम लागली ? मास्तरांच्या शामफायटीचे पोकळ बार ज्यांनीं ऐकिले देखील नाहीत, किंवा परीक्षकांच्या बड्या तोफखान्याच्या मान्याखालीं चीत पडण्याचें ज्यांना माहितही नाही, त्या मंडळीच्या अंगभर, लढाईच्या तोंडाच्या जागीं मर्दुमकी गाजविणाऱ्या वीराप्रमाणें, नसत्या खुणा कां ? कालेजांत तालीम-बाज म्हणून नांवाजलेली मंडळी वकिलींत दोन पैसे मिळतात न मिळतात तो एकदम नाजूक व्हावी—हा नंबर लावण्याच्या पद्धतीचा पुष्कळ वर्षांनीं उमटणारा परिणाम आहे काय ? शिकत असतांना ज्यांना “चिडी”चीहि घाण

सोसत नसे अशी ज्यांची कीर्ति, त्यांनीं सदासर्वदा खिशांत “ब्रँडी”ची बाटली बाळगावी—हा पूर्वी शाळेंत शिक्षकानें भूगोल घोकून घेतल्याचा परिणाम आहे काय ? चुलत्याच्या हातून अर्धें मुधेंच पडलेलें सबंध बाटली रिकामी पाडण्याचें काम पुतण्यानें संपविल्यावर, त्याची कालेजांत तेजस्विता कायम रहात नाहीं; ह्याचें कारण वीज पडतांना “थंडर ” “ थंडर ” म्हणून वर्गीत कडकडणारा शिक्षक नव्हता हें कीं काय ?

आमच्या मते, दारिद्र्यावरोवरीचें किंबहुना त्याहूनहि ज्यास्ती भयंकर स्वरूपाचें, आमच्या शक्तिहीनतेचें कारण—“व्यसनाधीनता ” हें होय. पेशवाईच्या अखेरीस उत्पन्न झालेल्या, इंग्रजीचा पूर्ण अंमल सुरू होईपर्यंत धुमसत राहिलेल्या, व अलीकडे अलीकडे बोकाळत चाललेल्या ह्या व्यसनाधीनतेखालीं आम्ही पूर्ण चुरडून चाललो आहों. गतशतकाच्या सामाजिक स्थितीच्या इतिहासाचें जर पूर्ण मनन केलें, तर हल्लींचे घोंटाळ्यांत घालणारे प्रश्न सहज उलगाडतां येण्याजोगे आहेत. ही व्यसनाधीनता आमच्यांत शिरली कशी, ही वाढली कशी व आम्हाला आतांच ती डोईजड कशी झाली, ह्याचा संक्षिप्त इतिहास वाचकांपुढें मांडतो.

थोरल्या माधवरावांचा आदर्श

डिमास्थेनीससारखे देशभक्त स्वातंत्र्य राखण्यास शक्य असतांना त्यांचे भगीरथ प्रयत्न निष्फळ झाले, व मॅसिडोनियाच्या जड जुवाचा भार ग्रीसला सोसावा लागला. त्यावेळीं फिलिपकडून लांच खाऊन डिमास्थेनीसचे उद्योग हाणून पाडणारे आथेन्सच्या मुत्सद्दी मंडळांत काहीं होते. देशभक्ति व स्वातंत्र्याची हांव ह्या मनोविकारांस वर डोकें न करूं देण्याइतकी फिलिपच्या थाटमाटाची व चैनीची आथेन्सच्या वकिलांवर छाप पडली. आथेन्स शहरचे लोक सुखोपभोगास सोकावल्यासारखे झाले, विषयसुखास बळी पडले, आणि

म्हणून स्वातंत्र्यास व स्वराज्यास मुकले. रोमची हीच स्थिति झाली. तेथे चैन शिरली, विश्वयोषितांची मिजास वाढली, अंमली पदार्थांना दर आला; तेव्हां रानटी लोकांच्या टोळधाडीपुढे रोमचे सुंदर वाडे जमीनदोस्त झाले, हौशी वनिता धिप्पाड दांडग्या लोकांनी वाटून घेतल्या आणि सुखोपभोगांत लोळत पडलेल्या सरदार मंडळीस दुःखाच्या डोहांत लोटून दिले. औरंगजेब वीस लाख सैन्यानिशी वीस वर्षे दक्षिण जिकीत होता, पण त्याचा हेतु किंचितहि सिद्धीस गेला नाही; कारण त्याच्या सैन्याचा तळ म्हणजे मुसलमानांच्या इषकवाजीचे, व्यसनाधीनतेचे जंगी प्रदर्शन होते. ज्याच्या कारकीर्दीत मुसलमानांच्या सत्तेने अखेर शिखर गांठले असे मुसलमान इतिहासकार म्हणतात, त्या औरंगजेबाचे कबरीतले शव कुजण्यापूर्वीच दिल्लीच्या बादशाहाची स्थिति हल्लींच्या एखाद्या क्षुल्लक राजेजवाड्यासारखी झाली. मोठमोठी राज्ये नामशेष झाली, त्याच्या मुख्य कारणांपैकी प्रजेची व्यसनाधीनता हे एक असतेच, अशी इतिहास साक्ष देतो. औरंगजेबाच्या स्वारीतला थाटमाट पानिपतच्या वेळीं मगाठी मंडळींत अल्पस्वरूप प्रमाणाने दिसत होता. पुढे, माधवरावांसारखा हुषार, धोरणी, उत्कृष्ट आचरणाचा व कडकडीत न्यायनीतीचा पेशवा जर झाला नसता, तर पानिपतच्या लढाईत बहुतेक जिव्हास मुक्कणाच्या दख्खनच्या शवाची आसपासच्या गिधाडांनीं केव्हांच वाटणी करून घेतली असती. थोरले माधवराव आणखी जर वीस पंचवीस वर्षे आम्हां महाराष्ट्रियांस लाभले असते, तर पानिपतच्यासारख्या आणखी दहा पांच लढायांचे अपयश सहज धुवून टाकतां आले असते. राजनीति व सदाचरण ह्यांचा सलोखा असणे शक्य आहे, हे लोकांस समजून देण्याचा प्रयत्न पेशवाईत प्रथम माधवरावांनींच केला. आमच्या दुर्दैवाने आम्ही तो धडा चांगला गिरविला नाही. व्यक्तिव्यक्तींचे हित व राष्ट्रहित हीं पुष्कळ प्रसंगीं निरनिराळीं असून प्रत्येकाने राष्ट्रहिताकरितां स्वहिताचा त्याग करण्यास तयार

असलें पाहिजे, हें शिवाजीनंतर त्यांनींच आचारविचारानें स्पष्ट करून दाखविलें. महाराष्ट्राच्या राष्ट्रीयत्वासंबंधी ज्या कल्पना आंग्लविद्येनें आमच्यांत आज उत्पन्न केल्या आहेत त्या कल्पनांच्याच धोरणानें माधवरावानें राज्य चालविलें होतें. खालच्या पायरीच्या मनोवृत्तींस किमपि ज्या योगें उत्तेजन मिळणार नाहीं अशाच रीतीचें माधवरावाचें वर्तन होतें. रामशास्त्र्यासारखा हिरा त्यांच्याच कारकीर्दींत झळकला. त्यांच्या पूर्वी किंवा त्यांच्या मागून रामशास्त्र्यांचें तेज पडणें शक्यच नव्हतें. नानासाहेबांच्या कारकीर्दीच्या अवलंबीस व्यसनाधीनतेची जी लहानशी लाठ मराठमंडळावर उमटली तिचा पूर्ण प्रतिकार करण्यास, आमच्या नशिबी हल्ल्यांचे पारतंत्र्याचे सोहाळे सोसण्याचें विधीनें लिहिल्यामुळें माधवरावांस ईश्वरानें दीर्घायुष्य दिलें नाहीं; त्यांच्या चोख वर्तणुकीचें व उदात्त विचारांचें महाराष्ट्रास चांगलें वळण लागण्यापूर्वीच त्या विशाल बुद्धीच्या निर्मळ तेजास आम्ही आंचवलों. हीनवृत्ति माधवरावांच्या वेळीं दावांत ठेविल्यासारख्या होत्या. माधवराव मेले, त्यांच्यावरचा दाव नाहींसा झाला, आणि माधवरावांच्या वर्षश्राद्धापूर्वीच नीच मनोवृत्तींची पुण्यांत दंगल उडाली. माधवरावांच्या तालमींतील पुढारी मंडळी जर त्यावेळीं नसती, माधवरावांचें उदाहरण जर ताजें नसतें, तर पुतण्याचा घात करून राजपद मिळविलेल्या पुरुषानें पेशव्यांची गादी बरीच वर्षे बाटविली असती. माधवरावांचे शब्द कानांत घुमावयाचे बंद झाले नव्हते, त्यांच्या कृति विसरण्याइतका काळ लोटला नव्हता, म्हणूनच बारभाईमध्ये पूर्ण जूट राहूं शकली. राघोबादादास हद्दपार करणाऱ्या व इंग्रजांस खडे चारणाऱ्या पुण्याच्या पुढारी मंडळीच्या अंतःकरणाचें जर नीट परीक्षण केलें तर असें दिसून येईल कीं, कांहीं मंडळीनें माधवरावांचें वाणेदार आचरण उचलिलें होतें व कांहींनीं त्यांच्या विशाल बुद्धीचा वाटा आपणाकडे ओढला होता. पहिल्या वर्गांत त्रिवकराव मामा, हरिपंत फडके व परशुरामभाऊ

पटवर्धन वगैरे मंडळीची योजना केली पाहिजे; दुसऱ्या सदरांत अर्थात् प्रसिद्ध मुत्सद्दी नाना फडणवीस येतात. त्यावेळीं शुद्ध अंतःकरण व कुशाग्रबुद्धि ह्यांचा मिलाफ झाला म्हणूनच डोलावयास लागलेली पेशवाईची इमारत कोसळली नाही. त्यावेळचे वावटळ निघून गेले, व धर्मनीति व राजनीति ह्यांमध्ये हलके हलके फारकत होऊं लागली. नाना फडणवीसांनीं आपल्या बुद्धीचा प्रथम प्रभाव ज्या वेळीं दाखविला त्यावेळीं ह्या फारकतीस विशेष प्रारंभ झाला नव्हता. सर्वां माधवरावांस राज्यावर बसविलें तें सरदारांची एकी करून, न्याय व नीति ह्याकरितां भांडण्याची त्यांच्या अंगीं स्फूर्ति उत्पन्न करून, नानांनीं जमवून आणिलें. इंग्रजांच्या लढाईत दाखविलेल्या बुद्धिकौशल्याची अत्यंत तारीफ प्रत्येकानें केली पाहिजे; ह्याचें कारण असें कीं, राष्ट्राची विपत्ति मनाला अतिशय झोंबल्यामुळें बुद्धीला आलेल्या तीव्रतेचें तें फळ होय. आमच्या दुर्दैवानें म्हणा किंवा कशानेंहि म्हणा, नानासाहेबांच्या दरबारांतील कलुषित प्रकार नानांच्या मनांत बरेच घोळत होते. चोहोंकडे स्थिरस्थावर झाल्यावर पुण्याच्या थाटमाटाला पुन्हां ऊत आला व अनीतीचे प्रकार चोरून लहून शहरांत वावरूं लागले. ह्यातारपणीं कोंकणांत “ हरि हरि ” म्हणत रहावयास नाना गेले असें नसत्या उठाठेवींत पडलेल्या परशरामभाऊ आदिकरून मंडळीस वाटत असतां, नानांनीं जें अजब कारस्थान उभारलें त्याचें नीट मनन केलें म्हणजे आमच्या म्हणण्याचा प्रत्यय येईल. हें कारस्थान अन्यायाच्या जबर चिडीनें उत्पन्न झालेलें नव्हतें; ह्याची सांगता करणारे धर्मात्मे नव्हते; ह्याला पाठबळ पापभीरु मंडळीचें नव्हतें; विकारी यौवनाच्या तडाक्यांत सांपडलेला एक तरुण सरदार, आपल्या नेत्रकटाक्षानें मोहून टाकणारी एक रूपवती तरुणी, पैशाकरितां मानापमानाकडे न पहाणारा त्या तरुणीचा बाप—हीं काय तीं ह्या कारस्थानांतील प्रधान पात्रें होत. ज्या समाजांत पेशव्यांच्या गादीवर ह्याला बसवावयाचें कीं त्याला बसवावयाचें ह्या प्रश्नाचा

निकाल सुंदर मुलींच्या पित्यांच्या मर्जीवर अवलंबून रहातो, ज्या समाजांत पैशाकरितां अनन्वित कृत्ये करण्यास लोक एका पायावर तयार असतात, ज्या समाजांतले शहाणेसुरते कर्तेश्वरते लोक व्यसनाधीन झालेले असतात, त्या समाजाची पुढें दुर्दशा होऊं नये तर व्हावें तरी काय ? नानांनीं आपल्या कांहीं कांहीं कृतींनीं चैनी, व्यसनी व मूर्ख बाजीरावाच्या कारकीर्दीचा रस्ता बनवीत आणिला असें इतिहाससत्याबद्दल काळजी बाळगणाऱ्या प्रत्येकाला म्हणावें लागेल. बाजीरावाच्या वेळीं काय काय निंद्य प्रकार घडले, ह्याचें वर्णन करून लेखणीस विटाळण्याचें ह्या ठिकाणीं प्रयोजन नाही.

अपमानाचे सुखसोहाळे

एवढी मात्र गोष्ट खरी कीं, निमूटपणें दुसऱ्याच्या स्वाधीन आपलें आहे नाही तें सर्व कांहीं करणारे पुण्यांतल्यासारखे जगाच्या पाठीवर दुसऱ्या ठिकाणीं मानवप्राणि सांपडणार नाहीत. वांद्याच्या चरकांत गळा देतांना शेळी एकदां तरी ओरडते, एकदां तरी शेवटचे हातपाय झाडते; पण अठराशें अठरा सालीं पुण्याचे लोक गोगलगाईहून मऊ, शेळीहून शेळपट व मेणाहून लवलवित झाले होते. पारतंत्र्याचें जड जूं एक सेकंदहि मानेवर सोसण्याचें नशिबीं येऊं नये म्हणून नेहमीं वीष जवळ बाळगणारे डिमास्थेनीससारखे ग्रीसच्या व्हासकाळीं आथेन्सांत लोक निपजले; पण आमच्या पुण्यांत व्यभिचारी स्त्रीप्रमाणें नवीन नवऱ्याचे पोवाडे गात तांबडें निशाण आपल्याच डोक्यावर रोंवून घेणारे कीर्तिध्वज जन्मास आले. जनानी पेहरावाविषयीं बरेच प्रसिद्धीस आलेले ब्रम्ही लोक, त्यांनीं देखील इंग्रज बहादुरानें ठकवाजी करून दगा दिल्यावर पांच चार वर्षे आपल्या तरवारीस म्यानांत स्वस्थ झोंपीं जाऊं दिलें नाहीं; पण आमच्या पुण्यांतील मंडळी राज्य गेलें त्यावेळींहि स्वयंपाक-घरांत बायकोशीं गोड गोष्टी बोलण्यांत गुंगलेली ! मणीपूर एवढेंसें संस्थान पण त्यानें देखील अपमानापासून उत्पन्न झालेल्या रागाची ज्वाळा केवढी

प्रचंड असते हे जगांतील बलाढ्य राष्ट्रांस समजावून दिले,—पण आमच्या पुण्यांतील लोक पारतंत्र्यसुरी उरांत खुपसून घेतानाहि अपमानाचे सुखसोहाळे उपभोगण्यांत निमग्न. “विकत घेणारा मात्र पाहिजे, रोम शहर आहे नाहीसं उद्यां होईल” असें रोम शहराविषयींचे रोमच्या ऐन भरभराटींत आफ्रिकेच्या राजपुत्रानें केलेलें भाकीत पुणें शहरासंबंधानें १८१८ सालीं अक्षरशः खरें झालें. त्या वेळचा बारकाईनें इतिहास वाचला तर, लांच खाऊन राष्ट्रधेनूस कसायांच्या स्वाधीन करणाऱ्या नराधमांस रोकड पैशांचीहि जरूरी नव्हती; पोकळ वचनें कानांना भरपूर ऐकावयास मिळालीं कीं पुढील सर्व पिढ्यांच्या सुखावर निखारे ठेवणारी मंडळी त्या वेळीं कमी नव्हती. मालकम साहेबांनीं महाराष्ट्र भूमीस मागणी घातली, बाजीरावानें देऊं केली; एखादी पांच चार वर्षांची शेंबडी परकरी पोर देखील, बापानें भलत्या सलत्यास वर निश्चित केला असतां, रडून ओरडून आपली नाखुषी दर्शवील; पण आमच्या पुण्यांतले एकोणिसाव्या शतकाच्या प्रारंभीचे लोक इतके अजागळ, इतके कर्तव्यशून्य व इतके व्यसनाधीन झाले होते कीं, त्यांना बाजीराव गेला ह्या समाधानाखालीं राज्य गमावलें ह्याची शुद्धि देखील राहिली नाही. बाजीरावाच्या कृतींस कांहीं त्रासलेले, पण सर्वच पूर्ण व्यसनाधीन झालेले होते. “शूर शिपायी” म्हणून नांवाजलेल्या पटवर्धन मंडळानें कोणच्या ठिकाणीं त्यावेळीं काळें तोंड केलें होतें? रास्ते, फडके, पंत वगैरे सरदार मंडळी राज्य गेल्याची दुर्वाता ऐकल्यानंतरहि घुबडाप्रमाणें कोणच्या अंधार कोठडींत दडून बसली होती? घोडा व भाला ह्यांना जीवापाड जपणारी बारगीर मंडळी त्यावेळीं कोणच्या माषुकाच्या गांठीकरितां घोडा भरधांव सोडीत होती? लढाईचें शिंग फुंकलेलें ऐकल्याबरोबर ज्यांनीं हातांतली कांदा भाकरी एकीकडे फेंकून भाल्या तलवारीनिशीं मैदानांत हजर व्हावें ती लढवय्यी प्रजा त्यावेळीं कायमची भोजनांत गुंतलेली कां दिसावी? पारतंत्र्यांत पुढे

होणाऱ्या उपासमाराचे डोहाळे होऊन त्यावेळीं मंडळींना खा खा तर झाली नसेलना? एरवीं चटण्या, भाज्या, सव्वा हात केळीचें पान, वगैरे कल्पनातीत तत्त्वासंबंधाचे पुणेरी ठरीव सिद्धांत स्वराज्याच्या वेळींच कसचे उत्पन्न झाले असते?

राष्ट्रीयत्वानें भारलेला महाराष्ट्राचा इतिहास

व्यसनाधीनतेनें मराठमंडळास जर इतकें ग्रासलें नसतें, तर आमचें राज्य बऱ्याच दिमाख्यानें अद्यापहि हयात असतें. राजकीय ज्ञानांत पाश्चिमात्य राष्ट्रे आमच्यापेक्षा अतिशय पुढें गेलेलीं आहेत, तरी पाश्चिमात्य राजकीय तत्त्वे महाराष्ट्राच्या इतिहासांत जितपत आढळतील तितपत एशियांतील दुसऱ्या कोणत्याहि देशाच्या पूर्व इतिहासांत सांपडावयाचीं नाहींत. ज्यानें आमच्या धर्माला एक प्रकारचें राष्ट्रीय स्वरूप आणिलें व व्यवहार आणि परमार्थ ह्यांची उत्कृष्ट सांगड घालून दिली तो भगवद्गीता ग्रंथ संस्कृत जाणणाऱ्या दुसऱ्या कोणत्याहि देशांत महाराष्ट्राइतका वाचला जात नव्हता, व वाचला जात नाहींहि. ज्ञानेश्वर, एकनाथ, तुकाराम वगैरे साधु कवींच्या प्रयत्नांचा संबंध राष्ट्राच्या मनावर कायमचा ठसा उमटला होता; व व्यसनाधीनतेनें तो जरी आतां फुसकट दिसतो तरी अद्याप कायम आहे. वंशपरंपरेनें एकाच व्यक्तीच्या ताब्यांत अनियंत्रित राजसत्ता असणें—हे बीज महाराष्ट्रांत उत्कृष्ट रुजलेलें दिसत नाहीं. पहिल्या राजाची सत्ता प्रधानानें, त्या प्रधानाची सत्ता त्याच्या प्रधानानें, हिरावून घेतलेली व प्रजेनें ह्या गोष्टीस पूर्ण संमति दिलेली,—असलीं उदाहरणें महाराष्ट्राच्या इतिहासांत पुष्कळ सांपडतील. महाराष्ट्राचा अधिकार एका व्यक्तीच्या अनियंत्रित इच्छेच्या स्वाधीन केव्हांहि नव्हता. सरदारसमूहास पाहिजे त्यास पेशवा करण्याचें सामर्थ्य होतें; व हे सामर्थ्य ह्या वर्गानें एकदोनदां गाजविलेंहि आहे. राज्यांतील हरेक प्रकारची मोठी उलाढाल सर्व सरदारांच्या साधारण संमतीवांचून होत नसे. इंग्रजांच्या

पुण्यांतील वकिलांचीं मुंबई सरकारास लिहिलेलीं पत्रें वाचलीं म्हणजे, पाश्चिमात्य राजकीय ज्ञानानें संपन्न झालेल्या मनुष्याला गेल्या शतकांत महाराष्ट्राच्या राज्यव्यवस्थेंत किती पाश्चिमात्य तत्त्वे गोवलीं गेलेलीं दिसत होतीं हें सहज समजणारें आहे. गॅझेटिअरमध्ये, रामशास्त्र्यांच्या वेळेला खटल्यास प्रथम सुरवात झाल्यापासून अखेर हायकोर्टाचा कायमचा निकाल होईपर्यंत वादी मंडळीस कोणचा व कसा मार्ग आक्रमिला पाहिजे होता ह्याचें बरेच खुलासे-चार वर्णन दिलें आहे; तें वाचलें म्हणजे आमच्या न्यायपद्धतींत पाश्चिमात्य राजतत्त्वे किती गुंफलेलीं होतीं, हें कोणासहि दिसणारें आहे. "Rome was not built in a day;" "Constitutions are to grow and not to be made;" वगैरे प्रमेयें नीट ध्यानांत ठेवलीं तर प्रत्येक विचारी माणसास म्हणावें लागेल कीं, पाश्चिमात्य राष्ट्रांचा बिल्कुल संबंध न घडतां जर एशिया खंडांत पाश्चिमात्य राजतत्त्वांवर राज्यपद्धति उत्पन्न व्हावयाची असती तर ती महाराष्ट्रांतच झाली असती. आमच्यांत एकसत्तात्मक राज्य नव्हतें तर अनेक सत्तात्मक होतें. सरदार मंडळी खरी सत्ताधारी होय. शिवाय बड्या राजक्रांतीच्या पूर्वींच्या फ्रान्स देशाप्रमाणें आमच्या देशांत सरदारांची जात नव्हती; आपल्या गुणांनीं कोणासहि सरदार होतां येत असे. मराठे सरदार आहेत, शूद्र सरदार आहेत, मुसलमान सरदार आहेत, रामोशी सरदार आहेत, धनगर सरदार आहेत, दासीपुत्र सरदार आहेत, ब्राह्मण सरदार आहेत. जातिभेद सरकार कचेरींत नव्हता, दरबारांत त्याचा मागमूस नव्हता, सार्वजनिक कृत्यें करण्याच्या ओसरीवर त्याला थारा मिळत नव्हता, लढाईच्या जागीं हा भेद अभेदाप्रत जाई; दिवाणखान्यांत होता नव्हतासा भासे, माजघरांत जेवायच्या वेळीं फिक्का फिक्का दिसे; त्याचें माहात्म्य कायतें देवघरांत व स्वयंपाकघरांत. गुणांची चहा होणें, सन्माननीयांस मान मिळणें, पूज्यांची पूजा होणें, शूरास सरदारकी मिळणें, शहाण्यानें दिवाणगिरी मिळविणें—ह्या

गोष्टींशीं महाराष्ट्रांत तरी जातिभेदाचा संबंध नव्हता. गुण आहे तेथें सरदारकी आहे. तेव्हां राष्ट्रांतील उत्कृष्ट उत्कृष्ट लोकांच्या ताब्यांत सर्व अधिकार होता असें म्हणण्यास हरकत नाही. शिवाजीने फार पूर्वी पेरलेलें व थोरले माधवरावांनीं पुनरुज्जीवन करून बऱ्याच वाढीस आणलेलें राष्ट्रीयत्व पुढील दोन कारकीर्दींत फोंफावलेलें असतें तर महाराष्ट्राकडे डोळे वटारून बघण्याची पाश्चिमात्यांची छाती झाली नसती. रावबाजींनीं दक्षणेचें उदक सोडसोडून घटलेल्या हातानें आमच्या सर्वस्वाचें मालकमच्या हातावर पाणी ओतलें, त्यावेळीं देखील व्यसनाधीनता महाराष्ट्राच्या अंगांत पुरी मुरलेली नव्हती. पाश्चिमात्य राजकीय उच्च शिक्षणाच्या काव्याशीं जर आम्हांस सामना करावयाचा नसता, सुखोपभोगाच्या धुंदीनें आंधळे बनल्यामुळें महाराष्ट्रियांस एशियामधील दुसऱ्या कोणच्याहि एकदोन राष्ट्रांनीं मिलून जरी पादाक्रांत केलें असतें, आमच्याशीं विरुद्ध असणाऱ्या हिंदुस्थानांतील पाश्चिमात्य शिवायकरून दुसऱ्या सर्व राजसत्तांनीं जरी एकवट होऊन आम्हांस जिंकलें असतें, तरी देखील महाराष्ट्र देश, व्यसनाधीनतेनें आलेली मुस्ती झाडून टाकून, तेव्हांच सावध होऊन स्वतंत्र झाला असता; कारण आमची राज्यपद्धतीच अशा जोमानची होती, आमची धर्मनीतीच अशा जोराची होती.

गोजिरवाणा इंग्रजी अंमल

परंतु आमच्या दुर्दैवानें म्हणा, सुदैवानें म्हणा, इंग्रजांसारखे कावैबाज, हुषार व पाश्चिमात्यांत पक्के मारवाडी लोक आमच्या छातीवर आले; आणि पराधीनतेच्या भयंकर अंजनानें आम्हीं शुद्धीवर न येतां व्यसनाधीनतेचा मद अधिकच वाढला. कर्मधर्मसंयोगानें एल्फिन्स्टन सारख्या हुषार मुत्सद्याच्या हातांत महाराष्ट्राचीं राजसूत्रें पडल्यामुळें आम्हांस इंग्रजी अंमल गर्दभाच्या अर्भकाप्रमाणें फार गोजिरवाणा वाटला; पारतंत्र्याची सुरी “ तिखट ” न लाभतां गुळचटच वाटली. एल्फिन्स्टन साहेबांची आमच्यांतील जुनी बुद्धी मंडळी

देखील एवढी तारीफ कां करिते? त्यांच्या जमिनी त्याने तत्पुरत्या तशाच राखल्या, त्यांचे अधिकार तत्पुरते तसेच ठेवले, त्यांचे मानपान तत्पुरते तसेच पाळले, जणू काय रावबाजी गेले आणि आलफिस्टन फांकडा एकदाच आला; बाकी सर्व पूर्वीप्रमाणे! सरदार, देसाई, देशपांडे, पाटील, कुळकर्णी, सर्वांना, झाडून पूर्वी होते ते आणि नव्हते ते देखील अधिकार व मान दिले. पटवर्धनांना पेशव्यांनी दिलेले व अंदाधुन्दीच्या वेळीं आडपडप गड केलेले सर्व प्रांत बहाल केले, कोणाला नाखूप म्हणून केले नाही. कारण इंग्रज लोक त्यावेळीं समजून होते कीं, सरदार व मानकरी मंडळीने काहूर माजविल्यास पुण्यास पुन्हां भगवा झेंडा फडकेल. वेस्टमेमॉयर्समधील, पटवर्धन व इतर संस्थानिकांसंबंधाचे वरील प्रकारचे उद्गार, एल्फिन्स्टन साहेबांच्या दातृत्वाची शिफारस करितांना अवश्य लक्षांत घेतले पाहिजेत. घटोत्कची मायावी बाजाराला आमची आळशी मंडळी पुरी फसली; नवा सुंदर पाहिजे तेवढ्या मोलाचा जिन्नस घ्यावा, जुना तेवढा किंमतीदाखल घ्यावा. इनामें घ्या, संस्थानें घ्या, मान घ्या, किताब घ्या, आणि किंमत काय द्या? कांहीं नाही! इनाम जमिनीच्या उत्पन्नावर खुशाल चैन मारा; एकाच्या ठिकाणीं दोन अंगवस्त्रे वाळगा; उपभोग पुढील सर्व पिढीचे एकदम भोगून घ्या; इंग्रज सरकार एका चकार शब्दानेंहि तुम्हांस बोलणार नाही, विलासच्या सुखांत किमपिहि दुखविणार नाही; फक्त पूर्वजांचें अस्सल तेज हलके हलके गमावत गेलें पाहिजे. जहागिर्या पाहिजे तशा चालवा, पूर्वीप्रमाणें लढाईत मरायला नको, ही कामगिरी उरक, त्या कामगिरीला हात घाल, असली कांहीं रिकामी दगदग करायला नको. सर्व कांहीं सोपें सुख यथेच्छ लुटावें; फक्त पूर्वजांचा पीळ हलके हलके सोडीत गेलें पाहिजे. दुसऱ्या चार्ल्सच्या वेळच्या इंग्लंडांतील व्यसनाधीनतेहून आमची व्यसनाधीनता त्यावेळीं अधिक भयंकर नव्हती, पण निराळ्या स्वरूपाची होती. प्युरिटन अंमलांत नीतिमत्तेच्या कडक नियमांनीं

गांजलेल्या मनांनीं उलट दिशेला धांव घेतल्यामुळे उत्पन्न झालेली व्यसनाधीनता निराळी, व विलासी मुसलमानांच्या सहवासानें हलके हलके आमच्यांत शिरलेली, रावबाजीच्या अनन्वित कृत्यांनीं बरीच पोसलेली व प्रथमच्या इंग्रजी अंमलदारांनीं जाणून बुजून माजवलेली आमची व्यसनाधीनता निराळी. हलकेच नकळत हृदयांत चोंच खोंचून सर्व रक्त शोषून घेत असतांना सावजास दुःख होऊं नये म्हणून पंखांनीं वारा घालणाऱ्या पक्षाप्रमाणें प्रथमच्या इंग्रजी अंमलाची स्थिति होती. राष्ट्रांतील उत्पन्नदार, इनामदार, जहागीरदार मंडळींना कांहींहि कामगिरी न सांगतां पोळाप्रमाणें वाढविणें म्हणजे त्यांच्यावर पोळाचीच कर्तव्यकमें पयांयानें लादण्यासारखेंच आहे.

कामवासनेचा अतिरेक

पेशवाई बुडाल्यानंतरच्या पहिल्या तीस वर्षांत नांवाजलेल्या आमच्या मंडळीच्या कथा ऐकिल्या कीं राष्ट्राच्या कामवासना किती बळावल्या होत्या ह्याची कल्पना येते. स्वराज्यांतील कवि पोवाडे रचीत, नंतर लागलेच आले त्यांनीं तमाशांस भरती आणली. ज्ञानोवांनीं प्राकृत भाषेस गौरव आणिलें; एकनाथांनीं प्राकृत भाषेची सेवा केली; तुकारामबुवांनीं प्राकृत भाषेंतच विठोबाचीं गीतें गाइलीं; मोरोपंतांनीं प्राकृत भाषेसच नटविली; अठराव्या शतकांतील सर्व साधूंनीं, कवींनीं प्राकृत भाषेसच मानमान्यतेस चढविलें; संस्कृताभिमानी पंडितांस तिच्या चरणीं लवविलें. पण एकोणिसाव्या शतकाच्या पहिल्या तीन चरणांत प्राकृत भाषा अचकट विचकट तमाशांतील लावण्यांनीं इतकी थपथपली कीं, मराठींत इतर ग्रंथ आहेत कीं नाहींत ह्याची भ्रांत पडून “सभ्य” म्हणून टेंभा मिरविणाऱ्या हरएक जातींत “प्राकृत” शब्दाचा अर्थ छांदिष्ट रंगेल्यासहि लाजविणारी लावणी असा झाला आहे. ह्या मधील काळांत लावण्यांचा भर विशेष असल्याकारणानें पोवाड्यांचा इतका लोप झाला कीं, अजूनहि हायस्कूलचें काम बरींच वर्षें करणारा हेडमास्तर देखील

पोवाड्यांचीं नवीन पुस्तकें बक्षिसाच्या यादींतून काढून टाकतांना “पोवाड्यांचीं—लावण्यांचीं” पुस्तकें मुलांच्या हातांत पडून काय उपयोग?—असा शेरा निर्धास्तपणें टोकतो ! प्रि. गोळ्यांनीं दिलेल्या अवलोकनशून्यतेच्या पुष्कळ उदाहरणांपैकीं तर हें एक खरेंच; परंतु मर्दानी मनोविकारांची हृदयांतून झालेली पिच्छेहाट व त्या जागीं जनानी विकारांचा पडलेला पगडा—आमच्या ह्या स्थित्यंतराचें वरील उदाहरण चांगलेंच द्योतक आहे.

पुण्यांतील बुद्धी मंडळी पुण्याच्या एका प्रसिद्ध शास्त्र्याच्या विशाल बुद्धि-सामर्थ्याविषयीं आज कितीएक वर्षें सांगत असलेली गोष्ट, कान व डोळे नेहमीं उघडे ठेवण्याविषयीं बाणा मिरविणाऱ्या प्रिन्सिपॉल साहेबांस अवगत असेलच. विश्वयोषितांच्या घरीं हे शास्त्री कसे लोळत पडत, वेदपठन करणाऱ्या बेटुकांस कशा शिव्या देत, ह्यांची खोड मोडण्याकरितां पेशवाईच्या न्हासावर गबर झालेल्या घराण्यांतील एका प्रसिद्ध कर्त्या पुरुषानें सात दिवसांच्या यज्ञास आरंभ करून अध्वर्यूची सुपारी आदल्या दिवशीं सायंकाळीं शास्त्रीबुवांचे हातीं कशी दिली, किमपिहि न डगमगतां अर्धरात्र शास्त्रीबुवांनीं नेहमींप्रमाणें माषुकाच्या शय्येवर कशी काढली, उत्तरार्धात एकदांच नवीन पोथीचीं पानें वाचून वेदमंत्र कसे तयार केले, यजमानांनीं तामनभर देजं केलेली दक्षणा—“बडबडण्याच्या कामाबद्दल कोण एवढा मोबदला घेतो?” म्हणून शास्त्रीबुवांनीं कशी झिडकारली, वगैरे गोष्टी पुण्यास बहुतेकांस माहीत आहेत. प्रसंगविशेषीं सर्वश्रेष्ठ न्यायासनावर बसून धर्मन्याय देण्याची जबाबदारी ज्यांच्या शिरावर, धर्माचरण कोणचें हें समजून देण्याचें ज्यांचें कर्तव्यकर्म—तीं सर्व—श्रेष्ठ विद्वान रत्नें देखील आपल्या अत्युच्च कौंडणांतून निसटून दुर्गंधीत पाडणाऱ्या उतरणीवर कशीं वसरत होतीं—हें वरील विवेचनावरून स्पष्ट दिसणारें आहे. नाना फडणविसासंबंधाच्या असत्य दंतकथा, कारकुनी बाण्याच्या अनीतीचीं प्रमेयें, ज्ञान व शुद्धाचरण ह्यांच्या बेबनाव्याच्या गोष्टी,

ह्या सर्वांस सांप्रत शतकाच्या दुसऱ्या चरणांत अत्यंत ऊत आला; व अजूनहि “गोष्टी सांगणारे” म्हातारे ह्याच गोष्टी राष्ट्रभर पसरित आहेत. मुत्सद्यांस शुद्धाचरण व नीति गेल्या शतकाच्या अखेरीपासूनच समजेनाशी झाली. कारस्थान म्हणजे अनीतीचें माहेरघर ही गोष्ट त्याचवेळीं निर्विवाद ठरली. सरदारांनीं प्रथम चरणांत नीतीस कायमची सोडचिठ्ठी दिली व पुढें पुढें समाजस्थिति इतकी विघडत चालली कीं नीतिशास्त्र व धर्मशास्त्र यांच्या अध्वरूंनीं केलेलीं कुकर्में लोक मोठ्या गोडीनें सांगूं लागले व ऐकूंहि लागले.

शरीरशक्तीच्या न्हासाचा अनुक्रम

अर्धें शतक अखेरचा अनीतीच्या वाढत्या कलेचा हा इतिहास झाला. व्यसनाधीनतेनें शरीरें क्षीण क्षीण होत चाललींच होती, चैन अंगांतील धमक व रक्त धुवून नेतच होती, विषयासक्तीनें उदात्त विचारांस ओहोटी लागलीच होती; अशावेळीं ह्या चाळीस वर्षांत शरीरें पुष्ट करणारीं द्रव्यें आम्हांस नकळत हलके हलके सोडून जाऊं लागलीं, शरीरावर उग्र तेज राखणारा व्यायाम आमचीं शरीरें न कळत विसरूं लागलीं, पराधीनतेमुळें उच्च स्फूर्ति जागृत करणारीं कृत्यें पहावयास व ऐकावयास न सांपडल्यामुळें मनें शुष्क व रिक्त झालीं. स्वराज्यांत लष्करी पेशाचे सर्व खेळ प्रत्येकास यावे लागत व म्हातारपणींहि त्यांची चांगली उजळणी ठेवावी लागे. स्वराज्य पाहिलेल्या पिढींत ही व्यायामाची संवय चांगली खिळली होती. दुसऱ्या पिढीची मंडळी घोड्यावर बसणें, दांडपट्टा फिरविणें, निशाण मारणें, शिकारीस जाणें, ह्यापैकीं यौवनदर्शेंत कांहीं जाणत होती. स्वतःप्रमाणें शिक्षण देण्याच्या हेतूनें त्यांच्या वडिलांनीं त्यांना हें शिक्षण दिलें होतें. व्यायामांत विशेष गोडी उत्पन्न करणारी धमक शरीरांत असे तोंपर्यंतच वरील मंडळी हे खेळ खेळली. उतार वयांत व्यसनाधीनतेनें ह्यांना विशेष शैथिल्य आलें व व्यायामास ह्यांनीं फाटा दिला, तिसरी पिढी लहानपणीं सर्व गोष्टी शिकली इतकेंच. मोठ्या वयाचा

भारदस्तपणा राखण्याचा सदुपाय म्हणजे व्यायामाचा त्याग करणे—हा मागील पिढीचा धडा त्यांनी यौवन दर्शेतच उचलला. प्रसंगविशेषी घोड्यावर बसावे, व आश्रित वगैरे मंडळींनी रमविण्याकरितां इतर खेळांत जत्रेच्या ठिकाणीं दाखविलेलें कौशल्य प्रौढपणानें पहाण्यास घटकाभर जावें—ह्या शिवाय व्यायामा-संबंधीं कोणचेहि कर्तव्यकर्म बजावलें जात नसे. ह्या पिढीची मंडळी देखील आमच्यापेक्षां फार सशक्त दिसे; कारण व्यसनाधीनतेनें शक्तीचा होत जाणारा न्हास पुरा दृष्टीस पडावयास आणखी एखादी पिढी जावयास पाहिजे होती; शिवाय धार्मिक बाबतींतही हल्लींच्याप्रमाणें बलबलपुरी माजली नव्हती. त्यांच्या धर्मकल्पना हलक्या सुखोपभोगाच्या विशेष आड येणाऱ्या नसोत; स्वराज्यां-तील भयंकर जबाबदारीचीं कृत्ये करण्याची सवय मोडल्यामुळें व तदनुषंगानें उत्पन्न होणाऱ्या सार्वत्रिक उदात्त मनोविकारांच्या अभावामुळें अंतःकरणांत बनत गेलेलें दड्ड रान सोज्वल करण्याइतकी त्यांच्या धर्मकल्पनेंत मगदुरी नसो; मनाला चटका लावून अंतःकरण तल्लीन झाल्यामुळें उच्च मनोवृत्तीस यथेच्छ उचंबळूं देणाऱ्या स्वातंत्र्याभिमानाच्या अभावीं मन आंतल्याआंत घुटमळल्यामुळें नीच विकारांकडे त्यानें घेतलेल्या उलट धांवेस आळा घालण्या-इतका त्यांच्या धर्मकल्पनेंत जोम नसो—ठरीव धर्माचरण, ठरीव धर्मपद्धति म्हणून कांहीं त्यावेळीं होतें व तत्संबंधीं लोकांचीहि श्रद्धा बरीच खरी होती. एकंदरीत, इंग्रजी शिक्षणाच्या अवल अंमलापूर्वीं आमच्यांत इतक्या गोष्टी होत्या.—

(१) दारिद्र्याचा नुसता भास होऊं लागला होता, म्हणजे शरीराला पुष्टी आणणाऱ्या साहित्यांची आम्हांस विशेष उणीव नसे.

(२) पूर्व वयांत तरी व्यायाम चांगला झाल्यामुळें शरीरें तयार होत.

(३) आपणाकडे मनास पूर्ण ओढून धरल्यामुळें नीच विकारांकडील त्याची ओढ नाहीशी करणारे ऐहिक उदात्त विचार त्यांच्यांत नव्हते; तथापि

लेचेपेचे, विसरतां विसरतां आपण होऊन मुरदाडपणानें शिळक राहिलेले पारमार्थिक विचार कायम होते.

आतां ज्यांचीं मुलें अशक्त व जे स्वतः फार दिवस जगत नाहीत म्हणून ओरड आहे त्यांची स्थिती कशा प्रकारची आहे ह्याचा विचार करूं. हल्लीं कर्तीसवरती मंडळी व्यसनाधीन किती आहे ह्याची साक्ष कोणीही देऊं शकेल. दारू व विषयोपभोग ह्यांच्यायोगें ज्यांची शक्ति छिन्नभिन्न झाली आहे ते अल्पायुषी व्हावेत, त्यांचीं मुलें बाल्यावस्थेंत देखील दमेखोर असावीत, यांत नवल तें कसलें ? व्यसनांच्या तडाक्यांतून हल्लीं कोण सुटले आहेत ?—असा जर प्रश्न केला तर निर्मल मंडळींत व्यसनाच्या खर्चाइतका पैसा जवळ नसलेलीच मंडळी पुष्कळ दृष्टीस पडेल. इंग्रजी शिक्षणानें आम्हाला पवित्र बनविण्याऐवजीं आमच्या विषयोपभोगास वैचित्र्य आणून व्यसनाधीनतेत अधिक प्रेमा उत्पन्न केला. ज्यांच्या घरांत कित्येक पिढ्या दारू हा शब्दही ठाऊक नव्हता ती मंडळी आज “थोडकी दारू पिणारी मंडळी स्थापूं या” म्हणून सभा भरवीत आहे. शहाण्यासुरत्यांना “बेतानें दारू” प्यावयास लावणाऱ्या मंडळ्यांची आवश्यकता वाढूं लागली आहे. कोणा प्रसिद्ध शिक्षकास दारू पिणें अनावर झाल्यामुळें पेन्शन घेणें भाग पडतें, कोणा प्रोफेसरांस दारू व त्याच्या जोडगोळीच्या दुसऱ्या व्यसनाच्या पार्थीं अकालीं मृत्युमुखीं पडावें लागतें. चांगला गाणारा असूं द्या, कुशल नट असूं द्या, फरडा लेखक असूं द्या; चलाख वकील द्या, मोहक बोलका द्या; तरतरीत वैद्य पहा, हुषार सरकारी नोकर पहा, पैसेवाला सावकार द्या, विझिकांत खपलेला पेन्शनर न्याहळा,—सर्व एका माळेचे मणी, प्रत्येकाच्या चेहऱ्यावर व्यसनाच्या जोडगोळीपैकीं कोणत्या ना कोणत्या तरी गोळीची खूण सांपडावयाचीच. इंग्रजी “शिक्षणानें” उदात्त मनोवृत्ति प्रबल न होतां शारीरिक आरामाच्या नवीन कल्पना मात्र आमच्यांत शिरल्या. खरोखर पहातां हा शिक्षणाचा परिणाम नव्हे; तर चुकीनें घेतलेल्या

इंग्रजांच्या उदाहरणामुळे अधिक नासलेल्या परिस्थितीचा हा परिणाम होय. विषयोपभोगाकडे आमचा पूर्वीपासूनचा कल होताच, त्यांत परकीयांच्या अनुकरणाने वाटली-बयेची विलक्षण भर पडल्यामुळे आगीत तेल ओतल्याप्रमाणे आमची व्यसनाधीनता अत्यंत माजून तिचे अक्राळविक्राळ स्वरूप आतां सर्वत्र दिसू लागले आहे. नवीन विद्वान काय करील ना काय नाही, त्याच्या कृतीला ताळ ना तंत्र, अशी स्थिति दहा पंधरा वर्षांपूर्वी होती. प्रिन्सिपाल साहेब ह्या स्थितीचे अभिनन्दन करोत, आमच्या मते उच्च शिक्षणाचा ह्या मंडळीने अत्यन्त दुरुपयोग केला. बर्क, बेकन, मिल्स सारख्या तत्त्ववेत्त्यांचे उदात्त विचार वाचून शिकून, अभ्यास करून, वाईट परिस्थितीमुळे उच्चवळणाऱ्या दुर्विकारांच्या लाटा जागच्याजागीं जर जिरवितां येत नाहीत, तर उच्च शिक्षणाचा उपयोग तो काय झाला ? शेक्सपियर, स्कॉट सारख्या कवींचीं उदात्त मनोविकारांच्या सुरस वर्णनांनीं परिप्लुत असलेलीं काव्ये वाचून, हीन वृत्तीस भेटण्याकरितां सैरावैरा धांवणाऱ्या मनास जर आळा घालतां येत नाहीं तर बुद्धीला व शरीराला ह्यांनीं व्यर्थ झिजविलें असें होत नाहीं काय ? संस्कृत व इंग्रजी उत्कृष्ट ग्रंथांतील उत्तमोत्तम विचारांच्या अतिरेकाने भणभणलेले डोके विश्वयोषितांच्या मांडीवरच जर विश्रांतिमुख पावूं शकतें, जगांतील उत्कृष्ट कवींनीं वर्णिलेल्या उत्कृष्ट मनोविकारांनीं खवळलेले हृदय जर मदिरेच्या घुटक्यासरशीं शांत पडतें-तर कवि व तत्त्ववेत्ते ह्यांनीं आपापल्या परीं सदाचाराची गाइलेली व सिद्ध केलेली महति आमच्या विद्वानांच्या कानावर निष्कळ घातली असें होत नाहीं काय ?

‘ न हिंदुर्न यवनः ’

साक्षी खोटे सांगतील, कागदपत्र बनावट करितां येतील, वकिली डावपेंचाने आहे त्याहून भलतेंच स्वरूप भासवितां येईल; पण वस्तुस्थिति जरा देखील बदलतां येत नाहीं. ज्या गोष्टी प्रत्यक्ष आहेत, त्या सिद्ध करीत बसण्याचें काय प्रयोजन ? त्यावर रंग चढवून निराळ्या भासविण्यांत काय हेतु ? आहे ते

आहे; नाही तें नाही. पांडित्याने 'आहे' चें 'नाहीं' व्हावयाचें नाही, किंवा 'नाहीं' चें 'आहे' व्हावयाचें नाही. आजची कर्तीसवरती पिढी, म्हणजे पंधरा वीस वर्षांपूर्वी शिक्षणक्रमांतून बाहेर पडलेली मंडळी, व त्यांच्या पाठीमागून लगेच आलेली मंडळी कशी व्यसनाधीन आहे ह्याची साक्ष कोणीही देईल. स्वार्थ व शरीरसुख ह्यांच्या भक्षम पायावर इमारत उठविण्याचा यांचा प्रयत्न, म्हणून कांहींच साधत नाही. पूर्वीच्या व्यसनाधीनतेस विशेष नकशीदार व मोहक स्वरूप यांनी आपिलें, परोपरी उत्पन्न करून तिचे आकर्षक गुण ह्यांनी वाढविले, परकीयांचे नवीन नवीन प्रकार तिच्यावर लादून सुशिक्षित मनास विशेष चटक लावण्याइतकें तीस त्यांनी सजविलें.

दारिद्र्याचें विराट स्वरूप ह्याच वेळीं प्रकट होऊं लागलें. स्वराज्य गमावलें त्याच वेळीं आमच्यांत बसण्यास दारिद्र्यास जागा मिळाली. रोगाचीं पूर्व चिन्हे कोणासही कळत नाहींत, रोग बळावल्यावर मनुष्य शुद्धीवर येतो, तद्वतच दारिद्र्याच्या भावना आम्हांस प्रथम उमगल्या नाहींत. आतां सर्व स्वच्छ झालें आहे, सर्व कांहीं समजूं लागलें आहे, चोहोंकडे प्रकाश लख पडला आहे.

इंग्रजी न शिकलेली मंडळी देखील व्यायामापासून कशी कशी पराड्-मुख होत गेली हें मार्गे सांगितलेंच आहे. दारिद्र्याच्या भरभराटीमुळें व परकीयांच्या कांहीं कांहीं कायद्यांचा अंमल जोराचा झाल्यामुळें पूर्वीच्या व्यायामाच्या पद्धति आम्ही अजीवात विसरलों. स्वाभाविक रीतीनें व उच्च मनोविकाराच्या उत्सासानें होणारा व्यायाम अगदीं बंद पडला. केवळ व्यायामाकरितां व्यायाम करायाचा, पुष्ट शरीर असावें एवढ्यांतच केवळ प्रेम वाटून मेहनत करायाची—असला प्रकार शिल्लक राहिला. व्यसनाधीनतेनें व्यायामाचा कंटाळा आलेला; व्यायाम करायास लावणारे सर्व उच्च हेतु नष्ट झालेले; इंग्रजी ठिकठाकीच्या ऐटीमुळें पूर्वीची तालमीची पद्धत मनांतून उतरलेली; कांहीं अंशीं दारिद्र्यामुळें

कांहीं अंशीं व्यसनी बनल्यामुळे, मिरवावयास सवड देणारे “बोड्यावर बसण्या” सारखे व्यायाम देखील लुप्त होत चालले; मग हवापाण्यावर अशक्त-तेची सर्व जबाबदारी टाकण्याची स्फूर्ति बघावी हें रास्तच.

“न हिंदुर्न यवनः” “स्वार्थ नाही परमार्थ नाही” “इहलोक नाही परलोक नाही” “जडवादी नास्तिकांच्या नीतिमत्तेचा जोरही नाही; धर्मश्रद्धेचें पाठबळही नाही” अशी कांहीं विलक्षण धर्मसंबंधी आमची स्थिति झाली आहे. इंग्रजी शिक्षणानें धर्मविचारासंबंधानें आम्हांस उदासीन केलें आहे. ह्या योगानें पारमार्थिक उदात्त कल्पना व त्या तपानें होणारें शुद्धाचरण हीं नाहीतशीं झालीं. धर्मकल्पनांनीं जुन्या पिढीच्या मनांतील जो एक भाग व्यापला होता तो भाग इंग्रजी शिक्षणानें मोकळा पाडला; त्या जागीं व्यसनाधीनतेनें आपला पसारा पसरला. मन हें जात्यामारखें आहे. ते नेहमीं गरागर फिरत राहावयाचेंच. त्यांत तुम्हीं गहूं घातल्यास उत्तम रवा मिळेल; पण कांहीं न घातल्यास तें झिजून झिजून पिचून जाईल. उच्च मनोविकार, उच्च विचार नाहीतसे होण्याबरोबर नीच विकार आपली वसाहत जारीनें वाढवूं लागतात. इंग्रजी शिक्षणाच्या पूर्वीच्या पिढींत राजकीय संबंधाचे—ऐहिक गोष्टीविषयीचे—उच्च विकार व विचार कसकसे नाहीतसे होत गेले हें सांगितलेंच. पाश्चिमात्य राष्ट्रांची बुद्धि पारमार्थिकपेक्षां ऐहिक विषयांवर अतिशय खर्च झाली असल्यामुळे, निवळ ऐहिक उन्नत विचार त्यांच्यांत अत्यंत पूर्णत्वास आले आहेत. धर्म-कल्पनांशीं कोणत्याही रीतीनें संबंध न ठेवतां राष्ट्रीयत्वाची कल्पना त्यांनींच उत्कृष्ट पूर्णत्वास आणली आहे; धर्मास मार्गें सारून राजकीय कल्पनांची अत्यंत चलती त्यांनींच केली; धर्माच्या पायावरून ओढून काढून नीतिमत्तेस त्यांनींच ऐहिक उदात्त कल्पनांच्या मजबूत किल्ल्यांत सुरक्षित बसविलें; ऐहिक उन्नत विचारांनीं भरलेल्या इंग्रजी शिक्षणाच्या मनांत पूर्वीच्या मंडळींत नव्हते ते गुण उत्पन्न व्हावयास पाहिजे होते. परंतु गाढ निजलेल्याच्या

डोळ्यांत झणझणीत अंजन एकदम घातलें असतां तो जसा भांवावून जातो तशी स्थिति ह्या पिढीची झाली. इंग्रजी शिक्षणानें ऐहिक उन्नत विचार अंशतः तरी सांप्रत उत्पन्न केले आहेत—ह्याविषयीं पुढें आम्हास लिहावयाचें आहे. सध्यां एवढीं गोष्ट सांगणें बस आहे कीं, इंग्रजीच्या पहिल्या पिढींत ते गुण तादृश्य नव्हते; त्यांच्यामागून आलेल्या पिढींत जरा रुजले; व आतां कुठें पोसूं लागले आहेत.

व्हासाचीं कारणें

आज ज्या तरुण मंडळीच्या शरीरव्हासाविषयीं एवढा ऊहापोह चालला आहे, त्यांच्या मागची मंडळी—म्हणजे ज्यांच्या हातांत ह्या तरुणांचीं शरीरें व मनें तयार करण्याचें होतें—ती मंडळी एकंदरींत कशा स्वरूपाची होती तें पाहूंयाः—

(१) ह्यांना दारिद्र्य छळूं लागलें होतें.

(२) धार्मिक कल्याण ह्यांच्यांत नाहींशा झाल्या होत्या. ह्या ओसाड पडलेल्या मनाचा भाग नीच वृत्तींनीं पूर्ण व्यापला होता. ऐहिक विचारां-संबंधाचा पूर्वींमासून ओसाड व पड झालेला मनाचा भाग इंग्रजी शिक्षणानें ह्यांचे वेळीं बिलकूल सोज्वळ झाला नाहीं. सर्व मन नीच वृत्तींच्या ताब्यांत गेलें व त्यामुळें पूर्वींच धष्टपुष्ट झालेली व्यसनाधीनता अनिवार बोकळली.

(३) व्यायामाचा अत्यंत अभाव झाला इतकेंच नव्हे तर उलट तिटकारा उत्पन्न झाला.

(४) पूर्वींमासून सांचत आलेल्या शरीरव्हासाचीं चिन्हें ह्या मंडळीवर चांगलीं दिसूं लागलीं.

अशा प्रकारच्या शारिरिक, मानसिक, नीच स्थितीच्या मंडळीच्या तालमींत तयार झालेलीं तरुण मंडळी मोवट असावी व त्यांच्या मागोमाग येणारी हलीं शिक्षणक्रमांत असलेली मंडळी फिकट दिसावी ह्यांत आश्चर्य तें कोणतें ?

आमच्या मते शारीरिक व्हासाचीं कारणें हीं आहेत:- (१) दारिद्र्य. (२) उच्च विचार व मनोविकार ह्यांचा अभाव. राष्ट्राचें मन वेधून सोडणारा असा उदात्त विचारही नाही, विकारही नाही, त्या योगें माजलेली व्यसनाधीनता. (३) वरील गोष्टींचा नैसर्गिक परिणाम म्हणजे व्यायामाचा तिटकारा.

प्रिन्सिपाल साहेबांनीं प्रधान कारण गणलेली शिक्षणपद्धति गौण कारणांपैकीं एक आहे. प्रिन्सिपाल साहेबांनीं हल्लींच्या सामाजिक, राजकीय, धार्मिक चळवळींवर प्रदर्शित केलेल्या आगंतुक मंडळीची भेट घेतांना आ पसरून बसलेल्या सांप्रतच्या सर्वस्व हानीच्या तडाक्यांतून सुटण्याचे कोणते मार्ग आहेत ह्याचा विचार करण्याचें योजिलें आहे. टीकाविषयक पुस्तकांतील प्रधानदेवता जी शिक्षणपद्धति तिच्याकडे वळणें आतां जरूर आहे.

* ब्राह्मण आणि त्यांची विद्या-लेखांक तिसरा

शिक्षणपद्धति

आमच्या शारीरिक न्हासाचीं सार्वत्रिक कारणें कोणचीं आहेत, हें वर ठरविण्यांत आलेंच आहे. परवशतेमुळें चोहोंकडून कोंडमारा करणारें दारिद्र्य जर नसतें; गाफिलपणानें बेसावध होऊन व्यसनाधीनतेच्या तावडींत सांपडल्या-मुळें हीन दशेस पांचलेल्या मानसिक क्षेत्रास सोज्वल करण्याचा जर आम्हीं प्रयत्न जरीनें केला असता; स्वातंत्र्याच्या काळांत साहजिकपणें ध्यावयास लागणारा व्यायाम जर आम्हीं यत्नेंकरून तसाच पुढें चालू ठेवला असता; तर प्रिन्सिपाल साहेबांस, बसलेल्या गालांत, खोल गेलेल्या डोळ्यांत, बाहेर पडलेल्या छातीच्या हाडांत, व हातापायांच्या काड्यांत, शिक्षणपद्धतीनें उडविलेला भयंकर कहर जो दृष्टीस पटतो तो खात्रीनें दृष्टीस पडला नसता; आम्ही वर नमूद केलेल्या कारणांच्या अभावीं आमचा विद्यार्थीसमूह इतका खचलेला दिसला नसता. गिरणींत ज्याप्रमाणें एकदां कापसाचा गड्डा यंत्राच्या तोंडांत दिला असतां तो बारीक सुताच्या रूपानें बाहेर पडतो, त्याप्रमाणें हल्लीं आमची मंडळी मराठी पहिल्या इयत्तेंत एकदां शिक्षणक्रमाच्या दाढेंत सांपडली कीं, पीठ होऊन भरडून बाहेर पडते, -हें प्रिन्सिपालसाहेबांप्रमाणें आम्हालाहि मान्य आहे. ही शिक्षणपद्धति दोषांनीं भरलेली आहे खरी, पण हल्लींच्या न्हासाला तिलाच सर्वथैव जबाबदार धरणें चुकीचें होणार आहे.

युरोप खंडांत व अमेरिकेंत प्रिन्सिपाल साहेबांनीं सुचविलेला शिक्षणक्रम अलीकडेच सुरू झाला आहे. सुधारलेल्या पाश्चिमात्य राष्ट्रांत कांहीं वर्षांपूर्वीं

आमच्यासारखीच शिक्षणपद्धति सुरू होती; आमची शिक्षणपद्धति तिकडूनच उसनी आणलेली आहे. ही पद्धत सुधारण्याचा क्रम त्यांनी झपाट्याने सुरू ठेवला आहे खरा; नवीन शोध करून, निरनिराळा अनुभव पाहून, शिक्षण-क्रमास जास्ती जोमाने स्वरूप येत चालले आहे हे खरे; परंतु ज्या अवधीत आमच्या इकडील शिक्षणपद्धति युरोप अमेरिकेत जारीने सुरू होती, तेवढ्या काळांत विशालबुद्धीच्या मुत्सद्यांची, शोधक तत्त्ववेत्त्यांची, चलाख सेनानायकांची, अथवा सुदृढ व सुसंपन्न नागरिकांची परंपरा मध्येच तुटून पडलेली इतिहास दाखवीत नाही. ही शिक्षणपद्धति चालू असतां पाश्चिमात्य राष्ट्रांची पिछेहाट झालेली नाही; मग आम्हांलाच ही पद्धति रसातळास कां पोचविते? नवीन शोधांची उपयुक्तता ह्या पद्धतींत नसो, पण ही पद्धति चालू असतां कस-न-कस पिळून न काढण्याइतका तिचा चरक इतर राष्ट्रांत ढिला कां पडला होता? ही पद्धति युरोप खंडांत सुरू होण्याचे पूर्वीपेक्षां सुरू झाल्यावरची युरोपची स्थिति जर वाईट नव्हती, गौरवाच्या जीर्णवस्थेच्या कारणांची मीमांसा करण्याचा ज्या अर्थी प्रसंग आला नाही, - त्याअर्थी असे सिद्ध होतें कीं, हल्लींच्या अनर्थपरंपरेचीं कारणें शिक्षणपद्धतींत दडून राहिलेलीं नसून सभोवतालच्या परिस्थितींत त्यांचा शोध केला पाहिजे. शिक्षणपद्धतींतले प्रिन्सिपल सध्यांनीं दाखविलेले दोष बहुतेक आम्हीं कबूल करितों; आमचा त्यांच्या मतार्शी विरोध आहे तो हाच कीं, हे दोष प्रिन्सिपल सध्यांच्या इच्छेस वाटतात किंवा त्यांच्या भावावलेल्या मनास भासतात तितक्या अनर्थांचें ओझे आपल्या शिरावर घेण्यास समर्थ नाहीत. ह्या दोषांना दुसऱ्या कारणांचें पाठबळ आहे असे म्हणण्यापेक्षां, दुसरेच मुख्य गुन्हेगार असून साथीदारीचा ह्यांच्या ठिकाणीं भास होतो, हें म्हणणें विशेष सयुक्तिक होय.

परीक्षेचा 'चक्रव्यूह'

प्रिन्सिपल सध्यांच्या विचारसरणीवर आमचा दुसरा आक्षेप असा आहे कीं, ही शिक्षणपद्धति आमच्यांत कशी शिरली ह्या विषयीचें त्यांचें वर्णन

भ्रामक आहे. “ दहा तास घोक व एक तास शाळेंत येऊन त्याची परीक्षा दे”—हे हल्लींच्या शिक्षणपद्धतीच्या स्वरूपाचें त्यांच्या मते आदिसूत्र आहे. हा मंत्र प्रथम मराठी शाळेंतील पंतोजींनी जपला, नन्तर तोच वसा हायस्कूल-मधील गुरुजींनी उचलला, अखेरीस ह्या व्रताची गोडी सर्वांस इतकी लागली कीं “हल्लीं चालू शिक्षणपद्धतीनें मुलांसच नवीन वळण लावलें आहे असें नाहीं तर कॉलेजांतील विद्वान प्रोफेसरांस तिनें वांकवून टाकिलें आहे.” प्रिन्सिपाल साहेब पुढें वर्णन करितात कीं, ह्याच पद्धतीला बळी पडून कोणी “लार्डन”च्या ‘Heat’ वर “नोटा” छापविल्या, कोणी अमरकोशाचें निःसत्त्व सार मुलांस घोकावयास दिलें. युनिव्हर्सिटीनें परीक्षेस पुस्तक नेमायाची फुरसत, कीं त्यावर नोटांच्या पुस्तकांच्या जाहिराती फडकल्याच,—परीक्षेस प्रश्नाचीं उत्तरे देण्यांत कवाईत शिकविणारी सर्व सामग्री तयार होऊं लागलीच. प्रिन्सिपाल साहेबांचें वस्तुस्थितीचें वर्णन एथवर ठीक आहे. वस्तुस्थितीच्या वर्णनाचा भाग आला कीं, मतांत द्वैत क्वचित्च सांपडेल; परंतु वस्तुस्थितीला सोडून कार्यकारणांच्या विचारांत प्रि. साहेब भ्रमण करूं लागले कीं सत्य जाणण्याची इच्छा करणाऱ्यास त्यांचे बरोबर जाऊन सोय लागत नाहीं. परीक्षेस नेमलेल्या ग्रंथांतील गहन विषय सुलभ करून देणारीं पुस्तके छापून काढल्यानें कोठें विघडतें तें आम्हांस समजत नाहीं, किंवा अवाढव्य विषयांस थोडक्यांत वाचकांपुढें मांडणारे मार्गदर्शक छोटे किताब असल्यानें कोणची हानि होते तीही आम्हांस समजत नाहीं. कोणत्याही ग्रंथावर अर्थ स्पष्ट करणाऱ्या टीका तयार करणें, किंवा तो विषय फार मोठा असल्यास विषयांत प्रवेश करूं इच्छिणाऱ्या “बालानां सुखबोधाय” लहानसा संग्रह तयार करणें हा प्रघात फार पूर्वीपासूनचा आहे. थोरल्या कौमुदीच्या पाठीवर ‘लघुकौमुदी’चें धाकटें भावंड आहेच; न्यायाच्या मोठ्या ग्रंथाच्या आधारेनें रचलेल्या तर्क-संग्रह, तर्ककौमुदी, वगैरे बऱ्या आहेतच; मोठमोठ्या काव्यग्रंथांवर

मल्लीनाथादिकांच्या हजारो टीका आहेत. आमच्या इकडे जी स्थिति तीच युरोपांत आहे. अर्थ विशद करणाऱ्या टीकाही पाहिजेत व विषयाचें एकदम आकलन करण्यास उपयोगी पडणारे सारग्रन्थही पाहिजेत. ह्या नोटांस व 'एपिटोमा'स इतका दोष देण्याचें कारण प्रिन्सिपाल साहेब असें सांगतात कीं, ह्या नोटांनीं घोक्रंपट्टीस अत्यंत उत्तेजन येतें. हल्लीं चोहोंकडे छापील नोटा तयार आहेत; परीक्षक नेमलेल्या साहेबांच्या नोटा छापलेल्या नसल्यास हस्तलिखित प्रती मिळविण्याचा उद्योग सुरू आहे; व ह्या सर्व नोटांची घोक्रंपट्टीही सुरू आहे;—एवढ्या गोष्टी माधवरावजींप्रमाणें आम्हांलाही कबूल आहेत. परंतु नोटा आहेत म्हणून मुलें त्या घोक्रतात, किंवा घोक्रंपट्टीची सवयच म्हणून विद्यार्थ्यांच्या लाडक्या सवयीला बहुमान देऊन नोटा तयार होतात,—असल्या सिद्धांतास आमच्यानें संमति देवचत नाहीं. प्रिन्सिपाल साहेबांनीं कॉलेजांतील विद्यार्थ्यांच्या अभ्यास करण्याच्या रीतीचें फार मार्मिकपणानें निरीक्षण केलें आहेसं त्यांच्या ग्रन्थावरून दिसतें; मग बाकीच्या गोष्टींप्रमाणें ह्याच बाबतींत उघड उघड वस्तुस्थिति लोकांपुढें मांडण्यांत त्यांचें मन कां कचरलें हें त्यांचें त्यांसच माहीत. नोटांची घोक्रंपट्टी जारीनें सुरू असण्याचें कारण आमच्या मते असें आहे कीं, घोक्रलेल्या नोटांना अनुसरूनच बरेचसे प्रश्न येतील अशी विद्यार्थ्यांची समजूत असते. मोठमोठ्या ऐतिहासिक ग्रन्थांचीं चारपांच हजार पानें मननपूर्वक वाचण्यापेक्षां व प्रोफेसरांच्या त्यावरील प्रगल्भ विचारांचा मनांत खल करीत बसण्यापेक्षां, आठ दहा तावांची वही घोक्रल्यानें साठसत्तर गुण मिळूं शकतात अशी परीक्षेत पास होण्याकरितां हापापलेल्या विद्यार्थ्यांची समजूत झाल्यावर, नेमलेल्या ग्रन्थावर योग्य परिश्रम करण्याइतकी त्यांची ज्ञानेच्छा प्रबल नसते, ह्याबद्दल त्यांस दोष देतां येईल काय ? वॉरेट किंवा पिटरसनच्या "Idioms" मधून प्रवेशपरीक्षेस जर एक पंधरा मार्कांचा प्रश्न पडतो, तर परीक्षेच्या तडाक्यांतून

पुष्कळ मुलें ओढून काढण्याची हांव धरणाऱ्या प्रधान गुरुजींनीं विद्यार्थ्यां-
कडून त्या घोकवाव्या; परीक्षेंतून सुटल्याशिवाय उच्च स्थितीचे दरवाजे खुले
होत नाहींत, असें पक्कें माहीत असलेल्या पालकांनीं तोच शिक्षक पसंत करावा;
व थोरवीचा गड्डा हरण करण्याकरितां परीक्षेचा “अद्भुत चक्रव्यूह” फोडून
गेल्याशिवाय गत्यंतर नाहीं, हें समजून असणाऱ्या विद्यार्थ्यांनीं त्या “Idioms”
घोकाव्या;—ह्या सर्व ओघानें होणाऱ्या गोष्टी आहेत. ही स्थिति सुधारण्याचा
पहिला उपाय म्हणजे परीक्षेंत पास होण्यावरच केवळ आयुष्यांतील सुखःदुख
अवलंबून असतां कामा नये;—म्हणजे द्रव्यार्जनाचे विद्येतर दुसरे मार्ग पाहिजेत.
बरील वाक्यांत “द्रव्यार्जन” हा शब्द फाजील महत्वाकांक्षा दाखविणारा आहे;
आमच्या विश्वविद्यालयांतून निघणाऱ्या लोकांची सरकारांतून व इतर ठिकाणीं
होत असलेली पूजा पाहिल्यावर “द्रव्यार्जनाच्या” ऐवजी “कसेबसे पोटांत
कांटे भरण्याचे”—हे शब्द विशेष सत्यदर्शक होतील.

व्यापारी हमाली व राज्यव्यवस्थेंतील उष्टीं खरकटीं

आतां इतर मार्गांत उत्तम मार्ग म्हटला म्हणजे व्यापार.—हा सर्व परकीयांच्या
ताब्यांत आहे. तत्संबंधी हमाली परकीयांचे बगलबच्चे बनलेल्या व पूर्वीपासून
ही हमाली करण्यांतच ज्यांच्या पिढ्या गेल्या त्या इतर जातींत आहेत. ही
मंडळी महाराष्ट्रीयपेक्षां सुखी आहे व त्यांना परीक्षेची विशेष पर्वाही नाहीं.
त्यांच्या पैकीं ज्यांच्या कपाळावर ह्या पर्वेचे चक्र फिरतें आहे ते अशक्त
होण्याच्या कामांत आमच्याशीं चांगला सामना करीत आहेत. ही मंडळी
देखील एकदां परीक्षेच्या गिरणींत सांपडली, कीं प्रतिवर्षीं ह्यांची पेळ बारीक
बारीक होत जाऊन तुटण्याच्या घाईला आलेल्या धाग्याच्याच रूपानें बाहेर
पडते;—हें प्रिन्सिपाल साहेबांनीं आपल्या वाचकांस विदित केलेंच आहे. ह्या
व्यापारविषयक स्थितीचा व शिक्षणपद्धतीचा अर्थाअर्थी कांहीं संबंध नाहीं.
हातांतील हत्यारें काढून घेऊन बांगड्या भरावयास ज्या लोकांना परकीयांनीं

दिल्या त्या लोकांना लष्करी धंद्याची शिफारस करणे म्हणजे दुखावलेल्या अन्तःकरणास अयमानाने डागण्यापैकींच आहे. राहतां राहतां राहिला राज्य-व्यवस्थेच्या किरकोळ बाबींतील उष्टीं खरकटीं काढण्याचा धंदा; तो आह्मी करीत आहोंच. आणि ह्या खड्डेघास्याच्या धंद्याला परीक्षेशिवाय सोक्षमोक्ष नाही. ब्राह्मणांनीं व्यापारविषयक हमाली पतकरावी अशी प्रिन्सिपालसहेबांची सूचना आहे; मग इतर जातींनीं काय करावे हा प्रश्न उरणारच. “ब्राह्मण समाजाची वृद्धावस्था” आदिकरून लिहिलेल्या कांहीं भागांसंबंधाने लिहितांना ह्या मुद्याचे आह्मांस विशेष विवेचन करायाचें आहे. सध्यां इतकें गृहीत धरून चालण्यास हरकत नाही कीं, विद्याव्यासंगी जातींना आणखी तीस चाळीस वर्षे तरी परीक्षेविषयीं बेफिकीर राहून चालावयाचें नाही. परीक्षा सोपी करा ह्मणून हाकाटी करणारांस, परीक्षेस उच्च स्थलावरून खाली ओढून काढण्यापेक्षां विद्यार्थ्यांनीं वर चढून जाण्याचा प्रयत्न करावा हें रास्त—असें उत्तर देण्यांत येतें; त्याच नमुन्यावर ब्राह्मण विद्यार्थ्यांनीं तेल्यातांबोळ्यांचीं गटारा-जवळ दुकाने घालीत बसण्यापेक्षां व्यापाराचा मूळ गड्डाच आपल्या हातीं येईल ह्या दिशेनें प्रयत्न करणे सर्वोत्कृष्ट—असा उपदेश “विरोध”हीन ब्राह्मणास कां करूं नये ? स्वधर्म अवजड आहे व परधर्म सुलभ ह्मणून आपली जबाबदारी न ओळखतां, भयावह परधर्म झट्टिशीं उचलावयास लावणारी विरोधशक्ति उर्फ चंचल वृत्ति काय उपयोगाची ? इतर सर्व लोकांना किंत्ता घालून देण्याचा ज्यांचा मान, सर्वांस सारख्या प्रमाणाने प्राप्त होणार्या ग्रहणांतून पार पाडून नेणारी युक्ति सांगण्याचा ज्यांचा अधिकार, त्या विद्या-व्यासंगी जातींनीं दुसऱ्या जातींच्या तोंडांतील नीच हमाली करून मिळविलेला भाकरीचा तुकडा आपल्या कौशल्यानें काढून घ्यावा, व इतर जाती अन्नान्नाने मरत असतां आपल्या पोटाच्या खाची भराव्या—असें सांगणारी साहेब बहादुरांनीं तारीफ केलेली विरोध शक्ति उर्फ हलकट वृत्ति ब्राह्मणांत नाही तीं पर्यंतच त्यांना ब्राह्मण हें नांव शोभेल.

औद्योगिक पथांतील उच्च स्थान संपादन करण्यास आह्मांस अजून बरीच वर्षे घालविलीं पाहिजेत; आणि ती स्थिति प्राप्त होईपर्यंत परीक्षा पास होण्याची उत्कट हाव ब्राह्मणवर्गांत राहणारच. तेव्हां आज अगोदर ही घोळपट्टीची उर्फ परावलंबनाची शिक्षणपद्धति बन्द पाडल्याशिवाय आह्मांस सोय नाही; कारण हिची परिस्थिति लवकर बदलावयाजोगी नाही; प्रिन्सिपाल साहेबांनीं सुचविलेल्या प्रकारच्या नवीन पद्धतीच्या शाळा चोहोंकडे उभारण्यास मुलांच्या पालकांनीं मदत केली पाहिजे, हें खरेंच;—पण ह्या कामांत पालकांच्या हलगर्जीपणास व बेफिकिरीस विशेष दोष न लावतां हल्लीं पालक करीत असलेल्या खर्चानेंच कितपत स्थिति सुधारतां येईल हेंहि पाहिलें पाहिजे.

घोळपट्टीच्या गाड्यास गति

श्रीमन्त लोकांनीं आपल्या श्रीमन्तीच्या जोरावर विद्याखात्याच्या चाल पद्धतीपासून सुटून जाण्याचा प्रिन्सिपाल साहेबांनीं सुचविल्याप्रमाणें खुशाल खुशाल प्रयत्न करावा; कारण त्यांनीं संपादलेल्या द्रव्यसंचयाचा त्यांना विशेष फायदा मिळावा हें रास्त आहे. ह्या लोकांच्या सोईसाठीं, शाळा किती लांबी-रुंदीच्या पाहिजेत, पाया किती खोल घालावा, हजिरी कशा-रीतीनें मांडावी, वगैरे क्षुल्लक गोष्टींपासून तों तहत इतिहास गणितादि विषय कशा प्रकारानें शिकवावेत—एतद्विषयक थोडक्यांत प्रिन्सिपाल साहेबांनीं सुन्दर चित्र रेखिलें आहे. त्याकडे एकवार तरी धनाढ्य लोकांनीं नजर फेंकावी अशी आमची श्रीमन्त वाचकांस शिफारस आहे. पण डोळ्यांत आसवें आणून गळा दाटल्या-मुळें ओलसर आक्रंदनानें “आपलपोटोपणाची” महति गाण्याचें अनार्य कर्म जें प्रिन्सिपाल साहेबांनीं केलें आहे, त्याकडे विशेष लक्ष न पुरविणाऱ्या मंडळींनीं विद्याखात्यांत घोळपट्टीचा हा प्रकार कसकसा सुरू होत गेला ह्याचा बारकाईनें विचार केला पाहिजे; ह्मणजे ‘स्कू’ कोणच्या ठिकाणीं ठिला पडला आहे हें बरोबर ध्यानांत येईल.

प्रिन्सिपाल साहेबांनीं ध्वनित केल्याप्रमाणें मराठी शाळेंतील पंतोजीनें ह्या घोकंपट्टीच्या गाड्यास गती दिली नसून, युनिव्हर्सिटींतील उच्च अध्यापकांनीं ह्या गाड्यास भरवेगानें वरून खालीं सोडलें आहे. ह्याच्या जबरदस्त वेगास प्रतिबंध करण्याइतका विद्याखात्यांतील “हमाल” पंतोजीस नेणतेपणा नसावा—हें आश्चर्य नव्हे. पंधरा वीस वर्षांपूर्वीच्या मराठी शाळा व हल्लींच्या मराठी शाळा ह्यांत जमीन अस्मानाचें अन्तर आहे. ममतेच्या ‘किंडर गारटन’ प्रमाणें हल्लींच्या मराठी शाळा गमतीच्या व कोमल नाहींत हें खरें, तरी पूर्वींचे गोल्डस्मिथच्या ‘डेझरटेड व्हिलेज’मधील वर्णनास सत्यता आणणारे मारके शिक्षकही आतां विशेष कोठें दृष्टीस पडत नाहींत. पंतोजीस देऊं केलीं, रुप्याची ताटवाटी, ॥ नका लावूं छडी काठी महादू बाळाला ”—ही ओंवी ऐकण्याचें लहानपणीं माधवरावजींच्या नशिबीं आलें असेल, पण त्यांच्या चिरंजिवाचे कान बहिणीनें ह्मटलेल्या ह्या ओंवीनें खास विटाळलेले नाहींत. मराठी शाळेंतील शिक्षकवर्ग पूर्वींप्रमाणेंच अद्याप मारका आहे वगैरे प्रिन्सिपाल साहेबांनीं केलेलीं विधानें बऱ्याच अंशीं खोटीं आहेत. हल्लींचा शिक्षकवर्ग शिक्षणक्रमाच्या ठरीव नियमांच्या कैर्चीत सांपडलेला आहे. “घोडा ह्मणजे अश्व” असें घोकतांना ऐकून मराठी शाळेंतील शिक्षकाला, तसेच “गौरी, पार्वती, Feminine” असें स्कॉलरशिप मिळविणारा मुलगा घोकतांना पाहून हायस्कूलमधील हेडमास्तराला खरोखर खेद वाटत असेल; आणि आमचा असा अनुभव आहे कीं, शिक्षकवर्गास ही स्थिति पाहून खेद वाटतोही; पण बऱ्याच बाबतींत शिक्षकांचा नाइलाज आहे. प्रिन्सिपाल साहेब ह्मणतात कीं, त्यांच्या वेळेला त्यांनीं “Idioms” घोकल्या नाहींत; इंग्रजीचें ज्ञान पुष्कळशीं पुस्तकें वाचून संपादावें लागे; घोकंपट्टी उपयोगी पडत नसे. होय, ह्या सर्व गोष्टी खऱ्या आहेत; त्या वेळचे प्रश्नाचे कागद पहावेत म्हणजे ध्यानांत येईल कीं, ते प्रश्न अशा प्रकारचे असत कीं, त्यावेळीं उपलब्ध असलेल्या

पुस्तकांतून अमुक प्रश्नाचें उत्तर अमक्याच ओळी असें दाखवितां यावयाचें नाहीं. हल्लीं परीक्षेहून सुटलेल्या विद्यार्थ्यांचें बोलणें जर कोणास ऐकावयास मिळालें तर “अमक्याच्या नोटांतून दोन प्रश्न पडले,—ह्या प्रश्नाचें उत्तर त्या साहेबांच्या टीपेंत आहे” असा संवाद ऐकूं आल्याशिवाय रहावयाचा नाहीं.

परीक्षांचे सांपळे व चरक

ह्या सर्वांचें आदिकारण असें आहे कीं आमची युनिव्हर्सिटी परीक्षा घेण्याचें एक यंत्र बनली आहे. आमचें विद्याखातें हेंही युनिव्हर्सिटीच्या नमुन्यावरहुकूम ओतलेलें परीक्षा घेण्याचें दुसरें यंत्र आहे. युनिव्हर्सिटीचें गिरमीट वर्षांतून एकदां वेगांत येतें, त्याचप्रमाणें विद्याखातेंही वर्षांतून एकदां आपल्या भक्ष्यस्थानीं पडलेल्या विद्यार्थ्यांची भेट घेतें. युनिव्हर्सिटी ज्याप्रमाणें, आह्मी इतके सांपळे व इतके चरक मांडले आहेत व त्यांतून पार पडण्यास अशी अशी घोकंपट्टी केली पाहिजे असें जाहीर करिते, त्याचप्रमाणें विद्याखात्यांतून हरएक इयत्तेचा अभ्यासक्रम छापून बाहेर पडतो; युनिव्हर्सिटी जशी कॉलेजा-हून अलिप्त आहे त्याचप्रमाणें विद्याखातेंही शाळांपासून अलिप्त आहे. विद्यार्थी व शिक्षक एका वाजूला, व परीक्षक दुसऱ्या वाजूला, असे उभे राहून परस्परांमध्ये एकसारखी लढाई जुमपते. युनिव्हर्सिटी कॉलेजांचा शत्रु व विद्या-खातें शाळांचा शत्रु, अशी स्थिति आहे. प्रिन्सिपाल साहेबांनीं ही अहिनकुल-द्वेषाची स्थिति चांगली नाहीं इतकेंच म्हटलें आहे, पण हा द्वेष स्वाभाविक कां बनतो ह्याचें विवरण केलेलें नाहीं. आमच्या मतें ह्या सर्व त्रासाचें, ह्या निष्कारण खटाटोपाचें, ह्या उरस्फोडीचें, ह्या द्वेषाचें कारण हें आहे कीं, पहिल्या इयत्तेपासून तों तहत M. A. पर्यंत परीक्षांचीं लांबच्या लांब माला विद्यार्थ्यांस आक्रमून जावें लागतें. आमचें मत असें आहे कीं, युनिव्हर्सिटीनें इतक्या परीक्षा घेण्याचें कारण नाहीं. युनिव्हर्सिटीनें फक्त कॉलेजांतील अखेरच्या तेवढ्या परीक्षा घ्याव्या. असें केलें असतां अखेरच्या परीक्षांच्या

विषयांचें स्वरूप बदलावें लागेल; पण ती गोष्ट विशेष दुःसाध्य नाही. ज्ञान संपादन करण्याचे मार्ग निराळे आहेत, व ज्ञानाचें प्रदर्शन करण्याच्या युक्त्या निराळ्या आहेत. कांहीं प्रसंग असे असतात की, ह्या युक्त्या ज्यास माहीत नाहीत त्यास माघारच खावी लागते. लढाई जिंकण्यास अत्यंत उपयोगी पडणारे शौर्यसाहसादि गुण जसे कवायतीवांचून कित्येक वेळां निर्मात्यवत् होतात, त्याप्रमाणें विषयाची केवळ उत्कृष्ट समजूत थोडक्याशा कवायतीशिवाय, युनिव्हर्सिटीच्या परीक्षेंत विद्यार्थ्यांस चमकवीत नाही. आयुष्यांतील खऱ्या परीक्षेच्या कसास उतरावयाचें असल्यास विषयांची उत्कृष्ट समजूत व ह्या ज्ञानाची योग्य मांडणावळ करावयास शिकविणारी कवाईत ह्यांची चांगली जोडगण असावी लागते—नुसत्या एका गुणानें भागत नाही. पांच दहा वर्षे दोन राष्ट्रे झुंजत असतां जें राष्ट्र शौर्यादिगुणांत फार मजबूद व कवायतीं-तही हार न जाणारें असतें त्याच्याच गळ्यांत विजयश्री माळ घालते; पण घटका दोन घटका चालणाऱ्या गोळीबारांत केवळ कवायतीच्या जोरावर परपक्षाचा पाडाव करितां येणें शक्य आहे. युनिव्हर्सिटीच्या परीक्षा व युनि-सिटीची कांस धरून चाललेल्या विद्याखात्यांतील इन्स्पेक्टर बहादुरांच्या परीक्षा, कलाक दोन कलाक होणाऱ्या झटापटीपैकींच असतात. ज्याप्रमाणें कमी योग्यतेच्या शत्रूवर निवळ कवायतीचे जोरावर सरशी करितां येते, त्याचप्रमाणें अयोग्य व हीनवृत्ति परीक्षकांच्या तडाक्यांतून निवळ घोकंपट्टीच्या जोरावर निसटून जातां येतें. विद्यार्थ्यांच्या पारंगततेची परीक्षा हल्लीपेक्षां विशेष विस्तृत-पणें घेणें सोईचें होणार नाही; तेव्हां परीक्षेचें स्वरूप लहानशा झटापटीप्रमाणेंच राहणार. अशी स्थिति असतां दीड दोन तपें एकसारखें प्रतिवर्षी ह्या परीक्षांच्या झटापटीला लायक होऊं इच्छिणाऱ्या विद्यार्थ्यांत पुष्कळसा भुस्सा व थोडकेसे गव्हाचें सत्व सांपडणार; कवायतीचें महत्त्व जास्ती वाढणार; परीक्षेंतून सुटून जाण्याच्या युक्त्यांकडे विद्यार्थी ज्यास्ती लक्ष देणार; ग्रंथकारानें प्रतिपाद-

लेल्या विषयाची योग्य समजूत करून घेण्यापेक्षां प्रश्नांचीं उत्तरे ज्यांत सांपडतात त्या नोटा घोकण्यांत उमेदवार विशेष काल घालविणार;—हे सर्व परिणाम ओघाने व्हावयाचे तेच होत आहेत.

विद्याखात्यांत इंग्लंडमधील केरकचरा

अशा स्थितींत हे परीक्षांचे चक्र फिरविण्याचे काम अयोग्य लोकांच्या हातीं पडल्यावर फारच हानि होते. वर्डस्वर्थसारख्या स्वभावाने व विद्येने अत्यन्त थोर अशा अध्यापकांची परंपरा आमच्या कॉलेजांतून आहे काय? हा प्रोफेसर क्लोक्कियल इंग्लिश फार सफाईने बोलतो, तर दुसरा विद्यार्थ्यास विचारतां विचारतां डिक्शनरींतून प्रतिशब्द चलाखीने काढतो. मिल्टन शिकवितांना “रावणास दहा तोंडे होती” अशा प्रकारच्या ख्रिस्त पुराणांतील गोष्टी विद्यार्थ्यास लिहून घेण्यास लावणारी बडबड रगड, पण कवितेंतील स्वारस्य विद्यार्थ्यांच्या मनावर ठसवून देण्याच्या कामीं आवळ्याएवढे पूज्य. बेकनचा पाठ वर्गांत करावा व दुसऱ्या एकाद्या महात्म्या प्रोफेसरने केलेल्या नोटांकडे बोट दाखवावे, अशी सर्वसाधारण रड आहे. आमचे ह्मणणे असे आहे कीं, ज्याप्रमाणे हरएक खात्यांत इंग्लंडांतील केरकचरा खचून भरलेला आहे त्याचप्रमाणे विद्याखात्यांतही उच्च जागांचे ठिकाणीं खालच्या नंवरच्या लोकांची गर्दी झालेली आहे. इंग्रजी भाषा अस्सल इंग्रजांच्या तोंडून ऐकल्याशिवाय “ताजे इंग्रजी” नीटसे वठायचे नाही ह्मणूनच ह्या लोकांची विशेष मातबरी स्वभाषा रखडत बोललेली ऐकविण्याच्या पलीकडे एखाद्या राजकीय, सामाजिक किंवा धार्मिक प्रश्नावर मत देतांना ह्यांची धांदल कशी उडते—हे सूक्ष्म अवलोकन करणाऱ्यांच्या ध्यानांत येण्याजोगे आहे. शाळेंत विशाल बुद्धीचे, प्रगल्भ विचारांचे, व चोख वर्तणुकीचे शिक्षक मिळत नाहीत म्हणून प्रिन्सिपाल सहेबांस हळहळ वाटते, पण आम्ही असे विचारितों कीं प्रोफेसर मंडळींत तरी माधवरावजींनीं वर्णिलेल्या श्रेष्ठ पदावर नेऊन ठेवण्या-

जोगे कितीसे लोक सांपडतील ? जसा कित्ता, तसे वळण. ह्या मंडळीतून परीक्षक मंडळी नेमली जाते; मग कवायती हालचालीस उत्तेजन मिळावें ह्यांत काय आश्चर्य ? परीक्षा घेण्याच्या पद्धतींत पुष्कळशी सुधारणा पाहिजे आहे, असें युनिव्हर्सिटींतील खऱ्या विद्वान मंडळीस वाटूं लागलें आहे व त्या दिशेने त्यांचे उद्योग चालूहि आहेत. युनिव्हर्सिटींत व कॉलेजांत दुसऱ्या पायरीवरच्या लोकांस शिरूं न देणें आमच्या हातांत नाहीं; तथापि असल्या लोकांची जितकी पिच्छेहाट करितां येईल तितकी करून ह्यांची विद्वत्ता चव्हाट्यावर आणून सरकारास जागें करण्याचा प्रयत्न ठेवावा; म्हणजे कित्येक चांगल्या गोष्टी वाईट लोकांचे हातीं पडल्यामुळे जसा बाधक होतात तशी स्थिति युनिव्हर्सिटींत व्हावयाची नाहीं.

घोकण्याच्या चरकांत इंग्रजी शाळा

काहीं वस्तु मूळच्याच वाईट असतात, आणि तशांतून त्या वाईट लोकांच्या हातीं पडल्या कीं फारच भयंकर होतात. एकावर एक ठेवलेल्या पांच सहा परीक्षांची उतरंडी युनिव्हर्सिटीनें रचावी, हें अपायकारकच; आणि तशांत युनिव्हर्सिटींत चालकमंडळींत चांगल्या लोकांचा असावा तेवढा भरणा नसावा हें दुर्भाग्यच. प्रिन्सिपाल साहेब युनिव्हर्सिटीस दोषमुक्त ठरवोत, आम्ही तर ह्या दूषित शिक्षणपद्धतीचें सर्व पाप युनिव्हर्सिटीच्या माथीं मारतो. पायांत ढासळलेल्या इमारतींत राहणाऱ्या लोकांनीं सर्व हानीबद्दल छपर ठोकणाऱ्याशीं हमरेतुमरेला यावें हें जितपत हास्यास्पद तितपतच मराठी शाळा, हायस्कुलें नासलीं कुजलीं असतां दुर्गंधीबद्दल युनिव्हर्सिटीला जाळणें पोळणें तिरस्कारार्ह होईल—अशा अर्थाचें सूत्रवाक्य “युनिव्हर्सिटी व ब्राह्मण विद्यार्थी” ह्या भागांत प्रिन्सिपाल साहेब नमूद करितात. आम्ही स्पष्ट म्हणतो कीं विद्याखात्यांत रूढ झालेल्या शिक्षणपद्धतीचा उगम, वेदपठण करणाऱ्या वैदिकांच्या घोकपद्धीसांप्रदायांत नाहीं, किंवा परवां परवां बाहेर

पडलेलीं पोतदारांचीं “शालोपयोगीं पुस्तके” घोकून काढण्यांतही नाही. हायस्कूलच्या आवारांत ह्या शिक्षणपद्धतीची स्वयंभू मूर्ति उत्पन्न झाली, असेंही पुराणांतरीं कोठें लिहिलेलें आढळत नाही. माधवरावजींच्या लहानपणीं ही पद्धति नव्हती; पण युनिव्हर्सिटींतील डिग्रीवाली मंडळी शाळाखातें जस-जशी व्यापू लागली, तसतशी ही दुष्ट शिक्षणपद्धति म्हणें बळावत चालली, व ब्राह्मणांनीं पुरुषसूक्ताच्या संथा : व्यावयाच्या त्याप्रमाणें इंग्रजी विद्येस घोक्रण्याच्या चरकांत ओढलें ! ह्या डिग्रीवाल्या शिक्षकसमुदायानें जो कित्ता गिरविला तो मराठी शाळांतील तात्या पंतोजीचा खचित नव्हे, किंवा संथा सांगून आरडाओरडा माजविणाऱ्या गुरुजींचाही नव्हे. युनिव्हर्सिटींतील प्रोफेसर नोटा सांगून त्यांतलेच प्रश्न विचारतात, त्याप्रमाणें ह्यानाहि आपल्या नोटा विद्यार्थ्यांनीं घोकाव्या अशी हांव उत्पन्न होणें साहजीकच आहे. सूनपणा संपल्यावर असेल तेवढ्यांतच सासूपणा मिरवावासा वाटतो व सासू कशी जाचत होती ह्याची आठवण करकरून पुढील वर्तणूक बनविण्यांत येते; त्याचप्रमाणें प्रोफेसरांच्या नोटा घोकून राव्याप्रमाणें गोड बोल काढणारी मंडळी शिक्षकांचे कार्मीं रंजू झाल्यावर ही शिक्षणपद्धति उत्तुं येऊं नये तर व्हावें तरी काय ? ही कवायती तयारी प्रथम कॉलेजांत, परीक्षेच्या विघडत चाललेल्या स्वरूपामुळें उत्पन्न झाली; सान्निध्यामुळें हायस्कुलांतील वरील वर्गावर प्रथम हिची दृष्टि गेली; अखेरीस सर्व इंग्रजी शाळा हिनें व्यापल्या. ह्याच संधीला शिकण्याशिवाय दुसरें गत्यंतरच नाही असें लोकांस होऊन गेलें. त्यामुळें कसेंही करून परीक्षा पास होण्याच्या खटपटी सुरू झाल्या. ह्या दुष्ट शिक्षणपद्धतीचा प्रारंभ, प्रगति व वाढ हीं अशा प्रकारानें झालेलीं आहेत, आतां मराठी शाळांतून ही पद्धति कशी सुरू झाली तें पाहूं.

शिशुशाला कीं मराठी हायस्कूलें

आम्ही वर नमूद केलेंच आहे कीं, इन्स्पेक्टर साहेबांची कचेरी म्हणजे युनिव्हर्सिटीची नकल आहे. ह्या विद्याखात्याच्या गळ्यांत देशी भाषेचीं

पाळेंमुळें, न दुखवतां, तशींच जिवंत राखण्याचें काम सरकारनें बांधलें आहे. हायस्कूलच्या अखेरच्या परीक्षा युनिव्हर्सिटीच्या ताब्यांत आहेत, तेव्हां हायस्कूलमधील अभ्यासाचें धोरण बऱ्याच अंशीं ह्या परीक्षांकडे नजर ठेवून ठरवावें लागतें. परंतु ह्या मराठी शाळा विद्याखात्याच्या पूर्ण कवज्यांत आहेत. आणि ह्या ठिकाणीं विद्याखात्यांतील अधिकारी मंडळीस युनिव्हर्सिटीवरहुकूम हरएक गोष्ट उठविण्याच्या हांवेस सैरावैरा दवडत सोडण्यास सांपडतें. मराठी सहाव्या इयत्तेच्या परीक्षेस जवळ जवळ प्रवेशपरीक्षेची योग्यता येऊं लागली आहे. आम्ही दोन चार वर्षांचे ह्या परीक्षेचे कागद पाहिले आहेत. गणितविषय प्रवेशपरीक्षेइतका कठिण असतो; कारस्थान, लढाईचे डावपेंच, राज्यपद्धतीचें धोरण, इत्यादि इतिहासशास्त्रज्ञांस सोडवितां येण्याजोगे इतिहासांतील प्रश्नही आहेत; मराठी कवींचीही बरीचशीं ओळख दाखवावी लागते; निबंधलेखनही आहे. इंग्रजी भाषा वगळली असतां प्रवेशपरीक्षेस अवश्य व सहाव्या इयत्तेच्या परीक्षेस मुद्दाम न नेमलेला विषय म्हणजे Science होय. परंतु एक वेळ म्याट्रिकचें Science पुरवेल, पण मराठी सहावें पुस्तक नको. मराठी सहाव्या पुस्तकांत गोळ्यांनीं आपलें शास्त्रीय ज्ञान एका ठिकाणीं गोळा केलें आहेसं वाटतें. ह्या पुस्तकांत रसायनशास्त्र आहे, यंत्रशास्त्र आहे, ज्योतिष आहे, गति आहे, उष्णता आहे, विद्युत् आहे, सर्व कांहीं आहे; शिवाय “भांडवल” आहे, “वेतन” आहे, “घेणें देणें” आहे. प्रवेशपरीक्षेंत पास झालेल्या विद्यार्थ्यांस तर हें पुस्तक दुर्गम आहेच, पण Science घेऊन बी. ए. झालेल्यासही, यांतील कांहीं कांहीं भाग जाचण्याजोगे आहेत. हल्लींच्या मराठी व्याकरणांचा ओघ पाणिनीनें सांगितलेल्या सर्व गोष्टींचा संग्रह करण्याकडेच आहे. एकंदरीत मराठी सहाव्या इयत्तेच्या परीक्षेचीं उत्तरें देण्यास प्रवेशपरीक्षेइतकी निदान विद्यार्थ्यांच्या बुद्धीवर मेहनत झालेली असली पाहिजे. ट्रेनिंग कॉलेजांत निवळ मराठी शिक्षक घडवावयाचे

असतात म्हणून वरें. नाहीतर सहाव्या इयत्तेप्रमाणें ह्याही परीक्षा जर स्वतंत्र दर्जाच्या असत्या, तर युनिव्हर्सिटी कॉलेजांत व ट्रेनिंग कॉलेजांत काडीचेंही अंतर पडतेंना. आतां असा प्रश्न उद्भवतो कीं, सहाव्या इयत्तेस तयार होणारा विद्यार्थी मराठी शाळेंत पांच सहा वर्षांतच तयार व्हावयाचा ना ? ह्या परीक्षेस बसण्याइतकी योग्यता विद्यार्थ्यांच्या अंगीं येण्याकरितां मराठी शाळेंतील इयत्ता हायस्कूलमधील नमुन्यावर बसविणें भाग पडतें. हायस्कूलमधील इंग्रजी भाषा तेवढी नाही, पण विद्यार्थ्यांची ग्राहक शक्ति मात्र पाहिजे. विद्यार्थ्यांस शब्दास प्रतिशब्द देतां आला पाहिजे. समान्तर अर्थांचीं वाक्यें बनवितां आलीं पाहिजेत, पण ह्या गोष्टी अल्पवयाच्या विद्यार्थ्यांस साधत नाहीत. तेव्हां “घोडा म्हणजे अश्व” हें रात्रभर जागत दिव्यापाशीं घोक्त बसणें कोंवळ्या विद्यार्थ्यांच्या नशिबीं येतें. सहाव्या इयत्तेची परीक्षा ही प्रवेशपरीक्षा आहे, व मराठी शाळा ह्या परीक्षेस विद्यार्थी तयार करणारी हायस्कूलें आहेत—ह्या गोष्टी ध्यानांत ठेवल्या म्हणजे मराठी शाळेंतील अभ्यासक्रमाच्या अप्रयोजकपणाचा एकदम उलगडा होतो. शिशुशालांची शिक्षणपद्धति, व मराठी सहाव्या इयत्तेच्या धोरणावर बसविलेला अभ्यासक्रम, ह्यांचा मराठी खालच्या इयत्तेंतून सांवळागोंधळ झालेला आहे. चवथी, पांचवी, व सहावी, ह्या इयत्ता परीक्षेच्या धोरणानें चालतात. आह्मांला शिशुशालांसारखीही व्यवस्था पाहिजे; मराठी हायस्कूल, मराठी प्रवेशपरीक्षा ह्यांची ऐटही पाहिजे; आणि इतकेंही करून उदरपोषणार्थ म्याट्रिककडे धांव मारली पाहिजे—अशी स्थिति असली म्हणजे शिक्षणपद्धतीची ओढाताण व्हावयाचीच. मराठी हायस्कूलची कल्पना हें एक विद्याखात्यांतील विद्वान् अधिकाऱ्यांचे मनास झपाटून राहिलेलें भूत आहे. ह्यास अजिबात गाढून टाकलें पाहिजे. युनिव्हर्सिटी व सरकार जोंपर्यंत देशीभाषेस आश्रा देण्यास कबूल नाही, तोंपर्यंत असत्या चोरट्या उपायांनीं देशीभाषेचें कांहींएक

कल्याण न होतां विद्यार्थ्यांच्या शारीरिक शक्तींची मात्र निष्कारण राख-
रांगोळी होत आहे. आमचा अभ्यासक्रम श्रीगपासून म्याट्रिकच्या धोरणानें
तरी चालवा, नाहीतर सहावे इयत्तेच्या परीक्षेस इंग्रजीचा कागद जोडून तिला
म्याट्रिकचे हक्क तरी द्या; म्हणजे हल्लीं मराठी हायस्कुलांत घालवावा लागणारा
बराच काळ शिशुशालेंत शिद्युंना योग्य अशाच प्रकारानें घालवावयास
सांपडेल. हल्लींचा मराठी व इंग्रजी शाळांतील अभ्यासक्रम दोन परीक्षांच्या
मान्याखालीं आहे; त्यामुळें कित्येक विषय एकदां मराठींतून व मध्यंतरीं
बरींच वर्षे गेल्यावर पुनरपि इंग्रजींतून तयार करावे लागतात. ही डबल
गव्हर्मेंटची स्थिति मोडून टाकली म्हणजे मराठी शाळा शिशुशाला होतील,
घोकंपट्टी त्या शाळांतून दिशेनाशी होईल, व इंग्रजी शाळांतील अभ्यासक्रम
बोजड झाला आहे तो सरळ व सोपा होईल.

सर्व घाणींचें मूळ युनिव्हर्सिटी बया

मराठी अभ्यासक्रमांत इतकी सुधारणा झाल्यावर हायस्कूलमधील इन्स्पेक्टर
साहेबांच्या सांवत्सरिक परीक्षेचा शिक्षकांस व विद्यार्थ्यांस वाटणारा बाऊ
पुष्कळसा कमी झाला पाहिजे. विद्यार्जनाचा खरा हेतु माहीत असणारा
इन्स्पेक्टर असल्यास ही गोष्ट सहज साधणारी आहे. पण तसे अधिकारी
नसल्यास त्यांच्याविरुद्ध गवगवा करण्यास लोकांनीं काडीचीही कसूर करूं नये.

युनिव्हर्सिटीच्या परीक्षांची संख्या जितकी कमी करवेल तितकी करावी.
कॉलेजांतील प्रिन्सिपाल साहेबांस विस्तृत अधिकार द्यावेत आणि शेवटच्या
परीक्षेचें नाकें मात्र युनिव्हर्सिटीनें आपल्या ताब्यांत ठेवावें. युनिव्हर्सिटीच्या
परीक्षांच्या संख्यांची खच्ची करण्याचा विचार युनिव्हर्सिटींतील मंडळांत
घाटत आहे. प्रिन्सिपाल साहेब म्हणतात त्याप्रमाणें युनिव्हर्सिटीस आहे तशीच
राहूं देणें योग्य होणार नाही; कारण सर्व घाणींचें मूळ ह्या बयेपासून उत्पन्न
झालेलें आहे. युनिव्हर्सिटीचें स्वरूप बदला, इंग्रजी मराठी शाळांवरील दोन
यजमानांचा ताबा काढून टाका, म्हणजे हल्लींच्याच किंमतींत चोख शिक्षण
मिळूं शकेल.

* ब्राम्हण आणि त्यांची विद्या-लेखांक ४ था

प्रि. गोळे यांच्या पुस्तकांतील मुद्याच्या गोष्टींसंबंधानें आम्ही आमचे विचार गेल्या तीन खेपेस वाचकांपुढें मांडलेलेच आहेत. समाजापुढें असलेल्या हरएक प्रश्नासंबंधानें प्रि. गोळ्यांनीं आपलीं मतें ह्या पुस्तकांत नमूद केलेलीं आहेत; त्यांतील कांहींचें थोडक्यांत परीक्षण करून हा लेख संपविण्याचा आमचा विचार आहे.

वृद्धावस्थेची कांत टाकण्याचा प्रयत्न

स्वराज्य नाहीसें झालें, त्याच वेळीं महाराष्ट्रांतील श्रेष्ठ जातींच्या निवृद्धावस्थेस प्रारंभ झाला. त्याचवेळीं ब्राम्हण समाजाची पूर्ण “वृद्धावस्था” झाली; तळमळ करावयास लावणारी जिज्ञासा, यौवनावस्थेतील अवलोकन-शक्ति, उत्कट महत्त्वाकांक्षा, “करीन” “करीन” म्हणविणारी साहसी उमेद—ह्या सर्वांनीं त्याच वेळेस ब्राम्हणसमाजांतून पाय काढण्यास आरंभ केला. इंग्रजी काव्यानें ह्या ओहटीस कशी मदत केली—हें आम्ही पूर्वी सांगितलेंच आहे. वीस वर्षांपूर्वी ब्राम्हणसमाजांत तारुण्याची झांक लकाकत होती व आतां त्याच समाजाच्या अंगावर ‘जीर्णजरा’ दिसूं लागली—असें प्रतिपादन करणें म्हणजे, राष्ट्रांची उत्पत्ति, स्थिति व लय कशी होतात ह्याविषयी पूर्ण अज्ञान प्रगट करणें होय. मानवी आयुष्यांत व राष्ट्राच्या आयुष्यांत जें सादृश्य आहे तें अंशतः आहे—ही गोष्ट प्रिन्सिपाल साहेबांनीं ध्यानांत ठेवली असती, तर वीस वर्षांत आमचें राष्ट्र तरुणाचें म्हातारें झालें असें भासविण्याचें जें त्यांनीं धाडस केलें आहे तें खास केलें नसतें. आमचें राष्ट्र म्हातारें

होऊन किती तरी वर्षे झाली; हल्लीं वीस पंचवीस वर्षे जो प्रयत्न चालला आहे तो “ कांत टाकण्याचा ” होय. “ कांत टाकून ” पूर्वाप्रमाणें ताजेतवानें होण्याला आमच्या राष्ट्राला अद्याप कितीकतरी वर्षे लागणार—हे कोणच्याही देशाचा इतिहास सांगू शकेल. राष्ट्रोन्नतीसंबंधाचे निरनिराळे प्रयोग करून पाहण्यांतच आज तीस चाळीस वर्षे गेलीं, आमच्यांतील एका बड्या देश-भक्ताचें चरित्र लिहितांना असें लिहावें लागेल कीं, ह्यांच्या आयुष्यांतील उमदा भाग ह्यांनीं निरनिराळ्या दिशांनीं सैरावैरा पळण्यांत घालविला, आयुष्यभर निरनिराळ्या प्रयोगांचा अनुभव घेत आहेत. “ अमका मार्ग धोक्याचा आहे ” हे ह्यांच्या चरित्रापासून समजेल; पण “ खरा मार्ग कोणचा ” हे समजणार नाहीं. आंधळ्याप्रमाणें चाचपटत खरा मार्ग शोधून काढण्याचें ज्या राष्ट्राच्या नशिबीं येतें, त्यांतील पुढाऱ्यांचें चरित्र अशाच स्वरूपाचें असावयाचें. शिवाय स्वतः विशेष स्वस्त न खातां दुसऱ्यांनीं चालविलेल्या उद्योगांतच “ हात धुऊन ” घेण्याचा विचार सततचा असला कीं, उत्कृष्ट आयुष्य मासल्यावारी फुकट जात असतें. ज्ञान नेहमीं अनुभवजन्य असल्यामुळे मानवी प्राण्यास सदा प्रयोग करून पाहिलेच पाहिजेत; परंतु वीस वर्षांपूर्वीं घटके घटकेला जे प्रयोगांच्या दिशेला हेलकावे मिळत असत ते राष्ट्राला केव्हांही श्रेयस्कर झाले नसते—हे प्रिन्सिपाल साहेबांवांचून बहुधा दुसरा कोणीही मनुष्य कबूल करील. वीस वर्षांपूर्वीं चळवळ करणाऱ्यांची संख्या बोटांनीं मोजतां येण्याजोगी होती. थोड्याशा व्यक्तींनीं केलेल्या गोंगाटावरून सर्व राष्ट्र यौवनमदांत झुलतें आहे, अशी कल्पना करणें म्हणजे, अवाढव्य अरण्यांतील टीचभर डबक्यांत राहणाऱ्या दोनचार वेडकांचें डरावणें ऐकून तेथील सर्व पशुपक्षी आपापल्या परीं ओरडत आहेत असें समजण्यासारखेंच आहे. वीस वर्षांपूर्वीं प्रिन्सिपाल साहेबांस राष्ट्रांत हालचाल दिसली, आणि आतां सर्व शून्य दिसतें—हे चाळिशीच्या दृष्टिमांड्याचें तर फल नव्हेना ?

वीस वर्षांपूर्वी जे समाजाचे पुढारी होऊन गेले, व जे आतां नामशेष झाले आहेत—त्यांनीं एवढी कोणची कामगिरी बजावली तें माधवरावजी सांगतील काय ? तेराव्याच्या पूर्वीच लोक ज्यांचीं नांवां विसरूं लागले—त्यांनीं शरीराचे सोहाळे करण्यापलीकडे इतिकर्तव्यता केली असें प्रि. गोळ्यांस वाटतें काय ? राजकीय उन्नति करणारी राष्ट्रीय सभा नवीच आहे; सामाजिक परिषद् राष्ट्रीय सभेनंतरची; प्रान्तिक सभा कालची परवांची; औद्योगिक परिषदेची कल्पना नुकतीच उत्पन्न झालेली; सनातन धर्ममहापरिषदेला एक वर्षही झालें नाहीं; फर्ग्युसन कॉलेजाला दोन दिवस झाले; महाराष्ट्र कॉलेज कालचें; मराठा कॉलेज उद्याचें. पुण्यास गांवाबाहेर उभारलेली फर्ग्युसन कॉलेजाची इमारत तरुण मंडळींच्या खटपटीचें फळ आहे कीं नाहीं ? सयसट पैसपै न जुळतां एकदम मोठमोठ्या रकमा हातीं पडल्यामुळें घरच्या संस्थांची प्रिन्सिपाल साहेबांस विस्मृति झाली वाटतें ! संस्कृत नाटके मराठींत आणण्याचा क्रम अलीकडचाच आहे, व शेक्सपीयरला मराठी पोषाख चढविण्याचा प्रयत्नही ताजाच आहे. अशा स्थितींत विरहाकुल नायिकेस शशिकिरण किंवा हिमकण तापदायक वाटावेत, किंवा वीरसेनानें रंगभूमीवर आंग्लपद्धतीचे अविर्भाव करावेत—ह्यांत समाजाच्या जीर्णावस्थेचा कोणचा भाग आहे, हें आम्हांस समजत नाहीं. प्रिन्सिपाल साहेब म्हणतात, पूर्वीच्या कांहीं उपयुक्त संस्था बुडत आहेत व कांहीं बुडाल्या आहेत. एखाद्याचा व्यापार बुडाला, किंवा एखाद्याचें वर्तमानपत्र बंद पडलें, किंवा एखादी साप्ताहिक सभा ओसाड झाली—अशा क्षुल्लक उदाहरणांनीं राष्ट्राची जीर्णावस्था सिद्ध करावयाची असल्यास खुशाल करावी. वीस वर्षांपूर्वीपेक्षां आज वाचनाची गोडी खचित खचित ज्यास्त वाढली आहे; ज्ञानाचा फैलाव झपाट्यानें होत आहे; व “ब्राह्मण आणि त्यांची विद्या” असल्या पुस्तकाचाही जलद खप होऊन “फारच थोड्या प्रती शिल्पक” राहूं लागल्या आहेत. पूर्वी मोठ्या कष्टानें

व अत्यंत दांडगा गलका करून उभारलेली व आतां बऱ्याच अंशीं डूब-घईस आलेली सार्वजनिक संस्था आम्हांस एकच दिसते आहे; ती संस्था “प्रार्थनासमाज” होय. “प्रार्थनासमाज” अगदीं मोडकळीस येत चालला आहे, हें त्या समाजाचे निःसीम भक्तही कबूल करतील. कदाचित् ही गोष्टही राष्ट्रास येत चाललेली जागृतावस्था सिद्ध करण्यास बस आहे. यावरून खास समजावें कीं राष्ट्राच्या जीर्णावस्थेंत उत्पन्न झालेले हे असले प्रकार नाहीतसे होऊन राष्ट्र “क्रांत टाकण्या”स तयार होत चाललें आहे. बीस वर्षांपूर्वींची बुद्धिमत्तेची अखेर पायरी कोणची ? तर आम्ही “पापणी-पूजक” आहों म्हणून टिमकी बडविणें ही होय. ह्या गोष्टीचा प्रिन्सिपाल साहेब एका ठिकाणीं निषेध करितात, व दुसऱ्या ठिकाणीं ह्याच गोष्टीची तरफदारी करितात. वकिलीचा अभ्यास न करितां वकिली डावपेंच करण्याची हांव धरल्यास, माधवरावजींप्रमाणें कोणीही जागजागीं घसरावयाचाच. एकमेकांस विरुद्ध विधानें टीकाविषयक पुस्तकांत कितीतरी सांपडतील; पण असल्या किरकोळ गोष्टींकडे विस्तारभयास्तव लक्ष न देण्याचा आमचा आरंभापासून संकल्प असल्यामुळें त्या गोष्टी वाचकांपुढें मांडण्याचा आमचा विचार नाही. आज ज्या निरनिराळ्या चळवळी चालल्या आहेत त्यांत असावा तितका राम नाही, हें आम्हांस मान्य आहे. पण एवढ्यावरून निराश होण्याचें कांहीं प्रयोजन नाही; उलट आशावंत होण्यास बराच आधार आहे असें आम्हांस वाटतें. “ब्राह्मण आणि त्यांची विद्या”—असलीं कळकळीने लिहिलेलीं पुस्तकें बाहेर पडतात, हें खात्रीनें दुश्चिन्ह नव्हे.

नोकींतेले ब्राह्मण व राजकीय चळवळ

आतां प्रिन्सिपाल साहेबांनीं राजकीय, सामाजिक व धार्मिक चळवळीं-संबंधानें जे निरनिराळ्या प्रसंगीं विचार प्रदर्शित केले आहेत, त्यांचें स्थूल-मानानें निरीक्षण करणें जरूर आहे. राजकीय चळवळीचा अखेर कळस जी

राष्ट्रीयसभा, तिजवर प्रिन्सिपाल साहेबांचा असा आक्षेप आहे कीं, राष्ट्रीय सभेसारख्या चळवळीपासून रयतेचें कांहीं हित न होतां सरकारी नोकरींत असलेल्या ब्राह्मणांना असल्या सभेमुळें अत्यंत त्रास होत आहे. राजकीय चळवळीपासून कांहीं फायदा व्हावयाचें वाजूलाच राहिलें, उलट राज्यकर्त्यांना आम्ही अप्रिय होत चाललों आहों. राष्ट्रीय सभेपासून फायदा झाला आहे किंवा नाही, ही शंका इतिहासज्ञाच्या मनांत कशी येते ह्याचें आम्हांस आश्चर्य वाटतें. ब्राह्मणांनीं चैनीखातर अगर आढयतेखातर पाहिजे तर राष्ट्रीय सभेसारख्या चळवळी चालवाव्या असें म्हणण्याइतकें सुशिक्षिताचें विस्तृत अन्तःकरण अभिमानशून्य कसें होऊं शकतें हें आम्हांस मोठें गूढ आहे. पार्लमेंट सभा म्हणजे ग्रेटब्रिटन देश नव्हे—हे जसें खरें, त्याचप्रमाणें ग्रेटब्रिटनमधील गवर मारवाडी व रुंद छातीचे पोलीस म्हणजे प्रजासत्ताक राज्य-व्यवस्था नव्हे—हें न कळण्या इतकें अज्ञान कॉलेजांतील प्रोफेसर कसे पांघरूं शकतात, ह्याचा आम्हांस अचंबा वाटतो. इंग्लंडची प्रजा विद्वान्, श्रीमंत व बळकट आहे म्हणूनच पार्लमेंटसारखी संस्था त्या देशांत आहे,—ह्या म्हणण्यांत जितकें सत्य आहे तितकेंच सत्य सदरील कार्यकारणांच्या विपर्यासांत सांपडेल, पार्लमेंट सारख्या संस्था पाश्चिमात्य राष्ट्रांत उत्पन्न झाल्या म्हणूनच पाश्चिमात्य प्रजाजन हुषार, सधन व सट्टा आहेत, असें कोणचा इतिहास सांगणार नाही ? लोक चांगले असले म्हणजे चांगल्या संस्था उत्पन्न होतात; त्याचप्रमाणें चांगल्या संस्था असल्या म्हणजे लोक सुधारत जातात. हा अन्योन्य संबंध नीट ध्यानांत ठेविला पाहिजे. जें पूर्वी कार्य असतें तेंच पुढें कारण होऊन बसतें. “कुमारसंभवांत” कालिदासानें पार्वतीच्या ग्रीवेच्या अप्रतिम लावण्याचें वर्णन केलें आहे. पार्वतीच्या गळ्यांत मोत्याचा पेंडा होता. त्या ठिकाणीं कवि म्हणतो कीं, मौक्तिकहारानें ग्रीवेस शोभा आली कीं ग्रीवेमुळें मौक्तिकहारास सौंदर्य प्राप्त झालें—हे कोणामही सांगतां आलें नसतें.

त्याचप्रमाणे आम्ही म्हणतो की, इंग्लंडांत श्रीमंत व लढवय्यी प्रजा आहे म्हणून ग्लॅडस्टन, सॅलिसबरी सारख्या मुत्सद्यांचा नांवलौकीक, कीं पार्लमेंट सभा दक्ष आहे म्हणून इंग्लंडची प्रजा सुखवस्तु व शूर आहे—ह्या जोडी-पैकीं एकच गोष्ट खरी असें प्रतिपादण्याची कोणाही विचारशील लेखकाची छाती व्हावयाची नाही. औद्योगिक शिक्षण झपाट्यानें सुरू झालें पाहिजे; आधिभौतिक उन्नतींत मुरलेल्या लोकांशीं सामना करावयाचा असल्यास त्यांच्याच विद्येनें त्यांना हाणून पाडिलें पाहिजे; शरीरसंपत्ति पैदा केल्याशिवाय राजकीय बाबतींत “जशास तसें व दोन हात वर” अशी फलप्राप्ति व्हावयाची नाही;—वगैरे गोष्टी प्रिन्सिपाल साहेबांप्रमाणें आम्हालाही मान्य आहेत. परंतु एक गोष्ट पाहिजे एवढ्यावरून दुसरी गोष्ट नको म्हणण्यास आम्ही तयार नाही.

“राजकीय अवनति” हृदयांत बिंबवून देण्याचें काम राष्ट्रीय सभा करीत नाही काय ? अन्यायाबद्दल चीड उत्पन्न होत नाही काय ? राष्ट्रीयत्वाची कल्पना शिकलेल्यांच्या तरी डोक्यांत शिरत नाही काय ? राष्ट्रीय सभेचे उद्देश खालच्या लोकांत फैलावण्याचें काम कांहीं लोक अंगावर घेऊं लागले नाहींत काय ? “व्यावहारिकद्रव्या” वरच डोळा ठेवणाऱ्या लोभ्याला निरुपयोगी वाटणारे असोत, परंतु राजनीतिनिपुण पंडितांस अत्यंत मौल्यवान दिसणारे कांहीं हक्क राष्ट्रीय सभेमुळें आमच्या लोकांना मिळाले नाहींत काय ? रुपयांच्या राशीच केवळ जवळ असल्यानें राजकीय हक्क मिळतात असें नाही; किंवा पुंडावा माजविणारी शारीरिक खुमखुमी नुसती जवळ असल्यानें राजकीय हक्क मिळतात असें नाही; किंवा शरीरयष्टि मजबूत व पिशाची गच्च भरलेली असली तरी तेवढ्यानेंच केवळ पूर्ण राजकीय हक्क मिळतात असेंही नाही. पूर्ण राजकीय हक्क मिळण्यास हीं सर्व साधनें अनुकूल असून एक प्रकारचें राजकीय शिक्षण लागत असतें. राष्ट्रीयत्वा-

संबंधाचे कांहीं विचार,—हक्क मिळविण्यास लायकी देणारं राजकीय शिक्षण राष्ट्रीयसभा लोकांस देत नाहीं काय ? ह्या गोष्टी प्रिन्सिपाल साहेबांस समजत नाहीत असें नाही. तथापि त्यांच्या लिहिण्याचा रोख असा दिसतो कीं, राजकीय चळवळीनें आंग्रज बहादुर नाखुष होऊन आम्हास उलट व्यास्ती छळूं लागले आहेत, तेव्हां आम्ही मेंढ्यांनीं प्रथम लांडग्याची ताकद कमवावी. अशा रीतीनें आमची संपत्ति अतिशय वाढली, आम्ही धड्डेकड्डे जवान झालों, कीं मग राजकीय हक्क मागण्यास प्रारंभ करावा. औद्योगिक गोष्टींकडे व शरीराच्या उत्कृष्ट जोपासनेकडे आतां सर्व लक्ष द्यावें. मग एकदां का आमचीं अंगारें सोन्या रुप्यानें भरून गेलीं; एकदां का आमचीं शरीरें पूर्ण वाढीचीं, रुन्द छातीचीं, गलेलड होऊन राहिलीं; म्हणजे मग खूप जलदीनें राजकीय हक्क मागण्यास सुरवात करावो. अशा स्थितींत आमच्या नवकोटी नारायणांचीं धिप्पाड शरीरें टोपीवाल्यांनीं पाहिलीं कीं आम्ही न मागितलेले देखील हक्क भीतीनेंच इंग्रज सरकार देऊं लागतील; आणि कदाचित् त्यांनीं हड्डी मूर्खपणानें नाहींच दिले, तथापि अशा औद्योगिक व शारीरिक भरभराटीचे वेळीं सरकारी नोकरींत चुकून असलेल्या एखाद दुसऱ्या ब्राह्मणाला, गौरकायांच्या चढलेल्या भिवयांचें, तिरसट व रागीट मुद्रेचें, क्षणोक्षणीं आमच्या देशमातेस ताडन करणाऱ्या बूटी पायांचें, विशेष भय बाळगण्याचें कारणच राहणार साहीं. उदाहरणार्थ—पार्शी लोक कोठें साहेबांचीं एवढी भीति बाळगतात ? ह्या जातींत आर्जव, भक्ति, खुषामद्दारी, साहेबांच्या शिष्या निमूटपणें खाणारा लोचटपणा, सरकारी नोकरीकरितां धडपड, नोकरी मिळविण्याकरितां घाणेड्या व कोणत्याही हिंदूस ओकारी आणणाऱ्या नीच मार्गांचें अवलंबन, असले दुर्गुण कसे चट् सारे नाहींसे झाले आहेत ! ह्या जातीनें, मुळांत फुसकट असलेल्या धर्मबुद्धीस जवळ जवळ शून्य रूप देऊन, पूर्वीचें कांहींच दड नसल्यामुळें प्रसंगानुसार घरांत पाहिजे

त्यास शिरून देणाऱ्या गृहस्थितींत इंग्रजी चालीरीतींस पूर्ण नाचू देऊन, सरकाराविरुद्ध व ही न काढितां आपली तुंबडी कशी भरेल ह्या एकाच गोष्टीचा निजध्यास घेऊन, आपली उन्नति कशी केली आहे पहा ! ह्याच जातीच्या बुद्धिवैभवाचे झेंडे चोहोंकडे उभारलेले आहेत, ह्याच जातीच्या औदार्याचे पोवाडे त्यांच्या जातींतील हरएक मनुष्य गात आहे. प्रत्येक बडा साहेब ह्यांचीच पाठ थोपटीत आहे ! पारसीकांच्या सुधारणेला हिंदुलोक पाहिजे तर नाकें मुरडोत; परंतु ज्या सुधारणेचे एवढे अजब परिणाम होतात त्या सुधारणेची कांस ब्राह्मणांनीं कां धरून नये, अशी प्रिन्सिपाल साहेबांची पृच्छा आहे.

पारसीकांच्या भरभराटीचें रहस्य

पारसीकांप्रमाणें झराझर गृहस्थिति सुधारून रुपये मोहरांच्या राशीवर बसावयास सांपडेल अशी जर कित्येकांची समजूत असली, तर त्यांचें उपाय-चिंतन थोडक्याद्या अंशानें चुकलें आहे हें सुचविण्याची परवानगी घेतों. मुंबईचे भाटे व खोजे पाश्चात्प्रमाणेंच श्रीमंत, धाडसी वगैरे आहेत; परंतु त्यांनीं आपली रहाण्याची खोली पाश्चात्प्रमाणें सुधारलेली नाहीं—ही गोष्ट ध्यानांत ठेवून कोणचें कशाचें कार्य आहे हें समजून घेण्यांत चकून जाऊं नये. पारसीकांना जी आज स्थिति प्राप्त झाली आहे ती ते पारसी आहेत म्हणून प्राप्त झाली आहे; आपल्या साहसी स्वभावानें, सतत मेहनतीनें, व गृहसुधारणेनें त्यांनीं ह्या स्थितीचा फाजील फायदा घेतला असेल—हा भाग निराळा आहे. धर्मानें, भाषेनें, चालीरीतींनीं, हवापाण्यानें अत्यन्त भिन्न अशा राष्ट्रावर फार अंतराच्या परकी लोकांनीं राज्य करावयाचें असल्यास, लोकांत दळणवळण असणाऱ्या कांहीं लोकांना राज्यकर्ते आपले बगलबच्चे बनवीत असतात. तशांत, जिकलेल्या लोकांशीं धर्मानें, चालीरीतींनीं, देशबांधवाच्या नात्यानें कोणत्याही रीतीनें सख्य न

वाळगणारी, अल्पसंख्येमुळे केव्हांही उपद्रवी होण्याची भीति नाही अशी, राज्यकर्त्यांवर सर्व भार टाकून त्यांच्याशिवाय गत्यंतर नाही असे समजणारी, एखादी विशेष जात जर आपण होऊन परकीयांच्या नादी लागली तर राज्यकर्त्यांनी आपले कार्य साधण्यास्तव तिला चुचकारून नये, थोपटून नये, पोसून नये, वाढवून नये, तर करावे तरी काय ? ब्राह्मणांना ही स्थिति येणे शक्य आहे काय, असे प्रिन्सिपाल साहेबांस विचारल्यास ते काय उत्तर देतील बरे ? ब्राह्मणांनी पूर्ण खिस्ती व्हावे. इतर देशवांधवांना संकटसमयी सोडून देऊन त्यांच्याशी असलेल्या हरएक प्रकारच्या नात्याची काडी मोडून द्यावी, इतर लोक आपला कित्ता न वळवितां हल्लीं आहेत तसेच राहतील अशी खबरदारी घ्यावी, बायकापोरांस आपण विलायतेंत जन्मलों आहों अशा पक्क्या खात्री-बरहुकूम वर्तणूक ठेवावयास शिकवावे, व प्रसंगविशेषीं हिंदुस्थानदेशास यमाच्या दाढेंत चिरडावयास देण्याइतके आह्मी बेशरम झालों आहों-अशी राज्यकर्त्यांची खात्री करून द्यावी; मग पाहिजे तर पाश्यांप्रमाणें आमच्याही लौकिकाच्या व औदार्याच्या दुंदुभीचा आवाज केव्हां कानीं घेऊन आदळतो, ह्याची वाट पहात कान टवकारून स्वस्थ बसावे. आम्ही वर नमूद केलेल्या गोष्टी ब्राह्मणांनीं कराव्या असा उपदेश ब्राह्मणास करण्यास जर प्रिन्सिपाल साहेब तयार असतील, तर पाश्यांच्या भरभराटीकडे बोट दाखवून ब्राह्मणांस त्यांनीं खिजवावे; एरव्हीं ब्राह्मणांच्या सुधारणेचे व पाश्यांच्या सुधारणेचे मार्ग भिन्न आहेत-हे त्यांनीं पक्कें ध्यानांत ठेवावे.

राष्ट्रीय सभेसारख्या राजकीय चळवळींना दोष देतां देतां पाश्यांची स्तुति करणारे प्रिन्सिपालसाहेब, दादाभाई नवरोजी, मेथा, वाच्छा यांसारख्या राष्ट्रीय सभेच्या पाशीं भक्तांस कसे विसरले कोण जाणें. आम्ही तर असल्या पाशीं गृहस्थांची योग्यता, ह्यूम, ब्रॅडला, वेडरबर्न ह्यांच्यासारखीच समजतो. केवळ विचारशक्तीला ही राजकीय चळवळ पसंत पडली म्हणूनच हे महात्मे राष्ट्रीय

सभेचे भक्त झाले आहेत; तेव्हां त्यांच्या सत्यप्रियतेची करावी तेवढी स्तुति अपुरीच होणारी आहे. पृथ्वीतलावर कोठेही जुलूम होत असला तरी तो माहींसा करण्याची खटपट करण्याकरितांच ह्या विभूति जन्मास आल्या आहेत; आतां दैववशात् हिंदुस्थानची व त्यांची गांठ पडली, हा भाग निराळा; बाकी ते 'वसुधैव कुटुंबकं' अशा कोटींतलेच महात्मे होत. हिंदुलोक निसर्गतःच राष्ट्रीय सभेसारख्या चळवळींचे भक्त असावयाला पाहिजेत; पण आमचें नष्टचर्य संपण्याची अंधुक आशाही अद्याप उत्पन्न झालेली दिसत नाही; कारण महाराष्ट्राच्या नवीन रक्तामांसांत राष्ट्रीयत्वाचें दैदीप्यमान तेज चमकू लागण्याची हांव धरणाऱ्या ब्राह्मणी कॉलेजाच्या मुख्य अध्यापकानें, राजकीय चळवळी गमतीखातर पाहिजे तर चालवा, असा विद्यार्थ्यांस उपदेश करावा— ह्यासारखें नष्टचर्य संपण्याची आशाच नको असें सिद्ध करणारें दुसरें कोणचें उदाहरण सांपडणार ?

भ्रामक समजुतीवर आधारलेला ग्रंथ

उद्योगधंदे करा, काय पाहिजे तें करा, “ खिसा मात्र पैशानें भरलेला असूं द्या हं ”—हा उपदेश एकतर्फी आहे; तथापि ह्या उपदेशांतील सात्त्विक सत्य इतर उपदेशाबरोबर असलें पाहिजे—हें आम्हास पूर्णपणें मान्य आहे. तनूदुरुस्ती करा, “ शरीरमाद्यं खलु सर्वं साधनम्, ” हाही उपदेश असावयाला पाहिजे तसच आहे. परंतु ह्या गोष्टी वाचकांस सांगत असतां, “राजकीय चळवळींत हाशील नाही” असें सांगण्याच्या थराला आम्ही जात नाहीं. ब्राह्मणांच्या शारीरिक व्हासांचीं कारणें कोणचीं—ह्याचें विवेचन करितांना प्रिन्सिपाल साहेबांनीं “ एकोदेवः केशवो वा शिवो वा ” ह्या मंत्राचा व्याप्रमाणें जप केला आहे, त्याचप्रमाणें, ब्राह्मणांनीं कोणत्या गोष्टी कराव्यात हें सुचवितांना एक दोन गोष्टींचीच महती गाण्यास प्रारंभ केला आहे. टीकाविषयक पुस्तकांतील काहीं भाग वाचीत असतां, उठल्या सुटल्या देवाचें

एखादें अर्वाचीन “पुराण” आम्ही वाचीत आहों कीं काय असें वाटतें. “ह्या देवासारखा नवसाला पावणारा देव नाही” असें जसें ज्या त्या पुराणांत आढळतें, त्याचप्रमाणें ह्या एक दोन गोष्टीच काय त्या आम्हांस अखेर यश देतील असें प्रिन्सिपाल साहेबांनीं ठिकठिकाणीं ठांसून प्रतिपादन केलेलें सांपडतें. राजकीय चळवळीकडे फाजील लक्ष दिलें जात आहे व औद्योगिक गोष्टींची पूर्ण हेळसांड होत आहे अशा भ्रामक समजुतीनें जर हा ग्रंथ त्यांनीं लिहिला असेल, आणि हलकें झालेल्या पारड्यांत आपलें वजन टाकण्याचा “बर्क” प्रमाणें जर त्यांचा संकल्प असला, तर तनूदुरुस्तीचे तफें व द्रव्य-दृष्टीच्या वतीनें वकीलपत्र घेऊन त्यांनीं आपल्या सोंगाची वतावणी फार चांगली केली आहे, असें प्रत्येकास म्हणावें लागेल. आमचें असें मत आहे कीं राजकीय, धार्मिक, सामाजिक, औद्योगिक, सर्व चळवळी एकसमया-वच्छेदेंकरून सुरू ठेवल्या पाहिजेत. प्रत्येक चळवळीच्या संस्था निरनिराळ्या पाहिजेत, प्रत्येकीचे उद्योग वेगवेगळे असले पाहिजेत, प्रत्येकीच्या काम करण्याच्या जागा भिन्नभिन्न असल्या पाहिजेत. राजकीय चळवळ सामाजिक चळवळीहून निराळी आहे, धार्मिक चळवळीचे मार्ग सामाजिकाहून निराळे आहेत, औद्योगिक व धार्मिक ह्यांचा पंथ एकच नव्हे; तथापि प्रत्येक चळवळीपासून इतर चळवळींना पुष्टि मिळत असते—हें ध्यानांत ठेविलें पाहिजे. एकाच गोष्टीची पिच्छा पुरविण्याची हांव धरून कांहीं फायदा व्हावयाचा नाही. पाश्चिमात्य राष्ट्रांची जी वाढ झाली ती सर्व दिशांनीं सारखी होत गेली. खडतरप्रसंगीं एकाच उन्नतीकडे सर्व लक्ष पांचवावें लागल्याचीं उदाहरणें इतिहासांत सांपडतील. सांप्रतकाळीं राजकीय अवनतिसारखी दुसरी भयंकर हानि आमच्या देशाची झाली आहे, असें आम्हांस वाटत नाही; तेव्हां खडतर प्रसंगींचे अपवाद डोळ्यापुढें मांडले असतां हि, राजकीय शिक्षणाचा फैलाव करण्याचें ब्राह्मणांचें मुख्य कर्तव्य आहे असेंच म्हणावें लागेल. निर-

निराळ्या सवलती तुम्हांला मिळाल्या म्हणजे निरनिराळे धंदे काढण्यास तुम्हास सवड सांपडेल, व तुमची औद्योगिक चलती होऊं लागली कीं नवीन राजकीय हक्क मागण्यास उमेद येईल,—हा अन्योन्याश्रय विसरतां कामा नये.

राष्ट्राकरितां सुशिक्षितांचा जग; सुशिक्षितांकरितां राष्ट्र नव्हे !

राजकीय शिक्षणाचा फैलाव ब्राह्मणांनीं जो करावयाचा तो आपलें कर्तव्य म्हणून करावा. हें कर्म करण्याचा त्यांचा अधिकार आहे, फलावर त्यांचा अधिकार नाही—हें गीतेंतील तत्त्व त्यांनीं पक्कें मनांत धिंववून घ्यावें. असें केलें असतां राष्ट्रीय समेपासून मोठा थोरला फायदा झाला नाही म्हणून निरुत्साह होण्याचा प्रसंग त्यांना खात्रीनें येणार नाही. देशाकरितां करावयाचीं कर्तव्ये करीत असतां आपल्या भाऊबंधांस त्रास होतो म्हणून त्यांचे हातपाय मोडकळ्यासारखे व्हावयाचे नाहीत. निरपेक्ष बुद्धीनें देशसेवा करणारांचे ठिकाणीं “निराशा” हा शब्द संभवतच नाही; कारण राष्ट्रोन्नतीचे कामीं योग्य तीं कर्मे आचरावयाचीं, ह्यापलीकडे त्यांची आशाच जात नाही. फलप्राप्ति झाली तर बापडी होऊंदे; पण ती झालीच पाहिजे अशाप्रकारच्या फलावर ते अधिकार सांगत नाहीत. राजकीय चळवळी जर आज आम्ही सोडून दिल्या तर राष्ट्राशीं वेष्टमानीपणानें वागल्यासारखें व्हावयाचें नाही काय ? राजकीय शिक्षण सर्व लोकांना देऊन राष्ट्रीयत्वाची ज्योत प्रत्येकाचे अंतःकरणांत पेटविण्याचे कामीं आजचे ब्राह्मण जर उदासीन राहिले तर, स्वराज्य बुडाल्या वेळच्या लोकांचीं नात्रें ऐकून आम्हीं आज जसें कडाडा बोटें मोडतो, त्यावेळचे लोकांवर शिव्याशापांचा भडीमार करितों, त्याचप्रमाणें आमच्या मागाहून येणाऱ्या पिढीचे लोक आमच्या राजकीय झोंपेची हकीगत ऐकून, राजकीय अवनतीचा प्रतिकार करण्या ऐवजीं राष्ट्राला खळग्यांत अधिक खोल लोटण्यास आम्ही कारणीभूत झालों, असें म्हणणार नाहीत काय ? लोकांपुढें उदात्त कल्पना व उच्च मनोवृत्ति मांडण्याचें काम ब्राह्मणांचें

आहे, ही थोर कामगिरी सोडून देऊन ब्राह्मणच स्वार्थपरायण जर झाले, तर सर्व देश अत्यंत खंगावत जाणार ह्यांत संशय नाही. आम्हीचे थोर विचार आम्हांस सोडून गेले व हीन मनोवृत्ति आमच्यांत बळावल्या म्हणून तर आम्ही स्वराज्यास मुकलो. ते थोर विचार, त्या उच्च मनोवृत्ती पुनः जागृत करून सर्व राष्ट्रभर त्यांना पसरविल्याशिवाय आम्हांस गत्यंतर नाही. उच्च विचाराच्या अत्युच्च जागेपासून जर आम्ही एकवार ढांसळलो, तर त्या जागेवर पुन्हां चढून जाण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. स्वार्थाच्या अकटोमिकट पायावर आम्ही खूप झालो की उच्च विचारांच्या उच्च शिखराकडे पाहण्यास आम्हांस भोंवळ येऊं लागेल, ही मनाशी गांठ बांधून ठेवावी. ह्या अनार्य स्वार्थपरायणेंत आमच्या देशाची थोरवी नाही, आमच्या धर्माचें वैभव नाही, ब्राह्मणत्वाचीही ऐट नाही. राजकीय सुधारणेचा प्रयत्न करावयाचा तो शारीरिक सुख लुटावयास सांपडेल म्हणून नव्हे, किंवा आमच्या आप्तेष्टांस साहेब बढतीच्या जागा देतील म्हणून नव्हे. राष्ट्रोन्नतीचे कामी झटणाऱ्यांच्या नशिवां नेहमीं छळ असतो, हें प्रिन्सिपाल साहेब विसरले तरी कसे ? जिकलेल्या लोकांनीं सुखाच्या मार्गे लागणें म्हणजे कर्दमांत पाय जोरजोरानें आपण होऊन रेंडण्यापैकींच आहे. नोकरीतल्या ब्राह्मणांना त्रास होतो म्हणे; होत असेल; सर्व राष्ट्र काहीं नोकरीतल्या ब्राह्मणांसाठीं किंवा नोकरीबाहेरच्या ब्राह्मणांसाठीं नाही. सुशिक्षितांचा वर्ग राष्ट्राकरितां आहे; राष्ट्र सुशिक्षितांकरितां नव्हे, हें डोळ्यासमोर प्रत्येक ब्राह्मणानें मोठ्या अक्षरांनीं लिहून ठेविलें पाहिजे. साहेबानें वांकडें तोंड केलें कीं चालले आमचे शिकलेले ब्राह्मण राष्ट्राशीं आपला संबंध तोडायला ! अशा प्रकारची ब्राह्मणत्वाची ज्यांची कल्पना असेल, त्या ब्राह्मणांना फुकट फुकट उच्च शिक्षण मिळालें ! मोठ-मोठीं गहन पुस्तकें वाचण्यांत निष्कारण त्यांनीं शरीरक्लेश भोगले ! !

प्रिन्सिपाल साहेबांच्या पुस्तकांतील सामान्य ओघासंबंधानें आमचे विचार वाचकांपुढें मांडले आहेत. सांप्रतच्या चळवळी निर्दोष आहेत असें आमचें

म्हणणें नाहीं. “सर्वारंभा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः” तेव्हां आरंभाला प्रत्येक बाबतींत दोष हे सांपडावयाचेच; त्यांतून प्रि. गोळ्यांसारख्या दौषैक-दृष्टि मंडळीस तर फारच दोष दृष्टीस पडावयाचे. दोष काढून टाकण्याचा प्रयत्न करणें प्रत्येकाचें कर्तव्यकर्म आहे हें कोणीही कबूल करील. हरएक प्रकारच्या चळवळीसंबंधानें कांहीं कांहीं मार्मिक दोष प्रिन्सिपाल साहेबांनीं दाखविले आहेत, ह्याकरितां त्यांचें अभिनन्दन करणें जरूर आहे.

शेवटीं प्रिन्सिपाल साहेबांच्या पुस्तकांतील एक दोन किरकोळ मुद्यांसंबंधानें कांहीं सूचना करून “ब्राह्मण आणि त्यांची विद्या” ह्या पुस्तकाची रजा घेण्याचा आमचा विचार आहे. ज्या गोष्टी वाचकांपुढें आम्ही मांडणार आहों त्या गोष्टी मासल्याकरितां म्हणून मांडणार आहों. असल्या गोष्टी ह्या पुस्तकांत पुष्कळच आहेत; पण त्या सर्वांचा उल्लेख करण्यास आम्हापार्शीं जागा नाहीं व वेळही नाहीं.

भक्तिरसाच्या कवितेची टवाळकी

अगोदरच ओसाड पडत चाललेल्या प्रार्थनामंदिरावर आपल्या तोफांचा प्रि. गोळ्यांनीं जो भडिमार केला आहे, व मेलेल्या वाघावर वार करण्याचें शौर्य जें गाजविलें आहे, त्याच्यापूर्वी भक्तिभावाचे पोवाडे गातांना दामाजी-पंतासंबंधानें कांहीं कविता प्रिन्सिपाल साहेबांनीं नमूद केल्या आहेत; त्या अशा—

यवन जरि माझा प्राण घेता । गर्दन मारीता ।

वरवें होतें तरि, काय चिंता । हें काय अनंता ।

अनुचित करणी चक्रवाणी । काय प्रयोजन ह्या कर्माचें ॥

ह्या कविता दामाजीचे तोंडीं कवीनें घातल्या आहेत हें उघड आहे. ह्या कवितांवरून प्रिन्सिपाल साहेब असें अनुमान काढितात कीं, दामाजीपंतासही पंढरीरायानें त्यांच्या कवितां जी नीच हमाली केली त्याचा अर्थ बरोबर समजला नसला पाहिजे. कारण विठोबाच्या ह्या कृतीची मुख्य मखल्ली

दामाजीच्या ध्यानांत आली असती तर त्यानें भक्तिरसानें थपथपलेले वरील शब्द तोंडावाटे न काढतां असें म्हटलें असतें कीं, “ वा विठोबा, महार होऊन मजकुरितां ओझींच्या ओझीं यवनदरबारांत वाहून नेलींस हें फार चांगलें केलेंस. ह्या योगें सामाजिक सुधारणेचा एक उत्कृष्ट धडा लोकांस त्वां घालून दिला.” भक्तिरस ज्यांत ओतप्रोत भरलेला आहे अशा कवितांची वरील प्रकारानें टवाळकी केलेली पाहून, प्रि. गोळ्यांनीं भक्तिभावाचा पोकळ भपका केला आहे कीं काय, अशी जबरदस्त शंका आमच्या मनांत येते. कारण ज्यानें एकदां भक्तिरसाचा आस्वाद घेतला त्याच्या हातून वरील भक्तिभावाच्या कवितांचा, डोळ्यांत धूळ टाकणाऱ्या वकिलीच्या कामीं, उपयोग करण्याचें धाडस होईल असें आम्हास वाटत नाही.

‘ प्रमदावना ’ चे रिक्ामे ढंग

प्रिन्सिपालसाहेबांच्या “प्रमदावना”चें वर्णन वाचून कोणासही हसूं आल्या-वांचून राहणार नाही. मनुष्य एकदां भांवावला कीं त्याचा बुद्धिनाश कसा होतो व तो अंधारांतच ज्यास्ती ज्यास्ती गडप कसा होतो—ह्याचें प्रमदावनाची कल्पना हें एक उत्कृष्ट उदाहरण आहे. आमचीं पूर्वींचीं देवळें नाहीत काय ? मग प्रमदावन आणखी कशाला ? तुळशीवाग, बेलवाग, माधववाग, ह्यांच्या जागा विस्तृत असून त्यांच्या सभोंवती बागाही आहेत ! खेड्यापाड्यांतील देवळें चांगलीं विस्तृत असून त्या ठिकाणीं फुलझाडांचीही योजना झालेली असते. ह्या ठिकाणीं पुराणें—कीर्तनें चालतात, स्त्रियांचा बराच जमावही जमत असतो. प्रमदावनांत वर्णिलेल्या सर्व गोष्टी यथासांग होत असतात. मग प्रमदावनाची एवढी आवश्यकता कां ? शहरांतील देवळांत हलकट प्रकार चालतात, त्यामुळें नवऱ्यानें “ ह्या देवाला जाऊं नको, त्या देवाला जाऊं नको ” अशी वायकोस ताकीद दिली तर त्या वाईट स्थिती-

बद्दल जबाबदार कोण ? ज्या गावांतील लोक नवीन तऱ्हेने शिकलेले नाहीत तेथील स्त्रीसमूहास पूर्वीच्याच देवळांपासून प्रमदावनाचे सर्व फायदे मिळतात; तर शहरांतीलच देवळें निरुपयोगी कां व्हावीत ? ह्या वाईट स्थितीबद्दल शिकलेले लोकच जबाबदार आहेत. समाजांतील सुशिक्षित वर्ग धर्मबारीत उदासीन असल्यावर, त्यांच्या मनांत भक्तिभाव मुळींच नसल्यावर, टवाळकी करण्याशिवाय देवदर्शनास जावयाचें नाही असा त्यांचा पूर्ण संकल्प असल्यावर, देवालये हीनवृत्ति अशिक्षित लोकांच्या हातीं पडावीत, व सुशिक्षितांच्या भाविक बायकांस तेथें जाणें गर्हणीय व्हावें—ह्या सर्व गोष्टी ओघाओघानेंच झालेल्या आहेत. ह्याचें पाप सुशिक्षितांच्याच मारीं मारावें लागतें. तुमच्यांत धर्मबुद्धि जर जागृत झाली असेल, भक्तिरस जर तुम्ही चाखू लागलां असलां, तुमच्या बायकांनीं देवळांत जाऊन धर्मजागृतीचे सर्व फायदे करून घ्यावेत अशी जर तुमची खरोखर मनापासून इच्छा असेल,—तर “प्रमदावना”सारख्या रिकाम्या ढंगांत पडण्याचें तुम्हांला कांहीं कारण नाही. आहेत त्याच देवांना तुम्ही स्वतः जात जा, तेथील व्यवस्था आपल्या ताब्यांत घ्या; म्हणजे आहेत हींच देवळें प्रमदावनें होतील. खोलींत बसून केवळ लिहावयाचें असल्यास प्रमदावनाची कल्पना ठीक आहे. घराच्या दरवाजापुढें उभें राहूनही आंत जाण्याची वाट न सांपडल्यामुळें घरासभोंवती निष्कारण घिरट्या घालणाऱ्याची कृति जितकी वेडगळपणाची, त्याच्याहूनही अधिक खुळेपणाची “प्रमदावना”ची कल्पना आहे.

तमासगीरांनाहि प्रिय होणारें पुस्तक

टीकाविषयक पुस्तकाच्या भाषेसंबंधानें मागें एका ठिकाणीं आम्ही उल्लेख केलाच आहे. प्रिन्सिपाल साहेबांची भाषासरणी काठेवाडी बोडीप्रमाणें डौलदार असून दक्षिणी माकणीच्या तद्वाप्रमाणें भेटेल त्यावर दुगाण्या झाडण्याचाही

गुण तिच्या अंगांत पूर्णपणे भरलेला आहे. ह्यामुळे “ ब्राह्मण आणि त्यांची विद्या ” हे पुस्तक तमासगीर, मौजेखातर वाचणाऱ्या मंडळीसही प्रिय होण्याजोगे उतरले आहे.

प्रिन्सिपाल साहेबांची आज बरेच दिवस आमच्या उशागती वस्ती होती; ह्यामुळे आम्हास ज्याप्रमाणे सुशिक्षणाचा लाभ झाला, त्याचप्रमाणे आमचे वाचकही प्रिन्सिपाल साहेबांच्या साहचर्याची ही संधि व्यर्थ दवडणार नाहीत, अशी आम्हास आशा आहे.

* गौतमबुद्ध *

उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् ।

आत्मैव ह्यात्मनो बंधुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ भगवद्गीता अध्याय ६

आधिभौतिक उन्नतीपेक्षां पारमार्थिक उन्नतीची योग्यता ज्यास्त असें सर्व तत्त्ववेत्त्यांचें मत आहे. शरीर हें मानसिक श्रेष्ठत्वाचें आदि साधन आहे खरें; परंतु—“साधन” एवढ्याचकरितां त्याला किंमत द्यावयाची; “साध्या”ची महती त्याला केव्हांही यावयाची नाही.

सुखोपभोगाचीं सर्व साधनें, व शरीरयष्टीस आराम देणारीं सर्व साहित्यें मनुष्यास सुलभ करून देऊन त्याची उपभोगशक्ति पूर्णावस्थेस येऊं देणें, म्हणजे पार्थिव सर्व इंद्रियांचा पूर्ण विकास होऊं देणें, हें आधिभौतिक मूलतत्त्व आहे. परंतु शरीराची बडेजावी करणें हें पारमार्थिक उन्नतीला कांहीं अंशानेंच फक्त आवश्यक आहे. आसपासच्या सर्व सृष्टिचमत्कारांचा देखावा दाखविणारा उंच महाल बांधावयाचा असल्यास ज्याप्रमाणें पाया मजबूत घालून आधारभूत कित्येक इमारती बांधाव्या लागतात, त्याचप्रमाणें मनाची अत्युत्तम जिज्ञासा तृप्त करावयाची असल्यास किंवा अमर्यादित विश्वाचें समाधानकारक रीतीनें आकलन करण्याची हाव पुरवावयाची असल्यास, मानसिक सर्व शक्तींची पूर्ण वाढ झाली पाहिजे, आणि त्याकरितां मनाचा टेंका जें शरीर त्याचीही योग्य जोपासना होणें जरूर आहे. आद्य साधन शरीर; साध्य अखिल ज्ञानप्राप्ति; व त्यास पोहोचण्याचा मार्ग मानसिक उन्नति, अथवा मनाच्या धर्माचा पूर्ण विकास हा होय.

एकतर्फी पाश्चिमात्य सुधारणा आणि आत्मोन्नतीचे विचार

पारमार्थिक विषयाकडे होत असलेला बुद्धीचा व्यय बंद पाडून ऐहिक वस्तूंकडे विचारशक्तीचा ओघ वळविण्याचें श्रेय युरोपांत बेकननने घेतलें. आगगाड्या, तारायंत्रें, लोखंडाचे चकित करणारे कारखाने, सुखदर्शन व सुखस्पर्श कपड्यांचे पर्वतचे पर्वत उत्पन्न करणाऱ्या अचाट गिरण्या, संसारांतील लहानसहान सुख व मोहक वस्तु उत्पन्न करणारीं यंत्रें—हीं बेकनच्या परिश्रमाचीं अंशतः फलें होत. आधिभौतिक उन्नतीनें प्राणिमात्राचें सुख वाढलें काय ?—म्हणून प्रश्न केला असतां त्या सुधारणेच्या अभिमान्यांस नकारात्मकच उत्तर देणें भाग आहे. कारण दररोज मजल दोन मजल पायीं जाण्याचे श्रम व दुःख किती आहे ह्याचा ज्यांना अनुभव असेल, त्यांनाच केवळ थोडक्या वेळांत सुखानें प्रवास करण्याच्या युक्तीनें विशेष सुखप्राप्ति होत असेल; परगांवीं गेलेल्या आप्तइष्टमित्रांची महिन्याच्या महिन्यांत बातमी कळण्याचें साधन नव्हतें त्या वेळची हालअपेष्टा ज्यांनीं प्रत्यक्ष भोगिली असेल त्यांनाच केवळ तारायंत्राचें विशेष कौतुक वाटत असेल; संसारांत जाड्याभरड्या वस्तु वापरल्यानें शरीरक्लेश कसे होतात ह्याची ज्यांना पक्की आठवण असेल त्यांनाच केवळ चैनीच्या साफसूक दिसणाऱ्या व मऊ लागणाऱ्या जिनसांची विशेष पर्वा वाटत असेल. “सुख” व “दुःख” ह्या दोन्ही कल्पना सापेक्ष असल्यामुळें प्राणिमात्राचें सुख जरी पाश्चिमात्य सुधारणेनें वाढलें नाहीं तरी मानवी शरीरास विशेष कार्यक्षम करण्याची शक्ति त्या सुधारणेंत आहे. उपभोगजन्य सुख जरी पूर्वीप्रमाणेंच वाटतें तरी उपभोग घेणारीं पार्थिव इंद्रियें पूर्णत्व दशेस पोहचूं लागून शरीराचा पूर्ण विकास होण्याचा संभव अधिक वाढतो. “ऐहिक सुधारणा करा” म्हणून ओरडणाऱ्या बेकनास, त्याच्या उपदेशास मान देऊन “बाष्प” “विद्युत्” आदिकरून पृथ्वीतील पदार्थांचे गुणावगुण शोधून काढ-

पाण्या वाट प्रभृति आधुनिक शास्त्रज्ञांस, व आधिभौतिक शास्त्राची योग्य प्रगति होण्यापुरतीच विशेष प्रकारची मानसिक स्थिति प्राप्त व्हावी म्हणून मानसिक शास्त्रांचा ऊहापोह करणाऱ्या मिल्लसारख्या तत्त्ववेत्त्यांस, चर निर्दिष्ट केलेल्या एका फायद्याकरतांच शावासकी देणें योग्य होईल.

शारीरिक व मानसिक सर्व इंद्रियांची पूर्ण वाढ होऊन “हवें हवें”सें करून सोडणाऱ्या सर्व इच्छांचें पूर्ण समाधान ज्यावेळीं होईल, मला करायाचें कांही राहिलें नाहीं, मला हवें असेंही कांहीं उरलें नाहीं, असें ज्यावेळीं मनुष्याला वाटेल, “सर्व योग्यता प्राप्त झाली, सर्व इच्छा पूर्ण झाल्या, सर्व जिज्ञासा तृप्त झाली” अशी ज्या वेळेला प्राणिमात्राची स्थिति होईल, त्या वेळेलाच केवळ प्राणिमात्रांची पूर्ण सुधारणा झाली असें म्हणणें तत्त्वदृष्टीनें जर सर्वथैव सत्य आहे, तर पाश्चिमात्य सुधारणा एकतर्फी आहे असें म्हणणें भाग पडतें. अनंत विश्वाच्या रहाटगाडग्यांची चलनशक्ति कोठून उत्पन्न झाली ? भयानक व दुःखदायक वाटणाऱ्या जरामरणादि चमत्कारांचें गूढ कसें उकलतां येईल ? “पूर्ण ज्ञानी” बनण्याची बलवत्तर जिज्ञासा कशी तृप्त करितां येईल ?—वगैरे प्रश्नांस समाधानकारक उत्तर देण्याचा प्रयत्न पाश्चिमात्य सुधारणेनें केला आहे काय ? “अज्ञेय” जें त्याला “ज्ञात” करण्याचा खटाटोप करणें म्हणजे व्यर्थ कालक्षेप होय—वगैरे लहान मुलास समजावण्यास योग्य अशा उत्तरानें, पारमार्थिक वादांत मुरलेल्या हिंदुमनास समाधान वाटेल काय ? पाश्चिमात्य सुधारणा एकतर्फी आहे इतकेंच नव्हे तर ह्या सुधारणेनें गौण पक्षास प्राधान्य दिलें आहे. साध्यास विसरून जाऊन साधनाचीच नुसती महती माइली आहे. यजमानास अंबःकारांत फेकून देऊन चाकराचीच रिकामी प्रतिष्ठा ह्या सुधारणेनें माजविली आहे. आत्म्याच्या उन्नतीची विशेष पर्वा न करितां शरीराची फाजील भिजास ठेवल्यानें खरी सुधारणा होईल काय ?

ज्यावेळीं जें जें कांहीं पाश्चिमात्य त्याची स्तुति चालली आहे; ज्यावेळीं

युरोपियन सुधारणेचे देव्हारे होत आहेत; इतिहास, भाषालंकारादि ऐहिक विषयांत नांव घेण्यासारख्या आमच्या पूर्वजांच्या कितीही कृति असल्या तरी ह्या विषयांच्या पूर्ण उत्कर्ष पश्चिमेकडेच झाला असल्यामुळे आमच्या सुधारणेस गौण ठरवून श्रेष्ठतर जी परकीयांची सुधारणा तिच्याच आम्ही अंगीकार केला पाहिजे असा दृढतर समज होण्याचा ज्यावेळीं रंग दिसत आहे; त्यावेळीं गौरवाय लोकांच्या धार्मिक विचारांहून आमचे विचार फार पुढे गेले आहेत, पारमार्थिक उन्नतीच्या कामीं हिंदु लोकांच्याच पावलांवर पावले टाकीत इतर सर्व राष्ट्रांनीं चालले पाहिजे, पारलौकिक तत्त्ववेत्त्यांचा उदय पूर्वकडेच होऊन धार्मिक प्रकाश ह्याच दिशेकडून मावळतीस मिळाला, वगैरे इकडील व शाम्भय पंडितांनीं सप्रमाण सिद्ध केलेलीं मते आमच्या लोकांपुढे मांडून, पिढ्यान्पिढ्या अंगांत खिळून गेलेल्या पारमार्थिक प्रवृत्तीस योग्य उत्तेजन देण्याची फार जरूरी आहे. हा उद्देश मनांत धरून आमचे कडील निर-
निराळ्या धर्मांचे संक्षिप्त पण स्पष्ट स्वरूप लोकांपुढे मांडण्याचा आमचा विचार आहे.

ज्या धर्माच्या अनुयायांची संख्या सर्वांत मोठी त्या बौद्धधर्मास प्रथम नमनाचा मान देणें प्रशस्त असल्यामुळे त्या धर्माचा आदि गुरु जो गौतम बुद्ध त्याचें चरित्र व त्याचीं धर्मतत्त्वे वाचकांस सादर करितो.

विचारशक्तीला पंगू करणारे 'विचार-स्वातंत्र्य'

(१) बुद्ध हा खरोखरी ऐतिहासिक पुरुष आहे कीं कवीच्या काव्य सृष्टीतील काल्पनिक व्यक्ति आहे ? “वाघीणीचें दूध” म्हणून ज्या शिक्षणाला मालाकारांनीं उपमा दिली त्या सांप्रतच्या इंग्रजी शिक्षणामध्ये इतकी विलक्षण कसली जादू आहे ह्याचा जर सूक्ष्म विचार केला तर “विचारस्वातंत्र्या”चा अजब धडा उत्तम रीतीनें शिकविण्याची विलक्षण हातोटी त्या शिक्षणांत

भरली आहे म्हणूनच त्याचे एवढे पोवाडे गातात असे म्हणणे भाग पडते. विचारशक्तीने रुजू केल्याशिवाय कोणचीही गोष्ट सत्य मानावयाची नाही, असा दृढतर संस्कार ह्या विद्येने होतो. अमका अमका म्हणतो म्हणून केवळ ह्या गोष्टीस मान द्यावयाचा असे नाही, तर प्रतिपादिलेल्या वस्तूच्या समर्थनार्थ त्याने पुढे आणिलेली कारणे आमच्या विचारशक्तीस पसंत पडतात म्हणूनच त्याच्या बोलण्यास मान डोलवावयाची. कोणतीही गोष्ट ऐकिली की “तें कां ? असेंच कशावरून ? ह्याला आधार काय ?” वगैरे झपाट्यासरशीं संशय घेण्याची मनाला ह्या शिक्षणानेच खोड लागते. ह्याप्रमाणे स्वतंत्र विचार करण्याची संवय लागली की ठरीव विचारसरणीस फांदा मिळून विचारशक्तीची गुलामगिरी संपते, आदरणीय झालेल्या गुरुवरंपरेची अरेरावी संपुष्टांत येते; आणि सत्यशोधनाच्या प्रगतीच्या पायांतील रूढ आचारविचारांच्या शृंखला तुटून जातात. पण “अंति सर्वत्र वर्जयेत्” हा न्याय प्रस्तुत प्रकरणीही लागू पडतो. “विचारस्वातंत्र्य” “विचारस्वातंत्र्य” ह्या सुधेचे गोड घोट घेतांना एकाच संवयीचा अतिरेक होऊन त्या संवयीला प्रबल मनोविकाराचे स्वरूप येते. अशी स्थिति झाली म्हणजे विचारशक्तीस स्वातंत्र्य मिळण्याऐवजी, आपण होऊन उत्पन्न केलेल्या स्वातंत्र्याच्या हांविला ती बळी पडते. शंका घेणे हेच आदिकर्तव्य असे वाटू लागते; इतकेंच नव्हे तर उत्तरोत्तर असल्या विचारांच्या मुळ्या मनांत फार खोल जातात. “रूढ” एवढ्याचसाठीं केवळ मान द्यावयाचा नाही असा निजध्यास घेतां घेतां “रूढ” सर्व झुगारून दिले पाहिजे असा भ्रम झाल्यामुळे विचारशक्ति पंगु होतात आणि ह्या भ्रमरूपी रूढीचा अंमल पतकरितात. अखेरीस, जे नको नको म्हणून एवढा खटाटोप केला तेच कपाळीं येते. “विचारस्वातंत्र्या”च्या पाश्चिमात्य परम भक्तांनी आमच्या इकडील श्रुतिस्मृतिपुराणादि पवित्र मानलेल्या धर्मग्रंथांचें वाचन करण्यास आरंभ करतांना “हे सव् झूट आहे” म्हणून झपाट्यासरशीं शेर

ठोकला; वेद हे ब्राह्मण व क्षत्रिय ह्यांच्या वेडगळ कृतीच्या गोघड्या आहेत असें प्रथमतः ठरलें; स्मृति म्हणजे क्षत्रिय राजास ताकापुरता मान देणाऱ्या ब्राह्मणांच्या कावेवाजीचें माहेरघर असा ठराव पसार झाला; “पुराण” जाणून भुजून पुराण, खोड्यानाट्या गोष्टींचें भांडार, त्यांत ऐतिहासिक सत्य कोठचें असायाचें, असा पुस्तकाचें समग्र वाचन होण्यापूर्वीच किवहुना आरंभाच्या अगोदरच ग्रह झाला. दंडकारण्यामध्ये रामरायाचा झालेला प्रवेश व तदनंतर भीमकर्म राक्षसांशीं झालेलें तुमुल युद्ध—हीं वस्तुतः खरीं नसून, दक्षिणेकडे सुधारणेचा आलेला ओव व कृपिकर्माची दंडकारण्यांत झालेली प्रवृत्ति वगैरे प्रकार, कल्पनाशक्तीच्या जोरावर अवडंबर माजवून, रामरावणाच्या युद्धाच्या रूपानें कवीनें वर्णिले आहेत; रामायणांतील आदिमायेचें—कृत्येचें—नांव “सीता” आहे एवढ्याचें भक्कम पायावर एकांनें वरील प्रतिपादन केलें. रामायण ग्रंथ जगमान्य; पण तो पडला हिंदुंसारख्या अडाणी लोकांचा. तेव्हां त्याबद्दल संशय घेतलाच पाहिजे, म्हणून दुसऱ्या पंडितांनीं “रामायण” होमरच्या काव्याचें प्रतिबिंब असलें पाहिजे, असें सिद्ध करण्यांत बुद्धि खर्च केली. भगवद्गीता उदात्त व सत्य विचारांनीं परिप्लुत; तेव्हां प्रथम सलामीसरसा कांहींतरी जबरदस्त आरोप ह्या ग्रंथावर आणलाच पाहिजे, एरवीं विचार-स्वातंत्र्य कसचें व स्वधर्माभिमान कसचा ! पर्वतावरील ठीचभर धर्म-व्याख्यानांत, जगांतील सर्व सत्य विचार व उदात्त कल्पना ठेंचून खेचण्याचा ज्या “वाइवला”स मक्ता मिळाला आहे त्या पवित्र शास्त्रांतील विचारांची चोरी कल्लेन गीता बनविली असावी अशी कंडी पिकविण्यांत कित्येक पाश्चिमात्य पंडितांनीं आपल्या बुद्धीचे तारे तोडले आहेत. वरील विवेचनावरून पाश्चिमात्य पंडितांच्या मनाची पूर्वेकडील पुराणग्रंथ वाचतांना कशा प्रकारची स्थिति असते हे चाणाक्ष वाचकांच्या लक्षांत आलें असेलच. कांहींतरी विक्षिप्त कल्पना काढल्याशिवाय “विचारस्वातंत्र्य” गाजविल्यासारखें होत नाही अशी

समजूत जरी नाही, तरी एकंदरीत परिणाम अशी समजूत असल्यासारखाच ज्यांच्या विचारसरणीत दिसतो, अशा (Senart) एका बड्या युरोपीय विद्वानानें “बुद्ध म्हणून पूर्वी कोणी झाला होता काय ?” असा संशय प्रदर्शित केला आहे.

बुद्धाच्या अस्तित्वावरचे भ्रामक आक्षेप

ज्या अर्थी अजून बौद्धधर्म हयात आहे त्या अर्थी त्या धर्माचा संस्थापक कोणी तरी असला पाहिजे; तेव्हां वरील संशयाचें खरें स्वरूप खालीलप्रमाणेंच धरलें पाहिजे. “दंतकथा, कविकल्पनामय वर्णनें, त्या धर्मात आदरणीय झालेलीं पुराणें, ह्यांत वर्णन केल्याप्रमाणें क्रिया चमत्कारांनीं ज्याचें चरित ‘निविडपणानें’ वेष्टित आहे असा बुद्ध’ झाला होता काय ? प्रथम मठ स्थापन करणाऱ्या इसमाला ‘बुद्ध’ असें नांव देऊन हुषार अशा शिष्य-परंपरेनें ह्या कल्पनाजन्म नवीन व्यक्तीच्या अंगाशीं हल्लीं प्रमाणसिद्ध मानलेलीं अद्भुत कृत्यें डकविलीं कीं काय ?”

वेदांत सूर्यनारायणाच्या उगवण्यापासून मावळण्यापर्यंतच्या कृतींचें जें वर्णन केलें आहे तेंच वर्णन बुद्धाच्या शिष्यपरंपरेनें बुद्धाचें म्हणून दिलें असावें.— असा एक आक्षेप काढलेला आहे. वेदांतील मुख्य नायकाच्या कृतींशीं साम्य दाखविण्याची खटपट बुद्धशिष्यांनीं कां करावी ह्याचें कारण सूत्र वाचकांस सांगण्याची जरूरी नाही.

निशेच्या अंधकारमय ढगांनून सूर्य जसा बाहेर पडतोसा दिसतो त्याच-प्रमाणें बुद्ध आपली आई जी “माया” तिच्या उदरांतून बाहेर पडला. दोघांच्याही जन्माचे वेळीं जगभर उजेड पडला. मेघरूपी वृक्षाखालीं अमृताच्या सांठ्याकरितां सूर्यनारायणाचें विद्युद्राक्षसाशीं जसें तुमुल युद्ध झालें तद्वतच बुद्धाचेंही “मारा”शीं ज्ञानप्राप्तीकरितां “बोधि” वृक्षाखालीं भयंकर रण माजलें. दोघांनाही सहज यशप्राप्ति झाली. आकाशांतील मार्गावरील

शत्रू जिंकल्यावर सर्व आकाश स्वच्छ झाल्यामुळे सूर्यप्रकाश चोहोंकडे पसरतो, त्याचप्रमाणे ज्ञानप्राप्तीनंतर बुद्धाचा ज्ञानदीप चोहोंकडे चमकू लागला. दोघांच्याही चरित्रांचा शेवट सारखाच होतो. क्रुद्ध अतएव तांबड्या लाल झालेल्या ढगांचा घेर पडल्यामुळे आपलें तेज फिकें पडलेलें पाहण्याचें संध्याकाळीं सूर्यनारायणाच्या नशिबी येतें, तद्वत् सर्व “शाक्य” कुलाचा विध्वंस झाल्याचें अशुभ वर्तमान बुद्धास मरणापूर्वीं ऐकावें लागलें. ज्या चितेवर बुद्धाच्या शवाची राख झाली त्या चितेच्या ज्वाळा आकाशांतून पडणाऱ्या जलधारांनीं विश्रविल्या, त्याचप्रमाणे आपल्या किरणांनीं अग्नितुल्य प्रदीप्त केलेल्या समुद्रांत सूर्यनारायणानें उडी घेतल्यावर भूतलावर रेंगाळत राहणारें त्याचें अवशेष तेज संध्याकालीन ओलसर धुक्यांत नाहीसें होतें. ह्या दोघांच्याही चरित्रांत साम्य आहे. तेव्हां आमचा कथानायक वेदांत वर्णन केलेल्या सूर्यनारायणाची प्रतिमा नव्हे काय ?

तिबेट, चीन व नेपाळ ह्या देशांत प्रचलित असलेल्या कविकल्पना-प्रधान “ललितविस्तर” नांमक बुद्धचरित्रावर विशेष जोर देऊन, गौतम बुद्ध व सूर्यनारायण ह्यांच्या कथेंत साम्य दाखवून, एकाचें चरित्र म्हणजे दुसऱ्याच्या वर्णनापासून हुषार कवीनें केलेली चोरी असें भासविण्याचा “सेनार्ट”चा वरील साम्यनिदर्शनांत हेतु दिसतो. पण ललितविस्तरसारख्या कविकाव्यास एवढें महत्त्व देण्याचें प्रयोजन नाही. ख्रिस्ताचें चरित्र कथन करतांना “नवा करार” एका बाजूस गुंडाळून ठेवून “अज्ञान शतकां”तील उठल्या सुटल्या लेखकानें लिहिलेलीं ख्रिस्तपुराणें जर आधारभूत घेतलीं तर त्या महापुरुषाचें सत्य चरित्र कोठचें वाचावयास मिळणार ? सिलोनमध्ये अद्याप बौद्ध साधू ज्या ग्रंथांचें अध्ययन करितात, त्या पाली भाषेंतील “थेरवाद” “पुराण ऋषींचे बोल” ह्या ग्रंथांकडे जर जरा लक्ष पुरविलें तर

“सेनार्ह”ने घेतलेला बुद्धाविषयीचा संशय निव्वळ भ्रामक आहे असे कोणाचेही मत होईल.

बुद्धकथेला ऐतिहासिक आधार

ज्याला ज्याला म्हणून बौद्ध भिक्षुगणांत शिरावयाचें असेल त्यानें खालील नमुन्याचें वाक्य शपथपूर्वक उच्चारिलें पाहिजे—“बुद्धापाशीं मी अनन्यभावे शरण होतो, बौद्धधर्म हाच कायतो माझा आत्मा; ‘भिक्षु’चा आश्रय हाच काय तो माझा टेंका.” दर पंधरवड्यास पापक्षालनार्थ ध्यावयाच्या सर्व-प्रायश्चित्ताचे वेळीं पंधरवड्यांत घडलेल्या सर्व पापांचें नामोच्चारण करावें लागतें. ह्या विधीच्या वेळीं पुनीत करणाऱ्या भिक्षूनें करावयाचा उपदेश फार प्राचीन काळापासून कायमचा ठरलेला आहे. त्यांत खालील नमुन्याच्या वाक्यांचा उल्लेख केलेला आढळतो. “बांधवहो, जाणून बुजून खोटें बोलण्यानें सत्यनाश होतो, असें सर्वश्रेष्ठ बुद्धानें सांगितलें आहे.” “सर्वश्रेष्ठ बुद्धानें उपदेशिलेल्या धर्मतत्त्वांचा अर्थ मी असा असा समजतो.” अशा प्रकारचे पुष्कळ उतारे पाली भाषेंतील पवित्र धर्मग्रंथांतून देतां येतील. सत्य व धर्मसंस्थापना ह्यांचा उगम अपौरुषेय ग्रंथापासून नाही, किंवा बोलणाऱ्याच्या विचारशक्तीपासूनही त्यांचा उद्भव नाही; तर गुरु बुद्ध व त्यानें उपदेशिलेली जी गीता ह्यांपासूनच धर्मसत्यांचा उगम आहे, असें पाली भाषेंतील सर्व धर्मग्रंथांचें ह्मणणें आहे.

बुद्धाच्या मरणानंतर सुमारे शंभर वर्षांनंतर (ख्रिस्तापूर्वी ३८० वर्षें) “वेसाली” येथें भरलेल्या सातशें धर्माध्यापकांच्या सभेंत, वर निर्दिष्ट केलेले पालीभाषेंतील ग्रंथ मुकुर ठरविण्यांत आले. महत्त्वाचीं धर्मतत्त्वे ज्यांत गोविलेलीं आहेत व ज्यांचा “बुद्ध” ह्या व्यक्तीशीं व त्याच्या मताशीं निकट संबंध आहे, असे ह्या ग्रंथांतील महत्त्वाचे भाग, वरील सभा भरण्याचे पूर्वी

पुष्कळ वर्षे, लोकमान्य झाले असले पाहिजेत हे उघड आहे. तेव्हां बुद्धाच्या मरणानंतर वीस पंचवीस वर्षांतच तयार झालेल्या लेखावरून उपलब्ध असलेली माहिती खोटी कशी म्हणतां येईल ? बुद्धमूर्ति ज्यांनीं प्रत्यक्ष पाहिली, त्याचे रसभरित शब्द ज्यांनीं प्रत्यक्ष ऐकिले, ते लोक ह्यात असतांना उत्पन्न झालेले ग्रंथ काल्पनिक मजकुरानें थबथबलेले व ग्रंथनायकास नसतें महत्त्व देण्याकरितां सूर्यनारायणाच्या कथेचा बुद्ध्या विपर्यास करून बनविलेले, असें म्हणणें धाडसाचें होणार नाहीं काय ? ख्रिस्तास मोठे मारून मारल्यावर शंभर वर्षांचे आंत तरी “नवा करार” लिहिला होता काय ? मग ख्रिस्त काल्पनिक व्यक्ति नसून ऐतिहासिक पुरुष कां ?

पाली भाषेंतील ग्रंथांत बुद्धाच्या वेळच्या इतर धर्मग्रंथांची हकीकत दिलेली सांपडते. ह्या बौद्धीय धर्मग्रंथांत बुद्धकालीन जैन धर्माचा संस्थापक “नाथपंथ” ह्याचा इतिहास जो दृष्टीस पडतो त्याचें खुद्द जैनांच्या पवित्र ग्रंथांतील मजकुराशीं “काल” व “स्थान” ह्यासंबंधीं पुरें साम्य आहे. पावा येथें जैन-गुरु मृत्यु पावले असें दोन्हीं ग्रंथांत सांपडतें. मूळ वस्तूशीं असंबद्ध अशा गोष्टीविषयींच्या निरनिराळ्या पुराव्याची एकवाक्यता पाहून ऐतिहासिक सत्यवर्णनाच्या वनांतून हिंडतों आहों अशी कोणाची खात्री होणार नाहीं ?

बुद्धकथा निवळ काल्पनिक नसून तीस बऱ्याच अंशीं ऐतिहासिक महत्त्व देतां येईल असें मानण्यास विचारणीय आणखी बरींच कारणें आहेत. पाली ग्रंथांतून बुद्धाच्या कृतीपेक्षां तत्त्वविचारांचें विशेष विवेचन केलेलें आढळतें. ऐहिक गोष्टींकडे दुर्लक्ष करण्याची व पारमार्थिक विषयांकडे सर्व लक्ष पांचवि-ण्याची हिंदु लोकांची नैसर्गिक प्रवृत्ति ध्यानांत धरली म्हणजे बुद्धाच्या मतांचें इतकें विस्तृत वर्णन उपलब्ध असतां त्याचें चरित्र अल्पस्वल्प कां, ह्याचें आश्चर्य मानण्यास जागा राहत नाही. ख्रिस्ताचें चरित्र लिहिण्याकडे लोकांच्या

कल लागेतों खिस्ताचीं उपदेशपर संभाषणें व ह्या संभाषणांचे विशेष प्रसंग, एवढ्यांचेंच वर्णन केलेले लेख प्रसिद्ध होते ना ? प्रसिद्ध ग्रीक तत्त्ववेत्ता साक्रेटीस ह्याचें सविस्तर चरित्र देण्याच्या भरीस न पडतां त्याच्या विचारांचा खल करून ते लोकांपुढें मांडण्यांतच “झेनाफन”ने आपल्या ग्रंथांचा बहुतेक भाग अडविला आहे ना ? खिस्त व साक्रेटिस ह्या जर ऐतिहासिक व्यक्ति ठरतात तर आमचा बुद्धच एवढा नावडता कां व्हावा हें आह्मांस समजत नाहीं.

कपिलवस्तूचा राजपुत्र “बुद्ध” “जागृत झालेला” “ज्ञानी” होण्यापूर्वीच्या हकीगतीशीं व त्याच्या मृत्यूच्या वर्णनाशीं वेदांतील सूर्यकथेचें इतकें साम्य कसें आहे ? ह्या प्रश्नाचा सहज उलगडा करतां येण्याजोगा आहे.

बुद्धाच्या जन्मकाळीं चोहोंकडे प्रकाश पडला इत्यादि वर्णन साहजिक आहे. एखादी क्षुल्लक शुभाशुभ गोष्ट जर घडून आली तर ती होतांना मंगलामंगल चेळ असली पाहिजे व ती होण्यापूर्वी वरेवाईट शकून हे झालेच पाहिजेत. अशा कल्पनांना ज्या हिंदुलोकांमध्ये पाश्चिमात्य विद्येनें सुसंस्कृत झालेल्या भनांतही अद्याप आश्रा मिळतो त्या हिंदुलोकांच्या पूर्वजांनीं त्यांच्यांतील एक परमश्रेष्ठ धर्मसंस्थापकाचें जन्मवर्णन सर्व शुभशकुनांनीं व मंगलदायक चिन्हांनीं ओतप्रोत भरलेलें असें करावें, ह्यांत सत्यविघातक हेतु आम्हास तरी दिसत नाहीं.

“बुद्ध” ह्याचा आयुष्यक्रम खिस्ताहून निराळा आहे. बुद्ध हा जन्मवेळीं इतर मानवांप्रमाणेंच होता. स्वकण्ठानें ज्ञान संपादण्याची बुद्धास जरूरी पडली. आयत्या पिठावर रेघोट्या ओढण्यासारखीच खिस्ताची स्थिति होती. “नर करणी करे तो नरका नारायण हो जाय” ह्या म्हणीचें प्रत्यंतर आपल्या कुतीनें व उपदेशानें लोकांस आणून देणाऱ्या व स्वावलंबनाचा उत्कृष्ट धडा घालून देणाऱ्या बुद्धाची योग्यता, “बापाचा लेक” एवढ्याच वशिल्यानें प्राप्त

झालेल्या फुकाच्या ज्ञानावर घमेंड मारणाऱ्या ख्रिस्ताहून खर्चीत खर्चीत ज्यास्त आहे, असें कोणासही कबूल करावें लागेल. स्वकष्टानें जर ज्ञान मिळवावयाचें तर ज्ञानार्जनास अडथळें घालणाऱ्या “तामसी” दुष्टांशीं दोन हात करण्याची पाळी यावयाचीच. तेव्हां “मारा”शीं युद्ध करावें लागलें हें साहजिकच आहे.

बोधि वृक्ष, कपिल वस्तु आणि माया

वेदांतील सूर्यकर्थेतल्या मेघरूपी वृक्षाचें बौद्ध कथेंतील बोधि पादपाशीं साम्य आहे ह्याची वाट काय ? ह्या साम्याची व्यवस्था कशी लावावयाची ? सूर्याचें व दैत्याचें वेदांत जें युद्धवर्णन केले आहे त्यांत तें युद्ध, अमृताचा सांठा जें मेघरूपी वृक्ष त्यांच्या प्राप्त्यर्थ होतें असें सांगितलें आहे. बुद्धाचें व माराचें युद्ध “बोधि” वृक्षाकरितां नव्हे तर त्या वृक्षाखालीं बुद्धास जें ज्ञान प्राप्त झालें त्या ज्ञानाकरितां होय. बुद्ध-कर्थेत “वृक्ष” महत्त्वाची वस्तु नसून “ज्ञानप्राप्ति” ही मुद्याची गोष्ट आहे. अरण्यांत तपश्चर्येला गेलेल्या तपस्व्यानें एका वृक्षाखालीं ज्ञानप्राप्तीकरितां समाधि लावावी व ज्ञानप्राप्तीनंतर त्या सिद्धाच्या शिष्यपरंपरेनें त्या वृक्षास पूज्य मानावें-ह्या साहजिक वर्णनांत सूर्य-कर्थेचा आरोप करण्यास कोठें जागा सांपडते, हें सांगणें सत्यशोधकास तरी कठीण आहे.

बुद्धाच्या मरणापूर्वीच कपिलवस्तूच्या राजघराण्याच्या नायनाट झाला-हीही गोष्ट साम्यनिदर्शनांत प्राधान्यानें पुढें आणण्याजोगी नाही. हिंदुस्थानच्या त्या भागांतील त्यावेळच्या राजकीय स्थितीचें जर चित्र पाहिलें तर वर्णित गोष्ट केव्हां तरी घडून यावयाचीच होती असें इतिहासशास्त्रज्ञांचें मत पडेल. बुद्ध ही काल्पनिक व्यक्ति आहे हें सिद्ध करण्याकरितां सटरफटर एक दोन मुद्दे नेहमीं पुढें येतात त्यांचा विचार झाल्यावर बुद्धाची प्राणप्रतिष्ठा करून त्याला पार्थिव शरीर देण्याचें काम संपवितों.

“बुद्ध” हे नांव, “कपिलवस्तु” नामक नगरच्या सिद्धार्थ राजपुत्राचें ज्ञानाश्रमांतलें होय. “कपिलवस्तु” नगरचा राजपुत्र—ह्याचा कांहींनीं ध्वनितार्थ असा घेतला कीं, “बुद्ध” हा ऐतिहासिक राजाचा पुत्र नसून, “कपिल” महामुनीच्या तत्त्वविचारांपासून कांहीं भाग उसने घेऊन त्यावर आपल्या तत्त्व-विचारांची इमारत उठविणारा कोणी साधु पुरुष असावा. सांख्यांच्या मतांत व बौद्ध मतांत कांहीं मेळ दृष्टीस पडतो का पाहूं या. सर्व विश्व उत्पन्न करणारा व जगांतील सर्व घडामोडींवद्दल जबाबदार, अशा ईश्वराचें अस्तित्व सांख्य कबूल करीत नाहींत; तथापि वेदांस मान देणारे, म्हणून “नास्तिक” असेंही सांख्यवाद्यांस ह्मणतां यावयाचें नाहीं. बुद्ध हा “शून्यवादी व नास्तिक” होता. शून्यांत मिसळून जाऊन स्वतःचा नायनाट करून टाकणें, हीच इतिकर्तव्यता असें बौद्धमत आहे. सर्व दुःखांचा नाश करणाऱ्या अविनाशी स्थानाप्रत जाणें, हाच मोक्ष असें सांख्यवादी बोलतात. तेव्हां सांख्य वाद हा बौद्ध तत्त्वांचा पाया आहे असें म्हणणें युक्तिजुक्तीस जुळून दिसतें काय ? कपिल महामुनीच्या शास्त्रांत “शून्यवादा”चें जें उत्कृष्ट निरसन केलें आहे त्यांत “शून्यवाद” माजविणें हें “अबुद्धा”चें अर्थात् मूढाचें काम आहे, असा बुद्धमतानुयायांस टोमणा मारला आहे. कपिलमुनि बुद्धाचीं मते खोडून काढतात, अर्थात् ते बुद्धाहून मागचे. तेव्हां “कपिलवस्तु” ह्या नांवापासून उपस्थित झालेले तर्क शुष्कच होत.

बुद्धाच्या आईचें नांव “माया” असें होतें. “माया” ह्या नांवांतही विक्षिप्त कोटी लढविण्यांत प्रेम घेणाऱ्या लोकांस कांहीं विलक्षण खुब्या दिसत आहेत. “प्रकृति पुरुषाचा” खेळ सांख्यांनीं पुढें मांडल्यानंतर “माया”—जाल वेदांत-वाद्यांनीं पसरिलें. तेव्हां “माया” शब्दांतील जादू बुद्धावर लागू पडत नाहीं हें उघड आहे.

अतिशयोक्तीचा भाग वगळून, पाली भाषेतील ग्रंथांत उपलब्ध असलेल्या

बुद्धचरित्रांत ऐतिहासिक विश्वसनीयता धरीच आहे, अशी वाचकांस इशारत देऊन बुद्धचरित्र सादर करितों.

(२) पूर्वचरित्र—ख्रिस्ती शकापूर्वीच्या पांचव्या साहव्या शतकाच्या दरम्यान, शाक्य (सर्व शक्तिमान्) कुळामध्ये व त्याच नामाभिधानाच्या देशामध्ये “सिद्धार्थ” राजपुत्राचा जन्म झाला. आप्तेष्ट मित्रांनीं ठेवलेल्या पाळण्यांतल्या ह्या नांवापेक्षां “सिद्धार्था”चीं दुसरीं नांवे अधिक प्रसिद्ध आहेत. हिंदुस्थानभर फिरून सर्व लोकांस उपदेश करणारा ह्या नात्यानें “साधु गौतम” ह्या नांवानें हा तत्कालीन लोकांत प्रसिद्ध होता सत्याला शोधून काढणारा, निर्वाणाप्रत नेणारा परमपूज्य गुरु, ह्या नात्यानें त्याच्या शिष्यपरंपरेनें त्याला दिलेलें जें नांव “बुद्ध” त्या नांवानेंच आम्हा सर्वांस तो महशूर आहे.

बुद्धाची जन्मभूमि

हिंदुस्थानच्या नैऋतावर “बुद्धा”ची जन्मभूमि साधारणतः निश्चितपणें दाखवितां येईल.

नेपाळांतील हिमालयाची मालिका, व अयोध्या प्रांतांतील वायव्येकडील प्रान्तांतून वाहत जाणारी “राप्ति” नदी, ह्यांच्या दरम्यान सुमारे तीस मैल रुंदीचा सपाट व सुपीक असा जमिनीचा एक तुकडा आहे. हिमालयापासून निघणारे असंख्य प्रवाह ह्या प्रदेशांतून वाहत गेल्यामुळे “शाक्य” देश फार सुपीक आहे. ह्याच प्रदेशावर शाक्य कुळांतले पुरुष आपलें श्रेष्ठत्व व अधिकार मिरवीत असत. पूर्वेच्या सरहद्दीवरून “रोहिणी” नदी वाहत जाते. अद्यापपावेतो ह्या नदीस “रोहिणी” हेंच नांव आहे. दक्षिण व पश्चिम बाजूस शाक्यांचा अधिकार राप्तीच्या तीरापर्यंत होता.

शाक्यराजे राज्य करीत असतांना ह्या प्रदेशाची स्थिति फार समाधान-

कारक होती. हिमालयापासून निघणाऱ्या अमर्यादित जलसमुदायाने सर्व देशभर त्रासदायक दलदली उत्पन्न व्हावयाच्या, त्या न होतां, सर्व जमीन लागवडीस आली होती. शाक्य कुळाचा उच्छेद झाल्यानंतर जमिनीची योग्य मशागत होऊन “शाक्य” प्रदेशास उत्तम स्थिति “अकवर”चे वेळीं पुनः एकवार प्राप्त झाली होती. ती पूर्वीची जमिनीची संवत्ति आतां तिसऱ्यांदा ब्रिटिश राज्यांत दिसूं लागली आहे.

हल्लींप्रमाणेंच शाक्यांच्या वेळीं चोहोंकडे पिवळीं भाताचीं शेते आपल्या अपूर्व सौंदर्यांत ताठयानें उभीं असलेलीं पहाणारास दिसत. ह्या देशांतील मुख्य पीक भाताचें. बुद्धाच्या सर्व नातलगांचीं नाविं देशांतील मुख्य पिकांस अनुसरून अन्वर्थक होती ह्यांत विशेष नवल नाहीं. मागील बाजूस हिमालयाचीं हिमशुभ्र शिखरें उंच गगनमंडपांत जात आहेत; त्या गिरिवराच्या पायावर संरक्षणार्थच जगूं काय पसरलेल्या, नित्य पिकानें कांचनकान्ति दिसणाऱ्या सपाट शाक्य प्रदेशांतून असंख्यत जलौघ रुप्याप्रमाणें चमकणारें आपलें शुभ्रोदक वाहून नेत आहेत, ह्या नयनानन्द देखाव्यास अधिक चित्रविचित्र भासविण्याकरितां आम्नादिक वृक्षांनीं आच्छादलेलीं लहानसहान खेड्यांतील देवालयाचीं उंच शिखरें झाडींतून वर डोकावून पहात आहेत; शाक्य प्रदेशाचा एकंदर देखावा फारच मनोहारक व चित्तवेधक होता.

शाक्य प्रदेश फारसा मोठा नव्हता हें वर सांगितलेंच आहे. आपल्या शेजारच्या कोसल (अयोध्या) देशाच्या बलाढ्य राजास थोडकासा करभार द्यावा, प्रसंगविशेष वेळ पाहून निवळ शाब्दिक मानावर कोसल देशच्या वकिलाची बोळवणी करावी, आसपासच्या आपल्याप्रमाणेंच छोटेखानी राजांशीं कुत्र्याने व ताठयानें वागावें, अशी एकंदर शाक्य राजांची स्थिति होती. बुद्धाचा समकालीन व बुद्धाचा मोठा आश्रयदाता जो “पासेनदि” त्याच्या पुत्रानें शाक्य कुळाचा छेद केला असें म्हणतात. पण ही गोष्ट बुद्ध जिवंत असतां घडली कीं कसें ह्याविषयीं पाली ग्रंथांत सबळ पुरावा मिळत नाही.

बुद्ध जन्म व बालपण

वर्णन करण्याच्या ठरीव पद्धतीप्रमाणे, बुद्धाची आई “माया” हिला बुद्ध जन्मण्यापूर्वी पडायचीं तीं सर्व स्वप्ने पडलीं; व्हावयाचे ते सर्व शुभ शकून झाले. जन्मकाळीं अदृश्य रीतीने देवादिकांनीं केलेला पुष्पांचा वर्षाव दोन तीनशें वर्षांनंतर कविजनास पूर्णपणे आठवला. शाक्य देशचा राजा बुद्धाचा बाप, शुद्धोधन, यास अत्यानंद झाला, व कौसल राजांस पादाक्रांत करणारा सुपुत्र व्हावा ह्या त्याच्या महत्त्वाकांक्षेस अनुसरूनच ज्योतिषांनीं “बुद्धा” चें जातक वर्तविलें. “सार्वभौम राजा होईल, सर्व पृथ्वीस आपल्या पराक्रमानें जिंकील ” वगैरे ज्योतिष्यांचें फलवर्णन ऐकून राजाचा आनंद गगनांत मावेना. “बुद्ध” पुढें जगमान्य धर्मसंस्थापक झाला, तेव्हां सर्व गोष्टी होऊन गेल्यानंतर अमुक भाकीत सांगणाऱ्या पुढील पिढीच्या कवींनीं, “सार्वभौम राजा न होईल तर प्रख्यात धर्मगुरू होईल—” असा वरील भाकितांत शोध घातला.

बुद्धाची आई बुद्ध जन्मापासून सातव्या दिवशींच वारली. बुद्धाची मावशी व सावत्र आई, जी “महापनापति” तिनेच त्या तान्हुल्याचें योग्य संगोपन केलें.

बुद्धास एक सावत्र भाऊ व एक बहीण अशीं दोन भावंडे होती; तीं रूपानें फार नांवाजलेलीं होती. ह्या पलीकडे बुद्धाच्या बाल्यावस्थेंतील विश्वसनीय माहिती मिळत नाहीं.

बुद्धाच्या जन्मकाळीं एक महासाधु मुद्दाम त्याच्या दर्शनास आला. बुद्धानें लहानपणींच आपल्या असामान्य ज्ञानानें आपल्या गुरूस चकित करून शिष्यवर्गांत ओढलें, वगैरे अतिशयोक्तीच्या वर्णनाचा पुढें एका ठिकाणीं आत्म्यांस विचार करावयाचा आहे; तेव्हां ह्या ठिकाणीं त्याचा विशेष खुलासा न करितां बुद्धाच्या शिशुदशेंतील आख्यान आटपतें घेतों.

लहानपर्णीच विचारीपणाचा उग्र परिणाम बुद्धाच्या सुकुमार चेहऱ्यावर झालेला होता. दरबारांत ऐन रंगांत चैन खुलत असतांना करकमलावर मस्तक ठेवून विचारांत राजपुत्रांनं गढून जावें, खुशामत्कारांच्या विविधचेष्टांकडे बालराजाचें लक्ष जावें म्हणून सेवकजनांनीं सिद्धार्थास बोलविण्याचा प्रयत्न केला असतां झोपेंतून उठलेल्या मनुष्याप्रमाणें स्तिमित नेत्रांनीं राजपुत्रांनं त्यांच्याकडे पहावें, शुद्धोदनाच्या प्रश्नासही उत्तर न देण्याइतकें केव्हां केव्हां त्यानं ध्यानस्थ रहावें—त्यामुळें शुद्धोदनास मोठी काळजी पडली. संसार-यात्रेंतील ऐहिक सुखांत आपल्या पुत्रांनं रममाण व्हावें एतदर्थ राजानं सिद्धार्थाचें “यशोधरा” नामक रूपवती युवतीशीं लग्न लावून दिलें.

विवाह व विलासमंदिरें

“दंडपाणी” ची कन्या गोपा यशोधरा हिच्या लग्नाची हकीकत कविकल्पनांनीं निर्मित असावीशी वाटते. बुद्धाचें लग्न झालें व त्यास “राहुल” नामें मुलगाही झाला वगैरे गोष्टींस पुराण पाली ग्रंथांत सबळ आधार आहेत. सीता, द्रौपदी, ह्यांच्या लग्नवेळींच्या वरनिवडणुकीच्या थाटाप्रमाणें ललितविस्तरांत यशोधरेच्या लग्नाचें वर्णन आहे. जो राजपुत्र क्षत्रियास योग्य अशा हरएक प्रकारच्या मर्दुमकींत सर्वांत श्रेष्ठपणा मिळवील, त्याच्याच गळ्यांत लग्नमाळ यशोधरा घालील असें दंडपाणीनं प्रसिद्ध केलें होतें. बुद्धानें बरोबरीच्या इतर राजपुत्रांस प्रत्येक क्षात्र कलेंत लीलेनं कसें मागें हटविलें वगैरे कवीचें रसभरित वर्णन वाचून “लाविलेला पण जिंकावा मुलगी न्यावी” अशा धर्तीच्या आर्यावर्तीय स्वयंवराची, अगर “द्वंद्वयुद्धास उभे ठाकलेल्या सर्वांस जो जिंकील त्याच्या श्रमाची चीज, संमिलित सौंदर्यांत श्रेष्ठपद मिरवणाऱ्या युवतीच्या पांगिपीडनरूपी पारितोषिकानें होईल” अशी द्वाही फिरविल्यानंतर भरण्या पाश्चिमात्य “टूर्नामेंट”ची आठवण झाल्या-

शिवाय राहत नाही. “साधु गौतम” हा क्षात्र तेजांत किमपिही कमी नव्हता; हें दाखविण्याचा लेखनायकाच्या पूजेंतच गर्क होऊन जाणाऱ्या लेखकांचा हा प्रयत्न होय. सीतेने जसा रघुशावक रामचन्द्र प्रथमपासून मनांत वर निश्चित केला होता, द्रौपदीची इच्छा जशी पांडुपुत्र धनंजय ह्यालाच केवळ मत्स्यभेद करितां यावा अशी होती, त्याचप्रमाणें “यशोधरा” व “बुद्ध” यांनीं परस्परांस प्रथमपासूनच मनानें वरिलें होतें; अशाप्रकारचा एक प्रवेश ह्या प्रेमनाटकांत घुसडून दिल्यामुळें ऐहिक-विषयैकदृष्टि जनांस रमणीय वाटणारा बुद्धचरित्रांतील एवढाच भाग विशेष रसभरित झाला आहे.

सर्व विषयवासना एकवट करून बनविलेली जी “स्त्री” तिच्याशीं जखडून टाकिलें असतां पारमार्थिक विषयांकडील आपल्या मुलाची प्रवृत्ति अजीवात नाहींशी होईल, अशी राजा “शुद्धोदन” याची खात्री होईना. निरनिराळ्या हद्दींतून उपभोगक्षम अशीं निरनिराळीं विलासमन्दिरे त्यानें राजपुत्राकरितां बांधिलीं. ऐहिक सर्व सुखोपभोगांची त्या ठिकाणीं सामग्री केली होती. ह्या मन्दिराच्या सभोंवतीं अतिशय विस्तीर्ण असा एक बगीचा होता. त्याच्या सभोंवतीच्या भक्कम तटबन्दींतून दुःखाच्या लवलेशास त्यांत प्रवेश करण्याची सक्त मनाई होती. ललितविस्तरसारखा कल्पनामय ग्रन्थ आधार धरून लिहिलेल्या आंग्लभाषेंतील “Light of Asia” नामक काव्य आपण वाचूं लागलों, म्हणजे रासेलसमधील अविसीनियाच्या राजपुत्रास कोंडून ठेवण्याच्या सुखमय दरींची आठवण होते. पर्वतांच्या उंच रांगा, नद्या, ओहळ, गर्द झाडी, ह्यांनीं जशी ती दरी शोभिवन्त होती तद्वतच “बुद्धा”चे क्रीडाभुवन मनोहर होतें.—गायन, वादन, नाच, उत्कृष्ट वनभोजनें ह्यांच्या कधींही खळ न पडणाऱ्या परंपरेनें सुखी दरींतील लोकांचा वेळ सर्व निघून जाई, तद्वतच बुद्धाच्या महालांत देखील गातांगातांच गायकांनीं झोपी जावें, नाचतां नाचतांच कळावतिणींस निद्रा लागावी. पार्थिवेन्द्रियाची तान्हभूक शमवून

मानसिक शान्ति केव्हांही प्राप्त व्हाववाची नाहीं हैं जॉनसनने प्रतिपादलेलें तत्त्व, सुखी दरींत आडरानांत एकटाच जाऊन बसणाऱ्या रासेलसची मूर्ति पाहून मनावर जसें बरोबर ठसतें, तशाच प्रकारानें क्रीडामंदिरांत आवडत्या यशोधरेस मांडीवर बसवून अधरपान करितां करितां मध्येंच विचारलहरींनीं मन कलुषित केल्यामुळें विषयपटाङ्मुख झालेल्या बुद्धास पाहून वाचणाऱ्यांच्या मनाची विरक्त स्थिति होते. रासेलसप्रमाणेंच बाहेरचें जग पाहण्याची बुद्धासही इच्छा झाली.

* बुद्ध चरित्र-लेखांक २ रा

जरा-रोग-मृत्यूचें दर्शन व उपरति

१. के दिवशीं मोठ्या लव्याजम्यासह “कपिलवस्तु” शहर पाहण्याकरितां गेलेली राजपुत्राची स्वारी, पूर्वेकडील वेशीतून आपल्या क्रीडाभुवनाकडे परत येत असतांना वाटेत जरेनें जर्जर झालेला एक वृद्ध पुरुष त्याच्या नजरेस पडला. त्याचें शरीर निर्मोस होतें; सर्व दांत पडून चेहरा खप्पड झाला होता; गाल सुरकुतलेले; टक्कल पडलेलें; निवळ श्वासमात्र होत्साता, तिरकमठ्याप्रमाणें वांकलेल्या शरीरास हातांतील यष्टीचा टेंका देऊन, कांपत कांपत तीं स्वारी उभी होती. “कोणच्या जातीचा हा प्राणी?”—सिद्धार्थानें सारथ्यास प्रश्न केला. ‘आह्वाप्रमाणेंच हा मनुष्य असावासें वाटतें.’”

“अरे ! हा अगदीं अशक्त दिसतो. ह्याच्या अंगांतील सर्व रक्त शोषून गेलें आहे. अस्थिपंजरावर रक्ष चर्म मात्र शिल्लक आहे. सारथी ! ह्याच्या कुळांतीलच ही विशेष स्थिति आहे, कीं सृष्ट जीवजंतूंच्या कपाळीं ही स्थिति लिहिलेली आहे ?”

“महाराज”—सारथ्यानें उत्तर केलें—“वार्धक्यानें हा मनुष्य खचून गेला आहे; ह्याचीं इंद्रियें विकल व शून्य झालीं आहेत. दुःखभारानें शक्ति क्षीण झाल्यामुळे नातलग्नांना हा नकोसा झाला आहे. निरुपयोगी; ह्याला आश्रा कोण देणार ? ह्याच्या कुळांतीलच केवळ विशेष स्थिति ही नव्हे. जेवढा म्हणून जन्मास आला त्याचें यौवन वार्धक्यानें नष्ट व्हावयाचेंच. महाराजांचे अवडते वावा, आपल्या मातुश्री, सरकारची सर्व आत्तेष्ट मंडळी—ह्यांची अन्तर स्थिति अशीच व्हावयाची. सर्वांच्या नशिबीं विधीनें हे लिहिलेलेच आहे.”

“अरेरे ! लोक कितीतरी अज्ञान ! किती तरी दुर्बल व मूढ ! धुंदी आणणाऱ्या यौवनाचा एवढा त्यांना अभिमान तरी कसा वाटतो ! आ पसरून बसलेली वार्धक्यस्थिति त्यांना दिसतच नाही काय ? सारथी, माझा रथ फिरीव, म्हातारपणाला मी केव्हांना केव्हां तरी बळी पडणारच, तर मला हे ऐषआराम घेऊन काय करावयाचें ? ” सभोवतीं चालू असलेल्या चैनीकडे विलकुल लक्ष न देतां राजपुत्र आपल्या खासगतच्या खोलींत एकटाच गेला.

दुसरे एकेवेळीं राजपुत्र राजधानीचें वैभव पहात पहात दक्षिण द्वारानें क्रीडाभुवनाकडे यावयास निघाला असतां, त्यानें रोगानें पीडलेला एक मनुष्य घाटेंत पाहिला. तापानें त्याच्या अंगाची ल्हाई ल्हाई झाली होती, शरीर कुश झालेलें होतें. इष्टमित्र कोणी नाही; घरदार कांहीं नाही; श्वासोच्छ्वास करण्या इतकीही शक्ति नाही; रस्त्यांत उघडा नागडा पडलेला असून अंगभर धूळ पसरलेली होती. त्याच्यावर मृत्यूची छाया पडल्यामुळें तो फारच भयानक दिसे. सारथ्यापासून त्याजविषयींची सर्व माहिती मिळविल्यावर, सिद्धार्थ बोलला—“अरेरे ! ! शरीर संपत्ति हीही स्वप्नांतील खेळाप्रमाणें शाश्वत नाही ना ! ! मनुष्यास सोसावे लागणारे हाल इतके भयंकर आहेत काय ? नरदेहाची खरी खरी स्थिति काय आहे हें कळल्यानंतर सुख व ऐषआराम ह्यांत गढून जाणें शहाणपणाचें होईल काय ? ” कोणत्याही प्रकारचा सुखोपभोग न घेतां सिद्धार्थानें तो दिवस विचार करण्यांत घालविला.

तिसऱ्या खेपेस पश्चिमेकडील वेशीनें रथांत बसून चालला असतांना त्याला घाटेंत एक प्रेत भेटलें. आप्तेष्ट मंडळी त्या प्रेतासभोवतीं मोठमोठ्यानें रडत होती; कोणी केस तडातड तोडून घेत होते, कोणी डोक्यांत धूळ उडवून घेत होते, कोणी छाती बडवीत आक्रोश करीत होते. हा उद्वेगजनक देखावा पाहून राजपुत्र सारथ्यास म्हणाला, —“ धिःकार असो आमच्या ह्या

यौवनाला ! हातारपणानें ह्याचा हा नाश व्हावयाचाच ! आह्माला शरीरसंपत्ति तरी आहे ? असंख्यात रोगांना हें नाशवन्त शरीर बळी पडायचेंच ! जर म्हातारपण न येईल, रोगराई नाहीशी होईल, मृत्यु टळेल; ह्या सर्वांवर जर मनुष्याचा अधिकार चालेल—चल जाऊंया. ह्यांपासून मनुष्याची सुटका कशी होईल ह्याचा मला विचार केलाच पाहिजे. ” आपल्या आयुष्यांतील प्रचंड उद्योगाविषयींचे वेत ह्या वेळीं प्रथम सिद्धार्थाच्या मुखावाटे सहज गत्या निघाले.

चवथे वेळीं उत्तरद्वारानें स्वारी रथांत बसून चाललीं असतांना वाटेंत एक भिक्षु दृष्टीस पडला. त्याच्या त्या भंगव्या पोषाखामुळें पाहणाऱ्याच्या मनांत त्याजविषयीं पूज्य भाव उत्पन्न होत असे. शांति, दम, व विनय हीं त्याच्या चेहऱ्यावर स्पष्ट दिसत होती. असा तो भिक्षु हातांत एक भिक्षापात्र घेऊन चालला होता.

“ हा मनुष्य कोण ? ” सिद्धार्थानें प्रश्न केला.

“ महाराज ” सारथी उत्तर करतो “ हा भिक्षु आहे. ह्यानें सर्वसंग-परित्याग केला आहे; ह्यानें आपल्या इच्छा मारिल्या आहेत; हा तपश्चर्येंत सर्व वेळ घालवितो. इंद्रियांना जिंकून आपल्या ताब्यांत ठेवण्याचा त्याचा वेत आहे. मत्सर हेवा ह्यांनीं विरहित, निर्विकार हा भिक्षु भिक्षा गोळा करण्यास जात आहे, महाराज. ”

“ लाख मोलाची गोष्ट बोललास ! ” राजपुत्रानें उत्तर केलें. “ ह्या आश्रमस्थांची सर्व शहाण्यांनीं वाहवाच केली आहे. हा मार्ग मला व अवध्या सृष्टीला तरणोपाय होईल. ह्याच मार्गाने आहीं शाश्वत सुखस्थानास पोहोचूं ”

ह्या अन्तर्गत विचारांच्या योगानें संसारसुखाचा त्याग करून अरण्यवास स्वीकारण्याचा बुद्धानें निश्चय केला, त्या विचारांच्या मानसिक कलहकल्होलास

जड चमत्काराचें स्वरूप देण्याचा वरील वर्णनांत प्रयत्न केला आहे हें सूत्र वाचकांस सुचविण्याची गरज नाही.

वरील साधुदर्शनानंतर परत येतांना “ राहुल ” पुत्राच्या जन्माची वार्ता त्यास कळली. त्यावेळीं बुद्ध ह्मणाला “ मला पुत्र झाला; माझ्या पायांतील एक बिडी तुटली ”

सिद्धार्थाचा सर्वसंग-परित्याग

त्या रात्रीं एकांत वेळेला चोहोंकडे सामसूम झाल्यावर अरण्यांत जाण्याची गौतमानें तयारी केली. आपल्या निद्रालयांतून बाहेर येऊन पहातो तो त्याच्या मनोरंजनार्थ ठेवलेला सर्व सेवकगण निद्रिस्त आहे असें त्यानें पाहिलें. ज्यांचें भाषण नेहमीं मोहक असायाचें अशा कित्येक युवती झोंपेंत बेसावध होऊन कर्कशपणानें बडबडत होत्या, ज्यांच्या रूपाचा थाटमाट पाहून मन थक्क होऊन जावें, त्यांच्या अंगावरील वस्त्रें झोंपेंत अस्ताव्यस्त झाल्यानें शरीराचें हिडिस स्वरूप पाहणाऱ्याच्या दृष्टीस पडत होतें. हा सर्व देखावा पाहून आपण स्मशान भूमींत आहोंसें गौतमास वाटलें आणि आपल्या सभोंवतालच्या राजमंदिरास आग लागून आगीचे लोट निघत आहेतसें त्यास भासलें. “अरेरे ! दुःखें व संकटें ह्यांचा हा गराडा पडला आहे ! माझ्या आयुष्यांतील मोठ्या यात्रेस निघण्याची हीच वेळ आहे. ” असा मनाचा निर्धार करून त्यानें बाहेर जाण्यास आरंभ केला. कितीही विरक्त मनुष्य बनला, तरी मोहपाश जागोजागीं त्याला अडथळा करतोच. आपल्या घरादारास शेवटचा नमस्कार करण्यापूर्वीं आपल्या नूतन बालकाचें एकदां मुखावलोकन करावें, अशी बुद्धास इच्छा झाली. लग्नसंबंधाच्या सर्व विड्या पुत्रलाभानें तुटून गेल्या असें मानणाऱ्या बुद्धास ह्या नवीन बिडीनेच क्षणभर महालांत अडकवून ठेविलें. राहुलाच्या मस्तकावर एक हात ठेवून पुष्पशय्येवर निजलेल्या

यशोधरेपाशीं बुद्ध जाऊन उभा राहिला. “माझ्या बालकास उराशीं कवटाळून धरण्याचा जर मीं आतां प्रयत्न केला, तर ही आतां जागी होईल. नको ! नको ! मी पूर्ण ज्ञानी झाल्यावर फार झालें तर यांची गांठ घेईन ” ह्या विचारासरसा त्यानें विलासमंदिरांतून पाय काढला आणि विश्वासू “कंठक ” नामक अश्रवावर आरूढ होऊन, मुलें माणसें, आईबाप, घरदार, राज्यसुख ह्या सर्वांस सोडून वायुवेगानें तो अरण्यांत निघून गेला.

हें कविवर्णन झालें. सर्व त्याग करावयाची वेळ नेहमीं हृदयद्रावक असते; त्यांतून ज्यास राजविलासांत कांहीं कमी नव्हतें त्या सिद्धार्थाच्या सर्वसंगपरित्यागाची कथा हृदयास विशेष झोंवणारी आहे.

रुक्ष गद्यांतील जुनाट ग्रंथांतील सांपडणारें ह्या प्रसंगाचें वर्णन अशा प्रकारचें आहे. “गृहनिवास फार त्रासदायक आहे. ही पातकमय स्थिति घर सोडल्यानेंच मनुष्यास स्वातंत्र्य मिळणार आहे. असा विचार करून गौतम अरण्यांत निघून गेला. ” मोहरीचा पर्वत बनविण्याची हातोटी कविजनांस उत्कृष्ट साधते.

खडतर तपश्चर्या

प्रथमतः गौतमानें एकामागून एक असे दोन गुरु केले. योगाभ्यासाचे वेळीं शरीराचीं आसनें कोणचीं हितकारक, योग्य योगाभ्यास होण्यास इंद्रिय-दमन कसें केलें पाहिजे, मनाचें एकीकरण करून प्राणवायु कसा ताव्यांत ठेवावा-वगैरे गोष्टींचा त्या गुरुद्वयानें गौतमास उपदेश केला. परन्तु योगाभ्यासानें पूर्ण ज्ञानी होऊन अ पण निर्वाणाप्रत जाऊं अशी त्यांची खात्री न झाल्यामुळें गौतमानें आपल्या गुरूंचा थोडक्याच दिवसांत निरोप घेतला.

नंतर “मगध ” देशांतून प्रवास करीत करीत “उरुवेला ” शहरास गौतमाची स्वारी आली. “उरुवेला” म्हणजे पाटणाच्या दक्षिणेकडील

“ बुद्धगया ” होय. ह्या प्रवासाची बुद्धाच्या तोंडची हकीकत जुन्या ग्रंथांतून अशी सांपडते:—“ नंतर शिष्यहो, मी आपल्याशींच विचार केला—खरोखर हा देश फार मोहक आहे; हे अरण्या फारच सुन्दर आहे; स्फटिकाप्रमाणे स्वच्छ प्रवाह वाहत आहे आणि अंग धुण्याच्या सोईहि सुखकारक आहेत. आसपास खेडींपाडींहि बरींच आहेत, तेथे सहज जातां येईल. निर्वाणप्राप्ती-करितां झटणाऱ्या तपस्व्यास योग्य अशी ही जागा आहे ”

“ उरुवेला ” येथील अरण्यांत खडतर तपश्चर्या करीत गौतमानें बरीच वर्षे धालविली. त्यानें अन्नोदकाचा त्याग केला; आपली जीभ टाळ्यास चिकटवून ठेविली; प्राणवायूचा अयोध करून मनाचें एकीकरण केलें. शरीराची अशा रीतीनें हालअपेष्टा करीत ज्ञानदीपाचा उजेड दिसण्याची वेळ केव्हां येते म्हणून तो वाट पहात बसला. पण ज्ञानप्राप्ति होईना. फिरून शरीरास क्लेश देण्यास त्यानें प्रारंभ केला. त्याची भयानक तपश्चर्या पाहून त्याच्या शेजारच्या दुसऱ्या पांच तपस्व्यांस मोठें आश्चर्य वाटलें. गौतमास मोक्षसाधन प्राप्त झालें तर त्यानें घालून दिलेला किता आपणहि गिरवावा, ह्या हेतूनें ते गौतमापाशीं येऊन बसले. आपण होऊन आपल्यावर लादलेल्या क्लेशामुळे त्याचें शरीर पाचोळ्याप्रमाणें शुष्क झालें, तरी साध्याच्या जवळ जवळ आपण आलों असें त्यास वाटेना. शरीरयातनापासून ज्ञानप्राप्ति होत नाहीं असें अखेरीस त्याच्या मनानें घेतलें, आणि अन्नग्रहणास त्यानें पूर्ववत् प्रारंभ केला. हे पाहून त्याच्या सोबत्यांनीं त्याला सोडलें. कमकुवत व निर्बल निश्चयाचा गौतम असावा असा त्यांचा ग्रह झाला. शेवटीं बुद्ध एकटाच त्या अरण्यांत राहिला.

बोधी वृक्षाच्या मार्गावर

ज्ञानप्राप्तीची ठरीव वेळ जवळ जवळ आली. “ बोधि ” वृक्षाकडे बुद्ध जाऊं लागला. जगांतून समूळ उपटून टाकिल्यावर तृषा अजिवात नाहींशी

होईल व आपलें पृथ्वीवरील साम्राज्य नष्ट होईल, ह्या भीतीनें बुद्धास ज्ञानपराङ्मुख करावयाचें असा “ मारानें ” निश्चय केला. सुन्दर स्त्रिया, मोहक वाद्यें, सुवक्त्र नृत्यगायन, खाद्यपेयांची मनोहारक मांडणावळ—ह्यांचा त्यानें तेथें बाजारच उत्पन्न केला. बुद्धाचें मन एकाग्र होऊं नये म्हणून—वारा सोसाट्यानें वाहूं लागला, काळ्या मोर ठगांनीं आकाशांत एकच कल्लोळ केला, व विजेच्या कडकडाटानें चारी दिशा भरून गेल्या. मांसादिक कांहीं न खातां चाळीस दिवसांचा भक्कम उपवास करण्याकरितां “ क्रिरीस्त ” जेव्हां अरण्यांत गेला तेव्हां ऐहिक उपभोग व पापवासना ह्यांचा राजा जो सैतान त्यानें हि ख्रिस्तास विषयलोलुप करण्याचा प्रयत्न केला आहे. बौद्ध व ख्रिस्ती विश्वसनीय जुन्या ग्रंथांतून ह्यावेळची हकीकत फार संक्षेपांत दिली आहे. “ Light of Asia ” मधील बुद्धचरित्रांतील ह्या भागाचें वर्णन वाचूं लागलें म्हणजे आंग्लकविश्रेष्ठ मिल्टन कृत “ Paradise Regained ” मधील प्रथमाध्यायांतील सैतानाच्या मोघ मोहन प्रयत्नाचा अनुवाद आपण ऐकितो कीं काय असा वाचकास भास होतो.

माराचे सर्व प्रयत्न निष्फळ झाल्यावर गौतमास ज्ञानप्राप्ति झाली. अंतरिक्षांतील असंख्यात गोलांचें पूर्णावलोकन करण्याचें सामर्थ्य त्यास प्राप्त झालें; त्याची अंतर्दृष्टि खुली होऊन सर्व पूर्वजन्म चित्रपटावर रेखल्याप्रमाणें त्यास दिसूं लागले; जगांतील दुःखाचें आदिकारण काय, सर्व जीवजंतूंचा उद्धार करानें होईल, वगैरे गुप्त ज्ञानाचीं कपाटें उघडीं झालीं.

सिद्धार्थ राजपुत्रानें आपला अर्थ साधिला व तो “ बुद्ध ” बनला. बुद्धानें कमावलेलें ज्ञान त्याच्यापार्शीच रहावें, सर्व लोकांस त्याचा फायदा मिळूं नये, जगाची दुःखमय स्थिति कायम रहावी, ह्या दुष्ट हेतूनें जगदुद्धाराच्या महत्कार्यापासून बुद्धास पराङ्मुख करण्याचा मारानें अखेरीस प्रयत्न केला.

निर्वाणाचा मोह झुगारला

नंतर मार बुद्धाजवळ गेला. बुद्धानें आपला पट्टशिष्य जो “ आनंद ” त्याला माराच्या ह्या प्रयत्नाची हकीकत येणेंप्रमाणें सांगितली आहे. “ तो हुष्ट मार मजजवळ आला. अगदी माझ्या शेजारी उभा राहून तो मला म्हणाला—‘ सर्वश्रेष्ठा, निर्वाणाप्रत आतां गमन कर. सर्वश्रेष्ठ बुद्धाला निर्वाण-प्राप्तीची हीच वेळ आहे. ’ माराचें असें भाषण झाल्यावर, आनंदा, मी त्यास उत्तर दिलें—हे चांडालशिरोमणे, मी निर्वाण जाणार नाहीं. मी मिळविलेलें ज्ञान सर्व लोकांस समजून देण्याइतक्या हु, ज्ञानी, धर्मेक-बुद्धि शिष्यांची परंपरा पाहिल्याशिवाय, मी निर्वाणलाभाचा उपभोग घेणार नाहीं.

बुद्धानें मारास योग्य तें उत्तर दिलें खरें, परन्तु गुरुपणा स्वीकारून उपदेश करित फिरण्याचें विकट काम अंगावर घेण्यापूर्वी, निर्वाणाप्रत जावें कीं न जावें ह्याविषयी त्याच्या मनाची जरा डळमळीतच स्थिति होती. अमोक्ष ज्ञानाचा उपदेश करण्यास लोक पात्र आहेत काय ? पापचरण पार चाढलें आहे, तेव्हां अगम्य ज्ञानाचें आकलन करण्याइतकी त्यांच्यांत योग्यता आहे काय ? कोणास कांहीं न समजल्यामुळें आपले श्रम फुकट जातील काय ?

अशा कित्येक शंका बुद्धापुढें उभ्या राहिल्या. बुद्ध निर्वाणाप्रत जाऊन जगदुद्धाराचें काम मामासतें कीं काय अशी देवादिकांसही भीति पडली. बुद्धाचें मन ज्यावेळीं जगदुद्धारार्थ निश्चित झालें नव्हतें, त्यावेळीं भूतलावर आपण होऊन येऊन करद्वय जोडून “ ब्रह्मचा ” नें बुद्धाची प्रार्थना केली. “ हे ज्ञानिश्रेष्ठा, जगाविषयीं दयार्द्र होऊन निर्वाणाप्रत आतांच जाण्याच आपला विचार सोडून दे. दुराचारी प्राण्यांप्रमाणें सदाचारी प्राण्यांचीही भूतलावर संख्या बरीच आहे. तुजसारखा ज्ञान देणारा गुरु जर त्यांना मिळ-

होईल व आपलें पृथ्वीवरील साम्राज्य नष्ट होईल, ह्या भीतीनें बुद्धास ज्ञानपराङ्मुख करावयाचें असा “ मारानें ” निश्चय केला. सुन्दर स्त्रिया, मोहक वाद्यें, सुवक नृत्यगायन, खाद्यपेयांची मनोहारक मांडणावळ—ह्यांचा त्यानें तेथें बाजारच उत्पन्न केला. बुद्धाचें मन एकाग्र होऊं नये म्हणून—वारा सोसाट्यानें वाहूं लागला, काळ्या भोर ढगांनीं आकाशांत एकच कळोळ केला, व विजेच्या कडकडाटानें चारी दिशा भरून गेल्या. मांसादिक कांहीं न खातां चाळीस दिवसांचा भक्कम उपवास करण्याकरितां “ किरीस्त ” जेव्हां अरण्यांत गेला तेव्हां ऐहिक उपभोग व पापवासना ह्यांचा राजा जो सैतान त्यानें हि खिस्तास विषयलोलुप करण्याचा प्रयत्न केला आहे. बौद्ध व खिस्ती विश्वसनीय जुन्या ग्रंथांतून ह्यावेळची हकीकत फार संक्षेपांत दिली आहे. “ Light of Asia ” मधील बुद्धचरित्रांतील ह्या भागाचें वर्णन वाचूं लागलें म्हणजे आंग्लकविश्रेष्ठ मिल्टन कृत “ Paradise Regained ” मधील प्रथमाध्यायांतील सैतानाच्या मोघ मोहन प्रयत्नाचा अनुवाद आपण ऐकितो कीं काय असा वाचकास भास होतो.

माराचे सर्व प्रयत्न निष्फळ झाल्यावर गौतमास ज्ञानप्राप्ति झाली. अंतः-रिक्षांतील असंख्यात गोलांचें पूर्णावलोकन करण्याचें सामर्थ्य त्यास प्राप्त झालें; त्याची अंतर्दृष्टि खुली होऊन सर्व पूर्वजन्म चित्रपटावर रेखल्याप्रमाणें त्यास दिसूं लागले; जगांतील दुःखाचें आदिकारण काय, सर्व जीवजंतूंचा उद्धार करानें होईल, वगैरे गुप्त ज्ञानाचीं कपाटें उघडीं झालीं.

सिद्धार्थ राजपुत्रानें आपला अर्थ साधिला व तो “ बुद्ध ” बनला. बुद्धानें कमावलेलें ज्ञान त्याच्यापाशींच रहावें, सर्व लोकांस त्याचा फायदा मिळूं नये, जगाची दुःखमय स्थिति कायम रहावी, ह्या दुष्ट हेतूनें जगदुद्धाराच्या महत्कार्यापासून बुद्धास पराङ्मुख करण्याचा मारानें अखेरीस प्रयत्न केला.

निर्वाणाचा मोह झुगारला

नंतर मार बुद्धाजवळ गेला. बुद्धानें आपला पट्टशिष्य जो “ आनंद ” त्याला माराच्या ह्या प्रयत्नाची हकीकत येणेंप्रमाणें सांगितली आहे. “ तो दुष्ट मार मजजवळ आला. अगदी माझ्या शेजारीं उभा राहून तो मला म्हणाला—‘ सर्वश्रेष्ठा, निर्वाणाप्रत आतां गमन कर. सर्वश्रेष्ठ बुद्धाला निर्वाण-प्राप्तीची हीच वेळ आहे. ’ माराचें असें भाषण झाल्यावर, आनंदा, मी त्यास उत्तर दिलें—हे चांडालशिरोमणे, मी निर्वाणाप्रत जाणार नाहीं. मी मिळविलेलें ज्ञान सर्व लोकांस समजून देण्याइतक्या हुषार, ज्ञानी, धर्मेक-बुद्धि शिष्यांची परंपरा पाहिल्याशिवाय, मी निर्वाणलाभाचा उपभोग घेणार नाहीं.

बुद्धानें मारास योग्य तें उत्तर दिलें खरें, परन्तु गुरुपणा स्वीकारून उपदेश करित फिरण्याचें विकट काम अंगावर घेण्यापूर्वी, निर्वाणाप्रत जावें कीं न जावें ह्याविषयीं त्याच्या मनाची जरा डळमळीतच स्थिति होती. अमोक्ष ज्ञानाचा उपदेश करण्यास लोक पात्र आहेत काय ? पापाचरण फार चाढलें आहे, तेव्हां अगम्य ज्ञानाचें आकलन करण्याइतकी त्यांच्यांत योग्यता आहे काय ? कोणास कांहीं न समजल्यामुळें आपले श्रम फुकट जातील काय ?

अशा कित्येक शंका बुद्धापुढें उभ्या राहिल्या. बुद्ध निर्वाणाप्रत जाऊन जगदुद्धाराचें काम मामासतें कीं काय अशी देवादिकांसही भीति पडली. बुद्धाचें मन व्यावेळीं जगदुद्धारार्थ निश्चित झालें नव्हतें, त्यावेळीं भूतलावर आपण होऊन येऊन करद्वय जोडून “ ब्रह्मचा ” नें बुद्धाची प्रार्थना केली. “ हे ज्ञानिश्रेष्ठा, जगाविषयीं दयार्द्र होऊन निर्वाणाप्रत आतांच जाण्याच आपला विचार सोडून दे. दुराचारी प्राण्यांप्रमाणें सदाचारी प्राण्यांचीही भूतलावर संख्या बरीच आहे. तुजसारखा ज्ञान देणारा गुरू जर त्यांना मिळ-

णार नाही, तर जन्मोजन्मीची त्यांची हानि होणार आहे. ब्रह्मलोकच्या सुखाचा त्याग करून जगदुद्धारार्थ सर्वश्रेष्ठानें पृथ्वीवर आगमन केलें त्याची सार्थकता व्हावयास नको काय ? ” बुद्धानें वरील प्रार्थनेस मान देऊन जगदुद्धारार्थें अवजड ओझें आपल्या शिरावर घेतलें हे सांगावयास नकोच.

‘ बोधि ’ वृक्षाखाली विचारसागरांत बुद्ध सात दिवस निमग्न होता.

निरांजरा (सांप्रत फल्गु) नदीच्या कांठीं त्या ज्ञान देणाऱ्या वृक्षाखाली बुद्धानें जी प्रथम रात्र घालविली, ती बौद्ध लोक पवित्र मानितात. बुद्धगयेंत अद्यापि तो “ बोधि ” वृक्ष दाखविला जातो. ह्या वटवृक्षाच्या पश्चिमेकडील तीन शाखा क मूळ बुद्ध्याचा सोट एवढीच काय तीं हिरवीं आहेत. बाकीचा भाग काळून गेला आहे. सांप्रतचा वृक्ष सभोवारच्या जमिनीहून तीस फूट उंचीच्या पाहारावर आहे. यावरून ह्या वृक्षाची पुष्कळ वेळा प्राणप्रतिष्ठा करण्याचा योग आला असेल असे अनुमान निघते.

बुद्धचरित्रांतील परममहत्त्वाच्या ह्या सात रात्री निघून गेल्यावर बुद्धाच्या उपदेशकाच्या वृत्तीस प्रारंभ होतो.

काशी क्षेत्रांतील धर्मव्याख्यान

(१) गुरुबुद्ध.—काशीक्षेत्रांतील धर्मव्याख्यान.—बुद्धानें प्रथम उपदेश कोणास केला, कोठें केला, वगैरे माहिती जुन्या ग्रंथांत जशी मिळते, तशीच देण्याचा आमचा विचार आहे. काशीक्षेत्रीं बुद्धाच्या धर्मोपदेशास प्रारंभ झाला अशी सर्व बौद्धधर्मांत समजूत आहे. काशी क्षेत्रांतील धर्मव्याख्यानंत बुद्धानें स्वतः उपदेशिलेलीं धर्मतत्त्वे थोडक्यांत पण स्पष्टपणानें सांगितलेली असल्यामुळें त्या व्याख्यानाचें फार महत्त्व आहे.

परमश्रेष्ठ गुरुबुद्ध प्रवास करीत करीत श्रीक्षेत्र वाराणसी येथें आला. तपश्चर्येच्या वेळचे त्याच्या बरोबरीचे पांच सोवती त्यावेळीं ह्या ठिकाणीं

हौते. दुखून गुरुबुद्धास पाहून ते पांच तपस्वी एकमेकांस म्हणाले. “तो पहा गौतम बुद्ध येत आहे. ह्यानेच ज्ञानप्राप्तीचा मार्ग सोडून देऊन इंद्रियाचे लाड पुरविण्यास आरंभ केला. तो जवळ आला असतां आह्मी असे रहाणार नाही; त्याला कोणत्याहि प्रकारचा विशेष मान देणार नाही; त्याच्या हातांतील भिक्षापात्र व अंगावरील कोपीन उचलून घेण्यास धांवणार नाही, ह्या जवळील आसनावर मर्जी असल्यास त्याने येऊन बसावे.”

जसजसा गुरुबुद्ध त्यांच्या जवळ गेला, तसतसा त्यांचा पूर्वोक्त निश्चय डगमगू लागला. परमश्रेष्ठ बुद्धास ते सामोरे गेले; एकांने त्यांच्या हातांतील भिक्षापात्र घेतलें, दुसऱ्याने एक पाट बसावयास आणून दिला, पादप्रक्षालनार्थ तिसऱ्याने उदक दिलें, आसनावर बसून बुद्धानें हातपाय धुतले.

परमश्रेष्ठ बुद्धास त्याच्या पूर्वाश्रमनामानें हाक मारून त्यानीं त्यांस मित्र असें म्हटलें. तेव्हां बुद्ध त्या पांच तपस्वीनां म्हणाला “अहो मुनिहो, तथागतास त्याच्या पूर्वाश्रम नांवांने हाक मारून मित्र असें म्हणूं नका. तथागत हा पवित्र सर्वश्रेष्ठ बुद्ध आहे. मुनिहो, आपले डोळे उघडा; मृत्यू पासून सुटका करून घेण्याचा मार्ग सांपडला आहे; मी तुमचा शास्ता आहे; तुह्यांस मी धर्मोपदेश करितों. जर तुह्मी माझ्या उपदेशाप्रमाणें वागल तर ज्याकरितां थोर घराण्यांतलें तरुण पुरुष घरदार सोडून अरण्यांत जातात तें धर्मोन्नतीचें अत्युत्कृष्ट फल तुह्यांस चाखावयास मिळेल. ह्या जन्मामध्येच तुह्यांस प्रत्यक्ष सत्यज्ञान होईल.”

ह्यानंतर ते पांच साधुपुरुष तथागतास म्हणाले; “शरीराचे क्लेश करून, थोर तपश्चर्या करून, पवित्र धर्मतत्त्वांचें आकलन जर गौतमास करितां आलें नाही; इंद्रिय दमनानें अत्युच्च ज्ञानप्राप्ति जर साधु गौतमास झाली नाही; तर शरीराच्या इच्छा भागवून, शरीरास सुखांत ठेवून, पूर्ण ज्ञानिपदाप्रत साधु गौतम पोचला हें शक्य आहे काय ?”

तथागतानें ह्यावर उत्तर केलें. “ साधु हो, तथागतानें आपलें शरीर सुखांत लोळत ठेविलें नाहीं. आपला प्रयत्न सोडून सुखोपभोगाकडे तथागताच्या मनानें धांव घेतली नाहीं. साधु हो, तथागत हा परमश्रेष्ठ परमपवित्र बुद्ध आहे. आपले डोळे उघडा; मृत्यूपासून सुटका करून घेण्याचा मार्ग सांपडला आहे; मी तुमचा शास्ता आहे; मी तुम्हांस धर्मोपदेश करितों. जर तुम्हीं माझ्या उपदेशाप्रमाणें वागल तर ज्याकरितां थोर घराण्यांतील तरुण पुरुष घरदार सोडून अरण्यांत जातात ते धर्मोन्नतीचें अत्युत्कृष्ट फल तुम्हांस चाखावयास मिळेल. ह्या जन्मीच तुम्हांस प्रत्यक्ष सत्यज्ञान होईल. ”

(वरील प्रकारच्या संवादाची पुनरावृत्ति एक दोन वेळा झाल्यावर खालील संभाषणास प्रारंभ होतो.)

बुद्ध—“ मुनिहो, अशा प्रकारचें संभाषण मी आपल्याशीं पूर्वी कधीं केलें आहे काय ? ”

“ नाहीं, पूर्वी कधींहि नाहीं ”

बुद्ध—“ तथागत हा परमपवित्र इ. इ. ”

मधला धर्म-मार्ग

उपोद्घातादाखल वरील संभाषण नमूद केल्यावर, त्या पांच तपस्व्यांनीं बुद्धाचें ज्ञानमय भाषण एकाग्रचित्तानें ऐकण्यास आरंभ केला असें सांगून, जुने ग्रंथकार वाराणशी क्षेत्रांतील प्रथम धर्मव्याख्यान खालीलप्रमाणें लिहितात.

“ ज्याला ह्मणून धर्माचरण करावयाचें आहे त्यानें दोन गोष्टी ठाळल्या पाहिजेत. कारण धर्ममार्ग व अन्यमार्ग ह्यांमधील ह्या सीमास्तलेखा होत. ह्या दोन गोष्टी कोणच्या ? एक गोष्ट ऐषआराम करणें ही होय. ह्यामध्यें मनुष्य इच्छा व सुखोपभोग ह्याला वाडिलेला असतो. ह्यानें मनुष्य नीच, हलकट, अर्धमशील, अयोग्य व शुष्क होतो. दुसरी गोष्ट तपश्चर्येनें शरीर-

क्लेश करणें ही होय. ही स्थिति उल्लासभंजक, अयोग्य व निःसत्त्व आहे. ह्या दोन्ही सीमान्त लेखांमार्गून “ तथागत ” योग्य अन्तरावर आहे. ह्या दोन टोकांमधील जो धर्ममार्ग त्याचेंच मी अवलंबून केले आहे. ह्या मार्गांनी जाणारांचीं ज्ञानदृष्टि खुली होते; मन सुसंस्कृत बनतें; शांति, ज्ञान, विज्ञान व निर्वाण ह्यांची प्राप्ति होते. पण हा मधला धर्ममार्ग तरी कोणचा ? अष्टगुणात्मक पवित्र धर्ममार्ग असा आहे:—(१) योग्य श्रद्धा, (२) योग्य निश्चय, (३) योग्य भाषण, (४) योग्य कर्म, (५) योग्य आचरण, (६) योग्य प्रयत्न, (७) योग्य विचार, (८) योग्य वृत्तिनिरोध. ह्या गोष्टी केल्या ह्मणजे मधला पवित्र मार्ग साधला असें समजावें.

“ मुनिहो, प्राणिमात्रास दुःख होतें ह्यांतलें गुह्य असें आहे. जन्मास येणें म्हणजेच दुःखसागरांत पडण्यासारखें आहे. वृद्धावस्था दुःखमय, रुग्णस्थिति दुःखमय, मृत्यु केवळ दुःखाचें आगर. नावडत्याची भेट झाली असतां दुःखच होतें; आवडत्यापासून वियोग झाला कीं दुःखच; इष्टप्राप्ति न झाल्यानें दुःखच होणार; सारांश, पंचभूतात्मक देहापासून मानवास दुःखाव्यतिरिक्त कांहीं मिळत नाही. (१)

“ मुनिहो, जगांतील दुःखाचा उगम कसा होतो ह्याविषयीं धर्मरहस्य असें आहे. प्राणिमात्रास जन्ममरणाच्या भोंवऱ्यांत तृष्णा फिरविते. तृष्णेच्या सख्या बहिणी विषयवासना व इच्छा ह्या होत. ह्या जुळ्या बहिणींची तृप्ति झाल्यासारखा भास मात्र केव्हां केव्हां होतो. सुखोपभोग, अधिकार ह्या सर्वांची तृष्णा दुःखाचें आदि बीज आहे ” (२)

“ मुनिहो, दुःखाचा नाश कशानें होईल तें परम रहस्य तुम्हांस निवेदन करितों. इच्छेचा समूल उच्छेद केल्यानें तृष्णा नाहीशी होते. इच्छा सोडून द्यावी, तिला हद्दपार करावें, आपल्यापासून दूर हाकलावी, तिला थारा मुळींच देऊं नये. (३)

“ कोणत्या मार्गानें गेलें असतां आपणास दुःखाचा नाश करितां येईल तें निवेदन करितां, तो अष्टगुणात्मक उपाय असा. (१) योग्य श्रद्धा, (२) योग्य निश्चय, (३) योग्य भावण, (४) योग्य कर्म, (५) योग्य आचरण, (६) योग्य प्रयत्न, (७) योग्य विचार, (८) व योग्य वृत्तिनिरोध. (४)

“ जगांतील दुःखाचें गूढ ह्याप्रमाणें मीं उकलिलें. पूर्वीं जे विचार कोणालाहि सुचले नाहींत ते विचार माझ्या ज्ञानदृष्टीला ह्याप्रमाणें दिसले. विज्ञान, प्रज्ञान, अंतर्ज्ञान, दिव्यदृष्टि आदिकरून सर्व शक्ति ह्याप्रमाणें जागृत झाल्या. “ जगांतील दुःखाच्या आदि मूलाचें ज्ञान करून घेतल्याशिवाय गत्यंतर नाहीं ”—“ मला हें गूढ समजलें ”—ह्याप्रमाणें, मुनिहो, पूर्वीं जे विचार कोणालाहि सुचले नाहींत, ते विचार माझ्या ज्ञान-दृष्टीस ह्या रीतीनें दिसले; विज्ञान, प्रज्ञान, अंतर्ज्ञान, दिव्यदृष्टि आदि करून सर्व शक्ती ह्या रीतीनें जागृत झाल्या.

(दुःखाचें आदि कारण कोणतें, दुःखनाश कसा होतो, हें साधण्यास उपाय कोणचा ? ह्या तीन तत्त्वांसंबंधानें वरील विचारांची पुनरावृत्ति आढळते तेवढा भाग गाळला आहे.)

“ आणि जोंपर्यंत मुनिहो, ह्या चार सत्य तत्त्वांचें द्वादशभागात्मक* विश्वसनीय ज्ञान पूर्ण स्पष्टपणें मला झालें नव्हतें, तोंपर्यंत, ह्या लोकीं, देव-लोकीं, मारलोकीं, ब्रह्मलोकीं, सर्व सृष्ट जीवांमध्ये, तपस्व्यांमध्ये, ब्राह्मणांमध्ये, सर्वश्रेष्ठ बुद्धाप्रत मी पोंचलों नव्हतो. ज्यावेळीं, मुनिहो, ह्या चार सत्य तत्त्वांचें द्वादशभागात्मक* विश्वसनीय ज्ञान पूर्णपणें मला झालें, त्यावेळीं,

* प्रत्येक तत्त्वाचें त्रिगुणात्मक ज्ञान—जसें “ दुःखाचें गूढ असें आहे ”—“ मला हें समजलें पाहिजे ”—“ ह्या सर्वांचें मला ज्ञान झालें ” चार तत्त्वांचे पुढें (१) (२) (३) (४) असे अनुक्रमें आकडे दिले आहेत.

ह्या लोकीं, देवलोकीं, मारलोकीं, ब्रह्मलोकीं, सर्व सृष्ट जीवांमध्ये, तपस्व्यांमध्ये, देवब्राह्मणांमध्ये सर्वश्रेष्ठ अशा बुद्धपदाप्रत मी पावलों. मला हें सर्व दिसलें आणि आतांहि मी हें सर्व जाणतो; माझ्या आत्म्याची मुक्तता झाली; हा माझा शेवटचा जन्म होय. जन्ममरणाच्या फेऱ्यांतून मी आतां सुटलों. ”

दुःखांतून सुटण्याची युक्ति

ह्याप्रमाणें बुद्धाचें प्रथमचें धर्मव्याख्यान आहे. सुळांत पुष्कळ वाक्यांच्या पुनरावृत्तीची रेलचेल आहे. पुन्हां पुन्हां येणाऱ्या ह्या कांहीं वाक्यांस वरील अवतरणांत फाट्या दिला आहे व कांहीं कांहींस मासल्याकरितां पुन्हां पुन्हां वाचकांच्या पुढें येऊं दिलें आहे.

वरील शब्दांनींच बुद्धानें उपदेश केला अशी हमी इतिहासास घेतां येत नाही. बुद्धाच्या सर्वसाधारण मतांचें एकीकरण प्राथमिक शिष्यांनीं ह्या व्याख्यानांत केलें असावें असा अन्दाज आहे. ऐतिहासिकदृष्ट्या ह्या व्याख्यानास किती महत्त्व द्यावयाचें ह्याविषयीं जरी बराच मतभेद असला तरी बौद्ध मतांचें विवेचन करितांना ह्या व्याख्यानाचा अतिशय उपयोग आहे हें निर्विवाद होय.

सर्व जग दुःखमय आहे व दुःखांतून सुटण्याची युक्ति शोधून काढणें हेंच मनुष्याचें आदिकर्तव्य. सर्व व्याख्यानाचें सार एवढेंच. दुःखाशिवाय बुद्धदृष्टीस ह्या जगांत दुसरें कांहीं दिसत नाही. अखिल सृष्टीचा आदिकर्ता कोण ? सृष्टि निर्माण करण्याची विधात्यास एवढी पंचाईत कोणी सांगितली ? ‘ देव ’ ‘ देव ’ झणून कोणी आहे कीं नाही ?—वगैरे आध्यात्मिक वादाच्या उंबरठ्याशीं अडकणाऱ्या कूट प्रश्नांच्या वृथा काथ्याकुटींत पडण्याची बुद्धास जरूरी दिसत नाही. आपण बंदीवान होऊन तुरुंगांत पडलों असतांना—आपणांस कारागृहवास कलेक्टरांच्या हुकमानें झाला, कीं महाराणीच्या प्रतिनिधीचा तसें करण्याविषयीं गुप्त खलिता होता, कीं उच्च न्यायमंदिरांतील

न्यायमूर्तींनी ह्या शिक्षेस संमति दिली-वगैरे भलत्या शंकांच्या भानगडीत आपण न पडतां, तुरुंगांतील कोणते दरवाजे लत्ताप्रहारानें सहज फोडण्याजोगे आहेत, कोणत्या नाक्यावर लेचापेचा पहारा आहे, कोणत्या खिडकींतून उडी टाकिली असतां आपणांस विशेष इजा न होतां पहारेकऱ्याच्या हातावर सहज तुरी देतां येतील-वगैरे गोष्टींचें मनन करणें कैद्यास विशेष हितावह आहे, असें बुद्धमत असावेसें दिसतें. भक्कम दरवाजे जर फोडतां येतात, दांडगे गज जर वांकवितां येतात, शिपायाच्या नागव्या तरवारीची जर आह्मांस भीति वाटत नाही, तर राजसत्ता मिरविणारा पुरुष कोण ह्याचा शोध लावून वशिला बांधण्यांत व्यर्थ कालक्षेप कां करावा? कारागृहांतून मुक्तता झाल्यावर, ह्याचा मालक कोण झणून विचारणें ह्मणजे रिकामी उठाठेव करण्यासारखें आहे. मनुष्यास जर आपल्या दुःखाचा शेवट करितां येतो, तर विश्वाचा चालक कोण ह्मणून विचारपूस करणें ह्मणजे नसत्या उपद्रवापांत सुख मानणें नव्हे काय ?

* बुद्ध चरित्र-लेखांक तिसरा

बाढती शिष्य-शाखा

असो, बुद्धाचे भाषण संपल्यानंतर “ पवित्र बुद्धानें धर्मसंस्थापनेस आरंभ केला ” अशी आरोळी पृथ्वीतलापासून देवलोकांपर्यंत गेली. “ कौण्डिन्य ” आदिकरून त्या पांच तपस्व्यांनी आपणांस शिष्य करण्याविषयी बुद्धास प्रार्थना केली. “ मुनिहो, जवळ या, तुह्यांस धर्मतत्त्वांचा चांगला उपदेश झालेला आहे; दुःखाचा नाश करण्याकरितां पवित्र आचरण ठेवा ” हा गुरुमंत्र झाल्यावर “ बुद्धमठा ”ची स्थापना झाली.

सृष्टपदार्थांच्या क्षणभंगुरत्वाबद्दल आणखी एकवार बुद्धानें उपदेश केल्यावर त्या तपस्व्यांच्या पातकाचा नाश झाला आणि त्यांना ज्ञानप्राप्ति झाली.

“ ह्यावेळीं सर्व जगांत सहाच काय ते पूर्ण पवित्र होते ” असा शेर भाळून जुन्या ग्रंथकारांनीं ह्या व्याख्यानाच्या इतिहासाची परिसमाप्ति केली आहे.

(४) शिष्यमंडळ-वाराणसी क्षेत्रांतील एका बड्या श्रीमंत घराण्यांतील “ व्यास ” नामक तरुण गृहस्थ आपल्या बायकामुलांसह “ बुद्धा ”च्या शिष्यमंडळींत शिरला व त्याच्या घराण्यांतील सर्व मंडळी “उपासक”× झालीं.

* विविधज्ञान विस्तार मे-जून १८९६

× गृहस्थाश्रमींच राहून बुद्धास जे गुरु करीत ते “ उपासक ” होत. सर्वत्याग करून भगवीं वस्त्रें धारण करून जे “ बुद्धाश्रम ” स्वीकरीत ते “ भिक्षु ” होत. बुद्ध गुरु असूनहि दुसरा गुरु करण्यास “ उपासकां ”स परवानगी होती.

उरवेला येथें निरंजरा नदीचे कांठीं वेदाज्ञेप्रमाणें यज्ञयाग करीत हजार ब्राह्मण तपस्वी राहत होते. काश्यपादिकरून तीन बंधु त्यांचे प्रमुख होते. यज्ञकुंडाचे खोलींत एक प्रचंड सर्प रहात असे. त्या सर्पास बुद्धानें आपल्या तपोबळानें हृदपार केलें. ही अपूर्व शक्ति पाहून काश्यपाची बुद्धावर श्रद्धा बसली. आणखी बरेच चमत्कार बुद्धानें करून दाखविल्यावर काश्यपादि ते तीन बंधु आपल्या शिष्यसमूहासह “ भिक्षु ” झाले. ह्यायोगें बुद्धाच्या शिष्यमंडळीची संख्या हजारानें एकदम फुगली.

नंतर मगध देशाची राजधानी “ राजगृह ” येथें बुद्ध गेला. तेथील तरुण राजा “ बिंबासर ” आपल्या लव्याजम्यासह दरबारी लोकांस बरोबर घेऊन बुद्धाचीं धर्मव्याख्यानिं ऐकावयास येऊं लागला. वर निर्दिष्ट केलेला काश्यप व बुद्ध, ह्यांना एके ठिकाणीं पाहून ह्या दोघांपैकीं गुरु कोण व शिष्य कोण, ह्याचा लोकांना संदेह पडू लागला. काश्यप आसनावरून उठला, बुद्धाच्या पायावर त्यानें मस्तक ठेविलें व बिंबासराकडे वळून तो म्हणाला “ महापूज, तथागत हे माझे गुरु आहेत, मी त्यांचा शिष्य आहे; सरकार, तथागत हे माझे गुरु आहेत मी त्यांचा शिष्य आहे. ” हें ऐकून बिंबासर आणि त्याचे पुष्कळ प्रजानन “ उपासक ” झाले.

बुद्धाच्या शिष्यमंडळांत जे सर्वश्रेष्ठ पदाप्रत पोचले ते “ सारिपूत ” व “ मोचलान ” ह्यांच ठिकाणीं उपदेश घेऊन भिक्षुवर्गांत शिरले अशी दंतकथा आहे. बुद्धास शिष्य कसेकसे कोणकोणत्या कारणांनीं मिळत गेले ह्याचा जर इतिहास वाचला, तर शिष्य होण्याचीं कारणें व पद्धत हीं सर्वदा एकच होतीं असें ह्मणावें लागतें. त्यावेळीं लोक धर्मांतर (मतांतर हा शब्द येथें योग्य दिसतो) कसें करीत ह्याचा मासला समजावा ह्मणून वरील शिष्य द्वायांची थोडीशी हकीकत वाचकांस सादर करितों.

धर्मात्तर ऊर्फ मतांतराचा नमुना

हे दोघे ब्राह्मणपुत्र, धिंवासराच्या राजधानीत, संजय नामक ब्राह्मण तप-
स्व्याचे शिष्य होऊन राहिले होते. पारमार्थिक तत्त्वज्ञानाच्या शिखरास
येण्याच्या मार्गाचें आक्रमण करण्यास ज्यावेळीं ह्यांनीं आरंभ केला, तेव्हां
परस्परांस असें वचन दिलें होतें कीं, ज्यास म्हणून ह्या दिव्य ज्ञानाची प्राप्ति
प्रथम होईल त्यानें दुसऱ्यास आपल्या श्रेष्ठत्वाचा भागीदार करावा. एके
दिवशीं सारिपूतानें ‘ असाजी ’ नामक बुद्धशिष्य रस्त्यांतून भिक्षा मागत
जातांना पाहिला. त्याची मुद्रा शांत, सतेज, व गंभीर होती. खालीं बघत
रस्त्यांतून तो चालला होता. “ उपातिश ” ऊर्फ “ सारिपूत ह्याचे प्रश्न ”
ह्या नांवाचा जो लेख एकाग्र चित्तानें ऐकावयास ‘ अशोक ’ राजानें भिक्षु,
भिक्षुकिणी, व उपासक स्त्रीपुरुषांस विनंति केली, त्या लेखांत ह्यापुढील
हकीकत अशी दिली आहे; “ सारिपूतानें असाजीस जेव्हां पाहिलें तेव्हां तो
आपल्याशींच म्हणाला—खरोखर ह्या जगांत जे पवित्र आत्मे आहेत त्यापैकींच
हा असावा. मी ह्याजवळ जाईन आणि विचारीन ‘ मित्रा, कोणावर विसं-
बून तूं जगाचा त्याग केलास ? आपला गुरु कोण ? कोणाचा उपदेश आपण
स्वीकारला ? ’ अथवा इतक्यांतच ह्याला कांहीं विचारूं नये. हा भिक्षा
गोळा करण्यांत गुन्तला आहे. भिक्षा मागून असाजी परत निघाल्यावर
सारिपूतानें त्याला गांठलें, आणि त्यास प्रणिपात केला. नमस्कार चमत्कार
होऊन आगतस्वागताचे ठराविक कुशल प्रश्न झाल्यावर सारिपूत बोलला—
“ आपली मुद्रा दैदिप्यमान दिसते, आपलें तेज निर्मल व पवित्र आहे. कोणावर
विसंबून आपण सर्वत्याग केला ? आपला गुरु कोण ? कोणाचा उपदेश
आपणांस मान्य आहे ? ” “ मित्रा ” असाजी उत्तर देतो “ ज्यानें सर्व ऐहिक
गोष्टींचा त्याग केला आहे असा शाक्यकुळांतील राजपुत्र जो गौतमबुद्ध
त्याजवर सर्व विश्वास ठेवून मीं जगाचा त्याग केला. तो माझा गुरु, त्याच्याच
आज्ञा—त्याचाच उपदेश मला मान्य. ”

“ मित्रा, तुझ्या गुरूचा असा उपदेश तरी काय आहे ? ”

“ जग सोडून मला फार दिवस झाले नाहीत, नुकताच मी भिक्षु झालो. अजून मी नवशिक्याच आहे. त्या तत्त्वांचे सविस्तर विवेचन मला करित नाही; थोडक्यांत त्यांतील रहस्य मी सांगू शकेन. ”

“ थोडक्यांत सांग अगर पाह्यालां सांग. मला त्यांतला मुख्य मुद्दा तेवढा पाहिजे. आदितत्त्व केव्हां समजेलसें मला झालें आहे. ”

“ सर्व अस्तित्वांस कारणें आहेत. हीं कारणें व नाश ह्याविषयीं तथागत उपदेश करितो. त्या थोर गुरूचा हाच उपदेश आहे. ”

वरील वाक्य पुष्कळ पिढ्यांनीं बौद्ध धर्मतत्त्वांचें सूत्रवचन होऊन वसलें. बोधि वृक्षाखालीं कार्यकारणभावांच्या मालेचें जें ज्ञान बुद्धास झालें त्याचा गोपवारा वरील सूत्रवचनांत आहे. बुद्धाच्या धर्मतत्त्वांचें थोडक्यांत विवेचन पुढील एका भागांत करावयाचें असल्यामुळे येथें जास्त लिहिणें अप्रासंगिक होणार आहे.

वरील तत्त्वग्रहस्य असाजीचे मुखांतून सारिपूतानें ऐकिल्याबरोबर त्याची दिव्य दृष्टि खुली झाली व सत्यज्ञानाचा निर्मल व स्वच्छ प्रकाश त्याला दिसला.

“ ज्यास ज्यास ह्मणून आरंभ आहे त्याचा त्याचा हा आपला शेवट झालाच पाहिजे; ज्यास आदि आहे त्यास अंतही आहे ”—असें त्यास ज्ञान झालें. नंतर तो असाजीस बोलला “ फक्त एवढाच जरी बुद्धाचा उपदेश असला तरी देखील दुःखविरहित स्थितीप्रत आपण पोहचूं. ”

सारिपूतानें मोघलानास हें धर्मग्रहस्य सांगितलें. ते दोघे बुद्धाचा उपदेश ध्यावयास निघाले. आपल्यापार्शीच राहण्याविषयीं गुरु संजयानें केलेल्या विनविण्यास त्यांनीं जुमानलें नाहीं. त्यांस लांबून येतांना पाहून बुद्धानें हे शिष्य-वर्गांत श्रेष्ठपद पावतील असें भाकीत केलें. त्या दोघांस स्वतः बुद्धानें उपदेश केला. ह्यावेळीं विवासराने राज्यांत बौद्धधर्माचा फार प्रसार झाला.

बुद्धाच्या बऱ्याच मर्जीतला शिष्य म्हणजे “ आनंद ” होय. आनंद हा शाक्य कुळांतलाच असून त्या कुळांतील बहुतेक सर्व सरदारांबरोबर ह्यानेंही “ भिक्षू ”चीं वस्त्रें धारण केलीं. बुद्धाच्या शरीराची काळजी घेणें, बुद्ध निजला असतां पलंगपहान्यावर असणें, नेहमीं त्याच्याजवळ असून बुद्धाच्या सुखदुःखाकडे लक्ष पोंचविणें, वगैरे सर्व कामगिन्या “ आनंदा ”वरच सोंपविलेल्या होत्या.

बुद्धपुत्र “ राहुल ” ह्यानेंही भिक्षुवृत्ति धारण केली. परन्तु हा पुढें नांव-लौकिकास चढला असें काहीं बौद्धीय धर्माच्या इतिहासांत आढळत नाहीं.

बुद्धाला वांचविणारे चमत्कार

बुद्धाच्या बन्धूपैकीं “ देवदत्त ” ह्यानें भिक्षूचा आश्रम स्वीकारल्यावर आपल्या शिष्यवृत्तीस पुष्कळच कलंक लाविला. बुद्ध वयोवृद्ध होऊं लागला तेव्हां त्याचें अधिकारस्थान आपणांस मिळावें म्हणून त्यानें पुष्कळ खटपट केली. “ पोपांच्या ” माळेप्रमाणें गुरुपरंपरा आपल्या धर्मांत असावी हें बुद्धास पसंत नव्हतें. ह्यामुळें देवदत्ताच्या सर्व खटपटी लटपटल्या. अखेरीस त्यानें एक रामबाण उपाय योजिला. आपल्या बापाचें सिंहासन केव्हां मिळेल ह्मणून हापापलेल्या “ अजातशत्रु ” नामक “ बिंबासरा ”च्या पुत्राशीं त्यानें संगनमत केलें. बुद्धास ठार मारण्याचा त्यांनीं बेत केला. पण ह्यावेळीं चमत्कार असा झाला कीं, ज्याच्याखालीं सांपडून बुद्धाच्या शरीराच्या ठिकऱ्या ठिकऱ्या व्हाव्या अशी योजना केली होती तो तुटलेल्या कड्यावरील पुढें आलेला खडकाचा भाग बुद्धाच्या अंगावर न कोसळतां त्याच्या पायाजवळच पडून थवकला; दाताच्या मोहऱ्याखालीं चिरडून बुद्धानें मरावें म्हणून त्याच्या अंगावर सोडलेला मत्त गजेंद्र बुद्धास पाहतांच शांत झाला. ह्या चमत्कारानंतर देवदत्तास उपदेश करून बुद्धानें त्याची चांगली समजूत केली. ह्यानंतर निराळ्या रीतीनें वर्चस्व संपादण्याचा देवदत्तानें प्रयत्न केला. भिक्षूंनीं मनुष्य-

वस्तीजवळ राहूं नये, अरण्यांनच राहिलें पाहिजे; केवळ भिक्षान्नावर व कंदमूलावर उपजीविका करावी, पुढ्यांचीं आमंत्रणें पतकरूं नयेत; केवळ वल्कलांचीं वस्त्रें अंगावर ध्यावीत—वगैरे कडक नियम अंमलांत आणल्याशिवाय खरी धर्मोन्नति होणार नाहीं अशी त्यानें सूचना केली. विनाकारण देहदंड अतिशय करून घेण्यांत कांहीं इत्यर्थ नाहीं, असें बुद्धाचें मत होतें. ‘ विप्रयासक्त ’ बुद्धास सोडून देऊन शिष्यवर्गानें आपणांस प्रमुखत्व द्यावें म्हणून त्यानें उद्योग आरंभिला. ह्या दुष्ट हेतूमुलें निंद्य मृत्यूनें त्याला घेरिलें. पृथ्वी दुभागून जिवंतपणीं नरकांत देवदत्त पडला असेंही लिहिलेलें आहे.

देवदत्तानें भिक्षुवर्गाची सुधारणा करण्याचा प्रयत्न केला ह्याविषयीं संशय घेण्यास कांहीं कारण नाहीं; परन्तु त्यानें बुद्धास मारण्याचा प्रयत्न केला वगैरे गोष्टी कल्पनामय असाव्यात.

अनेकविध शिष्यवर्ग

बिंबासराच्या दरबारांतील प्रसिद्ध राजवैद्य “ जीवक ” हाही बुद्धाच्या उपासकांपैकींच एक होय. बुद्ध, भिक्षु, भिक्षुणी, ह्या सर्वांची तब्यत दुरुस्त आहे कीं नाहीं हें तपासून योग्य औषधोपचार करण्याचें काम ह्या धन्वंतऱ्याचें होतें.

मगध देशाच्या बिंबासराप्रमाणेंच कौसल देशचा राजाही बुद्धाच्या पुरस्कर्त्यांपैकींच एक होता. बुद्ध, बिंबासर व कौसलाधिपति, हे तिघेहि समवयस्क होते. ह्या नृपतिद्वयाच्या पाठवळानें बुद्धमताच्या प्रसारास चांगलाच जोम आला.

शाक्य दरबारांतला “ उपालि ” नांवाचा “ नापिक ” हाही बुद्धाच्या प्रिय शिष्यांपैकींच एक होता. प्राथमिक बौद्धधर्मनियमांचें उत्कृष्ट रीतीनें प्रतिपादन करणाऱ्यांमध्ये ह्यालाच श्रेष्ठपद दिलेलें आढळतें.

कुबेराप्रमाणें धनाढ्य व्यापाऱ्यांतहि बुद्धाचे पुष्कळ अनुयायी होते. “अनाथ पिंडिक ” हा सर्वांचा अग्रेसर होय. राजा बिंबासर ह्यानें जसें आपलें

“ वेणूवन ” नामक बिहारभुवन बुद्धास व त्याच्या शिष्यवर्गास अर्पण केलें होतें त्याप्रमाणें आपणही एक बगीचा बुद्धास नजर करावा असें अनाथ-पिंडिकाच्या मनांत आलें. “ वेणूवन ” हें शोभिवन्त व शांत स्थान होतें. शहरच्या अगदीं जवळ असूनही शहरांतील त्रासाचा व दगदगीचा ह्याला संपर्क विलकुल नव्हता. भिक्षेवर उपजीविका करणाऱ्या तपस्व्यांस ही जागा फारच सोयीची होती. वेणूवनाहून अधिक रम्य व शोभिवन्त, तसेंच अधिक शांत व सोयीचें स्थान कसेंही करून गुरूस अर्पण करायाचें, असा अनाथ-पिंडिकाचा संकल्प होता. राजा “ जेता ” ह्याच्या क्रीडोपवनाखेरीज दुसरी कोगचीन जागा अनाथपिंडिकाच्या मनास येण्याजोगी नव्हती. “ जेता ” ती देण्यास कबूल होईना; अखेरीस त्या उपवनावर जेवढें सोनें हांतरतां येईल तेवढें सोनें देण्याचें करून ती जागा अनाथपिंडिकानें विकत घेतली. “ जेतावन ” बुद्धाच्या रहाण्याच्या आवडत्या स्थानापैकीं एक झालें हें सांगायास नकोच.

बुद्धसंप्रदाय आणि भिक्षुणि

बुद्धास जसे शिष्य होते तशा शिष्यिणीही होत्या.

बुद्धाचेवेळीं स्त्रियांस हल्लींपेक्षां स्वातंत्र्य पुष्कळ ज्यास्ती होतें. पारमार्थिक तत्त्वांच्या अनिश्चित स्थितीचा तो काळ होता. देशभर बुद्धाप्रमाणें उपदेश करीत फिरणारे धर्मगुरू पुष्कळ होते. पारमार्थिक तत्त्वांचा ऊहापोह कडाक्यानें चोहोंकडे सुरू होता. ह्या वादविवादांत उत्कृष्ट कोटिकम लढवितांना स्त्रियाही आढळतात. “ ब्रह्मा ” ची ज्यास उत्कृष्ट ओळख, त्यास बक्षिसा-दाखल देण्याकरितां जनकराजानें यज्ञसमयीं ठेवलेल्या हजारो सुवर्णझांग गायी याज्ञवल्क्य ऋषि हाकून नेत असतां, “ ब्रह्मज्ञां ” त त्यांचें श्रेष्ठत्व न मानण्याच्या इराद्यानें ब्रम्हज्ञानांतील विकट प्रश्नांचा वर्षाव त्याच्यावर प्रथम “ गार्गी ” नेच केला. पारमार्थिक दुर्गम विचारांवर शंका प्रतिशंका घेण्याची योग्यता त्यावेळीं हिंदु स्त्रियांचे अंगी होती हें खास.

परन्तु स्त्रीजातीविषयीं बुद्धाच्या मनांत पूज्यभाव जैवढा असावा म्हणून आमची सर्वसाधारण समजूत आहे त्याहून फारच कमी होता. संसारांतील सर्व मोहक वस्तूंचा त्याग करणाऱ्या बुद्धास व त्याच्या शिष्यवर्गास स्त्रिया अतिशय भयंकर दिसत. संसारांत डांबून ठेवणारे मोहपाश स्त्रियांत एकवट झाले आहेतसे त्यांना वाटे. ह्या जगांतील प्रचंड भूल, स्त्रीजात; ऐहिक सुखांत लोळत पाडगारी जादू, स्त्रीजात; घरांत अडकावून ठेवणारी विडी, स्त्रीजात. “गुरुमहाराज,” एकेसमयीं आनंदात बुद्धास विचारिलें, “गुरु महाराज, स्त्रियांशीं आम्ही कशा प्रकारची वर्तणूक ठेवावी ?”

“वा आनंदा, त्यांच्या दृष्टीस होतां होईल तों तुम्हीं पडूं नये.”

“वरें, पण त्या आमच्या दृष्टीस पडल्याच तर काय करावें ?”

“त्यांच्याशीं एक शब्द देखील बोलूं नये.”

“पण, गुरुमहाराज, आम्हीं बोललों तर मग ?”

“तर मग तुम्हीं अतिशय सावधगिरी ठेवली पाहिजे.” स्त्रीजातीविषयीं बुद्धाचीं साधारण मतें काय होतीं हें वरील संवादावरून समजून येणारें आहे.

बुद्ध जरी स्त्रियांस सर्वाप्रमाणें भयंकर समजत असे तरी त्यानें आपल्या सावत्र आईच्या अति आग्रहावरून स्त्रियांस “भिक्षुणी”ची दीक्षा देण्याचा स्वतः उपक्रम केला. त्याची आई, व बायको ‘यशोधरा’ ह्या त्याच्या प्रथम भिक्षुणी स्त्रियांस आपल्यांत मिसळूं दिलें असतां आपण उभारलेल्या संस्थेचा थोडक्या काळांत नाश होईल अशी बुद्धास भीति वाटे. ही भीति योग्य होती कीं अयोग्य होती हें ठरविणें बौद्धधर्माचा बुद्ध मरणानंतरचा समग्र इतिहास अवगत असणाऱ्या वाचकांवरच सोंपविणें प्रशस्त होय.

नैसर्गिक धर्मोदाय दाखविण्यास स्त्रियांनः “भिक्षु”ची संस्था फार योग्य स्थान होतें. बौद्ध उपासक श्रीमंत स्त्रियांनीं, बुद्ध व त्याचा शिष्यवर्ग ह्यांच्या केलेल्या आदरातिथ्याचीं सविस्तर वर्णनें ग्रंथांतून सांपडतात. कौसल

देशाच्या राजधानीतील “ विशाखा ” नामक धर्मशील स्त्रीने बुद्धास दिलेल्या भोजवानीची हकीकत मुद्दाम येथे देतो. बुद्धाविषयी स्त्रियांतील भक्ति, भिक्षु वर्गावर उपकार केल्याने आपण आपल्यावर अतिशय उपकार करून घेतो, ही समजूत खाळील हकीकतीने व्यक्त होणारी आहे.

एके दिवशीं गुरु बुद्ध आपल्या शिष्यवर्गासह विशाखेच्या घरी भोजनास गेले होते. भोजन आटोमल्यावर गुरुजवळ विशाखा आली व म्हणाली—
“ महाराज, माझ्या आठ इच्छा आहेत. इच्छा पुरविण्यास गुरु महाराज समर्थ आहेत. ”

“ विशाखे, तथागत हा सर्वश्रेष्ठपदाप्रत पोचला आहे; स्त्रियांच्या विनंतीस त्याला मान डोलवितां येणार नाही. ”

“ माझ्या अशा इच्छा आहेत की, त्या पुरविण्यास कांहीं हरकत नाही, व त्याबद्दल गुरु महाराजांस दोषही लागणार नाही. ”

“ तर मग बोल तुझी विनंती काय आहे ती. ”

“ गुरु महाराज, ह्या कुडींत प्राण असे तोंपर्यंत, पावसाळ्याकरितां भिक्षुवर्गास वस्त्रे द्यावीत, ह्या ठिकाणी येणाऱ्या परगांवच्या भिक्षूस अन्न द्यावे, ह्या गांवावरून जाणाऱ्या भिक्षूकरितां अन्नच्छत्र चालवावे, भिक्षूंचे पथ्यपाण्याचे करावे, त्यांची सेवाचाकरी करणाऱ्यांची जेवावयाची सोय लावावी, दुखणाऱ्यांस औषधोपचार करावा, येतील तितक्या भिक्षूस माधुकरी घालावी, भिक्षुगीस अंग धुण्याकरितां पडदण्या वगैरे द्याव्यात; अशा माझ्या आठ इच्छा आहेत. ”

“ विशाखे, हे सर्व करण्यांत तुझा हेतु तरी काय आहे ? ”

“ गुरु महाराज, परगांवाहून आलेल्या भिक्षूस आळ्या, बोल, कोठचे ठाऊक असणार ? पोट भरेशी भिक्षा त्यांस कशी मिळावी ? बुभुक्षितांस अन्न दिल्याचे श्रेय मला नाही का मिळणार ? ह्या गांवावरून जाणारा भिक्षु

जर भिक्षा गोळा करण्यांत गुन्तया तर त्याचे दुसरे सोबती पुढें नाहीं का जायाचे ? त्यास मागाहून एकटेंच रखडत जावें लागणार; गांवांत दाखल होण्याबरोबर भोजनाची सोय केल्यानें मी पुण्य नाहीं का जोडणार ? आश्रम-वेषाखेरीज दुसरीं वस्त्रें जवळ नसल्यामुळे भिक्षुर्णीस नम्र होऊनच नदींत स्नान करावें लागतें. वारांगना अशावेळीं त्यांची फार कुचेष्टा करितात. नम्र स्थिति स्त्रीजातीस अतिशय लज्जास्पद होय. त्यांना पडदण्या दिल्यानें माझें श्रेयच होणार आहे. गुरु महाराजांनीं सुप्रसन्न होऊन गरीब दासीच्या ह्या आठ मागण्यांस मेहेरबानीनें स्कार द्यावा. ”

इतकीं आर्जवें केल्यानंतर बुद्धानें काय उत्तर दिलें असेल याचा वाचकांनींच तर्क बांधावा.

आठ महिने प्रचार, चार महिने विचार

आपल्या शिष्यांस लोकांस उपदेश करीत देशभर फिरावयास बुद्ध सांगत असे ह्यामुळे त्याच्या मताचा जलद प्रसार झाला. सर्वांनीं वर्षातून आठ महिने फिरावें व चार महिने पावसाळ्यांत एके ठिकाणीं जमून असावें असा ठराव होता. बुद्ध स्वतः ह्याप्रमाणें धर्मव्याख्यानें देत फिरत असे. मगध व कौसल ह्या देशाबाहेर तो फारसा गेल नाहीं; पावसाळ्याचे दिवस तो वेणूवनांत अगर जेतावनांत घालवी. ह्यावेळीं आसपासचे सर्व भिक्षू त्याजवळ जमत; लांबवरचे भिक्षूही मुद्दाम ह्यावेळीं गुरुदर्शनास येत. आपआपली कामगिरी कशा रीतीनें बजाविली हें प्रत्येकांनें गुरूस निवेदन करावें, बुद्धानें हालहवाल प्रेमानें विचारून उत्तेजनपर उपदेश करावा—अशी प्रथम भेटीची पद्धत असे. आपल्या शिष्यांना उपदेश करण्यांत, भेटावयास आलेल्या बड्याबड्या उमराव व राजेलोकांशीं धर्मसंबंधीं गोष्टी बोलण्यांत, मुद्दाम ह्मणून दर्शनलाभाकरितां आलेल्या पंडितांशीं पारमार्थिक विषयांवर शांतपणें वादविवाद करण्यांत, बुद्धाचा बहुतेक वेळ जात असे. आध्यात्मिक विषयांचा

स्वतःशीघ्र विचार करण्यांत तो कांहीं वेळ घालवी व कांहीं वेळ ध्यानस्थ वसे. भोजनाचें आमंत्रण असल्यास शिष्यवर्गासह गांवांत भोजनास जाई. परंतु ज्याच्या पायावर मोठमोठे राजे लोळण घेत, ज्याच्या आज्ञा शिरसाबंध मानण्यास अधिकारसंपन्न व धनाढ्य लोक नेहमीं तत्पर असत, त्या गुरु-बुद्धास हातांत भिक्षापात्र घेऊन रस्त्यांतून भिक्षा मागत जाण्यास विशेष प्रेम वाढत असे.

सत्यज्ञान हाच देव, ज्ञानप्राप्ति हीच मुक्ति

(५) “मृत्यु”-“निर्वाणगमन”-शाक्य देशचा राजपुत्र “सिद्धार्थ” हा आपल्या अष्टाविसाव्या वर्षी पूर्ण ज्ञानी बनला; ह्यानंतर बुद्धानें एकंदर चवेचाळीस वर्षे लोकांस धर्मशिक्षण दिलें. बुद्धाच्या मृत्यूचें वर्ष बऱ्याच वादविवादानंतर आतां बहुतेक ठाम ठरल्यासारखेंच आहे. ख्रिस्तापूर्वी ४८० व्या वर्षी बुद्धानें निर्वाणाप्रत गमन केलें असावें.

मगधदेशची राजधानी जें राजगृह शहर त्याचा अखेरचा निरोप घेऊन बुद्ध उत्तरेकडे जावयास निघाला, “पाटलीपुत्र” शहराजवळ त्यानें गंगानदी ओलांडली. ह्या शहराच्या भावी वैभवाविषयीं बुद्धानें भाकीत केलें होतें असें सांगतात. नंतर त्यानें श्रीमंत व सुवक “वेसाली” शहरांत कांहीं दिवस काढिले. त्याच्या आयुष्यांतील शेवटचा पावसाळा, वेसालीजवळील वेलूव नामक खेड्यांत, एकांतवासांत, घालविण्याचा बुद्धाचा संकल्प असल्यामुळें, त्यानें आपल्या शिष्यसमुदायास रजा दिली. ह्याठिकाणीं तो अतिशय आजारी पडला, शरीरास फार क्लेश झाले, व मृत्यु जवळ आलासें वाटलें. “माझ्या शिष्यसमुदायास शेवटचे उपदेशाचे चार शब्द सांगितल्याशिवाय मी निर्वाणाप्रत केव्हांही जाणार नाहीं. ह्या दुखण्यास मी सहज हाणून पाडीन, ह्याचें मजवर कांहीं चालायाचें नाहीं,” असा विचार करून तपोबलानें बुद्ध बरा झाला. प्रकृती साफ बरी झाल्यावर मठीच्या बाहेर येऊन सावलींत तयार

केलेल्या एका आसनावर स्वारी वसली. प्रेमांतला शिष्य “आनंद” बुद्धाच्या जवळ गेला आणि म्हणाला, “गुरुमहाराज, आपली प्रकृति आतां साफ दिसते. आपण आजारी होतां त्यावेळीं माझीं सर्व इंद्रियें विकल झालीं होतीं; जग शून्य दिसलें, व माझी मलाच शुद्धि नाहींशी झाली. तथापि स्थापिलेल्या धर्माच्या व्यवस्थेविषयींच्या इच्छा शिष्यवर्गास प्रदर्शित केल्याशिवाय गुरुमहाराज निर्वाणाप्रत जाणार नाहींत अशी माझी खात्री होती. ”

गुरु उत्तर करितात, “वा आनंदा, मी आतां काय करावें अशी शिष्य-मंडळीची अपेक्षा आहे? धर्मरहस्य काय, हें मीं त्यांना सविस्तर सांगितलें आहे. शेलक्या मंडळीकरितां गुप्तमतांचा उपदेश, सर्वांच्या देखत वदायाचीं निराळींच तत्त्वे, असा पंक्तिप्रपंच तथागतानें केला नाही. मला जें कांहीं सांगायचें होतें तें सर्व मीं शिष्यमंडळीस सांगितलेंच आहे. धर्माधिकारी घनून जगद्गुरूच्या श्रेष्ठत्वाची ज्याला मिरवणूक काढावयाची असेल त्यानें धर्मानुयायांस आपल्या अशा अशा इच्छा अहित म्हणून सांगावें. धर्मानुयायांवर अंमल मिरविण्याचा तथागताचा उद्देशच नाही. वा आनंदा, स्थापिलेल्या धर्माविषयींचे माझे हेतू तरी काय असणार? आनंदा, माझे आतां वय झालें, मी अशक्त झालों, माझ्या आयुष्याची यात्रा संपली, मी आतां ह्यातारा झालों आहे. माझ्या वयाला आज ऐशी वर्षें झालीं...वा आनंदा, आतां तुम्ही स्वतःवरच अवलंबून राहिलें पाहिजे. तुम्हीच तुमचे वाढडे, तुमचाच तुम्हाला आश्रा; दुसऱ्या कोणाचा आश्रा करूं नका. सत्यावर तुम्ही विसंबून असा, सत्याच्या मार्गानें चाला; दुसऱ्या कशावरही आपली भिस्त ठेवूं नका...मी इहलोकची वस्ती सोडल्यावर जे जे म्हणून स्वतःवरच अवलंबून रहातील, दुसऱ्या कोणाच्याहि आश्रयाकरितां धावणार नाहींत, सत्यावरच सर्व भार टाकून इतर कशावरहि विश्वास ठेवणार नाहींत, तेच, तेच केवळ, माझे खरे खरे शिष्य होत.”

बुद्धाचें हें भाषण फार महत्त्वाचें आहे. “महमदा” प्रमाणें एका हातांत तरवार व एका हातांत कुराण घेऊन धर्माच्या नांवाखालीं सर्व जग उजाड पाडण्याविषयीं आपल्या अनुयायांस त्यानें उपदेश केला नाहीं. माझीच एकट्याची अनन्यभावे भक्ति करणाऱ्यासच केवळ स्वर्गाचीं द्वारे उघडीं, इतर कोणत्याहि मार्गाचें अवलंबन केलें असतां स्वर्गासभोंवतीच्या भक्कम तटावरच डोकें हापटून अचानक नरकप्राप्ति, वगैरे पोकळ मते, “बुद्धा”ची निवळ छया एवढीच किंमत अलीकडे ज्याला कांहीं लोक देऊं लागले आहेत त्या कुमारिकेच्या पुत्राप्रमाणें, बुद्धानें शिष्यवर्गास उपदेशिलीं नाहींत. रस्त्यानें चाललेल्या धनगरास व मासेमाऱ्यास वडा जवरा आशीर्वाद देऊन, पोप महाराजांच्या दडपादडरीनें संपादलेल्या अंमलाच्या चरकांत युरोपखंडास अडकावून देण्याच्या अजब युक्तीचा बुद्धानें स्पष्टपणें निषेध केला आहे. आपल्या मठाची एक गादीच स्थापावी व गुरूपरंपरेचा अंमल जगभर पसरावा ही कल्पना बुद्धाच्या मनास शिवली देखील नाहीं. आपल्या अपूर्व ज्ञानतेजाचा फायदा घेऊन संवशक्ति उत्पन्न करावी, तिच्या घटकावयवास एकत्र जमण्यास एक आधारस्तंभ नियमित करावा, व धर्माच्या वाऱ्यानें पिसाळलेल्या वेड्या पिरांच्या साहाय्यानें परमार्थाचें ढोंग करून ऐहिक सुखाची चंगाली उडविण्यास आपल्या शिष्यवर्गास संधि मिळावी—ह्या दिशेनें बुद्धाचे विचार वाहत होते असा होराच निघत नाहीं. “मी देवाचा मुलगा, तेव्हां निदान माझ्या बापाकडे बघून तरी माझे पाय घडू धरा” म्हणून काकळुत-वाणीनें लोकांची विनवणी करणाऱ्या “येसू”प्रमाणें बुद्धाची महत्त्वाकांक्षा काडीमात्रही नव्हती. आपणांस देव मानून लोकांनीं आपल्या भजनीं लागावें, त्यायोगें इहलोकींच्या यातनांतून ते मुक्त होतील, वगैरे स्वतःचीच वडेजाव वाढविणाऱ्या शुष्क थापाथापीत बुद्धास तिळमात्रही प्रेम वाटत नव्हतें. “मी मेल्यावर माझे देव्हारे माजवूं नका, माझ्या नांवाचा काथ्याकूट केल्यानें,

केव्हां माझ्या मूर्तीवर पाणी ओतल्याने किंवा फुले फेंकल्याने साध्य साधावयाचें नाही, स्वावलंबनासारखी मजा नाही, सत्यज्ञान हाच देव, ज्ञानप्राप्तीची खटपट हीच भक्ति, आणि ज्ञानप्राप्ति हीच मुक्ति.—” असें आपल्या आवडत्या आनन्दास मरणसमयींचें बुद्धाचें निक्षून सांगणें आहे. आपल्या धर्माच्या ऐहिक स्थितीचा उत्कर्ष कसा व्हावा ह्या गोष्टीकडे बुद्धानें नजरच फेंकली नाही. पारमार्थिक तत्त्वांच्या उपदेशांत ऐहिक सुखाच्या महतीची भेसळ होऊन महमदी व ख्रिस्ती विचार तर्कशास्त्राच्या अस्सल कसास न उतरल्यामुळे “ गौण ” “ गौण ” म्हणून तज्ज्ञ नाकें मुरडतात; तशी स्थिति बुद्धाच्या विचारसरणींत दृष्टीस पडत नाही. माझी जशी सर्व मदार “ सत्यज्ञाना ” वरच होती त्याप्रमाणें माझ्या शिष्यांनींहि सत्यज्ञानाचीच कांस धरावी, अशी निर्मल इच्छा बुद्धाची दिसते.

नंतर बुद्ध “ वेसाली ” येथें गेला. नेहमींप्रमाणें भिक्षा मागत त्यानें शहरांत फेरफटका केला. ह्या ठिकाणीं “ मारा ”नें त्याला गांठलें व “ निर्वाणा ” प्रत जाण्याविषयीं विज्ञप्ति केली. बुद्धानें उत्तर केलें “ दुर्बुद्धे, रिकाम्या उठाठेवी त्वां सोडून द्याव्या हें रास्त. तथागताचें निर्वाणसाधन लवकरच होईल. त्या गोष्टीस अजून तीन महिन्यांची मुदत आहे.” जीवंत असण्याविषयींच्या सर्व इच्छा त्यानें झिडकारून दिल्या. निर्वाणाप्रत जाण्याचा बुद्धाचा निश्चय होतांच भयंकर धरणीकंप झाला, असें पुराणांतरीं लिहिलें आहे.

वेसाली येथील व आसपासचे सर्व भिक्षू गोळा करून बुद्धानें सरशेवटचा एकदां त्यांना उपदेश केला.

दुसऱ्या दिवशीं वेसाली गावांत आणखी एकवार बुद्धानें भिक्षा मागितली शेवटचें त्या शहरचें दर्शन घेतलें, व मोठ्या शिष्यसमुदायासह तो “ कुसिनारा ” कडे जावयास निवाला. ह्या ठिकाणीं “ निर्वाणा ” प्रत जाण्याचें बुद्धानें ठरविलें होतें. “ गोरखपुराच्या ” पूर्वेकडील हल्लीचें “ कसिया ” हेंच

तें ठिकाण होय. ज्या आजारानें “ बुद्धा ” च्या आयुष्याचा शेवट झाला त्या आजारानें बुद्धास मार्गांत “ पावा ” येथें गाठिलें. पावा येथील सोनाराच्या पुत्रानें अर्पण केलेलें “ शूकरमांस ” भक्षण केल्यामुळें बुद्ध आजारी पडला असें पाली ग्रंथांत नमूद केलेलें आहे.

अखेरची शय्या

आजारीपणानें मार्गांत कष्ट सोशीत सोशीत ‘ बुद्ध ’ “ कुसिनारा ” येथें येऊन पोचला. तेथें “ हिरण्यवती ” नदीचे कांठीं “ शाल ” वृक्षांची गर्द छाया होती. “ जा आनंदा, जा; अगि मज्जरितां दोन जवळ जवळ उगवलेल्या वृक्षांच्या मध्ये विछाना तयार कर. माझें उसें उत्तरेकडे असूं दे; मी दमलों आहे; आनंदा, मला विश्रांति घेऊं दे ”—बुद्धानें आज्ञा केली.

शालवृक्ष फुलण्याचे ते दिवस नव्हते; परंतु त्या दोन वृक्षांस बुंध्यापासून तों शेवटापर्यंत एकसारखीं फुलें ओथंबलीं. दमलेल्या भागलेल्या सिंहाप्रमाणें जेव्हां तो वृक्षाखालीं विश्रांति घेण्यास निजला, त्यावेळीं फुलांचा त्याजवर वर्षाव झाला, स्वर्गांतून पुष्पवृष्टि झाली, व स्वर्गलोकींचें गायन नभोमंडळांत सुरू झालें.

मृत्युशय्येवरचे शेवटचे शब्द

नंतर पूज्य तथागत आनंदास म्हणाला “ पुष्पित होण्याचा हा जरी समय नसला, तरी हे वृक्ष पुष्पांनीं भरून गेले आहेत, स्वर्गांतून पुष्पवृष्टि होत आहे, आणि माझ्या अभिनंदनार्थ वाजत असलेलीं स्वर्गीय वाद्यें ऐकूं येत आहेत. परंतु ह्याहून निराळाच मान, निराळीच कीर्ती, निराळेंच बक्षिस, निराळीच पूजा, निराळीच भक्ति, तथागतास मिळणें योग्य आहे. वा आनंदा, माझ्या शिष्यांपैकीं जो कोणी, लहान मोठ्या हरएक गोष्टींत, सत्याचें आचरण ठेवील, माझ्या शासनाप्रमाणें वागेल, बारीक सारीक गोष्टींत देखील सत्याचेंच अवलंबन करील, त्याच्याच कृतींनीं मला सर्वांत मोठा मान दिल्या-

सारखें होईल; म्हणून, आनंदा, विचार करण्याची संवय ठेव. लहान थोर सर्व बाबींत सत्याचरण ठेवूं या; सटरफटर कृत्यांतही सत्याला धरूनच चालूं या.”

ह्यानंतर आनंद मठांत गेला व त्यानें रडण्यास आरंभ केला. “ माझ्या पातकांचा अजून नाश झाला नाही, मी साध्य साधिलें नाही; असें असून मजवर कृपा करणारे माझे गुरु लवकरच निर्वाणाप्रत जाणार ! ” आनंदास बुद्धानें जवळ बोलावून आणिलें. तसाच रडत रडत आनंद गुरूजवळ येऊन बसला. बुद्ध म्हणाला—“ आनंदा, हें काय वेडयासारखें ? रडूं नकोस, दुःख करूं नकोस. इहलोकची वस्ती किती क्षणभंगुर आहे हें मीं पूर्वीं तुला सांगितलें नाहीं काय ? प्रत्येक प्रीतीची गोष्ट, उपभोगिलेली हरएक वस्तु, ह्या सर्वांस सोडून जाणें मनुष्यास भाग आहे; ह्या सर्वांचा त्यानें त्याग केलाच पाहिजे; ह्या सर्वांस झिडकारून देण्यास तयार झालें पाहिजे, जें जें म्हणून उत्पन्न झालें आहे, ज्याची म्हणून वाढ होते, ज्याच्या नाशास आरंभ होऊं लागतो, तें तें सर्व अजीवात नाहींसें झाल्यावांचून कसे राहील ? व्हावयाचें तें झालेंच पाहिजे. आनंदा, मनोवाक्कायकर्मांनीं त्वा प्रेमानें व उल्हासानें गुरुची शुश्रूषा केली; आनंदा, तुझी कृति चांगलीच आहे; अशा रीतीनें असाच तुझा प्रयत्न जारीनें चालूं दे; लवकरच तुझ्या पापाचा नाश होईल. ”

रात्र पडूं लागली. शहरांतील वडेवडे गृहस्थ, आपल्या बायकामुलांसह त्या परमपूज्य साधूचें शेवटचें दर्शन घ्यावयास येऊं लागले. पृथ्वीवरील प्राणिमात्रांच्या सर्वांत मोठ्या समुदायास ज्याच्या धर्मानें शांति व सुख मिळतें त्या सिद्धार्थ राजपुत्राचें, साधु गौतम बुद्धाचें इहलोकचें स्वरूप ज्यांच्या नजरेस पडलें तेच खरे खरे धन्य होत ! स्वकष्टानें ज्ञानप्राप्ति करून घेतल्याशिवाय प्राण्यास गत्यंतर नाहीं म्हणून स्वावलंबनाचा उत्कृष्ट धडा शिष्यमंडळीच्या हृत्पटलावर कोरून ठेवणाऱ्या “ पूर्ण ज्ञानी ” बुद्धाचें दर्शन ज्यांना झालें त्यांच्याच चक्षूंचें खरें सार्यक्य झालें; ज्ञानप्राप्ति हाच मोक्ष, तदर्थ प्रयत्न हीच

भक्ति, ह्या पारमार्थिक अत्युच्च आदितत्त्वांचा प्रसार करणाऱ्या परमपूज्य गुरूस ज्यांना प्रत्यक्ष पहावयास मिळालें तेच खरे खरे नशीबवान होत ! प्राणिमात्राच्या दुःखांनीं हृदय द्रवून गेल्यामुळें ज्यानें राज्यसुखावर लाथ मारिली, व दुःखाचें निरसन करणाऱ्या ज्ञानप्राप्तीकडे लोकांचा ओढा लागावा म्हणून असंख्य शरीरक्लेग ज्यानें सोशिले, त्या परम कनवाळू गरिबांच्या वालीस ज्यांच्या डोळ्यांनीं देखिलें त्यांनीं खरोखर जिकली म्हणायाची !

प्राणोत्क्रमणाच्या पूर्वीं बुद्ध आनंदास म्हणाला—“ वा आनंदा, तूं म्हणशील कीं, धर्माचा शास्ता नाहीसा झाला, आमच्या गुरूस आम्हीं सुकलों, तर आनंदा असें तूं समजू नकोस. धर्मशिक्षण जें मी तुम्हांस दिलें आहे तेंच माझ्यानंतर तुमचा गुरु. ”

नंतर शिष्यवर्गास गुरु महाराज म्हणतात,—“ एकाहो, शिष्यहो, माझे शेवटचें सांगणें इतकेंच आहे. ज्यास उत्पत्ति आहे त्याचा लय झालाच पाहिजे. सतत तुमचा प्रयत्न चालूं द्या. ”

धर्मरहस्य सांगणाऱ्या त्या परमपूज्य गुरुचे हेच शेवटचे शब्द होत.

दुःखवादावर उभारलेलें बुद्ध-तत्त्व

(६) धर्मतत्त्वे—तात्त्विक विचार.

बुद्धाच्या तात्त्विक विचारांची सर्व इमारत दुःखवादावर रचलेली आहे. इहलोकची वस्ती दुःखमय आहे, जीवित दुःखरूप समजण्यास विशेष बाध नाही—हे दुःखवादाचें प्रधान अंग होय. आमच्या जन्मापासून दुःखास आरंभ होतो. नऊ महिने भार सोसून शरीरकष्ट निमूटपणें सोसणाऱ्या आईच्या हालास जन्मापूर्वींचा गर्भवासच ना कारण ? जीव नको नकोसा करून सोडणाऱ्या मातेच्या असह्य प्रसूतिवेदनेची उत्पत्ति आपल्या जन्मापासूनच ना ? गर्भवासांत कोणत्या नरकयातना सोसाव्या लागतात ह्याचा अनुभव जर गर्भातून बाहेर आल्यावरहि टिकला, तर गर्भावस्थेंत आत्महत्या करितां येत

नाहीं म्हणूनच केवळ पृथ्वीतल प्रजांनी व्यापलेलें दिसतें असें प्रत्येकजण म्हणेल. यमयातना सोखूनहि कष्टानें लाभलेल्या अर्भकावर मृत्यूची झडप पडल्यामुळें रडत रडत दुःखांत दिवस कंठण्याचें जिच्या कपाळीं आलें नाहीं अशी माता सांपडेल काय ? शिशूची मूकावस्था संपल्यानंतर बहुत दिवसांच्या सहवासानें व लालन पोषणानें पुष्ट व दृढतर झालेल्या प्रेमांज्जूस निर्दयपणानें कापून काढून, चिरंजीवास ह्या वस्तींतून ओढून नेणाऱ्या यमाच्या दुष्ट कृतींनीं ज्यांचीं हृदयें होरपळलीं नाहींत अशीं मातापितरें कितीशीं आढळतील ?

“मुलगा करतासवरता झाला, नांवालौकिकास चढला, संसारभार ह्यावर टाकून म्हातारपणीं तरी दगदगीपासून सुट्टे ” म्हणून मनांत वेत करितात न करितात तों, यौवनाच्या व कार्यक्षमतेच्या ऐन भरांत निजल्याजागींच चीत मारणाऱ्या मृत्यूच्या काळ्याकूट विश्वासघातानें शांति मिळण्याच्या दिवसांत हजारों इंगळ्या डसल्याचा ताप ज्यांना सोसावा लागत नाहीं असे म्हातारे कितीसे पहावयास मिळतील ? लहानपणींच पालनकर्ते आईबाप मृत्युमुखीं पडल्यामुळें पिंपळाच्या पारावर निराश्रित टाकून दिलेल्या अर्भकांचा टाहो ऐकून ज्यांचीं हृदयें दुभागलीं नाहींत अशांची संख्या केवढीशी असेल बरें ? संसाराचा आधारस्तंभ मृत्यूच्या घावानें एकाएकीं कोसळून पडल्यामुळें मागें उरणाऱ्यास सर्व दिशा शून्य भासूं लागल्यात; ज्यांच्यावर सर्व आशा सोंपवून दुःखांत खडत रहाण्यास मनुष्य तयार होतो ते बालांकुर कोवळेपणींच होरपळून गळावेत; प्रेमानंदांत गर्क होऊन जाणाऱ्या जोडप्यापैकीं एकाचें जीवित संपून दुसऱ्यावर दुःखाचे पर्वत अकस्मात् कोसळावेत; आईबापाकरितां मुलांनीं शोक करावा; मुलाकरितां आईबापांनीं छाती बडवावी; केश तडातड तोडावे; नवऱ्याकरितां बायकोनें ओकसा दोकसा रडावे; बायकोकरितां नवऱ्यानें अश्रु ढाळीत रहावे; मित्र गेला, मित्र गेला, म्हणून सर्वांनीं स्फुंदत असावे;—असा मृत्यूच्या लीलेचा येथील बाजार आहे, मृत्यूच्या

दरबारांतील प्रधानमंडळ भयंकर रोगांनीं बनविलेले आहे. मृत्यूच्या स्थंडिलावर बळी देण्याकरितां प्राणीमात्रांस ग्रासून सोडणारे रोग खरोखर असंख्य आहेत. उखळांत अडकून पडलेल्यास मुसळाचा घाव चुकविणें जसें मुष्कील तसें आपणाकडे रोगराईस पाहूं देखील न देणें जीवन्त शरीरास कठिण आहे. कर्मधर्मसंयोगानें ह्यांच्याहि तडाख्यांतून मनुष्य सुटला तर कामक्रोधादिक मानसिक षड्रिपू शारीरिक सुखाच्या पैत्यांत विष कालविण्यास तयार असतात. कामाच्या तडाख्यानें होरपळलेले, क्रोधाच्या झटक्यानें रसातळास गेलेले, लोभाच्या ताबेदारीनें स्वतःचा उपासमार दूर करण्याकरितांच जणूकाय लोकांचे गळे तोडण्यास लुब्ध झालेले,—हे सर्व आपण होऊन दुःखाचीं ओझींच्या ओझीं वाहणारे गुलाम होत. कैचींत सांपडलेल्या हत्तीनें जराशी जरी हालचाल केली तरी अंकुशाचा मारा होतो; तद्वत् संसारांत गुरफटलेला प्राणी कसाही वागला तरी त्याच्या कपाळीं दुःख तें दुःखच. जेथें जावें तेथें आपणापुढें दत्त म्हणून उभें रहाणाऱ्या ह्या दुःखापासून मुक्तता कशी करून घ्यावी ह्या प्रश्नाचा उलगडा करण्यांत बुद्धानें आपलें आयुष्य खर्ची घातलें.

ब्रम्हवेद्यांची अविद्या व बुद्धाची अविद्या

(१) संसार दुःखमय आहे; (२) तृष्णा दुःखाचें साक्षात् कारण होय; (३) दुःख नाहीसें करावयाचें असल्यास इच्छा समूळ हाकलली पाहिजे; (४) हें साधण्याचा सुलभ उपाय म्हणजे अष्टगुणात्मक धर्ममार्गच होय. —काशी क्षेत्रांतील धर्म-व्याख्यानांत नमूद केलेल्या ह्या चार धर्मरहस्यांचें अज्ञान सर्व दुःखाचें आदिकारण होय. ह्या अज्ञानापासून भगवद्गुणितें वर्णिलेलें अद्वैत वादांतील “ अज्ञान ” फार निराळें आहे. बौद्धी “ अविद्या ” म्हणजे वर निर्दिष्ट केलेल्या चार धर्मरहस्यांचेंच अज्ञान समजायाचें. निराकार निरामय सद्रूपी ब्रम्हावर छायारूपानें माया असते, त्याप्रमाणें बौद्धीय तत्त्व-विचारांत ब्रम्हाच्या ठायीं कल्पिलेलें जें “ शून्य ” त्याचाच अभास अविद्या

होय. वांकी, गोठ, पाटल्या ह्या सर्व जिनसा जरी सुवर्णरूपी आहेत तरी आकार-भिन्नत्वेकरून त्या निरनिराळ्या कल्पिल्या जातात. त्याचप्रमाणे अखिल सृष्टि जही सद्वरूपी ब्रम्हस्वरूप आहे तरी ब्रह्माभास जी माया तिने स्वकल्पित निरनिराळे गुण निरनिराळ्या प्रमाणांनी ब्रम्हाच्या निरनिराळ्या भागावर लादल्यामुळे सद्वरूपी ब्रम्हाचे ठिकाणी भिन्न स्वरूपांचा भास होतो. अद्वैतवादांत ज्याप्रमाणे एका ब्रम्हाच्या जीवावर मायेने हा पसारा मांडला आहे असे मानतात, त्याचप्रमाणे खरोखर शून्य असतांना—म्हणजे कांहींच नसतांना—अविद्येमुळे, कर्माने नियमित केलेले जन्ममृत्यूमधील येरझारे व तदनुषंगिक दुःखोत्पत्ति ही आहेतशी वाटतात. शून्यवाद युक्तिजुक्तीस कितपत जुळून आहे ह्याचे विवरण पुढे सांगायचाचें असल्यामुळे ही घटपटांची वृथा खटपट येथे इतकीच पुरे.

अद्वैतवादांतील “ ज्ञान ” व “ अज्ञान ” हीं कशा प्रकारचीं, कोणत्या स्वरूपाचीं आहेत—हे “ ज्ञानी ” बनल्यावांचून सांगतां यावयाचें नाही व समजावयाचेंही नाही;—म्हणजे अखिल ज्ञानसाक्षात्कार ही गोष्ट गुरूस शिष्यांस शिकवितां यावयाची नाही. कारण ते ज्ञान इंद्रियशक्तींना वर्णनातीत आहे. गुरू शिष्यास ज्ञानमार्ग दाखवून देण्यास समर्थ आहे; पण शिष्यास ज्ञान-शिखरावर उचलून ठेवण्यास शक्तिहीन आहे. ज्ञानाची टेकडी चढून जाण्याचें काम ज्याचें त्यानें एकट्यानेंच केले पाहिजे; त्या कामीं दुसऱ्यास हातभार लावतां यावयाचा नाही. ह्यावरून इतकें सिद्ध होतें कीं, गीतेत वारंवार येणाऱ्या “ ज्ञान ” व “ अज्ञान ” ह्या शब्दांचें गूढ प्रत्येक वाचकानें आपआपल्यापुरतेंच प्रयत्नानें उलगडलें पाहिजे. बौद्धीय “ अविद्या ” प्रत्येकास समजण्यासारखी व समजून देण्यासारखी आहे. काशीक्षेत्रांतील प्रथमच्या धर्मव्याख्यानांत नमूद केलेल्या चार धर्मरहस्यांचें अज्ञान,—तीच अविद्या होय. “ हीं चार पवित्र तत्त्वे पूर्णपणे न समजल्यामुळे जन्ममरणाचा लांबलचक

प्रवास मला करावा लागला. मला आतां तीं पूर्ण अवगत झालीं:—जन्ममरणाचा प्रवाह वाहण्याचा बन्द झाला; दुःखाचें आदिकरण नष्ट झालें; ह्यानंतर पुनर्जन्म म्हणून नाही. ”

अशाश्वत स्थितीत आत्म्यास कोण कोडून ठेवतो, काय केलें असतां आत्म्याची सुक्तता होणार आहे, कोणता शत्रु जिंकिला असतां सुक्तिलाभ होईल—वगैरे प्रश्नांस बुद्धापूर्वीं ब्रह्मतत्त्ववेत्त्यांनीं “ अज्ञान ” असें उत्तर दिलेले आहे. “ आत्मा ” ब्रम्हस्वरूपी असून अखिल विश्वही ब्रम्हस्वरूपी आहे; व आत्मा, ब्रम्ह, अखिल सृष्टि ह्यांच्यामध्ये कोणत्याही प्रकारचा द्वैतभाव नसून तीं एकच होत, वगैरे मतांचें सामान्यतः विवेचन बुद्धाच्या पूर्वींच उपनिषदांत झालेले आहे, व बुद्धाच्या वेळीं अद्वैतवादाची भट्टी बरीच तयार झालेली होती. ब्रम्ह व आत्मा ह्यांचें तादात्म्य न समजणें—ही ब्राम्हणी ‘ अविद्या ’ होय. बुद्धानें “ अविद्या ” शब्द मात्र उचलला, पण त्याचा तत्कालीन रूढार्थ सोडून दिला. दुःख प्रधान मानणाऱ्या चार धर्म-तत्त्वांचे अज्ञान असल्यामुळें जगणें दुःखस्वरूप वाटत नाही, व भ्रामक सुखाचा फसवा बाजार अविद्येनें मांडल्यामुळें प्राणी भुलून जाऊन जन्म-मरणाच्या फेऱ्यांत दुःखें सोशीत फिरत राहतो, असें बौद्ध मत आहे.

* केसरींत प्रवेश आणि लो. टिळकांचें शिष्यत्व

माझा ' केसरी 'त प्रवेश आणि त्याबद्दलची प्रेरणा

मांडुक्योपनिषदांत स्वप्नस्थानाचे देवतेविषयींचें वर्णन चौथ्या मंत्रांत केलेलें आहे. आत्म्याचें म्हणजे ब्रम्हाचें हें द्वितीयस्थान होय. ह्याचा अनुभव स्वप्नांत येतो, म्हणून या देवतेला, 'स्वप्नस्थान' असें संबोधिलें आहे. स्वप्न पडत असलीं म्हणजे ह्या देवतेच्या हालचालींचें निरीक्षण करण्यास सांपडतें. स्वप्न पडत असलीं तरी तीं लहानपणींच आठवत नाहींत, प्रौढपणीं तीं आठवूं लागतात. नजर ठेविली असतांना तीं आठवूं लागतात; आणि लक्ष ठेविलें असतां संबंधच्या संबंध आठवतात ! संसाराचे काळजीखालीं मन खचून गेल्यावर जीं स्वप्न पडतात तीं सूचक असतात. काळजीचें ओझें मनाला असह्य वाटूं लागलें म्हणजे आत्म्याची शक्ति जागी होते; आणि असें कर म्हणून स्वप्नाभार्फत अर्धवट मार्ग दाखविते. सेकंड एल् एल्. बी. टर्म सगल्यावर पुढें काय करावयाचें ह्याची मला काळजी लागलेली होती. परीक्षेला बसण्याइतपत अभ्यास झालेला नव्हता; कोठें लिहिण्याची सोय होईल काय ह्या विवंचनेंत मी होतो; ही विवंचना सुरू झाल्यानंतर स्वप्नांत ' केसरी ' हीं अक्षरें दोनदां स्पष्ट दिसलीं. जागेपणींही लय लाविला असतांना तोच प्रकार स्पष्टपणें अनुभवास आला. पुढें दे. नारायण बापूजी कानिटकर ह्यांची व माझी गांठ श्री. गणपतराव पागे ह्यांचेमार्फत पडली. त्यावेळीं मी लिहिलेलें ' सवाई माधवराव ' हें नाटक आणि श्री. गोळ्यांनीं लिहिलेल्या ' ब्राम्हण व त्यांची विद्या ' ह्या पुस्तकावरील माझी टीका ' विविधज्ञान

विस्तार ' ह्या मासिकांतून प्रसिद्ध झाली होती. ' विविधज्ञान विस्तार ' हें मासिक दे. नारायण बापुजी कानिटकर ह्यांच्या वाचण्यांत येत असे. माझे दोनही लेख त्यांच्या वाचनांत आलेले होते. माझा अभ्यास झालेला नाही असें शेवटची टर्म भरीत असतांना मीं म्हटल्यावरून त्यांनीं केसरीचें नांव सुचविलें. पुढें टर्मचे दिवस पुरे होतांच शुक्रवारीं मुंबई सोडून शनिवारीं सकाळीं पुण्यास गेलों. जातांक्षणीं दे. नारायण बापुजी कानिटकर ह्यांना भेटलों. दोनप्रहरीं लो. टिळकांना भेटून काय तें सांगतों, असें उत्तर आलें. मी संध्याकाळीं पुन्हां भेटावयास गेलों तेव्हां मला ' लो. टिळकांकडे उद्यां घेऊन जातों ' असें दे. कानिटकरांनीं सांगितलें. मी कोण आहे, आणि माझे लेख कसे आहेत, ह्याविषयीं दे. कानिटकरांनीं सर्व कांहीं सांगावयाचें होतें तें सांगून टाकलेलें होतें. म्हणून रविवारीं गांठ पडली असतांना एकदम ' केसरी ' साठीं अग्रलेख लिहिण्यास लो. टिळकांनीं मला सांगितलें. तो विषय ' राष्ट्रीय महोत्सवांची आवश्यकता ' हा होता. श्रीगणपति महोत्सवाला आरंभ होण्यास १८९६ सालीं दोन आठवड्यांचा अवधि होता. मला विषय देतांना कशा तऱ्हेने लिहिला असतां त्यांना तो पसंत पडेल हे सांगून अमुक अमुक पुस्तकांतून त्याची माहिती आलेली आहे हेंहि मला सांगून टाकलें ! रविवारचा दिवस माहिती गोळा करण्यांत मीं घालविला आणि सोमवारीं सकाळीं अग्रलेख लिहून टाकला. माझा तो लेख माझे मित्र रा. वामनराव पटवर्धन व रा. गणपतराव अभ्यंकर ह्यांना वाचावयास दिला. त्यांनीं पसंत केल्यावर लो. टिळक यांचेकडे तो लेख घेऊन गेलों. लो. टिळकांनीं तो वाचून पाहिला आणि प्रुफें तपासण्याकरितां तुम्हांस येण्याची आवश्यकता नाही, मीच प्रुफें तपासून देलों, असें मला सांगितलें. दुसऱ्या दिवशीं ' केसरी 'त माझा अग्रलेख प्रसिद्ध झाला. नंतर लो. टिळकांनीं त्याच विषयावर दुसरा लेख लिहिण्यास मला सांगितलें. तोहि लेख ' राष्ट्रीय

महोत्सवाच्या वेळीं सुशिक्षितांनीं काय केलें पाहिजे ' हा मीं लिहिला आणि दुसऱ्याच दिवशीं तोहि प्रसिद्ध झाला. इतक्यांत श्रीगणपतिमहोत्सवांस १८९६ सालीं प्रारंभ झाला होता आणि व्याख्यानांची शोड उठून गेली होती. त्या व्याख्यानांची हकीकत लिहून काढण्याचें काम माझ्यावरच लो. टिळकांनीं सोंपविलें होतें. त्यावेळीं माझे वडील बंधु मंगळवेढ्यास मुन्सफ होते; त्यांना समजलें कीं पुण्यास येऊन मीं ' केसरी 'त नोकरी करीत आहे. माझे दोन लेख वाचून ते खूप झाले, आणि मीं लिहिलेली व्याख्यानांची केसरींतील हकीकत वाचून त्यांनीं माझे कौतुक केलें आणि तसें पत्रां लिहून मला कळविलेंहि. वडील बंधु काय म्हणतील ह्या काळजीतून मी मुक्त झालों. स्वप्नांत दोनदां आणि जागेपणीं एकदां ' केसरी ' हीं अक्षरें कशीं दिसलीं आणि ' केसरी ' चा व माझा संबंध कसा जुळून आला, ह्या संबंधानें हकीकत जशी घडून आली तशीं विस्तारानें येथें देण्यांत आली आहे.

केसरीकार ह्या नात्याची उन्नति

' स्वप्नांत ' दोनदां आणि जागेपणीं एकदां ' केसरी ' हीं अक्षरें दिसून माझा व लो. टिळकांचा संबंध घडून आला आणि त्यामुळें लो. टिळक मला नांवें ठेवतील असा त्यांचा धाक मला वाटूं लागला. पुढें नाटकी मंडळीचा सहवास घडल्यामुळें तेथील ठळक ठळक दोष मला लागावयाला पाहिजे होते. पण लो. टिळकांच्या दराऱ्यामुळें आणि त्यांनीं मला केसरीकार ह्या नात्यानें त्यांच्या बरोबरीच्या उन्नतीच्या मार्गाला लावल्यामुळें नाटकी मंडळीच्या अंगाच्या ठळक ठळक दोषांपासून माझा बचाव झाला, हे लो. टिळकांचे माझ्यावर उपकार झाले आहेत, असें येथें मी नमूद करून ठेवीत आहे. केसरीकार म्हणून ज्या उन्नतीच्या मार्गावर मी चढलों त्या मार्गाचा हा गुण आहे. अगदीं प्रारंभापासून मला दत्त-भक्तीचा छन्द असल्यामुळें

प्राणायाम करण्याकडे माझ्या मनाची प्रवृत्ति होती. ह्यामुळे ॐकाराकडे माझें लक्ष लागलें.

मला ऐकूं येणारा अनाहत ध्वनि

नाटके लिहूं लागलें असतांना किंवा वर्तमानपत्रांतील मजकूर मी लिहीत असतांना केव्हां केव्हां माझें मन एकाग्र होत असे; आणि दहा पंधरा वर्षांपूर्वीपासून मन एकाग्र होऊं लागलें म्हणजे मला अनाहत ध्वनि ऐकूं येण्याचा पाया रचला गेला. परन्तु 'विंदू'वर प्रयोग करण्यास मला माझ्या दुदैवानें सवड दिली नाही. सहा सात वर्षांपूर्वी माझ्या अंगी कांहीं पातकें—उदाहरणार्थ रागीटपणाचें आणि अभिमानाचें पातक—होतीं म्हणून अर्धाङ्ग वायूनें आजारी झालों; म्हणून उपनिषदे वाचणें व ह्या वाचनामुळे सुचणारे विचार एकत्र करणें ह्याखेरीज माझ्या हातून आतां कांहीं होणारें नाही. सध्यां मला ऐकूं येणाऱ्या अनाहत ध्वनीचा फायदा मी असा करून घेतो कीं, रोग ओसरूं लागला म्हणजे त्या ठिकाणचा अनाहत ध्वनि मन एकाग्र करून मी ऐकूं लागतो; आणि त्यामुळे अधिक जोरानें माझा रोग ओसरूं लागतो. विंदूवर लक्ष ठेवण्याचा मीं प्रयत्न करूं लागलों म्हणजे त्या प्रयत्नांत मला आतां यश येत नाही; मनाची एकाग्रता सुटते आणि कांहींच्या कांहींच मनोराज्यास सुरवात होते. वृद्धापकाळीं अजूनहि माझ्या पातकांचा जोर आहे, पण भेसळ करावयास ज्ञानेश्वर महाराज कां सांगतात हें माझ्या बुद्धीला समजतें व पटतें. हठयोगांत आणि राजयोगांत लययोगाची भेसळ केल्यावांचून दुसरा मार्ग नाही.

* राष्ट्रीय महोत्सवांची आवश्यकता

३३३०६६६

राष्ट्रीय महोत्सवांचे खरे स्वरूप काय व त्यापासून काय फायदे आहेत याचा विचार अद्याप व्हावा तेवढा झालेला दिसत नाही, करितां आज हा विषय मुद्दाम घेतला आहे. राष्ट्रीय महोत्सवांचे खरे स्वरूप पहाणें असल्यास तें ग्रीस इतिहासांत सांपडेल. प्राचीन ग्रीशियन लोकांच्या अंगंत खिळून राहिलेल्या तेजाची त्यांच्या उत्कर्षाच्या वेळीं जोपासना कोणी केली, प्रसंग-विशेषीं तें तेज मावळूं लागलें असतां पुन्हां त्याला दैदिप्यमान कोणी केलें, रावापासून रंकापर्यंत हरएक व्यक्तीच्या मनांत योग्य अभिमानाचा अनिवार्य अग्नि कोणी पेटविला, असा प्रश्न केला असतां “ ऑलिंपियन ” राष्ट्रीय महोत्सवानें, असेंच उत्तर आलें पाहिजे. ऑलिंपिया येथें ग्रीशियन प्रधान-देवतांचा वार्षिक उत्सव होत असे व ह्याचें स्वरूप आमच्या इकडील महोत्सवासारखेंच होतें. ह्या उत्सवाला ग्रीसमधील हरएक प्रकारचे लोक जमत. प्रसिद्ध सेनानायक, नामांकित मुत्सद्दी मंडळी, सदा अभ्यासांत गुंग झालेले तत्त्ववेत्ते, पूर्वजांच्या मर्दुमकी लोकांपुढें मांडून राष्ट्राला शुद्धीवर आणणारे इतिहासकार, ज्यांची मुद्रा पाहूनच सात्त्विकवृत्ति आपोआप जाग्या व्हाव्यात अशी संतमंडळी, हरएक प्रकारच्या शारीरिक खेळांत तरबेज असलेले जवान, —असे सर्व प्रकारचे लोक मोठ्या प्रेमानें ह्या टिकाणीं जमत. आपल्या अंगांत वसत असलेले अद्भुत गुण जगापुढें मांडण्याचा प्रसंग कोणास पाहिजे असल्यास “ ऑलिंपियाच्या ” मैदानावर तो प्राप्त होई; व धार्मिक, राजकीय, अथवा सामाजिक प्रश्नांची चर्चा करणाऱ्या महामुनींचा वाक्प्रवाह ऐकावयाचा असल्यास “ ऑलिंपियन ” महोत्सवाचे वेळींच तो आपोआप

कानीं पडे. सारांश, मनोरंजन व धर्मज्ञान, हीं एकाच वेळीं करून देणाऱ्या ह्या राष्ट्रीय महोत्सवानें ग्रीसवर अतिशय उपकार केले होते. आपापसांत भांडणें झाल्यामुळें ग्रीस राष्ट्राच्या ज्या वेळीं लहान लहान चिरफळ्या पडल्या व डेरिक लोकांपैकीं निरनिराळ्या जाती एकमेकांच्या उरावर बसून एकमेकांस फाडून खाण्याच्या वेतांत होत्या, त्या वेळेला ह्याच राष्ट्रीय महोत्सवानें देशांतील सर्व लोकांचें मन आपल्याकडे वेधून घेऊन डेरिक लोकांमध्ये पुनः जूट उत्पन्न केली व ग्रीसमधील प्रत्येक व्यक्तीच्या अंगांत राष्ट्रीयत्वाचें वारें खेळविलें. ग्रीस देशांतील धार्मिक, नैतिक व राजकीय उन्नतीचें श्रेय ह्या महोत्सवाला जितकें देतां येईल तितकें फारच थोड्या दुसऱ्या कारणांना देतां येईल. ह्या महोत्सवाबद्दल ग्रीशियन लोकांत इतकी पूज्यबुद्धि होती कीं, अथेन्समधील प्रधान मुत्सद्यांना किंवा स्पार्टाच्या राजपुत्रांना “ऑलिंपिया” च्या मैदानावर बक्षिसादाखल मिळविलेली फुलाची पाकळी ही आपल्या अधिकाराहून अत्यंत प्रिय वाटे. महोत्सवाचे वेळीं उत्पन्न होणाऱ्या लोकमताचा सर्व राष्ट्रावर असा कायमचा परिणाम होत असे कीं, नीच कारस्थानांत अत्यंत पटाईत अशा “मॅसिडोनिया”च्या “फिलिफ” राजाची सुद्धां ह्या महोत्सवांत आपला हात शिरकविण्याची जारीनें खटपट चालली होती. ऑलिंपियन शक ग्रीस राष्ट्रांत सुरू होता, ह्यावरून ते लोक ह्या महोत्सवास केवढा मान देत असत हें व्यक्त होणारें आहे. ग्रीस देशांत दुसरेहि महोत्सव होत असत, व तेहि लोकांचें मनोरंजन करून धार्मिक व नैतिक ज्ञानांचा प्रसार करण्याचे मार्ग होते. डेलिक देवतांच्या प्रीत्यर्थ भरण्या “पिथियन” जत्रेच्या वेळीं ललितकलांना विशेष प्रोत्साहन मिळत असे. ह्याच महोत्सवाचे वेळीं राष्ट्रांतील कविजन आपापलीं नूतन काव्यें लोकांना वाचून दाखवीत व ज्याच्या त्याच्या योग्यतेप्रमाणें ज्याची त्याची संभावना होत असे. “निमियन” महोत्सवाला प्रारंभ झाला कीं, लष्करी वेष्टाचा

एकहि गृहस्थ घरांत दृष्टीस पडत नसे. युद्धकलेंतील खुब्या समजावून देणारी, हा उत्सव म्हणजे एक शाळाच होती. ह्या निरनिशब्दा महोत्सवांचे प्रसंगीं भक्तिरसानें भरलेलीं पदे भक्तमंडळी प्रेमानें म्हणत, वीरास साजणाऱ्या उदात्त मनोवृत्ति बायकापोरांच्या अंगींहि उच्चवळावयास लावणारे पोवाडे गायकमंडळी उत्साहानें म्हणत, व सर्व राष्ट्रास हालवून सोडणारें वक्तृत्व ह्याच ठिकाणीं ऐकावयास मिळे. सर्व राष्ट्राला आनंद देणारी वातमी लोकांस कळवावयाची असल्यास ती ह्याच वेळीं कळवीत व राष्ट्राच्या अभ्युदया-संबंधाचीं खलवतेंहि ह्याच ठिकाणीं करीत. ख्रिस्ती शकापूर्वी १९६ व्या वर्षीं महात्मा रोमन सरदार “क्लॅमिनियस” यानें “इस्थमियन” महोत्सवाचेच वेळीं “ग्रीस देश पुनः स्वतंत्र झाला” अशी द्वाही फिरविली. ग्रीस देशांतील पूर्वीचा हा “ऑलिंपियन” महोत्सव पुनः यंदापासून चालू करण्याचा विचार युरोपांत घाटत आहे. ग्रीशियन लोकांप्रमाणेंच रोमनलोकांतहि सांवत्सरिक राष्ट्रीय महोत्सव होते व त्या सर्वांचा उगमहि धर्मश्रद्धेपासूनच होता. “रोमन” हें बडें राष्ट्र नसून केवळ एक शहर असल्यामुळें “सर्कस” सारख्या महोत्सवांचा उपयोग, देवतांची पूजाअर्चा व जनमनरंजन ह्यापलीकडे फारसा झाला नाहीं. परंतु रोमनशहर प्रजासत्ताक राज्य मोडून “एंपरर” चे सत्तेखालीं रोमन राष्ट्र वनूं लागल्यावर “सर्कस” सारख्या महोत्सवाचेच वेळीं नैतिक, धार्मिक व राजकीय चळवळींचा खल जारीतें होऊं लागला. रोमच्या पूर्वीच्या चालीरीति मोडत चालल्या व हलके हलके युरोपखंड ख्रिस्ती भटांच्या ताब्यांत जाऊं लागले. त्यांनीं नवीन धर्म आणला खरा; पण पूर्वीच्याच महोत्सवाच्या रूपानें लोकांस नैतिक व धार्मिक शिक्षण देण्याचा क्रम सुरू ठेवला. ख्रिस्तजयंती राष्ट्रीय महोत्सवाच्याच थाटानें करण्यांत येत होती व येत आहे. साप्ताहिक प्रार्थनेच्या प्रकारांतहि महोत्सवाचें थोडेंसें स्वरूप दृष्टीस पडतें. ह्याच महोत्सवाचे प्रसंगीं ख्रिस्ताची कवर यवनांच्या ताब्यांत गेली

म्हणून धर्माधिकारी मंडळी लोकांपुढें रडत; व ह्याच महोत्सवाचे प्रसंगीं लोकांत उत्पन्न झालेल्या आवेशामुळे स्वधर्माकरितां रणांगणीं मरण्यास लक्षावधि खिस्ती लोक तयार झाले. खिस्तजयंतीच्या वेळीं खिस्ती पदें मेळे करून लोक गात व ह्या प्रसंगीं ज्ञान व मनोरंजन ह्यांचें योग्य संमेलन झालेलें असे. खिस्ती राष्ट्रांतहि स्थानिक जत्रा आहेत, स्थानिक महोत्सवाहि आहेत. ह्या प्रसंगीं योग्य विचार व योग्य मनोवृत्ति लोकांत जागृत करण्यास तेथील लोक किमपिहि हयगय करीत नाहींत. अलीकडे अलीकडे खिस्तीराष्ट्रांत धर्मश्रद्धा हलके हलके नाहींशीच होत चालली आहे. तेव्हां अर्थात्च ह्या श्रद्धेपासून उत्पन्न होणाऱ्या महोत्सवांचें माहात्म्य तिकडे पूर्वीइतकें नाहीं. आतां देवतांच्या प्रीत्यर्थ महोत्सव न होतां राजकीय अथवा औद्योगिक चळवळींच्या प्रीत्यर्थ महोत्सव होतात. ह्या महोत्सवांचा हेतु धर्मश्रद्धा असो किंवा राजकीय विशिष्ट मतांचा प्रसार असो, कांहीं असलें तरी हे महोत्सव म्हणजे लोकांना ज्ञान देऊन मनोरंजन करणाऱ्या ह्या जत्राच होत. हाइडपार्क डिमॉन्स्ट्रेशन ही लिबरल पक्षाच्या राजकीय चळवळीप्रीत्यर्थ भरणारी एक प्रकारची जत्रा आहे, किंवा लिबरल मतानुयायी लोकांचा महोत्सवाचा दिवस आहे. आयर्लंडांत ओकोनेल ह्यानें दहा लाख मानवप्राणी “टारा” येथें एका गोष्टीकडे त्यांचें मन वेधून गोळा केले ती जत्रा, किंवा त्यानें निरनिराळ्या ठिकाणीं ज्या जत्रा (डिमॉन्स्ट्रेशन) जमविल्या, त्या सर्व राजकीय चळवळीकरितांच होणाऱ्या महोत्सवांचीं उदाहरणें होत. अमेरिकेस ज्या दिवशीं स्वातंत्र्य मिळालें त्या दिवशीं होणारा, किंवा वाशिंग्टनच्या प्रीत्यर्थ होणारा पाताललोकींचा राष्ट्रीय महोत्सव अमेरिकन लोकांस नीट शुद्धीवर ठेवण्याचा एक उत्तम उपायच आहे असें ते लोक समजतात. पाश्चिमात्यांत धर्म हा समाजाकरितां आहे व समाज मात्र धर्माकरितां नव्हे, असें मानण्याकडे विशेष कल असल्यामुळे, राष्ट्रीय महोत्सवांतील धर्मश्रद्धेचा भाग लुप्त होत जाऊन

नवीन प्रकारचे राजकीय किंवा औद्योगिक महोत्सव उत्पन्न होऊन लागले हे त्यांच्या पालटलेल्या स्थितीला धरूनच आहे. आमच्याकडे धर्म हा नेहमीं श्रेष्ठपदावरच राहणार, तेव्हां आमचे महोत्सव पुष्कळ अंशीं धर्ममूलकच असणार. आमच्या ह्या धर्मश्रद्धेपासून उत्पन्न होणाऱ्या महोत्सवांचा फायदा आम्ही पाश्चिमात्यांप्रमाणेच घेत होतो. ह्या महोत्सवांचे वेळीं लोकांच्या धर्मबुद्धि जागृत करून, नैतिक, सामाजिक व राजकीय शिक्षण आवालवृद्धांस सहजगत्या देण्यांत येत असे. राष्ट्रांतील उत्तमोत्तम विचार व मनोवृत्ती ह्या महोत्सवांचे वेळीं पोसल्या जात असत. वेदकाळीं महासत्रासारखे राष्ट्रीय महोत्सव होते. हे महोत्सव साजरे करण्याकरितां जमलेली ऋषि मंडळी यज्ञ-मंडपांत सर्व लोकादेखत नैतिक व धार्मिक विषयांवर कडाक्याचे वादविवाद करीत. महाभारत असल्याच एका प्रसंगीं प्रथमतः सांगण्यांत आले. “याज्ञ-वल्क्य” व “गार्गी” ह्यांनीं ब्रह्मस्वरूपासंबंधीं केलेला वाद, जनक राजाच्या यज्ञमहोत्सवाच्या मंडपांतच झाला. यज्ञमहोत्सवाचेच वेळीं गौतमबुद्ध आपलीं धर्ममते लोकांस शिकविण्याचा प्रयत्न करी. बुद्धमरणानंतर जवळ जवळ एक शतक लोटल्यावर “अशोक” राजानें अशाच एका धर्ममहोत्सवाचेवेळीं गौतमबुद्धाचीं धर्ममते मुकर ठरविलीं. ग्रीस देशातील “पिथियन” जत्रेच्या नमुन्याचीच, आमची “कालप्रियनाथा” ची जत्रा होती. कालप्रियनाथाच्या ह्या राष्ट्रीय महोत्सवाचे वेळीं राष्ट्रांतील धनिक लोक, सत्ताधारी लोक एका ठिकाणीं जमत, व गुणी लोकांच्या गुणांची परीक्षा व चहा ह्याच ठिकाणीं होत असे. शेक्सपियरलाहि कांहीं कांहीं बाबतींत मागे सारणारा आमचा भवभूति “कालप्रियनाथा”च्या यात्रेतील विद्वानमंडळीपुढें आपलें नाटक व्हावें म्हणजे मोठा मान समजत असे. ग्रीस देशांत राष्ट्रीय महोत्सवांनीं जी कामगिरी बजावली, यज्ञमहोत्सवापुढें आमच्या पूर्वजांना जो फायदा झाला, तसलीच कर्तव्यगारी शिवाजीच्या पूर्वी व स्वराज्याच्यावेळीं महाराष्ट्रांतहि

राष्ट्रीयमहोत्सव करून दाखवीत असत. एकनाथासारखे साधुसंत निरनिराळ्या जत्रांचे वेळीं स्वतः हजर राहून जमलेल्या लोकांस ऐहिक व पारमार्थिक गोष्टी सांगण्यास कधीहि चुकले नाहीत. भजनी मेळ्यांचीं भक्तिरसानें थब-
थबलेलीं पदे ऐकून पांडुरंगचरणीं लीन झालेल्या श्रोतृसमुदायास आपल्या प्रासादिक वाणीनें सामाजिक व धार्मिक विषयांवर उपदेश करण्यास तुकोबा नेहमीं तत्पर असत. अशा राष्ट्रीय महोत्सवाच्या वेळीं चैतन्यादि साधुमंडळी हिंदुस्थान सोडून गोदा व कृष्णा ह्यांनीं पुनीत केलेल्या महाराष्ट्रांत मुद्दाम येत. मग अर्थात् त्यांचे पारमार्थिक गहन विचार, नैतिक मते व आचार आणि त्यांनीं पाहिलेल्या निरनिराळ्या लोकांचें व देशांचें वर्णन, हीं महाराष्ट्रांतील लंगोट्यापासून तों बड्या सरदारापर्यंत तहत सर्वांना सारखीं ऐकावयास मिळत असत. पाश्चिमात्य सुधारणेनें उत्पन्न केलेल्या “वर्तमानपत्रा”, सारख्या संस्थांच्या हातूनहि जें काम नीटसें रेटत नाही, तें कार्य राष्ट्रीय महोत्सवच नीट तडीस नेऊं शकतात. वर्तमानपत्रांचा उपयोग व फायदे मर्यादित आहेत; पण लोकशिक्षणाच्या कामीं राष्ट्रीय महोत्सवांपासून अमर्यादित फायदे करून घेतां येतात. रामनवमीचे महोत्सव करणारे मठ, कमीत कमी शेंसवाशें रामदास स्वामींनीं महाराष्ट्रांत स्थापिलें होते. ह्याच राष्ट्रीय महोत्सवांमुळे महाराष्ट्रांतील धर्मबुद्धि त्यावेळीं पूर्ण जागृत झाली. “शिवरायासि आठवावें” “मराठा तितुका मेळवावा,” “महाराष्ट्रधर्म वाढवावा” असलीं उदात्त वाक्ये राष्ट्रीय महोत्सवांमुळेच महाराष्ट्रांतील आवालवृद्धांच्या तोंडीं त्यावेळीं बसून गेलीं तीं गेलीं व त्यांचा परिणाम असा झाला कीं, औरंगजेब दक्षिणेंत प्रचंड सैन्यासह उतरला असतां स्वधर्मरक्षणार्थ रांगणारी पोरेंहि युद्ध करण्यास तयार झालीं आहेत कीं काय, असें त्यास वाटण्याइतका महाराष्ट्रदेश तयार झाला. आमच्या देशांतील स्थानिक जत्रांचा, स्थानिक उत्सवांचा, त्या त्या प्रमाणें राष्ट्रावर कमी जास्ती परिणाम होतच असे. पूर्वींच्या जत्रा म्हणजे

राष्ट्रांतील धार्मिक, औद्योगिक व सामाजिक चळवळीचीं जंगी प्रदर्शनेंच होत. ह्याच किरकोळ जत्रांना, व ह्याच लहान उत्सवांना, चांगल्या लोकांचें पाठवळ मिळाल्यावर त्यापासून लोकांना अतिशय फायदे होणारे आहेत. हुताशनीप्रीत्यर्थ मुंबईस निघणाऱ्या वरघोड्याचें स्वरूप शहाणी मंडळी त्यांत पडल्यामुळें आतां अगदीं पालटून जाऊन ती एक लोकोपयोगी संस्था होऊं पहात आहे. हल्लीं हा वरघोडा लोकांचें मनरंजन करून त्या सालीं झालेल्या सर्व प्रकारच्या चळवळीची उजळणी करितो. सारांश, राष्ट्राची हरएक वावर्तीत उन्नति करणाऱ्या प्रधान साधनांपैकीं राष्ट्रीय महोत्सव हें एक उत्तम साधन आहे.

गणपतीच्या उत्सवाला गुदस्त सालापासून राष्ट्रीय महोत्सवाचें स्वरूप येऊं लागलें आहे. यंदा तर हा महोत्सव महाराष्ट्रांत हरएक ठिकाणीं मोठ्या कडाक्यानें होईल असा अंदाज आहे. धर्मबुद्धि ज्यांच्या मनाला शिवत देखील नाहीं, जडाच्या पलीकडे ज्यांची बुद्धि जाऊंच शकत नाहीं, त्या अभागी व्यक्तींची कींव करण्यापलीकडे आम्हांस त्यांच्या संबंधानें कांहींच म्हणावयाचें नाहीं. श्रीमंगलमूर्तीच्या महोत्सवाच्या वेळीं दिवाभीताप्रमाणें ह्या दोनचार मंडळींनीं खुशाल आपल्या खोलींत दडून रहावें. परंतु आम्ही “पापणीपूजक” नाहीं असें केवळ लिहून दाखविणारांनीं मंदिरांत, अथवा डोळे मिटून झाल्यावर परत घरीं आल्यानंतर रामभजन करणाऱ्यांनीं, महाराष्ट्राच्या ह्या राष्ट्रीय महोत्सवाचे वेळीं आपल्या बुद्धिसामर्थ्यानें लोकांस साहाय्य करण्यास पुढें कां सरसावूं नये ? आपल्या कृतींनीं सामान्यजनांचा हे थोडक्याशा अंशीं तरी निष्कारण बुद्धिभेद करीत आहेत, हें ह्यांना उमगत नाहीं काय ? सर्व पृथ्वीतल प्रथम स्वच्छ सपाट करून मग आपणास फायदेशीर अशा पर्वतांच्या रांगा व नद्यांचे ओघ उत्पन्न करण्याच्या खटपटीला कोणी लागला तर त्याला काडीचेंहि यश यावयाचें नाहीं हें उघड आहे. पूर्वापासून प्रवर्तित जें चक्र तें

ससेच कालदेशावर नजर देऊन पुढे चालविणें हाच शहाण्याचा रस्ता आहे. डाव्या कानसीलास उजव्या हातानें वळसा देऊन तोंडांत घांस ठकलण्या-इतक्या हास्यास्पद “प्रमदावनां”च्या कल्पना लोकांपुढें मांडण्यापेक्षां आवाळ-वृद्ध स्त्रीपुरुषांस, भक्ति, ज्ञान, मनोरंजन ह्या सर्वांपासून उत्पन्न होणारे फायदे एकदम करून देणाऱ्या राष्ट्रीय महोत्सवाचे वेळीं देह व बुद्धि जरा झिजविली असतां लेखणीद्वारेच केवळ पंढरीनाथाचे भक्त म्हणून फडकणाऱ्या मंडळीनें आपलें थोडेंबहुत तरी कर्तव्य बजावल्यासारखें होईल. असलेले राष्ट्रीय उत्सव जागृत राखणें व नसल्यास नवे प्रचारांत आणणें हा राष्ट्रीयत्व कायम ठेवण्याचा एक उत्तम मार्ग आहे, व आमच्या सुशिक्षित मंडळीनें त्याची अनास्था करूं नये अशी त्यांस विनंति करून आजचा लेख संपवितों.

* राष्ट्रीय महोत्सवांचे वेळीं सुशिक्षितांनीं काय केलें पाहिजे ?

६७३०२५३

कालिदासांनं म्हटल्याप्रमाणें मनुष्य हा जात्याच उत्सवप्रिय आहे. दुःखमय संसारयात्रा जरा तरी सुखाची वाटण्यास, व ऐहिक गोष्टींत मग्न झालेल्या मनास पारमार्थिक शास्तीचा लाभ कांहीं वेळ तरी होण्यास धार्मिक महोत्सवासारखें दुसरें साधनच नाही. परकीयांनीं कैद केलेल्या राष्ट्रास उल्हासाचे व आनंदाचे दिवस दृष्टीसच पडत नाहीत. अधिकार परकीयांच्या हातांत; राजलक्ष्मीतें मिठी मारलेली परकीयांच्या गळ्याला; तेव्हांहि आनंदोत्सव तेच करतात, सुखोपभोग तेच भोगतात. वेडगळ मुद्रा करून गटाराजवळ उभें राहून त्याच्याकडे पहावें एवढेंच काय तें आमच्या नशिबीं आलें आहे ! कैद्याप्रमाणें दिवसभर स्वपावें, अब्रू राखण्यापुरतेच कसलेवसले कपडे ल्यावेत, अस्थिचर्म एका ठिकाणीं राहूं देण्याइतक्याच योग्यतेचें अन्न पोटांत कोंवावें, व पुन्हां दुसरा दिवस उगवला कीं, गेल्या दिवसासारखाच तो कंठावा—अशी आमची ही राहण्याची तुरुंगांतील पद्धत आज कित्येक वर्षें चाललीच आहे. महाराष्ट्राचा मोठ्या उत्साहाचा सण म्हणजे दसरा; पण तो आतां निर्माल्यवत् झाला आहे. पूर्वीच्या मर्दुमकीच्या गोष्टींची आठवण करून डोळ्यांतून दोन टिपें टाकविणारा हा सण उत्साहवर्धक होण्याऐवजीं उद्ध्वेगजनक मात्र होतो. दसरा हा पुष्कळ अंशीं राजकीय महोत्सव असल्यामुळें स्वातंत्र्याबरोबरच आम्हीं त्याला आंचवलों, सांप्रतच्या पालटलेल्या स्थितींत त्याचेहि स्वरूप पालटलें पाहिजे, व ह्या दिशेनें पुणेकरांचे प्रयत्न चालू आहेत

राष्ट्रीय महोत्सवांचे वेळीं सुशिक्षितांनीं काय केलें पाहिजे १४१

हैं केसरीच्या वाचकांस सांगावयास नको. व्यापारी मंडळीची महोत्सवाची वेळ म्हणजे दिवाळीचा सण होय. पण व्यापार बुडाल्यामुळें हाच सण महाराष्ट्रीयोंस पोकळ व उदास होऊं लागला आहे. मंगलागौरीचे दिवशीं पाल्यापाचोळ्याचा मोठा ढीग करून नंतर त्यावर फुलें मांडून मोठी गौर करण्याचा पोरीवाळीचा जसा प्रघात आहे, त्याचप्रमाणें तांदुळाच्या राशीवर रुपयांची मांडणावळ केल्यानंतर फुगल्यासारख्या दिसणाऱ्या लक्ष्मीचें पूजन करण्याचेंच महाराष्ट्रीय पैसेवाल्या मंडळीचें नशिबीं येऊं पहात आहे. असो; अशा रीतीनें राजकीय व औद्योगिक बाबतींत परकीयांनीं आमच्या गळ्यांत वैराग्य बळेंच बांधल्यामुळें राजकीय व औद्योगिक महोत्सव सांप्रत स्थितींत आमच्यांत फारच थोडे होणार. तेव्हां ह्या सर्वांचा वचपा धार्मिक महोत्सवाचे वेळीं आम्हांस काढिला पाहिजे व अशा प्रसंगीं धार्मिक, नैतिक, राजकीय सर्व बाबींचा खल करण्याचा रिवाज फार पूर्वीपासूनचा आहे हैं गेल्या अंकीं वाचकांस आम्हीं कळविलेंच आहे. ह्या धर्मोत्सवाचे प्रधान भाग दोन आहेत. पहिला भाग जनमनरंजन व दुसरा लोकशिक्षण होय. ज्या राष्ट्राला वर्षांतून आठ दहा दिवसहि सात्विक हौस पुरविण्याची संधि मिळत नाही; भक्तीनें आपल्या देवतांचीं पदे गाण्यांत व ऐकण्यांत तल्लीन होतां येत नाही; गुलामांच्या संसार-यात्रेंतील कष्ट घटकाभर बिसरून, ईर्ष्या व आवेश उत्पन्न करणाऱ्या गोष्टी ऐकण्यास व पहाण्यास ज्या राष्ट्राला मिळत नाहीत— तें राष्ट्र सर्वांशीं धुळींत मिसळलें म्हणून समजावें. कैद्याहून आमची राहटी निराळी आहे, गुलामाहून अधिक वाईट नीच स्थितींत आम्हीं नाहीं असें दाखवावयाचें असल्यास मनुष्याच्या अंगांत स्वभावतः खिलून राहिलेल्या उत्सवभक्तीस जरा तरी उचंबळू दिलें पाहिजे. आमच्या बऱ्याच महोत्सवांना वर्षासनें ठरलेलीं आहेत. देवस्थानांना तोडून दिलेल्या उत्पन्नांतून हे महोत्सव होत असतात. उत्सवाला जमणाऱ्या हजारां यात्रेकरूंकडितां

राष्ट्रीय समेप्रमाणें जंगी नवे सभामंडप घालावयास नकोत. अथवा मोठ-
मोठ्या मेजवान्याहि उठविण्यास नकोत. हे उत्सव फार जुनाट आहेत व
ह्यांचा खर्च कोठून आणावयाचा, ह्याची व्यवस्था कशी ठेवावयाची ह्याबद्दल
त्रास व दगदग करण्याची कांहीं कांहीं ठिकाणी जरूरहि नसते. स्वाभाविक
उत्सवप्रियतेमुळे व हे उत्सव धार्मिक असून फार जुने असल्यामुळे, आमच्या
उच्च मनोवृत्ति उत्सवांचें नांव ऐकल्याबरोबर आपोआप उसळूं लागतात.
चिंचवडच्या मोरयाला मोठें उत्पन्न आहे, पर्वती संस्थानचें उत्पन्न कांहीं लहान
नाहीं. चाफळ येथील रामदास स्वामींचा उत्सव कडाक्याने होण्याइतकी
चाफळच्या स्वामींना जहागीर आहे. हरएक देवळाला उत्सवाप्रित्यर्थ कांहींना
कांहीं तरी उत्पन्न असतेंच असतें. उत्सवाप्रित्यर्थ खर्च नवीन करायचा आहे
असें नाहीं. जनरंजनार्थ केलेल्या थाटमाटाच्या खर्चाचा बोजा दारिद्र्यामुळे
निःशक्त झालेल्या प्रजेवर बसतो असेंहि नाहीं. अशा प्रकारची आपली पूर्वीची
सर्व तयारी असूनहि सुशिक्षितांच्या धार्मिक औदासिन्यामुळे निरनिराळ्या
ठिकाणी होणाऱ्या ह्या धर्मोत्सवांपासून व्हावयाचे ते फायदे होईनातसे झाले.
आमची धर्मबुद्धि जागृत रहावी, आमच्या नैतिक व राजकीय मनोवृत्ति
जोमाच्या रहाव्यात, आमची राष्ट्रीयत्वाची ज्योत नेहमीं प्रकाश देणारी असांनी,
म्हणूनच आमच्या वाडवडिलांनीं या उत्सवांची योजना केलेली आहे. तरी
आतां ह्या अत्युत्कृष्ट सार्वजनिक संस्थांची हेळसांड केल्याचें पाप सुशिक्षित
मंडळींच्या माथीं बसत नाहीं काय ? उत्सवांच्या थाटमाटाच्या खर्चाची सर्व
तयारी पूर्वजांनीं करून ठेवल्यावरहि धर्मबुद्धि जागृत ठेवण्याचें देखील काम
जर शिकलेल्या मंडळींच्या हातून पार पडत नाहीं, तर आजपर्यंत ही सुशिक्षित
मंडळी निष्कारण जिवंत होती असेंच म्हणावें लागतें. प्रथम पिढीच्या सुशि-
क्षित मंडळींच्या मनांत धर्मबुद्धि जागृत ठेवावी अशी इच्छा होती; पण त्यांचे
विचार अतिशयच भरकटल्यामुळे त्यांचे प्रयत्न निष्फळ झाले. पूर्वीचा ओघ

सोडून निराळा ओघ निष्कारण पाडूं पहाणाऱ्यांच्या प्रयत्नांचा शेवट असाच व्हावयाचा. गहन व सत्य अशा धर्मतत्त्वांच्या पायावर एकनाथ, ज्ञानेश्वर, तुकोबा ह्यांनीं उभारलेला महाराष्ट्रधर्म सोडून सर्व लोक प्रार्थना समाजिस्ट बनतील, ही वेडगळ कल्पना शहाणे म्हणविणारांच्या डोक्यांत प्रथमतः कशी शिरली, ह्याचेंच राहून राहून आम्हांस आश्चर्य वाटतें. “क्लेशोऽधिकतरस्तेषाम-व्यक्तासक्तचेतसाम्” हें गीतेंतील कोणासहि समजणारें वचन, निराकार तत्त्वाचीं, रडक्या आवाजानें, सर्वच लोक गीतें गातील असें समजणाऱ्यांच्या लक्षांत कसें आलें नाहीं कोण जाणें ? असो; ह्यांच्या धार्मिक व सामाजिक चळवळी अगदीं चुकीच्या आहेत हें अनुभवानेंच आतां सिद्ध झालेलें आहे. करितां पूर्वीं तसें केलें आतां असें कसें करावें—हा खोटा अभिमान ह्या मंडळीनें सोडून दिला पाहिजे. भक्तलीलामृतांतील सर्व गोष्टी खऱ्या समजण्यास कोणतीहि हरकत नाहीं. खऱ्या भक्तांस परमेश्वर सगुण मूर्तीनें दर्शन देण्यास चुकत नाहीं—वगैरे प्रमेयें लोकांपुढें स्पष्टपणें बोलून दाखविण्याचें जसें त्यांनीं धाडस केलें, त्याचप्रमाणें मनांतील दुर्विकार सर्व हांकलून लावून श्रीमंगलमूर्तींचा उत्सव प्रार्थना मंदिरांतहि उत्रडपणें करावा ह्यांतच धर्महित व राष्ट्रहित आहे, हें धर्माकरितां व देशाकरितां निरपेक्ष बुद्धीनें राबतों म्हणणाऱ्या सदगृहस्थांस समजतच असलें पाहिजे; उमजण्याचीच काय ती मारामार आहे. पण खोटा अभिमान, नसत्या घोटाळ्यांत गरगर फिरविणारा अहंकार, हे सोडून दिले म्हणजे ह्यांच्याच हातून मोठमोठीं देशकार्यें तडीस जाणारीं आहेत. राष्ट्रीय महोत्सव फार जुने आहेत; ज्या ठिकाणीं ते अजीबात नाहींसे झाले असतील त्या ठिकाणांशिवाय इतरत्र आम्हांस नवीन उत्सव कांहीं बनवावयाचे नाहींत; करितां आमच्याच औदासिन्यामुळें मलिन झालेले हे उत्सव सतेज करण्याचें काम सुशिक्षितांनीं आपल्या शिरावर घेतलें पाहिजे. उत्सवांचे वेळीं त्या त्या ठिकाणीं ह्यांनीं हजर राहून व्यवस्थेसंबंधाचें

हरएक प्रकारचें काम अंग मोडून करण्यास तयार असलें पाहिजे. महोत्सवांतील लोकशिक्षणाचा भाग सुशिक्षित मंडळीला आपल्या ताब्यांत पाहिजे असल्यास सामान्य लोकांत मिसळून वागल्याशिवाय गत्यंतरच नाही. लोकांच्या खरोखर गरजा कोणच्या आहेत, लोकांत धर्मबुद्धि कितपत जागृत आहे, लोकांच्या स्वाभाविक ओघाला कोणचें वळण दिलें असतां राष्ट्रहित सहजगत्या साधणारें आहे,—ह्या सर्व गोष्टी लोकनायक होऊं पहागारांनीं लोकांत मिसळूनच समजावून घेतल्या पाहिजेत. समजा, उद्यां चिंचवडला अथवा नाशिकाला उत्सव आहे; सुशिक्षित मंडळीनें तेथें गेलें पाहिजे; व्यवस्थापक मंडळीची गांठ घेऊन कांहीं तरी कामाचा बोजा उचलण्यास कंबरा बांधल्या पाहिजेत. लोकशिक्षणाचीं जीं जीं त्या उत्सवांत साधनें असतील, मग तें कीर्तन असो, पुराण असो, व्याख्यान असो, सर्व साधनांचा उपयोग धार्मिक, नैतिक व राजकीय चळवळींचा लोकांत प्रसार करण्याचे कामीं केला पाहिजे. उत्सवांनिमित्त जमणाऱ्या जत्रांचा उपयोग औद्योगिक प्रदर्शनासारखा ह्यांनीं कां करूं नये ? लक्षावधि जत्रा जमली असतां निरनिराळे खेळ घेऊन आलेल्या मंडळींचे लहान लहान मंडप जसे मैदानावर दिसतात त्याचप्रमाणें ह्या नाहीं तर त्या विषयाचा ऊहापोह करणारी सुशिक्षित मंडळी पांच पन्नास व्यासपीठें उभारून लोकांपुढें अपापल्या निरनिराळ्या पोथ्या उघडतांना कां दृष्टीस पडूं नये ? राष्ट्रीय समेष्टकें हें काम दगदगीचें व खर्चाचेंहि नाही. असें असूनहि राष्ट्रीयसमेष्ट्या हातून जी कामगिरी वजाविणें अशक्य आहे ती कामगिरी महोत्सवांच्या द्वारे सुशिक्षित लोक सहज वजावूं शकतील. मोठ्या जत्रांना प्रचंड सभांचें स्वरूप आम्ही कां देऊं नये ? तुमच्या राजकीय चळवळीचा प्रवेश खेड्यापाड्यांतील झोंपडींतहि अशा प्रकारानें व्हावयाचा नाही काय ? बहुत श्रमानें तुम्ही पैदा केलेलें नैतिक व धार्मिक ज्ञान, लिहितांवाचतां न येणाऱ्या खेड्यापाड्यांतील तुमच्या बंधूस तुम्ही सुलभ उपायानें करून

दिलें असें होणार नाहीं काय ? हिंदु लोक कांहीं कैदी नाहीत, हिंदु जिकलेले असले तरी गुलाम नव्हेत; तेव्हां ते महोत्सवांचा दिवस आनंदांत घालविणारच. जत्रा असेल त्या ठिकाणीं आपोआप जमणारच. अशा वेळीं आपली खरी स्थिति काय आहे त्याचें ज्ञान लोकसमूहाला सुशिक्षितांनीं कां करून देऊं नये ? सरकार करित असलेल्या जुलुमाची आठवण त्यावेळीं लोकांना शहाणे म्हणविणाऱ्या मंडळींनीं कां करूं नये ? अथवा सर्वांत धर्मबुद्धि जागृत करून आमच्या राष्ट्रीयत्वास कां बळकटी आणूं नये ? आमच्या पूर्वजांनीं आमच्याकरितां ह्या महोत्सवांच्या सार्वजनिक संस्था उत्पन्न करून ठेविल्या आहेत; पण वाढलेलें अन्न जेवण्याइतकेंहि आमच्यांत सामर्थ्य उरलें नाहींना ? राष्ट्रीय सभेला, आमच्या धर्मव्याख्यानांना जमावे तितके लोक जमत नाहींत म्हणून आम्हीं हांकां भारती; पण लोक जमतात त्या ठिकाणीं आह्यांला कोठें जावयाला पाहिजे ? देव देतो पण कर्म नेतें अशांतली आमची स्थिति झाली आहे. लोक एका ठिकाणीं जमण्याचे प्रसंग पूर्वजांनीं आयते तयार करून ठेविले, पण सुशिक्षित मंडळीला हे प्रसंग असून नसल्यासारखेच आहेत. आम्हीं शिकलेले ही त्यांना ऐट आहेना ? लोकांत कसें मिसळीवें—ह्यांना मोठी पंचाईत पडते ती हीच. पर्वत महंमदाकडे गेला नाहीं तर महंमदानें पर्वताकडे जावें, हें तत्त्व आमच्यांतील कांहीं वृद्धतरुण मंडळी पुष्कळदां घोकून शिकून झाल्यावरहि विसरतात. लोकांना “ जनावरें ” ह्मणण्याची कांहींना हांव सुटते, समाजाला “ मछ, टोणपे, दगड ” अशा शिव्या देण्यास कांहीं तयार होतातच, इतकें केल्यावर समाज आमच्यावर उगाच विथरला आहे म्हणून उलटी ओरड करण्यास हौच मंडळी तयार असते. समाजाला योग्य वळण लावण्याचा हा मार्ग नव्हे; दुसऱ्यास शिव्या दिल्या असतां तो रागावतो म्हणून रुसून वसण्यांत कोणाचेंच हित नाहीं. समाजाहून सुशिक्षित लोकांचा वर्ग निराळा समजण्याइतकें मौढ्य दुसऱ्या कशांतहि नाहीं. शिकलेले

लोक समाजाचे व समाजांतलेच आहेत. समाज तरला तरच ते तरणार. समाजाला सोडून त्यांचे काडीचेहि चालावयाचे नाही. प्रार्थनासमाजांत भक्ति-भावाचे पोवाडे गात वसण्यापेक्षा लोकांत मिसळून न्यायमूर्तिसारख्यांनी श्रीमंगल-मूर्तीचे मंडपांत भक्तीच्या महिम्याचे वर्णन केलें तर किती तरी फायदे होणारे आहेत. उदास भासणाऱ्या मंदिरांत “ रामदासावर ” व्याख्यान देण्याऐवजी चाफळच्या उत्सवांत जर दासबोधांतील एखाद्या अध्यायाचे निरूपण केलें तर त्या उत्सवाला किती तरी निराळें स्वरूप देणारें आहे. लोकांत मिसळणारे, उत्सवाचे सामान्य धोरण ध्यानांत ठेऊन काम करण्यास झटणारे व उत्सवद्वारे लोकांना धार्मिक, नैतिक व राजक्रीय शिक्षण देणारे लोक, जुन्या व नव्या लोकांत अत्यंत प्रिय वाटतात. सुशिक्षित मंडळीची अशा रीतीने काम करण्याची तयारी मात्र पाहिजे. महोत्सवांचे वेळी लोकशिक्षणाचा उत्सवाचा भाग त्यांच्या हाती पडण्यास कांहींहि अडचणी यावयाच्या नाहीत. श्रीमंगल-मूर्तीच्या उत्सवांत सुशिक्षित मंडळी आपल्या वांटणीचा कामाचा बोजा उचलण्यास मार्गेपुढें पाहणार नाही अशी आमची आशा आहे. उत्सवांचे कामांत सुशिक्षित मंडळी पडल्याने सामान्य जनांचे हातून गैरप्रकार होण्याची भीति वाळगण्यास जागाच राहणार नाही, व उत्सवास एक प्रकारचे व्यवस्थे-शीर स्वरूप येईल. आपलें कर्तव्यकर्म कोणतें तें नीट ओळखावें व त्याप्रमाणें वागण्यास एकदम लागावें अशी शिकलेल्या मंडळींस आमची विनंति आहे.

लो. टिळकांवरील १७ सालच्या खटल्याचे लेख

(लो. टिळकांवर १८९७ साली ज्या लेखांवरून खटला झाला ते खाली दिले आहेत. त्यांपैकी ' शिवाजीचे उद्गार ' ही कविता खेरीज करून बाकीचा मजकूर श्री. कृ. प्र. खाडिलकर यांनी लिहिलेला असून, या लेखांची व कवितेची पुढे लो. टिळकांनी तपासली होती.)

* शिवाजीचे उद्गार

दुष्टां संहरुनी बहूत भुविंचा तो भार केला कमी ।
देशा उद्धरिलें स्वराज्य करुनी, तारोनि धर्मास मी ॥
झाला शीण बहू तथा दवडण्या स्वर्लोक म्यां गांठिला ।
होतो निद्रित तो तुम्हीं उठविलें कां लाडक्यांनां मला ॥
पाया शुद्ध उदात्त नीति, रणिचें तें शौर्य कर्णासम ।
देशाचा अभिमान, धाडस खरें तें ऐक्य सर्वोत्तम ॥
ऐसे सद्गुण कल्पवृक्षचि जणूं भूमींत या लाविले ।
त्यांची दावितसाल काय मजसी ती गोड आतां फळें ॥
अरेरे ! हें काई ! दिसत पडला मोडुन गड ।
नशीबें बैसाया मिळत मज विच्छिन्न दगड ॥
तसें कां जाईना हृदय मम हें आज फुटुनी ।
पहातों देशाचा शिव शिव अतां नाश नयनीं ॥
पैसा पाउससा आहो खरचिला बांधावया ते जयां ।
ताजें तापट रक्त जेथ गळलें संपादण्यांत जयां ॥

गेलों चालुन जेथुनी दरिंतुनी गर्जोनिया सिंहसा ।
 किळे ते मम ढासळून पडले विध्वंस हा कायसा ॥
 लक्ष्मीतें जुलुमें परस्थ छळुनी नेती करे ओढुनी ।
 गेली ती पळुनी सर्वे विपुलता, आरोग्यही मागुनी ॥
 दुर्मिक्षासह सर्व देश फिरते ही दुष्ट आकाश्या ।
 रोगांची परसोन सांथ विचरे मृत्यू न ज्यातें दया ॥

इलोक

माझा धर्म पडे तयाक्षणि तिथे तें रक्त ज्यांचें गळे ।
 माझे जीव दुजे धुरंधर वदा ते हो कुठें मावळे ॥
 खाती भाकर एक वेळ परि त्यां तीही पडेना पुरी ।
 कष्टें काल कठिण कंठिति घड्या बांधोनी पोटावरी ॥
 शांतीच्या समर्थी स्वधर्म अपुला पाळोन जे राहिले ।
 त्यागोनी समयास दर्भ करिचें शस्त्रा करीं वाहिलें ॥
 माझे सद्गुरु धर्मशिक्षक जया ज्या ब्राम्हणां पाळिलें ।
 त्यातें कैद घडोनिया, जन तुम्हीं, क्षेत्रीं कसें साहिलें ॥
 धात्रीभूत लहानग्यांस जननी सोडून जाते यदा ।
 मूलाधार कृशीबलां बहु असे लोकांस जी शक्तिदा ॥
 माझी माय म्हणोन गाय पुजिली प्राणांहुनी रक्षुनी ।
 तीतें रोज चराचरा चिरिति कीं वध्यस्थलीं नेऊनी ॥
 “आला धांवत नेमका आपणची नेमांत बंदूकिच्या !” ।
 “मातें अस्वल वाटला !” “सुजति हो यांच्या प्लिहा रोजच्या” ॥
 गोरा लोक सुटे निरर्थ सबवी सांगोनियां या कसा ।
 न्यायाच्या अजि मंदिरीं दिसतसे अन्याय हा फारसा ! ॥
 होती काय विशाद वक्रनयनें पाही परजी कुणी ।
 म्यानांतून हजार तीक्ष्ण असिका बाहेर ये त्या क्षणीं ॥

आतां अग्निरथांत संधि वसुनी हस्ते स्त्रिया ओढिती ।
 पण्डानों करितां कसें सहन हे ! लावून घ्या दाद ती ! ॥
 “ वेडा हा उचलोन यास जलदी यात्रेस द्या लावुनी ” ।
 “ चैनी तो अधिकार घ्या मुदतिनें घेतों असें सांगुनी ” ॥
 ऐशीं हातळती आतां नृपकुलें हुदैव हें ओढलें ।
 सारे केवळ हे दळ्ये बुदबळ्ये राजे कसे जाहले ॥
 देखावा हृदया विदारिल असा पाहूं तरी मी कसा ? ।
 नेतों, दृष्टि दुजेकडे, कथुनियां संदेश वारीकसा ॥
 ज्यांच्या मावळतो कधीं न रवि हा राज्यावरी थोरल्या ।
 सांगा त्या प्रभुनां सलाम तुमच्या दोस्तांस माझ्या भल्या ॥
 सांगा त्यांस “ अहो तुम्हीं विसरला कौशी जुनी रीत ती ” ।
 जेव्हां घेऊनियां तुला, करितसां विक्री वखारींत ती ॥
 होत्या होत वन्याच वेळ सफरी बाजूस माझ्या तया ।
 होते शक्य तदा तुम्हां फिरूनही देशास लावावया ! ॥
 हिंदूंचे परि शील थोर म्हणुनी तुम्हांस म्यां रक्षिलें ।
 नाहीं का उपकार थोर तुमच्या मार्थीं असे जाहले, ॥
 द्या, द्या, सूख तरी प्रजेस अपुल्या माझींच तीं लेकरें ।
 व्हावे आज कृतज्ञ फेडुन ऋणा हें लौकिकाला बरें ! ॥
 निशाणी भवानी तलवार.

* स्फुट सूचना

येथील श्रीशिवाजी-राज्याभिषेक उत्सवास ता. १२ शनिवार रोजीं सुर-
 वात होऊन काल रात्रीं उत्सवाची समाप्ति झाली. उत्सवाकरतां लकडी
 मुलाजवळील विठ्ठल मंदिर उत्तम प्रकारानें शृंगारिलें होतें. घोड्यावर

वसलेली श्रीशिवाजीची मूर्ति स्थापन करून सभोवतीं श्रीशिवाजी महाराजांच्या निरनिराळ्या चित्रकारांनीं काढिलेल्या तसविरा लावल्या होत्या. समर्थ रामदास स्वामी व श्रीशिवाजी महाराज यांची सज्जनगडाखालच्या रानांत गांठ पडून समर्थ श्रीशिवाजीस उपदेश देत आहेत अशा समयाची या उत्सवाकरतां मुद्दाम येथील मार्मिक चित्रकार रा. पिंपळखरे यांनीं काढिलेली तसवीर, व रा. भिडे यांनीं महाराजांचा काढिलेला व्हस्ट हीं कामें प्रेक्षणीय होतीं. उत्सवाचे प्रारंभीं विद्यार्थ्यांनीं स्तुतिपर पदें म्हटल्यावर, प्रो. परांजपे यांचें पुराण झालें. धर्मराजाचा राजसूयज्ञ पाहून आल्यावर महत्त्वाकांक्षी सुयोधनाच्या अंगाचा झालेला संताप, तत्संबंधानें त्याचे विचार, शकुनीमामा व धृतराष्ट्र ह्यांच्याशीं त्याचा झालेला संवाद ह्या संबंदाचा महाभारतांतील कथाभाग त्यांच्या पुराणाचा विषय होता. श्रोत्यांच्या मनांत राजसूयज्ञाची कल्पना नीट यावी म्हणून डायमंड ज्युवेलीशीं राजसूयज्ञाचें साम्य दाखविल्यावर व दुर्योधनाच्या वृत्तीचें मण्डन करण्याचा हा प्रयत्न नसून प्राणिमात्रांस व्यापून असलेल्या महत्त्वाकांक्षेचा प्रभाव, तिचें स्वरूप, राष्ट्राचा किंवा एखाद्या पक्षाचा उत्कर्ष करण्याचा तिच्या अंगांतील जोम, ह्यांचें तात्त्विक रीतीनें महाभारतांत केलेलें विवेचन आपणांपुढें मांडण्याचा हा प्रयत्न आहे, असें पुराणिकवोवानीं उपोद्घातादाखल सांगितल्यावर पुराणास सुरवात केली. प्रो. परांजपे यांची भाषणशैली जोराची व मनोवोधक आहे. ह्यामुळे श्री व्यासांनीं महत्त्वाकांक्षी मनाचें जें उत्तम चित्र रेखाटलें आहे त्यांतील खुमारी ह्या प्रसंगीं पुराणिक वोवानीं श्रोत्यांच्या मनावर चांगल्या रीतीनें ठसविली. “असंतोषः श्रियो मूलं” । “संतोषस्तु श्रियं हन्ति ।” हीं वचनें पुराणांतील मथितार्थ होतीं. खायाप्यायाला यथेच्छ असलें तरी आपले शत्रू आपल्यास पायाखालीं तुडवितात, ह्या अपमानाच्या जळजळाटानें मनुष्यास मृत्यु बरा कसा वाटतो, असंतोषी मनुष्य साहाय्य कसें मिळवितो,

शस्त्रास्त्रांची उणीव आपल्या कौटिल्यानें कशी भरून काढितो वगैरे प्रकरणांचें वर्णन मनावर विशेष ठसण्यासारखें होतें. पुराण संपल्यावर महाभारताचें अध्ययन करण्याविषयीं मोठ्या कळवळ्यानें प्रो. जिनसीवाले ह्यांनीं जमलेल्या मण्डळीस विनंति केली. श्रीशिवाजीमहाराज यांची सीझर नेपोलियन यांच्याहून अधिक योग्यता मानण्याचें कारण प्रो. जिनसीवाले ह्यांनीं ह्या प्रसंगीं असें सांगितलें कीं, युरोपचे थोर पुरुष दुर्योधनाप्रमाणें केवळ महत्त्वाकांक्षी होते. पण आमच्या महाराजांनीं जे एवढे अलौकिक गुण दाखविले ते महत्त्वाकांक्षा किंवा असंतोष ह्यांच्या ज्वाळांचा प्रभाव नसून परकी लोकांनीं आपल्या देशाची व धर्माची धूळदाण केली, ह्यामुळें उत्पन्न झालेल्या भयंकर चिडेचे ते गुणप्रभाव होत. पुराणानन्तर रात्रीं ह. भ. प. मंटंगे बुवांचें कीर्तन झालें. अभिप्रेकासंबंधानें बोवांनीं स्वतः केलेल्या कविता सोप्या भाषेंत रचिलेल्या असून बोवांच्या बरोबर कथेच्या उपकरणांची पूर्ण जोड असल्यामुळें कथा फारच आनंददायक झाली. या कथेकरतां वे. शा. मंटंगे हे येथें सातान्याहून मुद्दाम आले होते.

× × × ×

दुसरे दिवशीं सकाळीं विंचूरकर यांचे वाड्यांत मर्दुमकीचे खेळ खेळण्यांत आले. न्यू इंग्लिश स्कूल, नूतन मराठी विद्यालय व इतर शाळा ह्यांतील विद्यार्थ्यांनीं जोडी व मल्लखांब हीं चांगलीं करून दाखविलीं. न्यू स्कूलमधील विद्यार्थ्यांनीं काठी, दांडपट्टा, बोथाटी वगैरे खेळण्यांत प्राविण्य दाखविलें. त्यांचें अनुकरण इतर शाळांतील विद्यार्थी करतील अशी आशा आहे. निरनिराळ्या शाळांतील विद्यार्थ्यांना व गांवांतील तालमींना मर्दानी खेळांतील आपलें प्राविण्य दाखवण्याचा प्रसंग शिवजन्मासारिखा सांपडावयाचा नाही. या कामीं निरनिराळ्या शाळांतील व्यवस्थापकांनीं ऐक्यमत केल्यास मुलांच्या शारीरिक व मर्दानी खेळास विशेष उत्तेजन मिळण्याचा संभव आहे. या

आमच्या सूचनेचा निरनिराळ्या शाळांतील प्रमुख मंडळी योग्य विचार करतील अशी आशा आहे. असो. त्या दिवशीं रात्रीं रा. टिळक यांच्या अध्यक्षतेखालीं प्रो. भानू यांचें “अफझुलखानाचा वध” या विषयावर व्याख्यान झालें. शिवाजीनें “खून” केला असा जो इंग्रजी ग्रंथकार श्रीशिवाजी महाराजांवर आरोप आणितो त्याचें प्रो. साहेबांनीं उत्तम रीतीनें खंडन केलें. पंतोजी गोपीनाथ हे अफझुलखानाचे नोकर नसून प्रथमपासून श्रीशिवाजी महाराजांचे नोकर होते असा प्रो. साहेबांपाशीं भक्कम पुरावा आहे. (ह्यासंबंधाचे कागदपत्र प्रसिद्ध करण्याची प्रो. भानूना दोन वर्षे परवानगी नसल्यामुळे त्यांनीं त्यासंबंधाचा आपला पुरावा सभेपुढें मांडिला नाहीं.) पंतोजी गोपीनाथावर आलेला विश्वासघाताचा आरोप अक्षरशः खोटा आहे असें ठरतें. शिवाजीला जिवंत धरून आणण्याकरितां किंवा त्याला ठार मारून त्याचें शीर बिजापुरास नेण्याकरितां प्रतिज्ञेचा विडा उचलून आलेल्या व मार्गांत तुळजापूरच्या देवीस व पंढरपूरच्या विठोबास पायाखालीं तुडविणाऱ्या अफझुलखानाच्या मनांत आपणांशीं खरा तह करण्याचें आहे असें महाराजांना वाटवें तरी कसें ? आपल्या वचावाकरितां लढाईची सर्व तयारी करून महाराज प्रतापगडचे माचीवर अफझुलखानाचे भेटीस आले त्यांत त्यांनीं विश्वासघात तो कोणता केला ? इंग्रजी ग्रंथकार जरी महाराजांनीं प्रथम वाघनखें खुपसलीं म्हणतात, तरी महाराजांच्या मृत्यूनंतर तीस वर्षांनीं लिहिलेल्या एका वखरींत व मृत्यूनंतर सुमारे १०० वर्षांनीं लिहिलेल्या दुसऱ्या वखरींत अफझुलखानानें प्रथम वार केला असें लिहिलेलें आढळतें. महाराजांनीं अफझुलखानास प्रथम मारिलें असें गृहीत धरून चाललें तरी, मुसलमानांच्या पादशहांपुढें केंसभरहि मस्तक वांकवावयाचें नाहीं, अशी नवव्या वर्षी ज्याच्या मनांत परमेश्वरी प्रेरणा होती, त्या पुरुषाला “खुनी” म्हणण्याचा कोणत्या लेखकाला अधिकार पोहोचेल ? स्वातंत्र्य नष्ट झालें म्हणून इटलीचा मॅझिनी जर

नवव्या वर्षापासून सुनक्काचा पोपाख धारण करतो तर चालत्या बोलत्या विद्यामंदिरांचें व आमच्या गोरूपीं सजीव ऐश्वर्याचें संरक्षण करण्याकरितां भगीरथ प्रयत्न करण्याची स्फूर्ति महाराजांना लहानपणींच कां होऊं नये ? महाराजांच्या पासंगासहि पुरावयाचे नाहीत अशा क्लाइव्ह व वॉरन हेस्टिंग यांचीं चरित्रें घाणेरड्या कृत्यांनीं ओथंबलेलीं असतांना त्यांची स्तुति करण्यास इंग्रजी ग्रंथकार कसे धजतात ? वॉशिंग्टनसंबंधानें “बंडखोर” हें विशेषण ज्या इंग्रजी नीतीतून उतरत नाही तीच लेखणी शिवाजीस बंडखोर म्हणते हा निर्मल सत्याचा जाणूनबुजून केलेला उपमर्द नव्हे काय ? यूरपच्या इतिहासांत शिवाजीसारखा सत्याचरणाचा मनुष्यच सांपडावयाचा नाही. इतिहासशास्त्र शिवाजीस वाईट म्हणणार, नीतिशास्त्राच्या दृष्टीनें शिवाजीची कृती दूषणार्ह नाही. “सर्वांत अधिक मोठ्या संख्येचे सर्वांत अधिक सुख” हा ज्या युरोपियन नीतिशास्त्राचा मूळ सिद्धांत तें शास्त्र मोठा धर्म साधण्याकरितां झुल्लक धर्माचा त्याग करणाऱ्या शिवाजीस कसें दोषी ठरवील ? महाभारतांत तर अशा पुरुषास “बुद्ध” असें म्हटलें आहे. शिवाजीनें जे अपराध केले म्हणून इतिहासांत लिहिलें आहे त्याहून अधिक भयंकर असे आणखी पन्नास अधिक अपराध महाराजांनीं जरी केले असते, तरी आजच्या प्रमाणें महाराजांचे मूर्तीपुढें शतशः शिरसाष्टांग नमस्कार घालण्यास मी तयार राहतों ! असें सांगून प्रो. साहेबांनीं मूळ विषयाचा उपसंहार केला.

× × × ×

व्याख्यानाच्या शेवटीं प्रो. भानू असें म्हणाले कीं, या उत्सवापासून प्रत्येक हिंदूस, प्रत्येक मराठ्यास, मग तो कोणत्याहि पक्षाचा असो, आनंद झालाच पाहिजे. नष्ट झालेले स्वातंत्र्य पुन्हां मिळवण्याचा आम्हां सर्वांचा उद्योग आहे ! व हे भयंकर ओझे सर्वांनीं मिळून उचलावयाचें आहे. हें ओझे उचलण्याचा ज्वाळा जो मार्ग योग्य वाटेल त्या मार्गानें तो खऱ्या

मनानें जात असतां त्याला अडकाठी घालणें केव्हांहि योग्य व्हावयाचें नाहीं. आमच्यांतील एकमेकांच्या भांडणांमुळे आमच्या प्रगतीस फार अडथळा होतो. जर कोणी राष्ट्रास वरून खालीं दडपत असेल तर त्याला छाटून काढा, पण इतरांस अडकाठी करूं नका. आजपर्यंतचें झालें तें झालें, तें विसरूं या व एकमेकांस त्याची क्षमा करूं या. घुर्शीच्या व मांजरांच्या मास-मारीइतकीच ज्या भांडणाची थोर पुरुष किंमत करतील तें भांडण पुरें नाहीं कां झाले ? सर्व राष्ट्रांची एकी करणारे या उत्सवासारखे जितके प्रसंग येतील तितके चांगलेंच असें सांगून प्रो. साहेबांनीं आपलें भाषण पुरें केलें. नंतर प्रो. जिनसीवाले असें म्हणाले कीं, जर नेपोलियनला युरोपांतील दोन हजार खुनांवद्दल कोणीहि दोष देत नाहीं, गॉल (फ्रान्स) मध्ये कित्येक निष्कारण कत्तली करूनहि सीझर दयाभूत जर ठरतो, तर एक दोन वधा-वद्दल श्रीशिवाजीमहाराजांवर एवढा गहजव कां व्हावा ? फ्रेंच रेव्होल्यूशन-मधील लोक ज्याप्रमाणें आम्हीं खून करित नाहीं तर मार्गांतील कांटे मार्गांतून दूर करितो, असें म्हणत होते, तोच न्याय महाराष्ट्रांत कां लागू करूं नये ? पक्षाभिमानाला पेटून आपली खरीं मतें एकीकडे गुंडाळून ठेविणें चांगलें नव्हे. आपलीं मतें बोलून दाखविण्यास एखादा प्रसंग राष्ट्रहिताच्या दृष्टीनें गैरवाजवी आहे असें वाटल्यास त्याप्रसंगां आपण ग. खाली पाहिजे हे खरें ! पण आपल्या स्वऱ्या मतांची कायमची पायमल्ली कोणीहि करूं देतां कामा नये. पुढील सालीं या उत्सवाचे प्रसंगां पुण्यांतील निरनिराळ्या पक्षांची अधिक एकी झालेली दृष्टीस पडेल, अशी आशा करून प्रो. जिनसीवाल्यांनीं आपलें भाषण संपविलें.

×

×

×

×

प्रो. जिनसीवाले यांचें भाषण झाल्यावर अध्यक्ष रा. टिळक यांनीं आपल्या भाषणास सुरवात केली. अस्तुलखानाच्या वधासंबंधानें ऐतिहासिक नवीन

माहिती शोधून काढण्याची आवश्यकता नाही. अफझुलखानाला शिवाजीने पूर्वी वेत करून मारिल्या, असेच आपण गृहीत धरून चालूं या. महाराजांची ही कृति चांगली की वाईट? या प्रश्नाचा जो विचार करावयाचा तो पिनल कोडचे दृष्टीनेहि करावयाचा नाही, मनु किंवा याज्ञवल्क्य यांच्या स्मृतींच्या दृष्टीनेहि करावयाचा नाही. समाजनियमनासंबंधाचे कायदे आम्हां तुम्हां साधारण मानवांसंबंधाचे आहेत. ऋषीचें कूळ शोधण्याचे नाहीं कोणीहि लागत नाही किंवा राजाच्या अंगी अपराध न्हिकटविण्याचा कोणीहि प्रयत्न करित नाही. थोर विभूति सामान्य शास्त्रतत्त्वांच्या वर आहेत, ज्या जागी थोर पुरुष असतात त्या जागेपर्यंत या तत्त्वांची दृष्टि पोहोचत नाही. अफझुलखानाला मारण्यांत शिवाजीने पातक केले किंवा कसें? या प्रश्नाचें उत्तर महाभारतांतच आहे. प्रत्यक्ष आपल्या गुरूस, आपल्या बांधवांस मारण्याचा श्रीमत् कृष्णांनीं गीतेंत उपदेश केला आहे. फळाची इच्छा न ठेवितां कमें आचरत असतां कोणचाहि दोष नाही, श्रीशिवाजीमहाराजांनीं स्वतःचें टीचभर पोट जाळण्याकरितां कांहीं केलें नाही. सात्त्विक बुद्धीनें परोपकारार्थ त्यांनीं अफझुलखानाचा वध केला. आपल्या घरांत चोर जर शिरले आणि त्यांना बाहेर हांकलून लावण्यास आमच्या मनगटांत जर शक्ति नसली तर त्यांना खुशाल कोंडून घालून उभें जाळायें. म्लेंच्छांना हिंदुस्थानच्या राज्याचें ताम्रपत्र परमेश्वरानें दिलेलें नाही. आपल्या जन्मभूमीतून त्यांना हाकून लावण्याचा महाराजांनीं उद्योग केला, त्यांत पराभिलाषाचें पाप नाही. विहिरींतील वेडकाप्रमाणें आपली दृष्टि आकुंचित करूं नका; पिनल कोडांतून बाहेर पडून श्रीमद्भगवद्गीतेंतील अत्यंत उंच वातावरणांत शिरून थोर पुरुषांच्या कृतीचा विचार करा. मूळ विपत्तासंबंधानें इतकें भाषण झाल्यावर प्रो. भानू यांच्या उपसंहारासंबंधानें रा. टिळक असें म्हणाले कीं, ज्या राष्ट्राला थोडक्या प्रसंगीं तरी एक होतां येत नाही, त्या राष्ट्रानें ऊर्जितदशेस

चढण्याची आशाच करूं नये. धार्मिक व सामाजिक बाबींसंबंधानें आमरण तंटे असावयाचेच, पण तीनशें पासष्ट दिवसांत एक दिवस एका गोष्टीसंबंधानें तरी एकी होणें अत्यंत इष्ट आहे. शिवाजीसंबंधानें एक व्हावयाचें म्हणजे आपलीं इतर मते अजिबात विसरून जावयाचें असें नव्हे. इतर दिवस तंटयाकरितां आहेतच. शंकराची आराधना करण्याचे प्रसंगीं राम रावणास एका देवळांत जमण्यास कोणचीच अडचण वाटत नव्हती, हें विसरतां कामा नये. व्याख्यानानंतर सन्मित्र समाज व महाराष्ट्र मेळा यांचीं पदे झाल्यावर दुसरा दिवस समाप्त झाला.

X

X

X

X

तिसऱ्या दिवशीं प्रो. जिनसीवाले ह्यांचें माहितीनें ओतप्रोत भरलेलें फारच मोठें व्याख्यान झालें. प्रो. जिनसीवाले यांचे व्याख्यानाचा थोडक्या जागीं समावेश करणें शक्यच नसल्यामुळे त्यांच्या व्याख्यानाचे सारांशहिं आज देतां येत नाही. ह. भ. प. घमंडे ह्यांचें कीर्तन सुश्राव्य व्हावयाचें त्याप्रमाणें तें झालें हें सांगण्यास आम्हांस आनंद वाटतो. अफझुलखानाचा वध हेंच आख्यान त्यांनीं लाविलें होतें. ते जुन्या पद्धतीवर असून खेरीज त्यांत बोवांच्य़ नेहमींच्या पद्धतीप्रमाणें नवे निचार पूर्ण भरले होते.

* प्रजापक्षाची सांप्रतची स्थिति

केसरीवरील खटल्यासंबंधाने महाराणी सरकारकडे अपील करण्याकरता हायकोर्टाची परवानगी गेल्या शुक्रवारी मागण्यांत आली व हायकोर्टाने ती परवानगी देण्याचे नाकबूल केले. यासंबंधाची सविस्तर हकीकत दुसरीकडे छापिली आहे. न्या. स्ट्रॅचीसहचर यांनी “अप्रीती” शब्दाचा भलताच अर्थ केल्यामुळे ज्युरीची मनें कलुषित झाली व लेखकाचे मनांतील हेतु धुंडाळून काढितांना पुराव्यांत दाखल न केलेल्या अवांतर गोष्टींचे साहाय्य घेण्याचा प्रघात स्ट्रॅचीसहचरांनी घातल्यामुळे रॅडसाहेबांच्या खुनामुळे सतावलेली युरोपियन ज्युरी आरोपीस दोषी ठरवण्यास प्रवृत्त झाली, वगैरे मुद्यांसंबंधाने हायकोर्टाचा अखेरचा ठराव आतां झाला. १२४ अ या कलमातील ‘अप्रीति’ या शब्दाच्या अर्थाचा खुलासा त्याच कलमांतील ‘स्पष्टीकरणांत’ केलेला नसून, ‘अप्रीति’ या शब्दाचा अर्थ नेहमींच्या कोशांतूनच शोधून काढावयाचा असेंच मुंबईस सरशेवटचे ठरले. प्रेम नव्हे त्या सर्वांचा ‘अप्रीति’ या शब्दाच्या अर्थांत समावेश करावयाचा असे स्ट्रॅचीसहचरांनी आपले मत स्पष्ट सांगितले होते. केसरीवरील खटला ज्युरीस समजावून सांगतांना ‘अप्रीति’ शब्दाची वरीलप्रमाणे स्ट्रॅचीसहचरांनी व्याख्या केली असें वरवर पहाणाऱ्यास वाटतें खरे, पण सर्व संदर्भ लक्षांत घेणाऱ्यास वरील तऱ्हेची व्याख्या स्ट्रॅचीसहचरांचे भाषणांत सांपडणार नाही, असें चीफ जस्टिससहचरांचे मत आहे. ‘अप्रीति’ म्हणजे प्रेमाचा अभाव, हे शब्द स्ट्रॅचीसहचरांचे भाषणांत आहेत खरे; पण ‘अप्रीति’ म्हणजे प्रेमाच्याविरुद्ध असलेल्या सर्व मनोवृत्ती असेंहि स्ट्रॅचीसहचरांचे भाषणांत नमूद केलेले आहे. हे दुसरे वाक्य

उच्चारतांना 'अप्रीति' शब्दाचा खरा अर्थ ज्युरीस सांगण्याचा स्ट्रॅचीसाहेबांचा हेतु होता; व ज्युरीनेंहि पहिल्या वाक्याकडे डोळेझांक करून दुसऱ्या वाक्यावर सर्व नजर लावलेली असली पाहिजे असें चीफ जस्टिससाहेबांना वाटतें. 'अप्रीति' म्हणजे प्रेमाचा अभाव, या अर्थावर स्ट्रॅचीसाहेबांनीं लावलेल्या पाह्याळामुळें ज्युरीचे मनावर कांहींहि परिणाम झाला नसेल असें मानण्यास काय आधार आहे, हें कसें तें आम्हांस समजत नाहीं. चीफ जस्टिससाहेबांनीं केलेल्या विवेचनानें स्ट्रॅचीसाहेबांच्या राजद्रोहाच्या व्याख्येंत जरासा फेरफार झाला, परंतु १२४ अ या कलमाचा अर्थ जसा करावयास पाहिजे तसा त्यांनीं केलेला नाहीं; हें उघड आहे. १२४ अ या कलमांतील 'स्पष्टीकरण' खुलाशादाखल नसून अपवादात्मक आहे, व या कलमांतील मुख्य भागाचा व 'स्पष्टीकरणाचा' परस्पर विशेष संबंध नाहीं असेंच मुंबई हायकोर्टांतील त्रिमूर्तीचें ऐक्यमत झालें. 'अप्रीति' या शब्दाचा अर्थ प्रेमाचा अभाव, असा केला काय, किंवा 'प्रेमाविरुद्ध सर्व मनोवृत्ति' असा केला काय, दोन्ही अर्थांचा प्रजापक्षावर बहुतेक सारखाच परिणाम झाल्यावांचून राहणार नाहीं. पहिल्या अर्थापेक्षां दुसरा अर्थ प्रजापक्षास अधिक हितावह आहे हें खरें; तथापि कोणतीहि व्याख्या घेतली तरी 'अप्रीतीचा' निश्चयात्मक अर्थबोध होत नाहीं. 'अप्रीति' शब्दाचा अर्थ "प्रेमाविरुद्ध सर्व मनोवृत्ति" असा ठरला खरा, पण "प्रेमाविरुद्ध सर्व मनोवृत्ती" याचा मुक्रर अर्थ कोठें ठरला आहे? स्ट्रॅचीसाहेबांची व्याख्या व्या, प्रत्येक व्याख्येचा उपयोग नेहमींच्या व्यवहारांत 'अप्रीती' शब्दाचा अर्थ साधारणपणें समजण्यापलिकडे कांहींहि नाहीं. "प्रेमाविरुद्ध मनोवृत्ति" या शब्दांचा अर्थ अँस्टन साहेबांसारखे जज्ज अद्वातद्वा करूं शकतील व 'अप्रीति' या शब्दाचा अर्थ स्पष्ट व मुक्रर न ठरल्यामुळें व्याख्यात्याचें व लेखकाचें जीवित जज्ज साहेबांच्या मर्जीवर अवलंबून राहणार हें उघड आहे. सरहद्दीपर निष्करण

लढाई माजवल्यामुळे हिंदुस्थानच्या गरीब जनतेस भयंकर करांचें ओझे सोसावें लागत आहे व त्यामुळे हिंदुस्थान देश अधिकाधिक खंगावत चालला आहे, हें वाक्य वाचल्यामुळे वाचकांच्या मनांत येणारा विचार 'प्रेमाचे विरुद्ध' आहे किंवा कसें हें ओळखण्याचें साधन काय आहे ?

जज्जसाहेबांनीं म्हटलें अनुक मजकूर 'प्रेमा' विरुद्ध मनोवृत्ति उत्पन्न करणारा आहे कीं, ठरला तो लेख राजद्रोही; वरें, हा लेख 'प्रेमाविरुद्ध मनोवृत्ति' उत्पन्न करणारा नाही, अशी जज्जसाहेबांची लहर लागली कीं ठरला लेख राजनिष्ठ. कोणतेंहि भाषण किंवा लेख राजद्रोही आहे किंवा कसें हें मुक्रर ठरविण्यास निश्चयात्मक साधन नसल्यामुळे सर्व गोष्टी जज्जावर अवलंबून राहाणार. १८७० सालीं १२४ अ हें कलम स्पष्टीकरणांसह अमि-प्रायार्थ निरनिराळ्या कायदेपंडितांकडे दाखविण्यांत आलें होतें. 'अप्रीति' या शब्दाचा अर्थ स्पष्ट व मुक्रर ठरविलेला नसल्यानें मुद्रणस्वातंत्र्यावर पाहिजे त्यावेळीं जज्जास गदा आणितां येईल, म्हणून हा कायदा पास करूं नये, अशी सूचना कांहीं प्रख्यात गृहस्थांनीं त्यावेळीं केली होती. १८७० सालीं १२४ अ या कलमास वरील प्रकारचा आक्षेप आणणाऱ्या मंडळींत चीफ जस्टिस सर लॉरेन्स पील, मद्रासचे अॅडव्होकेट जनरल मि. जी. नॉर्टन, कायद्यासंबंधाचे कायमचे सल्लामदतगार जे. कॉन्केन वगैरे मोठमोठे कायदेपंडित होते. 'अप्रीति' या शब्दाचा अर्थ कायद्यानेंच मुक्रर केलेला नाही असें स्ट्रॅचीसाहेबा-प्रमाणेंच वरील गृहस्थांना वाटलें होतें. वरील तक्रारीस त्यावेळच्या लॉ कमिशनरांनीं असें उत्तर दिलें कीं, 'स्पष्टीकरणांत' 'अप्रीतीचा' अर्थ व्याच अंशानें मुक्रर ठरविलेला आहे, तेव्हां जज्जसाहेबांचें लहरीवर मुद्रणस्वातंत्र्य अवलंबून राहील अशी भीति वाळगावयास नको. १२४ अ या कलमांतील 'स्पष्टीकरण' खुलाशादाखल असून अपवादादाखल नाही, व त्या 'स्पष्टीकरणांत' 'अप्रीति' या शब्दाची व्याख्या केलेली आहे अशा झोकाचें मत मि.

स्टीफन यांनीही व्यक्त केलेले आहे. सरकारच्या कायद्याने स्थापिलेल्या सत्तेची उठथापालथ करण्यास वाचक प्रवृत्त होण्यासारखे किंवा कायदेशीर अंमलाचा प्रतिकार मनगटाच्या जोराने करण्यास वाचक प्रवृत्त होण्यासारखे लेख राजद्रोही म्हणावयाचे; मि. स्टीफन यांच्या या व्याख्येस चीफ जस्टिस आदिकरून हायकोर्टांतील त्रिमूर्तीची संमति नाही. १२४ अ या कलमाचे 'स्पष्टीकरणांत' 'अप्रीतीचा' अर्थ नसून 'अप्रीतीचा' अर्थ निरनिराळ्या जज्जनांनी निरनिराळ्या वेळीं पाहिजे तसा करावा व लेखकाच्या मनांतील हेतु मुक्र ठरविण्यासाठीं पुराव्यावाहेरील हव्या तितक्या गोष्टींचें हवें तितकें साहाय्य घ्यावें असा मुंबई हायकोर्टाचा अखेरचा ठराव झालेला आहे. स्टॅची-साहेबांनीं राजद्रोहाची जी नवीन व्याख्या केली ती हायकोर्टाचे फुलबेंचनें बहुतेकांशीं कायमच केली असें म्हणण्यास हरकत नाही. याप्रमाणें राजद्रोहाची नवीन, भयंकर, व वेळोवेळीं पालटणारी व्याख्या झाल्यामुळें प्रजापक्षावर सांप्रत भयंकर प्रसंग गुदरला आहे. या नवीन व्याख्येमुळें रा. टिळक यांना कारागृहवास सोसावा लागला इतकेंच नव्हे; तर ज्या तत्त्वामुळें प्रजापक्ष अस्तित्वांत आला, ज्यामुळें राष्ट्रीयसभा भरवून निरनिराळ्या दर्जाच्या लोकांच्या मनांत टोंचून राहणारीं दुःखें इंग्रज सरकारपुढें बोलून दाखविणें शक्य झालें, ज्या तत्त्वामुळें निरनिराळ्या राजकीय चळवळी करून हिंदु-स्थानांत लोकमत तयार करूं अशी उमेद पुढाऱ्यांस धरितां आली, त्या तत्त्वावर स्टॅचीसाहेबांच्या भाषणांमुळें काळेकुड्ड डांवर फासलें गेलें असें आम्हांस वाटतें. १८५७ च्या जाहीरनाम्यानें महाराणी सरकारनें जे हक्क आम्हांस दिले " त्या हक्काची पायमल्ली सरकार करीत आहे " असें म्हणण्याचीहि आतां वेळ उरली नाही. सरकारविरुद्ध तक्रार करण्याचा जो अधिकार महाराणी सरकारच्या प्रत्येक प्रजाजनांस आहे तो अधिकार मुंबई इलाख्यांतील लोकांस लोकमत जागृत करून सांप्रतच्या राज्यव्यवस्थेंत इष्ट

फेरफार घडवून आणण्याचा जर आम्हांस नाही, तर ताटाखालच्या मांजराइतकीच आमच्या पुढाऱ्यांची निकृष्ट दशा होणार नाही काय ? कायदे कौन्सिलांत लोकनियुक्त सभासद असावेत, असा पार्लमेंटने जो कायदा पास केला, तो कायदा हिंदुस्थान सरकारच्या त्यावेळच्या राज्यव्यवस्थेच्या तत्त्वाविरुद्ध लोकमत राष्ट्रीय सभेने जागृत केले म्हणूनच पसार करण्यांत आला नाही काय ?

वरिष्ठ प्रकारच्या अधिक जागा नेटिव्हांस मिळाल्या पहिजेत. या स्तुत्य हेतूने हिंदुस्थान सरकारविरुद्ध तक्रार करणाऱ्या महात्म्याने हिंदुस्थानांत एक प्रकारचे लोकमत जागृत केले म्हणूनच एकाच वेळी हिंदुस्थानांत व इंग्लंडांत सिव्हिल सर्व्हिसची परीक्षा व्हावी असा पार्लमेंटने ठराव पसार केला नाही काय ? हिंदुस्थान सरकारच्या उधळपट्टीमुळे प्रजा कंगाल होत आहे अशी सरकारविरुद्ध राष्ट्रीय सभेने ओरड केल्यानेच पार्लमेंटने रॉयल कमिशन नेमले नाही काय ? प्रजापक्षाची कोणतीहि चळवळ घ्या, त्यांत दोन प्रकारच्या तक्रारी असतात. कांहीं तक्रारी राज्यव्यवस्थेत सरकारने मान्य केलेल्या तत्त्वांविरुद्ध असतात व कांहीं तक्रारी सरकारच्या विवक्षित कृत्यांविरुद्ध असतात. सरकारच्या कृत्यांविरुद्ध तक्रारीचे स्वरूपहि बऱ्याच अंशी राज्यव्यवस्थेतील तत्त्वांविरुद्धच असते. अधिकारारूढ असलेल्या पक्षाविरुद्ध म्हणजे त्यावेळच्या सरकारविरुद्ध तक्रार करणारा ज्याप्रमाणे इंग्लंडांत एक पक्ष असतो त्याप्रमाणे हिंदुस्थानांतहि अधिकारी वर्गाविरुद्ध प्रजापक्ष असणे अत्यंत जरूरीचे आहे. इंग्लंडांतील विरुद्ध पक्ष अधिकारी वर्गास हांकून लावून आपल्या हातांत अधिकार घेतो; त्याप्रमाणे हिंदुस्थानांत घडवून आणणे इष्ट नाही, हे प्रजापक्षास पूर्ण माहीत आहे. तथापि आपल्या हातांत पूर्ण अधिकार घ्यावा अशी चळवळ करणाऱ्यांची इच्छा आहे असें अॅस्टनसाहेबांसारखे जज पर्यायाने म्हणू लागले आहेत. इंग्लंडांतील विरुद्ध

पक्षाची उपमा राष्ट्रीय सभेस देण्यांत येते, याचें कारण राष्ट्रीय सभा अधिकारी वर्गाविरुद्ध प्रजेचीं गाव्हाणीं सरकारचे कानांवर घालते एवढेंच असून त्या पलीकडे कांहींहि नाहीं, हें कित्येक युरोपियन न्यायाधीशांस समजेनासें झालें आहे. न्यायाधीशांचीं मते आपल्याविरुद्ध कलुषित व्हावीत हें आमचें दुर्दैव समजलें पाहिजे. राजकीय चळवळीविरुद्ध न्यायाधीशांच्या मनांत कुजक्यानासक्या कल्पना शिरलेल्या, 'अप्रीति' शब्दाच्या अर्थाची ओढाताण करण्याचा अधिकार असल्या न्यायाधीशांस मिळालेला, न्यायाधीशांच्या मनांतील विचार सिद्ध गोष्टीदाखल वापरण्याची पूर्ण सुभा, अशा स्थितींत राजकीय चळवळींत पडणें म्हणजे आपण होऊन आपल्या पायांत विड्या ठोकून घेणें आहे. प्रत्येक बागेदार वर्तमानपत्रकारास कारागृहवास सोसावा लागेलच असें आमचें म्हणणें नाहीं. सरकार एकाद दुसऱ्यासच तुरुंगांत धाडण्याचा उद्योग करील. पण पाहिजे त्यास कायद्याचे तावडींत पकडण्याचा सरकारास अधिकार स्ट्रॅचीसहेवांनीं दिला आहे हें विसरतां कामा नाहीं. राष्ट्रीय सभेच्या सर्व सभासदांची रवानगी अंदामानाकडे करण्यांत येईल असें जरी नसलें, तरी या सभासदांपैकीं पाहिजे त्यांच्यावर क्रियाद लादण्याइतका राजद्रोहाचा कायदा स्ट्रॅची सहेवांनीं फिरविला आहे. राष्ट्रीय सभा, प्रांतिक सभा, यांच्यावर भयंकर प्रसंग गुदरला आहे, असें सांगितल्यानंतर किरकोळ चळवळी करण्याची स्थिति सांप्रत कशा प्रकारची झालेली आहे, हें सांगण्याची जरूरी नाहीं. गोरक्षणाचे पुढाऱ्यांचे कपाळीं कारागृहवास भोगावा लागेल, देशी कपडा वापरा म्हणणारांना साडेतीन वस्त्रांचा पोषाख करून लबाडी चोरी करणारांवर कावाडकष्ट करावे लागतील, श्रीगणपती महोत्सवाचे वेळीं व्याख्यानें देणाऱ्यांना समाजांतील अति नीच बदमाशांच्या पंक्तीस बसून जाड्याभरड्या भाकरीचा तुकडा मोडण्याचा प्रसंग येईल, श्रीशिवाजी महाराजांची कीर्ति चोहोंकडे पसरवी म्हणून खटपट

करणाऱ्यांपैकीं एकाला आज वरील सर्व यातना सोसाव्या लागत आहेतच—
 वर्क शिकविणाऱ्या प्रोफेसरला फरासखान्यांतील केव्हां बोलावणें येईल याचा
 नेम नाही; हॅमडन, वांशिंग्टन, क्रॉमवेल, नेपोलियन, शिवाजी, बाजीराव,
 माधवराव—यांचीं चरित्रें सरस भाषेनें लिहिणाऱ्या इतिहासकारांना १२४ अ
 या कलमाखालीं केव्हां पकडण्यांत येईल या धास्तींत दिवस कंठले पाहि-
 जेत; स्वराज्याचा उपभोग घेणाऱ्या लोकांच्या सुखाचें वर्णन करणाऱ्या कवीनें
 पोलिस भेटावयास आला असतां भीतीनें गांगरून गेलें पाहिजे; शिवाजीच्या
 वेळचें नाटक करणाऱ्या मण्डळीनें आपला धंदा सोडून देण्याची तयारी
 केली पाहिजे; स्कॉटप्रमाणें ऐतिहासिक कादंबऱ्या लिहून राष्ट्रीय-
 त्वाची ज्योत महाराष्ट्रीयानांच्या मनांत पेटवूं इच्छिताऱ्या कादंबरीकारानें पुन्हां
 सामाजिक विषयांकडे वळण्यापूर्वींच डोंगरीची वाट धरण्यास तयार असलें
 पाहिजे. आमच्या कवितेंत, आमच्या नाटकांत, आमच्या कादंबऱ्यांत, आमच्या
 ऐतिहासिक पुस्तकांत, आमच्या वर्तमानपत्रांत—कोठेंहि उच्च विचार किंवा
 उदात्त मनोविकार असतां कामा नये, कारण परसत्तेखालीं उच्च विचार व
 उदात्त मनोविकार यांचाहि फैलाव प्रसंगविशेषीं राजद्रोही होऊं शकतो—
 असें स्ट्रुचीसाहेब यांचें मत आहे. मुंबईच्या हायकोर्टानें १२४ अ या कलमाचा
 जो विचित्र अर्थ केला त्यामुळे प्रजापक्षाची कशी दैना झाली आहे हें वरील
 विवेचनावरून वाचकांच्या ध्यानांत येईल. प्रजापक्षाच्या पुढाऱ्यांनीं अशा
 प्रसंगीं कसें वागलें पाहिजे याचा विचार सवडीनुसार करण्याचें योजिलें आहे.

* प्रजापक्षानें अधिक जोरानेंच पुढें पाऊरु टाकलें पाहिजे

प्रारभ्यते न खलु विघ्नभयेन नीचैः
प्रारभ्य विघ्नविहिता विरमति मध्याः ।
विघ्नैः पुनः पुनरपि प्रतिहन्यमानाः
प्रारब्धमुत्तजना न परित्यजन्ति ॥

—मर्तृहरि

‘अप्रीति’ या शब्दाचा अर्थ हायकोर्टानें मुक्रर न ठरविल्यानें व लेखकाचे मनांतील हेतु ओळखण्याकरतां पुराव्याबाहेरील अकांतर गोष्टींचें साहाय्य घेण्याची मनाई हायकोर्टानें न केल्यामुळें प्रजापक्षाची सांप्रतची स्थिति कशा प्रकारची झाली आहे याचें वर्णन गेल्या खेपेस आम्ही केलेंच आहे. केसरीवरील खटल्यामुळें राजद्रोहाच्या व्याख्येचाहि खुलासा झाला नाहो, किंवा ज्या लेखांवरून किर्याद लावण्यांत आली तशा प्रकारचे लेख राजद्रोहीच असतात, असेंहि ठरलें नाहीं. कायद्यानें घातलेली मर्यादा स्पष्ट असली म्हणजे त्या मर्यादेचा अतिक्रम न होऊं देण्याचीं खबरदारी लेखकास घेतां येते, किंवा कायद्याचा जरी उघड उघड अर्थ करतां येत नसला तरी राजद्रोही लेखाचा नमुना लेखकाचे पुढें असल्यास नमुन्यावर लक्ष ठेवून लेखकास आपली लेखणी चालवितां येते. परंतु कोठपर्यंत धांव मारण्यास कायद्याचीं परवानगी आहे, हें समजण्यास केसरीवरील खटला विशेष उपयोगी पडेल, असें आम्हांस वाटत नाहीं. केसरीवरील खटल्याचा

निकाल होण्यापूर्वी १२४/अ या कलमाचा अर्थ व्याच अंशीं मुक्र ठरलेला होता. ता. १४ सप्टेंबरपूर्वी राजद्रोहाची व्याख्या अमूकच आहे, असें वहुतेक निश्चयात्मक सांगतां येत असे; पण केसरीवरील खटल्याचेवेळीं स्ट्रॅची सहेबांनीं दिलेलें व्याख्यान व चीफ जस्टिस फॅरन ह्यांनीं या व्याख्यानांतून 'अप्रीति' चा काढलेला अर्थ, यांचा विचार केला असतां राजद्रोहाची निश्चयात्मक व्याख्या आतां कोणासहि करतां यावयाची नाही. 'अप्रीति' म्हणजे 'प्रीतीच्या विरुद्ध मनोविकार' एवढेंच कायतें आतां ठरलेलें आहे. 'प्रीतीच्या विरुद्ध मनोविकार' म्हणजे काय? असा प्रश्न विचारल्यास स्ट्रॅची सहेबांनाहि घोटाळ्यासारखें होईल. वरें, १५ जूनच्या केसरीतील लेखासारखे लेख लिहूं नयेत असें तरी तुम्हांस वाटतें काय? म्हणून प्रश्न विचारल्यास स्ट्रॅची सहेब सांगतील कीं, २२ जून रोजीं पुण्याची जी स्थिति होती तसल्या स्थितींत मात्र १५ जूनच्या केसरीतील लेख राजद्रोही ठरतील. १५ जूनच्या केसरीतील लेख १८९५ सालीं राजद्रोही ठरले नसते, किंवा १८९६ सालींहि त्या लेखांमुळें केसरीकारास अठरा महिने कारागृहवास भोगावा लागला नसता. केसरीवर खटला भरून राजद्रोहाचीहि व्याख्या सरकारनें मुक्र ठरवून घेतली नाही. इतकेंच नव्हे तर आणखीन वर्ष दीड वर्षांनीं १५ जूनचा लेख पुन्हां एखाद्यानें प्रसिद्ध केल्यास त्यास खात्रीनेंच शिक्षा होईल अशा प्रकारचाहि निकाल राजपक्षास मिळाला नाही. केसरीवरील खटल्याचे निकालानें प्रजापक्षास तर वाईट वाटतच आहे. पण राजपक्षासहि वरील मुद्दे डळमळीत राहिल्यामुळें समाधान वाटणें शक्य नाही. अशी स्थिति असल्यामुळें प्रजापक्षाप्रमाणें राजपक्षानेंहि हा खटला प्रिव्हि कौन्सिलपुढें गेला पाहिजे, असा हद्द धरावयास पाहिजे होता. प्रजापक्षाविरुद्ध भलत्या सलत्या कल्पनांना न्यायमंदिरांत यथेच्छ खिदळूं देणारे अॅस्टन सहेबांसारखे जज्ज राजपक्षास नेहमींच मिळतात असें नाही. राज्यकारभा-

राचा अवजड गाडा भयंकर प्रसंगांतून हाकून नेत असतांनाहि गाडीवानाला काडीचीहि तखलीफ सोसावी लागूं नाहीं म्हणून रस्त्यांतील कायदेशीर अडथळ्यांचे निव्वळ दंडेलीनें चूर्ण करणारा स्ट्रॅची साहेबासारखा जवान मर्द राजपक्षास नेहमींच लाभतो, असेंहि नाहीं. इंग्लंडांत राजपक्षाची झालेली सरशी, लिबरलरसारख्या सेक्रेटरीवर सर्वस्वी अवलंबून रहाणारा स्टेट सेक्रेटरी, प्रजापक्षावर तिलांजलि सोडण्यास सिद्ध झालेले टाइम्स सारखे अँग्लो-इंडियन पत्रकार, माथेफिरू अँग्लो-इंडियनांच्या वरलण्यास बली पडण्याइतका लेचापेचा गव्हर्नर, राष्ट्रीय सभेचा नायनाट केव्हां करूं म्हणून टपून बसलेल्या स्वार्थसाधूंना हर्षवायु होण्यासारखा वरील योग पूर्वी कधींहि जुळून आला नव्हता. इंग्लंडचे लोक स्वभावतः न्यायप्रिय, दयाळू व उदार अंतःकरणाचे आहेत; तेव्हां इंग्लंडांत प्रजापक्षाची छाप आज नाहीं उद्यां पडल्यावांचून रहाणार नाहीं. लिबरलपक्ष पुरा अधिकारारूढ होऊन हिंदुस्थानाच्या हिताकडे विशेष लक्ष पुरविणारे गृहस्थ स्टेट सेक्रेटरी होतील, व टाइम्ससारख्या क्षुद्र बुद्धीचें सांप्रतचें प्रस्थ अजिवात नष्ट होऊन राष्ट्रीयसभेच्या मागण्या दिल्याच पाहिजेत असें राजपक्षास म्हणावें लागेल. नेटिव्ह वर्तमानपत्रांत खरा राजद्रोह भरलेला आहे असें जर राजपक्षास वाटत असलें तर मग ते मुस्कटदाबीच्या कायद्यास पुन्हां जिवंत करण्याचा उद्योग तरी कां करीत नाहींत ? १२४/अ या कलमाला विद्रूप करून लोकनायकांना भिवविण्यापेक्षां सरळ मार्गानें मुस्कटदाबीचा कायदा पुन्हां असलांत आणला असता तर न्यायमंदिराची विटंबना करणारे दिवस पहाण्याचें कोणाच्याहि नशीबीं आलें नसतें. कायदे कौन्सिलच्या यंत्रास भयंकर गति देऊन राष्ट्रीय सभेची वाढ खुंटविण्याच्या नादास राजपक्ष लागला नाहीं. याचें कारण असें आहे कीं, असल्या द्वेषमूलक कायद्यास इंग्लंडचे उदार लोक वर्ष दीड वर्षांहून अधिक वेळ कायद्याच्या पुस्तकांत नांदू द्यावयाचे नाहींत, इतके समजण्याइतकी टाइम्ससारख्या नेटिव्ह

द्वेष्ट्यांस अकळ आहे. रँडसाहेबांच्या खुनाचा फायदा घेऊन सर्व नेटिव्हां-
 विरुद्ध काढलेल्या भेसूर स्वरानें आकाश पाताळ दणाणून सोडणाऱ्या टाइम्स-
 सारख्या राजपक्षाच्या लांगूलचालकास न्यूटनशाहीतील घटिका दीड घटिकेच्या
 साम्राज्यापेक्षां राष्ट्रीय सभेच्या पुढाऱ्यांना कायमचे बुचकळ्यांत पाडण्याइतकी
 १२४/अ कलमाची मान मुरगळणें अधिक श्रेयस्कर वाटावें यांत काहीं
 नवल नाहीं. नवीन कायदा करून राष्ट्रीय सभेची कायमची पिच्छेहाट कर-
 ण्याचें अवसान राजपक्षांत नाहीं; कारण इंग्लंडच्या लोकांची खात्री करण्या-
 इतकें सत्याचें पाठवळ त्यांना कोठें आहे? अशा स्थितींत १२४/अ या
 कलमाची मर्यादा अकुंचित करावी, हाच निर्भय मार्ग आहे, असें राजपक्षास
 वाटलें व राजपक्षास अनुकूल असा निकाल सांगून स्ट्रॅचीसाहेबांनीं सदरील
 कलमाचे हायपाय मोडून टाकले. रँडसाहेबांच्या खुनासंबंधानें टाइम्सच्या
 फाजील लेखामुळे राजकीय चळवळ करणारे पुण्यांतील पुढारी अँग्लो-
 इंडियनांच्या मेंदूंत खिळून गेले असतां, १२४/अ कलमाच्या योग्य विस्तारास
 स्ट्रॅचीसारख्या सामान्य पुरुषानें गवसणी घालण्याचा प्रयत्न करावा, व हा
 प्रयत्न निष्फळ होऊं नये म्हणून स्ट्रॅचीसाहेबांच्या अवलपघळ वक्तृत्वा-
 कडे मुंबई हायकोर्टानें दुर्लक्ष करावें, या गोष्टी होऊं नयेत तर व्हावें तरी
 काय? शिवाजी महाराजांचा जन्मोत्सव बेकायदेशीर आहे किंवा राजपक्षास
 हानिकारक आहे अशा अर्थाचें एकहि वाक्य, लँक्सहेव, लँगसाहेव किंवा
 स्ट्रॅचीसाहेव यांच्या भाषणांस सांपडत नाहीं. इतकेंच नव्हे तर १५ जूनच्या
 केसरींतील लेख रँडसाहेबाचा खून झाला नसता तर राजद्रोही ठरले नसते,
 अशी अर्धवट कबुली स्ट्रॅची साहेबांनीं आपल्या भाषणांत पर्यायानें दिलेली
 आहे. पुण्यांतील पुढाऱ्यांची राजकीय चळवळ राजपक्षाच्या डोळ्यांत फार
 दिवस सलत होती. दुष्काळाचे वेळीं सार्वजनिक सभेनें वजावलेल्या उत्कृष्ट
 कामगिरीमुळे टाइम्सकारास हजार नांग्या एके ठिकाणीं मारल्या असतां

होणारी वेदना होऊं लागली होती. वेलवी कमिशनपुढें पुण्याच्या प्रो. गोखल्यांनीं मिळविलेली वाहवा ऐकून व नेटिव्हांच्या महत्त्वाकांक्षेस दडपणाच्या वरवंट्याचें प्रोफेसर मजकुरांनीं रेखाटलेलें हृदयद्रावक चित्र पाहून टाइम्सकाराच्या अंगाचा तर दाह होऊन गेला होता. पण नेटिव्हांचा द्रोह करणाऱ्या टाइम्ससारख्यांचा हात त्यावेळीं वर चढला नव्हता. पुण्यांतील पुढाऱ्यांच्या केसासहि धक्का लागल्याची वार्ता ऐकून उदार अंतःकरणाचे इंग्लंडचे लोक त्यावेळीं क्षणभर देखील स्वस्थ बसले नसते. पण कोणी दुष्टानें रँडसाहेबाचा खून केल्यामुळें राष्ट्रीय सभेस पाण्यांत पहाणाऱ्यांचें फावलें, व तेव्हां पासून इंग्लंडच्या लोकांचीं मनें कलुषित करण्याच्या पापकृत्यांस त्यांनीं प्रारंभ केला. पुण्यांतील पुढाऱ्यांस हतवीर्य करून महाराष्ट्रांत राष्ट्रीय चळवळ करणाऱ्यांना व महाराष्ट्रभर राष्ट्रीयत्वाच्या अत्युच्च कल्पनेचा फैलाव करूं पहाणाऱ्यांना मोवटाहून मोवट व गोगलगाईहून मऊ करून सोडण्याचा पुणेकरांच्या छळवादी अँग्लो-इंडियन पत्रांचा हेतु आहे. पुणेकरांच्या नांवलौकिकांत प्रो. गोखल्यांनीं जर वेलवी कमिशनपुढें भर घातली नसती तर प्रो. साहेबांस सपशेलच माफी मागण्याचा प्रसंग आला नसता. सार्वजनिक सभा, श्री गणपति उत्सव, श्रीशिवाजी जन्मोत्सव, वगैरे राजकीय, धार्मिक व ऐतिहासिक चळवळींत जर रा. टिळक पडले नसते, तर १५ जूनचे केसरींतील लेखावरून त्यांच्यावर फिर्याद करावी असा टाइम्सकारांनीं सल्ला दिला नसता, व फिर्याद झाली असती तरी स्ट्रॅची-साहेबांच्या मेंदूंत आवेशाचा एवढा पूर आला नसता. रा. टिळक यांना अठरा महिन्यांची सकतमजुरीची शिक्षा झालेली ऐकून वाटलेल्या आनंदाचे भरांत टाइम्सकारांनीं कुजक्या बुद्धीनें महाराष्ट्रियांस जो उपदेश केला आहे त्याचें मनन केलें असतां पुणेकरांवर संकटें कोसळविणाऱ्यांचा हेतु काय होता, हें कोणासहि समजणारें आहे. महाराणी सरकारनें, पार्लमेंटनें, व निरनि-

राज्या व्हाइसरायांनीं निरनिराळ्या प्रसंगीं आम्हां प्रजाजनांस कोणते हक्क दिले आहेत व कोणते हक्क देऊं केले आहेत, इंग्रजी राज्यांत दाद मागण्याचे कायदेशीर मार्ग कोणचे आहेत, कोणची कर्तव्यगारी पैदा केली असतां इंग्रज खूब होऊन आम्हांस विशेष महत्त्वाचे राजकीय हक्क खैरात करण्यास तयार होतील, वगैरे गोष्टींचें पूर्ण ज्ञान सर्व प्रजाजनांस करून देण्याच्या कामांत विव्वा घालण्याचा टाईम्सकारानें विडा उचललेला दिसतो. मेकालेसारख्या उदार अंतःकरणाच्या महात्मांनीं वाघिणीचें दूध आम्हां प्रजाजनांस पाजिलें. तेव्हां इंग्रजी विद्येनें आम्हांस दिलेल्या राजकीय शिक्षणाचा पसारा सर्व हिंदुस्थानभर जर आम्हीं माजविला नाही, आमच्यांतील प्रत्येक इसमास हक्क मिळविण्याच्या कायदेशीर पद्धतीचें ज्ञान करून देऊन मेकालेसाहेबांनीं उत्पन्न केलेल्या शार्दूलविक्रीडिताची मौज आमच्या राज्यकर्त्यांस दाखवून त्यांच्या तोंडून धन्यवाद जर आम्ही काढले नाहीत, तर मेकालेसारख्या महात्मांच्या शिष्याशापास आम्हीं पात्र होऊं, हें कोणीहि विसरूं नये. सष्ट्रीय सभा केवळ सुशिक्षितांची असून सर्व प्रजाजनांचें तिला पाठवळ नाही, असा वेडगळपणाचा आरोप छिद्रान्वेषी टाईम्सकार राष्ट्रीय सभेवर करीत असतात; हा आरोप खोटा ठरविण्याचा उद्योग पुण्यांतील पुढारी इतर प्रांतांतील पुढाऱ्यांप्रमाणेंच करीत आहेत. जुलमाचा प्रतिकार कायदेशीर रीतीनें करण्याची इच्छा, आपल्या तक्रारी राजदरवारीं नेऊन दुःखाचें निरसन करून घेण्याची आशा, व अधिक हक्क संपादन करण्याची हांव ह्या गोष्टी सुशिक्षित व अशिक्षित लोकांत सारख्याच नजरेस पडतात. पण या दोन वर्गांत भेद एवढाच आहे कीं, पहिल्या वर्गास इंग्रजी पद्धतीचें धोरण पूर्णपणें माहीत असल्यामुळें आपले खटले राजदरवारांत शिरकविण्याचे कायदेशीर मार्ग कोणचे आहेत हें त्यांस दुसऱ्यानें शिकवावें लागत नाही. महाराष्ट्रांतील सर्व प्रजेला दाद मागण्याचे मार्ग ठाऊक असते म्हणजे सार्वजनिक सभेला

दुष्कालाचेवेळीं एवढी यातायात करण्याची पंचाईत पडली नसती. राजकीय शिक्षणाचा फैलाव सर्व देशभर होऊं द्या, म्हणजे राष्ट्रीयसभा आज जें काम करीत आहे तेंच काम शिरावर घेण्याचें सामर्थ्य प्रत्येक खेड्यापाड्यास येईल. मग अर्थात्च हल्लींच्याप्रमाणें राष्ट्रीय सभेवर खोटेनाटे आरोप करण्यास टाईम्सकारासहि लाज वाटूं लागेल. राष्ट्रीय सभेच्याद्वारे सुशिक्षितच लोक केवळ मागण्या मागत नसून सर्व राष्ट्र राष्ट्रीय सभेसारख्या राजकीय सभांनीं थवथवून गेलें आहे, अशी इंग्लंडच्या लोकांची खात्री करून दिली पाहिजे. राष्ट्रीय सभेचे उद्योग फलद्रूप होत नाहींत ह्याचें कारण असें आहे कीं, प्रजेचीं दुःखें सुशिक्षितांनीं बोलून दाखविलीं असतां इंग्लंडचे लोकांस तीं बरोबर पटत नाहींत. म्हणून प्रजेचीं दुःखें प्रजेनेंच बोलून दाखविलीं पाहिजेत, वकिलानें मध्यें बोलावयाचें कारणच राहूं नये, अशा प्रकारचें राजकीय शिक्षण सर्व राष्ट्रांत देण्याचें काम करण्यास पुढाऱ्यांनीं खऱ्या मनोभावानें प्रारंभ केला पाहिजे. हें काम जबाबदारीचें व जोखमीचें आहे खरें, तथापि हें काम केऱ्यावांचून, राष्ट्रीयसभेच्या मागण्या सर्व प्रजाजातांच्या हाडांमांसांत मिसळल्या आहेत असें सिद्ध करून दाखविल्यावांचून इंग्लंडांत राष्ट्रीय सभेस योग्य मान कधींहि मिळावयाचा नाहीं. यात्रा, उत्सव, पर्वणी, कोणच्याहि निमित्तानें लोकांचा जमाव जमल्यास तेथें आमचे राष्ट्रीय सभेचे मिशनरी हजर असलेच पाहिजेत. प्रत्येक गावांत, प्रत्येक खेड्यांत, प्रत्येक क्षोपडींत आमचे पुढारी किंवा आमच्या पुढाऱ्यांचें चेले दृष्टीस पडले पाहिजेत. प्रजेला दुःख होत असतें, पण दुःखाचें कारण समजत नाहीं, दुःखाचें निवारण करण्याचे मार्ग कळत नाहींत, कोणत्या भाषेनें दुःखें बोलून दाखविलीं असतां आमच्या राज्यकर्त्यांच्या मनावर इष्ट परिणाम होईल, कोणाचे हातांत अर्जी दिली असतां समाधानकारक निकाल मिळेल, सर्वांनीं एके ठिकाणीं जमून केलेल्या तक्रारींत उदार अंतःकरणाचे इंग्रजांस कोणची दिव्य शक्ति दृष्टीस पडते,

हें सर्व खुलासेवार रयतेस समजल्याशिवाय प्रजापक्षाचें पाऊल कधीहि पुढें पडणार नाहीं. रयतेस राजकीय शिक्षण देण्याचे भानगडींत पडणारास स्ट्रॅची-साहेबांसारखे न्यायाधीश अठरा महिने सकत मजुरीची शिक्षा केव्हां देतील, याचा नेम नाहीं, हे खरें आहे. आमच्या दैवदुर्विपाकानें प्रिव्हिकौन्सिलान्तहि स्ट्रॅचीसाहेबांची राजद्रोहाची व्याख्या कायम ठरली तर प्रजापक्षास अनुकूल असा नवीन कायदा करण्यास सरकारला सतत विनंति करून स्ट्रॅचीसाहेबांची व्याख्या सरकारकडून हाणून पाडण्याचें अविश्वांत श्रम करण्यास आम्हीं तयार असलें पाहिजे. स्ट्रॅचीसाहेबांची व्याख्या बदलेतों निदान सरकारचे कृत्यांवर तरी टीका करण्याची आम्हांस सवलत आहे व अप्रीतीचा अर्थ मुक्कर ठरलेला नाहीं, हें नीट ध्यानांत धरून आम्हीं आमचें नेहमीं वें काम अधिक नेटानें करण्यास झटलें पाहिजे. सरकारचे विरुद्ध मनोविकार उत्पन्न करण्याची आपली खटपट नाहीं असें मनोदेवता आम्हांस सांगत असल्यावर, कायदेशीर हक्कांकरितां कायदेशीर पद्धतीनें आम्हीं भांडत आहों अशी स्वतःची खात्री असल्यावर, मग राजकीय शिक्षणाचा फैलाव करण्याचें काम शपाट्यानें करण्यास कशाचीहि भीति नाहीं. १२४/अ या कलमाचा अर्थ हायकोर्टाचे ठरावांत मुक्कर ठरलेला नसल्यामुळें, अंधारांतून चांचपडत जाण्याचें राजकीय चळवळ करणारांचे नशिबी आलें आहे. कर्तव्यापासून पराङ्मुख होऊन जनांत छी थू करून घेण्याची जर तुमची सोय नसेल, तर या अंधार प्रदेशांतून जाण्याच्या योग्य कायद्याच्या ज्ञानाची काठी हातांत धरा, राजकर्त्यांच्या द्रोहास मनाला शिवूंहि देऊं नका, मग अंधारांतील खांचखळग्यांत दुर्दैवानें पडण्याची पाळी आल्यास त्या प्रसंगांतून पार पडून जाण्याचें मानसिक धैर्य खात्रीनें तुमच्या अंगीं येईल. राज्यकारभारांत ढवळाढवळ करणाऱ्यांचें कपाळीं असले सोहाळे विधीनेंच लिहिलेले आहेत, तेव्हां त्यांना भिऊन काय उपयोग ? राष्ट्रीय सभेसारख्या राजकीय चळवळीच्या धंद्यांत पडणाऱ्यांनीं

तुसंगावाहेरील आपली स्थिति विकृति समजून कारागृहवासास प्रकृति
 समजल्यावांचून मनाचें केव्हांहि समाधान व्हावयाचें नाहीं. टाइम्ससारखे
 नेटिव्ह-द्वेषटे प्रजापक्षाची राखरांगोळी करण्यास उद्युक्त झाले असतां तोड-
 लेल्या तरुप्रमाणें प्रजापक्ष अधिकच जोरानें पुढें पाऊल टाकीत आहे, असें
 इंग्लंडच्या प्रत्ययास जर आम्हीं ह्या प्रसंगीं आपणून दिलें नाहीं, तर आज-
 पर्यंतच्या सर्व उद्योगावर पाणी ओतल्यासारखें होईल.

॥ राष्ट्रीय सभा यशस्वी कशानें होणार

३३३०६६६

यंदाच्या राष्ट्रीय सभेस आतां दोन आठवड्यांचा अवघा अवकाश उरला आहे. उमरावतीच्या राष्ट्रभक्तांची सर्व तयारी झाली असून मद्रास इलाख्यांत व बंगाल्यांत राष्ट्रीय सभेस प्रतिनिधि निवडून देण्याचें काम झपाट्याने चाललें आहे. डिसेंबर महिना म्हणजे राष्ट्रीयसभेच्या धामधुमीचा महिना असल्यामुळे राष्ट्रीय सभेसंबंधाचे विचार येत्या महिन्यांत आम्हां सर्वांचे मनांत विशेष जोरानें येत असतात. गेल्या तेरा वर्षांत राष्ट्रीय सभेने कोणची कामगिरी बजावावयास पाहिजे होती ह्याचा विचार करण्यास ह्या महिन्यासारखी योग्य वेळ दुसरी कोणचीच नाही. राष्ट्रीयसभेमुळे हिंदुस्थानांतील निरनिराळ्या प्रांतांची परस्परांशी ओळख झाली व एका प्रांतावर संकट ओढवेलें असता इतर प्रांत बधुत्वाच्या नात्याने साहाय्य करण्यास धावून येऊं लागले. महाराष्ट्राच्या सांप्रतच्या दुर्दैवाबद्दल मद्रासच्या, व कलकत्त्याच्या लोकांना फार वाईट वाटतें, हें फळ राष्ट्रीयसभेने उत्पन्न केलेल्या एकोप्याचें आहे. आज तेरा वर्षे राष्ट्रीयसभेने जर कोणची विशेष महत्त्वाची कामगिरी बजावली असेल तर ती हीच होय. राष्ट्रीयसभेसारख्या राजकीय चळवळीची आम्हांस अत्यंत आवश्यकता आहे, ही गोष्ट सर्व सुशिक्षितांच्या मनावर पूर्णपणें ठसावयास तेरा वर्षे लागली. एकंदरीत ह्या तेरा वर्षांत राजकीय चळवळी कशा चालव्यात—ह्याचा पहिला धडा अर्धवट शिकण्यापलीकडे आमचें पाऊल फारसे पुढें गेलें नाहीं. कायदेकौन्सिलांत लोकनियुक्त सभासद वसूं लागले इत्यादि कांहीं किरकोळ हक्क आम्हांस मिळाले आहेत; तथापि हे हक्क राष्ट्रीयसभेचा साक्षात् प्रभाव असें मात्र म्हणतां यावयाचें नाहीं.

आमच्या सरकारची राष्ट्रीय सभेविषयी अनास्था, कांहीं अँग्लो-इंडियनांचा
 राष्ट्रीय सभेविषयी उद्दामपणाचा तिरस्कार, उदात्त विचारांच्या इंग्रजी
 मुत्सद्यांनीं राष्ट्रीय सभेची केलेली टाळाटाळी, इत्यादि गोष्टी मनांत
 आणल्या म्हणजे ह्या तेरा वर्षांत राष्ट्रसभेचें काम जशा जोरानें
 व्हावयास पाहिजे होतें, तशा जोरानें झालें नाहीं, असेंच म्हणावें लागतें.
 आमची वाजू जर सत्याची आहे, आमच्या तक्रारी जर खऱ्या आहेत,
 आमच्या अर्जांतून नमूद केलेल्या दुःखांमुळे जर प्रजाजनांच्या खरोखर
 हालअपेष्टा होत आहेत, तर राष्ट्रीय सभेच्या पुढाऱ्यांच्या चळवळी
 अर्धवट व कमजोराच्या असल्यामुळेच आमची दाद लागावी तशी लागत
 नाहीं असें म्हणावयास नको काय ? तेरा वर्षे सतत खटपट केल्यावरहि
 हिंदुस्थानसरकारचे दरबारांत आम्हांस मज्जाव होण्याचें बंद होत नाहीं,
 ह्याबद्दल आमची आम्हांस लाज वाटावयास नको काय ? आम्हीं ज्याकरितां
 भांडतो, ज्याकरितां सरकारचे पायावर अर्जांचीं भिंडोळीच्या भिंडोळीं नेऊन
 ठेवतो, तीं आमचीं गाव्हणीं खरीं आहेत, अशी आमच्या मनाची बालंबाल
 खात्री असल्यावर, सरकारच्या पायांनीं आमचे अर्ज झिडकारल्यास आमच्या
 प्रयत्नांत कोठें तरी चूक होत आहे, असे आम्हांस वाटावयास नको काय ?
 तेरा वर्षे राष्ट्रीय सभेची हाकाटी चालली आहे, आणि सरकारास जणूं काय
 राष्ट्रीयसभेच्या मागण्यांची बातमी देखील नाहीं ! हातांतील नाजूक व दिखाऊ
 पंख्याच्या वाऱ्यासरशीं ज्याप्रमाणें प्रचंड व विस्तीर्ण वृक्षाचें लहानसें पिकलेलेंहि
 पान हालत नाहीं, त्याप्रमाणें गेल्या तेरा वर्षांतील आमच्या प्रयत्नांमुळे
 हिंदुस्थान सरकारच्या अवाढव्य मनांत आमच्याविषयां किंचित्हि हालचाल
 उत्पन्न झालेली दिसत नाहीं. राष्ट्रीय सभेनें स्वतःकरतां आंखून ठेवलेली
 कामगिरी, व आपल्या प्रयत्नांत यश यावें म्हणून राष्ट्रीय सभेच्या पुढाऱ्यांचे
 चाललेले प्रयत्न, ह्यांची परस्परांशीं तुलना केली असतां स्वतःच्या प्रयत्नांचा

पोंचटपणा पाहून राष्ट्रभक्तांनीं मनच्यामनांत खजील व्हावयास नको काय ? आज तेरा वर्षे संपून गेलीं, आणि राष्ट्रभक्तांनीं एवढ्या अवधीत काय मिळविलें म्हणून विचारलें तर राजकीय चळवळींची कल्पना कांहीं सुशिक्षितांचे मनांत उत्पन्न केली ह्यापलीकडे कांहीं केलें नाहीं असें हिरमुसल्या तोंडानें उत्तर देणें राष्ट्रभक्तांस भाग नाहीं काय ? आज तेरा वर्षांत आम्ही किती मजल चालून आलों असा प्रश्न विचारल्यास आज मूळच्याच ठिकाणीं उभे आहों व गोंधळून जाऊन स्वतःचेच सभोवतीं गरगरा फिरत आहोंत अशी कबुली राजकीय चळवळ करणारांनीं द्यावयास नको काय ? आमच्या राजकीय चळवळीसंबंधानें उडवाउडवीचीं उत्तरे देऊन राष्ट्रीय सभेची टाळाटाळी करणाऱ्या उदार अन्तःकरणाच्या इंग्रजी मुत्सद्यांनीं राष्ट्रीयसभेच्या मागण्यांस खऱ्या राजकारणाच्या टापूच्या बाहेर (Beyond the Pale of Practical Politics) कां हांकलून द्यावें, ह्या प्रश्नाचा राष्ट्रीय सभेच्या पुढाऱ्यांनीं आतां विचार करावयास नको काय ? राष्ट्रीय सभेचीं मते सर्व राष्ट्रांचीं मते नसून असंतुष्ट सुशिक्षितांचीं केवळ हीं मते आहेत, राष्ट्रीय सभेवरील ह्या भयंकर आक्षेपाचें निरसन प्रत्यक्ष पुराव्यानें करावयास जोपर्यंत आम्हीं लागलों नाहीं तोपर्यंत राष्ट्रीय सभेस हल्लींहून अधिक मान मिळण्याची आशाच नको. सुशिक्षिताना सर्व राष्ट्रांचीं दुःखें समजतात; व त्यांनीं राष्ट्राच्या हालअपेष्टा इतक्या आहेत असें सांगितल्यावर सरकारनें प्रजेच्या अडचणी दूर करावयास लागलें पाहिजे, असला कोटिक्रम पुस्तकांत गढलेल्या विद्वानांच्या वादविवादांत चांगला शोभतो; पण राज्यकारभाराचीं सूत्रें प्रत्यक्ष हातांत धरून बसलेल्या मुत्सद्यांचेपुढें वरील प्रकारचीं कारणें अगदीं फिकीं पडतात. उदाहरणार्थ आपण मिठावरील कर घेऊं. हा अत्यंत अनीतीचा व जुलमाचा आहे, असें आतां सर्व अधिकाऱ्यांचें मत झालें आहे; तत्त्ववेत्ते मिठावर कर नसावा असें म्हणतात, मुत्सद्दी लोक मिठावरील कर नसता

तर बरें असें म्हणतात, अधिकारी वर्ग मिठावरील कर जुलमाचा आहे अशी कबुली देतो, हिंदुस्थानांतील विचारशील लोक राष्ट्रीय सभेच्या द्वारानें तेंच मत प्रसिद्ध करतात, मग मिठावरचा कर नाहीसा कां होत नाही ? ह्याचें उत्तर असें आहे कीं, ज्या मुत्सद्यांचे हातीं मिठावरील कर नाहीसा करण्याचें आहे त्या मुत्सद्यांना हा कर जुलमाचा वाटत असला तरी सर्व प्रजाजनांना मनापासून ह्या कराचा तिटकारा आला आहे, अशी त्यांची खात्री होईतों असल्या जुलमांच्या करापासून उत्पन्न झालेल्या पैशानें मूर्खपणाच्या लढाया करणें व स्वकीयांस पगाराची ओझींच्या ओझीं देणें गैरशिस्त आहे, असें त्यांना वाटायच्याचें नाही. मिठावरील कर कमी करून प्रजाजनांचें सुख वाढविण्यापेक्षां, विशेषसें वाईट न वाटतां जोपर्यंत प्रजाजन कर देत आहेत तोपर्यंत प्रजाजनांच्या अर्धवट कुरकुरीकडे दुर्लक्ष करून कराचे पैसे वसूल करून सनदी नोकरांस हुंडणावळीचे पैसे देण्यास व सरहद्दीवरील पर्वतांवर आमचा खजिना ओतण्यास अत्यंत थोर पुरुषांशिवाय दुसरा कोणचाहि इंग्रजी मुत्सद्दी मागे पुढें पाहणार नाही. जेते व जित ह्यांचें हित कांहीं बाबींत एक असतें. इंग्रजांचा व्यावहारिक फायदा आमच्या व्यावहारिक फायद्याच्या विरुद्ध ज्या बाबीसंबंधानें असतो त्या बाबीसंबंधाचा प्रश्न उद्भवला म्हणजे, इंग्रज लोक स्वतःच्या फायद्याची बाब आमच्या फायद्याच्या बाबीहून हिंदुस्थानच्या राष्ट्रीयत्वाच्या दृष्टीनें अधिक महत्वाची आहे, असेंच म्हणणार व त्यांचे घोडें नेहमीं पुढें सरकणार, हें उघड आहे. अशा प्रसंगीं राष्ट्रीय सभेच्या भक्तांनीं आपली बाजू अधिक महत्वाची आहे, असें सिद्ध करून दाखविण्यास तयार असलें पाहिजे. मिठावरील कराच्या साहाय्यानें सरहद्दीवरील लढाया मारतां येतात, ही गोष्ट जरी खरी असली तरी, सरहद्दीवरील लढाईत मिळविलेल्या शुष्क कीर्तीपेक्षां मिठावर कर नसल्यापासून होणारे सुख प्रजाजनास अधिक आवडतें. या प्रजाजनांच्या जोराच्या मताप्रमाणें न

वागणें म्हणजे प्रजाजनांचें प्रेम आपण होऊन कमी करून घेण्यासारखें आहे, असें अधिकारी मंडळाच्या निदर्शनास राष्ट्रभक्तांनीं आणलें पाहिजे. जोराचें लोकमत उत्पन्न झाल्याशिवाय राष्ट्रीय सभेच्या मतांस किंमत यावयाची नाही, हें उघड आहे. आपणांस जी वाजू सरळ दिसते, आपणांस जी गोष्ट सरकारच्या व प्रजाजनांच्या हिताची दिसते, ती सूचना अधिकारी वर्गास मान्य करावयास लावण्याकरितां जोराचें लोकमत राष्ट्रभर उत्पन्न करण्याची जबाबदारी राष्ट्रीय सभेच्या पुढाऱ्यांवर नाही काय ? आपलें मत अधिकारी वर्गास कबूल करावयास लावण्याकरितां इंग्लंड, आयर्लंड, फ्रान्स, इटली, येथील पुढारी लोक ज्याप्रमाणें जोराचें लोकमत उत्पन्न करण्याची खटपट करतात त्याप्रमाणें हिंदुस्थानच्या सुशिक्षितांचेच केवळ नव्हे तर सर्व प्रजाजनांचे लोकमत उत्पन्न करून, तें पोसून जोराचें करण्याचा प्रयत्न राष्ट्रीय सभेच्या भक्तांनीं कां करूं नये ? आयर्लंडचा ओकोनेल ठिकठिकाणीं खेड्यापाड्यांत व्याख्यानें देऊन, राजकीय हक्क आपणांस मिळावेत अशा प्रकारचे दृढ मनोविकार लोकांत उत्पन्न करून, राजकीय कायदेशीर चळवळीकरितां लाखो लोकांच्या जर जत्रा भरवूं शकतो, व आयर्लंडपासून दूर पळून जाणारी इंग्रजी मुत्सद्यांचीं मनें जर जोरानें आयर्लंडकडे वेधून आणूं शकतो, तर ओकोनेलचे उदाहरण पुढें ठेवून लोकांस राजकीय शिक्षण देण्याचा तडाखा राष्ट्रीय सभेचे भक्त कां सुरू ठेवीत नाहीत ? आयर्लंडसंबंधाच्या महत्त्वाच्या प्रश्नांची चर्चा सर्व राष्ट्रभर जारीनें सुरू करण्याकरितां ओकोनेल व त्याचे अनुयायी सर्व राष्ट्रभर फिरत, प्रत्येक खेड्यापाड्यांत, झोंपडींत त्यांचा प्रवेश असे व हरएक ठिकाणीं व्याख्यानें देऊन, लेख लिहून ते लोकमत जागृत करीत. आयर्लंडचा प्रश्न राजकारभाराच्या नेहमींच्या टापूंत पार्नेलनें नेऊन टाकिला, ह्यांतील इंगित झालें तरी हेंच आहे. पार्नेलनें स्थापिलेल्या सभेचे सभासद व स्वतः पार्नेल सर्व राष्ट्रभर हिंडत असत, व राष्ट्राच्या पुढें आपला प्रश्न

नेहमीं मांडून ज्य्यत लोकमताचें साहाय्य ते मिळवीत. कोणचाही वादाचा प्रश्न उद्भवला म्हणजे इंग्लंडांतील काँझरव्हेटिव्ह व लिवरल पक्ष झाले तरी आपल्या वतीचे जोरदार लोकमत जागृत करण्याचा प्रारंभापासून तों अवेर-पर्यंत प्रयत्न करितात. पार्लमेंटला सुटी झाली कीं दोन्ही पक्ष आपआपलीं मते लोकांपुढें मांडून जोराचें लोकमत उत्पन्न करण्याच्या उद्योगाला लागलेच म्हणून समजावें. प्रजापक्षाच्या व्याख्यानांचा व सभांचा हंगाम इंग्लंडांत दरवर्षी दोन तीन महिने येतो, तसा हिंदुस्थानांत कां येऊं नये? बाबू सुरेंद्रनाथ बानर्जी सारख्यांनीं वर्षांतून दोन तीन महिने राष्ट्रीय सभेची चळवळ करण्याकरितां एखाद्या जिल्हाभर कां फिरूं नये? राष्ट्रीय सभेचे खरे भक्त शेंदोनशें जर निघाले व प्रत्येकानें एक एक प्रांत वांटून घेऊन वर्षांतून दोन तीन महिने जर त्या प्रांतांत राष्ट्रसभेची चळवळ करून जोराचें लोकमत उत्पन्न करण्याचा प्रयत्न केला, तर कांहीं अँग्लो-इंडियनांच्याकडून राष्ट्रीय सभेची हल्लींच्यासारखी मानखंडणा कधींहि होणार नाही. आयर्लंड, इंग्लंड, किंवा फ्रान्स ह्या देशांत ज्याप्रमाणें लोकांचें पुढारी पार्लमेंटचें काम करून लोकमत उत्पन्न करण्याकरितां सर्व राष्ट्रभर प्रवास करण्यास तयार असतात त्याप्रमाणें आमच्याहि पुढार्यांनीं दरवर्षीं राष्ट्रीय सभेचें काम करून लोकमत जागृत करण्याकरितां राजकीय चळवळीचें काम करण्यास तयार असलें पाहिजे. राष्ट्रीय सभेच्या पुढार्यांनीं वरील प्रकारच्या राजकीय चळवळीच्या मोहिमा (Political Campaigns) दरवर्षीं करून इतर राष्ट्रभक्तांना लोकमत जागृत करण्याचा कित्ता घालून दिला असतां राष्ट्रीय सभेच्या उद्योगास यश येण्याचा संभव आहे.

• कायदा आणि न्याय

आज लहानापासून मोठ्यापर्यंत सर्वांना इंग्रजांचे राज्य इतकें प्रिय झाले आहे त्याचें मुख्य कारण हें होय कीं, इंग्रजी राज्यांतील सर्व कारभार कायदेशीर रीतीने चालत असतो. ह्या राज्यांत कायद्यावांचून इकडचें पान सुद्धां तिकडे हालवयाचें नाहीं. हिंदुस्थानांतील ग. जनरलपासून तों तहत एखाद्या आडगांवच्या अडाणी पाटलापर्यंत सर्व अधिकाऱ्यांचीं कामें कायद्यांत लिहिलें असेल त्याप्रमाणें होत आहेत. फार काय ? कायदा मोडणें झाला तर तोसुद्धां कायद्यानेंच, त्यांत अव्यवस्थितपणा, गैरकायदेशीरपणा किंवा गाफीलपणा कधींहि दिसून यावयाचा नाहीं. पूर्वीच्या आमच्या राज्यांत कायद्याचें एवढें प्रस्थ नव्हतें, त्यामुळें स्वराज्यांत किंवा बादशहाचेवेळीं चोहोंकडे घोटाळा, अंधार, अंदाधुंदी माजून राहिलेलीच असली पाहिजे, असें कायद्यांत गुरफटलेल्या हद्दींच्या कांहीं लोकांना वाटतें. ती सर्व अंदाधुंदी मोडून आपल्या आमदानींत लोकांना सुख व्हावें म्हणून दयाळू इंग्रज सरकारनें कायद्याच्या आधारावर राज्यधोरण चालवण्याचा क्रम सुरू ठेवला. इंग्रज लोकांच्या डोक्यांत त्यांच्या देशांतील परिस्थितीच्या अनुरूप कायद्याचे महत्त्व आधींच अतिशय भिनलेले होते; आणि येथील अव्यवस्था पाहिल्यावर तर कायद्याची आवश्यकता त्यांना अधिकाधिकच भासूं लागली. कधीं कधीं तर ही कायद्याची आवश्यकता इतकी भासूं लागली कीं, त्यासाठीं कांहीं कांहीं गोष्टींचा विपर्यास देखील करणें भाग पडलें. उदा. हिंदुस्थानांत तलवारीच्या जोरावर स्थापित झालेल्या इंग्रजी राज्यालाहि कायद्यानें स्थापित झालेले राज्य असें म्हणण्याची हळूहळू वहिवाट पाडणें भाग झालें. आतां वास्तविक पहातां

इंग्रजांचें राज्य ह्या देशांत कशानें स्थापित झालें आहे हें मराठी चौथी इयत्ता शिकणाऱ्या मुलापासून सर्वांना माहीत आहे. तरी पण तें कायद्यानें स्थापित झालें आहे असें म्हणण्याचा परिपाठ पाडण्याचा प्रयत्न व्हावा हें नवीन कायदेशीर मन्वंतरास शोभणारेंच आहे. हाडांचे तुकडे, मांसाचे गोळे, आणि रक्ताचे प्रवाह हे झांकण्यासाठीं परमेश्वरानें देखील बाहेरून रमणीय व सुंदर अशा त्वचेचा उपयोग आपल्या शरीराच्या रचनेंत केलेला आहे. एका प्राण्याच्या शरीराच्या रचनेला जर बाहेरून रमणीय आणि सुंदर अशा आच्छादनाची जरूरी आहे तर अनेक कोटि प्राण्यांनीं मिळून बनणाऱ्या राष्ट्राच्या शरीरावरील आच्छादन होतां होईल तितकें मनोवेषक करणें हें प्रत्येक राजकारस्थानी पुरुषाचें आणि तें मनोवेषक आहे असे मानणें हे प्रत्येक राजनिष्ठ पुरुषाचें कर्तव्यकर्म आहे. तेव्हां ज्या राज्याची स्थापना कायद्यानें झाली त्याचें पुढचें जीवनहि सर्वस्वी कायद्यावरच अवलंबून असणें अगदीं साहजिकच आहे. आपला हल्लींचा काळ म्हणजे कायद्याचा बहुतेक कळस झालेला आहे. ज्याप्रमाणें पूर्वी धार्मिक बाबतींत जांभई आली तर त्याबद्दल एक पुराणोक्त मंत्र, त्याप्रमाणेंच हल्लीं राजकीय बाबतींत कोणी जरा कांहीं केलें कीं, कायदा तेथें येऊन उभा राहिलाच. ज्या त्या कामांत आपला कायदा आहेच. हे कायदे इतके झाले आहेत कीं, त्यांचा ह्या देशांतील अशिक्षित आणि मतिमंद लोकांना कंटाळा येऊं लागला आहे. कायद्याचा कंटाळा येणें म्हणजे परमेश्वरविरोधी शब्द आहेत हें खरें. तरीपण अशी गोष्ट होत आहे यांत कांहीं शंका नाही. असें कां होते असा प्रश्न स्वाभाविकपणें उत्पन्न होतो. लोकांना सुख व्हावें म्हणून कायदा, पण त्यापासून तो हेतु सिद्धीस न जातां त्याच्याहून विकृतच परिणाम होऊं लागला तर तो कायदा किंवा ती कायदेशीर पद्धत कोणाला आवडणार आहे ? कारण खरी सुखप्राप्ती न्यायापासून आहे. कायद्यापासून नाही, जोपर्यंत कायदा न्यायाला अनुसरून

चाळू आहे तोपर्यंत त्यापासून सुख होईल. पण ज्या दिवशी कायदा आणि न्याय यांची फारकत होईल त्या दिवशी कायद्याचें वजन पुष्कळांशीं कमी झाल्यावांचून कधीहि रहाणार नाही. लोक कायदा मोडीत नाहीत ह्यांतलें बीज असें आहे कीं, न्यायतत्त्वांना अनुसरूनच त्याची रचना केलेली असली पाहिजे अशी लोकांची समजूत असते. ही समजूत हीच कायद्याचा खरा जोर, हीच कायद्याचें संरक्षण करणाऱ्यांची शक्ति, आणि हेंच कायद्यानें स्थापित झालेल्या राज्याचें बळ. ही समजूत होतां होईल तो दृढ राखण्याचा प्रयत्न राज्यकर्त्यांकडून करण्यांत येत असतो व कायद्याच्या जोखडाखालीं माना वांकवून वांकवून ज्यांच्या डोक्यांतील मेंदू नष्ट होऊन गेलेला असतो अशा माणसांकडूनहि राज्यकर्त्यांना या कामांत पुष्कळ मदत करण्यांत येते. सरकारचें जुने कायदे न्यायाला धरून आहेत, तेव्हां नवीन एखादा विवक्षित कायदा न्यायाला धरूनच असला पाहिजे असा समज मनांत स्वाभाविक उत्पन्न होतो. परंतु परिणामी नुकसान होऊं लागलें म्हणजे डोळे उघडतात. जो कायदा म्हणून समजला जातो तो दिवसा दबळ्या जुलूम करण्याचा एक मार्ग आहे असें मानलें जातें, आणि जेथें न्यायरूपी देदिष्यमान देवता वसलेली असते तेथें अंधकारापासून दुररे कांहींच दिसेनासें होतें. जो न्याय असेल त्याप्रमाणें कायदा करावा हें रास्त आहे. परंतु जेथें जेथें कायदा करण्यांत येत असतो तेथें तेथें न्याय असेलच असें नाही, ही गोष्ट दृष्टोत्पत्तीस येऊं लागते. अशा प्रकारची लोकांच्या मनाची स्थिति होत जाणें कोणत्याच प्रकारें इष्ट नाही. जमिनीच्या उत्पन्नांतून देशांतील राज्यकारभार चालण्यासाठीं कांहीं भाग राजाला दिला पाहिजे हा न्याय होय. परंतु जमिनीचा सारा अधिक जबर असतांना आणखी बराच वाढवणें हा कायदा होय. प्लेगनें दूषित झालेल्या माणसांना क्वारंटाईनमध्ये ठेवावें हा न्याय होय. परंतु बहुत करून नेटिव्ह लोकच क्वारंटाईनमध्ये सांपडतात हा कायद्याचा परिणाम होय.

गुन्हेगाराची चौकशी त्याच्या बरोवरीच्या ज्यूरर लोकांकडून व्हावी हा न्याय होय; आणि मराठी वाक्यांतील राजद्रोहाचा गुन्हा ठरविण्यासाठी मराठी न जाणणारेही कांहीं ज्यूरर निवडले जातात हा कायदा होय. कलेक्टरचें काम करण्याला चांगले शिकलेले आणि एखादी विवक्षित परीक्षा पास झालेले लोक असावेत हा न्याय आहे. परंतु ती परीक्षा विलयतेंतच झाली पाहिजे हा कायदा होय. जो राजद्रोहात्मक लेख लिहील त्याला शिक्षा व्हावी हा न्याय, परंतु ना. टिळकांसारख्या राजनिष्ठ राष्ट्रभक्तास शिक्षा झाली हा कायदा. कुळानें कर्ज काढलेले रुपये सावकाराला दिले पाहिजेत, हा न्याय. परंतु तीन वर्षांनंतर सावकाराला रु. देऊं शकत नाही हा कायदा. कोणावर उघड अपराध शाबीत होत असल्यावांचून त्याला प्रतिबंधांत ठेवूं नये हा न्याय. परंतु नातूंना आज सहा महिने अटकेत ठेवले आहे हा कायदा. जो शूर, धीर आणि आपले काम बजावण्याला लायक असेल त्याला लष्करी खात्यांतीलसुद्धां वरच्या प्रतीच्या जागा मिळाव्या हा न्याय. परंतु नेटिव्ह लोक त्या खात्यांत फार पुढें गेलेले आढळत नाहीत हा कायदा. कायदा कोणीही पास केलेला असो, त्यांत न्यायाचा अंश ज्या मानानें लोकांना कमी कमी दिसत जाईल त्यामानानें त्यातला कायदेशीरपणाहि नाहीसा होत गेल्यावांचून रहाणार नाही. कोणत्याही देशांतील सरकार आणि त्या देशांतील सरकारनें सुशिक्षित केलेले लोक हे असें म्हणतील कीं ते कायदे सर्व लोकांचेतेकें निवडून आलेल्या प्रतिनिधींच्या सभेनें पसंत केलेले आहेत, आणि हें करतांना लोकांची आणि लोकपक्षाच्या लहान मोठ्या सभांची काय मते आहेत ह्याचा उद्हापोह केलेला आहे. परंतु सामान्य रीतीनें सारासार विचार करून वागणारा जन-समुदाय या भानगडींत पडत नसतो. पांचशें प्रतिनिधींच्या सभेत दोनशें एकावन मते एका बाजूला झाल्यामुळें पास होणाऱ्या कायद्यासारख्या कायद्यांची किती किंमत आहे हें तो मनांत समजून असतो. लोकांच्या आचार-

विचारांत, नफा तोट्यांत, देवघेवींत आणि अवश्य लागणाऱ्या आचरण-
स्वातंत्र्यांत, जोंपर्यंत फारसा फरक पडत नाही तोंपर्यंत साऱ्या रात्रभर जागून
किंवा सिमल्याच्या थंडीत कुडकुडत बसून कोणी दररोजचे शंभर कायदे नवीन
केले आणि तितकेच सोडून टाकले तर त्यांत ते मुळींच लक्ष घालण्यास
प्रवृत्त होणार नाहीत. पण त्यांस अगदींच अक्कल नाही असें नाही. लोकांनीं
निवडलेले प्रतिनिधी, स्थानिक कायदे-कौन्सिलवरची सभा, वाक्, विवाक्,
अनुकूल मते, प्रतिकूल मते, मताधिक्य इत्यादि योजनांना कोणी फारशी
भीक घालतो असें नाही. जेव्हां सामान्य जनसमूहाच्या हक्कांना धक्का बसतो
तेव्हां हीं सांगितलेली थोतांडें म्हणजे फसविण्याची नाजूक यंत्रे आहेत हे
त्यांच्या तेव्हांच लक्षांत येते. एखादे सरकार प्रतिनिधींची एखादी लहानशी
सभा भरवून अमुक एक गोष्ट ठरविते. परन्तु त्या लहान सभेच्या बाहेर
एक मोठी सभा असते. तीही विचार करित असतेच. तिला तुमचे ठराव
आणि कायदे पसंत पडले तर ठीक आहे, नाहीतर तुमच्या राज्याचे शिक्षा
मोर्तबहि त्यावर झालें तरी फुकट. कायद्याच्या नियमांप्रमाणें एखाद्या अप-
राधाची चौकशी करण्याकरितां ज्यूरी नेमण्यांत येतें. कोर्टांत बसून ती ज्यूरी
खटल्याची हकीकत ऐकत असते. पण हे कोणी विसरतां कामा नये कीं,
कोर्टांत बसली आहे तेवढीच ज्यूरी नव्हे, कोर्टाच्या बाहेरहि एक ज्यूरी
आहे. कोर्टांतल्या ज्यूरीलाच सर्व समजतें असें नाही. किंबहुना बाहेरच्या
ज्यूरींतले लोक आंतल्याइतके शिकलेले आणि एकच भाषा जाणणारे नसले
तरी एकन्दरींत बाहेरच्या ज्यूरीचेंच मत नेहमीं बरोबर असतें. कोर्टातील
ज्यूरी व कोर्टाच्या बाहेरील ज्यूरी यांचें एकमत झालें तर ठीकच आहे.
पण याच्या उलट झालें तर मात्र तें कांहीं चांगलें लक्षण नव्हे. आपण सुशि-
क्षित लोक आणि सरकार हा न्यायच झाला असें म्हणूं. पण ते अडाणी
लोक कुरकुर करतात. मनांतल्या मनांत धुसपुसतात, आणि असंतुष्टतेची
चिन्हें दाखवूं लागतात. हायकोर्ट, प्रिव्ही कौन्सिल हे त्यांना कांहीं समजत

नाहींत. साध्या गोष्टी एकानें दुसऱ्याला कळविण्यासाठी वकील, सॉलिसिटर, आणि वॅलिस्टर कशाला पाहिजेत असें ते विचारतात. एकादा क्षुल्लक मुद्दा सिद्ध करण्यासाठी लाखो रुपयांचा चुराडा करूं नये असें त्याचें मत असतें. पण एका दृष्टीनें पाहिलें तर त्यांचें मतहि अगदींच त्याज्य आहे असें नाहीं. कायदा म्हणजे कृत्रिम न्याय. आणि न्याय हा स्वाभाविक कायदा होय. न्याय परमेश्वराच्या घरचा; आणि कायदा मनुष्याच्या पदरचा; न्याय जगाच्या कल्याणासाठी, आणि कायदा विवक्षित समूहाच्या फायद्यासाठी; न्याय सर्वांत राहतो आणि कायद्याची फक्त मृत्युलोकची वस्ती. न्यायाला पातक ठाऊक नाहीं; आणि कायदा पुण्य करण्याचा आव घालीत असतो. न्यायाच्या डोळ्याला सत्य तेवढें मात्र दिसतें; परन्तु कायद्याला वर्ण, धर्म, जात इत्यादीहि दिसतात. ह्या जगांत न्यायाचा सगासोयरा इष्टमित्र, नातेवाईक कोणी नाहीं, परंतु कायद्याला आहेत. तेव्हां अशा स्थितींत सामान्य लोकांना कायद्याचें विशेष महत्त्व न वाटलें तर त्यांत मोठें नवल नाहीं. सर्व लोक अंधारांतून चालले आहेत असें पाहून देवानें आणि राजानें मिळून एक कन्दील तयार केला, राजानें चार भिंगे एका ठिकाणीं जुळवून बाहेरचा भाग तयार केला आणि त्यांत देवानें निर्माण केलेला प्रकाश ठेवून दिला. हीं भिंगे म्हणजे कायदा, आणि प्रकाश म्हणजे न्याय. ह्या कंदीलांतला प्रकाश नाहींसा झाला तर मग त्या नुसत्या भिंगांची किंमत काय होणार? आणि कोणी एकाद्यानें त्याला अत्यंत महत्त्व दिलेंच तरी प्रकाश नष्ट झालेला असल्यामुळें काळोखांत कोठें तरी कशाचा तरी धक्का लागून केव्हां तरी भिंगे फुटल्यावांचून रहात नाहीं. तेव्हां न्याय आणि कायदा यांची सांगड होतां होईल तों तोडूं नये. ज्या दिवशीं तुटेल तो दिवस दुर्दैवाचा होय. इंग्रजी राज्यांतील कायद्यांच्या संबंधानें पाहिलें असतां ही सांगड बहुतेक ठिकाणीं बरीच मजबूत आहे आणि म्हणूनच इंग्रजी राज्य इतकें बळकट आहे.

* सरहद्दीवरील लष्करी धोरण

१८७० ई. २४

सरहद्दीवरील सैन्याचे मुख्य सेनापती लोखार्टसाहेब हल्लीं खैबर घाटांत असून, उन्हाळ्यांतील लढाईची तयारी ते जोरानें करीत आहेत. तथापि गेल्या आठवड्यांत प्रसिद्ध झालेल्या बातम्यांवरून असें दिसतें कीं, आफ्रिडीज व आरक्रिडीज लोकांपासून थोडकासा दंड घेऊन पुन्हां लढाईस सुरवात न करतां आमचें सैन्य परत येईल अशा रीतीनें सरहद्दीवरील तंट्या मिटण्याचा आज तरी रंग दिसत आहे. तरी ज्या कारणांमुळे ही लढाई जुंपली तीं कारणें अजिबात नाहींशीं होईतों सरहद्दीवर शांतता होण्याचा संभव दिसत नाहीं. सरहद्दीवर नेहमीं तंट्याखेडे उत्पन्न होतात याचीं कारणें दोन आहेत. (१) सिंधु नदीपलीकडील हिंदुस्थान सरकारचे ताब्यांतील प्रदेश व अफगाणिस्तान यांच्या दरम्यान असलेल्या स्वतंत्र डोंगराळ प्रदेशांत रहाणाऱ्या रानटी पठाण जाती नेहमीं सरकारच्या ताब्यांतील प्रदेशांत लुटलूट करतात, (२) मध्य एशियांत प्रचण्ड सेना जमवून हिरातचे रस्त्यानें अफगाणिस्तानांत आक्रमक उतरून काबूल—गिझनी—कंदाहार हा पट्टा ओलांडून रशिया हिंदुस्थानवर कदाचित् स्वारी करील अशी आमच्या सरकारास भीति वाटतें; व या भीतीमुळे रशियाचा मार्ग बंद करण्याकरितां हिंदुस्थान सरकार आपली सरहद्द हिरातचे दिशेनें होता होईलतों वाढवीत आहे; सरहद्दीवरील तंट्याच्या वरील दोन मूळ कारणांपैकीं पहिलें कारण क्षुल्लक असून, दुसरें अत्यंत महत्त्वाचें आहे. व ह्या दुसऱ्याच कारणांमुळे आजपर्यंतचें सरहद्दीवरील सर्व युद्धप्रसंग घडून आले. वायव्य दिशेकडून हिंदुस्थानवर स्वारी करण्याची कल्पना प्रथम १८०९ सालीं रशियाचा बादशहा व फ्रान्सचा बादशहा नेपोलियन यांच्या

* केसरी, १ मार्च १८९८.

मनांत आली. परंतु कल्पनेपलीकडे त्यांचे हातून त्यावेळीं कांहीं कृती होण्याचा संभवच नव्हता. रशियाच्या स्वारीच्या भीतीचें बीं, त्यावेळीं जें रुजलें त्याला १८३६ सालीं अंकुर फुटला. पेशवाईचा पूर्ण नाश होऊन सर्व मराठे सरदार इंग्रज सरकारचे कक्षांत जाईतों इंग्रजांचे पाय हिंदुस्थानांत खरे रुतले नसल्यामुळें त्यांना सिंधु नदीपलिकडील राजकारस्थानाकडे लक्ष देण्यास सवडच नव्हती. तेव्हां प्रथम १८३६ सालीं हिंदुस्थान सरकारने व्यापारधंद्याचे मित्रांनं अफगाणिस्तानांत बर्नसाहेवाला पाठविलें त्यावेळीं रशियाकडूनहि व्यापाराच्या निमित्तानेंच व्हिक्टोरिया नांवांचा वकील दोस्त महंमदास भेटावयास आला होता. ह्यावेळीं हिरातचे पलीकडे मध्य एशियांत प्रचंड सेना आली आहे अशी बातमी सरकारास लागून रशियाचे स्वारीचे दिवस जवळ येऊन ठेपले अशी त्यावेळच्या मुत्सद्यांची समजूत झाली. अफगाणिस्तानचे त्यावेळचे अमीर दोस्त महंमद ह्यांवर आपलें वर्चस्व बसविल्याशिवाय रशियाशीं झुंजतां यावयाचें नाहीं या हेतूनें बर्नसाहेवांनीं अफगाणिस्तानांत चंचुप्रवेश करण्याचा प्रयत्न केला. परंतु दोस्त महंमदाचे व त्यांचें पटलें नाहीं. या संधीला मध्य एशियांत फिरत असणारी प्रचण्ड सेना अदृश्य झाली असतां हि हिंदुस्थान सरकारनें अफगाणिस्तानवर स्वारी केली व १८४१ सालीं आमच्या सैन्याची अफगाणिस्तानांत कत्तल झाल्यानंतर ती दुःखद वार्ता परत हिंदुस्थानांत कळवावयास सैन्यापैकीं डॉ. ब्रॉयडन या नांवाचा एकच मनुष्य जिवंत राहिला. यानंतर पुढें चाळीस वर्षेपर्यंत सरहद्दीसंबंधानें लॉरेन्ससाहेबांचें मताप्रमाणेंच हिंदुस्थान सरकारचें वर्तन होतें. हिंदुस्थानांतील प्रजेला सुखी ठेऊन व्यापारधंद्याला उत्तेजन देऊन प्रजेचें प्रेम संपादन करून राज्यास बळकटी आणावी व सरहद्दीवरील रानटी जातींनीं त्रास दिला असतां तेवढ्यापुरतें त्यांचें शासन करावें हा लॉरेन्ससाहेबांचें मताचा मथितार्थ होय. भयंकर कराचें ओझें गरीब प्रजेवर

लाहूर कंगाल प्रजेचे पैसे सरहद्दीवरील डोंगराळ प्रदेशांत ओतल्यानें राज्यास चळकटी न येतां प्रजेचें प्रेम कमी झाल्यामुळे बाहेरच्याप्रमाणें घरांतहि शत्रू उत्पन्न होण्याचा संभव आहे या मताचा अंमल १८४० पासून १८७८ पर्यंत चालला होता.

१८७६ सालीं हिंदुस्थानचे मुख्य प्रधान डिझरॅलीसाहेब होते. डिझरॅलीसाहेबांच्या कारकीर्दींत इंग्लंडचा अंमल चोहोंकडे पसरविण्याचा क्रम एकसारखा चालला होता व यामुळे रशिया व इंग्लंड यांच्यांत केव्हां वितुष्ट उत्पन्न होईल याचा नेम नाहीं असें त्यांस वाटत होतें. रशिया व इंग्लंड यांच्यामध्ये युद्धपसंग सुरू झाला असतां इंग्लंडाशीं दोन हात करण्यास हिंदुस्थानच्या वायव्येकडील सरहद्दीशिवाय दुसरें कोणतेंहि योग्य स्थळ रशियाला नसल्यामुळे सरहद्दीचा पक्का बंदोबस्त करण्याकडे डिझरॅलीसाहेबांचें लक्ष लागलें. काश्मीर-चित्रल या उत्तरेकडचे वाजूस हिंदुकुश पर्वताची रांग असल्यामुळे, शिवाय हिंदुकुश पर्वतापलिकडील पामीरसारख्या खडकाळ, जंगली व विनवस्तीच्या अफाट प्रदेशांतून प्रचंड सेना सर्व सामुग्रीसह आणणें दुरापास्त असल्यामुळे रशियाची सेना हिंदुस्थानकडे यावयास निघाली असतां हिरातच्या मार्गानें प्रथम अफगाणिस्तानांत या सेनेस आलें पाहिजे हें वाचकांच्या ध्यानांत येईल. हिरातच्या वाजून येणाऱ्या सेनेची पिछेहाट करावयाची असल्यास दोन ठिकाणीं या सेनेस चांगला अडथळा करतां येईल. काबूल, गिझनी, कंदाहार या पट्ट्यांतील सर्व घाट-नाकीं व किल्ले ताब्यांत ठेऊन स्वारी करून येणाऱ्या सैन्यास हा पट्टा ओलांडू न देणें, किंवा (२) काबूल, गिझनी, कंदाहार या प्रदेशांत शत्रूस अडथळा न करतां अफगाणिस्थानांतील जलालाबाद प्रांत व हिंदुस्थानांतील पेशावर प्रांत यांमधील पर्वतांतील कोहात, खैबर आदिकरून सर्व घाट रोखून ठेऊन सिंधु नदीच्या अलिकडे शत्रूस न येऊं देण्याचा प्रयत्न करणें. शत्रूस अडथळा करण्याच्या या दोन मार्गांपैकीं पहिला मार्ग

सर्व मुत्सद्दास व सैनानायकांस पसंत पडला आहे. कारण एकदां जर का रशियाची सेना अफगाणिस्तानांत येऊन उतरली म्हणजे अफगाणिस्तानांतून हिंदुस्थानांत याक्यास ह्या सेनेस शेंकडो मार्ग मिळणारे आहेत व ते सर्व रोंखून ठेवणें सरकारास फार जड जाईल. शिवाय सिंधु नदीकाठच्या ज्या पट्ट्याचें सरकारास संरक्षण करित बसविं लागेल त्या पट्ट्याचें लांबीच्या १/५ इतकीं लांबी काबूल, गिझनी, कंदाहार या पट्ट्याची आहे. ह्या कारणामुळें डिझरॅलीसाहेबांनीं काबूल, गिझनी, कंदाहार या पट्ट्यावर आपलें वर्चस्व स्थापित करण्याचा निश्चय केला व १८७५ सालीं जानेवारीच्या २२ तारखेस डिझरॅलीसाहेबांच्या प्रधानमंडळाकडून हिंदुस्थान सरकारास असा खलिता लिहून आला कीं, काबूल, गिझनी, कंदाहार या पट्ट्यावर वर्चस्व स्थापित करण्यासाठीं कांहीं तरी कुसपट काढून अफगाणिस्तानाशीं युद्धप्रसंग करावा. त्यावेळीं हिंदुस्थानचे ग. जनरल लॉर्ड नार्थब्रुक हे होते. त्यांना विलायत सरकारचे हुकूम अन्यायाचे व जुलुमाचे वाटले व त्याचप्रमाणें त्यांनीं या हुकुमाची अंमलबजावणी न करतां विलायत सरकारशीं वादविवाद करण्यांत एक वर्षं गालविलें. विलायत सरकारची कोणत्याहि प्रकारें समजूत पडत नाहीं असें दिसून आल्यावर हिंदुस्थानास कोणत्याहि प्रकारचा त्रास न देणाऱ्या शेंजारच्या राष्ट्राशीं निष्कारण लढण्याचें पापकर्म आपले हातून होऊं नये म्हणून त्यांनीं १८७६ सालीं एप्रिल महिन्यांत आपल्या जागेचा राजीनामा दिला. लॉर्ड नार्थब्रुकच्या मागून डिझरॅलीसाहेबांचे पट्टशिष्य लॉर्ड लिटनसाहेब ग. जनरल होऊन हिंदुस्थानांत आले, व १८७६ त अफगाणिस्तानच्या दुसऱ्या लढाईस प्रारंभ झाला. प्रारंभीं या लढाईत हिंदुस्थान सरकारचे सैन्यास जय मिळाला, व काबूलचे तत्कावर लिटनसाहेबांनीं आपल्या वतीचा नामधारी अमीर बसवून अफगाणिस्तानांत आपलें लष्करी वर्चस्व राहील असे त्या अमीरापासून करारनामे करून

धेतलें. पण काहींतरी कुरापत काढून उपस्थित केलेल्या पापमूलक लढाईत चिरस्थायी यश कोठून मिळणार ? हिंदुस्थान सरकारचे सैन्याचे तोंडांत पडत असलेल्या साबरेची लौकरच माती झाली व सर लुई कॅव्हॅग्नरी व त्यांच्या हाताखालची सैन्याची टोळी यांना १८४०।४१ सालाप्रमाणें अफगाणांनीं कंठस्नान घातलें. अफगाणिस्थानच्या या दुसऱ्या लढाईत सरकारचें सत्तर हजार सैन्य गुंतलें होतें व या लढाईचा खर्च पहिल्या लढाईइतकाच म्हणजे वीस कोट रुपये झाला. या सुमारास इंग्लंडांत लिबरल पक्षाची सरशी झाली, व डिझरॅली साहेबांचा अधिकार जाऊन गडस्टनसाहेब अधिकारारूढ झाले. हिंदुस्थानांतील प्रजेला सुखी राखून राज्यास बळकटी आणणें हाच खरा मार्ग होय, व हिंदुस्थानांतील प्रजेस असंतुष्ट ठेऊन करांच्या ओझ्याखालीं प्रजेला चिरडून टाकून उदीम धंद्याकडे दुर्लक्ष करून सर्व खजिन्याचा ध्यय सरहद्दीवरील लढाईत करून कावूल, गिझनी, कन्दाहार हा पट्टा ताब्यांत घेण्याच्या नादास लागणें हा मार्ग खरा नाही, अशा प्रकारचीं लिबरल पक्षाचीं मतें असल्यामुळें लॉर्ड लिटनच्या मागून गव्हर्नर जनरल झालेल्या लर्ड रिपन साहेबांनीं अफगाणिस्तानच्या अमिराच्या वाटेस न जातां प्रजेच्या सुखशांतीकडे विशेष लक्ष दिलें.

चाळीस पन्नास वर्षांपूर्वी मध्य एशियांत जें रशियाचें प्राबल्य होतें त्याहून तें प्राबल्य अलिकडे अतिशय वाढलें आहे. कास्पियन समुद्रापासून रशियानें आगगाडी केली असून ती आगगाडी हिरातजवळच्या प्रांताला चाटून समरकन्दाकडे गेली आहे. शिवाय हिंदुकुश पर्वतापलीकडील खडकाळ व विनवस्तीच्या पामीर प्रदेशाची वस्तुस्थिती काय आहे हें समजून घेण्याकरितां रशियाच्या कित्येक टोळ्यांनीं त्या प्रदेशाचें परीक्षण केलें आहे. इराणचा बादशहा आपल्या मुठींत असावा ह्या संबधानेंहि रशियाचे प्रयत्न सुरूच आहेत. अफगाणिस्तान व हिंदुकुश यापलिकडे रशियाची अशा

प्रकारची एकसारखी चळवळ चालू असल्यामुळे रिपनसाहेबांच्या कारकीर्दीत अंशतः बंद पडलेल्या सरहद्द प्रकरणाची गेल्या पंधरा वर्षांत पुन्हां उठावणी झाली. हिरातच्या आसपास रशियाची आगगाडी आल्यामुळे अफगाणिस्तानांत प्रचण्ड सेना आणण्यास रशियास सोंपे झाले. शिवाय समकैदास रशियाची राजसत्ता कायमची झाल्यामुळे पामीर प्रदेश पायाखाली तुडवून न येतां ओक्झस नदीच्या कांठाने येऊन बदक़्शान प्रांतांत उतरून ढोरहा घाटांने चित्रळमध्ये सैन्य आणण्याचा संभव उत्पन्न झाला. चित्रळच्यापलीकडे रशिया काय करीत आहे याची बातमी लागावी व चित्रळमध्ये प्रवेश करण्याचा रशियाने प्रयत्न केल्यास त्यास अडथळा करतां यावा म्हणून उमरखानास जिकून चित्रळ प्रांत सरकारने आपल्या ताब्यांत घेतला. त्याचप्रमाणे चित्रळच्या लगत असलेल्या काश्मीरच्या सरहद्दीचा बंदोबस्त करण्याकरितां सरकारने काश्मिरच्या महाराजांस कांहीं काळ पदच्युत केले व सरकारास योग्य तसे काश्मिरमधून लष्करी रस्ते बनवून सरकारने लष्करी ठाणीं बसविलीं. याप्रमाणे चित्रळच्या वाजूचा रशियाचा बंदोबस्त झाला, पण हिरातच्या दिशेने रशिया आल्यास त्याची व्यवस्था काय करावयाची? पूर्वी हिरातच्या रस्त्यानेच रशिया अफगाणिस्तानांत उतरण्याचा संभव होता. आतां हिरातचे रस्त्याशिवाय अफगाण-तुर्कस्तानांतून काबुलावर चाल करून रशियास सहज येतां येईल. अफगाणिस्तानच्या पहिल्या व दुसऱ्या लढाईत पुरी खोड मोडल्यामुळे काबूल, गिझनी, कंदाहार हा पट्टा जिकून ताब्यांत घेण्याचा मार्ग सुटला. तेव्हां रशिया लढाईची तयारी करीत आहे व रशियाचें सैन्य जाग्यावरून हालले अशी बातमी कळतांच काबूल, कंदाहार, गिझनी या पट्ट्यांत एकदम सैन्य नेऊन लढाईचे वेळीं तो पट्टा आपल्या ताब्यांत यावा अशी व्यवस्था करण्याकडे हिंदुस्थान सरकारचें व विलायतच्या मुत्सद्यांचें लक्ष लागले. ही व्यवस्था साधण्यास तीन गोष्टींचें साहाय्य पाहिजे. (१) रशियन अंमल

हिंदुस्थानच्या बाजूकडे मध्य एशियांत फार वाढूं देतां कामा नये. (२) अफगाणिस्तानचे अमीर अब्दुल रहिमान यांची मर्जी संपादन करून त्यांना इंग्लंडशिवाय दुसऱ्या कोणत्याही युरोपियन राष्ट्रांच्या तंत्रानें वागूं देतां कामा नये. (३) काबूल, गिझनी, कंदाहार या पट्ट्यांतील कंदाहार व काबूल या महत्त्वाच्या ठिकाणापासून हिंदुस्थान सरकारच्या लष्कराची ठाणीं जितकी जवळ स्थापतां येतील तितकी जवळ स्थापण्याचा प्रयत्न करणें. रशियाला हिंदुस्थानापासून होतां होईतो लांबवर ठेवण्यासाठीं मध्य एशियांतल्या अमुक देशांत रशियानें ढवळाढवळ करावी, इतर स्वतंत्र राष्ट्रांत रशियानें ढवळाढवळ करूं नये व या अटी मोडल्या असतां युद्ध करण्याची रशियाची इच्छा आहे असें समजावें, अशा प्रकारचा रशियाशीं इंग्लंडनें तह केला. या तहानें अफगाणिस्तानच्या उत्तरेकडील बराच भाग व चित्रलच्या पलिकडील बराच प्रांत यांना रशियाचा कधीं वेध लागूं नये, सवड सांपडल्यास इंग्लंडनें पाहिजे तर ते प्रांत काबीज करावेत असें रशिया व इंग्लंड यामध्यें ठरलें आहे. हिंदुस्थानकडे पुढें पुढें पडत चाललेल्या रशियाच्या पावलास आळा घालणाऱ्या या तहाची वाटाघाट चालली असतांच “ डयूरनचा तहनामा ” या नांवाचा अब्दुल रहिमान व हिंदुस्थान सरकार यांच्यामध्ये तह झाला. या तहनाम्यांन्वये अफगाणिस्थानास नियमित खंडणी देण्याचें कबूल केलें असून रशियाचें सैन्य हिरातच्या बाजूनें अफगाणिस्तानांत आले असतां त्यांस अडथळा करण्याचे कामीं इंग्रजांचें साहाय्य घेण्याचें अमीरानें कबूल केलें असून इंग्लंडशिवाय दुसऱ्या कोणत्याही युरोपियन राष्ट्रांस अफगाणिस्थानांत कोणत्याही प्रकारचें कारस्थान करूं न देण्याची अमीरानें हमी घेतली आहे; शिवाय अफगाणिस्थान व हिंदुस्थान यांच्या दरम्यान असलेल्या स्वतंत्र पठानांच्या प्रांतावरचे हरएक प्रकारचे काल्पनिक व खरे हक्क अमीरानें सोडून दिले असून त्या पठानांची पाहिजे ती विल्हेवाट लावण्यास डयूरन

साहेबांचे तहान्वयें अभीरांनीं आम्हांस परवानगी दिली आहे. सरहद्दीवरील स्वतंत्र जातींना कोणत्याहि प्रकारें न विचारतां अमीर व हिंदुस्थान सरकार यांनीं आपसांत असें ठरविलें कीं, या स्वतंत्र जातींना जर कोणी कधींकाळीं आपल्या अंमलांत आणलें तर तो अंमल हिंदुस्थान सरकारचा असावा, इतर कोणाचाहि नसावा. डयूरनसाहेबांच्या तहानें हिंदुस्थान सरकारास जें पाहिजे होतें तें मिळालें. रशियानें हिरातजवळ सैन्य गोळा केलें असतां काबूल, गिझनी, कंदाहार हा पट्टा आपल्या सैन्यानें एकदम व्यापून टाकण्याचा अधिकार हिंदुस्थान सरकारास मिळाला. हें लष्करी धोरण साधण्याकरितां बलुचिस्तानच्या सरदाराला आमिष दाखवून, धाकदपटशा दाखवून बलुचिस्थानावर सरकारनें आपलें वर्चस्व बसविलें व केव्हा येथें लष्करी ठाणें ठेऊन व सिंध बलुचिस्थान या आगगाडीचा रस्ता केव्हापलीकडील सरहद्दीपर्यंत नेऊन कंदाहारावर खूप जलदीनें सैन्य नेतां यावें अशी योजना केली. त्याचप्रमाणें काबूलवरहि अफगाण तुर्कस्थानांतून स्वारी करून रशिया आला असतां खूप जलदीनें सैन्य नेतां यावें म्हणून कोहात घाट, खैबर घाट व त्यांच्या आसपासचे इतर घाट हे ताब्यांत ठेऊन आफ्रिडीज, आरफ्रिडीज, स्वात, मोहमद या जातींच्या प्रदेशांत निरनिराळीं ठाणीं सरकारनें बसविलीं. काबूलच्या आसपास सैन्य असलें पाहिजे एवढ्याकरतां या पटाणांच्या प्रांतांत सरकारास ढवळाढवळ करावी लागली. शिवाय पेशावराहून चित्रळास जाणारा लष्करी रस्ताहि या जातींच्या प्रांतांतूनच जातो; या दोन कारणांमुळे सरकार व रानटी जाती यांमध्ये कारस्थान उत्पन्न झालें. काबूल, गिझनी, कंदाहार हा पट्टा ताब्यांत घेऊन रशियाशीं झुंजलें असतां त्या युद्धांत यश येणें हें बहुतांशीं अफगाणिस्थानच्या लोकांच्या सरहद्दीवरील पटाणांच्या साहाय्यावर अवलंबून आहे. निदान त्या युद्धप्रसंगीं हिंदुस्थान सरकारला त्रास देण्याचें सामर्थ्य या लोकांत असतां कामा नये, म्हणून सरहद्दीवरील

पठाणांवर व अफगाणिस्तानच्या लोकांवर साधल्यास अंमल बसविण्याचा प्रयत्न करावा व हें न साधल्यास कसे बसे त्यांचें प्रेम संपादन करण्याचा प्रयत्न करावा अशा प्रकारचें दुटप्पी वर्तन सरकारचें चाललें आहे. अफगाणिस्तानचे अमीर अबदुल रहिगान ऐन प्रसंगीं कसे वागतील ह्याचा सरकारास भरंवसा नसल्यामुळें सरहद्दीवरील पठाणांना आपल्या कबजांत घेऊन अफगाणिस्तानच्या सरहद्दीपर्यंत आपली सरहद्द नेऊन अभीराचें मार्गें नेहमीं ससेमिरा ठेवण्याचा हिंदुस्थान सरकारचा हेतू दिसतो. अबदुल रहिमान यांचे ध्यानांत या सर्व गोष्टी आल्या आहेत. म्हणूनच ते डयूरनसाहेबांचे तहाला फारसे खूष नाहीत. कालांतरानें कां होईना आपलें स्वातंत्र्य नष्ट करण्याचा हिंदुस्थान सरकारचा हेतू आहे अशी आफ्रिडीज आदिकरून पठाण जातींची समजूत झालेली दिसते, व अशी त्यांची समजूत होण्यास बरीच सबळ कारणें आहेत हें वाचकांच्या ध्यानांत आलेंच असेल. रशियाचे भीतीनें उरविलेल्या लष्करी धोरणाकरितां या पठाणांवर वर्चस्व स्थापणें जरूर आहे, व कोणत्याहि प्रकारचें पारतंत्र्य कबूल करण्यास ते पठाण तयार नाहीत. अशा स्थितींत एकानें दुसऱ्यास पुरे जिकल्याशिवाय लढाईचा खरा शेवट व्हावयाचा नाही हें उघड आहे. आज नाही उद्यां केव्हां केव्हां तरी आफ्रिडीज पठाणांच्या टारहा प्रांतावर तांबडें निशाण फडकविण्याचा प्रयत्न झाल्यावांचून रहाणार नाही.

✽ विभूतिपूजा

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

आल्हादजनक किंवा भयानक, कोमल किंवा उग्र, अथवा दोहोंचेंहि योग्य मिश्रण झाल्यामुळे भव्य दिसणारें सृष्टीचें स्वरूप पाहून आणि थोर पुरुषांचीं पुण्यश्लोक चरित्रें ऐकून व त्यांचें मनन करून मनुष्यांत स्वभावतः असलेली आश्चर्यबुद्धि आपोआप जागी होते. एखाद्याच्या कृतीविषयी किंवा एखाद्या वस्तूविषयी आश्चर्य वाटलें म्हणजे त्या मनुष्याला किंवा वस्तूला नमस्कार करून आपली लीनता दाखवावी, त्याची पूजाअर्चा करून आपलें प्रेम प्रकट करावें हाहि मनुष्यधर्मच आहे. निर्जीव सृष्टींत कोठेंहि ईश्वराचा अंश दृष्टीस पडला असतां त्याबद्दल आश्चर्य व प्रेम वाटणें (म्हणजे हृदयांत भक्तीचा पाझर फुटणें) या सारखा मनुष्यांत अत्युत्तम गुण दुसरा कोणताच नाही. विभूतिपूजा जेथें नाही, असें राष्ट्र सांपडावयाचें नाही, व ज्या समाजांत ह्या गुणाचा लोप होत जातो तो समाज मरणोन्मुख झाला आहे असें समजावें. युरोपांत कित्येक राज्यक्रांत्या व धर्मक्रांत्या होऊन ख्रिस्ती धर्मावरील लोकांची श्रद्धा उडत चालल्यामुळे मोठमोठ्या राष्ट्रांच्या चिंधड्या चिंधड्या होण्याची वेळ आली असतां ह्याच विभूतिपूजेनें संकटांतून त्या राष्ट्रांना पार पाडून नेलें. समाजाच्या जीवनास व उत्कर्षास विभूतिपूजेसारखें साधन नाही, असें कारलाइलचें मत आहे. ज्या मनुष्यांत भक्तिभाव नाही त्याला कोणतेंहि शास्त्र किंवा कोणचीहि कला शिकवूं नको, असें आमच्याइकडील सर्व साधुसंतांचें व अवतारी पुरुषांचें आपल्या अनुयायांस निश्चून सांगणें आहे. कारण कोणाहि पुरुषांविषयीं अथवा कोणत्याहि वस्तूविषयीं ज्याच्या मनांत भक्तिभाव उत्पन्न होत नाही त्याची कृति नेहमीं समाजाला दुःखाच्या डोहांत लोटून देणारीच असावयाची. ज्या मनांत

आश्चर्यबुद्धीला कोनाकोपन्यांतहि थारा मिळत नाही तें मन सैतानानें आपलें क्रीडामंदिर करावें किंवा कामक्रोधादिक मनुष्याच्या शत्रूंनीं त्या मनांत सांवळागोंधळ घालावा, हें अगदीं साहजिक आहे. धर्माची ग्लानी झाली असतां धर्माची संस्थापना करण्याकरितां ईश्वराचे जे वारंवार अवतार झाले त्यांची जशी आम्हीं पूजा करतो, जसे उत्सव करतो त्याचप्रमाणें इतर राष्ट्रांतील लोकहि आपापल्या देशांतील ईश्वराच्या पूर्ण अवताराचे उत्सव करीत होते व करीतहि आहेत. दुष्टांचा संहार करण्याकरितांच देह धारण करणाऱ्या श्रीराम किंवा श्रीकृष्णासारख्या ईश्वरी अवतारांचे जसे आम्हीं भक्त आहोंत, त्याचप्रमाणें युरोपियन लोकांचे पूर्वज “ओडिन” व “थार्न” या पुरुषांना प्रत्यक्ष ईश्वरमूर्ति समजून त्यांचे भक्त बनले होते. रामावतार किंवा कृष्णावतार जसा केवळ धर्मतत्त्वे शिकविण्याकरितां नाही, तर दुर्जनांचा संहार करण्याकरितां आहे, त्याचप्रमाणें “ओडिन” व “थार्न” हे मोठे पराक्रमी पुरुष असून नवीन राष्ट्र स्थापन करून तद्वारा धर्मसंस्थापना करणारे होते. नवीन धर्माची स्थापना करणारा ख्रिस्त किंवा महंमद ह्यांना पाश्चिमात्य किंवा मुसलमान जसा मान देतात, त्याचप्रमाणें हिंदुस्थानांतहि श्रीमत् शंकराचार्य, बुद्ध, जिन इत्यादि धर्मगुरूंची पूजाअर्चाहि आम्हीं करतो. महंमदाला पाहून अरब-स्थानांतील वाळवंटांत भटकत फिरणाऱ्या अडाणी लोकांच्या अंगांत विभूति-पूजेचें जे वारें भरलें त्यायोगें शेळ्यांमंड्या हाकून कसा तरी उदरनिर्वाह करणाऱ्या ह्या जातीनें पश्चिमेस स्पेनच्या किनाऱ्यापर्यंत व पूर्वेस गंगा यमुनांच्या संयोगापर्यंत सर्व प्रदेश पादाक्रांत केला. अरेबियांत रेतीचे केवळ कण भरले आहेतसे जगाला वाटत होतें. परन्तु महंमदाच्या डोळ्यांतील ईश्वरी तेज त्यावर पडतांक्षणींच अरेबिया रेतीच्या कणांनीं भरलेली नसून ज्वालाग्राही दारूच्या कणांची अरेबियांतील वाळवंटें असलीं पाहिजेत, असें

सर्वांच्या प्रत्ययाला आलें. ख्रिस्ती धर्माचें संशोधन करणारे लुथर, नॉक्स सारखे जसे साधु-पुरुष युरोपांत होऊन गेले त्याचप्रमाणें हिंदुस्थानांत विशेषतः महाराष्ट्रांत तर किती तरी साधुपुरुष होऊन गेले. युरोपांतील लोक लुथर, नॉक्सचे देव्हारे माजवतात, त्यांच्या भजनी लागतात, त्याचप्रमाणें आम्हींहि आमच्यांतील साधु पुरुषांसंबंधानें जत्रा भरवीत असतो, उत्सव करीत असतो. महाराष्ट्रांतील संत मंडळी आम्हांस सोडून गेली तरी त्यांच्या कृति, त्यांचा उपदेश अद्याप जिवंत आहेत. पूर्वीच्या साधुसंतांची आठवण सुदैवेंकरून आम्हीं विसरलों नाहीं, म्हणून महाराष्ट्र धर्मांत कांहीं अद्याप जीव असून समर्थांच्या इच्छेप्रमाणें महाराष्ट्र धर्म वाढण्याची आशा आहे. महाराष्ट्रांतील राष्ट्रीय धर्मोत्सवांनीं आम्हां पतित मराठ्यांची व पूर्वीच्या साधुसंतांची पुरी फारकत होऊं दिली नाहीं, हें राष्ट्रीय महोत्सवाचे आम्हांवर उपकार आहेत. राष्ट्रीयत्व, समाजव्यवस्था व धर्म या सर्वांच्या मुळाशीं विभूतिपूजा आहे. महाराष्ट्रांतल्या धार्मिक विभूति महाराष्ट्रीयान्च्या डोळ्या-पुढें वारंवार मांडून त्यांच्या अंतःकरणांतील विभूतिपूजा धर्मसंबंधानें निदान नाहींशी होऊं दिली नाहीं, येवढें पुण्य धर्मसंबंधीं महोत्सव करणा-रांनीं गांठी बांधिलें यांत शंका नाहीं. परंतु राजकीय स्वातंत्र्याकरितां जिवापाड मेहनत घेणाऱ्या व तद्वारा आमच्या धर्माचें संगोपन करणाऱ्या राजकीय राष्ट्रीय विभूतींची आठवण स्वराज्य नष्ट होण्याबरोबर नाहींशींच झाली. स्वराज्य होतें त्यावेळीं राष्ट्रांतील राजकीय विभूतींच्या कृतीचें व उपदेशाचें मनन, चिंतन व पूजन आम्हीं सदैव करीत होतो. ईश्वरांश प्रत्येक मनुष्यांत कमी अधिक प्रमाणानें असतोच असतो, व विभूतीचें दर्शन झालें असतां विभूतिपूजेला भरती येऊन मूळचा ईश्वरांश दुणावत जातो. महा-भारतांतील पांडवांच्या कथा ऐकून श्रीशिवाजी महाराजांच्या अंगाचें मूळचें तेज त्यांना स्वस्थ वसूं देईना. महाराजांसारख्या विभूतीच्या सहवासानें

दऱ्याखोऱ्यांत ढडून असलेल्या ढावळयांतच लढवय्ये सरदार चढकुं लागले. विभूतीची पूजा करा म्हणून कोणाचीं आर्जेवं करावयास ढको; विभूतीच्या आचरणाप्रढाणें वागण्याचा प्रयत्न करा, म्हणून कोणास उढदेश करावयास ढको; लोहचुंबकाच्या ढागोढाग लोखंडाचा तुकडा जसा आपोआढ ढळत जावयाचाच, त्याचप्रढाणें विभूतिशेजारीं योग्य अंतरावर ढनुष्य गेला कीं, ह्या संस्काराचे ढरिणाम त्याच्यावर झाल्यावांचून रहावयाचेच ढाहींत. स्वराज्यांत शिवाजीसारख्या विभूति आम्हांढासून केव्हांहि ढार दूर अंतरावर गेल्या ढाहींत, व ज्यावेळीं आम्हीं आमच्या दुर्दैवानें त्यांच्याढासून लांढ लांढ ढळूं लागलों, त्यांची आठवण विसरूं लागलों, तेव्हां आमचें राज्य बुडण्याची वेळ सढीढ थेऊढ ठेढली. शिवाजी ढहाराजांची आठवण, राजाराम ढहाराजांच्या कारकीर्दीतील लोक विसरले ढव्हते, म्हणून औरंगजेवानें ढहाराष्ट्रावर आणलेल्या लाखों ढुढलढान सैन्याच्या टोळघाडीचा ढूर्णत्वानें ढरति-कार करण्याचें सारथ्य त्यावेळच्या ढुत्सद्यांच्या व तलवारबहादुरांच्या अंगीं आलें. राजकीय विभूतींची पूजा करण्याची स्वराज्यांतील ढद्धत ढाश्वि-ढात्य ढद्धतीहून व सांप्रतच्या ढद्धतीहून जरा ढिराळी होती हें खरें आहे; ढरंतु बाहेरील ढद्धतीवर विशेष कांहींच अवलंबून ढाहीं. विभूतिपूजा असली म्हणजे त्या उत्तढ गुणाची गोड ढळें राष्ट्रास चाखावयास ढिळालीच ढाहि-जेत. राजकीय ढराक्रम करणाराविषयींची ढक्ति दाखविण्याचे ढकार राष्ट्राची ढूर्ण वाढ होण्याढूर्वीं व ढंतर ढिरािराळे असतात; व ढहाराष्ट्राची ढूर्ण वाढ होण्याढूर्वींच ढहाराष्ट्र ढरसत्तेखालीं गेल्याढुळें, युरोढांत व इतर ठिकाणीं राजकीय विभूतींची पूजा करण्याचा जो जुढा ढकार दृष्टीस ढडतो तोच ढकार आमच्या स्वराज्यांतहि होता. स्वराज्यांत राजकीय ढराक्रम करणारास सरदारकी व वंशढरंपरा जहागिरी देऊढ राजकीय विभूतींची पूजा करीत. त्याच्या घराण्यांत चाललेली जाहागीर व सरदारकी हेंच त्या विभू-

तीचें स्मारक होई; आणि जोंपर्यंत “पूर्वज हांसतील” असा त्या घराण्यांतील पुरुषांना धाक वाटे, व जोंपर्यंत सामान्य जन त्या विभूतीस विसरत नसत, तोंपर्यंत राष्ट्रांतील विभूतिपूजा केव्हांहि अंधुक होत नसे व राष्ट्राचा जोम दिवसें दिवस वाढत जाई. शिवाजी महाराज, प्रल्हाद निराजी, धनाजी जाधव, संताजी घोरपडे वगैरे थोर पुरुषांच्या कृती ऐकून व आठवून थोरले बाजीराव यांना “महाराष्ट्र राज्य करावे । जिकडे तिकडे” ह्या समर्थींच्या उपदेशाप्रमाणें वागण्याची स्फूर्ति झाली व त्याचेंच अनुकरण करून पुढील दोन तीन कारकीर्दीत मराठ्यांनीं सर्व हिंदुस्थान देश व्यापून टाकला. माझा पराक्रम कमी झाला तर बाजीराव रागावतील, शिवाजी महाराज हांसतील—विभूतिपूजेनें उत्पन्न केलेली ही मनाची टोंचणी त्यावेळीं कायम होती; म्हणूनच फ्रान्स देशाची सरहद्द युरोप खंडाच्या सरहद्दीशीं नेऊन भिडविण्याची आपली महत्त्वाकांक्षा कांहीं वर्षे अंशतः पूर्ण करणाऱ्या नेपोलियनाप्रमाणें, महाराष्ट्र म्हणजेच सर्व हिंदुस्थान असें मुक्रर ठरविण्याचे मराठ्यांचे प्रयत्न चालू होते व जवळजवळ सिद्धीसहि त्यावेळीं गेले. राजकीय ज्ञानांत आमच्या फार पुढें गेलेल्या पाश्चिमात्य कावेबाजीशीं जर आम्हांस टक्कर देण्याचा प्रसंग आला नसता तर शिंदे—होळकरांच्या अंमलावांचून उत्तर हिंदुस्थानांत एकहि भाग शिल्लक रहाता ना व बंगाल्यांस भोसल्याच्या तावडींत सांपडल्यावांचून गत्यंतरच नव्हतें. दसन्याचा वार्षिक दरबार जेव्हां भरे, लढाईच्या तयारीनें महाराष्ट्र जेव्हां दणाणून जाई, खलबत करण्याकरितां मुत्सद्दी जेव्हां एका ठिकाणीं गोळा होत, रणांगणावर आमचें सैन्य जेव्हां लढण्यास उभे राही—हे सर्व प्रसंग राजकीय विभूतींची राष्ट्राला आठवण करून दिल्यावांचून रहात नसत. त्या सर्व प्रसंगां राष्ट्रांतील विभूतिपूजा उचंबळूं लागावयाचीच लागावयाची. स्वराज्य नष्ट झालें, राजकीय थोर पुरुष आमच्यांत उत्पन्न होण्याचा मार्ग खुंटला, व

आमच्या दुर्दैवाने पूर्वीच्या विभूतींकडे आमचे लक्ष जाईनासेच झाले. धार्मिक संबंधांत सरकारने तटस्थवृत्ति धारण केल्यामुळे, आमच्यांतील धर्मोत्सवांचा कांहीं लोप झाला नाही; डाँटे, शेक्सपीयर, गटे वगैरे कवींच्या प्रासादिक वाणीबद्दल जसा युरोपियनांना अभिमान वाटतो, व त्यासंबंधी आपली भक्ति प्रकट करण्यास ते चुकत नाहीत, त्याचप्रमाणे कालीदास, भवभूति, मोरोपंत, तुकाराम इत्यादि संस्कृत व मराठी कविवर विभूतींच्या विषयींचे प्रेम व आदर आमच्या मनांतून नाहीसे झाले नाही, इतकेंच नव्हे तर ह्या विभूतींचे विशेष प्रकाराने पूजन करण्याची आम्हांस ह्या राज्यांत संधी मिळाली आहे. परसत्तेखाली राजकीय उत्सव मात्र बंद पडले व हे बंद होणे हा परसत्तेचा स्वाभाविक परिणाम आहे. ह्यामुळे श्रीशिवाजी महाराजांसारख्या थोर विभूतीस आम्हीं विसरलों व राजकीय बाबतींत विभूतिपूजा नष्ट होत चालल्यामुळे महाराष्ट्राच्या इतिहासांतील थोर पुरुषांच्या सहवासाने जे राजकीय संस्कार आमच्या मनावर व्हावयाचे, ज्या ज्या मनोवृत्ती आमच्या हृदयांत प्रबळ व्हावयाच्या व जे राजकीय शिक्षण आम्हांस सहजगत्या मिळावयाचे त्या सर्वांस आम्हीं आंचवलों. श्रीशिवजयंत्युत्सव आम्हीं कां करावा ह्यासंबंधीच्या तात्त्विक कारणांचा येथपर्यंत विचार झाला. वरील उत्सवांत ज्या कोणास थोतांड दिसत असेल, यांत लंकंगेगिरी ओतप्रोत भरली आहे अशी ज्यांची समजूत असेल त्यांना निरनिराळ्या राष्ट्रीय महोत्सवांत कोणचा आनंद, कोणते सत्यप्रेम, कोणते वैभव भरलेले आहे हे आम्हांस व कोणासहि सांगतां यावयाचे नाही. महाराष्ट्र देश प्रेमाने व भक्तीने करित असलेल्या गणपत्युत्सवांत व श्रीशिवजयंत्युत्सवांत ज्यांना लुच्चेगिरीच दिसते त्यांच्या मनांत विभूतिपूजेला लवलेसहि जागा मिळत नसल्यामुळे, विभूतिपूजा जागृत होण्याच्या मार्गांत ते नसल्यामुळे, थोर पुरुषांच्या उत्सवांतील सरस रहस्याचे ज्ञान करून

देणारे त्यांच्यापाशीं इंद्रियच नाही, हे आमचें किंवा त्यांचें दुर्दैव आहे. विभूतिपूजेचा ज्यांना गंधहि नाही अशांनीं कितीहि उलट प्रयत्न केले तरी श्री शिवजयंत्युत्सव महाराष्ट्रांत चोहोंकडे पसरत चालला आहे, हें दुसरीकडे प्रसिद्ध केलेल्या हकीकतींवरून वाचकांच्या लक्षांत येईल. सरदार घराण्यांतील स्त्रियांना मृण्मय प्रतिमा करण्याची इच्छा व्हावी, कारागीर, कवि, वंक्ते या सर्वांनीं महाराजांचे गुणानुवाद गावेत हीं सुचिन्हेंच होत. असल्या उत्सवांपासून होणारे फायदे आज प्रत्यक्ष दाखवा असा हट्ट घेऊन बसणाऱ्याची कृति क्षयरोगानें पूर्ण ग्रासलेल्या रोग्यानें एक दिवसाच्या अनुभवावरूनच धन्वंतरीचें औषध लाथाडण्याप्रमाणेंच मूर्खपणाची आहे. यंदांच्या सालीं पदवीधर व इतर सुशिक्षित लोक ह्या उत्सवांत वरेच पडले आहेत व ह्या उत्सवास त्यांनीं कोणत्या प्रकारचें स्वरूप हळूहळू दिलें पाहिजे ह्याचा विचार सवडीनुसार करण्याचें आम्हीं योजिलें आहे. दुष्काळ व प्लेग यांचा चोहोंकडून मारा असतांनाहि महाराष्ट्रांतील ठिकठिकाणच्या लोकांनीं श्रीशिवजयंत्युत्सव यथाशक्ति साजरा केला हें पाहून कोणाहि खऱ्या मराठ्यास आनंद झाल्यावांचून रहाणार नाही.

[हा लेख कालानुक्रमानें मार्गे यावयास पाहिजे होता, पण तो आतां येथें जोडला आहे. हा लेख १८९७ सालच्या राजद्रोहाच्या खटल्यामध्ये सरकारतर्फें दाखल केलेला होता.]

* श्रीशिवाजी महोत्सव

वैशाख शुद्ध द्वितीया म्हणजे छत्रपति श्रीशिवाजी महाराज यांचा जन्म-
दिवस अगदीं जवळ आला आहे. जरी कांहीं ठिकाणीं श्रीशिवाजी महोत्सव
महाराजांचे मृत्यूचे दिवशीं किंवा राज्याभिषेकाचे दिवशीं करण्यांत येतो-
तथापि सर्व महाराष्ट्रभर व इतर बऱ्याच ठिकाणीं जन्माचे दिवशींच महो-
त्सव करण्याची वहिवाट पडली असल्यामुळें येती वैशाख शुद्ध द्वितीया
ता. २२ एप्रिल, महाराष्ट्राकडून कोणच्या रीतीनें साजरी करण्यांत येते,
याकडे सर्वांचें लक्ष लागून राहणें अगदीं साहजिकच आहे. गेल्या वर्षीत ज्या
कित्येक कल्पनातीत गोष्टी घडून आल्या त्यामुळें तर यंदाचे उत्सवाला
विशेष महत्त्व प्राप्त झालें आहे. श्रीशिवाजी महोत्सवाची आवश्यकता,
त्यापासून होणारे फायदे, व उत्सवावरील आक्षेपांचा पोकळपणा इत्यादि
गोष्टींचें या खेपेस विवेचन करण्याचें योजिलें आहे. श्रीशिवाजी महोत्सवाला
हल्लींच्या राजकीय चळवळींत सामील करून त्यासंबंधाचे कुत्सित तर्क काढ-
ण्याची कित्येक स्वार्थसाधू लोकांना लागलेली संवय किती खोडसाळपणाची
व नीचपणाची आहे याचें दिग्दर्शन प्रथम येथें करणें अत्यंत जरूर होय.
प्रजाजनांचीं सुखदुःखें राज्यकर्त्यांपुढें मांडून लोकांचीं गाऱ्हाणीं अधिकाऱ्यांच्या
कानांवर घालून नवीन राजकीय हक्कांची मागणी वारंवार करून राज्य-
कर्त्यांचा जुलूम कमी करण्याच्या उद्देशानें किंवा कायदेशीर रीतीनें मांडून
राज्यसत्तेचा कांहीं भाग क्रमाक्रमानें प्रजाजनांना मिळवून देण्याच्या उद्देशानें
राष्ट्रांत ज्या चळवळी करण्यांत येतात त्या चळवळींनाच केवळ 'राजकीय'
म्हणण्याचा प्रघात आहे. राजकीय प्रश्नांचा इतर प्रश्नांशीं निकट संबंध

* केसरी, १२ एप्रिल १८९८.

असतो, एवढ्याचकरितां राजकीय चळवळींना अप्रत्यक्ष रीतीने किंवा दूरच्या परंपरेने पोषक असणाऱ्या प्रश्नांना किंवा चळवळींना राजकीय ही संज्ञा देणे केव्हांहि बरोबर होणार नाही. उदाहरणार्थ, आपण औद्योगिक शिक्षणाचा प्रश्न घेऊं. एखाद्याने जर उद्यां असें म्हटलें कीं, औद्योगिक शिक्षणानें देशांतील उद्योगधंदे वाढून त्यामुळें स्वतंत्र कर्तृत्ववान व श्रीमंत असा एक वर्ग एकदां राष्ट्रांत उत्पन्न होईल व असला बलाढ्य वर्ग राजकीय चळवळींना पैशाची किंवा कर्त्या पुरुषांची काहीं तूट पडूं देणार नाही व राजकर्त्यांनाहि प्रजाजनाना राजकीय हक्क दिल्यावांचून गत्यंतर रहाणार नाही. अशा रीतीने औद्योगिक शिक्षणाच्या प्रश्नाचा विचार केला असतां त्या प्रश्नालाहि राजकीय चळवळींत ओढावें लागेल. राष्ट्रोन्नतीची कोणतीहि बाब घेतली तरी त्याबाबीचा सांप्रतच्या राजकीय चळवळीशीं बरील प्रकारानें दूरान्वय सहज दाखवितां येईल. सामाजिक परिषद, सनातन धर्म महामंडळ, औद्योगिक परिषद व गणपती महोत्सव इत्यादि निरनिराळ्या चळवळींचा पुष्कळसें बळसे घेऊन राष्ट्रीय संमेलनां किंवा स्थानिक राजकीय प्रश्नांशीं जरी संबंध दाखवितां येईल तरी त्याजवर राजकीय चळवळीचा छाप मारून त्यांना विजातीय चळवळीच्या पंक्तीला बसविणें केव्हांहि सयुक्तिक होणार नाही. औद्योगिक परिषद ज्याप्रमाणें मिठावरील कर मोडा म्हणून ओरड करित नाही त्याप्रमाणें प्रजाजनांवरील मीठ-करांच्या ओझ्यांचा श्रीशिवाजी महोत्सवाशीं कोणत्याहि प्रकारचा प्रत्यक्ष संबंध नाही. कायदे कौन्सिलांत अधिक लोकनियुक्त सभासद निवडून देण्याचा आम्हांला अधिकार देऊन पाश्चिमात्य राज्यपद्धतीचें स्वरूप हिंदुस्थानचे राज्याला द्या अशा प्रकारची शिष्टाई इंग्रज बहादुरांशीं करण्याच्या भानगडींत सामाजिक परिषद् ज्याप्रमाणें पडत नाही त्याप्रमाणें श्रीशिवाजी महोत्सवांतहि बरील प्रकारचा ठराव पास होण्याचा विलकुल संभव नाही. बर्क मिल्टनसारख्या ग्रंथकारांचे विचार

छात्रवर्गाला समजावून देणारा शिक्षक ज्याप्रमाणें राष्ट्रीय सभेच्या किंवा प्रांतिक सभेच्या कामाची उठाठेव करीत नाही, त्याप्रमाणें श्रीशिवाजी महोत्सवांतील पुराणांत, कथाकीर्तनांत किंवा भाषणांत सदरील सभांच्या ठरावांना स्थान नाही. श्रीशिवाजी महोत्सव हा केवळ ऐतिहासिक व शिक्षणात्मक असतांना त्याला राजकीय चळवळींत नेऊन बसवून कांहींचे मनांत त्याजविषयी गैरसमज उत्पन्न करण्याचें धाडस कित्येक आपमतलबी लोकांच्या हातून कसें होतें याचें प्रत्येक विचारी मनुष्यांस आश्चर्य वाटल्यावांचून रहाणार नाही. आपल्या इतिहासाची पूर्ण ओळख, पूर्वजांच्या कृतीचा योग्य अभिमान, स्वदेशावर निष्कपट प्रेम, आपलें कर्तव्यकर्म करण्याची व आपली जबाबदारी ओळखून देशसेवेत अंतर न पाडण्याची हौस, व पूर्ण जागृत असलेली धर्मबुद्धि इत्यादि गुण लोकांत असल्याशिवाय कोणत्याहि राष्ट्राची भरभराट किंवा मानमान्यता होणें शक्य नाही. ज्या शिक्षणक्रमामुलें किंवा शिक्षणपद्धतीमुलें ज्ञानप्रसार करून शिवाय वरील गुण लोकांत अधिक प्रमाणानें उत्पन्न होतात ती पद्धत विशेष चांगली समजली जाते. विद्याखातें किंवा विश्वविद्यालयें यांचा हेतु जरी वरील गुण उत्पन्न करण्याचा असला तरी त्यांच्यावरच केवळ वरील हेतु तडीस नेण्याचें काम पूर्णपणें सोपवून चालत नाही. लोकांत राष्ट्रीयत्वाचा बाणा उत्पन्न करणारें शिक्षण देणाऱ्या ऐतिहासिक महोत्सवाची विद्याखात्याशीं व विश्वविद्यालयाशीं सांगड घालून देणें कित्येक स्वतंत्र व भाग्यशाली राष्ट्रांना जरूर वाटत होतें व वाटत आहे. आपल्यांतील थोर पुरुषांविषयीं अभिमान जागृत ठेवण्यास व त्यांच्या अमर्यादित उपकाराविषयीं आपली कृतज्ञता अंशतः तरी प्रकट करण्यास ऐतिहासिक महोत्सवावांचून दुसरा कोणताच मार्ग नाही. रोमन लोकांमध्ये लोकनियुक्त प्रतिनिधींच्या सभेंत राष्ट्रांतील सुप्रसिद्ध ऐतिहासिक पुरुषांचे मोठमोठाले पुतळे स्थापन करण्याची वहिवाट असे, व त्याचप्रमाणें बड्या घराण्यांतूनहि

त्या घराण्यांतील कर्त्या पुरुषांच्या मूर्ति तयार करून ठेवण्याचा प्रघात होता, विशेष प्रसंगी या पुतळ्यांचा सन्मान करण्यांत येत असे व रोम शहराच्या विजयानंदाचे समयीं तर भव्य छविन्यांत या पुतळ्यांची गर्दी दृष्टीस पडल्यावांचून रहावयाची नाही. यामुळे लोकांना सर्व पिढ्यांतील कर्त्या पुरुषांचें एकदम दर्शन होऊन स्वदेशाचा मूर्तिमंत इतिहास आपल्यापुढें उभा आहे कीं काय असें वाटे व योग्य स्वाभिमान त्यांच्यांत जागृत होऊन थोर पुरुषांचें वंशज म्हणवून घेण्यास लायक होण्याविषयीं ते नेहमीं दक्ष रहात. वेलिंग्टनचा किंवा नेल्सनचा पुतळा लंडन शहराच्या मुख्य व महत्त्वाच्या जागीं बसवून ट्रॉफलगरच्या किंवा वाटर्ल्च्या लढाईचे दिवशीं त्यांचा विशेष प्रकारचा सन्मान करण्याचें कारण झालें तरी वरील प्रकारचेंच आहे. नेल्सनची मूर्ति प्रत्यक्ष डोळ्यानें देखून व ट्रॉफलगरचे लढाईचे वेळीं आपल्या देशाच्या त्यानें केलेल्या सेवेबद्दल लोकांकडून त्याचा सन्मान होत आहे असें पाहून कोणा इंग्रजाचे मनांत स्वदेशाची सेवा करीत असतांना प्रत्यक्ष मृत्यूची पर्वा करण्याचें कारण नाही, असे विचार आल्यावांचून राहतील ? नेल्सन व वेलिंग्टन किंवा क्रॉमवेल यांची चरित्रे इंग्रजी भाषेंत काय कमी लिहिली आहेत ? पाठशाळांतून त्यांच्या चरित्राचा अभ्यास काय थोडका चालतो ? इंग्लंडच्या इतिहासांत त्यांचीं नांवे अजरामर झालीं असतां हि व इतिहासाचा अभ्यास चोहोंकडे एकसारखा चालला असतां हि पुतळे बसवून, तसविरी काढून, त्यांच्या नांवांनें मोठमोठ्या इमारती बांधून, कित्येक संस्थांना त्यांचीं नांवे देऊन, निरनिराळ्या प्रकारांनीं व निरनिराळ्या वेळीं आपल्या ऐतिहासिक थोर पुरुषाचा उत्सव करण्याचा इंग्लंडांत जारीनें उद्योग चाललेला असतो. नेल्सनचें नांव आबालवृद्धांच्या तोंडी झालें पाहिजे. नेल्सनची मूर्ति पाहून सदासर्वदा लोकांचे मनांत राष्ट्रीयत्वाचें वारें भरलें पाहिजे, स्वकर्तव्य-दक्षतेचे मनोविकार उसळले पाहिजेत, असा इंग्रजांचा हेतु असल्यामुळेच

शाळांतून व कॉलेजांतूनच कैवळ नेल्सनचें नांव निघालें असतां बस्स आहे असें त्यांना वाटत नाहीं. ज्यानें स्कॉटलंडला राष्ट्रीयत्व दिलें, इंग्लंडच्या महत्त्वाकांक्षी राजाशीं टक्कर मारून स्कॉटलंडची अब्रू वचावली त्या वालेसचा उत्सव करणें स्कॉटलंडांतील मुत्सद्यांना स्कॉटलंडच्या भरभराटीच्या सुरक्षितपणाकरितां अद्यापहि जरूर वाटतें. ज्यानें अमेरिकेंतील युनायटेड स्टेटसला स्वातंत्र्य दिलें त्या वाशिंग्टनचें नांव अमेरिकेंतील लहान-थोरांच्या तोंडून ऐतिहासिक महोत्सवामुळेंच पावलो पावलीं निघत आहे, व युनायटेड स्टेटसवर पसरलेल्या लक्षावधि स्मारकामुळें अमेरिकेंतील लोक वाशिंग्टनच्या वेळच्या त्याच्या देशाच्या बाण्यापासून तिळभरहि ढळले नाहींत. शेक्सपियरचें झोंपडें पहाण्यासाठीं अँव्हन नदीच्या काठीं स्ट्रूट्फर्ड येथें साधारणपणें नेहमीं जत्रा कशीं भरलेली असते, लंडन येथील कार्लाइलचे घरांत फिरून त्या तत्त्ववेत्त्याच्या पायाची धूली ज्या दालनांत नेहमीं पडते तें दालन प्रत्यक्ष पाहून स्वतःस धन्य करून घेण्याकरितां त्या घरवाल्यापुढें बरीच मोठी दक्षिणा ठेवण्यास इंग्रज लोक किती उत्सुक असतात, स्कॉट कवीनें स्वतःच्या हातानें लिहिलेल्या चार दौन ओळी आपल्या दप्तरां असाव्यात म्हणून इंग्रजांची कशी खटपट चाललेली असते, बॉल्फोरसारख्या मुत्सद्यांपासून भाड्यादाखल हातांत पडलेली पावली किंवा चवली इंग्लंडांतील गाडीवाला घरच्या देव्हान्यांत नेऊन ठेवण्यास कसा चुकत नाहीं, नेपोलियनच्या फाटक्या टोपीचा संग्रह करण्याकरितां फ्रान्समधील श्रीमंत लोक रुपयांचे तोडेच्या तोडे खर्च करण्यास कसे तयार असतात, फ्रेडरिक दि ग्रेट सारख्याचा पुतळा बसवून त्याचा महोत्सव करून त्याचे उपकाराबद्दल उतराई होण्याविषयीं जर्मनीचे बादशहाला व लोकांना किती उत्कंठा वाटते, इत्यादि गोष्टींचा शांतपणें विचार केला असतां शिवरायाची आठवण रहाण्यास व महाराष्ट्रांतील राष्ट्रीयत्वाच्या निर्मल ज्योतीचें तेज मंद न होण्यास

श्रीशिवाजी महोत्सवाची किती आवश्यकता आहे हे वाचकांच्या ध्यानांत येईल. श्रीशिवाजी महाराज एकट्या भोसल्यांचे कुळाचे उन्नतीसाठीं जन्मास आले नाहीत तर महाराष्ट्रासाठीं त्यांचा जन्म होता. मातोश्री जिजाबाई यांचे पोटी त्यांनीं जन्म घेतला असें म्हणण्यापेक्षां प्रत्यक्ष महाराष्ट्र भूमीच त्यांनीं प्रसवली असें म्हणणें अधिक सयुक्तिक दिसेल. महाराष्ट्राचा अभ्युदय, महाराष्ट्राची भरभराट या सर्वांचा पाया श्रीशिवाजी महाराजांनीं घातला. सतराव्या शतकाच्या उत्तरार्धातील व अठराव्या शतकांतील महाराष्ट्राच्या कर्तव्यगारीचा उगम श्रीशिवाजी महाराजांपासून आहे, किंवाहुना दीडशें वर्षांतील महाराष्ट्राच्या इतिहासांत चमकणारे उच्च विचार व उदात्त मनोविकार महाराजांत एकवटले होते असें म्हणण्यास हरकत नाही. नांव करून गेलेल्या सर्व महाराष्ट्रीयान्ना श्रीशिवाजी महाराजांचे पोटांत समावेश होत असल्यामुळें महाराजांची आठवण ठेवणें म्हणजे महाराष्ट्रांतील पूर्वीच्या दरोवस्त सर्व थोर पुरुषांचा सन्मानच करण्यासारखें आहे. ते आमचे दिवस निघून गेले, असें ज्या काळाविषयीं आम्हीं दुःखाचा उसासा टाकून बोलतो त्या काळांतील सर्व चांगल्या गोष्टींची श्रीशिवाजीमहाराज प्रत्यक्ष मूर्ति असल्यामुळें त्यांचा उत्सव केला असतां महाराष्ट्राचें नांव चोहोंकडे करणाऱ्या सर्व पूर्वजांचे जरा तरी उतराई झाल्यासारखें होईल व उदार इंग्रजवहादुरांच्या राज्यांत मराठ्यांचें नांव पुन्हां सर्वतोमुखी करण्याचा मार्ग आक्रमितांना मनांत उल्हास व उमेद वाटे.

श्रीशिवाजी महोत्सवावर साधारणपणें दोन प्रकारचे आक्षेप आणण्यांत येतात. (१) पहिला आक्षेप असा कीं, ह्या उत्सवामुळें आमच्या मुसलमान बांधवांना राग येईल व निष्कारण एकीची बेकी होईल. ह्या संबधानें मुसलमान बंधूंना आमचें नम्रतापूर्वक असें सांगणें आहे कीं, आम्हीं हा जो उत्सव करितों तो श्रीशिवाजीमहाराजांनीं मारलेला अफझुलखान मुसलमान

होता म्हणून नव्हे, ज्या राज्याचा त्यांनी पाडाव केला तो मुसलमानी होते म्हणून नव्हे, किंवा ज्या औरंगजेबापासून त्यांनी विजापूरकरांचा बचाव केला तो औरंगजेब मुसलमानांचा कड्या अभिमानी होता म्हणून नव्हे. त्यावेळच्या तशा स्थितीमुळे श्रीशिवाजी महाराजांना कांहीं वेळां युद्ध करावे लागले व कांहीं वेळां त्यांच्याशीं समतेने वागावे लागले. मुसलमानांचा द्वेष किंवा मुसलमानांचा स्नेह ही गोष्ट प्रसंगोप्राप्त होती. महाराजांनी त्यांच्याशीं स्नेह केला एवढ्याचकरितां किंवा त्यांच्याशीं द्वेष केला एवढ्याचकरितां आम्हीं त्यांचा उत्सव करित नाहीं. महाराजांच्यापूर्वी कित्येकांनीं मुसलमानांचा द्वेष किंवा स्नेह केलेला आहे. त्यांचा उत्सव करावा अशी स्वप्नांत तरी आमच्या कल्पना येते काय ? महाराष्ट्राला उच्च दर्शेला चढविण्याची महाराजांची पूर्ण इच्छा होती व हा हेतु तडीस नेण्यासाठीं त्यांच्यापाशीं विशाल बुद्धिवैभव, अतर्क्य धर्मनिष्ठा व विलक्षण नीतिमत्ता हे गुण होते. महाराजांचा उत्सव करितांना त्यांनीं महाराष्ट्रासाठीं काय केलें इकडे पूर्ण लक्ष द्यावयाचें, इतर सर्व गोष्टींचा विचार गौण समजावयाचा. वेलिंग्टनचा किंवा नेल्सनचा पुतळा बसविल्यानं फ्रेंच लोकांचा इंग्रजांनीं अपमान केल्यासारखें ज्याप्रमाणें होत नाही किंवा बॉलेसचा उत्सव केल्यानं इंग्रजांना जाणून बुजून चिडविल्याचा आरोप ज्याप्रमाणें स्कॉटलंडावर येत नाही, त्याप्रमाणें महाराजांचा उत्सव केल्यानं मुसलमानांना दुखविण्याचा दोषहि महाराष्ट्रीयानां लागत नाही. मुसलमानांत कर्ते पुरुष होऊन गेले, मुसलमानांतील थोर पुरुषांची मालिका कांहीं लहान नाही. तेव्हां महमदीयांना चांगले दिवस दाखविणारांचा त्यांनीं खुशाल उत्सव करावा त्याबद्दल आम्हांस रोष नाही. एखाद्याचें चांगलें झालें आणि त्याबद्दल जर त्यानें आनंद प्रदर्शित केला तर परमेश्वरानें त्याच्यावर मेहेरनजर केली म्हणून तो सुख मानीत आहे असें न मानितां दुसऱ्या एखाद्यावर परमेश्वराची त्याचवेळीं तितकीच कृपा झाली.

नाहीं म्हणून तो सुख मानितो असा त्याजविषयींचा लोकांचे मनांत भलताच ग्रह उत्पन्न करून देणें म्हणजे हलकट वृत्तीला हार जाऊन नीचपणाची कमाल करण्यासारखें आहे. ज्या लुटपटीच्या खडकीच्या लढाईमुळें पेशवाईचा नाश झाला त्या लढाईचे स्मरणार्थ दरवर्षी पुणें मुक्कामी इंग्रज बहादरांचे लष्कराचे छावणींत उत्सव होत असतो. ज्या पलटणीने त्या लढाईत तलवार गाजविली त्या पलटणींतले त्यावेळचे लोक आतां असण्याचा विलकुल संभव नाहीं. परंतु त्या नांवाच्या पलटणींतील लोकांना त्यांच्या पूर्वीच्या लोकांच्या कृती नीट समजाव्या व त्यांनीं पूर्वीच्या लोकांच्याप्रमाणें शौर्याचीं कामें करावीं या हेतूनें पेशवाईचे नाशाच्या लढाईचे दिवशीं सदरील पलटणीच्या लोकांचा बहुमान करण्यांत येतो. इंग्रजांना महाराष्ट्राचें राज्य मिळालें या गोष्टीच्या स्मरणार्थ पुण्याचे छावणींत हा वार्षिक उत्सव होतो. ह्या उत्सवासंबंधानें जर पुणेकरांनीं अशी तक्रार केली कीं, किंवा अशी शंका मनांत आणली कीं, हा उत्सव पुणेकरांच्या स्वाभिमानाला मुद्दाम डवचण्याकरितांच करण्यांत येतो तर त्यांची कृति ज्याप्रमाणें हास्यास्पद होईल त्याप्रमाणें श्रीशिवाजी महाराजांचा उत्सव मुसलमानांच्या विरुद्ध आहे असें भासविणारांचीं कृतीहि वेडगळपणाची मानिली पाहिजे. महाराजांचा उत्सव करतांना मुसलमानांच्या संबंधानें आमच्या मनांत कांहींहि वाईट येण्याचें कारण नाहीं. हा उत्सव विशेषतः आमच्याचकरितां आहे, व केवळ गुणांवर लक्ष देणाऱ्या हरएक प्रकारच्या धर्माच्या लोकांसाठीं आहे. (२) ह्या उत्सवावरील दुसरा आक्षेप म्हणजे म्हणजे राजद्रोहाचा होय. ह्या संबंधानें आमचे राज्यकर्ते स्वतः या उत्सवास राजद्रोही म्हणण्यास तयार नसतांना मित्री मंडळी आगाऊच पळून जाण्याची तयारी कां करीत आहे हें आम्हांस समजत नाहीं. उत्सव साजरा करण्यास हजर असणाऱ्या व यथाशक्ति मदत करणाऱ्या कांहीं लोकांवर राजद्रोहाच्या किर्यादी झाल्या एवढ्यानें हा उत्सव राजद्रोही

सरत नाही. रायगडच्या पहिल्या उत्सवास कांहीं अधिकारी जंगलाचे सबबीवर परवानगी देत नव्हते. पण त्यावेळीं खुद्द लार्ड सँडस्ट यांनीं व महाराजांना भीति दाखविण्याकरितां केलेल्या लँक्साइचांचे भाषणांतहि त्या उत्सवाचे कायदेशीर-पणाविषयीं कबुली दिली आहे. केसरीवरील खटल्याचे वेळीं सरकारी बॅरिस्टरनें व खुद्द जज्जनांनींहि ऐतिहासिक उत्सवांना हरकत घेतली नाही. महाराजांचें स्मरण जागृत राहिल्यानें जर महाराष्ट्रीयानांच्या अंगीं विशेष गुण आले तर इंग्रजांच्या साहाय्यानें व इंग्रजांच्या अनुमोदमानें महाराष्ट्रास मोठेपणा मिळवितां येईल. स्वराज्य व पूर्ण राजकीय स्वातंत्र्य हीं स्वदेशास देणाऱ्या पुरुषाच्या उत्सवानें परकीय राज्यकर्त्यांना वाईट वाटण्याचें कारण नाहीं हें गेल्या वॉलेसच्या उत्सवाचे वेळीं लॉर्ड रोजबरी यांनीं काढलेल्या खालील उद्गारांवरून स्पष्ट होईल. वॉलेसनें तर इंग्रजांचा पराभव करून स्कॉटलंडास स्वातंत्र्य दिलें तेव्हां स्कॉटलंडच्या सांप्रतच्या स्थितींत वॉलेसचा उत्स्वकरणें बरोबर होणार नाहीं, ह्या आक्षेपासंबंधानें बोलतांना लॉर्ड रोजबरी म्हणाले, ज्या लढाईत स्कॉटलंडचे पराभूत झालेले शत्रू इंग्रज होते त्या लढाईच्या जयावद्दल एवढा उत्सव करणें हें काळास अनुरूप मुत्सदीपणाचें व स्थितीस साजणारें नाहीं असें त्याचें (आक्षेपकाचें) मत आहे. स्टॉर्लिंगच्या लढाईचा किंवा सर बुइल्यम वॉलेस याचा उत्सव केल्यानें इंग्लंडवरील आमचें प्रेम व दोस्ती यांना कलंक लागतो असें मला वाटत नाहीं X X X स्टॉर्लिंगच्या लढाईची आठवण व ह्या लढाईत जय मिळवणाऱ्या वॉलेसची कीर्ती हीं आम्हांस प्रिय वाटतात, ह्याचें कारण आम्हीं इंग्रज सैन्याचा पराभव केला हें नव्हे तर ह्या लढाईपासून आमच्या राष्ट्राचें राजकीय स्वातंत्र्य स्पष्टपणें नमूद करण्यांत आलें; म्हणून इंग्रज-स्काॅचमन यांनीं मिळून हा उत्सव आनंदानें केला पाहिजे, व या विभूतीस मान दिला पाहिजे. कारण त्यानें स्टॉर्लिंगच्या लढाईच्यावेळीं स्कॉटलंड

देशास ऊर्जित दशेस आणलें आणि स्कॉटलंडला जर चांगले दिवस दिसले नसते तर ग्रेट ब्रिटनच्या साम्राज्याला सांप्रतची स्थिती कधींहि आली नसती. लॉर्ड रोजवरीसहेबांप्रमाणेंच असें म्हणण्यास प्रत्यवाय नाही कीं, शिवाजी महाराजांनीं महाराष्ट्रास राष्ट्रीयत्व देऊन ऊर्जित दशेस आणिलें व त्यांच्या वेळेपासून आमच्या राष्ट्राचें जीवितास खरा प्रारंभ झाला. महाराजांनीं जर आम्हांस चांगले दिवस दाखविले नसते तर इंग्रजांच्या छत्राखाली आमची पूर्वीच्यापेक्षाहि अधिक भरभराट होऊन आमच्याबरोबर इंग्रजांचें कल्याण होण्याची भावी आशाच राहिली नसती.

• हिंदुस्थानचे नवीन गव्हर्नर जनरल नामदार मि. कझन

कलकत्त्याचे लाटसाहेब लॉट एल्विन यांची कारकीर्द लवकरच संपाव-
याची असून त्यांचे मागून त्यांचे जागी कोणाची नेमणूक होणार याविषयी
आज बरेच दिवस जारीने वाटाघाट सुरू होती. हिंदुस्थानच्या गव्हर्नर जन-
रलचे जागी नेमलेल्या मनुष्याचे हातीं येथील तीस कोट प्रजाजनांचे सुख-
दुःख असल्यामुळे आमचे नवीन ग० जनरल कोण होणार याविषयी लोकांत
विशेष वाटाघाटी सुरू होणे सहाजिक आहे. लॉर्ड रिपन यांच्यानंतर येथे
झालेल्या ग. जनरलांत पुढचा मागच्यास बरा म्हणावयास लावतो, अशी
स्थिति दृष्टीस पडत असल्यामुळे कोणत्या गृहस्थाची या महत्त्वाचे जागेवर
नेमणूक होणार या गोष्टीकडे सर्वांचे विशेष लक्ष लागून राहिले होते.
शिवाय दहा पंधरा वर्षांपूर्वीपेक्षा हिंदुस्थानच्या सभोवतीं आज मितेस नवीन
व महत्त्वाचे प्रश्न उद्भवले असल्यामुळे, व खुद्द हिंदुस्थानांतल्या हिंदुस्था-
नांत सरकारास व प्रजाजनांस अतर्क्य व कल्पनातीत गोष्टींनीं वेढिलेले
असल्यामुळे इंग्लंडला, किंवा दुना सर्व युरोप खंडाला दिवसानुदिवस ही गोष्ट
फारच महत्त्वाची होत चालली आहे. सुवर्ण भूमि म्हणून पुराणांतरीं गाजलेला
देश आज कंगाल होत चालला आहे, हिंदुस्थानच्या तिजोरींत विशेष शिल्क
नाहीं इतकेंच नव्हे, तर विद्यावृद्धि, शेतकऱ्यांस योग्य सवलती व मदत,
औद्योगिक सुधारणा, इत्यादि अत्यंत आवश्यक गोष्टींतहि पराकाष्ठेची काट-
कसर करून प्लेगसारख्या राष्ट्रीय संकटाच्या खर्चाचा बोजा उचलण्यास
सरकारपाशीं विशेष दम राहिलेला नाहीं. हिंदुस्थानच्या सांपत्तिक स्थितीविष-

यीचेच प्रश्न केवळ आमच्या नवीन ग० जनरलापुढे यावयाचे नसून राज-
निष्ठ सुशिक्षितांच्या योग्य महत्त्वाकांक्षेस निष्कारण आळा घालणाऱ्या राज-
द्रोहाच्या नवीन कायद्याची काय वाट लावावयाची याचाहि त्यांना उलगडा
करावा लागेल. सरहद्दीवरील लढाईचें प्रकरण नवीन लाटसाहेबांपुढें मूर्तिमंत
उभें रहाणार व त्याबरोबरच हिंदुस्थानांत वावरत असलेल्या व सरकारचे
भिजोरींतहि अलिकडे वरचेवर दिवूं लागलेल्या अक्काबाईकडे नवीन लाटसाहे-
बांची दृष्टि गेल्यावांचून रहाणार नाही. वरील प्रकारच्या अनेक कारणांमुळे
हिंदुस्थानच्या राजमुकुटाच्या आंत सध्या तीक्ष्ण टोंकांचे बरेच नवीन कांटे
लाटसाहेबांचे मस्तकास टोंचण्यास सज्ज झाले आहेत; तेव्हां या सर्व
काट्यांचा मार सोसून शांतपणें हिंदुस्थानचा राजमुकुट मस्तकावर धारण
करणारा पुरुष शोधून काढण्यांत लॉर्ड सॅलिस्बरी साहेबांना बरेच दिवस
लागावेत हें साहजिक आहे. कोणी म्हणत लॉर्ड क्रोमर ग. जनरल होणार,
कोणी म्हणत प्रधान मंडळापैकीं द्रव्याच्या जाचणुकींत असलेल्या लॉर्ड जॉर्ज
हॅमिल्टनसाहेबांना हा बहुमान मिळणार, कोणी तर लॉर्ड बॉल्फर यांची या
जागीं नेमणूकहि करून टाकली होती. पण अखेरीस लॉर्ड सॅलिस्बरी यांनीं
त्यांच्या हाताखालीं प्रधानमंडळांत काम करणारे व त्यांच्या हुकुमानें जगां-
तील इतर राष्ट्रांच्या सर्व व्यवहारावर नजर ठेवणारे नामदार मि. कर्झन
यांच्याच हातीं हिंदुस्थानचा राजदंड दिला.

नामदार कर्झनसाहेब हे अगदीं तरुण म्हणजे एकुणचालीस वर्षांचे
आहेत. ह्यांचें घराणें इंग्लंडांतील बडया घराण्यांपैकीं असून कालांतरानें ते
लॉर्ड होऊन लॉर्ड लोकांच्या समेत त्यांचा प्रवेश होईल. येत्या डिसेंबर
महिन्यांत ते हिंदुस्थानांत येऊन दाखल होण्यापूर्वीच त्यांना कदाचित् लॉर्ड
बनविण्यांत येईल. हे चांगले विद्वान असून युनिव्हर्सिटीच्या परीक्षेंत त्यांनीं
चांगला मान मिळविला आहे. फुरसतीचेवेळीं सर्व एशियाखंडाचें किंबहुना

समुद्रवलयांकित सर्व पृथ्वीचें सार्वभौम राजपद कोणत्या राष्ट्राचे हातीं जाण्याचा संभव आहे याचा नीट विचार करून मुख्यतः या राजकीय दृष्टी-
नेच प्रवास करित असतांना त्यांनीं एशिया खंडाचें नीट परीक्षण केलें आहे.
त्यांनीं आपलीं मते 'इराण' (Persia) 'मध्य एशियांतील रशिया'
(Russia in Central Asia) व 'अत्यंत पूर्वेकडील देशांसंबंधाचे प्रश्न'
(Problems of the Far East) या तीन पुस्तकांत दिलीं आहेत. या
तीन पुस्तकांपैकीं तिसऱ्या पुस्तकाची नवीन आवृत्ति अगदीं अलीकडे
म्हणजे १८९६ सालींच प्रसिद्ध झालेली असून त्यात नमूद केलेल्या
मतांना बहुतेक अंशीं अनुसरूनच ना. कर्झन साहेब इंग्लंडचा इतर
राष्ट्रांशीं व्यवहार चाललीत होते. इराण, रशिया, द. चीन यांसंबंधाच्या
प्रश्नांना अलीकडे विलक्षण महत्त्व आलेलें पाहून, व इंग्लंडांत राहून ज्या
गृहस्थांनीं इराण, रशिया व चीन या राष्ट्रांशीं इंग्लंडच्या व्यवहाराचा कार-
भार पाहिला त्याच मुत्सद्यांना हिंदुस्थानांत पाठविलेलें पाहून, ना. कर्झन-
साहेबांना हिंदुस्थानांतील दुबळ्या प्रजाजनांच्या सांप्रतच्या दुःखाकडे व
सांपत्तिक स्थितीकडे विशेष लक्ष पुरविण्याकरितां पाठविले नसून सर्व पृथ्वीची
राज्यसत्ता आपल्या मुठींत असावी या इंग्लंडच्या रावणी महत्त्वाकांक्षेस
हिंदुस्थानच्या रक्तातें व पैशानें फलद्रूप करण्याकरितां पाठविलें असावें, असें
वाटतें. ना. कर्झनसाहेबांच्या पुढील पांच वर्षांत आमची सांपत्तिक स्थिति
सुधारावयाची नाही; आमच्या शिक्षणाकडे फारसें लक्ष पोंचविलें जाणार नाही;
औद्योगिक सुधारणेचा प्रश्न कानाकोपऱ्यांत पडून राहील; नेटिव्हांस नवीन
हक्क मिळण्याचें एका वाजूस राहो, पण जुने हक्क हळूहळू काढून घेतले
जातील; करांचें ओझे कमी होण्याऐवजीं जास्ती होईल; लष्करी खर्च हल्लीं-
हूनहि अतोनात वाढेल; परशत्रूशीं लढण्यांत किंवा लढाईची तयारी करण्यांत
आणि ह्या किंवा त्या राष्ट्राला दरडावून चूप बसावयास लावण्यांत हिंदु-

स्थानांतील अस्सल रक्ताचा व सर्व एशिया खंडभर इंग्लंडच्या इभ्रतीकरितां, इंग्लंडच्या बडेजावीकरितां, इंग्लंडच्या हासकरितां सडा घालण्यांत येईल; व गरीब रयतेपासून कसेवसे गोळा केलेले कोट्यवधि रुपये हिंदुस्थानाबाहेरील प्रदेशांत पाण्याप्रमाणें खर्च करण्यांत येतील. आमची ही अटकळ कदाचित् खोटी ठरेल व ती खोटी ठरावी अशी आमची मनापासून इच्छाहि आहे. परंतु ना. कर्झन साहेबांचीं प्रसिद्ध झालेलीं मतें व आजपावेतों लोकांपुढें आलेली कृति, ही पाहिलीं म्हणजे वरील प्रकारची अटकळ करणें म्हणजे गैरशिस्त आहे असें कोणासहि म्हणतां येणार नाहीं. हिंदुस्थानच्या प्रजाजनांच्या सुखशांतीकडे लक्ष देऊं नये, त्यांचें कांहीं कां होईना आपली चंगळ चालली म्हणजे पुरे, अशा प्रकारची अप्पलपोटेपणाचीं मतें ना. कर्झन-साहेबांचीं नाहीत इतकेंच नव्हे, तर सर्व आशियाखंडाबद्दल व एशियाखंडांतील लोकांबद्दल त्यांचे मनांत एक प्रकारची विशेष पूज्यबुद्धि आहे. परंतु इंग्लंडला एशियांतील सर्व राष्ट्रांच्या इतकेंच नव्हे तर जगांतील सर्व राष्ट्रांच्या छातीवर बसवून सार्वभौमत्वाचा झेंडा सर्व जगभर इंग्रजांना नाचवावयास सांपडणें अगदी शक्य आहे, व तसा चमत्कार दाखवून जगांतील सर्व मानवी प्राण्यांना थक् करून सोडण्याची शक्ति आजच्या इंग्रजांच्या हातीं आहे, अशा प्रकारची फाजील व अश्लाघ्य महत्वाकांक्षा त्यांच्या हाडारक्तांत पूर्णपणें भिनून गेली असावी, असें त्यांच्या पुस्तकांवरून दिसत असल्यामुळे, त्यांच्या हृदयांत दणदणत असलेल्या या उत्कट इच्छेच्या नगाऱ्यापुढें आम्हां प्रजाजनांच्या सुखासमाधानाच्या टिमकीचा आवाज त्यांना ऐकूं जाणार नाहीं, अशी भीति वाटते. ना. कर्झन साहेबांच्या वरील प्रकारच्या विशिष्ट मतांचें परीक्षण करण्याचें आम्हीं योजिलें आहे, यावरून आम्हीं वरील विधानें साधार कितपत आहेत हें वाचकांचे ध्यानांत येईल.

ना. कर्झन साहेबांचें कोणतेंहि पुस्तक हातीं घ्या, पुस्तकाचे अगदीं प्रारंभापासून तों अगदीं शेवटपर्यंत त्यांचें आवडतें मत ठाम व स्पष्ट

शब्दांनीं वाचकांपुढें वारंवार नाचविलेलें दृष्टीस पडेल. इराणासंबंधानें ते बोलत असोत, मध्य एशियांतील अफाट राज्यविस्तारासंबंधानें त्यांची लेखणी चाललेली असो, मोडकळीस आलेल्या कोरिया, चीन व सयाम यांच्या डव-घाईच्या स्थितीचें ते वर्णन करीत असोत, इंग्लंडनें सर्व जगाचें सार्वभौमत्व पटकवावें ही एक कल्पना मूर्तिमंत वाचकांपुढें उभी रहाते व सारासार-विचाराचें नवें दडपण फेंकून देऊन वरील अत्युत्कट महत्वाकांक्षेनें पुस्तकां-तील प्रत्येक पानावर आपला छाप स्पष्टपणें उमटविला आहे असें वाटतें. पुस्तकाची भाषा इतकी चटकदार व जोरदार आहे कीं, राजकीय प्रश्नांचा विचार शांतपणें व निर्विकार मनानें करणाऱ्या मुत्सद्यानें हें पुस्तक लिहिलेलें नसून राष्ट्राचीं मनें खवळून सोडण्याकरितां व इंग्लंडच्या महत्वाकांक्षेला पूर्णपणें जागृत करण्याकरितां पुढें आलेल्या उच्छृंखल देशाभिमानाचीच ही कृति असावी असें स्पष्ट दिसतें. पुस्तकांत विचारापेक्षां मनोविकारांचें प्राबल्य आहे व त्यावरून ग्रंथकर्त्याचें मन किती उतावीळ, अधीर, व अतर्क्य महत्वाकांक्षेनें पेटलेलें असावें हें नीट लक्षांत येतें. आमच्या नवीन ग. जनरल साहेबांनीं अगदीं अलीकडे केलेलें ताजें पुस्तकच घेऊं या. “Problems of the Far East” (अत्यंत पूर्वेकडील देशांचे प्रश्न) हें पुस्तक प्रथम १८९४ सालच्या जुलै महिन्यांत प्रसिद्ध केलें व १८९६ सालीं त्या पुस्तकाची चौथी आवृत्ति निघाली. १८९४ सालापासून ९६ सालापर्यंत या पुस्तकाचे कर्त्याला महाराणी सरकारचे प्रधानमंडळांत बरेंच महत्वाचें काम होतें, व पुस्तकांत ज्या प्रश्नांचीं चर्चा त्यांनीं केली आहे त्याच प्रश्नांचा उलगडा करण्याचें काम महाराणी सरकारचे सेवक या नात्यानें त्याजकडेस होतें. सर्वांत अवघड अशा राजकीय कामांचा प्रत्यक्ष अनुभव येत असतां हि ना. कर्जन साहेबांच्या तारुण्यांतील महत्वाकांक्षेचा खळखळाट नवीन आवृ-त्तींत किमपिहि कमी झालेला नसून कल्पनाशक्तीस नवीन पंखें फुटलेलीं

दिसत आहेत व तिची भरारी अधिक उंच होत चालली आहे. पूर्वी अनुमानाच्या जोरावर जीं विधानें करण्यांत आलीं तींच प्रत्यक्ष अनुभवानें खरी ठरूं पहात आहेत असें ना. कर्झन साहेबांचें आपल्या वाचकांस निक्षून सांगणें आहे. सर्व एशियाखंडाचें राज्य इंग्लंडच्या पायापाशीं लोटांगण घालीत येत आहे व घरीं चालून येत असलेल्या ह्या लक्ष्मीस इंग्लंडनें नको म्हणतां कामा नये, व पायाजवळ पडलेल्या एशिया खंडाचें राज्यमुकुटास वर उचलून घेऊन स्वतःचे मस्तकावर ठेवण्याकरितां इंग्लंडनें कंवर बांधली पाहिजे असें इंग्लंडच्या लोकांना ना. कर्झन साहेबांचे पुस्तकाच्या प्रारंभी, शेवटीं, मध्ये, चोहोंकडे एकरुच सांगणें आहे. फार पूर्वेकडील देशांविषयीचे प्रश्न हे पुस्तक कर्त्यानें कोणत्या अर्पण केलें आहे, एवढी गोष्ट जरी पाहिली तरी ग्रंथकर्त्याच्या मनांत उचंबळत असलेल्या मनोविकारांचा उजेड वाचकांचे डोक्यांत लखलख पडल्यावांचून रहात नाहीं. वरील पुस्तक वाचावयास लागलें म्हणजे अगदीं प्रारंभी खालील वाक्य दृष्टीस पडतें:—

“To those who believe that the British Empire is, under Providence, the greatest instrument for good that the world has seen, and who hold with the writer, that its work in the Far East is not yet accomplished, this book is inscribed”—

“परमेश्वराचे कृपाळवावालीं असलेलें इंग्रजांचें साम्राज्य म्हणजे पृथ्वी-तलावर दृष्टीस पडणारी व जगाच्या कल्याणाकरितां उत्पन्न झालेली सर्वांत प्रचंड शक्ति होय असें ज्यांचें मत आहे, आणि फार पूर्वेकडील देशांत या शक्तीचें कार्य अद्याप संपूर्ण झालेलें नाहीं असें ग्रंथकर्त्याप्रमाणें ज्यांना वाटतें त्यांना हें पुस्तक समर्पण केलें आहे.” इंग्लंडनें ज्याप्रमाणें हिंदुस्थान काबीज केलें, एशियाखंडाचें नाक आपण दावून धरलें त्याप्रमाणें सर्व एशिया खंडावर वर्चस्व मिळविण्यास इंग्लंडनें आतां मार्गेपुढें पहातां कामा नये हें ना. कर्झन साहेबांचे पुस्तकांतील सूत्रवाक्य होय, असें वरील समर्पण-लेखा-

वरूनहि वाचकांचे ध्यानांत आल्यावांचून रहाणार नाही. खरें राजसुख उप-
भोगण्याकरितां पाश्चिमात्यांना ईश्वरानें उत्पन्न केले आहे व पौर्वात्यांनीं फार
झालें तर खूप कावाडकष्ट करून सुखसमाधानांत रहावें, पण राजवैभवाचा
वांटा पाश्चिमात्यांपाशीं मागण्याची हल्लीं स्वतंत्र असलेल्या चीनसारख्या राष्ट्रा-
चीहि प्राज्ञा नाही, असें ना. कर्झनसाहेबांचें ठाम मत आहे. चीनची सुधारणा
करण्याचा कितीहि प्रयत्न केला तरी चीनला परतंत्र हें झालेंच पाहिजे व
पाश्चिमात्यांच्या अधिकाराचें निशाण चीनच्या स्वतंत्र भूमीवर रोंवले जाणारच
जाणार, असें त्यांचें निश्चयात्मक मत आहे. चीन देशाचें पुनर्जीवन झालें व
चीनचें नशीब विलक्षण रीतीनें उघडलें तर, फार झालें तर “फार पूर्वेकडील
पिवळा पट्टा, व्यापाराच्या लुटींतील बराच भाग व कावाडकष्टाबद्दल उत्तम
वेतन गौरवापासून हिसकावून घेईल, परंतु तो पट्टा कधी काळीं एशियांतील
साम्राज्याची किल्ली हातांत धरण्याकरितां खरोखर सरसावेल, किंवा पाश्चिमात्य
जातींची सत्ता झुगारून देण्यास तयार होईल हें शक्य आहे, असें मला
अगदीं वाटत नाही.”

(The yellow belt in the Far East may conceivably snatch
from the white the bulk of the spoils of commerce, and the best
of the wages of toil. But that it will very seriously clutch at
the keys of Empire or challenge the racial dominion of the
West, I am quite unable to believe. Pp-411-12 Problems of the
Far East). हल्लीं पुढें सरसावलेल्या प्रत्येक कामांत इंग्लंडचें अनुकरण
करूं पहाणाऱ्या जपाननेंहि एशियाच्या राज्याकरितां पाश्चिमात्यांशीं टक्कर
देण्याचें स्वप्नींहि आणतां कामा नये. पाश्चिमात्य राष्ट्रे अंगावर टाकतील
तेवढा तुकडा खाऊन जपाननें गुपचुप राहिलें पाहिजे. जपानपाशीं
असावयास पाहिजे तेवढें मनुष्यबळ नाही व पुढेंहि कित्येक पिढ्यां-
पर्यंत ती शक्ति जपानास देण्याचा संभव नाही. (The Japanese have

not, and are not likely for many generations to possess the requisite numbers. P. 412 ibid). याप्रमाणें चीन व जपान यांची स्थिति आहे तेव्हां आशियाचें वैभव युरोपियन राष्ट्रांपैकीं कोणाच्या घशांत उतरणार हा प्रश्न साहजिकपणें पुढें येतो. त्याचें उत्तर ना. कर्शन-साहेब येणेंप्रमाणें देतात. “ एशियाखंडाच्या साम्राज्याच्या तराजूचा कांटा अधिकच हिंदुस्थानच्या राजसत्तेच्या हातीं आहे असें मला वाटतें. सर्व जगाची मालकी संपादण्याची गुरुकिल्ली इंग्रजांपाशीं आहे. मात्र त्यांना ही गोष्ट समजावयास पाहिजे.” (The true fulcrum of Asiatic dominion seems to me increasingly to lie in the Empire of Hindustan. The secret of the mastery of world, is, if only they knew it, in the possession of the British people.—P. XV Preface, ibid). एशिया खंडांत सर्व महत्त्वाच्या राष्ट्रांच्या माथ्यावर हिंदुस्थान असल्यामुलें तेथील पैशाच्या व रक्ताच्या जोरावर इंग्लंडला सर्व आशिया पादाक्रांत करतां येईल हें गुरुज्ञान ना. कर्शन साहेबांनीं आपल्या लेखांनीं इंग्रजांना शिकविलें व या दिशेनें कितपत प्रयत्न करूं पहातां येईल याचा प्रत्यक्ष अनुभव घेण्या-करतांच हिंदुस्थानांत त्यांना पाठविण्यांत येत आहे असें वाटतें. इराण, अफगाणिस्तान, मध्य एशिया, सयाम, चीन व कोरिया या देशांशीं हिंदुस्थानांतील इंग्रजांच्या राज्याचा कितपत संबंध आहे व त्या सबधानें आमच्या नवीन लाटसाहेबांचीं काय मतें आहेत या विषयींचा विचार पुढील अर्की करूं.

* हिंदुस्थानचे नवीन गव्हर्नर जनरल नामदार मि. कर्झन

नंबर २

आजच्या जगाचे स्थितींत इंग्लंड इतर सर्व राष्ट्रांहून अधिक बलाढ्य कसें आहे, हिंदुस्थान देश इंग्लंडच्या हातांत असल्यामुळे सर्व आशिया खंडाला वेसण घालून सर्व पृथ्वी पादाक्रांत करणें इंग्लंडलाच कसें शक्य आहे,—इत्यादि विषयांसंबंधानें नामदार मि. कर्झन यांचीं मतें गेल्या खेपेस आम्हीं आमचे वाचकांपुढें मांडलीं आहेत. हिंदुस्थान देशांतील इंग्लंडचें वर्चस्व कायम राखण्याकरितां, व हिंदुस्थानासभोंवारच्या सर्व देशांस आपल्या अंमलाचे जाळ्यांत पकडण्याकरितां, इंग्लंडनें काय काय केले पाहिजे, आणि समुद्रावर तरंगणाऱ्या लढाऊ किल्ल्यांच्या म्हणजे प्रचंड आरमाराच्या साहाय्यानें व हिंदुस्थानचे जिवावर इंग्लंडला काय काय करितां येईल, या संबंधानें ना. कर्झन साहेबांच्या मतांचें या खेपेस दिग्दर्शन करण्याचें योजिलें आहे. रशियानें मध्य एशियांत प्रवेश केला, व इराण, अफगाणिस्थान, पामीर, तिबेट, चीन, कोरिया या राष्ट्रांच्या उत्तर सीमेपर्यंत आपली राज्यसत्ता नेऊन भिडविली याबद्दल ना. कर्झन साहेब रशियाला दोष देत नाहींत. पश्चिमेकडील राष्ट्रे सुधारलेलीं व पूर्वेकडचीं अडाणी आणि रानटी,—तेव्हां अडाण्यांना जिकून सुधारणेचा झेंडा त्यांच्या छातीवर रोवणें, हें सुधारणेचें आदि कर्तव्य असल्यामुळे रशियानें उत्तर आशियांत व मध्य आशियांत जे प्रकार केले ते शिष्टसंमत व प्रशंसनीयच होत—अशा प्रकारें रशियाचे ना. कर्झन साहेबांनीं प्रांजलपणानें पोवाडे गाइले आहेत. कोरिया, चीन, सयाम, अफ-

गाणिस्थान व इराण या देशांतील अडाणीपणा काढून टाकून युरोपचे पांढरे पाय त्या भूमीला लावून त्यांची सुधारणा करण्याचा रशियाने प्रयत्न चालविलेला पाहून मात्र ना. कर्झन सद्देवांना रशियाची फाजील महत्वाकांक्षा, खोटीनाटी व तिरस्करणीय राजनीति व जुलमी अंमल हीं सर्व दिसू लागलीं ! सर्व आशिया खंडावर युरोपचें राज्य होणारच होणार असेंच जर पौर्वात्यांच्या फुटक्या नशिवांत लिहिलेले असले, तर रशियाचे अस्वलापेक्षां इंग्लंडचा सिंह फार उमदा व आदरणीय, हे कोणीहि कबूल करील; पण मध्य आशियांत सुधारणा नेण्याबद्दल रशियाची पाठ थोपटणारांनीं दक्षिण आशियाकडे रशियाने लक्ष पांचविल्याबरोबर त्यांजवर गुरगुरावे हे जरा सयुक्तिक दिसत नाही; अथवा रशियाचें सुधारणेचें काम इंग्लंडच्या सुधारणेच्या जवळ जवळ येत चालल्यामुळे 'याचको याचकं दृष्ट्वा श्वानवद् गुर्गुरायते' अशांतला प्रकार दृष्टीस पडावा यांत कांहीं नवल नाही. असो. उत्तर इराणांत रशियाचें प्रस्थ माजत चालले आहे, व ती आगगाडी मध्य एशियांतून पार निघून जाऊन चीनच्या उत्तर सीमेवरून मंचूरिया प्रांतापर्यंत थडकली असून दोन तीन वर्षांत रशियाने नवीन मिळविलेल्या चिनांतील पोर्ट आर्थर बंदरापर्यंत ही बग जाऊन मिडेल. मग इराण, अफगाणिस्तान, चीन व कोरिया, यांपैकीं कोणत्याहि राष्ट्रांत कोणत्या पाहिजे त्या वेळेला रशियाला लाखों सैन्य उतरवितां येईल. द्वारकेभोवतीं श्रीकृष्णाचें जसें सुदर्शन फिरत होतें त्याप्रमाणें एशिया खंडांतील सर्व राष्ट्रांच्या सभोवतीं उत्तरेकडून रशियाची आगगाडी व दक्षिणेकडून समुद्रावर इंग्लंडचें आरमार ही दोन्ही मिळून फिरत आहेत. मात्र सुदर्शन द्वारकेच्या सरक्षणाकरितां होतें आणि एकुणिसाव्या शतकांतील वर निर्दिष्ट केलेल्या प्रचंड दोन शक्ती एशिया खंडाचा स्वाहा करण्यासाठीं आपल्या भक्ष्याचे सभोवतीं घिरट्या घालीत आहेत. आगगाडीच्या साहाय्यानें एशियांतील स्वतंत्र राष्ट्रांस जर रशियास वचक दाखवितां आला तर तीच गोष्ट आरमाराचा बाऊ दाखवून इंग्लंडला साध्य होण्याजोगी आहे.

तेव्हां अर्थात् रशियाची आगगाडी व इंग्लंडचें आरमार यांमध्ये ही धुंज आहे, असें म्हणण्यास हरकत नाही. मध्य एशियांत रशियाच्या अतर्क्य तयारीचा रोख अखेरीस सर्व जगाचें स्तनभांडार म्हणून नांवाजलेला हिंदुस्थान देश काबीज करण्याकडे आहे काय, या प्रश्नाचें उत्तर ना. कर्झन साहेब नकारात्मकच देतात. इंग्लंडपासून हिंदुस्थान हिसकावून घेणें रशियाला शक्यच नाही असें त्यांचें मत आहे. रशियानें जर हिंदुस्थान देश काबीज केला तर 'व्यापारी मंडळीनें हिंदुस्थान देश जिंकला ही इतिहासांत चमत्कार म्हणून समजली जाणारी गोष्ट रशियाच्या कृतीशीं तुलना करतांना लहान मुलाच्या खेळासारखी भासेल. जगानें आजपर्यंत पाहिली नाही अशा प्रकारची भयंकर व दिरंगाईची लढाई यामुळें उपस्थित होईल, आणि जो नाश बहुतकरून होणार नाही, व झाला असतां खुद्द हिंदुस्थानच्या नाशापेक्षांहि ज्याचे परिणाम मानवी प्राण्यांवर अधिक भयंकर होतील, असल्या इंग्रजांच्या सत्त्वाच्या नाशाशिवाय ही गोष्ट घडून येणें शक्य नाही '

(It would be an achievement compared with which the acquisition of India by a trading Company, in itself one of the phenomena of history,—would be reduced to child's play, it would involve the most terrible and lingering war that the world has ever seen; and it could only be effected by a loss most unlikely to occur and more serious in its effects upon the human race than that of India itself, namely the loss of the fibre of the British people.) ना. कर्झनसाहेबांच्या कुरेबाज उद्गारांकडे वाचकांनीं विशेष लक्ष पोहेंचवावें अशी आमची सूचना आहे. हिंदुस्थान देश काबीज करणें रशियाला जर शक्यहि नाही तर मध्य एशियांत रशियाची एवढी खटाटोप कां चालली आहे, या प्रश्नाचें उत्तर नामदारसाहेब येणेंप्रमाणें देतात. युरोपांत सुलतानापासून कॉन्स्टॅन्टिनोपल घेऊन बॉस्फोरसच्या सामुद्र-

धुनीने भूमध्यसमुद्रांत प्रवेश करावयास मिळावा अशी रशियाची महत्त्वाकांक्षी असल्यामुळे “एशिया खंडांत इंग्लंडला गुंतवून युरोपांत इंग्लंडला कांहीं गडबड करूं न देणें हा थोडक्यांत रशियाच्या राजनीतीचा गड्डा आहे.”

(To keep England quiet in Europe by keeping her employed in Asia, that briefly put, is the sum and substance of Russian policy—Russia in Central Asia). म्हणजे याचा अर्थ असा कीं, हिंदुस्थान देश काबीज करून हिंदुस्थानावर कायमचें राज्य करण्याच्या इराद्यानें जरी रशिया हिंदुस्थानकडे वळलेला नसला, तथापि युरोपांत किंवा एशियांत कोठेंहि कोणत्याहि कारणामुळे रशियाची झुंज जुंपल्यास, इंग्लंडला टोला मारण्याकरितां व भीतीनें गांगरून सोडण्याकरितां, निव्वळ एवढ्या हेतूनें तरी रशिया हिंदुस्थानवर चाल करून येण्यास चुकणार नाही. मी म्हणतो तसें मुकाट्यानें ऐका नाहीतर हिंदुस्थानच्या वायव्य सरहद्दीकडे माझे सैन्य रवाना झालेंच, अशा प्रकारच्या वागुलबोवाची भीति रशिया इंग्लंडला दाखवील व या भीतीस भीक घालण्याचें कारण राहू नये, म्हणूनच सरहद्दीवर हिंदुस्थान सरकारची एवढी जय्यत तयारी चालली आहे. अफगाणिस्तानचे सांप्रतचे हुपार व धोरणी अमीर जिवंत असेतो रशिया अफगाणिस्तानांत ढवळाढवळ करील अशी भीति बाळगावयास नको, पण अमीर साहेब वयोवृद्ध असून केव्हां मरतील याचा नेम नाही. त्यांच्या मृत्यूनंतर गादीवर कोणी बसावयाचें याचा तटा लागेल व हा तटा भिटविण्याचे मिपानें रशिया अफगाणिस्तानांत प्रवेश करील. युरोपांत लढाई उपस्थित झाल्यामुळे किंवा चीन देशांतील भांडणामुळे किंवा अमीरसाहेबांच्या मृत्यूमुळे, या तिन्हीपैकीं कोणत्या तरी एका कारणानें रशियाशीं इंग्लंडला टक्कर देणें भाग आहे. रशियाचें सामर्थ्य, रशियाची शक्ति, व रशियास इतर गोष्टींची अनुकूलता इतकी जबरदस्त आहे कीं, भावी युद्धाचे वेळीं रशिया अगावर चाल करून येईल, पण इंग्लंडला उलट चाल करून न जातां वाट अडवूनच बसणें भाग पडेल.

अफगाणिस्तानांत जाऊन रशियाची वाट अडवितां यावी म्हणूनच सरहद्दीवरील कडच्या पठाणांना बगलेंत मारण्याचा, निदान त्यांनीं रशियास मिळूं नये व इंग्लंडच्याविरुद्ध वागूं नये इतक्या पुरतें त्यांना दावांत आणण्याचा, हिंदुस्थान सरकारचा प्रयत्न चालला आहे. आणि जोपर्यंत अफगाणिस्तानांत जाऊन काबूल, गिझनी, कंदाहार हा पट्टा अडवून, अगावर चालून येणाऱ्या रशियाच्या सैन्याच्या लाटेस मार्गे परतविणें इंग्लंडला भाग आहे तोपर्यंत सरहद्दीवरील पठाणांच्या भांडणाचा कायमचा सोक्षमोक्ष केल्याशिवाय हिंदुस्थान सरकारला गत्यंतर नाही, असेंहि ना. कर्झनसाहेबांनीं सरहद्दीवरील प्रकरणासंबंधानें पार्लमेंटांत वादविवाद चालला असतांना स्पष्टपणें बोलून दाखविलें आहे. हिंदुस्थानची खरी हद्द सोडून अटक ओलांडून अफगाणिस्तानांत जाऊन तेथें रशियास थोपवून धरण्याचा प्रयत्न करण्यापेक्षां रशियास पुढें येऊं देऊन सिंधु नदीचे काठावर रशियाशीं दोन हात केले असतां कोठें विघडणार आहे, या प्रश्नाचें उत्तर सदर वादविवादाचे वेळीं ना. कर्झन साहेबांनीं येणेंप्रमाणें दिलें आहे:—‘ लॉरेन्स साहेबांच्या पद्धतीचें पुनरुज्जीवन न करण्याचें दुसरें एक कारण आहे. त्यामुळे हिंदुस्थानवर कोणता परिणाम होईल हें पाहिलें पाहिजे. सिंधु नदीचे तीरावर आम्हीं बसून तेथें आमचा नाश करण्याकरितां चाल करून येणाऱ्या शत्रूची आम्हीं वाट पहात बसावें असें म्हणणें विरुद्ध पक्षाचें मडळांत सोपें आहे, पण असें करण्याची कोणत्या सरकारची छाती होणार आहे ? अशा स्थितींत हिंदुस्थानचे लोक शांत राहून कांहीं गडबड करणार नाहीत याबद्दल कोणतें सरकार हमी देईल ? मला असें म्हणण्यास बिलकूल दिकत वाटत नाही कीं, बाहेरून स्वारी करण्यापासून आमचें सरक्षण करणाऱ्या लॉरेन्स साहेबांच्या या धोरणाचें आश्चर्यकारक पुनरुज्जीवन करून परीक्षा पहाण्याची संधी आम्हांस येणार नाही. कारण हिंदुस्थानवर स्वारी करणें परशत्रूस शक्य होण्यापूर्वीच अतःस्थ धामधुमीमुलेंच हिंदुस्थान देश आमचे हातून जाईल. ’

(There is another reason why the Lawrence policy can never be revived. It is the effect which would be produced in India itself. It is easy for the right Hon'ble gentleman opposite to speak of our sitting down on the banks of the Indus river and there await the enemy that was marching to destruction. But what Government would dare to do it? What Government can guarantee the peaceful acquiescence of India behind it in such a situation. + + + + I do not hesitate to say that we should never have the opportunity of testing this wonderful revival of the Lawrence policy which is to save from attacks from without; because long before such an attack was possible we should have lost India from within.) हिंदुस्थानांतील राजनिष्ठ प्रजाजनांविषयीं ना. कर्झनसाहेबांनीं दावविलेला अविश्वास व इंग्लंडनें रशियापुढें माग्वार घेतली असें येथील लोकांना वाटून इंग्लंडच्या भित्तेपणामुलें लढवय्ये लोकांची इंग्लंडवर इतराजी होईल अशा प्रकारची नामदारांची खोटी समजूत, ही नामदारांना हिंदुस्थानचा प्रत्यक्ष अनुभव चांगला आल्यावर नाहीशी होऊन हिंदुस्थानांतील राजनिष्ठा व इंग्लंडवरचें प्रेम यांवर तरवारीहून इंग्लंडची सत्ता अधिक अवलंबून आहे, अशी त्यांची खात्री झाल्यावांचून रहाणार नाही. एशिया खंडांत इंग्लंडशिवाय इतर कोणत्याहि युरोपियन राष्ट्रांचें माहात्म्य इंग्लंडला डोईजड होईल इतकें वाढतां कामा नये, इंग्लंडच्या आरमाराच्या हिंदुस्थानच्या मार्गावर इतर राष्ट्रांचीं आरमारें दिसतां कामा नयेत व हिंदुस्थानचे सरहद्दीवर एखाद्या बलाढ्य युरोपियन राष्ट्राची सरहद्द लागून राहून त्या राष्ट्राचा व हिंदुस्थानांतील लोकांचा परस्परांशीं संपर्कहि होऊं देतां कामा नये, या धोरणानें इंग्लंडनें वागलें पाहिजे व हिंदुस्थानचें राज्य चालविलें पाहिजे. सयामकडच्या वाजून फ्रान्स हिंदुस्थानाजवळ येत चालला व कदाचित् फ्रान्सनें ब्रम्हदेश घेतला असता, म्हणून लॉर्ड डफरिन साहेबांना एकाएकीं थिवा राजाची उचलवंगडी करून ब्रम्हदेश

ताब्यांत घेऊन फ्रान्सची राज्यसत्ता व हिंदुस्थान देश यांमध्ये ब्रम्हदेशाचा बांध घालावा लागला. उत्तर इराणांत रशिया बळावत चालला आहे हें ना. कर्झन सदेवांस खपत नाही, व इराणचे आखातावर व किनाऱ्यावर इंग्लंडच्या मुत्सद्यांनीं व कलकत्याच्या राज्यकर्त्यांनीं जशी कडी नजर ठेवावयास पाहिजे तशी ठेवलेली नाही अशी त्यांची तक्रार आहे. इराणांत रशियाचें पाऊल दिवसेंदिवस पुढें पडत आहे, पण इराणचे दक्षिण किनाऱ्यावर एखादे बंदर घेऊन तेथें आरमार उभारून इंग्लंडच्या व हिंदुस्थानच्या वाटेत आडकाठी घालण्याची त्याला संधि येऊं देतां कामा नये व रशियानें तसा प्रयत्न करण्याचें जर मनांत आणलें तर सुधारलेल्या राष्ट्रांचें मत झुगारून देऊन राष्ट्रांराष्ट्रांमधील वागणुकीच्या नियमांना न जुमानून मात्र त्याला तसा प्रयत्न करतां येणें शक्य आहे आणि या प्रयत्नामुळें उत्तर ध्रुवापासून दक्षिण ध्रुवापर्यंत दणदणणारी लढाई ह्या देशाशीं (इंग्लंडशीं) अखेरीस खात्रीनें करावी लागेल.

“(It can only be prosecuted in the teeth of international morality, in defiance of civilized opinion and with the ultimate certainty of a war that would ring from pole to pole.—Persia). इराणच्या आखातांत ज्याप्रमाणें रशियास बंदर मिळतां कामा नये, त्याप्रमाणें चीन व कोरियामधील पेचिली आखातावर रशियास बंदर मिळतां कामा नये. कारण ‘पेचिली आखातांत रशियाचें बंदर किंवा आरमार असलें तर लढाईचे वेळीं त्यामुळें चीनच्या राजधानीला व त्या सभोवतालच्या प्रांताला जितकें भय वाळगावें लागेल तितकेंच भय पिवळ्या समुद्रांतील इंग्लंडचे गलबतांना वाळगावें लागेल. लाझारेफ किंवा फ्यूझन या बंदरांत रशियाचें कायमचें आरमार राहिलें असतां पॅसिफिक महासागरावर रशियाची शक्ति सर्वांत मोठी होईल. ’

(A Russian port and fleet in the gulf of Pechily would in the time of war constitute as formidable a danger to the British

shipping in the Yellow Sea as they would to the Metropolitan province and the capital of China. Permanent Russian squadrons at Port Lazareff and Fusan would convert her into the greatest naval power in the Pacific.—P. 213 Problems of the Far East) रशियास अलीकडे मिळालेली पोर्ट ऑर्थर व टॅलियनव्हॅन हीं वदरें पेचिलीचे आखातांवरीलच आहेत हें आमच्या वाचकांस सांगावयास नको. हिंदुस्थानची सरहद्द चीनच्या सरहद्दीशीं लागून असल्यामुळें व चीन ज्याच्या ताब्यात जाईल तो इंग्लंडला भारी होण्याचा संभव असल्यामुळें इंग्लंडनें चीनला आपल्या लक्षाचे छायेखालीं घ्यावें असें ना. कर्झनसाहेबांना वाटतें; व तसें केले असतां रशियाला मध्य व उत्तर एशियाचे प्रांतांत कायमचें कोंडून ठेवल्यासारखें होईल व इंग्लंडच्या प्रतिस्पर्धेमुळें फ्रान्सनें सयामच्या बाजूला लावलेली टुरटुरहि बंद पडेल. एशिया खंडाचें साम्राज्य मिळविण्याची इंग्लंडनें खटपट केली असतां हिंदुस्थानचें कांहीं नुकसान होणार नाही—किंबहुना पुढें मार्गे इंग्रज पृथ्वीपति झाल्यावर ‘प्रथम जिकलेले’ या नात्यानें आम्हांस विशेष सवलतीहि मिळतील व त्यामुळें आमचा फायदाहि होईल हें आम्हीं जाणून आहों. ना. कर्झन साहेबांच्या मतांतील एकाच भागासंबंधानें तक्रार करतां येण्याजोगी आहे व ती एवढीच कीं, इराण, अफगाणिस्थान, सयाम, चीन, कोरिया इत्यादि परगष्ठांतील इंग्लंडच्या कारस्थानांना कलकत्यासभोंवतीं गरगर फिरवूं पहाण्याचा त्यांचा विचार आहे. सरहद्दीवरील लष्करी धोरणामुळें हिंदुस्थानच्या तिजोरीची व त्यावरोवर हिंदुस्थानांतील अंतःस्थ झालेली दैना पाहिल्यावर मध्य एशियांतील संबंधावरोवर एशिया खंडांतील इतर सर्व राष्ट्रांत आज दिसूं लागलेलीं भुतें-खेतें जर कलकत्यासभोंवतीं नाचूं लागलीं तर त्यांच्या अंगावर फेंकण्यास हिंदुस्थानच्या तिजोरींत एक शीतहि रहावयाचें नाही. अशी वेळ लवकरच येईल, म्हणूनच ना. कर्झन साहेबांची कारकीर्द प्रजाजनांस सुखशांतीची व

अभिवृद्धीची जाणार नाही असें आम्हांस वाटतें. सर्व एशिया खंडाचें कारस्थान हिंदुस्थानचे बोकडें ना. कर्झनसहचर कसें बसवितात तें पहा:—“अफगाणि-स्थानचें स्वातंत्र्य, निराळें स्वतंत्र राष्ट्र या नात्यानें यापुढें इराणचे अस्तित्व, बगदाद येथें तुर्कस्थानच्या सत्तेचा चिरस्थायीपणा, हीं सर्व एकानेक कलकत्या-वर अवलंबून आहेत, इतकेंच नव्हेतर आसमतांत पसरणाऱ्या हिंदुस्थानच्या प्रभावाचें वर्तुळ मर्यादा ओलांडून शेजारच्या खंडावरहि गेलेलें असून बॉस्फोरसच्या सामुद्रधुनीचा पुढील निकाल व इजिप्त देशाची पुढील दशा ह्यांनाहि त्यानें सारखेंच व्यापिलें आहे. हिंदुस्थान इंग्लंडला मिळालेलें सहन न होऊन व इंग्लंडला पूर्वेकडे मिळालेलें महत्त्व कमी करण्याकरितां, फ्रान्सनें पुन्हां एशिया खंडांत हालचाल सुरू केली आहे आणि वायव्य दिशेकडून रशिया जसा हिंदुस्थानाकडे येत आहे त्याप्रमाणें फ्रान्सहि आग्नेयीकडे पुढें सरकत आहे. हिंदुस्थानचें राज्य आम्हांस जमिनीवर मिळालें असल्यानें गेल्या दहा वर्षांत आम्ही चीनचे शेजारी झालों आहों, व त्यामुळें पेकिन येथील आमचें कार-स्थान तिप्पट वाढलें आहे. फार दूरवर असलेल्या कोरियाचीं सुखदुःखें एक प्रकारें हिंदुस्थानच्या राजकारस्थानाशीं गुरफटलेलीं आहेत.”

(The Independence of Afghanistan, the continued national existence of Persia, the Independence of Turkish Rule at Bagdad, are one and all dependent upon Calcutta. Nay, the radiating circle of her influence overlaps the adjoining continent, and affects alike the fate of the Bosphorus and the destinies of Egypt, + + + + It is from jealousy of India, and to impair the position which India gave to Great Britain in the Far East that France has again embarked upon an Asiatic career and is advancing from the South East with steps that faithfully correspond with those of Russia upon the North-West. The heritage of the Indian Empire has within the last ten years made us the land neighbours of the China and has multiplied three-fold the

area of our diplomacy at Pekin. Even the fortunes of the remote Korea are in a manner bound up with the politics of Hindusthan. P. 9, Problems of the Far East). एशिया खंडातील सर्व राष्ट्रांच्या ग्रह-मालेत हिंदुस्थानाला ना. कर्झन साहेबांनी मध्यस्थान म्हणजे सूर्याचें पद दिलें असून या देशाचे सभोवतीं व त्याचे कक्षेत सर्व ग्रहांना फिरणें भाग आहे अशी त्यांची समजूत झालेली आहे. या मध्यमणीच्या हृदयांत अधिष्ठित होऊन सभोववारच्या सर्व ग्रहांना आपल्या इच्छेप्रमाणें भ्रमण करावयास लावण्याकरितां ना. साहेब हिंदुस्थानांत येत आहेत, असें करील विवेचनावरून वाचकांस वाटल्यावांचून रहाणार नाही. एशियांतल्या लोकांविषयीं, त्यांच्या चालीरीतीविषयीं, धर्माविषयीं व त्यांच्या अंगच्या इतर गुणांविषयीं साधारणपणें युरोपियनांच्या अंगीं दृष्टीस न पडणारी पूज्यबुद्धि आमच्या नवीन लाट साहेबांच्या लेखांत दृष्टीस पडत असल्यामुळें, इंग्लंडच्या लष्करी घोरभाकरितां येथील प्रजाजनांच्या प्रगतीस अडथळा आणण्यास ते कदाचित् तयार होणार नाहीत असें आम्हांस वाटतें. या दुसऱ्या बाजूसबंधाचा विचार सवडीनुसार करण्याचें योजिलें आहे.

* हिंदुस्थानचे नवीन ग. जनरल नामदार मि. कर्शन

३३३०६६६

नंबर ३

एशिया खंडातील राजकीय उलाढालीसंबंधाने आमच्या नवीन लाटसाहेबांचीं मते कोणत्या प्रकारचीं आहेत, ह्याचें आम्हीं गेल्या दोन अंकांत दिग्दर्शन केलें. एशिया खंडांत एक दोनदां प्रवास करून तेथील स्थितीचें सूक्ष्म रीतीनें अवलोकन करून त्या खंडाच्या नकाशाला तांबडा रंग द्यावयाचा कीं दुसरा कोणता रंग द्यावयाचा, ह्याचें विवेचन कल्पना-शक्तीच्या जोरावर करणें हा भाग निराळा, व प्रत्यक्ष राज्यसूत्रें हातांत घेऊन कल्पना-शक्तीच्या उंच भरारीवरहुकूम कृति करून दाखविणें हा भाग निराळा, हें कोणीहि विसरतां कामा नये. उत्तर ध्रुवापासून दक्षिण ध्रुवापर्यंत चहूंकडे दणाणून राहाणाऱ्या लढाईची धमकावणी, किंवा इंग्रजांचें अस्सल सत्व नामशेष होईतो शत्रूशीं टक्कर देण्याचा बेत, प्रत्यक्ष स्थिति अनुभवल्यावर पुस्तकांतलें पुस्तकांतच राहतील, व तडजोडीचे उपाय ना. कर्शनसाहेबांना दंडेलीहून विशेष सोयीचे दिसतील असेंहि होण्याचा पुष्कळच संभव आहे. चीनच्या हल्लींच्या प्रश्नासंबंधाने लॉर्ड साल्सवरीसाहेबांनीं जें गम खाण्याचें धोरण ठेविलें आहे, त्या धोरणास नामदारसाहेबांचें पूर्ण अनुमोदन आहे, हें ध्यानांत धरलें म्हणजे ना. कर्शनसाहेबांच्या पुढील पांच वर्षांच्या कारकीर्दींत त्यांच्या पुस्तकांत स्पष्टपणें नमूद केलेल्या रक्तपाताच्या मतांना विशेष भरती येईल, असें म्हणणें वस्तुस्थितीस धरून होईल किंवा नाहीं, याविषयीं शंका उत्पन्न होते-होणार नाहीं. ना. कर्शनसाहेबांचे अंगांत

कोणत्या आवेशाचें व जोमाचें रक्त वहात आहे हें त्यांच्या लेखांवरून जरी स्पष्ट दिसतें; तथापि हिंदुस्थानची गारठलेली तिजोरी व सत्वहीन झालेली प्रजा ही पाहिल्यावर त्यांच्या स्क्तांतील उष्णता व जोर कायमच राहिल असें म्हणतां येत नाही. आमचें इतकेंच म्हणणें आहे कीं, दैववशात् लढाईचा प्रसंग जुळून आल्यास ना. कर्झनसाहेबांचा आवेश पेट घेतल्यावांचून रहाव याचा नाही व मग राज्यव्यवस्थेचें तारुं कोठें बहकून जाईल याचा नेम रहाणार नाही.

इतर राष्ट्रांशीं असलेल्या हिंदुस्थानच्या संबंधाविषयीं ना. कर्झनसाहेबांचीं मतें कशाहि प्रकारचीं असोत, एशिया खंडांतील लोकांच्या धर्माविषयीं, सामाजिक रीतीविषयीं, कांहीं युरोपियनांचें अंगीं दिसणारा तिडकारा ह्यांचें लेखांत दिसत नाही इतकेंच नव्हे तर नेटिव्हांविषयीं योग्य पूज्यबुद्धि, इंग्लंडचे साम्राज्यास धक्का लावूं न देतां त्यांचें कल्याण करण्याची सदिच्छा हीं त्यांच्या पुस्तकांत प्राधान्यें करून दृष्टीस पडतात. नेटिव्हांचे धर्मावर, नेटिव्हांचे चालीरीतींवर तुटून पडणाऱ्या बाजारबुणग्या मिशनरींचा त्यांनीं स्पष्ट शब्दांनीं आपल्या लेखांत निषेध केला आहे. जपान देशांत पाश्चिमात्य सुधारणा फार वाढल्यामुळें तेथील लोकांचा बौद्धधर्मावरचा विश्वास अजिबात उडालेला आहे व ह्यामुळें त्या राष्ट्रांत ख्रिस्ताचे धर्माला बडी जंगी लूट खात्रीनें सांपडेल, (The Church of Christ is sure of a magnificent spoil) वगैरे मतांना ते विलकूल भीक घालीत नाहींत. जपानांमधील कांहीं लोक हिंदुस्थानांतील कांहीं सुधारकांप्रमाणें जडवादी बनत चालले आहेत हें खरें, पण जपानांतील बहुजनसमाजाचा तेथील बौद्ध धर्मावर पूर्ण भाव असून ख्रिस्ताच्या देवळाचा पाया जपानांतील खडकाशीं जाऊन भिडण्याची आशा करावयास नको. ख्रिस्ती लोकांतील नाना प्रकारचे पंथ, आपापसांतील फाटाफुट, ट्रैपिस्ट, एपिस्कोपेलियन, प्रेस्बिटेरियन, लॅसॉ-

रिस्ट, वाण्टिस्ट, इव्हंजेलिकल, युथेरन, कॉंग्रेशनलिस्ट, चर्च ऑफ इंग्लंड, जेसुइस्ट, मेथोडिस्ट, रिफॉर्म, ऑर्थोडॉक्स, क्वेकर, युनिटेरियन, युनिव्हर्सलिस्ट अशा प्रकारची नेटिव्ह्यांच्यापुढे येणारी मिशनरीचीं निरनिराळीं सोंगें, इत्यादि गोष्टींकडे लक्ष दिलें असतां पाश्चिमात्यांच्या धर्माचें पीर्वात्यांच्या धर्मापुढें विशेष तेज पडेल असें वाटत नाहीं. वरील सर्व सोंगें एकदम लोकांपुढें आलीं व प्रत्येकानें आपल्या हातांत स्वर्गाच्या द्वाराच्या किल्ल्या आहेत असें लोकांना सांगितलें, तर स्वतः होऊन देवडीवाले झालेल्यांची ही लांबची लांब मालिका पाहून लोकांना आश्चर्य वाटल्यावांचून रहाणार नाहीं. (पान ५०—फार पूर्वेकडील प्रश्न) जपान, चीन व इतर एशियांतील राष्ट्रे ह्यांत मिशनरींची धडगत कशा प्रकारची होण्याचा संभव आहे हें नामदारसाहेब थोडक्यांत येथेप्रमाणें सांगतात:—‘अशी कल्पना करू कीं, नवीन अवतीर्ण झालेल्या धर्माचे दूत आमच्या (इंग्लंडच्या) किनाऱ्यावर आलेले आहेत व त्यांच्या खिशांत परमेश्वरास संमत असा एक दिव्य धर्म आहे. आणखी अशी कल्पना करा कीं, यापुढें आलेल्या दूतांच्या मागून आणखी काहीं येत आहेत. यांची टोळी एकच नाहीं, अर्धा डझन नाहीं, एक डझन नाहीं तर एकवीस टोळ्या आहेत, आणि प्रत्येक जण दुसऱ्याला भ्रामक व खोटा असें म्हणून स्वतःच्या अधिक श्रेष्ठ सत्यतेविषयीं लोकांना सांगत आहे; तर परमेश्वराचा निरोप आम्हांस सांगावयास आलेल्या असल्या दूतांना आपण काय म्हणूं?—’ पान २९०—‘आम्हीं ज्यांचा द्वेष करतो व तिरस्कार करतो अशा जातींतले लोक नवीन धर्माचे उपदेशक म्हणून जर इंग्लंडांत आले आणि वायव्यलची निर्भत्सना करून व आमच्या धर्मकारांच्या मतांना शिव्याशाप देऊन उपदेश करण्यास जर त्यांनीं प्रारंभ केला, तर त्यांची संभावना आम्हीं कोणत्या प्रकारें करूं वरें?’

(Suppose the apostles of some new manifestation to reach our shores with a creed in their pockets, that claimed a super-

natural origin and a divine authority and suppose these pioneers to be presently succeeded by others, not in one batch only or in half a dozen, or in a dozen, but in a score of detachments each proclaiming the fallibility or spuriousness of the others, and its own superior authentication—what should we say to these bearers of the heavenly message." P. 290—If the Evangelist of some new faith were to appear in England drawn from a race whom we hated and despised, and were to commence their preaching by denouncing the Bible and crying anathema upon the Apostle's Creed, what sort of reception would they meet with ?" P. 289—Problems of the Far East.).

चिनी लोकांमध्ये पितृपूजा फार आहे. चिनी लोकांच्या चालीरीति, नीति-तत्त्वे यांजवर ज्याप्रमाणें मिशनरींचा हद्दा आहे, त्याप्रमाणें त्यांच्या पितृ-पूजेवरहि पाद्री बुवांचा विशेष कटाक्ष आहे. यासंबंधानें पितृपूजा करणारांचा पक्ष घेऊन ना. कर्झनसहिव म्हणतात, 'विशेषें करून अशी स्थिति पितृ-पूजेसंबंधींची आहे; यासंबंधानें त्यांना खासे प्रत्युत्तर द्यावयाला सांपडेल.'

(Particularly is this the case with regard to ancestor-worship, with which they declined all parley; although a rare retort would appear to be open to a Chinaman in England, who accidentally found his way to Westminster Abbey or St. Paul's.—P.288 ibid).

इंग्लंडांतील ख्रिस्ती लोक पितृपूजा करणारे आहेत, हें सिद्ध करण्याकरितां वरील कित्येक प्रकार जरी त्यांना दाखविलें, किंता हिंदूंच्या मूर्तिपूजेला शिष्या देणाऱ्या मिशनऱ्यांच्या डोळ्यापुढें रोमन क्याथालिकसारख्या ख्रिस्ती पंथांतील उघड मूर्तिपूजा किंवा इतर ख्रिस्ती पंथांतील उघड मूर्तिपूजा जरी उभी केली, तरी आकाशांतील देवाला स्मरून ते कधीहि आपली चूक परत ध्यावयाचे नाहींत, व श्री मंगलमूर्तीच्या उत्सवामुळें प्लेग व दुष्काळ पडला असें खोडसालपणाचें विधान करण्यास त्यांना लाजहि वाटावयाची नाहीं,

अशी लोकांची खात्री होत जाण्यास, कांहीं ख्रिस्ती पत्रांचें प्रतिसांवत्सरिक वरळणें कारणीभूत होऊं लागलें असल्यामुळें, मिशनरींचे मतासंबंधानें ना. कर्जनसाहेबांनीं केलेलें विवेचन येथेंच थांबवून मिशनरींच्या इतर कृतीसंबंधानें नेटिव्हांचा कैवार घेऊन त्यांनीं काढलेल्या उद्गारांकडे वळूं. ख्रिस्ती धर्माच्या लोकांचे हातांत सर्व जगाची राज्यसत्ता जात चालली असल्यामुळें मिशनन्यांचा सुळसुळाट चहूंकडे झाला आहे, मिशनन्यांपैकीं कांहीं लोक स्वार्थत्याग करणारे व ईशभक्त असले तरी अधिकाराच्या व वैभवाच्या जोरावरच ख्रिस्तांचे कळपांत ते कांहीं कोंकरें ओढूं पहातात, अशाच आशयाचें ना. कर्जन साहेबांचें मत दिसतें. 'आणि ह्या मताला मिशनरींच्या कांहीं प्रसंगाच्या वागणुकीनें बळकटी येते. त्यांच्यापैकीं पुष्कळ जरी ख्रिस्ताचे शिपाई म्हणून पुढें सज्ज होऊन आलेले असतात, तरी संकटसमयीं मात्र त्यांना ह्या किंवा त्या राज्याचें किंवा प्रजासत्ताक राज्याचें आपण प्रजाजन आहोंत अशी आठवण होते व बायबलला लोकांना योग्य मान द्यावयास लावण्याकरितां ते लढाऊ गलबताचें साहाय्य मागतात.'—ज्याप्रमाणें 'दक्षिण हिंदुस्थानांत एखाद्या नोकरीची किंवा कारकुनीची जागा मिळावी म्हणून नेटिव्ह लोक ख्रिस्ती धर्माचा स्वीकार करतात, त्याप्रमाणें चीन देशांतहि असें नेहमीं होतें कीं, ख्रिस्ती झाल्यामुळें बहुतेक मिळणाऱ्या ऐहिक फायद्याकरतां व संरक्षणाकरितां वळलेल्या वर्तनाच्या मनुष्याला अकस्मात ख्रिस्ती धर्मासध्यें सुक्ति दिसूं लागते.'

('Nor is this impression diminished by the attitude of the missionaries themselves, many of whom, though they buckle on their armour as the soldiers of Christ, remember only in times of peril that they are Citizens of this or that empire or republic, and clamour for a gunboat with which to insure a respect for the Gospel.'—“Just as in Southern India many a

native becomes a Christian in order to get a situation as a servant or a clerk, so in China it not infrequently happens that a shady character will suddenly find salvation for the sake of the material advantages or protection which it may be expected to confer upon him." P. 298 ibid.)

ख्रिस्ती धर्माच्या लोकांची संख्या दिवसानुदिवस वाढत आहे म्हणून फुशारक्या मारणारांनीं वरील उद्गार वाचून, धर्मदृष्टीनें विचार केला असतां असल्या धर्मप्रसारांत अभिमान मानण्याजोगें एवढें काय आहे याचा मनाशीं ताळा बांधावा, अशी आमची मिशनरी लोकांना शिफारस आहे. ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार करण्याचें कामीं बायकांना विशेषतः तरुण मुलींना मिशनरीचे काम सांगूं नये, भर रस्त्यावर किंवा चव्हाट्यावर पांच पंचवीस तरुण बायका व एखादा पुरुष मिळून सारंगीच्या सुराला सूर मिळवून ख्रिस्त प्रार्थना केल्यानें नेटिव्हांचे मनावर विशेषतः चांगला परिणाम होत नाही, उलट अविवाहित तरुण स्त्रियांचे कळपांत कांहीं पुरुष वावरतांना पहाण्याची नेटिव्हांस संवय नसल्यामुळें मिशनरींच्या नीतीमत्तेबद्दल विनाकारण भलताच ग्रह उत्पन्न होतो, व मिशनरींविषयींचा राग उगीचच्या उगीच अधिक दुणावतो. अशा प्रकारच्या कांहीं कानगोष्टी मिशनरींना सांगून बायकांनीं मिशनरीचे काम करावें कीं नाही याविषयीं कर्झनसाहेबांनीं एकंदरींत असें लिहिलें आहे 'तरुण अविवाहित शेंकडो परद्वीपस्थ मुलींना मिशनऱ्यांसंबंधांची कामें सांगणें जरी या चळवळीचे लोकप्रिय व सर्वांनीं अंगिकारलेलें स्वरूप असलें तथापि ते पुष्कळांशीं गर्हणीय आहे. कारण त्यामुळें मी पूर्वीं सांगितलेल्या गैरसमजुती उत्पन्न होतात व त्याबद्दल कोणास दोष देतां यावयाचा नाही. इंग्लंडांतील सुशिक्षित लोकांनीं असले प्रकार कमी केले पाहिजेत. "

(The employment of hundreds of young unmarried foreign girls in various branches of missionary work, though the most

popular current faith of the moment, is greatly to be deprecated as giving rise to the very pardonable misinterpretations of which I have spoken and ought to be curtailed by educated opinion at home. P. 309—ibid).

हे उद्गार चीनसंबंधाचे आहेत. एशियांतील राष्ट्रांच्या स्त्रियांच्या स्वातंत्र्याच्या कल्पना युरोपियनांच्या कल्पनेहून बऱ्याच अंशी भिन्न असल्यामुळे स्त्रियांना मिशनरी बनविण्यांत कांहीं अर्थ नाही असें ना. कर्झन साहेबांप्रमाणें कोणाहि विचारी पुरुषास वाटल्यावांचून रहाणार नाही. चीनसंबंधानें जी गोष्ट खरी आहे ती हिंदुस्थानलाहि लागू आहे हें येथें सांगायलास नकोच. राष्ट्रांना तरुण मुलींना मिशनरी बनविण्याची चटक लागल्यामुळे भरपूर द्रव्य गोळा करावयास सांबडेल या आशेवर एक लाख नेटिव्ह स्त्री—मिशनरींची सेना बनविण्याची महत्वाकांक्षा धरणाऱ्या, व गेल्या दुष्काळांत शेंकडें मुली जाळयंत धरावयास सांबडल्यामुळे कावलेल्या बाटग्या रमाबाईसारख्या साहसी विदुषींच्यापुढें कर्झनसाहेबांची वरील मते, त्यांची दिशा कशी चुकत आहे हें दाखविण्याकरितां लक्ष पोंचविण्याची शिफारस करितों.

मिशनरीसंबंधाचीं ना. कर्झनसाहेबांचीं कांहीं मते वर दिलीं आहेत. त्यांवरून आपल्या धर्माचा त्यांना योग्य अभिमान नाही असें अनुमान काढावयाचें नसून एशियांतील लोकांच्या चालीरीतीकडे व धर्मतत्त्वांकडे ते दोषाक दृष्टीनें पहात नाहीत असें अनुमान काढावयाचें आहे हें विसरतां कामा नये. पौर्वात्यांच्या समाजरचनेविषयीं, धर्मश्रद्धेविषयीं, व्यक्ति व समाज यांच्या परस्परसंबंधाच्या नियमांच्या घटनेविषयीं त्यांच्या मनांत चांगली आदर-बुद्धि आहे. जें जें आपल्या चालीरीतीशीं व मतांशीं जुळत नाही, जें आपणाला समजत नाही, तें आपल्याहून कमी दर्जाचें व अवनतीचें आहे असें समजण्याची चूक न करण्याविषयीं त्यांनीं आपल्या वाचकांस सावधगिरीची सूचना केली आहे. एशिया खंडांत जगांतील प्रख्यात धर्मोपदेशकांचा जन्म

झाला. धर्माचें रहस्य पौर्वात्यांनीं पाश्चिमात्यांस सांगितलें, इतिहासांतील अतिशय विद्वान व अतिशय प्रख्यात राजे एशिया खंडांतील तख्तावर बसलेले होते, किंबहुना पाश्चिमात्यांचे पूर्वज मूळचे पूर्वेकडेसच राहणारे होते, अशा प्रकारचीं मतें नामदार साहेबांचीं असल्यामुळें पौर्वात्यांच्या सांप्रतच्या दीन दशेकडे त्यांनीं दयार्द्र दृष्टीनें पहावें व त्याप्रमाणें त्यांनीं खालील आशयाचे उद्गार काढावे हें साहजिक आहे. 'जेव्हां त्याला (एशिया खंडांत प्रवास करणाराला) आमच्याइतकी किंबहुना आमच्याहूनहि अधिक पुरातन असलेली सुधारणा दृष्टीस पडते, सवें काळच्या थोर पुरुषांत ज्या इतिहासांतील नरवीर गणले जातात असा इतिहास जेव्हां त्याला आढळून येतो, जगाच्या प्रगतीची दिशा बदलणाऱ्या धर्मसंस्थापकांचीं धर्ममतें जेव्हां तो ऐकतो, शेकडों वर्षेपर्यंत टिकलेली व आपल्या वज्रमय दावांत कोट्यवधि लोकांना अद्याप ठेवणारी नीतिशास्त्रें जेव्हां तो पहातो, अर्वाचीन शास्त्रवेत्त्यांचे अत्यंत अभिमानास्पद शोध आगाऊच लावून ठेवणारी विद्या जेव्हां त्यांच्यापुढें येते, आणि ज्या प्रश्नाचा उलगडा करण्याकरितां नुकतीं पंखें फुटलेल्या पाश्चिमात्य लोकसत्ताक संस्था आपलें नूतन सामर्थ्य खर्च करून धडपड करीत आहेत व त्या व्यक्तिस्वातंत्र्य व समाजाची संघशक्ति त्यांच्या परस्परांशीं असलेल्या संबंधाविषयींच्या प्रश्नाचा उलगडा काहीं ठिकाणीं करणारी समाज-व्यवस्था जेव्हां त्यांच्या नजरेस येते, तेव्हां पौर्वात्यांची निंदा करणें हा मूर्खपणा आहे व त्यांची निर्भत्सना करणें हा चढेलपणा आहे असें त्याला वाटतें. आम्हांला घालून देण्यालायक धडे अद्याप पूर्वेजवळचे संपले नाहीत आणि आपल्या वडील बहिणीच्या पायापाशीं बसून शिकण्यास युरोपास हरकत नाही."

(When he meets with civilization as old as, nay older than our own, when he encounters a history whose heroes have been among the great men of all time, a religion where prophets have altered the course of the world's progress, codes

of morals which have endured for centuries and still hold millions within their adamant grip, a learning which anticipated many of the proudest discoveries of modern science, and a social organization which has in places solved the very problem of reconciling individual liberty with collective force, whereupon the new-fledged democracies of the West are expending their virgin energies—he feels that it is absurd for him to condemn. The East has not yet exhausted its lessons for us, and Europe may still sit at the feet of her elder sister.’

P, 6 ibid) ना. कर्जन साहेबांचे मनांत पौरात्याविषयी वागत असलेली आदरवृद्धि त्यांची कारकीर्द हिंदुस्थानांतील प्रजाजनांस सुखावह होण्यास कारणीभूत होवो, अशी प्रार्थना करून त्यांच्या लेखाचें परीक्षण येथें संपवितों.

* मद्रासची राष्ट्रीय सभा

१७५०६५३

मद्रासेस भरलेल्या चौदाव्या सभेचें काम पूर्वीच्या तेखीप्रमाणेंच मोठ्या उत्साहानें व कळकळीनें पार पडलें ह्याबद्दल प्रत्येक राष्ट्रभक्तास आनंद वाटल्यावांचून राहणार नाही. अधिकारी वर्गाचा राग, श्रीमंत जमीनदारांचें दुर्लक्ष, राष्ट्रीय सभेकरितां सर्वत्याग करून अंतःकरणपूर्वक जिवापाड मेहनत करणाऱ्या पुढाऱ्यांचा तुटवडा इ. गोष्टींबरोबरच गेलीं दोन सालें प्लेग-पासूनहि राष्ट्रीय सभेस त्रास सोसावा लागला. ह्या सर्व सकटांतून राष्ट्रीय सभा पार पडून अद्याप तिच्या बैठकी पूर्वीप्रमाणेंच सतेज होत आहेत, ह्यावरून आमच्या राजकीय उन्नतीकरितां खटपट करणाऱ्या गृहस्थांनीं निराश होण्याचें कारण नाही असें स्पष्ट दिसतें. मद्रासेस डेलिगेटांची संख्या ६०० होती व प्रेक्षक ३००० वर होते. ह्यावरून तटस्थ असलेला बहुजनसमाज राष्ट्रीयसभेच्या मागण्यांसंबंधानें हलवून सोडण्यांत आमच्या पुढाऱ्यांस फारसे आयास पडणार नाहीत, हें उघड होतें. वायव्यप्रांत, अयोध्या, बंगाल, नागपूर, वण्डाड, मुंबई इलाखा इ. दूरदूरच्या ठिकाणांहून, प्लेगसंबंधानें तपासणीचा व इतर त्रास असतांहि, प्रतिनिधींनीं मद्रासेस जमावें व राष्ट्रीय सभेचें काम यथामति पार पाडावें, ह्यांहून अधिक दुःखदायक वार्ता राष्ट्रीय सभेचे द्रष्ट्यांस गेल्या पंधरा दिवसांत ऐकावयास मिळाली नसेल ! राष्ट्रीय सभेकरितां जमलेल्या पाहुण्यांची चांगली बरदास्त ठेवण्या-विषयीं मद्रासकरांची ख्याती आहे, व ह्या लौकिकाला अनुसरूनच त्यांनीं आपल्या पाहुण्यांची व्यवस्था ठेविली होती, हें कळविण्यास आम्हांस आनंद वाटतो. मद्रास इलाख्यांत प्लेगचें पाऊल पुढेंच पडत असल्यामुळें लोक

हवालदील झालेले होते, व त्यामुळे राष्ट्रीय सभेस वर्गणी गोळा करण्याचें काम फार अडचणीचें झालें. ज्या ठिकाणच्या लोकांना प्लेगचा अनुभव आहे, व प्रथम प्लेग झाला असतां किंवा आसपास डोकावूं लागला असतां लोकांच्या मनाची स्थिति कशा प्रकारची होऊन जाते हें ज्यांनीं प्रत्यक्ष पाहिलें आहे, त्यांना मद्रासकरांच्या अडचणीची नीट अटकळ बांधतां येईल. ह्या सर्व अडचणींना एका वाजूला ठेवून मद्रासची मंडळी आपल्या कर्तव्यास जागली ह्याबद्दल त्यांची तारीफ केल्यावांचून राहवत नाहीं.

मद्रासच्या राष्ट्रीय सभेचें काम दरवर्षाप्रमाणेंच चांगलें झालें हें तर खरेंच, पण दरवर्षाहून यंदा एक विशेष गोष्ट घडून आली. आज चौदा वर्षे राष्ट्रीय सभेचें काम ज्या धोरणानें व ज्या पद्धतीनें चालत आलेलें आहे तेंच धोरण व तीच पद्धत पुढें अशीच कायम ठेवावयाची काय, ह्या प्रश्नाचा ऊहापोह राष्ट्रीय सभेचे मंडपांत व मंडपाबाहेर यंदा जसा झाला तसा पूर्वी झाला नव्हता. राष्ट्रीय सभेस कांहीं तरी नियम पाहिजेत, त्यावांचून काम झपाट्यानें व व्यवस्थेशीर चालत नाहीं, ही कल्पना तीनचार वर्षांपूर्वीच उत्पन्न झालेली असून, पुण्याच्या राष्ट्रीय सभेपासून दरवर्षी नियम बांधण्याचा प्रयत्न करण्यांत आला आहे. राष्ट्रीय सभेचें हल्लीं ज्याप्रमाणें काम चाललें आहे त्याप्रमाणेंच पुढें जर चालावयाचें असेल तर, हल्लीं वहिवाटीनें मुक्रर ठरलेल्या नियमांहून अधिक नियमांची राष्ट्रीयसभेस विषेश जरूरी नाहीं. नियम पाहिजेत, नियम पाहिजेत, ह्या म्हणण्याचें खरें मर्म असें आहे कीं, राष्ट्रीय सभेच्या मुखत्यारांच्या निवडणुकीचेसंबंधानें असे कांहीं नियम पाहिजेत कीं, निवडून आलेले मुखत्यार बहुजन समाजाचे प्रतिनिधी नाहींत, असें सरकारास किंवा आमच्या द्रष्ट्यांस म्हणतांच येऊं नये. व राष्ट्रीय सभा लोकांच्या मुखत्यारांची आहे, प्रजाजनांची गाव्हाणीं ही सभा सरकारचे कानावर घालते, ह्या गोष्टी जरी स्वतःसिद्ध असल्या तरी, राष्ट्रीय सभेस प्रजा-

जनांची कितपत कुलमुखत्यारी आहे हे आमच्या राज्यकर्त्यांस प्रत्यक्ष सिद्ध करून दाखविल्याशिवाय, त्यांच्याकडून राष्ट्रीय सभेस योग्य मान देण्यांत येणार नाही. राष्ट्रीय सभेला नियम करा म्हणणारांचा हेतु एवढाच आहे कीं, प्रजाजनांची ह्या सभेस पूर्ण संमति आहे, हे ह्या नियमांच्या आधारे कोणासहि स्पष्टपणे दाखवितां यावे. राष्ट्रीय सभेची खटपट आज चौदा वर्षे सतत चालली असतां यावयास पाहिजे तसें यश कां येत नाही, आमच्या पद्धतींत कोठें चूक होते आहे, काय अशा प्रकारचे विचार मुखत्यारांच्या मनांत यावेत, व राष्ट्रीयसभा सर्व प्रजाजनांची आहे, राष्ट्रीय सभेचे चालक लोकांचे खरे पुढारी आहेत व राष्ट्रीय सभेस सर्व राष्ट्रांचें अंतःकरणपूर्वक पाठबळ आहे, असें अधिकारी वर्गाचे प्रत्ययास पूर्णपणे आणून दिल्याशिवाय हेतु सफल होणार नाहीत, असें मुखत्यारांना वाटावें, हें साहजिक होय. मद्रासच्या सभेच्या स्वागत कमिटीच्या चेअरमन साहेबांनीं व अध्यक्षसाहेबांनीं, राष्ट्रीय सभेचें काम झपाट्यानें चालण्याकरितां यंदा कांहींतरी तजवीज केली पाहिजे, अशा आशयाचे उद्गार काढिले, व कांहींतरी नियम केल्यावांचून यंदा राष्ट्रीय सभेनें राहूं नये, अशी सूचना केली. राष्ट्रीय सभेचीं मते सरकारास मान्य करावयास लावण्याच्या उद्योगास लागल्यावांचून गत्यंतर नाही, व त्या उद्योगास राष्ट्रीयसभा जितक्या लवकर लागेल तितकें चांगलें, तेव्हां अशा प्रकारें सर्व मुखत्यारांचे मनांत उत्पन्न झालेल्या प्रेरणेलाच चेअरमन साहेबांनीं व अध्यक्षसाहेबांनीं व्यक्त करून दाखविलें असें म्हणण्यास हरकत नाही.

मद्रासच्या राष्ट्रीय सभेस दुसरी एक अशी अनुकूल गोष्ट झाली कीं, राष्ट्रीय सभेच्या द्वेष्ट्यांनीं हि राष्ट्रीय सभेवर ह्याच वेळीं वाग्वाण सोडल्यामुळे सभेला नवीन उद्योगास प्रारंभ करण्यास अधिक हुरूप आला. “निंदकांचे घर असावे शेजारी” ह्या म्हणीप्रमाणें लंडन टाइम्समधील

राष्ट्रीय सभेवरच्या टीकेने, व मुंबई टाइम्सच्या कुत्सितपणाच्या भोक्ण्याने, राष्ट्रीय सभेस आपल्या कर्तव्यकर्मास अधिक जोमाने जागणे भाग पडले. शत्रूच्या टोंचून बोलण्याने आपल्या अंगचा आळस दूर पळून जातो, अंगांत नवीन ईर्ष्येचा संचार होतो, व आपल्या सर्व शक्ति एकवट करून प्रतिपक्षाचे हिणवणे खोटे ठरविण्यास आम्हीं कंवर बांधतो. रस्त्यांत पिसाळलेली कुत्री वारंवार दृष्टीस पडली म्हणजे हातांत सोय कायमचा ठेऊन देण्याची स्फूर्ति उत्पन्न होते. राष्ट्रीयसभा मोडकळीस आली, एक दोन वर्षांत ती राम म्हणेल, नुसत्या वक्तृत्वाने कामे होत नसतात, बोलण्यापेक्षा कृतीची किंमत अधिक आहे, पैशांची थैली मोकळी सोडण्याचे वेळीं व अंगमेहनत करून राष्ट्रीय सभेकरतां शरीरयातना सोसण्याचे वेळीं खरी राष्ट्रभक्ति कसास लागते, व ह्या कसास राष्ट्रीय सभेचे पुढारी बिलकुल उतरलेले नाहीत, तेव्हां राष्ट्रीय सभेचा हा कुचकामाचा अवतार जितका लवकर संपेल तितका बराच, अशा प्रकारे मुंबईच्या टाइम्सने क्षुल्लक कारणांवरून आमच्या पुढाऱ्यांस टोमणे मारणे जरी द्वेषमूलक असले, तरी पृथ्वीस पाठ लागली असतां भीमास ज्याप्रमाणे शंभर हत्तींचे बळ अधिक येई, त्याप्रमाणे टाइम्सच्या कुशब्दांनीं राष्ट्रीयसभेस अधिक जोर आल्यावांचून राहणार नाही, हें उघड होय. राष्ट्रीय सभेनें लंडन येथील काँग्रेस कमिटीचे बरेच देणे आहे, ही गोष्ट खरी असली तरी, १४ वर्षे राष्ट्रीय सभेच्या पुढाऱ्यांनीं सोशिलेली झीज व लोकांनीं राष्ट्रीय सभेस द्रव्यद्वारा केलेली मदत, ह्यांकडे पाहिलें म्हणजे राष्ट्रीय सभेनें ज्या नवीन उद्योगास आरंभ करण्याचे ठरविलें आहे, त्या उद्योगासंबंधानें बहुजन समाजाकडून द्रव्यद्वारा व इतर रीतीनें भरपूर मदत मिळण्यास कधीहि अडचण येणार नाही, अशी मनास खात्री येते. ना. सुरेंद्रनाथ बानर्जी ह्यांजप्रमाणे आमचेहि असे म्हणणे आहे कीं, राजकीय चळवळींना सध्यां खऱ्या कळकळीनें व अंतःकरणपूर्वक झटून काम

करणाच्या योग्य वक्रुवाच्या लोकांची फार जरूरी आहे. राष्ट्रीय सभेचे आज जे पुढारी आहेत ते अशा रीतीने काम करावयास लागू देत; हाल, कष्ट सोसावयास तयार होऊन देत; हरएक प्रकारची स्वतः झीज सोसून राष्ट्रीय सभेच्या कामास स्वतःस वाहून घेण्यास उद्युक्त होऊन देत; इष्ट हेतु साधण्याकरितां लागणाऱ्या पैशाची त्यांना वाण पडणार नाही, बहुजन समाजाची मदत नसल्यामुळे आपले काम अर्धेमुर्धे झाले असे म्हणण्याचे त्यांना प्रसंग येणार नाहीत. खोट्या नाण्याचा ह्या कामी मात्र बिलकुल उपयोग व्हावयाचा नाही. म्हत्तारपणीं दररोजचे तीन रंग करून एकसारखे आपले स्वरूप पालटवयास शिकलेल्या आमच्या येथील एका व्यवसायबंधूप्रमाणे राष्ट्रीय सभा म्हणजे बडा खाना (Feast) असे ज्यांना वाटत असेल, व राजकीय चळवळीचे पथीं कुश होणारे गृहस्थ अस्थिपंजराप्रमाणे (skeleton) ज्यांना सर्वथैव त्याज्य वाटत असतील, त्यांनीं ह्या भानगडीत न पडतां घरीं स्वस्थ बसवें, हेच ह्यावेळीं उत्तम. राष्ट्रीय सभेला जावयाचें किंवा राजकीय चळवळींत पडावयाचें म्हणजे बायावापड्या भोंवतीं गोळा करून चुलीपासच्या गोष्टींची उठाठेव करून गालावर रक्ताचें व मांसाचे ढीग गोळा करणें नव्हे, तर शरीरक्लेश सोसून शरीरास अस्थिपंजराचे स्थितींत नेऊन पोचवणेंच होय, हें ज्यांना उमजत नसेल त्यांनीं राजकीय चळवळीचा नाद सोडून देऊन अधिक सुखकर, अधिक सुगम व अधिक स्तुतिमय अशा मार्गांचें संपूर्णपणें अवलंबन करावें हे बरे.

मद्रासच्या राष्ट्रीय सभेत पास झालेल्या ठरावांमध्ये सर्वांत महत्त्वाचा ठराव म्हटला म्हणजे निरनिराळ्या कमिट्यांनीं प्रांतभर एजंट पाठवून राष्ट्रीय सभेच्या मतांचा प्रांतभर प्रसार करण्याकरितां कमिट्या स्थापाव्या हा होय. ठिकठिकाणच्या काँग्रेस कमिट्या हें सत्वर व नीटपणें करतात किंवा नाही, हें पहाण्याचें काम प्रांतिक कमिट्यांकडे सोंपविलें आहे. या ठरावावर

चोळतांना ना, सुरेंद्रनाथ बानर्जी ह्यांनीं जें कळकळीचें भाषण केलें व सभेचे अध्यक्ष मि. बोस ह्यांनीं अखेरीस राष्ट्रभक्तांना उद्देशून जे कळकळीचे उद्गार काढले त्याकडे आमचे वाचकांनीं अवश्य लक्ष पोंचवावें. हीं दोन्हीं भाषणें दुसरीकडे दिलेलीं आहेत. ठिकठिकाणच्या काँग्रेस कमिट्यांचे सेक्रेटरी व नवीन होणाऱ्या प्रांतिक कमिट्यांचे सभासद ह्यांस आमची अशी विनंति आहे कीं, राष्ट्रीय सभेस जोम आणण्याचें पुण्य अनायासे आमच्या पदरीं पडण्याची वेळ आली आहे. तेव्हां हें श्रेय संपादण्याकरतां त्यांनीं यंदांचे वर्षीं मनःपूर्वक खटपट करावी. आपल्या राष्ट्राविषयीं त्यांच्या मनांत पूर्णपणें प्रेम बसत असूं द्या, ह्या प्रेमानें ओथंबलेल्या अंतःकरणानें राष्ट्रीय काम करण्यास पुढें सरसवा, तुमच्या प्रेमाच्या ठसा तुमच्या राष्ट्रावर उठल्यावांचून रहाणार नाहीं, तुमच्या प्रेमामुळें बहुजनसमाजाचीं अंतःकरणें तुम्हांविषयींच्या व तुमच्या देशाच्या प्रेमानें सद्गुदित झाल्यावांचून रहाणार नाहीत, व देश-भक्तीच्या दृष्टीनें तुम्हीं चौहोंकडे पाहिल्यावर तुम्हांप्रमाणेंच देशाकरितां कळकळीनें काम करणाऱ्या लोकांच्या मूर्ती तुमच्या दृष्टीस पडतील. नंतर आपण मूठभर आहोंत ह्या विचारानें मनाची निरसना न होतां आपण एकटे नसून हजारों आहों, लाखों आहों, अशा प्रकारची धम्मक तुमच्या रक्तांत खेळूं लागेल. देशभक्ति तुमच्या अंतःकरणांत उचंबळूं द्या, अंग मोडून काम करण्याच्या निश्चय तुम्हीं आपल्या मनाशीं करा व नंतर ह्या नवीन प्रेम-दृष्टीनें सभोंवतालच्या जगाकडे पहा, म्हणजे तुमच्या अंतःकरणांतील प्रेमाचीं झिलईं सर्व विश्वावर चढलेली तुमच्या नजरेस पडेल व तुमच्या सद्हेतूचें, तुमच्या निश्चयाचें, तुमच्या कळकळीचे प्रतिबिंब सर्व ठिकाणीं तुम्हांस पहावयास मिळेल. अध्यक्ष साहेबांनीं सांगितलेले चरील प्रकारचें उपदेशाचे शब्द काँग्रेसचे सर्व भक्त आपल्या मनांत वागवतील अशी आम्हीं आशा करतो.

• लॉर्ड कर्जन यांची भाषणे

हिंदुस्थानच्या ग. ज. साहेबांची जागा पत्करण्यापूर्वी लॉर्ड कर्जन यांना पार्लमेंट सभेत लॉर्ड सालिसबरी साहेबांचे अंडरसेक्रेटरी या नात्याने इतर राष्ट्रांशी सुरू असलेल्या डावपेंचासंबंधाने नेहमी बोलवे लागे, व त्यावेळी सुश्राव्य भाषण करण्याचे कलेंत बरेच नैपुण्य त्यांनी मिळविले. पुढे हिंदुस्थानच्या बादशहाच्या जागी त्यांची नेमणूक झाल्यावर मेजवान्यांचे वेळी हिंदुस्थान संबंधाने मनोहर संभाषण करण्याचा त्यांनी क्रम ठेविला, तेव्हा लॉर्ड कर्जनसाहेबांच्या सर्वशक्ति बोलण्यातच खर्च होतात किंवा कसे, अशी त्यावेळी काहीना भीति वाटली. शेवटी एका भाषणांत लाटसाहेबांनी हिंदुस्थानचा ग. ज. होणे म्हणजे नुसती भाषणे करीत सुटणे नव्हे तर राज्यकारभार व्यवस्थितपणाने पाहणे होय, असे आपले स्पष्ट मत सांगितले, व तेव्हापासून थोडकेंचवेळा बोलतील अशी पुष्कळांनी अटकळ केली होती. पण पार्लमेंट सभेत बोलण्याची लागलेली खोद मनाच्या निश्चयाने कोठची नाहीशी होणार ? हिंदुस्थानांत येण्यापूर्वी बहुतकरून प्रत्येक आठवड्यांत कोठें ना कोठेंतरी एक दोन वेळां ते बोललेच व हिंदुस्थानांत आल्यावरहि त्यांनी तोच क्रम सुरू ठेविला होता. एकंदरीत लॉर्ड कर्जन 'कर्ते' व्हाइसरॉय होवोत किंवा न होवोत 'बोलके' लॉर्डसाहेब झाल्यावांचून रहाणार नाहीत. तथापि येथे हें कबूल केले पाहिजे की, गेल्या आठवड्यांतील तीन भाषणांवरून 'कर्ते' म्हणून घेण्याची त्यांची महत्त्वाकांक्षा स्पष्ट दिसते व त्यांची भाषणे भाषेच्या झोकदार मांडणीने व अलंकारांनी सुशोभित असतात; इतकेंच नव्हे, तर त्यांच्या पुढे मांडलेल्या मुद्यांचा बरेच श्रम घेऊन विचार केलेला भाषणांवरून दृष्टीस पडतो.

तारीख ३१ जानेवारी रोजीं आमच्या लाटसहिवांना ' कलकत्ता ट्रेड्स असोसिएशन ' व ' महोमेडन असोसिएशन ' या दोन संस्थांनीं मानपत्रें दिलीं. व्यापारी मंडळाचे मानपत्राला उत्तर देतांना त्यांनीं प्रथम असें सांगितलें कीं, युरोपियन भांडवल हिंदुस्थानांत येऊन या देशांतील नैसर्गिक उत्पन्नाचा उपयोग करून निरनिराळे कारखाने काढण्यांत व देशाची संपत्ति वाढविण्यांत खर्च होणें अत्यंत आवश्यक आहे, व यासंबंधानें हिंदुस्थान सरकारनें युरोपियन भांडवलवाल्यांना चांगलें उत्तेजन देणें जरूर आहे. देशी भांडवल लाजाळू असल्यामुळें उघड्या मैदानावर मोठमोठे कारखाने काढून हिमतीचीं व धाडसाचीं कामें त्यांचे हातून होत नाहींत. नेटिव्ह भांडवल शेतीकडे खर्च होतें, व या कामीं व्याजहि चांगलें पडतें. यामुळें युरोपियन भांडवलानें हिंदुस्थानांत येऊन हिंदुस्थानची वाढ केली पाहिजे. इंग्रजी भांडवल हिंदुस्थानांत आल्यास देश अधिक भिकेस लागेल हें मत चुकीचें आहे. इंग्रजी भांडवल अति स्वस्त दरानें मिळतें व त्याचा उपयोग अमेरिका, युरोपांतील राष्ट्रे व आशिया खंडांतील कांहीं राष्ट्रे म्हणजे बहुतेक सर्व जगभर होतो. लंडनचे पेढीवाले सर्व जगाचे सावकार आहेत असें म्हणण्यास हरकत नाहीं व त्यांच्यापाशीं रिकाम्या पडलेल्या भांडवलाचा हिंदुस्थानच्या आधिभौतिक उन्नतीकडे उपयोग व्हावा हेंहि इष्ट आहे. पण या प्रश्नाचा विचार करतांना, नुसतें इंग्रजी भांडवल हिंदुस्थानांत येणें व भांडवलाबरोबर इंग्रजी व्यापारी व इंग्रजी कारखानदार हेहि येणें या दोन गोष्टी निराळ्या आहेत हें विसरतां कामा नये. पहिली गोष्ट जशी इष्ट आहे तशी दुसरी गोष्ट इष्ट नाहीं. एखाद्यानें व्यापार करण्याकरितां किंवा कारखाना काढण्याकरतां सावकाराचें अल्प व्याजानें कर्ज काढणें ही एक गोष्ट व सावकारानेंच सुरू ठेवलेल्या व्यापारांत किंवा कारखान्यांत दररोज रावून मजुरी घेणें ही दुसरी गोष्ट. या दोन स्थितींत जसें अंतर आहे तसेंच

इंग्रजी भांडवल व इंग्रजी व्यापारी अथवा कारखानदार यांत अंतर आहे. कारखाना किंवा इतर उद्योगधंदा चालविण्याकरितां विपुल भांडवल आमच्या ह्या दरिद्री होत चाललेल्या देशांत नाही. तेव्हां परदेशाहून भांडवल आणलें पाहिजे. या भांडवलाचा योग्य उपयोग आमच्या लोकांना करतां येईल अशा प्रकारचें औद्योगिक शिक्षण व अनुभव मिळण्याच्या संधि सरकारनें लोकांस दिल्या पाहिजेत. पण इंग्रजी कारखानदारांनीं येथें यावें, आम्हांस राववून पोटापुरती मजुरी आमचे अंगावर फेंकून द्यावी, व कारखान्यांत घातलेल्या भांडवलाचें व्याज, कारखान्याचा नफा, कारखान्याच्या कौशल्याच्या व जबाबदारीच्या नोकऱ्यांचा फायदा, अनुभव सर्व कांहीं परक्यांच्या पदरांत पडावें या स्थितीनें कोणत्याहि राष्ट्राचें कल्याण होण्याजोगें नाही. आसामांत जाऊन चहाची लागवड करणाऱ्या गवर युरोपियन कारखानदारानें आसामची संपत्ति वाढविली असें म्हणणें जितकें सयुक्तिक दिसेल तितकेंच सयुक्तिक युरोपियन कारखानदारांच्या सुलसुळाढानें हिंदुस्थान श्रीमंत होईल हें म्हणणें आहे. फ्रान्स किंवा रशिया असल्या राष्ट्रांनाहि लंडनांतील सावकारांकडून भांडवल व्यावें लागतें, पण त्या राष्ट्रांना भांडवलाच्या अत्यंत अल्प व्याजापलीकडे इंग्लंडला कांहींहि मोबदला द्यावा लागत नाही. गेलीं चार पांच वर्षे हिंदुस्थान सरकार दरवर्षी सरासरीनें सहा कोट रुपये इंग्लंडांतील सावकारांकडून कर्ज घेऊन येथें आगगाड्या तयार करीत आहे. आतां या नवीन आगगाड्यांपैकीं बऱ्याच राजकीय कारणांकरितां बांधलेल्या असल्यामुळे त्यापासून भांडवलाचें व्याजहि निष्पन्न होत नाही. हा प्रकार एका वाजूस ठेवला तरी आगगाडीचा कारखाना नेहमीं चालवण्याचें काम किंवा तो कारखाना उभारण्याचें काम इतक्या अवधीनंतर सरकारनें नेटिव्हांस शिकवावयास नको होतें काय ? सरकार कर्ज काढून आगगाड्या बांधू लागून कितीतरी वर्षे झालीं. सरकारनें या धोरणानें काम

चालविलें असतें तर एव्हांना ज्यांच्यावर आगगाडी तयार करण्याचें किंवा तो कारखाना नेहमीं चालवण्याचें काम सर्वस्वी सोंपवितां येईल अशा लायकीचे कितीतरी नेटिव्ह तयार झाले असते. आगगाडी तयार करण्याकरितां फ्रान्ससारख्या एखाद्या स्वतंत्र राष्ट्रांनें दरवर्षीं इंग्लंडपासून दहा बारा कोटी रुपये कर्ज काढलें असें समजू या. अशा स्थितींत इंग्लंडचें भांडवल घेतलें म्हणून तिकीट कापण्याचे क्षुल्लक कामाकरतां हि फ्रेंच लोकांना फ्रान्सनें साधारणपणें नालायक ठरवलें असतें काय ? स्वस्त दराचें बाहेरचें भांडवल आपल्या गांवांत येणें व आपल्या गांवांत मारवाड्याचे कायमचें ठाणें पडणें यांत फरक आहे हें विसरतां कामा नये. थोडक्या दिवसांपूर्वी कलकत्याचे चेंबर्स ऑफ कॉमर्सचे मानपत्राला उत्तर देतांना लॉर्ड कर्झन यांनीं वरील भेद स्पष्ट केला होता. व हिंदुस्थानांतील कारखाने वाढत आहेत असें असतांना कारखान्यांतून उरलेला फायदा नेटिव्हांचे पेटींत किती जातो आणि किती कारखाने नेटिव्हांनीं चालविले आहेत हेहि पाहिलें पाहिजे असें त्यांनीं सांगितलें होतें. तेव्हां युरोपियन भांडवलास हिंदुस्थानांत येऊन पडण्यास उत्तेजन देतांना आसामांतील चहाचें लागवडीच्या कारखान्यासारखी निराळ्या स्वरूपाची स्थिती हिंदुस्थानांत चौहोंकडे हल्लींहून अधिक दृष्टीस न पडेल अशी खबरदारी हिंदुस्थान सरकारकडून घेण्यांत येईल अशी आशा करण्यास हरकत नाहीं. हिंदुस्थानांतील कारखान्यांतून तयार झालेल्या वस्तूंना सरकारनें योग्य उत्तेजन देण्यासंबंधाचा वरील भाषणांतील दुसरा महत्त्वाचा मुद्दा आहे. बऱ्याच कोटींचें सामान हिंदुस्थान सरकारला दरवर्षीं खरेदी करावें लागतें. हे सामान स्टेट सेक्रेटरीसाहेब इंग्लंडांत खरेदी करून हिंदुस्थानांत पाठवून देतात. सरकारास लागणाऱ्या वस्तू हिंदुस्थानांतील कारखान्यांत तयार होतात किंवा कसें, त्या हिंदुस्थानांतच खरेदी करणें सरकारास परवडेल किंवा कसें, या गोष्टींचा योग्य विचार न करतां हिंदुस्थानांतील कारखान्यांकडे दुर्लक्ष

करून हिंदुस्थान सरकार आपली खरेदी इंग्लंडांत करतें अशी लोकांची समजूत आहे. 'कलकत्ता ट्रेडस् असोसिएशन'ने लॉर्ड साहेबांपुढें मांडलेल्या ह्या समजूतीप्रमाणें ते म्हणाले कीं, ही समजूत आहे एवढेंच बरें. कारण तो समज दूर करतां येईल. १८८३ सालीं लॉर्ड रिपन साहेबांचे कारकीर्दीत सरकारचें लक्ष प्रथम ह्या गोष्टीकडे गेलें त्यावेळीं असा ठराव प्रसिद्ध झाला कीं, हिंदुस्थानांतील कारखान्यांत तयार होणाऱ्या वस्तू, विलायती मालाशीं तुलना करतां किंमतीच्या मानानें व गुणांनीं गैर नसल्यास हिंदुस्थान सरकारनें त्या विकत घ्याव्या. ह्यावेळीं हिंदुस्थानचे हिंदुस्थानांत खरेदी करण्यास हरकत नाही अशा वस्तूंची सरकारनें एक यादी तयार केली. आतां जसजसे नवीन कारखाने व नवीन व्यापार हिंदुस्थानांत उत्पन्न होत आहेत तसतसे त्या यादीत फेरबदलहि होत आहेत. आणि गेल्या वर्षीच्या जून महिन्यांत तर परदेशाहून लोखंड व पोलाद आणून त्याच्या हिंदुस्थानांतील कारखान्यांत बनविलेल्या वस्तू घेण्यासंबंधानें बराच योग्य फेरबदल ह्या यादीत झाला आहे. १६।१७ सालीं हिंदुस्थान सरकारनें जी खरेदी केली त्यापैकीं एक तृतीयांश माल म्हणजे १५०००० रुपयांचा माल सरकारनें हिंदुस्थानांतील कारखानदारांपासून घेतला. लॉर्ड कर्झन साहेबांचें असें म्हणणें आहे कीं, जर खुद्द व्हाइसरॉयसाहेब कलकत्त्यांतील कारखान्यांत तयार झालेल्या बर्गीत वसून हवा खाण्यास जातात, त्यांच्या घोड्यांचें सामान कलकत्त्यांतील कारखान्यांत तयार केलेलें असतें, आपल्या भाषणांचे मुद्दे जर व्हाइसरॉयसाहेब बंगाल्यांतील कागदाचे गिरणींतील कागदावर टिपतात, लढाईस किंवा कवाईत करावयास निघालेले हिंदुस्थान सरकारचे शिपाई रणभूमीवर किंवा कवायतीचे मैदानावर हिंदुस्थानांतील कारखान्यांतून बाहेर निघालेले डगले वापरतात, तर हिंदुस्थान सरकार येथील कारखान्यास उत्तेजन देण्याविषयी उदासीन आहे असें केव्हांहि म्हणतां यावयाचें नाही. ना. लॉर्डसाहेबांनीं

हिंदुस्थानांतील उद्योगधंद्याला मनःपूर्वक मदत करण्याविषयीं अभिवचन दिलें. लॉर्ड कर्झनसाहेबांच्या सदिच्छा केवळ शाब्दिकच होत्या असें म्हणण्याची पाळी त्यांच्या कारकीर्दीचे अखेरीस न येवो म्हणजे झालें. शिवाय मूळ ठराव झाल्यापासून पंधरा वर्षांनीं हि हिंदुस्थान सरकारला एक तृतीयांशहून अधिक माल हिंदुस्थानांत घेतां येऊं नये, ही फुशारकी मारण्याजोगी गोष्ट निःसंशय नव्हे.

कलकत्ता महामेडन असोसिएशननें आपल्या मानपत्रांत मुसलमानांचे शिक्षणास विशेष उत्तेजन देण्याविषयीं विनंति केली होती. वरील विनंतीच्या धोरणानेंच वागण्याची हिंदुस्थान सरकारची कित्येक दिवसांची पद्धत आहे, असें लॉर्डसाहेबांनीं उत्तरादाखल सांगितलें. लॉर्ड मेयो यांच्या कारकीर्दीपासून द्रव्यद्वारा व इतर रीतीनें मुसलमानांच्या शिक्षणास सरकार विशेष उत्तेजन देत आहे, असें करण्यांत मुसलमानांना वाजवीहून फाजील सवलती मिळव्यात असा सरकारचा विलकूल हेतु नसून त्यांना इंग्रजी राज्यापासून योग्य कायदे करून घेतां येत नाहींत ते घेतां यावेत एवढाच आहे. सरकारनें एका विशिष्ट वर्गाला विशेष सवलती देण्याचें कितीहि मनांत आणलें तरी हें नेहमीं लक्षांत ठेवलें पाहिजे कीं, चढाओढींत जे पुढें येतील त्यांच्या गुणांची चीज करणें हें राष्ट्रास व सरकारास अत्यंत हितावह आहे. एखाद्या वर्गाला उच्च गुण संपादितां येत नाहींत, म्हणून कमी गुणांवर सरकारनें तहान भागवून घेतां कामा नये. तर त्या वर्गाचे अंगीं उच्च गुण उत्पन्न करण्याची खटपट केली पाहिजे. शिवाय लॉर्ड कर्झन साहेबांनीं असेंहि सांगितलें कीं, १८९२ सालीं हिंदुस्थानांतील लोकसंख्येपैकीं शें. २१ मुसलमान होते, व शालेंत जाणाऱ्या विद्यार्थ्यांतहि शें. १९ विद्यार्थी मुसलमान होते. पब्लिक सर्व्हिस कमिशननें रिपोर्ट केला त्यावेळीं हिंदुस्थानचे लोकसंख्येंत शें. ७५ हिंदु होते व शें. २० मुसलमान होते व त्यावेळीं २५८८ लोक सरकारी अंमलदारांचे व न्यायाचे जागांवर होते. त्यापैकीं १८६६ म्हणजे शें.

७२ हिंदु होते. आणि ५१४ म्हणजे शें. १९ मुसलमान होते. वरील आंकड्यांकडे पाहिलें असतां हिंदूंच्यापेक्षां मुसलमानांना ह्या कामीं तक्रार करण्यास बिलकुल जागा नाही. लोकलबोर्डें, म्युनिसिपालिट्या, कायदे कौन्सिलें यांजकडे पाहिलें तरी मुसलमान सभासदांचें प्रमाण गैरशिस्त दिसावयाचें नाही. बंगाल, मुंबई आणि पंजाब येथील कौन्सिलांत प्रत्येकीं दोन मुसलमान सभासद आहेत, व वायव्यप्रांत, मद्रास व हिंदुस्थानसरकार यांचे कौन्सिलांत एक एक मुसलमान सभासद आहे. लॉर्ड साहेबांनीं दिलेल्या वरील आंकड्यांकडे पहातां आमच्या मुसलमान बंधूंना त्यांच्या इतर देशबांधवांपेक्षां तक्रार करण्यास जागा नाही असें आढळून येईल.

गेल्या आठवड्यांतील लॉर्ड कर्झन साहेबांचें तिसरें भाषण म्हणजे बंगालचे जमीनदारी पंचायताचे मानपत्राला त्यांनीं दिलेलें उत्तर होय. या मानपत्रांत एकंदर तीन गोष्टी लॉर्डसाहेबांचे पुढें मांडल्या होत्या. (१) शेतकऱ्यांनाहि योग्य शिक्षण मिळत नाही. (२) श्रीमंत जमींदारांनाहि त्यांच्या दर्जाला साजेसें व त्यांच्या स्थितींतील लोकांना उपयोगी पडेसें शिक्षण मिळत नाही. (३) इंग्रजी न्यायपद्धतीनें रयत अधिक कज्जेखोर झाली आहे. तिसरा मुद्दा लॉर्डसाहेबांना बहुतेक मान्य झालाच. पहिल्या मुद्द्यासंबंधानें त्यांनीं असें सांगितलें आहे कीं, शेतकऱ्यांना शेतकऱ्यांचे धंद्यांत उपयोगी पडण्याजोगें शिक्षण दिलें पाहिजे हें सरकारासहि मान्य आहे व त्या दृष्टीनें सरकारनें बंगाल्यांतील शेतकऱ्यांचे शाळांतून सुरू करावयाच्या पुस्तकांत फेरफारहि केले आहेत. ह्या कामीं बंगाल्यांतील श्रीमंत जमीनदारांनीं सरकारवर विशेष अवलंबून न रहातां स्वतःच नवीन तऱ्हेनें शेतकऱ्यांस शिक्षण देण्याचा उपक्रम सुरू केला पाहिजे. शिवाय हेंहि ध्यानांत ठेवलें पाहिजे कीं, विशेष प्रकारचें धंदेशिक्षण देतांना त्या धंद्यासंबंधाच्या योग्य माहितीचें आकलन विद्यार्थ्यांस करतां येण्याइतकें सामान्य शिक्षण त्यास देणें जरूर आहे. बंगाल्यांतील श्रीमंत जमीनदार व इतर ठिकाणचे सरदार व राजेरजवाडे ह्यांच्या मुलांना योग्य शिक्षण देण्याकरितां राजकुमार कॉलेज

सारख्या संस्था आहेत. त्याचा उपयोग त्यांनीं अवश्य करून घ्यावा. सार्वजनिक शाळेंत जाऊन विद्यार्जन करण्याची पाश्चिमात्यांची चाल पौरवात्यांच्या अंगवळणीं पडणें जरा कठीण असलें तरी राजकुमार कॉलेजसारख्या संस्थांचा उपयोग करून घेतल्याखेरीज गत्यंतर नाही. शिवाय बड्या लोकांच्या शिक्षणाची सोय इंग्लंडांत ज्याप्रमाणें सरकारमार्फत होत नाही त्याप्रमाणें हिंदुस्थानांतहि बड्या लोकांनीं आपली आपण सोय केली पाहिजे असेंहि लॉर्ड साहेबांनीं सांगितलें. बड्या लोकांच्या शिक्षणाची सोय योग्य येथें असावी तशी नाही हें तर खरेंच, पण त्यापेक्षांहि बड्या लोकांतील तरुण पिढीला सगळ्यांत मोठें संकट म्हणजे आयुष्यांत विशिष्ट गोष्ट साधावयाची आहे असें त्यांचेपुढें काहींच नसतें. गरीब व मध्यम स्थितीतील लोकांना उदरनिर्वाहाकरितां व आपली स्थिति श्रीमंतीच्या व दर्जाच्या मानानें सुधारण्याकरितां सुधारणा करावी लागते. पण ज्यांना सुदैवानें वरील गोष्टी आयल्याच मिळाल्या आहेत त्यांना राष्ट्रहिताचे कामीं युक्ति प्रयुक्तीनें जुंपून राष्ट्रहित अधिक करून सरकारकडून वाहवा, किंवा लोकांकडून शाबासकरी कोण मिळवितो अशी त्यांच्यांत चढाओढ उत्पन्न करून त्यांच्या महत्त्वाकांक्षेला भ्रमण करण्यास खुलें आवार दाखवून आयुष्यांत काहीं विशेष कर्तव्य आहे अशी जागृति त्यांच्यांत उत्पन्न करण्याकडे सरकारनें विशेष लक्ष न पांचविल्यास बड्या लोकांचा उपयुक्त वर्ग स्वतःस व राष्ट्रास फार हानिकारक होतो. शक्तीला योग्य काम दाखविलें पाहिजे, नाही तर ती आंतल्या आंत झुरून जाऊन शेजाऱ्याचे अंगावर कोसळल्यावांचून रहाणार नाही. इंग्लंडांतील बड्या लोकांचे महत्त्वाकांक्षेस सुबलक स्थळ आहे अशी स्थिति हिंदुस्थानची बिलकुल नाही जोंपर्यंत हिंदुस्थान सरकार बड्या लोकांचा योग्य उपयोग करण्याकडे दुर्लक्ष करील तोंपर्यंत त्यांना शिक्षण कोणत्या प्रकारचें मिळालें पाहिजे याचा विचारहि सरकारांतून होण्याचा संभव नाही, हें उघड होय.

* ज्युविलीच्या खुनांची पुरवणी : द्रविड बंधूंचे खून

एका आठवड्यापूर्वी गणेश शंकर द्रविड यांचे नांव मुंबईच्या टाइम्स, अँडव्होकेट ऑफ इंडिया आदिकरून दैनिक इंग्रजी पत्रांतून फडकत होतें. रँड साहेबांच्या खुनाचा तपास लावण्याचे कार्मी द्रविड बंधूंनीं पोलिसांस केलेल्या मदतीबद्दल सरकारनें त्यांना कैदेतून मुक्त करून दहा हजार रुपये वक्षीस दिले, हें आमच्या वाचकांस माहीत आहेच. पण सरकारचे वक्षिसांनें गणेश शंकर संतुष्ट झाला नाहीं तर उलट त्यानें सरकारविरुद्ध तक्रारीचें पत्र अँडव्होकेट ऑफ इंडिया या पत्रांत प्रसिद्ध केलें. गणेश शंकर यांच्या तक्रारीचा मतलब बहुतेक त्यांच्याच शब्दांनें गेल्या खेपेस देऊन त्यासंबंधानें आमचा अभिप्राय प्रसिद्ध केला होता. गेल्या आठवड्यांत पुण्यांत ज्या भयंकर व कल्पनातीत गोष्टी घडून आल्या त्या गोष्टींपुढें द्रविडांचे ह्या पत्रास वरेंच महत्व प्राप्त झालें आहे. यामुळें पुढील हकीकत देण्यापूर्वीं त्या पत्रांतील कांहीं भाग वाचकांपुढें प्रथम मांडणें जरूर आहे. द्रविडांच्या सदर पत्रांत एकंदर तीन तक्रारी होत्या. (१) वीस हजारांचे जागीं दहा हजारच रुपये वक्षीस दिले. (२) ह्या दहा हजारांपैकीं २६० रुपये इन्कमटॅक्स म्हणून कापून घेतले व (३) लोकांकून मानकाप्या म्हणून म्हणवून घेऊन सरकारास माहिती पुरविण्याचें धाडसाचें काम केलें असतांहि द्रविडांची कस-वयास पाहिजे तशी चीज सरकारनें केली नाहीं. ह्यापैकीं पहिला व शेवटचा हे दोन मुद्दे महत्वाचे होत हें सांगायला नकोच. पहिल्या मुद्यासंबंधानें गणेश शंकर द्रविड आपल्या पत्रांत येणेंप्रमाणें लिहितोः—“ ज्युविलीच्या

* केसरी, ता. १४ फेब्रुवारी १८९९.

रात्रीचें भयंकर कृत्य झाल्यानंतर लगेच सरकारने जाहीरनामा प्रसिद्ध करून ज्यायोगाने खुनी मनुष्यास हुडकून काढतां येईल व त्यांजवर आरोपाची शाबिती होईल अशी माहिती पोलिसांस जो कोणी किंवा जे कोणी देतील त्यांना २० हजार रुपये बक्षीस देण्यांत येतील असें जाहीर केलें त्याची आठवण असेलच. ही माहिती कोणी दिली व त्याचा परिणाम काय झाला ह्या आतां गतगोष्टी झाल्या आहेत. मीच ही माहिती दिली असें ह्या खटल्याशीं संबंध असलेल्या अधिकाऱ्यांनीं स्वच्छ कवूल केलें आहे. तेव्हां अर्थात् संबंध बक्षीस मलाच दिलें पाहिजे होतें, पण तसें झालें नाहीं. अर्धीच काय ती रक्कम मी आणि माझा एक भाऊ ह्यांत वाटून देण्यांत आली. ” तिसऱ्या मुद्यासंबंधानें तो लिहितो:—“ आपल्या एका देशबांधवाची बदनामी करून स्वतःस मानकाऱ्या म्हणवून घेण्याचा आरोप आपणांवर घेण्यास अमोलिक धैर्य दाखवावें लागलें. (माझ्या या कृत्याकडे पुष्कळ वेळां लोक ह्या दृष्टीनें पहातील ह्यांत शंका नाहीं.) तथापि मी या सर्वांना जुमानलें नाहीं, आणि माझ्या अल्पशक्तीप्रमाणें अधिकाऱ्यांना मदत केली. तेव्हां सरकारी जाहीरनाम्याचा पुरा फायदा आम्हांस मिळूं नये ही गोष्ट अन्यायाची व निर्दयपणाची आहे इतकेंच नव्हे तर त्याहून जरा अधिकच होय. ” गणेश शंकरानें पोलिसांस कोणती माहिती दिली हें अद्याप प्रसिद्ध झालेलें नाहीं. तरी द्रविडांचे सहाय्यानें दामोदर हरी चाफेकर पकडला गेला व त्यांच्याच मदतीनें दामोदरावर खुनाचा आरोप शाबित झाला, या गोष्टी अधिकाऱ्यांना कवूल आहेत. दामोदर ह्यांजवरील खटल्याची चौकशी चालली असतांना गणेश शंकर तुरुंगांतच होता व दामोदराला फासावर चढविल्यानंतर गणेश शंकराचे हातीं दहा हजार रुपये पडले. रँड साहेबांचा खून, दामोदर हरि चाफेकर याची चौकशी, त्यास फांशी देणें व द्रविड बंधू, इत्यादि व्यक्तींचा व कृत्यांचा संबंध गेल्या वर्ष दोन वर्षांत कशा प्रकारचा जडला ह्याची ह्याहून अधिक

सविस्तर हकीकत देण्याचें कारण नाही. एक आठवड्यापूर्वी गणेश शंकरने प्रसिद्ध केलेल्या पत्रासंबंधानें आणखी थोडीशी हकीकत दिली म्हणजे द्रविड बंधूंच्या खुनापूर्वीच्या गोष्टींचें परीक्षण पुरेसें होईल. वरील विवेचनावरून अधिकारी व द्रविड यांजमध्ये पैशासंबंधानें बरीच वाचावाची झाली असली पाहिजे हें स्पष्ट दिसतें. द्रविड बंधूंचे खुनाचे आधीं एक दोन दिवस मि. ब्रुइनसाहेब गणेश शंकर द्रविड यांजकडे गेले होते, व दोघांची उघडपणें चांगली बोलाचाली झाली. गणेश शंकर याचा धाकटा बंधू नीलकंठ यानें दामोदरावरील खटल्यांत दामोदराचे क्लवासंबंधानें हकीकत सांगून चाफेकरां विरुद्ध साक्ष दिली होती. त्या नीलकंठानें हल्लीं पोलिसनें पकडून आणलेला बाळकृष्ण यांजवरील खटल्यांतहि चाफेकरांविरुद्ध साक्ष द्यावी असें मि. ब्रुइन यांचें गणेश शंकरास सांगणें होतें. द्रविड बंधूंचें व मि. ब्रुइन यांचें एकमत होईना, व शेवटीं थोडें भांडणहि झालें असें म्हणतात. शिष्टक राहिलेल्या दहा हजार रुपयांसंबंधानें एकंदर हा तंटा होता हें सांगावयास नकोच.

खुनाची हकीकत

खुन्या मुरलीधराचे देवळासमोर द्रविडांचें घर आहे. मुरलीधरास जाण्याचे कोपऱ्यावर, मंडलिकांची चाळ असून जवळच कै. वामन रावजी मोडकांचा वाडा आहे. बुधवार ता. ८ फेब्रुवारी रोजीं रात्रीं नऊ साडेनऊ वाजण्याचे सुमारास रा. विष्णु वामन मोडक हे आपल्या घराजवळचे कोपऱ्यावर उघड्या हवेत फिरत होते. त्यावेळीं गणेश शंकर द्रविड यांनीं मुंबई सरकारकडून नुकतेंच आलेलें पत्र पहावयास त्यांना आपल्या घरीं बोलावले. द्रविड बंधूंचा पत्रव्यवहार नुकताच इंग्रजी पत्रांतून प्रसिद्ध झाला होता. त्यामुळें स्वाभाविक कुतूहलानें रा. मोडक सरकारचें उत्तर पहावयास गेले. या पत्रांत इन्कमटॅक्सचे कापून घेतलेले २६० रुपये द्रविडांना परत मिळतील असें आश्वासन दिलें होतें. शिवाय गणेश शंकर याला सरकारी नोकरी देण्याचें

पूर्वी दिलेलं आश्वासन पाळण्याचीहि हमी घेतली होती. द्रविडबंधूंची बसाव-
याची माडी रस्त्यावरच आहे व त्याच माडीत निश्चिकचा डाव चालला
असतांना रा. मोडक गेले होते. खुन्या मुरलीधराकडचा शहरचा भाग, पर्वती-
कडच्या बागांना अगदीं नजीक असून रात्रीं बहुतेक त्या बाजूला सामसूम
असतें. या बाजूला नेहमीं सुरक्षितपणा नसल्यामुळें फार पूर्वी चार स्वारांचें
गेट होतें व आतां ह्या भागाचे थोड्याच अंतरावर पेरूचें गेट असून शिवाय
अगदीं जवळ एक जुजवी लाकडी पोलिसचें गेट आहे. असो. रा. मोडक हे
द्रविडबंधूंचे माडीवर साडेनऊ ते दहा यांचे दरम्यान होते हें वर सांगितलेंच
आहे. निश्चिकचा डाव चालला असतांना त्यावेळीं घरांत “ कोण आहे का ”
असा विचारलेला आवाज ऐकूं आला. गणेश खिडकीपाशीं गेला व कोण आहे
म्हणून विचारलें. आम्हीं, असें दोन आसामींनीं उत्तर दिलें. हे दोन इसम
मितीजवळ अंधेरांत उभे होते. नंतर ते दोघे घरांत शिरून जिन्यांत गेले व
माडींत न जातां त्यांनीं “ गणेश व रामचंद्र यांना ब्रुइन साहेबांनीं बोलावलें
आहे ” असें हिंदुस्थानी भाषेंत सांगितलें. “ बरें आहे. डाव संपला कीं
आलोंच. ” असें गणेश-रामचंद्र यांनीं उत्तर दिलें. वाट पहात आम्हीं खालीं
उभे रहातो असें त्या दोन इसमांनीं सांगितलें व ते खालीं उतरले.
खालीं द्रविडांच्या आईनें तुम्हीं कोण, कोठून आला, असा प्रश्न विचारला.
तीस त्यांनीं वरीलच जबाब दिला. पण ह्यावेळीं त्यांनीं हिंदुस्थानींत भाषण
न करतां चारपेशाच्या मराठीतें उत्तर दिलें. त्यांनीं आपले चेहरे अर्धवट
झांकून घेतले होते. पंजाबी नोकरासारखा त्यांचा पोषाख होता व त्यांच्या
हातांत काठ्या होत्या असें त्यावेळीं दिसून आलें. दागबाहेर जाऊन ते दोघे
इसम उभे राहिल्यावर लगेच गणेश शंकर व रामचंद्र शंकर हे खालीं आले
व ते चार इसम मिळून मंडलिकांचे चाळीचे कोपऱ्याकडे गेले. मिनिट अर्ध
मिनिटांत पिस्तुलाचा आवाज ऐकूं येऊन “ खून खून ” “ पोलिस पोलिस ”
अशा आरोळ्या ऐकूं आल्या.

भयंकर अवस्थता

वरील आरोळी ऐकल्यानंतर आसपास सर्वांचे पोटांत विलक्षण भीति उत्पन्न होऊन चोहोंकडे भयंकर धांदल सुरू झाली. द्रविडांच्या माडीवरील लोक, त्यांची आई, शेजारींच रहात असलेले डॉ. सहस्रबुद्धे व इतर शेजारी पाजारी जमा झाले. गणेश व रामचंद्र या दोघांनाहि गोळ्या पाठीवर लागल्या असून गणेशाचे अंगांतून गोळी पार निघून गेली होती. जागा रक्तबंबाळ झाली असून दोघेहि बंधु त्यावेळीं शुद्धीवर होते व कण्हत, ओरडत, देवाचें नांव घेत व शिव्याशाप देत होते. त्यांच्या आईनें तर त्यावेळीं एकच कळोळ उडवून सोडला. दोघेहि ह्या जखमांतून बहुधा वांचणार नाहींत असें डॉ. सहस्रबुद्ध्याचें मत पडलें. नंतर थोडक्या वेळानें पोलिस येऊन दाखल झाले, व दोघांनाहि इस्पितळांत नेण्यांत आलें. इस्पितळांत दुसऱ्याच दिवशीं सकाळीं गणेश व सायंकाळीं रामचंद्र मृत्यु पावले. पोलिसनें त्यावेळीं पुष्कळ मदत केली. पण खून करणाराचा त्यावेळीं तपास लागला नाहीं. खून करणारे पिस्तूल झाडून पेरूचे गेटाचे बाजूनें पळून गेले, ह्यापलीकडे ह्यावेळीं कांहींच अधिक माहिती लागली नाहीं. त्या दिवशीं रात्रीं पोलिसांनीं शहराभोंवतीं नाकेबंद्या केल्या होत्या व स्टेशनवर जाणाऱ्या सर्व उतारूंना तपासून त्यांच्या-जवळील सामानसुमानांत हत्यार वित्यार आहे किंवा कसें हें पाहून सोडून देण्यांत येत होतें. खून होण्याबरोबर द्रविड बंधूंपैकीं एक रस्त्यानें ओरडत फरासखान्यापर्यंत पोलिसांस वर्दी देण्यास गेला होता. एकंदरींत त्या रात्रींच शहरांतील कांहीं भागांत द्रविडबंधूंच्या खुनाची बातमी पसरली, व गुरुवारीं सकाळीं निजून उठल्याबरोबर तर सर्वांना हेंच वर्तमान ऐकावयास मिळालें. त्यावेळीं लोकांची काय स्थिति झाली याचें बरोबर वर्णन करतां येणें शक्य नाहीं. ज्युविलीच्या रात्रीच्या खुनाची बातमी ऐकून पुणेकरांच्या मनांत ज्याप्रमाणें एकप्रकारें गोंधळ, घोटाळा व चिंता हीं उत्पन्न झाली होती तशाच

प्रकारच्या चिंतामय चकित स्थितीची पुनरावृत्ति. गुरुवारी निघाली म्हणण्यास हरकत नाही, व ज्युबिलीच्या खुनानंतर सरकारने दाखविलेल्या उग्र स्वरूपाचा कोणासच विसर पडला नसल्यामुळे सापाचे शेंपटीवर फिरून पाय टाकणाऱ्या या भयंकर कृत्याने सर्वांचीं मने उद्विग्न होऊन गेलीं.

गणेश शंकर ह्यांचे विचित्र चरित्र

खुनाच्या दिवशीं रात्री, व दुसरे दिवशीं सकाळीं पोलिसांनीं जारीनें चौकशी चालविली होती. खुनाचे जागेचे आसपास पोलिसांनीं पुष्कळ तपास केला पण कांहींच थांग लागेना. दुसरे दिवशीं सकाळीं इन्स्पेक्टर मूर यांना खुनाचे जागीं एक गोळी व तिला चिकटलेला एक हाडाचा तुकडा हीं सांपडलीं. गणेश शंकर ह्यांचा विचित्र पूर्व इतिहास, त्यानें निरनिराळ्या प्रसंगां केलेले गुन्हे व संपादलेले वैर व खुनाचे पूर्वी त्यांचे व पोलिसांचे झालेले भांडण, अशा नाना तऱ्हेच्या गोष्टी लोकांच्या पुढें एकदम उभ्या राहिल्यामुळे खुनासंबंधानें लोकांमध्ये नाना प्रकारचे तर्क सुरू झाले. लोकांच्या ह्या तर्कांची बरोबर कल्पना आमचे वाचकांस करितां यावी म्हणून गणेश शंकर याच्या जुन्या गुन्ह्यांचें दिग्दर्शन करणें येथें जरूर आहे. द्रविड हे तेलंग ब्राह्मण असून गणेश शंकर याचा जन्म त्रिचनापल्ली येथें झाला. पुढें द्रविड मंडळी पुण्यास आली. गणेशानें मॅट्रिक्युलेशनपर्यंत येथील न्यू इंग्लिश स्कूलमध्ये अभ्यास केला. पुढें त्यानें इन्स्पेक्टर जनरल कर्नल हंप्रे ह्यांच्या ऑफिसांत नोकरी धरली. गणेशाचे हुषारीबद्दल कर्नल हंप्रे ह्यांचा त्याजवर फार लोभ व विश्वास असे. पण कर्नल हंप्रे ह्यांनीं झुल्लक कारणावरून त्याचा १० रु. पगार कमी केला. पुढें ह्या गोष्टीचा सूड उगविण्याकरतां कर्नल हंप्रे साहेबांच्या सहीचें खोटें विल तयार करून मुंबईच्या अकौंटंट जनरल ऑफिस-मधून गणेशानें पैसे उचलले. ह्याबद्दल त्याला ३ वर्षे कैदेची शिक्षा झाली. तुरुंगांत असतांना अधिकाऱ्यांची मर्जी संपादन करून अर्धवट कारकुनीचें

काम त्याने आपणाकडे घेतलें. नन्तर स्वतःला व आणखी कांहीं कैद्यांना सोडून देण्याविषयी सरकारी बनावट हुकूम तयार करून ही स्वारी तुरंगांतून राजरोस बाहेर आली. पण हा गुन्हा कसचा चेततो ! बनावट हुकूम तयार करण्याबद्दल पोलिसने त्याला पकडलें व १८९६ सालीं मॅजिस्ट्रेटपुढें त्याचा हा खटला चालला असतांना गणेशानें मि. ब्रुइन आदिकरून पोलिस साक्षीदारांची उलट तपासणी करून फटकजीत करण्यांत चांगलें कौशल्य दाखविलें व मॅजिस्ट्रेटचे ठरावावर हायकोर्टापुढें दाखल केलेल्या यादीवरूनहि सामान्य कार-कुनाहून त्याच्या अंगी असलेली विशेष बुद्धिमत्ता दिसून आली. या खटल्यांत गणेशास दोन वर्षांच्या पूर्वीच्या शिक्षेस जोडून अधिक शिक्षा झाली. गणेश हा हुषार व धाडसी गुन्हेगार आहे, पाहिजे त्यावेळीं पाहिजे तें करण्यास चुकावयाचा नाही, हें त्यावेळीं मि. ब्रुइन यांचे ध्यानांत आलें. व पुढें मि. ब्रुइन व द्रविडबंधु यांची दोस्ती जमण्यास हेंच कारण झालें असें म्हणण्यास हरकत नाही. नंतर ज्युविलीच्या रात्रीचे खुनासंबंधानें मि. ब्रुइन व गणेश यांच्यामध्ये तहनामा कसा झाला, त्याच्या अटी कोणत्या होत्या, कोणी कशा अटी मोडल्या, त्यामुळें भांडण कसे झालें वगैरे हकीकत वर आलीच आहे.

पोलिस तपास व एक लुट

द्रविड बंधूंचा खून कोणी केला यासंबंधानें विलक्षण कुतर्क लोकांचे मनांत आणण्यास पूर्वग्रह कसे तयार होतात, हें वरील विवेचनावरून वाचकांचे ध्यानांत येईलच. आपल्या सोबत्याची गुप्त बातमी फोडून “मानकाप्याचा (traitor)” धंदा करणारे लोक पूर्व देशाप्रमाणें पश्चिम देशांतहि रोमच्या अमदानीच्या पूर्वीपासूनहि तिरस्करणीय मानले जात, व असल्या मानकाप्यांना कांहीं प्रसंगापुरतें हातांत धरणें भाग असलें तरी राज्यकर्त्यांपासून प्रजाजनांपर्यंत कोणीहि त्यांना मान देत नाही, असें मद्रासचे ‘हिंदु’ पत्र-कर्त्यांनी लिहिलें आहे. तथापि कोणाचाहि खून झाला तरी मनुष्यमात्रास

वरें वाटणें शक्य नाही, व त्याप्रमाणेंच द्रविडबंधूंच्या खुनावद्दलहि कोणासहि वरें वाटलें नाही. ही दामोदराची हकीकत पोलिसांना कळवितांना स्वतःस आपण अधिक नादान कसे करून घेत आहों हें गगेशाच्या पूर्णपणें ध्यानांत आलें होतें. व “मानकाप्या”चें कार्य करण्यांत आपण केवढी जोखम स्वतःचे शिरावर घेत आहोंत, हेंहि तो पूर्णपणें ओळखून होता. त्याच्या पत्रांतील तिसऱ्या मुद्रासंबंधानें त्यानें स्वतः काढलेले उद्गार नीट लक्ष लावून वाचले म्हणजे आमचे वाचकांचे लक्षांत येईल. मनुष्यस्वभावाच्या ज्ञानाचे धोरणानेंच मि. ब्रुइन यांनीं द्रविडबंधूंच्या खुनाचा तपास करण्यास प्रारंभ केला. दामोदर याचे खटल्याचे वेळीं शहरांतील कांहीं इसमांना द्रविडबंधूंनीं दिलेल्या माहितीवरून दामोदरचे सोबती या नात्यानें फरासखान्यांत बोलावून नेण्यांत आलें होतें. ज्युविलीच्या रात्रीच्या खुनाशीं त्यांचा कांहीं संबंध नाही असें वाटल्यावरून पोलिसानें त्यांना सोडून दिलें. पण त्यांचेवर पोलिसांचें लक्ष होतेंच. चार द्रविड बंधूपैकीं सर्वांत धाकटा भाऊ नीलकंठ शंकर द्रविड यानें दामोदरच्या सोबत्यांची इकीकत रँड साहेबांचे खुनाचे खटल्याचे वेळीं आपल्या साक्षींत दिली आहे. त्या साक्षींत दामोदरनें स्थापलेल्या क्लवाची हकीकत आहे. द्रविड हा त्या क्लवाचा मेंबर होता, व पोलिसांस जी कांहीं माहिती तुरुंगांत असतांना दिली होती ती जरी अद्याप प्रसिद्ध झालीं नाहीं तरी ह्याच क्लवासंबंधीची ती असली पाहिजे असें अनुमान काढण्यास हरकत नाही. तेव्हां द्रविड बंधूंच्या खुनासंबंधानें सदर क्लवांतील मंडळींवर पोलिसांचा संशय येऊन खुनाचे रात्रीं शहरांत नाकेबंदी करतांना मेंबरांचे घरांवर पोलिस पहारा बसविला. या क्लवासंबंधानें नीलकंठाचे साक्षीतच काय ती हकीकत प्रसिद्ध झाली आहे. ह्याकरितां

नीलकंठ शंकर द्रविड याची साक्ष

येथें देणें जरूर आहे. नीलकंठानें येथील सेशन कोर्टांत रँडसाहेबांचे खुनाचा खटला चालला असतांना दिलेली साक्ष येणेंप्रमाणें आहे:—“आरोपीचा

धाकटा भाऊ माझा स्नेही आहे. बाळकृष्णास बापूराव म्हणत. एक दोन वेळां मी चाफेकरांचे घरीं गेलों होतो. गेल्या शिमग्याचे वेळीं कोर्टांत असलेल्या हत्यारांसारखीं हत्यारें साफ करीत असतांना मीं आरोपीस पाहिलें. खाजगीवाल्यांचे वाड्यांतील दामोदर क्लबचा मी मॅबर आहे. मी बखरी वाचावयास जात होतो. त्याला इंग्रजीत क्लब असेंच नांव होतें मी पांचव्या इयत्तेंत आहे. त्या ठिकाणीं शारीरिक श्रम करीत असत. दहा महिने क्लब चालला होता. क्लबांत असलेलीं हत्यारें मीं पाहिलीं होती. हत्यारें जमिनींत पुरून ठेवीत. महादेव नारायण व हरि हे हत्यारें साफ करीत. त्यांचीं आडनांवें माहीत नाहींत. कोर्टांतील पिस्तुलासारखें पिस्तुल मीं चाफेकरांचे हातांत पाहिलें आहे. ते पांच बारी होतें. त्रिवक्क भुस्कुटे क्लबचा मॅबर होता. पांच महिन्यांपूर्वी तो मेल. मी दहा महिने क्लबचा मॅबर होतो. पांचसहान्न मॅबर मला भेटत, क्लबचा खर्च कोण करीत असे, भाडें कोण देत असे, भाडें पडत असे किंवा नाहीं हें मला माहीत नाहीं. क्लब दामोदरचा एवढें मला माहीत आहे. मी वर्गणी देत नव्हतां. पुण्यांत असले आणखी क्लब आहेत किंवा नाहीं हें मला माहीत नाहीं. दामोदरला हत्यारें साफ करीत असतांना मीं एकदांच पाहिलें.” (* केसरी ता. ८-२-९८)

खाजगीवाल्यांचे वाड्यांतील क्लबमॅबर म्हणून चार पांच आसामींचीं नांवें वर्ष दीड वर्षांपूर्वीच द्रविडनें पोलिसांस सांगितलीं असलीं पाहिजेत हें वरील साक्षीवरून वाचकांचे ध्यानांत येईलच. खुनाच्या दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं पोलिसनें कोणी रानडे व साठे या नांवाच्या दोन इसमांना फरासखान्यांत पोलिस तपासाकरितां नेले. रानडे हा सायन्स कॉलेजांतील गव्हर्नमेंट वर्कशॉपमधील विद्यार्थी आहे, व साठे हा सरकारी हायस्कूलमध्ये विद्यार्थी आहे. त्यांना फरासखान्यांत बोलावले त्यावेळीं

वासुदेव हरि चाफेकर

यालाहि पोलिस तपासाकरितां फरासखान्यांत बोलावले होते. दामोदर ह्यास पकडल्यानंतर वासुदेव व बाळकृष्ण हे दोघे फरारी झाले होते हे आमच्या वाचकांस आठवत असेलच. ह्या दोघांनीं निजामशाहीतील डोंगरांत व झाडींत कसे दिवस काढले, अखेरीस हाल अपेष्टांचा कंटाळा येऊन वासुदेव कसा परतला वर्गरे गोष्टी आमच्या वाचकांस आम्हीं कळविल्या आहेतच. वासुदेव पुढें मुंबईस परत आल्यावर पोलिसनें त्याला पुण्यास आणलें व त्याच्या संबंधानें पुष्कळ चौकशी केली. त्यावेळीं वासुदेवानें आपला भाऊ बाळकृष्ण यांजवर खुनाचा आरोप लागूं होईल अशी जवानी मॅजिस्ट्रेट साहे. वापुढें दिल्याविषयीं प्रसिद्ध झालें होते. बाळकृष्ण याजवरील खटल्यास आरंभ द्रविड बंधूंचे खुनाचे दुसरे दिवशीं व्हावयाचा होता व त्यावेळीं वासुदेव चाफेकर व नीलकंठ द्रविड साक्षीदार होते. ही गोष्ट येथें नमूद करणें जरूर आहे. वासुदेवास गुरुवारीं सकाळीं फरासखान्यांतील चौकशीनंतर दोन प्रहरीं जेवणाकरितां बाहेर सोडले व तिसऱ्या प्रहरीं पुन्हां त्याला बोलावण्यांत आले.

फरासखान्यांतील भयंकर प्रकार व रामजी पांडू

तिसरे प्रहरीं फरासखान्यांत गेल्यावर रानडे आदिकरून मंडळींच्या तपासणीस पुनः प्रारंभ झाला. त्यावेळीं मि. ब्रुइनसाहेब यांनीं वासुदेवास बरेच प्रश्न विचारले. निजामशाहींतून वासुदेव परत आल्यानंतर पुण्यांतील त्याचा खर्च पोलिसांकडूनच होत असे व तो मागील ती वस्तु ताबडतोब देण्यांत येई. बाळकृष्णाचे खटल्यांत त्याची साक्ष व्हावयाची असल्यामुळे त्याची एवढी बडदास्त राखण्यांत आली हें येथें निराळें सांगावयास नकोच. असो. वरील चौकशीचे वेळीं चीफ कॉन्स्टेबल रामजी पांडू वासुदेवास टाकून कांहीं मर्मभेदक बोलला असें म्हणतात. त्यावेळीं एकदम चवताळून जाऊन त्यानें

अंगरख्याखालीं खाकेंत लपवून आणलेलें सहा बारी पिस्तूल एकदम बाहेर काढलें व रामजी पांडू यांजवर झाडिलें. रामजी पांडू याचे ग्रह चागले होते म्हणून सुदैवानें गोळी चुकली. पण तो बेसावध होऊन पडला. इतक्यांत ब्रुइनसहिब वासुदेवाचे अंगावर चालून गेले व त्यांनीं त्याला बाजूला ओढण्याचा प्रयत्न केला. त्यावेळीं बाकीचे बार ब्रुइन सहिबांच्या अंगावर काढण्याचा वासुदेवानें प्रयत्न केला. पण कोगजे नांवाच्या ब्राम्हण जमादारानें कांहीं हातांवरचे अंतरावरून उडी मारून वासुदेवास खालीं पाडिलें व त्याचे हातांतील पिस्तूल काढून घेतलें. नंतर त्यास उघडा करून झाडा घेतांना खांद्याला अडकविलेली एक पिशवी सांपडली. तीत कांहीं छरे, गोळ्या, खंजीर, दारू व कॅप ह्या जिनसा सांपडल्या. थोडके दिवसांपूर्वी रामजी पांडू फरासखान्यांतून काळोख्या रात्रीं घरीं जात असतांना त्यांजवर गोळीबार करण्यांत आला होता. त्यावेळीं फारशी जखम न झाल्यामुळें व अंगरख्याचे आंतून कातड्यास कळे न कळेशीं गोळी लागल्यामुळें घरीं जाईतो चीफ कॉन्स्टेबल सहिबांना आपणांस गोळी लागली असें उमजलेच नाहीं असें म्हणतात.

खून केल्याबद्दल कबुली

बरील भयंकर कृत्य फरासखान्यांत ज्या खोलींत चाललें तेथेंच रानडे हाहि होता. नंतर वासुदेव व रानडे ह्या दोघांनीं द्रविड बंधूंचा खून केल्याबद्दल पोलिसपुढें कबुलीजबाब दिला. द्रविड बंधूंना ठार करून दामोदराच्या मीं सूड उगविला व “वाळकृष्णाचे विरुद्ध साक्ष देण्यापेक्षां त्याच्याच बरोबर मरणें बरें” असें वासुदेवानें पोलिसांस सांगितलें. रानडे यानें आपले घरीं पोलिसांस नेऊन ज्या एकदारी पिस्तुलानें द्रविड बंधूंचा खून केला तें काढून दिलें. हें पिस्तूल एका पिशवींत सांपडलें, व तीत कांहीं छरे, गोळ्या, खंजीर, दारू व कॅप हीं होतीच. रानडे व वासुदेव यांचे जबाब शुक्रवारीं

येथील सिटी मॅजिस्ट्रेट मि. कॅरव्हॅलो यांचे बंगल्यावर झाले. संध्याकाळ-पासून मध्यरात्रीपर्यंत जवाब चालले होते. तिसरा पकडलेला इसम साठे यानेंहि द्रविडबंधूंचे खुनाचे वेळीं आपण रस्ता रोखीत होतो अशी कबुली दिली. ह्या कामीं आरोपींना मदत करणारे आणखी कांहीं इसम आहेत किंवा कसे, व असल्यास त्यांचीं नांविं काय, आरोपींनीं पिस्तूल, दारू, छरे वगैरे जिन्नस कोठून व कसे आणले, यासंबंधानें पोलिसचा तपास सध्यां चालू आहे. वाळकृष्ण हरी चाफेकर यांजवरील खटला ता. २२ फेब्रुवारीपर्यंत तहकूब झाला असल्यामुळें सर्वच खटले त्या तारखेस एकदम चालतील असा अंदाज आहे. कोर्टापुढें सर्व गोष्टी येऊन खऱ्याखोट्याचा निर्णय झाल्यावांचून एकंदर हकीकतीसंबंधानें ह्यावेळीं टीका करणें प्रशस्त नव्हे. आपण अँग्लो-इंडियन ह्या घमेंडीवर मुंबईच्या टाइम्सकारांसारखे, कटासंबंधाच्या पूर्वीच्या त्यांच्या डुरकण्या खुशाल फोडोत; त्यांची कृति, विचारी लोकांच्या दृष्टीनें असभ्यपणाची व खोडसालपणाची ठरल्यावांचून रहाणार नाही.

* बेमालूम सांधा जोडणारे खाडिलकर

[१८९७ सालच्या खटल्यांतील शिक्षा भोगून परत आल्यावर लो. टिळकांनीं केसरीचीं संपादकीय सूत्रें हातीं घेऊन ' पुनश्च हरिः ॐ ' या मथळ्याखालीं पहिला लेख लिहिला. त्या लेखांत श्री. कृ. प्र. खाडिलकरांना अनुलक्षून असलेला मजकूर पुढें दिला आहे:--]

“ सांधा जितका बेमालूम जडेल, किंवाहुना सांधा केला आहे किंवा नाही याचीच परीक्षकास भ्रांति पडेल तेव्हांच त्यांत सांधा लावणाराचें कसब दृष्टीस येतें. तशा प्रकारचा बेमालूम सांधा वरील गृहस्थांनीं जडविला होता हें केसरीच्या वाचकांस कळून आलेलेंच असेल. रा. रा. खाडिलकर यांचें नांव जबाबदार प्रकाशकांत जरी दाखल केलेलें नव्हतें तरी केसरींतील बहुतेक एडिटोरियल लेख त्यांच्याच हातचे होते हें येथें सांगणें जरूर आहे. ”

गनिमी काव्याची लढाई

१९०० १९०१

नंबर १

जवळ जवळ पावणेतीन वर्षे चाललेल्या बोअरयुद्धाची समाप्ति 'त्वयार्ध मयार्ध' या हिस्सेरशीने कशीवशी करण्यांत येऊन तहानंतरच्या नवीन राज्य-व्यवस्थेची वायघाट सांप्रत दक्षिण आफ्रिकेंत चालली आहे. बोअर लोकांचे युद्ध हे युद्धकलेच्या दृष्टीने फारच अपूर्व झाले असून प्रत्यक्ष योद्ध्यांच्या सुखदुःखावर याचा कसाहि परिणाम झाला तरी युरोपियन राष्ट्रांच्या किंवा हुना जगांतील सर्व परतंत्र किंवा स्वतंत्र राष्ट्रांच्या भावी इतिहासावर या युद्धाचे विलक्षण परिणाम झाल्यावांचून रहाणार नाहीत. ट्रान्सवाल व फ्रीस्टेट यांवर सत्ता गाजवून दक्षिण आफ्रिकेच्या अफाट प्रदेशावर साम्राज्य कोणी मिरवावे, या लढयाचा निकाल करण्याकरितां दक्षिण आफ्रिकेंतील मैदानांत, दऱ्याखोऱ्यांत व डोंगरांत इंग्लंडने आपले सर्व शारीरिक सामर्थ्य, बुद्धिकौशल्य व धनदौलत हीं एकवट करून साध्याभोळ्या बोअर शेतकऱ्यांस चूप बसावयास लावण्याचा प्रयत्न केला; मोठमोठीं शहरे क्षणार्धांत बेचिराख करून सोडण्याचे ज्यांचे सामर्थ्य, अशा चोहोंकडे गाजलेल्या अवजड तोफा, सराईत कोयत्यापुढे प्रत्येक झटक्यासरशी गवताच्या हजारों काड्या ज्याप्रमाणे वळी पडतात त्याप्रमाणे हजारों शूर दरवेशी शिपाई ज्यांच्या प्रत्येक फूत्कारापुढे गतप्राण झाले त्या मशिनगन्स, सर्व इंग्रजी साम्राज्यांतील धड्केदड्यांचा अफाट सेनासमुद्र, अफगाणिस्तान, ब्रह्मदेश, ईजिप्त, सौडन, इत्यादि प्रदेशांतील लढायांतून विजयाचा झेंडा घेऊन आलेले एकापरीस एक सेनानायक, अशी युद्धसामग्री गोळा झाली; तेव्हां दक्षिण आफ्रिकेंतील साम्राज्य आपण

* केसरी, ता. १७ जून १९०२.

होऊन इंग्रजांचे चरणीं लोटांगणें घालीत येईल, असें वाटलें होतें. तीन वर्षांच्या या युद्धानें साम्राज्याचा प्रश्न जरी निकालांत आला नाहीं,—दक्षिण आफ्रिकेंतील बोअर लोकांनीं तेथील इंग्रजांना आपले राज्यकर्ते समजून निरंतर त्यांच्या अंकित रहावें किंवा दक्षिण आफ्रिका बोअर लोकांची आहे व त्यांच्या सवडीला येईल त्याप्रमाणें इंग्रजांनीं पाहिजे तर तेथें आपला कालक्षेप करावा, या वादाचें मूळ जरी तीन वर्षांच्या ओढाताणींत उपटून निघालें नाहीं,—केप-कॉलनी, नाताळ, फ्रीस्टेट व ट्रान्सवाल या प्रांतांतील सत्ताधारी पार्लमेंटसभेंत व प्रधान-मंडळांत बोअर लोकांचें मताधिक्य व्हावें कीं इंग्रज लोकांचें मताधिक्य व्हावें या बखेड्याचा इनसाफ या लढाईनें अखेरचा न होतां तो जरी भिजतच पडला आहे, तथापि पाश्चिमात्य कलाकौशल्यानें पालटलेल्या सांप्रतच्या मन्वंतरांतील नवीन युद्धकलेसंबंधाच्या बऱ्याच गोष्टी या युद्धानें बहुतेक अंशीं निकालांत आणल्या आहेत. लढाईसंबंधाच्या काहीं तत्त्वांच्या या युद्धानें केलेल्या जीर्णोद्धारामुळें या लढाईचें महत्त्व तज्ज्ञांच्या दृष्टीनें फारच मोठें आहे. बादशहा सातवे एडवर्ड यांना आपल्या राज्यारोहणाच्या समारंभाचे वेळीं महाराणीसाहेबांच्या साम्राज्याहूनहि अधिक विस्तृत साम्राज्याचे आपण बादशहा झालों म्हणून विशेष प्रौढी वाटेल; चेंबरलेन, सालिसबरी आदिकरून प्रधान पुरुषांना इंग्लंडच्या इतिहासांत केली नाहीं अशी लढाई आपण करून शेवटास नेली, म्हणून धन्यता वाटेल; लॉर्ड रॉबर्ट्स, व्हायकॉंट किचनेर यांचीं नांविं मार्लबरो, वेल्सिंगटनसारख्या प्रख्यात इंग्रजी सेनानायकांच्या मालिकेंत सांप्रत तरी गोविळीं गेल्यामुळें इंग्रजी सेनेला कृतकृत्य वाटत असेल—तथापि बोअर युद्धाचे हे परिणाम क्षणिक व तात्पुरते अर्थात् गौण होत. राज्यारोहणाच्या समारंभाचे तमाशांत या मनोरम दिसणाऱ्या परिणामाचे पोवाडे गायले जातील, पदवीदानाचे वेळीं व नफ्याच्या वांटणीच्या प्रसंगां बोअर युद्धाचीं हीं मोहक फळें प्रत्येक इंग्रजाचे डोळ्यापुढें वारंवार नाचविलीं

आतील, यांत शंका नाही; तथापि या परिणामांविषयी कोणी कितीहि अद्वाहास केला, त्यांची कितीहि बडेजावी माजविली व त्यांचे फुगवून कोणी कितीहि वर्णन केले, तरी ते परिणाम फारच थोडके वेळ टिकणारे आहेत, हे सर्व सज्ञ लोकांस कबूल करावे लागेल. दक्षिण आफ्रिकेच्या राजकीय स्वरूपांत या युद्धाने केलेले फेरफारहि फार दिवस टिकणारे नाहीत. स्टीन व क्रूगर यांनी आपली राज्यसत्तेची निशाणे खाली केली किंवा डीवेट, डिलारी, मेन व बोथा यांनी आपल्या हातांतील बंदुका एका बाजूस ठेवून बटाट्यांची पोती, तराजू किंवा शेतकीचीं आउते यांकडे लक्ष देण्यास प्रारंभ केला, तरी सांप्रतच्या तहाने दक्षिण आफ्रिकेच्या राजकीय स्वरूपांत टिकाऊ फेरबदल होणे शक्य नाही. वर्षा दीडवर्षांनी इंग्रजांना तहाप्रमाणे फ्रीस्टेट व ट्रान्सवाल यांना अंतस्थ पूर्ण स्वातंत्र्य (Self-Government) देणे भाग आहे, व तशा प्रकारची राज्यव्यवस्था तेथे सुरू झाल्यावर लढाईच्या सुरवातीचे पूर्वी ज्याप्रमाणे केप कॉलनींतहि बोअर व इंग्रज हे दोन तट होतेच, त्याप्रमाणे चोहोंकडे पुन्हां हे तट माजत जाऊन 'येरे माइया मागल्या' अशी स्थिति आल्यावांचून रहाणार नाही. एकंदरीत दक्षिण आफ्रिकेतील राजकीय वर्चस्वाचा वाद या युद्धाने मिजतच टाकला असून इंग्रजांचे तर्फे जे इष्ट म्हणून परिणाम दाखविण्यांत येत आहेत, ते बऱ्याच अंशाने नाटकी व दिखाऊ आहेत असे वाटते. परंतु या गोष्टीचा साक्षात् संबंध इंग्रज व बोअर या दोघांशींच येत असल्यामुळे इतरांनी त्याचा सध्या तरी विशेष खल करण्याची जरूर नाही.

बोअर युद्धाची वरच्याहून निराळी अशी दुसरी एक बाजू आहे की, तिच्याशी स्वतंत्र किंवा परतंत्र, युरोपियन किंवा एशियाटिक, सर्व राष्ट्रांचा सारखाच संबंध येतो. लढाई ही एक कला आहे व या कलेसंबंधाच्या कांहीं तत्त्वांवरील धुरळा बोअर युद्धाने काढून टाकला आहे. गनिमी काव्याच्या लढाईची

महती पूर्णपणे सिद्ध करून त्या पद्धतीच्या तत्त्वांचा या लढाईने जीर्णोद्धार केला आहे. नवीन देवालय बांधण्याचे जितके श्रेय त्याहून अधिक श्रेय जीर्णोद्धाराने आहे. याचे कारण असे की, जीर्णोद्धार केल्यामुळे पूर्वाधार चालत आलेल्या कल्पना बदलून नवीन प्रकार आंगवळणी पाडण्याचा खटाटोप करवा लागत नाही. गनिमी काव्याच्या लढाईचे महत्त्व युरोपियन राष्ट्रांच्या इतिहासांतील कांहीं प्रसंगांनी व विशेषतः महाराष्ट्राच्या इतिहासाने पूर्वीच स्थापित झाले आहे. ते महत्त्व नित्य स्वरूपाचे नव्हे, तर तत्कालीन कांहीं विशेष व्यवस्थेमुळे गनिमी काव्याच्या लढाईची थोरवी झाली, असे गेल्या शे सवाशे वर्षांच्या युरोपियन राष्ट्रांच्या इतिहासावरून वाटण्याचा संभव होता. हा भ्रम बोअर युद्धामुळे दूर झाला असून त्यामुळे सांप्रतच्या युद्धकलेवर जे परिणाम झाले आहेत व होतील, तींच बोअर युद्धाचीं फार दिवस टिकणारीं फळे होत. जगाच्या राहटीप्रमाणे इष्ट गोष्टी घडवून आणण्याकरितां प्रत्येक देशाला केव्हां ना केव्हां तरी संग्राम-देवतेचे प्रत्यक्ष दर्शन घेणे जरूर पडते; व त्याप्रमाणे महाराष्ट्रांतील पूर्वीच्या सेनाधिपतींनी या देवतेचे मनमुराद दर्शन घेतलेले आहे. परंतु पाश्चिमात्य सुधारणेमुळे युद्धप्रसंगी दृष्टीस पडणारी यांत्रिक सामग्रीची रेलचेल व यंत्रतंत्रांच्या या चलतीबरोबरच खुद्द योद्ध्यांनाहि यंत्रे वनविण्याची खटपट, ही पाहून आमच्या पूर्वीच्या सेनानायकांनीं स्वानुभवावरून वर्णन केलेली संग्राम-देवता नखशिखांत बदलून गेली आहे, असे वाटू लागले होते. परंतु एखाद्याने वस्त्रे पालटलीं म्हणून तो जसा दुसरा मनुष्य होऊं शकत नाही, त्याप्रमाणे संग्राम-देवतेने सहज लीलेंने धरलेला भाला फेंकून देऊन हातीं जपून काडतुसाची बंदुक धरली म्हणून त्या देवतेचे खरे स्वरूप पालटले नाही, हे तत्त्व बोअर युद्धाने चांगलेपणे शिकविले आहे. मनुष्याचा पोषाख व मनुष्य या दोहोंमध्ये पोषाख ज्याप्रमाणे गौण व मनुष्य ज्याप्रमाणे प्रधान, त्याप्रमाणे तलवार,

भाला, बंदुका इत्यादि लढाईची सामग्री गौण व लढाई करणारांच्या अंगाचा स्वदेशाभिमान, चपलता, सहनशीलता, तीक्ष्ण बुद्धि, दृढनिश्चय व धैर्य हीं योद्ध्यांचीं प्रधान अंगें समजलीं पाहिजेत. गनिमी काव्याच्या लढाईचे वेळीं योद्ध्यांच्या प्रधान अंगाची खरी परीक्षा होते व त्यामुळे संग्राम-देवतेचें शाश्वत स्वरूपहि नजरेस पडतें. इंग्लंडच्या अलोट संपत्तीमुळे व अमर्यादित सत्तेमुळे दोन लाख, तीन लाख पाहिजे तितकीं चालतीं बोलतीं सजीव लढाऊ यंत्रें दक्षिण आफ्रिकेंत पार्सल केल्याप्रमाणें पाठवितां आलीं. काडतुसें संपलीं, बंदुका हरवल्या, तर पाठवा जहाजेंच्या जहाजें सामग्री भरून; घोडे मेले, तर जगांत जेथें घोडा पैदा होत असेल तेथील सर्व जनावरें पाहिजे तर विकत घ्या; अशा तऱ्हेचा अचाट उपद्रव्याप इंग्लंडला या युद्धाचे प्रसंगीं करतां आला. परंतु इंग्लंडनें आपल्या सर्व इंग्रजी मुलखाचें मोल देण्याची कबुली केली असती तरी देखील एखादा डीवेट, डिलारी किंवा बोथा इंग्लंडला मिळणें शक्य नव्हतें. इंग्लंडनें आपल्या मुकुटांतील हिंदुस्थानासारखा हिरा जरी दुसऱ्याच्या हातीं देण्याचा सौदा पटविला असता, तरी देखील परमेश्वरावर पूर्ण भरंवसा ठेऊन स्वातंत्र्याकरितां निश्चयानें किंवा कुशाग्रबुद्धीनें लढणाऱ्या पलटणी इंग्रजांना मिळाल्या नसत्या. कारण, योद्ध्याचे प्रधानगुण आयत्या वेळीं पैशाच्या किंवा वैभवाच्या लालुचीनें बाजारांत मिळण्याजोगे नाहींत.

अत्यंत मौल्यवान व पूर्वीं कधीं कोणीं न देखिलेला असा पोषाख अंगावर घातला असतां आपण निराळे मनुष्य झालों असून आपलें सर्वस्व कायतें पोषाखांत आहे, असें कांहीं काळ वाटण्याचा प्रमाद घडणें, हें मनुष्यस्वभावास कांहीं सोडून नाहीं. याच न्यायास अनुसरून लांब पल्ल्याच्या, लहान भोंकाच्या व दहा दहा बारा बारा काडतुसांची माळ आपोआप पोटांत घेणाऱ्या बंदुका, पौराणिक काळांतील अस्त्रांप्रमाणें विध्वंस करणाऱ्या तोफा, यंत्रांप्रमाणें

हालचाल करावयास शिकविलेलें सैन्य व लढाईचे कांहीं बसविलेले खटके, — थांपुढें कोणाचेंहि कांहीं चालावयाचें नाहीं, असा सर्वांचा समज होता. बंदुकांची सख्या एका बाजूस जितकी असेल तितकीच दुसऱ्या बाजूस पाहिजे. तोफांचा जमाव एका बाजूस जेवढा असेल, तेवढाच दुसऱ्या बाजूस असला पाहिजे. हजारो बंदुकांची उणीव मानसिक धैर्यानें भरून यावयाची नाहीं, तोफखान्याच्या एवजी बुद्धिचापत्य कुचकामाचें ठरेल, असल्या समजुतींना बोअरयुद्धाचे पूर्वी उत आलेला होता ! परंतु आतां तीस हजार लोक तीन लाख सैन्याशीं तीन वर्षे लढूं शकतात आणि द्रव्यानें व मनुष्यसंख्येनें वरिष्ठ असलेल्या पक्षास 'हिरवा खाऊं कां भाजलेला खाऊं' अशा तऱ्हेच्या गमजाच्या गोष्टी एका बाजूस ठेवण्यास भाग पाडूं शकतात हें सिद्ध झालें आहे.

बोअर लोकांच्या हातांत इंग्रजांच्या बंदुकांसारख्या लांब पल्ल्याच्या व जलद उडणाऱ्या बंदुका नसल्या तर योद्ध्याचे खरे गुण बोअर लोकांच्या अंगीं कितीहि असते तरी त्यांच्या पदरीं पडलेल्या सांप्रतच्या यशाचा शंभरावा भागहि त्यांस मिळाला नसता, हें उघड आहे. हातांतील शस्त्र दोघांचेंहि सारखें अशी स्थिति असल्यावर खऱ्या योद्ध्याचे गुण अंगीं असतां व गनिमी काव्यानें लढण्याचा निश्चय केला असतां विरुद्ध पक्षाकडील दोन लाख सत्तर हजार सैन्यांतील बंदुका, तोफा, घोडे, खेंचरें व मनुष्ये हीं असून नसून सारखीं होऊन, एका बाजूचे तीन लाख दुसऱ्या बाजूच्या तीस हजारांच्या बरोबरीचे होतात. धैर्य, बुद्धि व परपक्षासारखीं शस्त्रे, इतकी सामग्री गोळा केल्यावर गनिमी काव्याच्या लढाईमुळें एवढा विलक्षण फायदा मिळतो. ज्या राष्ट्रांत देशाभिमान जागृत अवस्थेंत संचारत आहे, ज्या राष्ट्रांत फाजील चैन वाढली नसून प्रसंगविशेषीं हालअपेष्टा सोसण्यास लोक राजी असण्याचा संभव आहे, ज्या राष्ट्राची बुद्धिमत्ता टाकाऊ नाहीं, त्या राष्ट्रांनें स्वतःचें संरक्षण करण्याकरितां शेजाऱ्याच्या इतकेंच संख्येनें व बाह्य गुणानें सामर्थ्य-

वान सैन्य राखण्याची जरूरी नाही, अशा प्रकारच्या राष्ट्रांतील तीस हजार लोक स्वराष्ट्रांत असतांना तीन लाख इंग्रजी सैन्याच्या किंमतीचे आहेत, हे विसरतां कामा नये. गनिमी काव्याचा आश्रय केला असतां एक दहाना भारी होतो, हा बोअर युद्धानें सिद्धांत ठरविला आहे. बोअर युद्धाच्या या गनिमी काव्याच्या सिद्धांतामुळे एक युरोपियन राष्ट्र दुसऱ्या राष्ट्रावर चढाई करून जाण्याच्या वेळेस तीन वर्षांहून शंभरपट अधिक विचार करील, निदान इंग्लंड तरी निवळ लष्करी सामर्थ्याच्या घमेंडीने दुसऱ्याचे वाजवी हक्क बुडविण्यास यापुढें पुष्कळ वर्षे धजणार नाही !

अशा प्रकारें सर्व जगाचे मनावर दहशत व छाप बसविणारे रणांगणावरील डीवेट, डिलारी व बोथा यांचे चमत्कार वाचीत असतां महाराष्ट्राचे इतिहासज्ञांस महाराष्ट्रवीरांनीं एका काळीं केलेले चमत्कार आपण पुनः वाचतो आहों कीं काय, असा भास होतो ! बोअर युद्धानें जीर्णोद्धार झालेल्या गनिमी काव्याच्या युद्धपद्धतीचें स्वरूप आपण नीट लक्षांत आणूं लागलों म्हणजे महाराष्ट्रांतल्या पूर्वीच्या संग्रामदेवतेचें ध्यान मनांत चांगलें ठसूं लागतें. बोअर युद्धांत दृष्टीस पडणारी लढाईची पद्धत व आमच्या इतिहासांत नांवाजलेली गनिमी काव्याची लढाई हीं एकच स्वरूपाची कशी आहेत हे वाचकांच्या ध्यानांत येण्याकरितां इंग्रजी कवायतीच्या लढाईचें स्वरूप, गनिमी काव्याची पद्धत, मेक्सिको, फिलिपाइन, स्कॉटलंड, रूस इत्यादि ठिकाणीं या पद्धतीनें मिळविलेलें यश व शेवटीं इंग्रज-बोअर युद्धाचें व औरंगजेबाशीं महाराष्ट्रीयानीं केलेल्या युद्धाचें पूर्ण साम्य, इत्यादि विषयांचें वर्णन पुढील तीन चार लेखांत करण्याचें योजिलें आहे.

* गनिमी काव्याची लढाई

नंबर २

इंग्रजी कवाईत व इंग्रजी बंदुक हिंदुस्थानांत आल्या दिवसापासून आज-
पावेतो हिंदुस्थानांत, किंबहुना आशिया खंडांत, ह्या इंग्रजी ऊर्फ कवायतीच्या
युद्धकलेला अव्याहत जयच आलेला आहे. दक्षिणेंत मद्रास इलाखा या युद्ध-
कलेला सहज बळी पडला, उत्तरेस बंगाल तर कोपरानें खणण्याइतका
मऊ झाला, दख्खनचे सुभेदार हैदराबादचे निजाम यांना या नवीन कलेच्या
आश्रयाखालीं राज्योपभोग घेणें इष्ट वाटलें, अयोध्येच्या व लखनौच्या नवा-
बांना हिंदुस्थानास दणाणून सोडणाऱ्या ह्या कवायती शिपायांच्या पायाखालीं
चिरडून जाणें भाग पडलें, दक्षिणेस पेशव्यांना व उत्तरेस शिंदे-होळकरांना
दिल्लीची मुसलमानी बादशाही बुडविल्यानंतर उपभोगावयाचे आनंदसोहाळे
बंद ठेवावे लागून, सर्व सृष्टि बदलणाऱ्या चमत्काराच्या प्रसंगाप्रमाणें
भांवावून जाऊन ह्या युद्धकलेमुळें इंग्रजांच्या वाढत्या सामर्थ्यास आळा घालतां
येणें अशक्य झालें; आणि काबूलची अमिरी बुडविण्यास लायक ठरलेल्या व
उद्युक्त झालेल्या शीख लोकांना स्वतःच्या हातांतील हत्यारें इंग्रजांच्या स्वाधीन
करून आपलें धैर्य व काटकपणा इंग्रजांच्या फायद्याकरितां खर्च करण्यांत भूषण
वाटून घेणें जरूर पडलें. अशा रीतीनें या नवीन युद्धकलेनें राहूनें चंद्रास
ज्याप्रमाणें ग्रासावें त्याप्रमाणें सर्व हिंदुस्थान हलकें हलकें ग्रासून टाकलें. शीख ना
रजपूत, रोहिले ना पुरभय्ये, मराठे ना मुसलमान, कोणासच या कवायतीच्या
कंपूपुढें टिकाव धरवेना ! इंग्रजी पलटणींचा हिंदुस्थानांत असा कल्पनातीत
वचक बसला असल्यामुळें ज्या मूठभर इंग्रजांच्यापुढें आमच्या हजारां

सैन्याची धूळधाण झाली त्या हजारों इंग्रजी पलटणींना मूठभर बोअर लोकांनी जेरीस आणलेले वाचून 'हा काय चमत्कार, हा काय चमत्कार' असे उद्गार हिंदुस्थानच्या लोकांच्या तोंडून निघावे हे साहजिक आहे.

गनिमी काव्याच्या पद्धतीचा अंगिकार केल्यामुळे बोअर लोकांना हा चमत्कार कसा घडवून आणतां आला, हे वाचकांस नीट समजावे म्हणून सांप्रतच्या युद्धकलेच्या कांहीं सामान्य तत्वांचे येथे दिग्दर्शन करणे जरूर आहे. युद्धाचे धोरण व लढण्याचे डावपेंच (stratagem and tactics) असे युद्धकलेचे मुख्य दोन भेद आहेत. बंदुक आणि तदनुषंगाने आलेली कवाईत यांना महत्त्व येण्यापूर्वीहि वरील दोन गोष्टींकडे पूर्ण लक्ष देणाऱ्या योद्ध्यालाच विजयश्री मिळत असे. आपला शत्रु कोणत्या जागी आहे किंवा कोणत्या जागी उत्पन्न होण्याचा संभव आहे, त्याने आपणावर चालून येण्याचे मार्ग कोणते, आपण त्यांजवर कोणत्या दिशेने चालून गेले पाहिजे, शत्रूस कोणत्या जागी मदत होण्याचा संभव आहे व आपणांस कोठून मदत येण्याचा संभव आहे, अन्नसामग्री व दारूगोळा यांचा सांठा कोठे ठेवला असतां सुरक्षित राहील व वक्तशीर लढण्याचे जागी सैन्याच्या हाती पडेल, एका ठिकाणी आपला पराभव झाला असतां मार्गे परतून विसावा घेऊन शत्रूशी पुन्हां टक्कर देण्यास सोईस्कर अशा जागा कोणत्या, शत्रूस चुकवावे कोठे, गांठावे कोठे, बगल द्यावी कोठे, कोणत्या जागी मदतगारास अडकवून ठेवला पाहिजे, कोणत्या ठिकाणी सहाय्य करणारास हुलकावणी दाखविली पाहिजे, व कोठे शत्रूच्या खाशा मंडळींवर एकदम उतरून अकस्मात् त्यांना गांठून स्वकीयांस वीरश्रीने भरून शत्रूचा नाश केला पाहिजे, या सर्व गोष्टींचा विचार लष्करी धोरण या पहिल्या सदराखाली येतो. शत्रूचे बलाबल, शत्रूच्या हालचाली, शत्रूच्या सल्लामसलती या सर्वांचे घारेच्या नजरेने परीक्षण केल्याशिवाय व स्वतःचे सामर्थ्य एकवट करून 'घरचे

कजिये कसेवसे बुजवून टाकून ' जय्यत तयारी ठेऊन टपून वसून प्रारंभींच शत्रूवर आघाडी मारल्याशिवाय जयाची आशा करावयास नको. इष्ट हेतु साधण्याकरितां ज्या प्रांतांत दोहोंकडील सैन्यें भिडतात त्या प्रांतास रणमैदान (theatre of war) असें म्हणतात. ह्या रणमैदानांत शिरावयाच्या आपल्या वाटा, रणमैदानानजिक असलेलीं मजबूत ठिकाणें, ज्या जागेपर्यंत आपलें सैन्य व सामग्री शत्रूची कोणत्याहि प्रकारें भीति न वाळगतां जाऊं शकते त्या जागा या सर्वोंना रणमैदानाचा पाया (base of operations) असें म्हणतात. रणमैदानाचा पाया हा नेहमीं सुरक्षितच असतो असें धरून चालण्यास हरकत नाही. कारण ज्यावेळीं या ठिकाणीं धोका उत्पन्न होतो त्यावेळीं ही जागा किंवा हा प्रांताचा पट्टा खुद्द रणमैदानांत सामील केला जातो व मैदानाचा पाया मार्गे तरी हटतो किंवा केव्हां अजीवात दिशा बदलतो. रणमैदानाच्या या पायापासून खुद्द रणमैदानांत ज्या ठिकाणीं आपलें सैन्य असेल त्या ठिकाणापर्यंत सैन्याला रसद व मदत पोचवावयाच्या मार्गाला दळणवळणाचे रस्ते (lines of communication) असें म्हणतात. आपलें रणमैदान कोणतें, रणमैदानाचा आपला पाया कोणता व आपले दळणवळणाचे मार्ग कोणते, यासंबंधाचा मुकुर विचार ठरविणें हें पहिल्या सदराखालील म्हणजे लष्करी धोरणाखालील काम होय. हें काम युद्धाचा प्रारंभ होण्यापूर्वी व प्रारंभ झाल्यावरहि एकसारखें करावें लागतें. हिता-नहितासंबंधानें कोणाशीं झगडा येण्याचा संभव आहे, आपल्या महत्त्वा-कांक्षेच्या आड कोण आहे, त्याची तयारी कशी चालली आहे, त्याशीं टक्कर देण्याचें ठिकाण कोणतें, त्यानें आपल्या रणमैदानाचा पाया मजबूत घातला आहे कीं काय, वगैरे शत्रूकडील बातमी शांततेच्या वेळीं देण्याचें काम दरबारी हेर (diplomatic agency) करीत असतात. लढाई सुरू झाल्यावर शत्रूच्या तयारीचा पूर्वीचा अंदाज चुकल्यामुळे किंवा यशापयशाचा वारा

भलत्याच दिशेने अवचित वाहून लागल्यामुळे रणमैदान अकस्मात् एका प्रांतातून दुसऱ्या प्रांतांत जातें, व त्याबरोबरच रसद वगैरे पोचविण्याचे उपाय हेहि बदलून जातात. आपापले पावे सोडून दोहोंकडील सैन्ये रणमैदानावर प्रवेश करूं लागलीं म्हणजे आपणास अनुकूल अशा जागीं दोहो सैन्याची गांठ पडण्यासाठीं व आपल्या मुख्य सैन्याच्या हालचाली शत्रूच्या नजरेस पडूं नयेत म्हणून आपल्या मुख्य सैन्याच्या पुढें पडद्यादाखल (screen) म्हणून सैन्याचा कांहीं भाग पाठवावा लागतो. अशा रीतीने पडदानशीन झाल्यावर मुख्य सैन्यानें कूच करावयाचा असतो. शत्रूला हुडकून काढणें, त्याच्या हालचालीवर नजर ठेवणें, व वेळप्रसंगीं आपलें सैन्य बेसावध असतांना त्यावर तुटून पडतां येणें शत्रूस अशक्य होईल अशी व्यवस्था ठेवणें, हे यापुढें धरलेल्या पडद्याचें म्हणजे विनीचें (advance guard) व त्याबरोबर असलेल्या लष्करी हेरांचे (scouts) काम आहे. रणमैदानावर उतरलेलीं दोहीं बाजूंचीं सैन्ये एकमेकांजवळ येत चाललीं असतां व एक दोन मुकामाचे अंतरावर येऊन एखादा दुसरा दिवस सैन्य दपटण्यानें एक बाजू दुसऱ्या बाजूशीं लगट करूं शकते, इतक्या सन्निध दोहोंकडचे तळ पडले असतां (within striking distance of each other) शेजारचें मजबुतीचें ठिकाण धरून बसण्यास व शत्रूचे हातीं तें न जाऊ देण्यास किंवा लढाई करण्याची मनांत नसल्यास हुलकावणी देऊन निसटून जाण्यास लष्कराचा सुटसुटीतपणा व चपळाई (mobility of the army) या गोष्टी उपयोगी पडतात. दोहों बाजूंकडील शस्त्रास्त्रे साधारणपणें सारख्या तोलाचीं आहेत व खुद्द हातघाईचे प्रसंगीं सैन्याचा व्यूह रचण्यांत दोहोंकडील सेनानायक सारखेच वाकबगार आहेत, अशी समान स्थिति असल्यावर ज्या बाजूचें लष्करी धोरण विनचूक व या धोरणांतील ठरलेल्या उपायांची तत्काळ अंमलबजावणी करण्यास ज्या बाजूची सेना सुटसुटीत व चपळ, त्यासच यशप्राप्ति व्हावयाची हें

ठरलेले. हत्यारें कोणत्याही प्रकारची असोत. त्याचा युद्धकलेच्या या पहिल्या भागाशी म्हणजे धोरणाशी कांहीं संबंध नाही. ज्यावेळीं राष्ट्रे मुष्टीनें परस्पराशीं लढत होती, ज्यावेळीं कठीण फत्तरांच्या खापऱ्या हत्याराऐवजीं वापरण्यांत येत होत्या, ज्या वेळीं परस्परांचीं डोकीं फोडण्यास सोड्याचा किंवा गदेचा प्रहार एवढीच युक्ति मनुष्यास माहीत होती, ज्यावेळीं दारूच्या साहाय्यावांचून एकटेंच लोखंड रणांगणावर मनुष्यांचा संहार करण्यास उद्युक्त होतें, व सांप्रत ज्यावेळीं लोखंडास हातचे हातांत ठेवून आंत लपून बसलेली दारू उसळून पृथ्वीस झालेल्या लष्कराचा भार कमी करण्याकरितां त्वेपानें शत्रूच्या अंगावर धांव घेत आहे, या सर्व वेळीं व सर्व काळीं लष्करी धोरणाची व तदंतर्गत बाबींची किंमत सारखीच मानण्यांत आली आहे.

युद्धकलेच्या पहिल्या भागांतील वरील तत्त्वे वाचकांच्या नीट ध्यानांत येण्याकरितां महाराष्ट्राचे इतिहासांतील भोपाळच्या लढाईचें उदाहरण आपण घेऊं. माळवा प्रांत पहिले बाजीरावसाहेबांना दिल्ली दरबारनें अडचणीच्या प्रसंगीं देऊं केला; पण पुढें तो मनसुब्या बदलला. बाजीरावांस माळव्यांत पाऊलहि टाकूं द्यावयाचें नाहीं व दक्षिणेंतहि त्यांचा नक्षा कमी करावयाचा अशी दिल्लीस मसलत होऊन बादशहाचे वजीर व दख्खनचे सुभेदार निजाम उल्मुल्ख यांचे हातीं ही मसलत देण्यांत आली. परराष्ट्राचे कारस्थानावर, हालचालीवर व मसलतीवर बारीक नजर ठेवून मिळविलेल्या बातम्यांच्या धोरणावर राज्यकारभार चालविण्याची पद्धत (system of intelligence) पहिले पेशवे बाळाजी विश्वनाथ यांनीं अंमलांत आणिली होती, व ती पुढें नाना फडणिसांचे मृत्यूपर्यंत कमजास्त मानानें अव्याहत चालली होती. लष्करी व दरबारी हेर यांची बाजीराव साहेबांचेहि कारकीर्दींत रेलचेल होती व म्हणूनच दिल्ली दरबारची मसलत त्यांना वैळेवर कळली. निजाम उल्मुल्खाचा हेतु असा होता कीं, बाजीरावाला माळव्यांत पाऊलच टाकूं

द्यावयाचें नाहीं इतकेंच नाहीं, तर विंध्याचलाचे व सातपुड्याचे दक्षिणेस उत्तर महाराष्ट्रांत दिल्लीचें सैन्य उतरवून आणि हैदराबादेस असलेल्या आपल्या मुलाकडून महाराष्ट्रावर स्वारी करावयास लावून पुण्याच्या आजू-बाजूस, मध्य महाराष्ट्रांत, निदान उत्तर महाराष्ट्रांत तरी रणमैदान (theatre of war) निश्चित करावयाचें. स्वदेशांतच रणमैदान येऊन पडलें असतां प्रजेच्या मालमत्तेची खराबी होते, असंतुष्ट लोकांना वंडावा करण्यास वेळ पावतो व थोडासा अपजय झाला असतां चोहोंकडे धांदल होण्याचा संभव असतो; यामुळे स्वतःच्या घराला कुलपें लावून दुसऱ्याच्या ओटीवर भांडत बसण्याचा क्रम शहाणे लोक अंगिकारितात. असो, उत्तर हिंदुस्थानांतील किरकोळ मराठी सरदारांचा पराभव करून विंध्याचलांतील वाटा, नर्मदेचे उतार व सातपुड्यांतील घाट मुसलमानी सेनेनें एकदां अडवून धरले असते म्हणजे स्वगृहांत लढाई घेतल्याशिवाय मराठ्यांना मार्गच नव्हता. सातपुडा हा मुसलमानी बाजूचा लढाईचा पाया आणि पुणें मराठ्यांच्या बाजूचा युद्धाचा पाया (base of operations) झाला असता, व उत्तर महाराष्ट्र रणमैदान बनलें असतें. अशा स्थितींत सातपुड्यांतील घाट ताब्यांत राहिल्यामुळे उत्तर हिंदुस्थान सुरक्षित राहून मुसलमानी लढाईचा पाया भक्कम झाला असता. या लढाईची मसलत ठरली त्यावेळीं नर्मदा तटाक, सातपुड्याचा प्रांत व त्याचे घाट हीं लष्करी धोरणाचीं नाकीं (strategical points) होतीं असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. उत्तरेस दिल्लीहून व दक्षिणेस हैदराबादेहून मुसलमानी सैन्ये हीं नाक्याचीं ठिकाणे ताब्यांत घेण्याकरितां निघालेलीं होतीं. पण कोंकणचे स्वारींत प्रमुख मराठे सरदार गुंतले असतां हि बाजीराव-साहेबांनीं दोघांचीहि आघाडी मारून सातपुड्याचें नाकें आपल्या ताब्यांत घेतलें; व उत्तर हिंदुस्थानांत माळवा प्रांतांत निजामउल्मुखाचे आधीं पाऊल टाकून उत्तर महाराष्ट्रांतील रणमैदान माळवा प्रांतांत ढकलून देऊन

नर्मदातटाक जो मुसलमानांकडील रणमैदानाचा पाया व्हावयाचा होता तो मराठ्यांकडील रणमैदानाचा पाया झाला ! ही गोष्ट मराठ्यांना साधतां येण्याचें कारण त्यांच्या सेनापतीची धूर्तता व दूरदृष्टि हीं तर खरीच; पण त्याबरोबरच लष्कराचा सुटसुटीतपणा व चपळाई (mobility of the army) हीं होत. मराठी लष्कर सुटसुटीत किंवा सडें होतें याचा अर्थ असा की, फाजील बुणगे त्यांच्याबरोबर नव्हते. अवजड तोफा, अवाढव्य तंबू, राहुट्या व वाजवीहून फाजील सामग्री, या सर्वांस अर्धचंद्र मिळाला होता. मराठी सैन्य अधिक चपळ होतें याचा अर्थ असा की, सैन्यांत रिसाल्याशिवाय पायदळालाहि बसावयास घोडे (mounted infantry) होते. बाजीरावाबरोबर ६०।७० हजार लोक होते, तर वाटेंत मिळेल त्या गवतावर व पाहिजे तेवढ्या दाण्यावर राहणारीं सर्व ऋतूंत सर्व दिवसांत सारखें काम करणारीं महाराष्ट्रांतील ६०।७० हजार तडेंहि होती. यामुळें लांबीच्या मजला जलद आक्रमण्याचें सामर्थ्य मुसलमानी सैन्याहून मराठी सैन्यास फारच अधिक होतें. हा लढाईचा मनसुबा दिल्लीसच झाला असल्याकारणानें दिल्लीच्या सैन्याला कांहीं मजलांचा मराठी सैन्याहून फायदा मिळाला होता. शिवाय हैदराबादकरांच्या लष्करी छावण्याही पुण्यापेक्षां सातपुड्यास अधिक जवळ होत्या. मुसलमानांना आपली मसलत जर अधिक गुप्तपणें करतां आली असती, पुण्याचें दरबार जर बातम्या काढण्यांत अधिक बेसावध असतें, व मराठी सेनेची चपळाई मुसलमानांहून अधिक नसती, तर निजाम उल्मुखासारख्या धोरणी, वस्ताद व कावेबाज मुत्सद्याचे सेनानायकत्वाखालीं मराठ्यांस चांगली तंबी देण्याच्या दिल्ली दरबारनें केलेल्या या प्रयत्नाचा परिणाम कांहीं निराळाच झाला असता. नांवाजलेल्या तोफा व पुष्कळ ठिकाणीं लढलेली अवजड भांडी बरोबर घेऊन दिल्ली दरबारच्या व दख्खनच्या सुभेदारीच्या सर्व सामर्थ्यासह निजाम उल्मुखासारख्या अलौकिक बुद्धिमत्तेचा पुरुष जर महाराष्ट्रांत उतरला असता तर वनत चाललेल्या महाराष्ट्राच्या साम्राज्याची

वाढ खुंटण्याचा संभव होता. मध्यप्रांतांत असलेले भोंसले व गुजराथेंत राहिलेले गायकवाड हे जरी साम्राज्याचे घटकावयव होते तरी साम्राज्याची पवित्र कामे कोणतीं, साम्राज्याचा महिमा काय, व हिंदुमात्रासंबंधानें महाराष्ट्राचें कर्तव्य कशा प्रकारचें होतें, याविषयीच्या उदात्त कल्पना व योग्य महत्त्वाकांक्षा हीं त्यांना स्वप्नींहि ठाऊक नसल्यामुळें, घरचे कजिये करण्यांत त्यांनीं प्राविण्य संपादिलें होतें. यामुळें सातपुड्याखालीं मुसलमान उतरले असतां स्वगृहाशीं दळणवळण करावयाचें, त्यांचे मार्गांना धोका देण्याचें मराठ्यांच्या अंगचें सामर्थ्य (to cut off the line of communication) असून नसून सारखेंच होतें. अशी स्थिति असल्यामुळें रणमैदान महाराष्ट्रांत न आणतां उत्तर हिंदुस्थानांत टाकणें जरूर होतें. सर्व हिंदुमात्राच्या हितासाठीं हिंदुस्थानांत महाराष्ट्राचें साम्राज्य स्थापण्याच्या मराठ्यांच्या उलाढालींत नागपूरकरांनीं जर तटस्थ वृत्ति स्वीकारली नसती तर उत्तर महाराष्ट्रांत उतरणाऱ्या मुसलमानांस मध्यप्रांतांतील मराठी सैन्याकडून पिछाडीच्या बाजूनें ज्याप्रमाणें तंत्री देतां आली असती, त्याप्रमाणें माळव्यांत उतरलेल्या मराठी सैन्याचेंहि स्वगृहाशीं असलेलें दळणवळण हैदराबादचे नवाबाला सहज तोडतां आलें असतें. ही भीति मार्गे राहूं नये एवढ्याचकरितां औरंगाबादेस गोळा झालेल्या मुसलमानी सैन्याच्या उरावर चिमाजी अप्पाचें दडपण बाजीरावानें ठेवलें होतें. आपलें दक्षिणेचें दळणवळण बंद होईल काय, माळव्याचे रणमैदानाचा आपण बनविलेला नर्मदेचा पाया शत्रूच्या हातीं जाईल काय, ही बाजीरावसाहेबांस काळजी असल्यामुळें ते दक्षिणेंतील मोंगलांस पायबंद देण्याविषयीं निकडीच्या ताकिदी चिमाजी अप्पांस पाठवीत असत. नागपुरकर भोंसल्याचे मदतीशिवाय निजामउल्मुल्खास माळव्यांत खेळवून आपण जेरीस आणूं अशी त्यांच्या मनास खात्री वाटत होती. तरी भोंसल्याची मनधरणी स्वतः किंवा इतरांकडून करण्यास त्यांनीं किमपीहि कमी केलें नाहीं. याचें कारण असें कीं, दक्षिणेंतून उत्तरेस जावयाचे ठरीव मार्ग

कदाचित् भोंगलांचे हातीं गेले व खालूनवरून शत्रूच्या तडाख्यांत सापडण्याची पाळी आली, तर उत्तरेकडील आपलें तोंड पश्चिमेस वळवून भोंसल्यांचा प्रांत होतां होईल तो पाठीवर घेण्याची सवड शिल्लक रहावी. म्हणजे उत्तर महाराष्ट्र हा आपला रणमैदानाचा पाया बदलून भोंसल्यांचा प्रांत हा रणमैदानाचा पाया करतां येण्याची संधी रहावी. लष्करी धोरणाचे कामीं बाजीरावांचें जितकें हातखंडा काम असे तितकें हातखंडा काम महाराष्ट्राचे सर्व इतिहासांत दुसऱ्या कोणत्याहि मराठी सेनापतीचें दिसत नाहीं. भोपाळचे युद्धप्रसंगीं म्हणा, किंवा बुंदेलखंडांत बुणगे टाकून सडे होऊन आग्राचे बाजूला मुसलमानांना झुकांडी देऊन बगल मारून दिल्ली शहरास आग लावून बादशहाचे डोळ्यापुढें मराठ्यांची कर्तबगारी उभी करण्याच्या हेतूनें दिल्ली शहरावर त्यांनीं केलेल्या स्वारीचे प्रसंगीं म्हणा, त्यांचें लष्करी धोरण अटोकाट दृष्टीस पडतें. ह्या दिल्लीच्या स्वारीचे वेळीं अकस्मात् बदललेलें रणमैदान व त्यानंतर जयपूरच्या वाटेनें खालीं उतरून रणमैदानाच्या निराळ्याच पायाचें केलेलें अवलंबन, वगैरे गोष्टींकडे पाहिलें असतां, लष्कराच्या चपळाईचे कामीं, आपणास अनुकूल अशाच जागीं शत्रूस लढाई देण्यास भाग पाडण्याचें कामीं, व वारंवार रणमैदान बदलून त्याबरोबर रणमैदानाचा पायाहि अकस्मात् एका दिशेचा दुसऱ्या दिशेस लीलेनें टाकून देऊन शत्रूस भांवावून सोडण्याचे कामीं, बाजीरावानें शिताफी दाखवून लष्करी धोरणांत पूर्ण पारंगतता संपादण्याचें ज्या प्रकारचें यश मिळविलें आहे त्या प्रकारचें यश मराठ्यांच्या किंवा मुसलमानांच्या इतिहासांत राहू-
द्याच, पण युरोपच्या इतिहासांतहि नेपोलियनशिवाय फारच थोडक्यांनीं मिळविलेलें दृष्टीस पडतें. याकरितां ज्यांना युद्धकलेच्या पहिल्या भागाच्या म्हणजे लष्करी धोरणाच्या तत्त्वांचें विशेष अध्ययन करावयाचें असेल त्यांनीं बाजीरावाच्या स्वाग्र्यांतून या तत्त्वांच्या झालेल्या उद्घाटनाकडे लक्ष पुरवावें अशी शिफारस करून, युद्धकलेच्या दुसऱ्या भागाकडे म्हणजे ऐन लढण्याच्या वेळच्या डावपेचांकडे (tactics) आम्ही वळतो.

गनिमी काव्याची लढाई

नंबर ३

लष्करी धोरण व लढाईचे डावपेच या दोन भागांपैकी पहिल्या भागाचें विवेचन गेल्या अंकांत आम्हीं थोडक्यांत केलें आहे. या दोन्ही भागांच्या सामान्य तत्त्वांची वाचकांस ओळख झाल्याशिवाय गनिमी काव्याचें स्वरूप समजणें शक्य नाहीं. रणमैदानांत दोहोंबाजूंचीं सैन्यें उतरल्यानंतर दोन तऱ्हेनें ऐन लढाईस सुरवात होते. (१) दोहों बाजूला आपण एकमेकांजवळ आलों असें समजल्यावर त्यापैकीं एक सैन्य चांगली आश्रयाची जागा पाहून तळ देऊन बसतें, व दुसऱ्या सैन्यास थोडक्या अंतरावर तळ देऊन बसल्याशिवाय गत्यंतर नसून सावकाशपणें लढाईस सुरवात करावी लागते. हे दोन्ही तळ अशा रीतीनें पडतात कीं, लढाई केल्याशिवाय तळ उठवितांच येत नाहीं. कारण, लढाई न देतां बगलेनें गेलें असतां रणमैदानाच्या पायाशीं असलेला संबंध तळ धरून बसलेला शत्रु हां हां म्हणतां तोडूं शकतो, व प्रसंगविशेषीं आपला पायाहि शत्रूच्या हातीं जाण्याचा संभव असतो. कित्येक वेळां हालचाली करतां करतां अशाच ठिकाणीं तळ देणें भाग पडतें कीं, दोहों बाजूंचीं सैन्यें आपापल्या पायापासून विलग झालीं असून एकमेक एकमेकांच्या पेचांत सांपडलेलीं असतात; व या पेचाची गांठ तरवारीच्या धारेनें तोडल्याशिवाय सोय नसते. पानपतच्या रणांगणावर तळ देऊन बसलेल्या गिलच्यांची व मराठ्यांची स्थिति वरील प्रकारची होती. अहमद-शहा अबदालीला गांठण्याकरितां मराठ्यांचें सैन्य यमुनापार गेल्यानंतर लढाईचें तोंड लागल्यावर दोन्ही सैन्यांचा तळ अशा कांहीं चमत्कारिक रीतीनें

पडला कीं, पानिपतच्या मैदानाचे वायव्य कोपऱ्यांत मराठे राहून आग्नेय कोपऱ्याचे बाजूला गिलच्यांचा तळ पडला; व दोघांनाहि एकमेकांच्या मार्गे हटण्याच्या वाटा सहज अडवितां येत असल्यामुळे झुंज देऊन फळी फोडण्या- शिवाय अडचणींतून मुक्त होणें मुष्किलीचें होतें. अशा रीतीनें दोन्हीं सैन्यांनीं तळ दिल्यावर किंवा एकानें तळ दिला म्हणून दुसऱ्यास तळ देणें भाग पडल्यावर सेनापतीच्या सवडीनुसार, व इच्छेनुसार लढाईस सुरवात होते. द्युगुला नदीवर बोअर जनरल बोथा व इंग्रजी जनरल बुल्लर यांच्या झालेल्या लढाया अशाच प्रकारच्या होत्या. (२) दुसरा प्रकार असा आहे कीं, दोन्ही सैन्ये चलतीमध्ये (on the move) असतांना दोघांची अकस्मात् गांठ पडून किंवा एकानें दुसऱ्याच्या हालचालीवर नजर ठेवून अकस्मात् गांठून लढाईस सुरवात होते. तळ देऊन बसणें जरूर पडण्याइतकें किंवा अकस्मात् गांठ पडण्याइतकें परस्परांचें परस्परांशीं सान्निध्य झालें असतां युद्धकलेचा पहिला भाग जो लष्करी धोरण याचें काम संपून दुसऱ्या भागास म्हणजे एने लढाईचे डावपेंचास (Tactics) सुरवात होते. शत्रूवर हल्ला करावयाचा असेल किंवा शत्रूच्या हल्ल्यापासून आपला बचाव करावयाचा असेल त्याप्रमाणें सैन्याची रचना करणें, नदी, नाला, पर्वत, डोंगर, किल्ला, जंगल, झाडी, खेडीपाडी, इमारत, जमिनीचा उच्च नीच भाग या सर्वांची मदत आपल्या कार्यास होईल व सैन्यास आसरा मिळेल इकडे लक्ष ठेवणें; स्वसंरक्षण करावयाचें असतां शत्रु तोंडास तोंड दिल्यासारखें करून आपल्या अगल- बगलेवर हल्ला करतो आहे कीं काय किंवा अगलबगलेस वळसा देऊन पिछाडीस येऊन दळणवळणाचे मार्ग रोखून ठेवतो आहे कीं काय या गोष्टींवर लक्ष ठेवणें; उलट पक्षीं आपण हल्ला चढवीत असतां तोंडास तोंड देऊन फळी फोडण्याच्या (Frontal attack) प्रयत्नावरोबरच शत्रूची अगल- बगल विछिन्न करणें किंवा तीस वळसा देणें; पराभव झाला असतां सैन्याची

विशेष खराबी न होऊं देतां आस्ते आस्ते दमादमानें शत्रूस आवरून धरून मार्गे पाय काढण्याची (retreat) व्यवस्था करणें; उलटपक्षीं अशा रीतीनें शत्रूवर मार्गे पाय काढण्याचा प्रसंग आला असतां शत्रूच्या सैन्याची अव्यवस्था होऊन त्यांची दाणादाण होऊन जाईल अशा रीतीनें त्यांच्यावर ताज्यातवान्या रिसाल्यांची धाड पाडणें; लढाईस तोंड पडल्यावर शत्रु हल्ला चढविण्याचें सोंग कोणत्या जागीं करतो आहे, शत्रूचा खरा जोर कोणत्या जागीं आहे, हें पाहून त्याप्रमाणें आपल्या बलाबलाची त्या त्या स्थानीं वांटणी करणें; व उलटपक्षीं एका जागीं शत्रूस कोरड्या वाकुल्या (demonstration) दाखवून भलत्याच जागीं लढाई निकरास आणणें; शत्रूनें आपल्या ओळींत भगदाड पाडिलें असतां ताजेंतवानें सैन्य तेथें पाठवून लिंपालिप करण्याकरितां किंवा उलटपक्षीं आपल्या सैन्यानें शत्रूच्या व्यूहांत चंचुप्रवेश केला असतां नवें सैन्य पाठवून मुसलप्रवेश करण्याकरितां सेनापतीचे हातांत वेळ-प्रसंगानुसार एकंदर सैन्याचा चवथा, तिसरा किंवा अर्धा भाग शत्रूच्या मान्यावाहेर पण लढणाऱ्या लोकांच्या अगदीं जवळ शिल्लक (reserved) ठेवणें; सैन्याची शिस्त किंवा कैद (discipline) विघडूं न देतां उमेदहि (morale) खचूं न देणें; ज्या योगानें सैन्याची वीरश्री पूर्ण उतास येईल अशा सर्व लहानसान जयापजयाचा पूर्ण फायदा घेणें; इत्यादि गोष्टींचा समावेश युद्धकलेच्या दुसऱ्या भागांत होतो. दोन्ही सैन्ये परस्परांजवळ तळ देऊन बसलीं असतां आसमंतात् भागाचें नीट निरीक्षण करून घाईघाईनें दिलेला तळ अधिक बंदोबस्ताचे जागीं नेण्यास किंवा खंदक खणून वगैरे उपायांनीं त्याच जागेची अधिक बळकटी करण्यास सवड मिळते. परंतु जेथें दोन्ही सैन्ये अकस्मात् चलतीमध्ये एकमेकांशीं भिडतात त्या ठिकाणीं ऐत्यावेळीं तत्क्षणीं योग्य जागेची व योग्य रचनेची निवड करणें भाग पडून सेनापतीच्या खऱ्या अकलेची पारख होते. एक सैन्य दुसऱ्या सैन्याहून संख्येनें अतिशय मोठें

आहे अशी स्थिति असल्यास मोठ्या सैन्याच्या सेनापतीस डावपेंचांचें विशेष कौशल्य दाखविण्याची जरूरी पडत नसून निवळ दांडगाईनें जय मिळवितां येतो. लॉर्ड रॉबर्टस् यांनीं किवलेंचे जवळ क्रांजी याजकर जो जय मिळविला व पुढें पारडेवर्ग येथें क्रांजीस वेढून त्याच्या सैन्याला शरण यावयास लावलें, तो जय सेनातिशयाच्या हुमणदांडगेपणाचें फळ होय; डावपेंचांच्या कौशल्याचें प्रदर्शन त्या प्रसंगीं कमी झालेलें आहे. संख्येच्या व हत्यारांच्या मानानें दोन्ही बाजू समतोलाच्या असल्यास लढाईचें तोंड लागल्यावर जयापजय सेनापतीच्या डावपेंचांच्या कौशल्यावर विशेष अवलंबून नसतो. ज्या लढाईचें प्रसंगीं आपलें सैन्य शत्रूच्या सैन्याहून कमी असतें त्यावेळीं शत्रूच्या तोंडावर न जातां एका बगलेस जाऊन हल्ला करावयाचा, म्हणजे शत्रूचें संबंध सैन्यास एकाच काळीं लढतां न येऊन ज्या बाजूवर हल्ला असेल त्या बाजूच्याच लोकांना तैवढी लढण्याची संधी द्यावयाची, इतर बाजूचे लोक लढणाऱ्यांच्या मदतीस येण्यापूर्वीच त्या बाजूचा पराभव करून मदतीस येणाऱ्यांचा समाचार घेण्यास पुढें सरसावयाचें, अशा रीतीनें शत्रूच्या निरनिराळ्या भागांशीं एकामागून एक अशा क्रमानें लढून कमी संख्येनें अधिक संख्येचा पराभव करावयाचा अशी नेपोलियनची पद्धत होती. हातघाईची लढाई ज्या घटकेला होते त्या घटकेला आपण व सामनेवाले यांची संख्या बरोवरीची असली म्हणजे झालें. त्या घटकेनंतर सामनेवाल्यांना कितीही मदत येणार असली तरी फिकीर नाही. अशा रीतीनें शत्रूची कितीही अधिक संख्या असली तरी नेपोलियन शिताफीनें आपल्या सैन्याच्या अशाच हालचाली करीत असे कीं, निकराच्या घटकेला स्वतःच्या सैन्याएवढ्याच शत्रूच्या सैन्याच्या भागाशीं गांठ पडावयाची. अशा रीतीनें समान संख्येची गांठ पडल्यावर शिस्त, वीरश्री, शौर्य, यांनें नेपोलियनचें सैन्य अधिक योग्यतेचें असल्यामुळें व सैन्याचा सेनापतीवर पूर्ण विश्वास पडेल अशी विलक्षण कर्तबगारी त्याचे अंगीं असल्यामुळें केवळ

बैरीज वजावाकीच्या हिशेवाप्रमाणे तो जय हटकून मिळवीत असे. शत्रु कमकुवत कोणत्या जागी आहे हे एकदां ध्यानांत आल्यावर त्या जागी हल्ल्याची गर्दी उसळून द्यावयाची, व आपल्याकडील कितीही लोक मेले तरी इतक्या धडाडीने व आवेशाने हल्ला चढवावयाचा की, शत्रूची सर्व शिस्त विघडून त्याचे सैन्य गर्भगळितच झाले पाहिजे ! अशा हल्ल्याचे प्रसंगी शिस्त विघडू न देणे, व तुम्ही जितके लोक खर्ची घालाल त्याहूनहि अधिक लोक खर्ची घालण्यास आपल्यापाशी आहेत व तुमच्या हल्ल्याच्या मुसंडीस पाहिजे तितके बळी पडल्यावरहि उलट हल्ला करण्यास आपल्यापाशी सैन्य शिष्टक आहे असे प्रत्ययास आणणे हीच कायती नेपोलियनाचे डावपेंचावर (Tactics) उलट मात्रा होती. वाटलूचे लढाईचे वेळी नेपोलियनचे हल्ल्यापुढे आपल्या सैन्याची शिस्त कशीवशी संभाळून राहिलेले वेलिंग्टनसाहेब, एक रात्र तरी येवो किंवा प्रशियन सैन्याची कुमक तरी लवकर पोचो, म्हणून काळजीने वाट पहात बसण्याचे वर्म वरील कारणांत आहे. शत्रूच्या नाजूक व कमकुवत भागावर समुद्राच्या लाटांप्रमाणे एकामागून एक अधिक वेगाचे व तीव्रतेचे हल्ले चढविणे हाच जय संपादन करण्याचा मुख्य मार्ग मुसलमान, मराठे यांच्या लढाईतून व बोअरयुद्धापर्यंत युरोपियनांच्याहि लढायांतून समजला जात असे. रजपुतांचीहि लढाई करण्याची हीच पद्धत होती. संख्येच्या, शिस्तीच्या, उमेदीच्या किंवा दुसऱ्या कोणत्या तरी नात्याने शत्रु आपल्याहून कमकुवत आहे, निदान डोईजड तरी नाही असे वाटल्याशिवाय धडकी देण्याच्या डावपेंचांचा अंगिकार नांवाजलेल्या युरोपियन व मराठे सेनानायकांनी केलेला नाही. मुसलमान व रजपूत यांची मात्र मुख्य गदार काली अकाली, प्रसंगी अप्रसंगी याच डावपेंचावर अवलंबून असे. बंदुकीची लढाई असो, की तरवारीची लढाई असो, डावपेंचाचे मर्म एकच, व ते हे की, लहान धोंड्यावर मोठ्या धोंड्याची धाड आणून घालावयाची; शत्रूच्या

अंगावर आपल्या सर्वस्वाचें बळ ठकलावयाचें. मुसलमान व रजपूत यांच्या लढाया एका बाजूस ठेवल्या आणि मराठे—मुसलमानांच्या मोठमोठ्या लढाया जर ध्यानांत घेतल्या तर असें आढळून येईल कीं, रणांगणावर मुसलमानांच्या मुसंडीस प्रथम जरा हार जाऊन रानडुकराचा वेग कमी होईतोपर्यंत शिकारी ज्याप्रमाणें बगल देतो त्याप्रमाणें या मुसंडीचें अवसान संपेतो मार्गे हटल्यासारखें करून उलट आपल्या घोडेस्वारांची धडकी तितक्यांच जोरानें किंबहुना अधिक जोरानें देण्याच्या मराठ्यांचा क्रम होता. मुसलमानांच्या मुसंडीपुढें जसा रजपुतांना ठिकाव धरवला नाहीं त्याप्रमाणें मराठ्यांच्या घोडेस्वारांच्या धडकीपुढें दक्षिणेंत हैदर तर उत्तर हिंदुस्थानांत दिल्लीपति—कोणासच ठिकाव धरतां आला नाहीं. हुजूरच्या बावन हजार पागेचा फिरंगी, इंग्रज, टिपू, निजाम, रोहिले व गिलचे या सर्वांचाच सारखा दरारा होता. लढाईस सुरवात झाल्यावर ज्या ठिकाणीं शत्रु कच खाण्याचा संभव आहे त्या ठिकाणीं रिसाल्याचा सारखा झोत लावून द्यावयाचा हा मराठ्यांचा मुख्य डावपेंच असे. मुसलमानांवर तर या घोडेस्वारांचा इतका वचक होता कीं, पायदळाचे सामन्यांत पुरी फजिती झाली असतांहि केवळ घोडेस्वारांच्या धडकीनें हां हां म्हणतां रणांगणाचें स्वरूप एकदम पालटून गेल्याचीं उदाहरणें आहेत ! राक्षसभुवन येथें निजामाशीं झालेल्या संग्रामांत राघोबादादांनीं पराभव कबूल केला असतां व नांवाजलेले मल्हारराव होळकर हुजूरपागेजवळ उभे असलेल्या थोरले माधवरावसाहेबांना पळून जाण्याची मसलत देण्यास आले असतां, माधवरावांच्या हिंमतीवरून हुजूरपागांनीं अशा वेगानें व त्वेषानें मुसलमानांवर घालून घेतलें कीं, तुफान फुगलेल्या नदीच्या प्रचंड प्रवाहापुढें मोठमोठे वृक्ष ज्याप्रमाणें समूळ उपटून क्षणार्धांत वाहून जावेत, त्याप्रमाणें मराठी घोड्यांच्या धडकीपुढें निजामचें सेन्य हां हां म्हणतां पांगलें जाऊन मराठी शिलेदाराचा घोडा खुद्द निजामच्या हत्तीच्या दातांवर पाय देऊन

खडा झाला व मराठी भाला निजामचे नरडीपर्यंत पोचला ! पानिपतचे लढाईचे वेळीं हि मराठ्यांच्या या धडकीनें गिलच्यांच्या वजिरास घोड्याखालीं ओढलें होतें. पण यमुनेचा उतार कवजांत घेऊन गिलच्यांच्या पिछाडीस त्रास देण्याकरितां पाठविलेल्या गायकवाडांनीं सांगितलेल्या कामाकडे पूर्ण दुर्लक्ष करून उजू दक्षिणेचा रस्ता धरल्यामुळें व अकस्मात् कोणत्याहि तऱ्हेनें बाजू आंगलट आली नसतां मल्हारबांनीं ४० हजार सैन्यानिशीं गायकवाडी किता गिरविल्यामुळें यक्षिणीच्या कांडीप्रमाणें पानिपतच्या रणमैदानावरील सर्वच देखावा बदलला. अहमदशहा अबदालीनें कांहीं सैन्य मुद्दाम शिल्लक (Reserved) ठेविलें होतें, वगैरे डावपेंचासंबंधाचीं कारणें सांगण्यांत येतात, परंतु इंग्रजी तऱ्हेच्या डावपेचांच्या शिस्तीप्रमाणें ही शिल्लक मुद्दाम ठेवलेली नसून छावणी उठविली नसल्यामुळें केवळ छावणीच्या रक्षणाकरितां जरूर तितकेंच हें सैन्य ठेविलें होतें; व गायकवाडांनीं जर आपली कामगिरी नीट बजावली असती तर हें सैन्य शिल्लक म्हणून ठेवलेलें नसून केवळ जरूरीमुळें ठेवणें भाग होतें असें सर्वांच्या निदर्शनासहि आलें असतें. शिवाय या शिल्लकेचा यक्षिणीच्या कांडीप्रमाणें रणांगणाचें रूपांतर होण्याचे कामीं कसा व कोठें उपयोग झाला हें इतिहासांत चांगलेंसें दृष्टीस पडत नाहीं. पानिपतच्या मैदानावर शेवटच्या लढाईचे वेळीं दोन्ही सैन्यांनीं केलेल्या हालचाली व दोहो बाजूंचे डावपेंच यांचा जर समाधानकारक खुलासा करावयाचा असेल तर साहेब-कामाची जाणून बुजून कोणाकडून तरी हेळसांड झाली किंवा हुना प्रत्यक्ष नासाडी करण्यांत आली असें कबूल करणें भाग पडतें; एरव्हीं सैन्याच्या हालचाली व डावपेंच यांचा अर्थच समजत नाहीं. मराठी शिल्लेदारांच्या या धडकीचा वचक गिलच्यांवर पानिपतच्या लढाईनंतरहि इतका बसला होता कीं, मराठी साम्राज्य लयास जाऊन इंग्रजांचें पारडें वर चढल्यावर “ हिंदुस्थानवर आम्ही स्वारी करणार आहों, तर मराठ्यांच्या-

विरुद्ध आपण आम्हांस मदत करावी ” असा निरोप अफगाणिस्थानांतून कलकत्त्याचे लाटसाहेबांना आला होता ! असो; युद्धकलेच्या दोन भागांतील सामान्य व ढोबळ तत्त्वे मुसलमान व मराठे सेनापतींस कमीजास्ती प्रमाणानें अवगत होतीं यांत शंका नाहीं. इंग्रजांनीं ज्याप्रमाणें या कलेला कांहीं अंशी नियमबद्ध केलेली आहे त्याप्रमाणें त्यांनीं नियमबद्ध केली नव्हती ही गोष्ट खरी आहे. तथापि, इंग्रजांपुढें त्यांची अशी दीनावस्था होण्याचें कारण, धोरण व डावपेच या संबंधाचें त्यांचें परंपरागत ज्ञान अगदीं टाकाऊ होतें हें नव्हे. आजचा लेख लांबल्यामुळें त्या कारणाचें येथें विवेचन करतां येत नाहीं. तथापि पुढील खेपेस, लष्करी धोरण व डावपेच यांच्या सामान्य तत्त्वांतून गनिमी काव्याच्या लढाईचीं तत्त्वे कशीं निघतात याचें विवेचन करण्यापूर्वी, इंग्रजी सैन्याची हिंदुस्थानी सैन्यानें इतकी दहशत कां घेतली याचें विवेचन करणार आहों.

• गनिमी काव्याची लढाई

नंबर ४

गेल्या अंकीं कळविल्याप्रमाणें इंग्रजी राज्य तरवारीच्या म्हणजे केवळ लष्कराच्या जोरावर कितपत उभारलें गेलें तें या अंकीं प्रथम पहावयाचें आहे. टापटिपीची राज्यव्यवस्था, कुटिल पण नियमबद्ध राजनीति, धार्मिक नव्हे पण केवळ ऐहिक महत्त्वाकांक्षा, नवीन शास्त्रीय शोधांची पूर्ण मदत, व अव्यवस्थेमुळें आणि धार्मिक झगड्यांमुळें नेहमीं भांडत असलेल्या हिंदुस्थानांत दोघांचे लाभान्त स्वतःचे डोक्यावर पगडी ठेवावयास मिळालेली संधि, या सर्व गोष्टी एका बाजूस ठेवून केवळ लष्करी जोर इंग्रजी राज्याची टोलेजंग इमारत चुटकेसरशीं हिंदुस्थानांत उभारण्यास किती कारणीभूत झाला आहे याचा विचार करतांना मोठ्या कष्टानें म्हणावें लागतें कीं, लष्करी धोरण किंवा लष्करी डावपेंच यासंबंधानें इंग्रजी सेनेनें हिंदुस्थानच्या भूमीवर दाखविलेलें प्रदर्शन फारच दरिद्री आहे. त्रिचना-पल्लीचा वेढा उठविण्याकरितां अर्काटवर स्वारी करून अवचित रणमैदान बदलण्याच्या क्लैवसाहेबानें केलेल्या एका लष्करी धोरणावर सर्व मद्रास इलाखा आपापाचा माल गपापास या न्यायानें खावयास सांपडला. प्लासीच्या लढाईचे वेळीं डावपेंचाचें प्रदर्शन बेताचेंच होतें; पण तेवढ्यावर बंगालभर हातपाय पसरावयास सांपडल्यामुळें पुढें चार वर्षांनीं झालेल्या पानिपतच्या लढाईत मुसलमान व मराठे या दोघांवर परमेश्वरी क्षोभाचा सारखा वरवंटा फिरून हिंदुस्थानांत निर्वीर्यमुर्वीतल झाल्यावर कोठें अयोध्येच्या नवाबाला शह दे, कोठें रोहिलखंडाला टोंच, कोठें दिल्लीच्या दरबारांत शिरकाव करून

घे, अशा फुकटच्या दिमाख्याच्या गोष्टी करण्यास त्यांस मुबलक अवकाश मिळाला. राघोबा दादाचा पक्ष घेऊन, एकवटलेल्या मराठ्यांच्या सत्तेशीं झुंज देण्याची अवदसा एकाकाळीं कांहीं मुत्सद्धाना आठवली होती. पण लढालढी करून शिखरास पोहोचण्याचें तागडीवाल्यांचें काम नव्हे, फळ पक्क होऊन आपोआप गळून खालीं पडल्यावर ओंठानें सोलून खाणें अधिक श्रेयस्कर, असें अनुभवास आल्यावरून तो प्रयत्न सोडून देण्यांत आला.

१८०३ सालीं मात्र आसई व लासवारी येथें नांव घेण्यासारख्या निकराच्या लढाया मराठ्यांनीं इंग्रजांशीं केल्या. यावेळीं हिंदुस्थानांतच नव्हे, इंग्लंडांत नव्हे, तर सर्व युरोपांत नांवारूपास आलेले वेलिंग्टनसाहेब इंग्रजी सेनेचे सेनापति होते. लष्करी डावपेंचासंबंधानें या लढायांतून इंग्रजांस जय मिळाला, पण युद्धाचा शेवट या लढायांमुळें इंग्रजांना पाहिजे तसा न होतां लष्करी धोरणासंबंधानें मराठ्यांची फजिती झाली नाहीं. शिंदे व होळकर यांच्याशीं, या लढायांत जय मिळाला असतांहि, 'त्वयार्धं मयार्धं' अशाच तऱ्हेचा तह करावा लागला. कारण मराठी शिलेदारांचा वचक इतरांप्रमाणें इंग्रजांवरहि होता. मूर्खपणाचीं अनन्वित कृत्यें करण्यास लागणारा पैसा मुबलक मिळावा म्हणून खर्च कमी करण्याकरितां ५२ हजार हुजूरपागेस रजा देण्याची सल्लामसलत देणाऱ्या रावबाजीच्या प्रभावळींतील दीडशहाण्यांना इंग्रजी वकिलाची फुसलावणी कमी होती असें नाहीं. मुंबई व पुणें यांच्या दरम्यान परमेश्वरानें सव्वाद्रीची विलक्षण भित घालून ठेवली असतांहि व ती भित मराठ्यांचे पूर्णपणें ताब्यांत असतांहि पुणें शहर घेण्याकरितां दहा पंधरा मैलांवर इंग्रज येऊन थडकल्यानंतर शनिवार-वाड्यांत लढाईच्या गोष्टी बोलण्यास आरंभ झाला,—हें इंग्रजी लष्करी धोरणासंबंधाच्या चातुर्याचें उदाहरण नसून निघ चैनींत धुंद झालेल्या पुण्याच्या दरवारच्या अव्यवस्थितपणाचा व वेडगळपणाचा हा परिणाम होय. पेशवाई इंग्रजांनीं जिंकून घेतली

म्हणण्यापेक्षा अत्यंत लाजिरवाण्या स्वेच्छाचारांत मेघ होऊन भागूवाईचा पेघा स्वीकारून दिवट्या वाजीनें इंग्रजांचे हातांवर पेशवाईचें उदक सोडलें असें म्हणणें अधिक सयुक्तिक होईल. ब्रम्हदेश फसगतीनें घेतल्यानंतर इंग्रजांना जितपत त्रास पडला तितपतहि त्रास महाराष्ट्र व्यावयास इंग्रजांना पडला नाहीं; किंबहुना इंग्रजांचें निशाण शनिवार वाड्यावर स्वतःचे हातांनीं लावणारे ब्राम्हण पुणें शहरांत त्यावेळीं कमी नव्हते. जी पुण्याची दशा तीच नागपूरची दशा. १८४८ सालापर्यंत हिंदुस्थानांत इंग्रजांच्या साम्राज्याचा बस चांगला बसून गेला व या साम्राज्याच्या लाटेला केवळ धर्माच्या आवेशानें लढणारे शीख लोक बळी पडले यांत काहीं नबल नाहीं. सत्तावन सालचे बंडाचे वेळीं इंग्रज अंमलदारांची तारांबळ उडाली होती. खरी, पण त्यावेळीं सर्व प्रजाजन इंग्रजी राजसत्तेस अनुकूल असल्यामुळें व बंडखोरांत तात्या टोपी व झांशीची राणी यांखेरीज साधारण लायकीचाहि कोणी सेनापति नसल्यामुळें बंडवाल्यांचेपुढें इंग्रजी सैन्य जाऊन उभें रहाण्याबरोबर बंड आपोआप विरघळून गेलें.

इतिहासाकडे पाहिलें अमतां इंग्रजांनीं हिंदुस्थान तरवारीच्या जोरावर मिळविलें नाहीं ही गोष्ट सिद्ध होते खरी, पण त्याबरोबरच इंग्रजी लष्कराचा दबदबा चोहोंकडे अत्यंत असलेला दिसून येतो. म्यानांनून तरवार बाहेर निघाली नसेल, पण त्या तरवारीची भीति सर्वांना होती यांत शंका नाहीं. या तरवारीस सहाय्य कुटिल राजनीतीचें होतें म्हणून म्हणा, किंवा अव्यवस्थित प्रांतावर व्यवस्थित राजसत्तेचा प्रभाव पडणें साहजिक होतें म्हणून म्हणा, इंग्रजी सत्ता अव्याहत रीतीनें फैलावत गेली. तथापि केवळ लष्करी दृष्टीनें पाहिलें तरी इंग्रजांविषयीं भीति सर्वत्र कमी होती असें नाहीं. म्हैसूरच्या हैदरानें लष्करी धोरणांत जागजागीं इंग्रजांना चकवून थेट मद्रासचे चेर्शांत पाहिजे तशा तहाच्या अटीवर इंग्रजांना सही करण्यास भाग पाडलें.

पण अखेरीस टिपू स मारून श्रीरंगपट्टणावर एका इंग्रजांनंच इंग्रजी राज्याच्या झेंडा रोविला. मराठी साम्राज्यांतील संयुक्त संस्थानांची हीच दशा झाली. तेव्हा इंग्रजांच्या तलवारबहादुरकीचें भय सर्वत्र असतें हें साहजिक आहे. लढाईचें धोरण व लढाईचे डावपेंच यासंबंधानें नांव घेण्यासारखी कृति केलेली दिसत नाही, पण तसल्या कृतीचें फळ मात्र दिसतें. लष्करी कर्तव्यगारी नाही, पण यश मात्र आहे. व्यापाराकरितां आलेल्या मूठभर इंग्रजांनीं हजारो पल्लाभर असलेल्या मराठ्यांचा, रजपुतांचा, शिखांचा, सर्वांचा नक्षा उतरून आपलें निशाण सर्वांहून श्रेष्ठ केलें हें कोडें उलगडावयाचें कसें असा साहजिकच प्रश्न उत्पन्न होतो.

इंग्रजांच्या राजनीतीचा व राज्यव्यवस्थेचा प्रश्न अगदीं एका बाजूस ठेऊन केवळ लष्करी दृष्टीनें वरील प्रश्नाचा आम्हांस जबाब द्यावयाचा आहे हें ध्यानांत धरलें पाहिजे. या प्रश्नाचें थोडक्यांत उत्तर असें आहे कीं, ही सर्व करामत इंग्रजांच्या हातांतील बंदुक व तदनुषंगानें असलेली कवाईत यांची आहे. इंग्रजांचे पूर्वी हिंदुमुसलमानांना बंदुक माहीत नव्हती असें नाही. पण लढाईचे वेळीं सर्रास उपयोग करण्याचें हत्यार बंदूक समजली जात नव्हती. युरोपखंडाचा लष्करी इतिहास वाचला तरी असें ध्यानांत येईल कीं, ज्या वेळीं प्रथम बंदूक उपयोगांत येऊं लागली त्यावेळीं हि योद्ध्याची खरी भिस्त तलवार-भात्यावरच होती. तें अवजड चिलखत, ती भली लांब रुंद तलवार, तो भाला-हीं सर्व सोंगें इकडच्याप्रमाणेंच तिकडेहि होती. बंदुकीचा प्रथम उपयोग व्हावयास लागला त्यावेळीं ओळीने उभे राहिलेल्या लोकांनीं तोड्याची बंदुक एकदां कशीवशी पेटवावयाची व पहिला बार निघाल्यावर बंदूक खाली फेकून देऊन तलवार उपसून शत्रूशीं लगट करण्याकरितां धांव ठोकावयाची हाच लढण्याचा प्रकार सर्वत्र सुरू होना. म्हणजे ह्या प्रारंभीचे वेळीं युरोपखंडांत किंवा इंग्रज हिंदस्थानांत

आले तेव्हा आम्हा लोकांत बंदुकीची स्थिति अशी होती की, बंदुकीच्या पल्ल्याइतक्या अंतरावर समोरासमोर उभे राहिलेल्या सैन्याला एक बार काढल्यानंतर मधील अंतर धावून गांठण्याइतक्या वेळांत दुसरा बार काढता येत नव्हता. यामुळे लढाईच्या वेळी प्रारंभीच्या सलामीशिवाय बंदुकीचा काही उपयोग होत नसून मजलीच्या वेळी अवजड औद्दं विनाकारण व्यावे लागत असल्यामुळे किल्ल्यांच्या किंवा तटबंदीच्या गांवांच्या संरक्षणाशिवाय इतर प्रसंगी बंदुकीचा किंवा तोफांचा उपयोग बहुशः करीत नसत. एखाद्या किल्ल्याला वेढा द्यावयाचा असला तर स्वतःच्या किल्ल्यावरील मोठमोठी भांडी मोर्चे लावण्याकरिता तेथपर्यंत कशीकशी ऐत्या वेळी नेण्याचा क्रम असे. फिरंग्यांशी लढतांना मराठ्यांना, फिरंगी आगीचा पुतळा असल्यामुळे, जेजिले, तोफा आदिकरून लहानमोठ्या भांड्यांची मुद्दाम म्हणून जुळवा-जुळव करावी लागली. नेहमी चोहोंकडे हिंदुस्थानभर फिरणाऱ्या सैन्याबरोबर ही तयारी तात्पुरतीच ठेवण्यांत येत असे. इंग्रजांनी हिंदुस्थानचे राजकारणांत ढवळाढवळ करण्याचा प्रारंभ केला त्यावेळी हिंदुस्थानांतील बंदुकीची स्थिति अशा प्रकारची होती. पण इंग्रजांची बंदूक अशा बाल्यावस्थेत नव्हती. त्यांची मुख्य लढाई बंदुकीची असून तलवार किंवा संगीन ते कारणापुरती चाळगीत असत. त्यावेळी युरोपांत बंदुकीच्या लढाईच्या पूर्ण पगडा बसला असून त्यासंबंधीच्या तत्वांनाहि बऱ्याच अंशी त्यांनी नियमबद्ध करून सोडले होते. एक बार निघाल्यानंतर शत्रूची तलवार छातीला येऊन भिडेपर्यंत दुसरा बार निघावयाचा नाही, अशी त्यांच्या बंदुकीची स्थिति नव्हती. इतकेच नव्हे, तर अंतरावरून शत्रूच्या शिरांचे फुटाणे भाजण्याची ताकद त्या बंदुकीच्या अंगी आली होती. विरुद्ध पक्षाकडे बंदुकी नसल्यामुळे, व केवळ मुसंडीसरशी लगट करण्याच्या प्रयत्नावरच विरुद्ध पक्षाचे यशापयश अवलंबून असल्यामुळे पहिल्या रांगेने बसून तर दुसऱ्या रांगेने गुडघे टेकून, तर तिसऱ्या

रांगेनें उभे राहून एका पाठीमागून एक कवाडतीच्या शिस्तीनें व नेहमींच्या सरावाच्या जलदीनें वार काढीत सुटल्यामुळे, हल्लींच्या पातळ एकाच रांगेच्या पण फार जलदीनें वार काढणाऱ्या बंदुकांचें श्रेय त्या वेळच्या इंग्रजी बंदुकांना तलवारी भाल्यानें लढणाऱ्या हिंदुमुसलमानांचे झगड्यांत सहज मिळत असे. आमच्या भांडणांत तुम्ही येऊन पडा, म्हणून जी फ्रेंच लोकांची किंवा इंग्रजांचीं आजिवें चाललेलीं असत याचें कारण त्यांच्यापाशीं असलेल्या बंदुका व तदनुषंगाची कवाडित हें होय. कवाडित म्हणजे सैन्याची एक प्रकारची व्यवस्था असून शत्रूकडील गोळीबारापासून आपल्या सैन्याची सर्वांत कमी खराबी होईल अशा तऱ्हेची शिपायांची पातळ व अंतराअंतरावर मांडणूक लडाईचे वेळीं एकदम सहज व्यवस्थेशीरपणें करतां यावी म्हणून कांहीं नियमित रीतीनें उभे रहाण्यास व फिरण्यास लोकांना शिकविलेली कला होय. या कलेचा दररोज धडा गिरविला जात असतांना, बंदुकांचा मारा, तिचा पल्ला, त्यामुळे एकाच गोळीनें एकामागून एक बळी पडण्याचा असलेला संभव, हा नाश कमी व्हावा म्हणून पातळ अंतरावर पण परस्परांस मदत होईल इतक्या जवळ उभ्या असलेल्या शिपायांची रचना, नेहमींच्या वेळच्या भरीव रचनेपासून ही पातळ रचना ऐत्या वेळीं शिपायांना हुकमाबरोबर अभ्यासानें करतां यावी म्हणून योग्य अंतरानें योग्य स्थळीं फिरावयास त्यांना लावलेली संवय, या गोष्टींकडे कवाडतीचे वेळीं लक्ष पुरविण्यांत येत असतें.

अशा रीतीनें कवाडित शिकवून तयार झालेल्या सैन्याच्या हातांत बंदुका पडली असतां ती पूर्ण काम देते. सांप्रतच्या काळची बंदूक एका बाजूस राहूं द्याच, पण शंभरसव्वाशें वर्षांच्या पूर्वींचीहि इंग्रजी बंदूक पाव मैल अर्धामैल लांबीचा एक तऱ्हेचा भालाच होता ! हा भाला मनुष्य सहज उचलून आपल्या हातांत वाळवू शकत असे. शत्रूच्या तलवारी या भाल्याच्या टोकावर चालत नसत. भाला हातांत धरणाऱ्यापासून एक दोन हातांच्या

पलीकडे पाव मैल अर्धा मैलभर कोणासहि या भाल्यास शिवतां येत नसे. या भाल्याच्या टोंकाचें परावर्तन करण्याची शक्ति ढालेंत नव्हती. चिलखत फोडून याचें फळ हां हां म्हणतां शरीरांत शिरत असें व कित्येक प्रसंगीं एकाचे शरीरांतून निघून दुसऱ्याचे शरीरास भोंक पाडण्यास हा मार्गेंपुढें पहात नसे ! असा विलक्षण भाला हातांत घेऊन लढण्यास उभ्या राहिलेल्या शिपायासमोर मुसलमानांच्या सुसंडोनें, मराठी शिलेदारांच्या धडकीनें नांगी खालीं टाकावी ही ओघाओघानेंच होणारी गोष्ट आहे. अशा प्रकारचा भाला घेऊन उभा राहिलेला एक मनुष्य किती तरी वीरांना भारी होईल याची वाचकांनींच कल्पना करावी, म्हणजे थोडकेसे इंग्रज रणभूमीवर पुष्कळांना कसे जिकीत होते हें वाचकांच्या ध्यानांत येईल. हा प्रभाव उत्कट शौर्याचा नव्हे, हें यश विनचू न लष्करी धोरणानें मिळविलेलें नव्हे, व ही कीर्ति शिताफीच्या लष्करी डावपेचांनीं संपादिलेली नव्हे; युरोपांत शेंदीडशें वर्षें मुरून पक्या बनलेल्या बंदुकीनें कमावलेलें हें वैभव आहे. आपले व्यापाराचे जिन्नस टेवावयाच्या वखारीचें संरक्षण करीत असतांना नेटिवांवर या शस्त्रांचा कसा उपयोग होतो हें इंग्रज व फ्रेंच यांच्या चांगलें लक्षांत आलें; व यामुळेंच नेटिवांच्या घरांत घुसण्याचीं नेटिवांकडून त्यांना आमंत्रणें जाऊं लागलीं ! क्लैवसाहेबांच्या बंदुकींचे रात्रीं नुसते आवाज ऐकूनच शत्रूची दाणादाण झाल्याची उदाहरणें आहेत. चंदासहेबांच्या राजधानीवर क्लैवसाहेब गेले त्यावेळीं थोडकेसे सैन्य पुष्कळांच्या दाढेंत सांपडून नायनाट होण्याची वेळ आली होती. पण रात्रीं क्लैवसाहेबांच्या हुकमाविरुद्ध चुकून उडालेल्या बंदुकीनें शत्रूची धांदल होऊन क्लैवसाहेबांचें प्रस्थ माजलें. नवाबाचे लोकांत का शौर्य नव्हतें, धर्माभिमान नव्हता, लढाई कशी करावी हें त्यांना माहित नव्हतें, का त्यांच्यापाशीं नव्हतें तरी काय ? पण बंदुकीचो लाइन झडल्याबरोबर आपला शेजारी मरून पडलेला पाहून व शत्रूपर्यंत

आपली तलवार पोंचणें अशक्य आहे हें देखून हजारां लोक कंवर खचल्या-
सारखे खालीच बसत. हा भिन्नेपणाचा परिणाम नव्हे, हें नामदांचें कृत्य नव्हे,
तर विलक्षण व अतर्क्य चमत्कारापुढें भांवावून गेलेल्याचा हा गोंधळ होय.
प्लासीच्या लढाईची हकीकत वाचा म्हणजे आम्हीं काय म्हणतो हें ध्यानांत
येईल. राघोबादादाकरितां मुंबईहून निघून घाट चढून येण्याचा इंग्रज प्रयत्न
करीत असतांना परशरामभाऊ पटवर्धन, महादजी शिंदे आदिकरून
मराठ्यांचे सर्व म्होरपे हजर होते. आपापसांत कलह किंवा फुटाफूट नव्हती.
इंग्रज मूठभर होते व मराठे हजारां होते. शिंद्याची कंपूची लाइन गैरहजर
नव्हती. इंग्रजांना मराठ्यांनीं चौगीर्द वेढलें होतें व पुढें जाणें किंवा
पाठीमागें हालणें अशक्य केलें होतें. अशी स्थिति असतां हि झाडावर चढून
सर्व प्रांताचें निरीक्षण करणाऱ्या इष्टुर फाकड्यास टिपून गोळी घालण्या-
पलीकडे मराठी सैन्यानें विशेष मर्दुमकी केलेली दिसत नाहीं. इंग्रजांच्या
ऐवजीं त्या जागीं अत्यंत शूर व जिवावर उदार झालेले निवडक मुसलमान
जर असते तर त्यांची मराठ्यांनीं लांडगेतोड करून आंतडीन आंतडीं बाहेर
काढलीं असतीं. पण इंग्रजांशीं लगट करण्यासच जो तो भिई ! हा आगीचा
पुतळा आहे व चुकून जरी यावर पाय पडला तरी तो भाजल्याशिवाय
रहाणार नाहीं, असें ज्याच्या त्याच्या मनानें घेतलेलें ! अशी स्थिति
असल्यामुळें मुंबईच्या बाजूस इंग्रजांचा नायनाट होण्याची जी वेळ त्यावेळीं
इंग्रजांना विशेष प्रतिकूल नाहीं असा साल्याचा तह इंग्रजांशीं मराठ्यांनीं
केला. एवढे शूर अफगाण कीं ज्यांचीं बायकामुलेंहि परकी सैन्यावर कोयता
चालविण्यास मागेंपुढें पहात नाहींत, पण त्यांची स्थिति काबूल-कंदहार
मुक्कामीं काय झाली ? हल्लींचे लॉर्ड रॉबर्ट्स पण त्यावेळचे कर्नल रॉबर्टस्
यांनीं थोड्या सैन्यानिशीं काबूल शहर घेऊन अमीरसाहेबांस आपल्या कक्षांत
घेतल्यावर काबूलचे आसपास अम्मल बसविण्याचा प्रारंभ केला. पण अफगाणी
पठाणांचा देशाभिमान जागृत असल्यामुळें पन्नास साठ हजार पठाणांनीं

अकस्मात् चोहोंवाजूनीं येऊन मूठभर इंग्रजी सैन्यास वेढून टाकिलें. कर्नल हॅना यांच्या म्हणण्याप्रमाणें कर्नल रॉबर्टस् यांनीं लष्करी धोरणाच्या व डावपेंचाच्या बऱ्याच चुका त्यावेळीं केल्या, व सर्व कांहीं गोष्टी पठाणांना अनुकूल होत्या. शौर्य, देशाभिमान, पंचवीस तीस पटीनें अधिक संख्या, दरीखोरीं नदीनाला झाडझुडूप ह्या सर्वांचें उत्तम ज्ञान, पण विचारे इंग्रजांच्या जवळच जाईनात ! लांबून लांबून गुरकावण्या दाखविण्यांतच त्यांनीं कालक्षेप केला ! हे सर्व नशीबाचे खेळ झाले असें कर्नल हॅना मानतात; पण हे नशीबाचे खेळ नसून बंदुकीचे खेळ आहेत, असें आम्ही समजतो. अबदुल-रहिमान याच्या धोरणी राज्यव्यवस्थेवालीं अमीराच्या सैन्याच्या हातांतच नव्हे तर सरहद्दीवरील पठाणांच्याहि हातांत, दुय्यम दर्जाच्या कां होईना, काडतुसाच्या बंदुकी पडल्यामुळें, लॉर्ड एल्जिनसाहेबांचे कारकीर्दीत टिन्हा प्रांतावरील स्वारीचे वेळीं इंग्रजी सैन्यास पठाणांनीं कसें मार्गें परतवून लाविलें, हें पाहिलें म्हणजे बंदुकीची लढाई व तलवारीची लढाई यांतील अंतर वाचकांचे ध्यानांत येईल. मोठमोठ्या शिस्तवार लढाया जिंकण्यास क्वाइतीची जरूरी आहे, पण गनिमी काव्याच्या लढाईस केवळ बंदूक असली म्हणजे बस्स; क्वाइतीची तितकी जरूर नाही, हें आफ्रिडिज लोकांनीं व बोअर लोकांनीं सिद्ध केलें आहे. असो; हिंदुस्थानांतील इंग्रजी साम्राज्य हें आफ्रिडीज लोक म्हणतात त्याप्रमाणें बंदुकीच्या नळींत बसलेल्या अल्लानें इंग्रजांस दिलेलें बक्षीस होय, हें वरील विवेचनावरून वाचकांस समजणारें आहे. इंग्रजांचें सामर्थ्य कशांत आहे, त्यांच्याजवळील अमृताची कुपी कोठें दडवून ठेवलेली आहे, याची बरोबर कल्पना झाल्याशिवाय गनिमी काव्यानें बोअर लोकांनीं मिळविलेल्या यशाचें मर्म वाचकांचे ध्यानांत येणारें नसल्यामुळें हा लेख मध्येंच लिहावा लागला. पुढील खेपेस बंदुकीची लढाई असो वा तलवारीची लढाई असो, दोन्ही लढायांस सारख्याच लागू पडणाऱ्या गनिमी काव्याच्या तत्वांचा ऊहापोह करणार आहों.

गनिमी काव्याची लढाई

नंबर ५

लष्करी धोरण, लढाईचे डावपेंच आणि बंदुका व कर्कराईत यांची महति यासंबंधाचे सामान्य विचार येथपर्यंत वाचकांपुढे मांडण्यांत आले. ही सामान्य तत्वे गनिमी काव्याच्या लढाईसहि पूर्णपणे लागू आहेत; किंबहुना गनिमी काव्याच्या पद्धतीने लढाई चालली असता दुर्बल पक्षास युद्धकेलेल्या प्रधान तत्वांचा जितका वारंवार व क्षणोक्षणी उपयोग करावा लागतो, तितका उपयोग इतर ठिकाणी क्वचितच केलेला दृष्टीस पडतो. गनिमी काव्याची लढाई असो किंवा इतर कोणत्याही तऱ्हेची लढाई असो, शिपायांच्या हातांतील मुख्य शस्त्र जर दोहों पक्षांकडील सारखे नसेल, निदान एका पक्षाकडून दुसऱ्या पक्षाचे शस्त्र वाजवीहून फारच अधिक उपयुक्ततेचे असेल, तर शस्त्रासंबंधाने ज्या पक्षाची हीन स्थिति त्या पक्षाकडे अप्रजय असा ठोकळ नियम समजावा. अवजड व पल्लेदार तोफा नसल्या तरी चालतील, डायनामाइटादि अस्त्रांचे पूर्ण सहाय्य नसले तरी चालेल, लष्कर आगगाड्या नसल्या तरी हरकत नाही, हातांतील बंदुका अगदीच पहिल्या प्रतीची नसली तरी अडणार नाही, पण दोहों पक्षांच्या हातांतील बंदुकींमध्ये पल्ल्याच्या मानाने व जलद उडण्याच्या मानाने विलक्षण फरक उपयोगाचा नाही. बोअर युद्धामध्ये ही जर फरक असता तर प्रारंभीच्या व्यवस्थित झालेल्या लढायांमध्ये बोअर लोकांना मिळालेले जय एका वाजूस राहू याच; पण पुढील अव्यवस्थित ऊर्फ गनिमी काव्याच्या लढाईतहि त्यांना मिळाले तशा प्रकारचे यश खात्रीने मिळाले नसते. गनिमी काव्याचे युद्धांत मोठ्या

प्रभाणावर लढाई खेळावयाची नसली तरी लढानसहान लढाया व मोठ-
मोठ्या चकमकी यांचे प्रसंग वारंवार यावयाचेच. जेथे एका बाजूस तलवारी,
भाले किंवा हलक्या दर्जाच्या बंदुका व दुसऱ्या बाजूस अत्यंत जलदी बार
काढणाऱ्या व लांब पल्ल्याच्या बंदुका असतील त्या ठिकाणी लष्करी धोरण,
लष्करी डावपेंच, शौर्य, धैर्य इ. संप्रधाने कितीहि अप्रतिम गुण दाखविण्यांत
आले, तरी रणांगणावर होणाऱ्या थोडक्याशा चकमकींतहि गोळ्यांच्या
वर्षावाखालीं वरील सर्व गूण असून नसून सारखे ठरल्यावांचून रहावयाचे
नाहीं. दोहोंकडील व्यक्तींच्या हातांतील शस्त्र सामान्यपणे फारच विशेष
फरकाचे असतां कामा नये, हा प्रथम सिद्धांत सर्व प्रकारच्या व सर्व तऱ्हेच्या
युद्धांत प्रधानभूत आहे. काळविटाचीं तीक्ष्ण शिंगे, रानडुकराची मुसंडी,
हत्तीचे बळ व कोल्ह्याची लुच्चेगिरी हीं सर्व जरी एकजार्गी गोळा झालीं,
तरी वनराजाच्या तीव्र नखाप्रापुढें त्यांच्यानें क्षणभरहि टिकाव धरवणार नाहीं.
निदान थोडका वेळ तरी जशास तसें करण्याचे सामर्थ्य असल्याशिवाय
इतर सर्व गमजा व्यर्थ होत. गनिमी काव्याच्या लढाईच्या बुडाशीं असलेल्या
तत्त्वाकडे पाहिलें म्हणजे आमच्या वरील विधानाचा प्रत्यय आल्यावांचून
रहाणार नाहीं.

गनिमी काव्याच्या नांवानें हिंदुस्थानचे इतिहासांत प्रसिद्ध असलेल्या
लढाईचे पद्धतीस इंग्रजींत ग्युरिला वॉरफेअर (Guerilla warfare) असें
म्हणतात. ग्युरिला याच्या मूळ अर्थाकडे जर पाहिलें तर वॉर, क्वारल इत्यादि
तंटावाचक किंवा लढाईवाचक शब्दांच्या मुळाशीं व ग्युरिला यांच्या मुळाशीं
एकच शब्द आहे असें दिसून येईल. क्वेरिल, क्वारल, ग्युरिल, क्वार, वॉर
अशी शब्द-परंपरा असून सर्वांचा अर्थ तंट्या किंवा झगडा असा आहे.
ग्युरिला या शब्दांतील शेवटचा प्रत्यय इला (Illa) हा अल्पाधी असून
त्याचा अर्थ 'छोटी लढाई' असा होतो. हा शब्द मूळचा स्पानिश भाषेंतला

आहे व युरोपियन लोकांना गनिमी काव्याच्या लढाईची ओळख प्रथम स्पेन देशानेच दिली. हिंदुस्थानांत महाराष्ट्राने जें कार्य बजावले आहे तें कार्य युरोपखंडाचे इतिहासांत स्पेन देशांतील डोंगराल प्रांतांनीं निरनिराळ्या प्रसंगीं बरेच वेळा बजावलेले दृष्टीस पडतें. स्पॅनिश लोक ज्या पद्धतीच्या लढाईला टोलेजंग लढाईची तयारी असें म्हणत नाहींत, तर सामान्य तऱ्हेची व तयारीची लढाई असें म्हणतात ती लढाईची पद्धत व गनिमी काव्याची पद्धत एकच होय. इंग्रजींतील ह्या नवाकडे पाहिलें असतां कोणासहि ज्याप्रमाणें सहज सांगतां येईल कीं, स्पेन देशामध्ये स्पॅनिश लोकांनीं या पद्धतीचे धडे सर्व युरोप खंडास घालून दिले, त्याप्रमाणें 'गनिमी कावा' या शब्दाकडे पाहिलें असताहि हिंदुस्थानांत या पद्धतीचा उगम कोणापासून झाला हेहि सहज सांगता येईल. गनिमी कावा हें मुसलमानांनीं दिलेलें नांव आहे. याचा अर्थ शत्रूचा डावपेंच असा होतो. अवरंगजेबाचे कारकीर्दीचे व तदनंतर गनिम, शत्रु व मराठे हे शब्द एकाच अर्थी वापरण्यांत येत असल्यामुळे मराठी काव्याची लढाई असें म्हणण्याच्या ऐवजीं सर्व हिंदुस्थानभर गनिमी काव्याची लढाई असें म्हणण्याचा प्रघात पडला, व मराठ्यांच्या इतिहासांतूनहि तोच शब्द वापरण्यांत आल्यामुळे मराठी भाषेंत त्याचीच प्रवृत्ति झाली.

गनिमी काव्याच्या लढाईच्या उदाहरणाकडे वळण्यापूर्वी या पद्धतीचीं सामान्य तत्त्वे येथें नमूद करणें जरूर आहे. टोलेजंग लष्करानें व्यवस्थित रीतीनें आपल्या साम्राज्याच्या सर्व सामर्थ्यासह एखादा देश पादाक्रांत केल्यानंतर गनिमी काव्याच्या लढाईस सुरवात होते. तेव्हां अर्थात् या लढाईची रणभूमि म्हणजे शत्रूनें पादाक्रांत केलेला सर्व प्रदेश व आजूबाजूचे प्रांत ही होय. लष्करी धोरणांतील एक महत्त्वाचा नियम असा सांगण्यांत आला आहे कीं, होतां होईल तों रणभूमि दुसऱ्याचे प्रदेशांत

नेऊन टाकावी. ह्या नियमाचा फायदा दुर्बल पक्षास गमिमी काव्याच्या लढाईत पूर्णपणे मिळतो. कारण, शत्रूने देश पादाक्रांत केला असल्यामुळे स्वतःचा देश बचावण्याची किंवा तेथील मुख्य मुख्य नाकीं ताब्यांत धरण्याची जरूरी, लाज किंवा भीति दुर्बल पक्षास मुळीच रहात नाही. शत्रूने देश पादाक्रांत केला असल्यामुळे लष्कराचीं ठाणीं संभाळणें, नवीन स्थापलेल्या किंवा जुन्या जिंकलेल्या राजधान्यांचें संरक्षण करणें, सुरक्षितपणाची व व्यवस्थित स्वरूपाची नवीन राज्यव्यवस्था अमलांत आली आहे असें सर्वांचे प्रत्ययास आणून देऊन आपला अंमल दृढतर करण्याचा प्रयत्न करणें, लष्कराच्या ठिकठिकाणच्या छावण्या व राज्यव्यवस्थेचीं निरनिराळीं केंद्रे यामधील दळणवळणाचे मार्ग निर्भय ठेवणें आणि नवीन जिंकलेला प्रदेश व स्वतःचें मूळचें राष्ट्र यांमधील रहदारीचे मार्ग विरुद्ध पक्षाच्या ताब्यांत न जातील अशी खबरदारी घेणें हीं सर्व जबाबदारीचीं कामें विरुद्ध पक्षास करावीं लागतात. ह्यामुळे दुर्बल पक्षास रणभूमि व रणभूमीचा पाया या संबंधाचीं कर्तव्ये फारच कमी करावयाचीं असतात. चार लोकांचें सहाय्य मिळून जेथें एखादी टोळी उत्पन्न होते तो प्रांत त्या टोळीचा रणभूमीचा पाया असतो, व पणभव न होतां किंवा अजीवात नायनाट होण्याचा प्रसंग न येतां बलिष्ठ पक्षास त्रास देण्याकरितां जेवढ्या प्रांतांत म्हणून त्यांना संचार करवेल तेवढी त्या टोळीची रणभूमि असते. ही टोळी एका भागांतून दुसऱ्या भागांत गेली असतां तिचा रणभूमीचा पाया बदलतो. कारण, प्रत्येक ठिकाणीं खाण्यापिण्याचे पदार्थ व शक्य तेवढी दारूगोळ्याची किंवा शस्त्रास्त्रांची मदत तिला मिळत असते. लांबलांबच्या व दूरदूरच्या वातम्या आणणारे हेर या टोळीस लागत नाहीत. कारण तें काम वर निर्दिष्ट केलेल्या रसीदीच्या कर्तव्याबरोबरच अखिल जनपदानें कराययाचें असतें. पादाक्रांत करणाऱ्या शत्रूचें केवढेंहि अवाढव्य सैन्य असलें तरी सर्व प्रदेश व्यापून

टाकणें या सैन्यास शक्य नसल्यामुळे दरील प्रकारच्या टोळीचा उगम अर्थात् शत्रूच्या लष्कराच्या छावणीपासून बऱ्याच अंतरावर झालेला असतो. फाजील युद्धसामग्रीचा सांठा कोठेंना कोठें ठेवणें भाग पडतें; व अशाकरितां एखादा डोंगर, एखादे जंगल किंवा एखादे तटबंदीचें स्थान यापैकी एखाद्याची तरी असल्या टोळीस मदत असणें जरूर पडतें. ओढ्याचे कांठी गेलें असतां टिटवी ज्याप्रमाणें आपल्या घरट्यापासून दूर जाऊन प्रवाशास भलेल्याच ठिकाणी तिचें घरटें आहे असें मानावयास लावते, त्याप्रमाणें या टोळीसहि खजिना किंवा दारूगोळा पुरून ठेवावयाची किंवा गुप्त राखावयाची आपली जागा इतस्ततः संचार करणाऱ्या शत्रूच्या लष्कराच्या कामगारास न समजेल अशा रीतीनें त्यांना हुलकावण्या दाखवाव्या लागतात. एखादे वेळीं असा प्रसंग येतो कीं, शत्रूच्या लष्करानें एखादी नाक्याची जागा अवचित पकडल्यामुळे तेथील टोळीस दूरवर पलायन करावें लागतें. अर्थात् तिला पुढें आपल्या गुप्त साठ्याचा उपयोग होण्याचा संभव नसतो. परंतु तो सांठा व्यर्थ जात नाही. कारण ही टोळी ज्याप्रमाणें एका प्रांतांतून दुसऱ्या प्रांतांत हुसकून लावल्यामुळे गेलेली असते त्याप्रमाणें दुसरीहि एखादी टोळी लांब दूरच्या ठिकाणाहून निघून शत्रूनें हें ठिकाण निर्वीर्य समजून सोडल्याबरोबर त्या ठिकाणीं येऊन बसते व पूर्वीचा सांठा तिला उपयोगी पडतो. मात्र या सर्व कृत्यास स्थानिक लोकांची शक्य तितकी मदत असणें जरूर आहे. गनिमी काव्याची लढाई ही एका सैन्याची दुसऱ्या सैन्याशीं लढाई नसून विजयी झालेल्या राष्ट्राच्या सैन्याशीं पराभूत झालेल्या राष्ट्रांतील लोकांची ही लढाई आहे. पादाक्रांत करणाऱ्या शत्रूच्या सैन्यास एका अर्थानें सर्व जनपदाशीं लढावें लागतें असें म्हणण्यास हरकत नाही. सर्व लोक याचा अर्थ खरोखर सर्व लोक असतात असा मात्र कोणी बेऊं नये. जिकणाऱ्या लोकांच्या कच्छपी लागून त्यांचेंच कल्याण सदासर्वकाळ

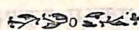
चिंतणारे कांहीं लोक सर्व राष्ट्रांत असावयाचेच. तथापि सामान्यतः लोकांचा कल लढणाऱ्या स्वदेशवांधवांच्या विरुद्ध असतां कामा नये इतकेंच नव्हे, तर तत्काळ शिक्षा ज्यावेळीं होणें शक्य नाहीं अशा सर्व प्रसंगां आपल्या पैशानें, बुद्धिसामर्थ्यानें व अंगमेहनतीनें लढणाऱ्या देशवांधवांस मदत देण्यास लोक तयार असले पाहिजेत. अशा रीतीनें मदत केल्याबद्दल तत्काळ शिक्षा होण्याचा जेथें संभव असेल किंवा शत्रूचें लष्कर त्या ठिकाणीं प्राप्त झालें असतां स्वदेशवांधवांस मदत केलेल्याची खूण ज्या ठिकाणीं नाहींशी करणें अशक्य असेल त्या ठिकाणीं स्वतः लढण्यास तयार न होणाऱ्या लोकांनीं लढणाऱ्या देशवांधवांस मदत न केली तरी चालेल. पण इतर सर्व प्रसंगां 'गांव तेथें म्हारकडा' या न्यायानें कांहीं थोडके अत्यंत स्वार्थसाधू व देशद्रोही लोक विषय करून बाकीचे लोक सामान्यतः कमीजास्ती प्रमाणानें आपला तरुण मुलगा लढवय्यांत सामील झाल्याबद्दल, आपलें धनधान्य लढणाऱ्यांच्या उपयोगी पडल्याबद्दल, व स्थानावर कायम राहिल्यामुळे आपणास मिळालेली माहिती व सुचलेले विचार लढणारांच्या कार्यां लागल्याबद्दल समाधान मानणारेच असले पाहिजेत. निदानपक्षी या सर्वांचा शत्रूस उपयोग किमपीहि न होईल असा बंदोबस्त ठेवण्यांत तत्पर जनपद असल्याशिवाय गनिमी काव्याची लढाई चालणेंच शक्य नाहीं. बातम्या पोहोचविणें, सामग्रीची मदत करणें व लढणाऱ्या देशवांधवांना मिळणाऱ्या जयाच्या वाढत्या कलेबरोबर ताज्या रक्ताच्या तरुणांची या लढवय्यांत भर घालणें हीं कामें सामान्य जनपदास व्यक्तिशः करावें लागतात. एकांनें दुसऱ्याची वाट पहाण्याची किंवा सर्वांनीं केलें तर आपण करूं असें म्हणण्याची ही वेळ नसते. थोडक्यांत बोलायचें म्हणजे लष्करी धोरण (Strategy) या सदराखालीं ज्या कर्तव्यांचें विवेचन करण्यांत आलें तीं सर्व कर्तव्ये वेळ प्रसंग पाहून जनपदाला व्यक्तिशः हरएक

प्रसंगीं करावीं लागतात. राष्ट्रांत देशाभिमान, एकप्रकारची बुद्धिमत्ता व संकटें सोसणारी सहनशीलता, हीं असल्याशिवाय वरील कार्ये घडून येत नाहीत. असो; वर वर्णन केल्याप्रमाणें पादाक्रांत केलेल्या राष्ट्रांत चोहोंकडे लहान लहान टोळ्या नवीन उत्पन्न झाल्यामुळें म्हणा किंवा पूर्वीचें सैन्य चोहोंकडे पांगून त्याच्या टोळ्या बनल्यामुळें म्हणा, सर्व राष्ट्रभर लहान लहान रणभूमि व त्यांचे पाये हीं उत्पन्न होतात. असल्या रणभूमी व त्यांचे पाये उत्पन्न करणाऱ्या टोळ्यांमध्ये चिरस्थायीपणा मुळींच नसल्यामुळें व त्यांचें अस्तित्व शत्रूस चुकवून पळण्यावरच अवलंबून असल्यामुळें दूरवरून पहाणारास हीं सर्व चक्रारूढ झालेलीं दिसतात. आज येथें तर उद्यां तेथें अशी रणभूमि बदलत गेल्यामुळें शत्रूचें लष्कर भांबावून जाऊन प्रत्येक टोळीस रणभूमि बदलावयाचे वेळीं बदललेल्या प्रांतांत प्रारंभीं कांहीं वेळ तरी शत्रूवर एक प्रकारचें वर्चस्व मिळतें. बदललेल्या रणभूमीत वर्चस्वाच्या या प्रारंभीचे काळीं शत्रूच्या लहानसान ठाण्यांचा विध्वंस करावयास सांपडतो. आगगाडी किंवा दुसरें कोणतेहि दळणवळणाचे मार्ग बंद करावयास मिळतात व त्या भागांतून जात असलेली शत्रूची रसीद लुटावयास मिळून दारूगोळा, अन्नसामग्री यांचा पुरवठा करावयास सांपडतो. नांवाजलेला व चपल सेनापति असल्यास स्वजनांची मदत न घेतां शत्रूच्या अन्नपाण्यावर सदोदित चरण्याची व रहाण्याची व्यवस्था करण्यास तो चुकत नाही. अशा रीतीनें या नवीन रणभूमीत कांहीं दिवस धुमाकूळ मांडल्यावर शत्रूचें अवजड लढांवर येऊन पोचतें न पोचतें तों यांनीं रणभूमि बदलण्यास आरंभ केलाच म्हणून समजावें. आंधळ्या कोशिबिरीतील पाठशिवणीच्या डावाची ही थोरली नकल आहे असें म्हणण्यास हरकत नाही. लष्कराच्या अवाढव्य स्वरूपामुळें व अवजड सामानामुळें शत्रु एकप्रकारें आंधळा झालेला असतो व सुटसुटीत घोडेस्वारांच्या टोळ्यांस डोळशा खेळगड्याप्रमाणें या आंधळ्यास

लीलेने झुकांडी देऊन दूर कोपण्यांत जाऊन आसमंतात् भार्गी सर्व हातपाय पसरून आंधळ्याच्या चेष्टा करण्यास उलट सवड मिळते. अशा रीतीने वाटोळें गरगर फिरत असतां शत्रूशीं भिडण्याचे त्यांना कांहीं प्रसंग येतातः—(१) रणभूमि बदलावयाचे वेळीं शत्रूनें फाजील लगट केली असतां जरा वाटेंत थबकून शत्रूस ठोसा मारणें जरूर पडतें. (२) शत्रूनें अवचित गांठलें असतां पळून जाण्यास संधी मिळेतोपर्यंत रणांगणावर हड्डनें उभें रहावें लागतें. (३) योग्य दिशेनें रणभूमि बदलण्याकरितां शत्रूस चुकवून पण शत्रूस चाटून जावें लागतें. (४) बदललेल्या रणभूमींतील शत्रूच्या लहानसान ठाण्यावर हल्ला करावा लागतो. (५) रसीद लुटण्याचा प्रयत्न करणें, हें तर मुख्य कर्तव्य आहे. या व इतर कारणांनीं शत्रूशीं या लहान लहान टोळ्यांना मोठमोठ्या चक्रमकी किंवा लहान लहान लढाया करणें भाग पडतें. अशा वेळीं या टोळ्यांनीं अंगिकारावयाचे डावपेच (Tactics) सामान्यतः फार महत्त्वाचे नसतात. डोंगर, किल्ला, जंगल यांचा आस्त्रा घेतल्याशिवाय होतां होईल तों पळतांना वाटेंत थांबावयाचें नाही, व तोंड फिरवून शत्रूवर उलटून पडावयाचें नाही, ठाण्यावर हल्ला करितांना, रसीद लुटतांना, किंवा पळतां पळतां थांबवून शत्रूस दम देतांना जे कांहीं दोन हात करावयाचे ते छाण्याच्या स्वरूपाचे असावे लागतात. अवचित, एकदम, अत्यंत वेगानें, निकरानें व फार थोडका वेळ हल्ला चढवावयाचा, व या धडकीसरशी कार्यभाग झाला तर बरें, नाही तर आल्या मार्गानें सुरक्षितपणें परत पाऊल घ्यावयाचें. अत्यंत चपलतेची धडकी किंवा मुसंडी हाच कायतो ह्या डावपेचाचा मुख्य भाग आहे. जेथें शत्रूच्या हातांतील हत्यारें आपल्याहून फार वरिष्ठ प्रतीचीं असतात तेथें अशा प्रकारची मुसंडी दीपपतंगन्यायानें आत्मनाशास कारणीभूत होते, हें सांगावयास नकोच; व अशा प्रकारच्या मुसंडीनें शत्रूच्या पदरीं लहानसान पराभव व रसीदीची

पूर्ण नुकसानी हीं जर घालतां आलीं नाहीत तर गनिमी काव्याच्या लढाईतील सर्व स्वारस्य नाहीसें होऊन शत्रूस सतावून सतावून नरम करण्याचा प्रयत्न निष्फळ होतो, हें उघड आहे. एवढ्याकरितां अवचित गांठून बिजलीप्रमाणें अंगावर तुटून पडण्यास शत्रूच्या हत्याराच्या तोलाचें हत्यार या टोळ्यांच्या हातांत असलें पाहिजे; नाहीतर त्यांनीं वारंवार बदललेल्या रणभूमींत त्यांची चपलाई, त्यांचें धैर्य, त्यांचा आवेश, हीं सर्व वरिष्ठ प्रकारच्या हत्यारांपुढें निरुपयोगी ठरून भणभण रिकामे फिरल्याचें श्रेय मात्र पदरांत यावयाचें. लहान लहान ठाण्यांचा पराभव करून रसीद मारणें हीं अखेरची मात करण्याचीं साधनें आहेत. कारण या योगें शत्रु खालावत जाऊन प्रत्येक टोळी फुगत जाते व शेवटीं सर्व टोळ्या एका जागीं जुळणें शक्य झाल्यावर दमांत उखडलेल्या शत्रूस त्या डोईजड होतात. एकंदरीनें आश्रा घेण्यास व शत्रूस चुकवून पळण्यास योग्य असा डोंगराळ प्रदेश, शत्रूशीं लपंडाव करून स्वजनास मदत करण्यास उत्सुक असलेला जनपद, देशाभिमानी, शूर व चपल असे लढवय्ये व क्षणोक्षणीं लढाईचें धोरण बदलणारे व प्रसंगीं योग्य अशा डावपेचांनीं शत्रूस जेरीस आणणारे सेनापति, या सर्वांचें योग्य संमेलन झालें असतां गनिमी काव्याच्या लढाईस तेजी येते. महाराष्ट्राचे किंवा बोर लोकांचे इतिहासाकडे पाहिलें असतां वरील विवेचन वाचकांचे चांगलें ध्यानांत येईल; पण या रम्य व सुंदर भागाकडे वळण्यापूर्वीं स्पेन, स्वित्जरलंड, हॉलंड, मेक्सिको, फिलिपाईन्स, वगैरे ठिकाणच्या गनिमी काव्याच्या युद्धाकडे पुढील अंकीं वाचकांचें लक्ष वेधण्याचा आमचा विचार आहे.

* गनिमी काव्याची लढाई

नंबर ६

१८०६-७ सालचे सुमारास नेपोलियन फ्रान्स देशाचाच वादशहा होता असें नव्हे, तर सर्व युरोपखंडभर तो म्हणेल त्या शब्दाला पूर्णपणे मान मिळत असे. समुद्रवळ्यांकित चिमुकल्या इंग्लंडावर मात्र त्याचा शह बरोबर लागला नव्हता व याकरिता त्याची एकसारखी धडपड चालली होती. इंग्लंडांत तयार झालेला माल युरोपांत कोठेंहि कोणीहि घेऊं नये अशी त्यानें सक्त द्वाही फिरविली होती. यामुळे नेपोलियनचा नक्षा कमी करण्याकरितां इंग्लंडनें जारीनें प्रयत्न चालविले होते. पण नेपोलियनच्या तेजानें दिपून गेल्यामुळे इंग्लंडास युरोपखंडांत कोठेंच आखा मिळेना. पोर्तुगालनें मात्र इंग्लंडच्या बाजूनें जरा हालचाल केली व स्पेनचाहि तसाच कल दिसून आला. कोणत्याना कोणत्या तरी युरोपिअन देशांत उतरून त्या देशाच्या साह्यानें फ्रान्सच्या सीमेपर्यंत जाऊन नेपोलियनास शह द्यावयाचा हें इंग्लंडचें त्यावेळचें लष्करी धोरण होतें. स्पेन व पोर्तुगाल यांच्यामार्फत ह्या गोष्टी इंग्लंडास साध्य करून घेतां येतील अशी भीति फ्रान्सला चवदाव्या लुईपासून होती. नेपोलियनच्याहि हें धोरण पूर्णपणें ध्यानांत होतें. तेव्हां स्पेन व पोर्तुगाल यांचा बरील प्रकारचा कल दृष्टीस पडतांच, स्पेनचा दुवळा राजा चौथा चार्ल्स, त्याचा विषयी पण आवेशी मुलगा फरडिनांड, महत्वाकांक्षी पण रंगेल स्पेनची राणी व तिचा हुज्याच्या जागेपासून मुख्य प्रधानाच्या जागेपर्यंत चढविलेला प्रेमी गोडाय, या सर्वांतील आपापसांतील कलहाच्या योगामुळे कोणास फसवून तर कोणास भूलथाप देऊन व कोणाचा

विश्वासघात करून लाख दोन लाख सैन्य एकदम राजधानीवर उतरवून नेपोलियनने सर्व राजघराण्यास एकदम हद्दपार करून दिले, व आपला बंधु जोसेफ यास स्पेनची बादशाही अर्पण केली ! स्पेनची राजधानी माद्रिद येथे व महत्त्वाच्या किल्ल्यांच्या व लष्करी धोरणाच्या नाक्यांच्या ठिकाणी मिळून यावेळीं नेपोलियनचे दीड लाख सैन्य स्पेनमध्ये होते. फ्रान्समध्ये ५१६ लाख सैन्य १५ वर्षांच्या लढाईने चांगले कसले व अव्याहत मिळालेल्या विजयश्रीने लष्करी बाण्यांत पूर्ण मुरलेले नेपोलियनच्या नोकरीस हजर होते. नेपोलियनच्या स्वतःच्या नांवाचा महिमा युरोपखंडांत यावेळीं इतका प्रचंड झाला होता की, गादीवर बसविणें किंवा गादीवरून काढून टाकणें असले चमत्कार त्याला केवळ शब्दमात्रेकरून करितां येऊं लागले होते ! स्पेन व पोर्तुगाल अशा रीतीने वळकावून त्या मार्गांने फ्रान्सला शह देण्याची इंग्लंडची आशा खुंटल्यामुळे इंग्लंड थंडगार पडले, व परमेश्वरावर हवाला ठेवून नेपोलियन उद्यां काय करतो, या भीतीने गांगरून ते गेले.

अशा रीतीने नेपोलियनचा चोहोंकडे जयजयकार चालला असतां व त्याच्या शत्रूंचीं अंतःकरणें भीतीने गांगरून गेलीं असतां स्पेन देशच्या प्रजाजनांनीं स्वतःच्या हिंमतीवर व इतर दुसऱ्या कोणाचीहि प्रारंभी मदत न घेतां गनिमी काव्याच्या लढाईस आरंभ करून नेपोलियनच्या दराग्यानें भिऊन गेलेल्या सर्व युरोपियन राष्ट्रांना पुन्हां शुद्धीवर आणले. त्यांची राजधानी गेलेली, मुख्य किल्ले फ्रेंच लोकांच्या हातांत राहिलेले, फ्रेंच सैन्यानें सर्व महत्त्वाच्या जागीं व नाक्यांच्या जागीं छावणी दिलेली, व नेपोलियनचा भाऊ जोसेफ याच्या राज्याभिषेकाचे सोहाळे त्यांच्या राजधानींत सुरू असलेले व नेपोलियनपुढें कोणीहि केव्हांहि टिकाव धरणार नाही अशी सर्वत्र समजूत झालेली; अशा वेळीं स्पेनच्या प्रजाजनांनीं गेल्या अंकीं वर्णन केलेल्या पद्धती-प्रमाणें प्रांतानिहाय लहानलहान टोळ्या करून नेपोलियनशीं गनिमी काव्यानें

लढण्यास प्रारंभ केला व नेपोलियनच्या चढत्या कमानेस उतरती कला आणली. युरोपखंडाच्या त्या वेळच्या इतिहासांत 'पेनेनशुलर वॉर' म्हणजे स्पेन व पोर्तुगाल ह्या द्वीपकल्पांतील लढाई ही अत्यंत महत्त्वाची असून इंग्लंडच्या व आपल्या सामन्यामध्ये हे द्वीपकल्प रणभूमि (theatre of war) होऊं नये म्हणून नेपोलियनला जी पहिल्यापासून भीति वाटत होती तेंच मरण शेवटीं त्याच्या कपाळीं आलें. स्पेनच्या प्रजाजनांनीं सुरू केलेल्या या गनिमी काव्याच्या लढाईपासून नेपोलियनच्या नशिवानें उलट खाल्ली असें म्हणण्यास हरकत नाही. स्पेन देशच असा आहे कीं, त्या देशाच्या डोंगराळ दऱ्याखोऱ्यांत जगास थक्क करणारे वीरपुरुष निपजले आहेत व युरोपखंडाच्या इतिहासांत आपलें नांव चिरस्मरणीय करणाऱ्या सेनापतींनीं महत्त्वाच्या जयाप-जयाच्या उलाढाली स्पेन देशच्या पर्वताचे उतरणीवर केलेल्या आहेत. डोंगराळ प्रदेश, व लोकहि साहसी, शूर व पूर्ण स्वाभिमानी असून धमगुरूंच्या मताप्रमाणें वागणारे होते. नेपोलियनचा भाऊ जोसेफ यानें आपल्या स्पर्शानें स्पेन देशची गादी भ्रष्ट केलेली पाहून त्यांचा स्वाभिमान त्यांना क्षणभरहि स्वस्थ वसूंदेईना. रोम व कार्थेजच्या प्राचीन इतिहासांतील सर्वांत प्रख्यात सेनापति हानिबाल यानें स्पेन देशच्या याच दऱ्याखोऱ्यांत प्रथम आपली लष्करी बुद्धिमत्ता प्रकट केली होती. सिपीओ आफ्रिकेनस याचा आशांकुर याच ठिकाणीं प्रथम उद्धवला. पाँपीचें बुद्धिचापत्य, सीझरची कुशाग्रता हीं सर्व याच देशांत कसास लागलीं. ख्रिश्चानिटी व मुसलमानी धर्म यांचा शेकडों वर्षेपर्यंत याच डोंगराळ प्रदेशांत एकसारखा झगडा चालला होता; व शेवटीं याच दऱ्याखोऱ्यांतील लोकांनीं युरोपखंडभर पसरलेल्या मुसलमानांच्या लाटेची पूर्ण पिच्छेहाट केली. त्यानंतरच्या युरोपखंडाच्या अर्वाचीन इतिहासांतहि शार्लमेननें या देशचे खिंडींत, व घाटांत आपलें निशाण फडकावलें होतें. सर्व जगास दणाणून सोडणाऱ्या रॉन्सेवेल्सचा विंगल येथेंच

पुकारला गेला. याच देशचे संरक्षणार्थ ब्लॅकप्रिन्सचे शौर्य व गाँझल्होचे चातुर्य हीं प्रकट झालीं; व शेवटीं याच देशचे प्रजाजनांनीं केवळ स्वतःच्या हिमतीवर गनिमी काव्याच्या लढाईस आरंभ करून नेपोलियनचा नक्षा उतरून, वेलिंग्टन व नेपोलियन यांची पकड बसण्याची संधि आणून दिली. गनिमी काव्याची लढाई या देशचे लोकांना अंगवळणी पडलेली होती. त्यांच्या सैन्याचा पराभव होवो, राजधानीचें शहर शत्रूच्या हातीं जावो, त्यांचे किल्ले शत्रू घेवोत; रणांगणावर पराभूत झालेले लोक लहान लहान टोळ्या करून कोठेंना कोठें तरी जमावयाचेच, डोंगरांत दऱ्यांत लपून राहून शत्रूंना त्यांनीं त्रास द्यावयाचाच, मोठे सैन्य आलें कीं त्यांनीं पळून जावयाचेंच, पुन्हां शतशः तुकड्या करून प्रत्येकांत इतरांचें कांहीं झालें असलें तरी स्वतःच्या हिमतीनें लढत रहावयाचेंच, जनपदेनें पूर्ण सहानुभूति दाखवावयाचीच, प्रसंगविशेषीं तटबंदीच्या एखाद्या गांवांत अलौलिक शौर्य व धैर्य दाखवून कित्येक महिने आपल्या तटाबाहेर शत्रूस लाल घोटत बसावयास लावावयाचेंच, व अशा रीतीनें शत्रूची हैरात पेरसान झाल्यावर आपली सलाबत वाढवून शत्रूस नतिया द्यावयाचाच—ही स्पेनची गनिमी काव्याची पद्धत फार पुरातन काळची होती. स्पेनचे राजे कित्येक बदलून गेले, राजघराणीं निरनिराळीं झालीं, साम्राज्यें जुनीं गेलीं, नवीं आलीं, धर्माचेंहि कित्येक वेळां रूपांतर झालें, पूर्वीच्या लोकांत भेसळ होऊन नवीन नवीन प्रजाजन या दऱ्याखोऱ्यांत राहूं लागले, तथापि तेथील स्थानमहात्म्यच असें कांहीं विचित्र आहे कीं, त्या देशावर तसाच विलक्षण प्रसंग आला असतां गनिमी काव्याच्या लढाईवरच शेवटीं पर्यवसान होतें. स्कीपिओ आणि सर्टोरिअस यांच्या वेळीं हीच स्थिति दिसून आली. मू. लोकांशीं ८०० वर्षेपर्यंत याच तऱ्हेचें युद्ध तेथील लोकांनीं चालविलें होतें. नेपोलियनच्या लढाईच्या वेळीं तोच प्रकार झाला व शेवटीं अमीर उमराव व सामान्यप्रतीचे लोक यांतील

तंट्यातहि गनिमी काव्याचाच आश्रय करणें जरूर पडलें. गनिमी काव्याच्या लढाईस एक तऱ्हेची देशाची रचनाच असावी लागते. डोंगर व नद्या यांचें प्राधान्य व सपाट मैदानाची कमताई अशी देशाची रचना असल्याशिवाय या लढाईस तेजी येत नाहीं. इतर देशांच्या इतिहासांतील गनिमी काव्याकडे पाहिलें तरी वरील तऱ्हेच्याच भूमिभागांत ह्या पद्धतीचें बीज चांगलें रुजलेलें दिसतें. असो. स्पेनची राजधानी माद्रिद येथें वर लिहिल्याप्रमाणें जोसेफच्या राज्याभिषेकाचे सोहाळे चालले असतां लोकांनीं गनिमी काव्याच्या बंडास सुरवात केली; व ६०-७० हजार सैन्य जमा करून निरनिराळ्या टोळ्या चोहोंकडे वावरूं लागल्या. नेपोलियनचें लाखों सैन्य चोहोंकडे पसरलें होतें, त्यांच्या व यांच्या झटापटी सुरू झाल्या. काहींत नेपोलियनास यश मिळालें, काहींत बंडखोरांना यश मिळालें. सारागोसा नांवाच्या लहानशा गांवाला दहा बारा हजार फ्रेंच सैन्यानें वेढा दिला. हें गांव मैदानावर असून तटवंदीहि लेचीपेचीच होती. पण गांवांतील बायकामुलांसुद्धां सर्व लोकांनीं अशा काहीं निकरानें युद्ध केलें कीं, फ्रेंच लोक गांवांत शिरले असतां रस्त्यारस्त्यानें, आळी-आळीनें, बोळाबोळांनें, दारांतून, खिडक्यांतून, झरोक्यांतून, बायकामुलें-म्हातारींकोतारीं यांनीं अशा काहीं निश्चयानें व शौर्यानें गोळीबार चालविला कीं, कित्येक आठवडे खर्च करून फ्रेंच लोकांनीं चार पांच वेळां चढविलेले हल्ले वायफळ झाले, व शेवटीं तीन हजार प्रजाजनांची कुमक गांवास येऊन पोचल्यावर फ्रेंच लोकांस माघार घ्यावी लागली ! सारागोसाच्या या उदाहरणानें प्रजाजनांच्या टोळ्या फारच फुगत चालल्या; व सर्व युरोपखंड खडबडून झोपेंतून जागें झाल्यासारखें होऊन प्रजाजनांच्या या युद्धाकडे कौतुकानें पाहूं लागलें. नेपोलियन बायोनी येथें होता व तो भाग फ्रेंच लोकांच्यातर्फेंचरणभूमीचा पाया असल्यासारखा होता. तेथून माद्रिद शहराचे दळणवळणाचे मार्ग बंद करण्याचा प्रयत्न यावेळीं प्रजाजनांच्या मोठमोठ्या टोळ्यांनीं केला.

निरनिराळ्या टोळ्या एका ठिकाणीं जुळून २६ हजार सैन्य बंडखोरांचें झालें होतें. एवढें मोठें सैन्य जमा झाल्यावर व्यवस्थितपणें डावपेचानें लढून शत्रूवर जय मिळविण्याची हिकमत बंडखोरांच्या सेनानायकामध्ये नसल्यामुळें १५ हजार सैन्यानिशीं नेपोलियनच्या एका सरदारानें या सर्व टोळ्यांचा पुरा पराभव केला व माद्रिदचा रस्ता पूर्णपणें मोकळा केला. ह्या पराभवामुळें बंडवाल्यांचा नक्षा जरा कमी झाला व नेपोलियनास बंडवाल्यांचा आपण पुरा मोड केला असें वाटलें. अशा प्रकारच्या मोठ्या अपजयानें लढणारांची रग कांहीं काळपर्यंत नाहीशी होते, ही गोष्ट खरी; पण गनिमी काव्यानें लढणारांना समूळ उपटून काढण्यास असले अपजय पुरेसे होत नाहीत. अशा रीतीनें पराभूत झालेल्या २६ हजार लोकांपैकीं निदान दहा बारा हजार लोक तरी दूर अंतरावर जाऊन थोडा विसावा घेऊन, लहान लहान टोळ्या करून पुन्हां आपल्या स्वदेशकार्याच्या भ्रमणास आरंभ करतात, व त्यांनीं कार्यारंभ पुन्हां केला म्हणजे भिऊन गेलेल्या प्रजाजनानाहि सहानुभूति दाखवून पुन्हां मदत करण्यास जोर येतो. नेपोलियनास मिळालेल्या जयाचाहि वरीलप्रमाणेंच परिणाम झाला. बंडाची शांतता झाली असें समजून जोसेफ साहेबांनीं माद्रिद शहरांत आपलें प्रधानमण्डळ स्थापून कार्यकारी लोकांच्या नेमणुका करण्यास प्रारंभ केला; पण इतक्यांत स्पेन देशांतील उत्तरेच्या बाजूच्या रणभूमींत गनिमी काव्यानें अशी कांहीं मौज केली कीं, नेपोलियनच्या वरील जयावर पूर्ण विरजण पडलें. ड्यूपॉन नांवाचा नांवाजलेला एक फ्रेंच सेनपति उत्तरेस कार्डीज बंदरावर चाल करून जात होता. त्याला वाटेंत शेतकऱ्यांच्या लहान लहान टोळ्यांनीं बराच त्रास दिला; तथापि तो कार्डीव्हा या गांवीं पोचला. तें गांव त्याच्या स्वाधीन झालें व त्याची लुटालूट करण्यांत बरेच दिवस त्या सैन्याचे गेले. या अवकाशांत आजूबाजूच्या प्रांतांतील सर्व टोळ्या कार्डीव्हा गांवाकडे आल्या व त्यांनीं फ्रेंच सैन्याच्या

पुढील रस्त्याचीं सर्व नाकीं ताव्यांत घेतलीं. पुढें जाणें अशक्य आहे, असें दिसून आल्यावर ड्यूपाॅननें हळू हळू मार्गे सरण्यास आरंभ केला. फ्रेंच सैन्य मार्गे चाललेसें पाहून स्पॅनिश जनरल कॅस्टॅनो यानें त्याच्या पाठलाग सुरू केला. दुसऱ्या एका मोठ्या टोळीनें रेडिंग या सेनापतीचे हाताखालीं फ्रेंच सैन्यास कुमकेस येणाऱ्या सेनापतीचा पराभव करून ड्यूपाॅन याच्या तोंडावर चाळ केली. तीस हजार शेतकरी व २५।३० हजार शिपाई असे जमा होऊन फ्रेंच लोकांना चौतर्फी कोंडण्यांत आले. कार्डोव्हा गांवच्या लुटीनें भरलेल्या शेंकडों गाड्या व आजारी पडलेल्या लोकांचें लटांबर बरोबर, आणि शत्रूनें चारी वाजूनीं वेढलेले; अशा स्थितींत ड्यूपाॅन सांपडल्यामुळे त्यास इकडे तिकडे फिरकायलाहि अवकाश सांपडला नाही, व शेवटीं ज्या वेळीं स्पॅनिश लोकांनीं हल्ला चढविला त्यावेळीं सामानाच्या गाड्या, लुटीच्या गाड्या, आजारी लोकांच्या गाड्या, ह्या सर्व अवजड कारखान्यामुळे असा कांहीं गोंधळ झाला कीं, वीस हजार सैन्यानिशीं शस्त्रास्त्रे खालीं ठेवून नांवाजलेला फ्रेंच सेनापति ड्यूपाॅन यास शत्रूस शरण जाणें भाग पडलें ! स्पॅनिश लोकांना मिळालेल्या या जयाची बातमी विद्युल्लतेप्रमाणें चोहोंकडे पसरली. इंग्लंडला तर स्पॅनिश शेतकऱ्यांना कोठें ठेऊं व कोठें न ठेऊं असें होऊन गेलें. या गनिमी काव्याच्या लढाईस प्रारंभ झाला त्याचवेळीं स्पॅनिश लोकांच्या शौर्याची व धैर्याची तारीफ इंग्लंड देशांत चोहोंकडे होऊं लागून नेपोलियनच्या हलकट व नीच महत्त्वाकांक्षेविषयीं जो तो शिव्याशाप बरळूं लागला. त्यावेळच्या प्रधानमंडळाच्या विरुद्ध असलेला प्रसिद्ध वक्ता शेरीडन यानें भर पार्लमेंट सभेंत स्पॅनिश लोकांचे अत्यंत देव्हारे माजवून गनिमी काव्याच्या या लढाईस उघडपणें व शक्य तितकी मदत देण्याविषयीं आग्रहपूर्वक प्रधानमंडळास विनंति केली. प्रधानमंडळालाहि ती गोष्ट रुचली; आणि तोफा, बंदुका, दारूगोळा, कुडतीं, बूट वगैरे कोट्यवधि रुपयांचें

सामान इंग्लंडांतून स्पेन देशांत रवाना झालें. इंग्लंडनें यावेळीं पाण्यासारखा पैसा खर्च केला, असें म्हणण्यास हरकत नाही. स्पॅनिश लोकांना मिळालेल्या वरील जयामुळें स्पेनमधील फ्रेंच सैन्याला मोठी दहशत बसली. स्पॅनिश लोक अगदींच हुरळून गेले. ही विलक्षण स्थिति पाहून राजधानीचें शहर माद्रिद येथें जोसेफसाहेबांनीं खजिन्यांतील जवाहीर लांववून 'यःपलाय स जीवति'चा रस्ता धरला. राजधानी पुन्हां लोकांच्या हातीं आली व नंतर इंग्लंड व स्पेन यांमध्ये उघड तह होऊन स्पेनचा बादशहा फर्डिनंड याच्या बचावाकरितां पूर्णपणें साह्य देण्याचें इंग्लंडनें अभिवचन दिलें. अशा रीतीनें नेपोलियनच्या सर्व कारस्थानांची उलटापालट झाल्यावर नेपोलियननें पुन्हां माद्रिद शहरावर कशी स्वारी केली, इंग्लंडनें सर जॉन मूर यांच्या हाताखालीं पाठविलेल्या सैन्याचा पराभव होऊन स्पॅनिश लोक व इंग्रज यांची समुद्रापर्यंत कशी पिछेहाट झाली, गनिमी काव्याची पद्धत सोडून विजयी झालेल्या स्पॅनिश लोकांनीं पुन्हां राजरोस लढण्यास आरंभ केल्यावर नेपोलियननें त्याच्या पदरीं पूर्ण अपजय कसे घातले, शेवटीं वेलिंग्टनला पोर्तुगाल हा रणभूमीचा पाया करून स्पेनच्या रणभूमीत उतरून आपला कार्यभाग कसा साधावा लागला, वगैरे गोष्टी आमच्या प्रस्तुतच्या विषयास धरून नसल्यामुळें आम्हीं पेनिन्शुलर वॉरचे या पुढील इतिहासाकडे न वळतां गनिमीकाव्याच्या लढाईचीं इतर उदाहरणें पुढील खेपेस हातीं घेणार आहों.

गनिमी काव्याची लढाई

३३०२६६

नंबर ७

युरोपखंडामधील गनिमी काव्याच्या युद्धकलेचें माहेरघर जो स्पेन देश त्या ठिकाणीं या पद्धतीनें कोणकोणते पराक्रम केले याचें गेल्या खेपेस दिग्दर्शन करण्यांत आलें १८०८ सालीं नेपोलियननें आपल्या बंधूस स्पेनदेशाची बादशाही देऊन माद्रिद शहरीं त्याची स्थापना केल्यामुळें परक्याचा अंमल झुगारून देण्याकरितां व स्पेनच्या राजाची स्थापना करण्याकरितां स्पॅनिश लोकांना गनिमी काव्याच्या लढाईचा आरंभ करावा लागला. नेपोलियन बोनापार्ट याच्या या कृत्यानें दुसऱ्या एका ठिकाणींहि गनिमी काव्याच्या लढाईस आरंभ झाला, व तेथें पुष्कळ वर्षे ही लढाई चालून शेवटीं जनपदेची कायमची सरशी झाली. हा दुसरा देश म्हणजे उत्तर-अमेरिका व दक्षिण-अमेरिका यांना जोडणारा मेक्सिको देश होय. स्पॅनिश लोकांनीं ज्याप्रमाणें गनिमी काव्याची लढाई फ्रेंच लोकांविरुद्ध केली त्याप्रमाणें मेक्सिकोनें स्पेनच्याविरुद्ध याच सुमारास असल्या लढाईस प्रारंभ केला.

कोलंबसनें वेस्टइंडीज बेटाचा शोध लावून अमेरिका देशाची बातमी युरोप खंडांत आपल्यावर स्पेननें त्या बाजूस आपलें साम्राज्य स्थापण्यास आरंभ केला. दोनचारशें शिपायांनीं जावें व दोनचारशें मैल लांबीसुंदीचें बेट ताब्यांत घ्यावें अशी त्यावेळची स्थिति होती ! स्पेननें क्युबा बेट आपल्या ताब्यांत घेतल्यावर स्पॅनिश अधिकाऱ्यांना मेक्सिकोच्या समृद्ध व विस्तृत राज्याची बातमी लागली; व कॉरटेक्स नांवाच्या सेनापतीनें सोळावे शतकाचे

प्रारंभी मेक्सिकोवर थोडके लोकांनिशीं हल्ला करून तेथील दोन तटांपैकी एका तटास आपलासा करून घेऊन मेक्सिकोचें राज्य बुडविलें. मेक्सिकोचे लोक त्यावेळीं बरेच सुधारलेले होते. त्यांच्या राज्यांत मोठमोठी शहरे असून व्यापार उदीमहि वाखाणण्यासारखा होता. हे मूर्तिपूजक असून त्यांची भव्य व विस्तीर्ण देवांलये चोहोंकडे पसरली होती. सेनापति कॉरटेक्स यानें केलेले मेक्सिकोच्या तत्कालिन सुधारणेचें वर्णन वाचलें म्हणजे चारपांचशें लोकांनिशीं त्याला एवढें समृद्ध व विस्तीर्ण राज्य कसें जिकतां आलें याचेंच आश्चर्य वाटतें. पण युरोपियनांच्या बंदुका व तोफा त्याचेबरोबर होत्या व त्यामुलें राजा व लोक त्यास फार भीत असत हें वाचल्यावर, एका तटानें त्याची एवढी खुशामत कां केली व त्याच्या हातून दुसऱ्या तटाचा नाश करवून अखेरीस स्वतःसहिं युरोपियन अंमलाखालीं दडपून घेण्यास ते कां तयार झाले, याचा उलगाडा होतो. असो; मेक्सिकोचें राष्ट्र स्पेनच्या ताब्यांत आल्यानंतर तेथील अमोल संपत्ति, जवाहीर, सोनें, रुपें, स्पेननें मनमुराद लुटून नेलें, सर्व अधिकार स्वतःचे ताब्यांत ठेविला व मिशनऱ्यांना लोकांवर सोडून दिलें. या मिशनऱ्यांनीं अधिकाराच्या जोरावर भुलथापा देऊन मेक्सिको येथील लोकांच्या धार्मिक आचारांचा ख्रिस्तीधर्मविधींत संग्रह करून ख्रिस्ती देव पूर्वीं तुमच्या देवांत होताच, अशी त्यांची कशीवशीं समजूत घालून थोडक्याच काळांत सर्व मेक्सिको ख्रिस्तमय केला ! ख्रिस्ती झाले तरी त्या लोकांची स्थिति सुधारली नाहींच. जित व जेते हा भेद कायमच होता. प्रथम कांहीं दिवस जरी त्यांना सक्तीनें गुलाम करून स्पेनिश लोक काम करावयास लावीत, तरी पुढें हल्लूहल्लू ही सक्तीची गुलामगिरी बंद होऊन कायदेशीर गुलामगिरीस प्रारंभ झाला. हरएक प्रकारचा प्रतिष्ठित धंदा स्पेनिअर्डाशिवाय इतरांना करतां येत नसे. लोकांना लागणाऱ्या जिनसा तयार करावयाच्या स्पेनिअर्डसनींच व विकावयाच्या

स्पॅनिअर्ड्सनींच. मोठा ध्यापार म्हणा, कारखाना म्हणा, जमीनदारी म्हणा, अधिकार म्हणा, सर्व काहीं स्पॅनिअर्ड्सच्या हातीं. १८०८ सालापर्यंत मेक्सिको देशाची स्थिति साधारणपणे वरील प्रकारची होती. राज्यकर्ते स्पॅनिअर्ड लोक, सरकारी सैन्य व राज्यकर्त्यांच्या बीजापासून उत्पन्न झालेली एक लहानशी खेचरजात याशिवाय इतरांच्या हातांत सत्ता, पैसा किंवा विद्या १८०८ पर्यंत फारशी गेलेली नव्हती. १८०८ चे पूर्वी मेक्सिकोचे लोक दहा पांच वर्षांत स्वतंत्र होतील असें जर कोणीं भाकित केलें असतें, तर लोकांनीं भाकित करणारास वेडा ठरविला असता. पण परमेश्वराच्या घरच्या अगाध लीलेमुळे १८०८ सालीं मेक्सिकोच्या स्वातंत्र्याचे दिवस खरोखरच जवळ आले होते.

नेपोलियनने स्पेन देश पादाक्रांत करून तेथील जुनाट राजघराणें बुडविल्याची बातमी मेक्सिकोस पोहोचल्याबरोबर तेथील व्हाइसरॉयसाहेबांनीं एक जाहीरनामा प्रसिद्ध केला. ह्या जाहीरनाम्यांत, लोकांनीं फ्रेंचांचे विरुद्ध राजा फर्डिनंड यास मदत करावी अशी प्रजाजनांस विनंति करण्यांत आली होती. 'प्रजाजनांची मदत, प्रजाजनास महत्त्व' हे शब्द सरकारी कागदपत्रांत त्यावेळीं प्रथमच प्रकट झाले ! स्पेनदेशांतील स्पॅनिश अधिकार नाहींसा झाल्यानंतर मेक्सिको देशांत स्पॅनिश अधिकार लोकांच्या संमतीशिवाय व मदतीशिवाय चालविणें अशक्य होतें. त्या दूरदृष्टि व्हाइसरॉयसाहेबांच्या ही गोष्ट लक्षांत आल्यामुळे त्यांनीं लोकांस घेऊन राज्यकारभार चालविण्याकरितां वरील आशयाचा जाहीरनामा काढला. हा जाहीरनामा वाचून लोकांस अत्यंत आनंद झाला; व जो तो नवीन अधिकार मिळतील या आशेनें व्हाइसरॉयसाहेबांस मदत करण्यास पुढें सरसावला. परंतु व्हाइसरॉयसाहेबांचा हा जाहीरनामा तेथील अस्सल बीजाच्या स्पॅनिअर्ड्स लोकांना पसंत पडला नाही. एखादाहि अस्सल स्पॅनिअर्ड मेक्सिकोच्या भूमीवर जिवंत असतांना -

मग तो गाडीवाला असो किंवा चांभाराचा धंदा करणारा असो, मेक्सिकोचे नेटिवांस कसलाहि अधिकार मिळणार नाही, असें ते बरळूं लागले ! अधिकार-मदानें धुंद होऊन गेलेल्यांचें हें चांगलें उदाहरण आहे. असो; नवीन राज्यव्यवस्था कोणत्या प्रकारची करावयाची यासंबंधानें तीन चार महिने वाटाघाट झाल्यावर नेटिवांकडे व्हाइसरायांचा कल आहे असें पाहून व्हाइसरायसाहेबासच स्पॅनिअर्दनीं एकदम कैद केलें. स्पेन देशांत नेपोलियन-विरुद्ध गनिमी काव्यानें लढणाऱ्या स्पॅनिश प्रजाजनांनीं तशा संकटसमयीं हि नवीन व्हाइसराय मेक्सिकोस पाठवून दिला व नेटिवांस स्वतंत्रपणें कोणतेच अधिकार द्यावयाचे नाहीत अशी सक्त ताकीदहि पाठविली ! स्पॅनिअर्द लोकांच्या सत्तेचें विंग बाहेर फुटून त्यांचें अवसान लोकांनीं जोखल्यामुळें म्हणा किंवा आपणास मिळत असलेल्या अधिकारावर स्थानिक स्पॅनिअर्दनीं विनाकारण हरताळ फासल्यामुळें म्हणून म्हणा, फिडॅलगो नांवाच्या धर्मगुरूचे हाताखालीं लोकांनीं गनिमी काव्यानें लढण्यास सुरवात केली. आपला धर्म व आपलें स्वातंत्र्य हीं राखण्याकरितां आपण लढत आहों, असें फिडॅलगोनें जाहीर केलें. मेक्सिकोची भूमि मेक्सिकोचे लोकांकरितां आहे असें तो स्पष्ट बोलूं लागला; व सर्व युरोपियनांची मालमत्ता जप्त करून जेथें जेथें त्यांच्या टोळ्या जात तेथें तेथें प्रत्येक युरोपियनास देहांत शिक्षा दिल्या-बांचून त्या रहात नसत. शेवटीं फिडॅलगोची स्वारी मेक्सिको शहराच्या तटापर्यंत येऊन थडकली. यावेळीं नवीन व्हाइसरायसाहेबांनीं फिडॅलगोवर बहिष्कार घातला व ख्रिस्ती देवी मेरी हिची मिरवणूक मोठ्या थाटानें काढली. ह्यामुळें अत्यंत धर्मशील फिडॅलगो याचें मन कचरलें व लढाईत त्याचा पराजय झाला. १८११ सालीं युनायटेड स्टेट्समध्ये पळून जात असतांना तो शत्रूच्या हातीं लागला. फिडॅलगोचा असा शेवट झाला, तरी त्याच्या सैन्याच्या पुनः लहान लहान तुकड्या झाल्या व त्यांनीं पूर्वीचा

आपला क्रम सुरू केला. यानंतर त्यांना मोरे लॉस हा सेनापति मिळाला व त्याने बऱ्याच चक्रमर्कीत जय मिळवून निरनिराळ्या टोळ्यांचे एकीकरण करण्यास सुरवात केली. स्पॅनिश जनरल कॉलेझा याने याप्रसंगी जीं जुलमाचीं व लुटालुटीचीं कृत्ये केलीं त्यामुळे सरकारच्या बाजूचे लोक हळू हळू मोरे लॉस यास मिळू लागले. १८१३ पर्यंत मोरेलॉस यास सारखा जय मिळाला; पण त्यासाठी ईटरबाइड याने त्याचा चांगला पराभव केला. १८१५ पर्यंत तो पुढे गनिमी काव्याने लढतच होता. पण अकस्मात् शत्रूच्या एका टोळीचे हातीं सापडल्यामुळे त्यास कैद करून मेक्सिको शहरीं नेण्यांत आले. १८१५ पासून १८१७ पर्यंत ही गनिमी काव्याची लढाई चोहोंकडे अशीच धुमसत धुमसत चालली होती. १८१७ सालीं मीना दि यंगर याने पुन्हां भडका उसळविण्याचा प्रयत्न केला. या प्रयत्नांत त्याने उत्कृष्ट बुद्धिमत्ता व विलक्षण धैर्य दाखविले खरे, पण शेवटीं त्याचा पराभव होऊन तो सरकारचे हातीं लागून त्यास राजद्रोही म्हणून गोळी घालण्यांत आली. १८१८ नंतर या गनिमी काव्याच्या लढाईस बरीच शिथिलता येऊ लागली. पण मध्येच पुन्हां एक अपूर्व योग घडून आल्यामुळे मेक्सिकोचा व स्पेनचा संबंध कायमचा तुटून मेक्सिको स्वतंत्र झाला. या सालीं मेक्सिकोचे नेटिव लोकांस कायमचे जिंकण्याकरितां स्पेन देशचे कार्डीफ बंदराहून एक मोठे लष्कर मेक्सिकोकडे यावयास निघणार होतें, पण त्या लष्कराने कार्डीफ बंदरीं बंडावा केल्यामुळे सर्व बेत जिथल्या तिथेच राहिले. स्पेन देशांत हा असा बंडावा झाल्यामुळे व्हाइसरॉय व इतर स्पॅनिअर्ड यांमध्ये पुढे काय करावे याविषयी वाटाघाट सुरू झाली. प्रसिद्ध स्पॅनिश सेनापति ईटरबाइड याचे असे मत पडले कीं, नेटिवांना व स्पॅनिअर्डना सारखे हक्क देऊन नवीन तऱ्हेची राज्यव्यवस्था स्थापून बादशहा फर्डिनंड यास स्पेनमधून मेक्सिकोमध्ये रहावयास बोलवावे व तो न आल्यास राजघराण्यांतील

दुसऱ्या एखाद्या पुरुषास मेक्सिकोचें राज्यपद देऊन मेक्सिकोचा व स्पेनचा कायमचा संबंध तोडवा. या मतासंबंधानें स्पॅनिअर्ड लोकांमध्येच दुफळी झाली, व १८२१ सालीं ईटरबाइड यास सर्व नेटिव लोक मिळाल्यामुलें राजधानीचें शहर त्याचे ताब्यांत येऊन तीन चार वर्षांनीं बऱ्याच उलाढाली-नंतर मेक्सिकोमध्ये प्रजासत्तात्मक राज्याची स्थापना झाली. ह्या इतिहासांत १८०८ पासून १८१९ पर्यंत मेक्सिकोच्या नेटिवांनीं परकी राज्यकर्त्यांविरुद्ध कमी जास्ती जोराची गनिमी काव्याची लढाई सुरू ठेवली होती; व पुढें ज्यावेळीं खुद्द स्पॅनिअर्डनाच स्पेनशीं संबंध ठेवणें अशक्य झालें त्यावेळीं नेटिवांच्या सर्व मागण्या राज्यकर्त्यांना कबूल करणें भाग पडलें.

नेपोलियनने युरोपच्या इतिहासांत ज्या अपूर्व उलाढाली केल्या त्यामुलें स्पेन देशांत व तदनंतर मेक्सिको देशांत गनिमी काव्याच्या लढाईस सुरवात झाली. इतकेंच नव्हे तर आणखी एका तिसऱ्या ठिकाणींहि नेपोलियनचे प्रतापामुलें प्रजाजनांना गनिमी काव्याची लढाई करणें भाग पडलें. नेपोलियनने केलेले असंख्य पराक्रम कालांतरानें विसरण्यांत येतील; पण स्पॅनिश लोकांनीं केलेली गनिमी काव्याची लढाई युरोपचे इतिहासांत चिरस्मरणीय राहिल. या लढाईचे राजकीय परिणाम फारच मोठे झाले असल्यामुलें युरोपखंडांतील सर्व गनिमी काव्याच्या लढाईंत या युद्धास जरी अग्रस्थान प्राप्त झालें, तरी स्पॅनिश लोकांवरोबरच टायरोलच्या प्रजाजनांची आठवण करण्यास इतिहासकार विसरणार नाहींत. टायरोल हा प्रांत डोंगराळ असून जर्मनीच्या दक्षिण सरहद्दीवर आहे. नेपोलियनच्या वेळीं तेथील लोक अत्यंत धर्मशील, स्वाभिमानी व काटक होते. आस्ट्रियाच्या ड्यूकचें तेथें राज्य असून लोक स्वामिनिष्ठ असत. नेपोलियनचे उलाढालींत ह्या भागाचें स्वामित्व आस्ट्रियाकडून व्हेरियाकडे गेलें. व्हेरियाकडून लोकांवर जुलूम होऊं लागला, त्यामुलें लोकांची आस्ट्रियाविषयींची भक्ति अधिकच वाढत

चालली. आस्ट्रियाकरितां गनिमी काव्यानें लढण्याचा या लहानशा प्रांतानें जो विलक्षण हेका दाखविला त्यामुळें टायरोलचें नांव युरोपच्या इतिहासांत अजरामर झालें आहे. होफर आणि स्पेक्वॅकर या सामान्य स्थितींतील लोकांच्या पुढाऱ्यांनीं वव्हेरिया व फ्रान्स यांच्या संयुक्त सामर्थ्याशीं जी टक्कर मारली तिजमुळें टेल, वॉलेस यांच्यासारख्या स्वदेशभक्तांचे मालिकेंत त्यांना प्रथमस्थान देण्यांत आलें आहे. होफर हा एक साधारण खाणावळ-वाला होता व स्पेक्वॅकर हा मूळचा जरी जमीनदार असला तरी शेवटीं त्यानें सर्वसंगपरित्याग करून हातांतील क्रॉसच्या काठीनें लढण्यास सुरवात केली होती ! फ्रान्सच्या सामर्थ्यापुढें यांनीं बरीच वर्षे टिकाव धरणें शक्य नव्हतें. परंतु गनिमी काव्याचें कौशल्य जें त्यांनीं प्रदर्शित केलें त्यामुळें नेपोलियनासहि पुढें आपला हेका कमीजास्ती प्रमाणानें सोडणें भाग पडलें.

युरोप खंडाचे इतिहासांत गनिमी कावा अंगिकारलेल्या लोकांचीं आणखीहि कांहीं उदाहरणें दाखवितां येतील. वॉलेसनें स्कॉटलंडकरितां केलेली जिवापाड मेहनत, विल्यम धी सायलेंटनें एकसारखें आपलें धोरण कायम ठेवून हालंडास आणलेली महती किंवा ड्यूक ऑफ बरगंडीशीं स्विट्सर्लंडच्या फुटकळ संस्थानिकांनीं एकोप्यानें लढून स्विट्सर्लंडच्या राष्ट्राची केलेली प्राणप्रतिष्ठा, या सर्व मनोवेधक ऐतिहासिक कथानकांकडे पाहिलें असतां मोठासा पराजय झाल्यानंतर पुन्हां डोकें वर काढण्यास गनिमी काव्याच्याच पद्धतीचा अंगिकार करण्यांत आला आहे. अगदीं अलीकडे क्युबा बेटांतील लोकांनीं स्वातंत्र्य मिळविण्याकरितां स्पेनच्या सैन्याशीं दहावीस वर्षे गनिमी काव्याची कशी लढाई केली हें केसरीच्या वाचकांस माहीत आहेच. निश्चयी व देशाभिमानी असे प्रजाजन गनिमी काव्यानें लढूं लागले असतां त्यांचा पूर्ण पराभव करण्यास त्यांच्या मुलावाळांस, म्हाताऱ्या कोताऱ्यांस, स्वजातीयांस कोंडून ठेवून त्यांचा आस्ते आस्ते समूळ निःपात केल्याशिवाय इलाज

नाहीं, असें क्युवाचे गनिमी काव्याच्या लढाईचे वेळीं स्पेनच्या निदर्शनास आलें होतें; व म्हणूनच स्पेननें क्युवांतील नेटिवांचा एक 'कोंडमारा' तयार केला होता. या निष्ठुर व निर्दयतेच्या कल्पनेची अंमलबजावणी क्युवा वेटांत होऊं लागल्यामुळें अमेरिकेस उघडपणें स्पेनच्या कारभारांत हात घालावा लागला. पण पुढें फिलिपाइन वेटांतील लोकांनींहि जेव्हां गनिमी काव्यास प्रारंभ केला त्यावेळीं अमेरिकेचें ३०-४० हजार व्हालंटिअर सैन्य थकून गेलें; व जे लोक दिवसा आपली स्तुती करण्यांत अग्रगण्य तेच रात्रीं फिलिपो लोकांना मदत करण्यास तत्पर अशी स्थिति अमेरिकेचे दृष्टीस पडली, व अमेरिकन सेनापतींनीं बायकामुलांवर अत्यंत लांजिरवाणे जुलूम केले. फिलिपाइनच्या नेटिवांनींहि, जो कोणी नेटिव अमेरिकन लोकांना मदत करील त्यास चापून देहांत शिक्षा देण्यास प्रारंभ केला. फिलिपाइन्स वेटांत अशा प्रकारची निकराची लढाई चाललेली पाहून आतां अमेरिकेचे प्रसिडेंट साहेबांचे मनांत कालांतरानें कां होईना पण फिलिपाइनला स्वातंत्र्य देण्याचें आलें आहे !

एकंदरीनें काल, देश व लोकस्थिति हीं अनुकूल असतां जेथें जेथें जनपदेनें गनिमी काव्याच्या लढाईस सुरवात केली, तेथें तेथें प्रत्येकाचे दैवानुसार जय निदान कीर्ति तरी मिळालीच आहे. या पद्धतीची महती वाचकांचे लक्षांत नीट येण्याकरितां युरोपियन लोकांचे इतिहासांतून याहून अधिक उदाहरणें देण्याची आम्हांस जरूरी दिसत नाहीं. म्हणून पुढील खेपेस अवरंगजेवाशीं लढतांना महाराष्ट्रांत गनिमी काव्यानें कोणकोणते चमत्कार केले, याचा चित्रपट वाचकांपुढें मांडणार आहों.

गनिमी काव्याची लढाई

नंबर ८

अफगाणिस्तानचे डोंगराळ प्रदेशांत मोठी सेना जमवून व लढाईची जय्यत तयारी करून हिंदुस्थानावर उतरणाऱ्या मुसलमानांशीं प्रथम टक्कर रजपुतांनीं दिली. रजपूत मुसलमानांशीं तुलना केली असतां शौर्यामध्ये कमी नव्हते; पण मुसलमान हे शत्रूची वातमी घेऊन स्वारी करण्याच्याच तयारीनें अकस्मात् एखाद्या रजपूत शहरापुढें उतरत असल्यामुळें त्यांच्या मोठ्या जमावापुढें रजपुतांचें शौर्य फिकें पडे. मुसलमान एकदां परतल्यावर ते बरींच वर्षे अस्तंगत होत असल्यामुळें रजपूत पुनः आपापसांतील झगड्यांकडे लक्ष देत. कोठून तरी टोळधाड आली व कोठें तरी गेली, अशा प्रकारच्या मुसलमानांविषयींच्या कल्पना होत्या. अशा प्रकारें मुसलमानांना जय मिळाल्यामुळें एका खेपेस त्यांनीं दिल्लीस कायमचेंच ठाणें दिलें. बाबर व अकबर यांचे कारकीर्दीत मुसलमान व रजपूत यांचें निकराचें युद्ध झालें व कांहीं प्रसंगीं बायकामुलांची आपल्या हस्ते आपल्या देखत राखरांगोळी करून रजपूत योद्ध्यांनीं रणांगणावर आपले देह धारातीर्थी समर्पण केल्याचें इतिहासांत नमूद आहे. स्वार्थत्याग, शौर्य व स्वाभिमान या गुणांची परमावधि किंवा पराकाष्ठा याहून आणखी कोणती असणार ? शौर्यानें रजपूत कमी होते असें नाहीं; पण बादशाही समुद्रापुढें नुसत्या शौर्याचा टिकाव लागला नाहीं. त्यांत युक्तीची भर पाहिजे होती, ती नसल्यामुळें रजपुतांचा पराभव होऊन, अखेरीस जरी त्यांचा पुरा पाडाव झाला नाही तरी शेवटीं अकबराचे कारकीर्दीत रजपुतांचीं संस्थानें मुसलमानी साम्राज्याचीं घटकावयवें

होऊन मुख्य आधारस्तंभहि झालीं होती. एकंदरीत मुसलमानांनीं रजपुतांस समूळ उपटून टाकलें नसून त्वयार्थ मर्यादें अशांतलाच रजपूत मुसलमानांचा संबंध होता. लष्करी धोरणाची दूरदृष्टि, डावपेंचानें कार्य साधण्याची हाव व गनिमी काव्याची पद्धत यांचा जर राजपुतान्यांत उदय झाला असता, तर मुसलमानी बादशाहीची दिल्लीस स्थापना होण्याची आशाच नको होती. समान शस्त्रें, लोकांची पूर्ण मदत व डोंगर, किल्ले आणि जंगल यांचा पाठिंबा इतकी सिद्धता असल्यावर गनिमी काव्यानें स्वराज्य स्थापितां येतें ही गोष्ट हिंदुस्थानचे इतिहासांत श्रीशिवाजीमहाराजांचे प्रथमतः लक्षांत आली ! त्यांचें इतिहासांत जें एवढें महत्त्व आहे तें एवढ्याकरितांच होय. रजपूत शूर खरे, पण त्यांस ही युक्ति सुचली नाहीं किंवा ग्राह्य वाटली नाहीं हें देशाचें दुर्दैव होय; व शिवाजीमहाराजांसारखा अपूर्व धोरणी पुरुष जर यावेळीं निपजला नसता तर हें दुर्दैव तसेंच कायम रहातें. महाराजांचें राज्य-कार्यपटुत्व, स्वधर्मावर विलक्षण निष्ठा, अत्यंत पवित्र आचरण इत्यादि गुण एका बाजूस ठेवले आणि केवळ त्यांच्या लष्करी पद्धतीकडे लक्ष दिलें, म्हणजे वाचकांचे असें ध्यानांत येईल कीं, रामदास आदिकरून साधुसंतांच्या आशीर्वादानें व कृपासाह्यानें एकविचारानें भरलेल्या महाराष्ट्र मंडळांतील निरनिराळ्या टोळ्यांस गनिमी काव्याच्या पद्धतीनें विजापुराविरुद्ध हलावयास लावून अखेरीस सर्वांची संघशक्ति निर्माण करून महाराजांनीं स्वराज्याची स्थापना केली. लहान लहान टोळ्या करून शत्रूस वेढणें, पराजयाचे वेळीं त्याहूनहि लहान लहान टोळ्यांनीं चोहोंकडे पळून जाऊन एखाद्या जंगलांत किंवा एखाद्या डोंगरांत पुन्हां एकत्र होणें, एका ठिकाणाहून दुसकलें तर दुसऱ्या ठिकाणीं प्रकट होणें व शेवटीं शत्रूचें अवसान जोखल्यावर अवचित शत्रूस गाठून त्यास अजिबात बुडविणें ही शिवाजीमहाराजांची पद्धत होती. शिवाजी महाराजांचे वेळीं काय किंवा तदनंतर काय, मराठी सैन्य कोठेंहि

गेलें तरी घासदाण्यासंबंधानें, अन्न-सामग्रीसंबंधानें किंवा पैशाअडक्या-संबंधानें स्वराज्यांतच असल्यासारखें होतें. चोहोंकडे वायुवेगानें फिरत असतां एखाद्या मुसलमानी ठाण्यावर जेव्हां ते ठेंचळत किंवा मुसलमानी सेनेशीं प्रत्यक्ष गांठ पडे, तेवढ्यापुरतेंच त्यांना परक्यांच्या राज्यसत्तेची आठवण होई. इतर सर्व प्रसंगीं व सर्व ठिकाणीं लोकांपाशीं जें काहीं आहे तें आपलेंच असें गृहीत धरून मराठे शिलेदार चालत. यामुळें शस्त्रें व लोक एवढी तयारी झाली म्हणजे इतर कोणतीहि तयारी करण्याचें कारण पडत नसे. विजापूर, खानदेश, वऱ्हाड, हैदराबाद, गुजराथ, माळवा वगैरे प्रांत प्रत्यक्ष जरी मुसलमानांच्या अंमलाखालीं होते, तरी मुख्य वस्ती हिंदूंचीच असल्यामुळें व छावणीचें ठिकाण किंवा ठाण्याची जागा याशिवाय इतर जागीं मराठे प्रकट झाले असतां ते असेतो त्यांच्या अंमलास अडथळा करण्यास प्रजाजन केव्हांहि राजी नसल्यामुळें मुसलमानांचे व मराठ्यांचे युद्धांत मुसलमानांना मात्र आपल्या अंमलांतील प्रदेश कोणता, शत्रूचा प्रदेश कोणता, रणभूमि कोणती, रणभूमीचा पाया कोणता, दळणवळणाचे मार्ग सुरक्षित आहेत किंवा कसें, खजिना वेळेवर पोहोचेल कीं नाहीं, रसीद येईल कीं नाहीं, या सर्व गोष्टींची काळजी करावी लागे. मराठ्यांची स्थिति तशी नव्हती. मराठ्यांचे शिलेदार जातील तेथें लोक ते असेपर्यंत निदान त्यांचा अमल कबूल करण्यास तयार, लढणें जेथें त्यांना सोडस्कर पडे ती त्यांची रणभूमि, थकून भागून विसावा घेण्यास ज्या ठिकाणीं ते बसतील तें ठिकाण त्यांच्या रणभूमीचा पाया ! अशा प्रकारें मराठ्यांचा सर्व अंमल, सर्व तयारी व सर्व लष्करी धोरण, त्यांचा घोडा, भाला व घोंगडी यांत एकवटलेली होती. घोड्यावर एकदां ते स्वार झाले म्हणजे कोणता देश-बांधव त्यांच्या हुकमास सलाम करीत नसे ? रिकिबीत पाय ठेवून एकदां त्यानें हातांत भाला धरला म्हणजे अन्नसामग्री व घासदाणा देत नाहीं असें

म्हणणारा कोण होता ? घोड्याच्या पाठीवर जिनावर बसून दिल्लीच्या तक्तावर बसलेल्या बादशहाप्रमाणे ते हुकूम सोडीत. तोबऱ्यांतले हरबरे मूठभर घोड्यास दे, मूठभर स्वतःचे तोंडांत टाक, अशा रीतीने उपाहार करीत असतां हजारों स्त्रियांनीं वेष्टिलेल्या शहाजाद्याचें गृहसुख त्यांना मिळे. 'जीन तक्त जीन' 'Saddle is my throne, saddle is my home' हें वर्णन मराठी शिलेदारांना पूर्णपणे लागू पडे. मराठ्यांचें लष्करच असें होतें कीं, गनिमी काव्याची लढाई लढण्याकरितांच तें जन्मास आलें असलें पाहिजे.

शिवाजी महाराजांनीं घालून दिलेल्या पद्धतीचें पूर्ण बळ, औरंगजेब विस्तीर्ण सेना-समुद्र घेऊन दक्षिणेंत ज्यावेळीं उतरला, त्यावेळीं मुसलमानांच्या पुरें प्रत्ययास आलें. काबूल, गिझनी, कंदाहार, काश्मीर, पंजाब, राजपुताना, गुजराथ, माळवा, बुंदेलखंड, बंगाल हीं सर्व राष्ट्रे औरंगजेबाचे पायीं लीन झालीं होती. उत्तर हिंदुस्थानांतील हिंदु लोक तर औरंगजेबास रावणासारख्या दैत्याचा पूर्ण अवतार समजत असत; व काशीविश्वेश्वर आदिकरून तेहतीस कोटी हिंदु देवतांना अटकेंत ठेवण्यास तो समर्थ आहे, अशी त्यांची बालंबाल खात्री झाली होती ! पोथ्यापुराणें खाकुटीस मारून हिमालयाचे जंगलांत व बर्फांत पळून जाण्यापेक्षां हिंदुधर्माचा बचाव करण्याचा दुसरा उपाय त्यांना सुचला नाहीं. अशाप्रकारें सर्व हिंदुस्थानभर दिग्विजय करून सर्व जगाचा बादशहा असें सर्व हिंदुमुसलमानांकडून म्हणवून घेऊन भिकार दख्खनला जातां जातां शेवटचा तडाखा मारण्याकरितां ३१४ लाख निवडक सैन्य, उत्कृष्ट रिसाला, उत्कृष्ट पायदळ बरोबर घेऊन लाख दीड लाख छावणीवाल्यांसह औरंगजेब बादशहाची धाड बऱ्हाणपूर मुक्कामी येऊन पडली. ते शृंगारलेले हत्ती, आणि ते असंख्य कोतवाली घोडे, रानोमाळ पसरलेल्या त्या भरजरी राहुट्या, सोनेरी कळसाचे भव्य तंबू, असलें अलौकिक व दैदिप्यमान लष्करी तेज पाहून कोणत्या हिंदूंचें मन

त्यावेळीं हिंदुधर्माच्या विचारानें उद्विग्न झालें नसेल ? कोणत्या राजाच्या मनांत औरंगजेबाशीं लढण्याची निष्फलता विवली नसेल ? पण औरंगजेब बादशहास मुजरा करण्याकरितां दख्खनच्या पातशहांनीं, राजेरजवाड्यांनीं, मानकऱ्यांनीं, दरकदारांनीं १६८४ सालीं बऱ्हाणपुरीं पाठविलेल्या वकिलांमध्ये मराठी वकिलांनीं जरी बादशाही वैभव पूर्णपणें पाहिलें, बादशाही आदरातिथ्याचा मनमुराद उपभोग घेतला, बादशाहास वरचेवर लवून लवून मुजरा केला, तरी या थाटामाटाच्या व अवजड कारखान्याला इकडून तिकडे व तिकडून इकडे नुसती गलद करून चुरडतां येईल ही गोष्ट त्यांच्या ध्यानांत आल्यावांचून राहिली नाही. महाराष्ट्राचा स्वभावच असा आहे कीं, प्रथम त्याचे डोळे दिपून जातात. पण हळू हळू इतर सर्वांपेक्षां शत्रूचीं छिद्रें त्याच्या आधीं ध्यानांत येतात. दख्खनेंतील मुसलमान अमीरउमरावांनीं बादशाही सैन्य पाहून बादशाही अंमल पूर्णपणें कबूल केला, पण मराठे सरदारांच्या मनाची स्थिति याहून गिराळी झाली. १६८४ सालीं औरंगजेब ज्यावेळीं दक्षिणेंत उतरला त्यावेळीं विजापूरचा दरबार आपापसांतील फुटीनें नासलेला होता. संभाजीचे क्रूरतेमुळें व घाणेरड्या चैनबाजीमुळें मराठी दरबारांत जोम नव्हता. गोवळकोंड्यास प्रसिद्ध मुत्सद्दी महादुअण्णा हे तेथील बादशहाचे वजीर होते. पण ब्राम्हणाच्या सल्लामसलतीनें आपण वागावें हें मुसलमान सरदारांस पसंत न पडल्यामुळें महादुअण्णाचे अटोकाट धोरण, विजापूर, मराठे व गोवळकोंडे या राज्यांची एकी करून बादशाही सैन्यास तंबी देण्याचा त्यांचा विचार व औरंगजेबास अडथळा करण्याकरितां स्वतः त्यांनीं लष्कराची केलेली जय्यत तयारी हीं सर्व फुकट गेलीं. नाशिकजवळ घाटमाथ्यावरून खालीं उतरून कोंकणांत शिरलेल्या मुसलमानी सेनेस खुष्कीनें व जलमार्गानें मराठ्यांनीं गनिमी काव्यानें गांजून गांजून अखेरीस त्यांना अन्नवस्त्रहीन केलेलें पाहून, विजापूरची बादशाही बुडविल्याबरोबर व गोवळ-

कोंड्याची धनदौलत हस्तगत केल्याबरोबर औरंगजेवाने मराठ्यांकडे लक्ष दिलें; व अवचित संभाजीस गाठून इ. स. १६८९ मध्ये तुळजापूर येथें हाल हाल करून त्याचा शिरच्छेद केला ! यावेळीं मुसलमानी राज्यें बुडविण्याचें औरंगजेवाचें काम संपलें होतें व मराठ्यांचे किल्ले एकदां घेतले म्हणजे आपला कार्यभाग झाला असें तो समजत होता. संभाजी अवचित मारला गेल्यामुळें मराठी सैन्याची पांगापांग झाली होती; व सर्व मराठी राज्य-व्यवस्था विस्कळीत होऊन गेली होती. पन्हाळा आदिकरून गड घेण्यास औरंगजेवाने प्रारंभ केला व रायगडावरहि मुसलमानी सेनासमुद्राच्या लाटा आदळल्या. बादशाही सैन्यास एकसारखे जय येत गेल्यामुळें महाराष्ट्रांतील डोंगरी किल्ले जितक्या निकरानें लढावयास पाहिजे होते तितक्या निकरानें या वेळीं लढले नाहींत, व यामुळें सर्व महत्त्वाचीं व नाक्याचीं ठिकाणें मुसलमानांच्या ताब्यांत गेलीं. अत्यंत धोरणी, देशभक्त, धर्मनिष्ठ व खरा मुत्सद्दी प्रल्हाद निराजी हा जर यावेळीं महाराष्ट्राचा आत्मा बनला नसता, संताजी घोरपडे व धनाजी जाधव हे जर महाराष्ट्ररूपी देहाच्या चलन-चलनाच्या मुख्य शक्ती झाले नसते, महाराष्ट्रांतील साधुसंतांनीं उत्पन्न केलेली व औरंगजेवाच्या जुलमानें यावेळीं अत्यंत प्रखर झालेली धर्मनिष्ठा जर सर्व महाराष्ट्राचे मनांत यावेळीं उच्चंबळून गेली नसती, तर औरंगजेवानें जवळ जवळ आंखडत आणलेल्या महाराष्ट्राच्या नाड्या खरोखरच बंद पडून सर्व देश थंड झाला असता ! राजाराम, प्रल्हाद निराजी, संताजी घोरपडे, धनाजी जाधव, निळोपंत, जनार्दनपंत, शंकराजी बल्लाळ, रामचंद्र त्रिंबक, निराजी रावजी, म्हादजी गदाधर, पोवार, थोरात, समशेर बहादूर वगैरे त्या वेळच्या महाराष्ट्राच्या पुढाऱ्यांनीं सल्लामसलत केली, व गनिमी काव्याचे खरे हात औरंगजेवाला दाखविल्याशिवाय गत्यंतर नाहीं असा त्यांचा ठराव झाला. राजारामाची बुद्धि व करामतीपेक्षां राजारामाचें नांव

यावेळीं महाराष्ट्रास फार उपयोगी असल्यामुळे दक्षिणेस कारोमांडल किनाऱ्याचे बाजूला जिंजीच्या अवघड डोंगरी किल्ल्यांत राजारामास नेऊन ठेवण्याचें ठरलें. हा कार्यभाग साधेतों सर्व शिल्लेदारांस आपआपल्या खेडेगांवीं जाण्यास विदा मिळाली; व जेथें जेथें पुढें भगवा झेंडा उभारण्यांत येईल तेथें तेथें सोयीप्रमाणें त्यांनीं आपापल्या पुढान्यांस मिळावें असा हुकूम झाला. गडकिल्ल्यांनीं साधल्यास औरंगजेबाशीं लढावें, न साधल्यास आपल्या बळाची खराबी न होऊं देतां गड स्वाधीन करावा असे हुकूम होते. राजारामास जिंजीस सुरक्षित पोहोचवून आल्यावर मराठी सेनापतींचा पहिला विचार महाराष्ट्रांतील किल्ल्यांमागें औरंगजेबानें लाविलेला भुंगा कभी कसा होईल व जिंजीकडे मुसलमानांचें लक्ष कसें लवकर जाणार नाहीं हा होता. धनाजी जाधव व संताजी घोरपडे हे महाराष्ट्रांत परत आल्यावर त्यांनीं आपलें सैन्य खेडेगांवीं आडमार्गावर जमा करून बादशाही सैन्यास बगल मारून उत्तरेस जाऊन, वरील हेतु साधण्याकरितां औरंगजेबाची छावणी अहमदनगर येथें असतां बऱ्हाणपूर लुटण्यास आरंभ केला. हे किरकोळ लुटारू अहित असें समजून प्रथम औरंगजेबानें त्यांच्यावर लहान लहान टोळ्या व मध्यम दर्जाचे सरदार पाठविले. हप्त्याहप्त्यानें आलेल्या या मुसलमानी सैन्यास त्यांनीं आपल्या तलवारीस बळी दिलें हें सांगावयास नकोच. तेव्हां औरंगजेबास मोठें सैन्य त्यांच्यावर पाठवावें लागलें. मोठें सैन्य वर येण्याबरोबर मराठ्यांच्या पुनः फुटकळ लहान लहान तुकड्या झाल्या व औरंगजेबाच्या ह्या मोठ्या सैन्याची व मराठ्यांच्या सैन्याची मांठच पडली नाहीं! औरंगजेबाचें मन अशा रीतीनें बऱ्हाणपुराकडे वेधल्यामुळे पंतसचिव, पंत अमात्य, थोरात, पोवार, वगैरे दुय्यम दर्जाच्या मराठे सेनापतींना पन्हाळा, रायगड आदिकरून मुसलमानांनीं घेतलेले गड एकेक परत घेण्यास व लोकांस उत्तेजन देऊन धनगरादिकरून सर्व जातींचें

सैन्य उभारण्यास यथेच्छ संधि मिळाली. लुप्तप्राय झालेले मराठे उत्तरेस व दक्षिणेस अशा रीतीने एकदम अवतीर्ण झालेले पाहून, पंढरपुराजवळ भीमेच्या कांठीं ब्रम्हपुरींत नवीन शहर वसवून छावणी देऊन बसलेल्या औरंगजेबास अचंबा वाटला; व जिंजीला तंत्री देऊन राजारामाला पकडण्याचा त्यानें निश्चय केला. पहिल्या खेपेस पाठविलेल्या सैन्याच्या सभोंवतीं धनाजी जाधव व संताजी घोरपडे यांनीं घिरट्या घालघालून त्याला असें दमविलें कीं, तें सैन्य जिंजीच्या जवळ जाईतोपर्यंत अशक्त होऊन गेलें व जिंजी सर करण्याचें काम आपणांस दुरापास्त आहे असें त्यांस वाटलें, व औरंगजेबाकडून पुन्हां कुमक मागविण्यांत आली. औरंगजेबाच्या सैन्यांतील हुषार सेनापति झुलफिकारखान याचे मनांतून लांब खालीं कर्नाटकांत आपल्या नांवाची पातशाही स्थापवयाचें होतें, व त्या कामास मराठ्यांची मदत त्याला पाहिजे होती. औरंगजेबाचे मुलांनाहि अशींच कांहीं खाजगीं कामें उरकून घ्यावयाचीं असल्यामुळें मराठ्यांना जिंकण्यापेक्षां पुष्कळ सैन्य आपल्या ताब्यांत कसें येईल, या गोष्टीकडे त्यांचें लक्ष होतें. बादशहा स्वतः वार्धक्यामुळें व मराठ्यांनीं बादशाहीच्या आरंभिलेल्या थडेमुळें चिडून जाऊन, त्रासून जाऊन बुद्धिहीन झाला होता; यामुळें जिंजीच्या स्वारीची पुन्हां तयारी करण्यास दोन तीन वर्षांची सहज अवधी लागली. जिंजीकडे सांप्रत पेंच नाहीं, असें पाहून बादशाही सैन्यास चुकवीत चुकवीत व प्रसंगविशेषीं त्यास ठेंचकाळत ठेंचकाळत संताजी घोरपडे व धनाजी जाधव यांनीं पुन्हां एकदां गुजराथ व माळवा इकडे भरारी मारली, व बादशाही सेनेचे उत्तरेकडील दळणवळणाचे मार्ग बंद करून बादशाही खजिना व रसीद लुटली. शेवटीं बादशहाचें मोठें सैन्य ज्यावेळीं जिंजीच्या जवळ गेलें त्यावेळीं जिंजी न लढवितां कांहीं काल थापा मारून, कांहीं काल खरेपणा दाखवून, कांहीं काल लढण्याचा आव घालून मराठ्यांनीं काढला, व उत्तरेकडील, दक्षिणे-

कडील, खानदेशांतील, कर्नाटकांतील त्यांच्या सर्व टोळ्या सातारचे आसपास गोळा होऊं लागल्या. गुजराथ माळव्याचे बाजूला मराठे धुमाकूळ करतात म्हणून त्या बाजूस एक मोठें मुसलमानी सैन्य जाऊन पडलेंच होतें. भीमेच्या कांठीं औरंगजेबाजवळ एक मोठी छावणी होतीच, व तिसरें मोठें लष्कर जिंजीस पोचून मुसलमानांची सर्व तयारी जय्यत होण्याचे सुमारास राजाराम महाराज जे तेथून निसटले ते सातान्यास येऊन शिवाजी महाराजांनीं हि कधीं गोळा केलें नव्हतें एवढ्या मोठ्या महाराष्ट्रवीरांच्या सैन्यावर हुकमत मिळवून सर्वासह सोलापूर व अहमदनगर जिल्ह्यांतील बादशही सेनेस वळसा देऊन बऱ्हाणपुरास येऊन धडकले ! महाराष्ट्र वीरांनीं यावेळीं पूर्वीची स्थिति सर्व बदलून टाकून आपल्या राजासह, आपल्या सर्व सेनेसह, आपल्या सर्व गडकिल्ल्यांसह औरंगजेबास नानाप्रकारें छळण्यास प्रारंभ केला. पुढें एके प्रसंगां तर खुद्द औरंगजेब बादशहा मराठी छावणींत कैदी होऊन वेण्याची वेळ आली होती. पण खुदानें तो प्रसंग टाळल्यामुळें औरंगजेबाची अशा प्रकारें बेअब्रू झाली नाहीं; पण तो प्रसंग औरंगजेबास आला होता व तो टळला, एवढीच काय ती आनंदाची गोष्ट मुसलमानांस दक्षिणेस शेवटीं शिल्लक राहिली ! हें सर्व पाहिलें म्हणजे गनिमी काव्यानें महाराष्ट्रास केवढ्या उच्च पदावर नेऊन सोडलें, हें वाचकांस समजणार आहे. पुढील खेपेस महाराष्ट्राच्या या युद्धाचें व बोअर युद्धाचें बऱ्याच अंशीं असलेलें साम्य वाचकांपुढें मांडून व नववें पुष्प मालेंत गोंवून नवपुष्पांची ही माला पूर्ण करण्याचा विचार आहे.

* गनिमी काव्याची लढाई

१७०६४१

नंबर ९

श्री शिवाजी महाराजांनीं तोरणा किल्ला घेतला तेव्हांपासूनच महाराष्ट्राच्या गनिमी काव्याच्या युद्धास प्रारंभ झाला असें म्हणण्यास हरकत नाही. ही लढाई औरंगजेबाची पुरी फटफर्जिती होऊन 'वरी नशीबानें खैरात केली, नाही तर मराठ्यांनीं मला तुरुंगांत टाकलें असतें' असें म्हणण्याचा त्याचेवर प्रसंग येईपर्यंत एकसारखी महाराष्ट्रांत चालली होती. औरंगजेबाच्या मृत्यूनंतर म्हणजे १७०७ नंतर शाहू महाराजांची सातारच्या गादीवर स्थापना होऊन महाराष्ट्रांत चोहोकडे स्थिरस्थावर झाल्यावर स्वराज्यस्थापनेचा पहिला भाग संपून साम्राज्यस्थापनेच्या दुसऱ्या भागास प्रारंभ होतो; व तेथून खुद्द महाराष्ट्रांत क्वचित्च युद्धप्रसंग घडला असून साम्राज्याच्या लढाया अर्थात् निराळ्या धर्तीवर झालेल्या आहेत. १६८४ सालीं औरंगजेब दक्षिणेंत उतरला त्यावेळीं संभाजीच्या अनन्यित कृत्यांमुळे महाराष्ट्र मंडळ जरी नाउमेद होतें, तरी गनिमी काव्याची लढाई सर्वांच्या चांगली आंगवळणीं खेळलेली होती. खुद्द संभाजीनेच औरंगजेबाच्या चिरंजीवास कोंकणांत उपासमार काढावयास लावून जिंकलेला कोंकणचा भाग सोडून देणें भाग पाडून आंबेघाटानें वर येऊन कृष्णातटाकीं वाळवे मुक्कामीं अन्नपाण्याकरितां छावणी देऊन बसावयास भाग पाडलें, व आणखी एक दोन किरकोळ प्रसंगांहि संभाजीनें गनिमी काव्याचे दोन हात औरंगजेबाशीं खेळण्यास कमी केलेले नाहीत. म्हणजे हिंदूंच्या म्हणण्याप्रमाणें १० लाख, मुसलमानांच्या म्हणण्याप्रमाणें २० लाख व इंग्रजी इतिहासकारांच्या म्हणण्याप्रमाणें कमीत

कमी तीन चार लाख सैन्य घेऊन औरंगजेब ज्यावेळीं बऱ्हाणपुराहून अहमदनगरास दाखल झाला त्यावेळीं गनिमी काव्याच्या युद्धपद्धतींत महाराष्ट्र देश चांगला मुरलेला होता व संभाजीच्या मृत्यूनंतर लायक लोकांच्या पदरीं पुढारीपणा पडल्याबरोबर प्रेतवत् झालेला महाराष्ट्र एकाएकी औरंगजेबाच्या मार्गे पुढें, अगलवगलेस, आंत बाहेर चोहोंकडे नाचावयास लागून 'ही काय भूत चेष्टा, कीं मांत्रिक विद्येचा प्रभाव, कीं देवगणाची अजब करणी' असें बादशाही सेनेस होऊन गेलें, व बादशाहाच्या घोड्याहत्तींसहि पाण्यांत घनाजी व संताजी दिसूं लागले ! बोअर लोकांच्या गेल्या तीन वर्षांच्या युद्धांत व महाराष्ट्राच्या या अजब युद्धांत हाच मोठा फरक आहे. इंग्रजी पद्धतीनेंच इंग्रजांना जिंकू अशी बोअर लोकांना प्रारंभी आशा होती; व खंदकांच्या त्यांच्या सार्वत्रिक युक्तीनें आणि सेनेच्या चपळाईनें ही आशा सफल होण्याचीहि प्रारंभी काहीं चिन्हें दिसलीं. पण इंग्रजांनीं जेव्हां दोन अडीच लाख सैन्य दक्षिण आफ्रिकेंत उभें केलें तेव्हां तोंडास तोंड देऊन हल्ला (Frontal Attack) चढविण्याची इंग्रजांना जरूरी न राहून सेनातिशयामुळें अगलवगलेस वळसा देऊन बोअर लोकांना चौगीर्द वेढण्यास त्यांना सहज संधी मिळाली. सेनातिशयाचा हा प्रभाव किंवलें मुक्कामी सेनापति क्रांजी यांचे अनुभवास येऊन पारडेवर्ग मुक्कामीं तर लोकांची चौतर्फी मिठी बसली असतां कसा भयंकर परिणाम होतो हें बोअर लोकांच्या चांगलें प्रत्ययास आलें. नंतर थोडेच दिवसांत लॉर्ड रॉबर्टस यांनीं फ्रीस्टेटची राजधानी ब्लोएमफॉर्टेन घेतल्यावर क्रूस्टॅड येथें बोअर पुढाऱ्यांची सभा होऊन यापुढें गनिमी काव्यानें लढावयाचें असा त्यांचा ठराव झाला. हा ठराव जर त्यांनीं लढाईचे प्रारंभींच केला असता आणि किंवलें, मॅफेकिंग, लेडीस्मिथ वगैरे ठिकाणीं तीन तीन चार महिने वेढे देऊन बसून शहरें काबीज करण्याच्या ते जर नाहीं लागले नसते, आणि सदर शहरांत कोडलेल्या

इंग्रजी सैन्याच्या पाठीवर, त्यांनीं गडबड करूं नये म्हणून योग्य तेवढें सैन्य ठेवून बाकीच्या सैन्यास जर त्यांनीं केपकॉलनी व नाताळ या प्रदेशांत सोडलें असतें, तर लढाईचा रंग याहून कांहीं निराळाच झाला असता. लेडीस्मिथचे वेढ्याचे वेळीं जनरल बोथा यांनीं जनरल जोवर्ट यांजपार्शी वरील तऱ्हेची विनंति केली होती. पण त्या वृद्ध सेनापतीस ताज्या रक्ताच्या या मंडळीच्या तरतरीनें कदाचित् वाईट प्रसंग ओढवेल अशी भीति वाटल्यामुळें त्यानें जनरल बोथा याच्या म्हणण्यास रुकार दिला नाहीं. क्रिवलें, लेडी स्मिथ, मॅफेकिंग या शहराभोंवतीं बोअर सैन्यानें जो व्यर्थ कालक्षेप केला तो जर केला नसता तर नाताळांत ट्युगेला नदी व केपकॉलनींत केपकॉलनीची उत्तर सरहद्द हीं इंग्रजांच्या तर्फेच्या लढाईचा पाया न होतां दक्षिण आफ्रिकेच्या किनाऱ्यास पोहोंचणारीं इंग्रजी जहाजे यांनाच लढाईचा पाया मानणें भाग पडलें असतें ! क्रूस्टॅडच्या सभेच्या वेळीं बोअर लोकांनीं गनिमी काव्यानें लढण्याचा केलेला ठराव जर आधीं एक वर्षभर पसार करण्यांत आला असता तर झांबेशी नदीपासून केपटाऊनपर्यंत सर्व दक्षिण आफ्रिका बोअर लोकांस पादाक्रांत करण्यास फारशी अडचण पडली नसती; क्रांजी-सारखा नामांकित सेनापति शत्रूस शरण गेल्यानंतर बोअर सैन्याचें जें नुकसान झालें तें नुकसान होण्याचा प्रसंग न ओढवतां केपकॉलनींतील सर्व लोकांचें त्यांना सहाय्य मिळून कदाचित् परराष्ट्रांची मदतहि त्यांना सुरक्षितपणें पोहोंचली असती. साधी राहटी, सहनशीलता, चिकटपणा व रणभूमीची धूर्तता, केव्हां पळून जावें केव्हां मिळावें या संबंधाची सहज स्फूर्ति, स्वधर्मावर पूर्ण निष्ठा, परमेश्वर आपला पाठीराखा आहे ही पक्की खात्री, व या प्रचंड शत्रूस आपण अखेर जिंकणार ही पुरी उमेद मराठ्यांच्याप्रमाणेंच बोअर लोकांत दृष्टीस पडली. पण त्यांनीं प्रारंभीचा कांहीं काळ फुकट दवडल्यामुळें व इंग्रजांचाहि चिकटपणा विशेष असल्यामुळें त्यांच्या कृतीस मराठ्यांप्रमाणें

यश आलें नाहीं. दुसरी गोष्ट अशी कीं, केपकॉलनींतील बोअर लोक त्यांचे सजातीय खरे, पण औरंगजेबाच्या अंमलाप्रमाणें इंग्रजी अंमल केपकॉलनींत असल्या झालेला नसल्यामुळे, धनाजी व संताजी यांना ज्याप्रमाणें कारोमांडल किनारा असो, दक्षिण कर्नाटक असो, गुजराथ असो किंवा बऱ्हाणपूर असो, सर्वच ठिकाणीं लष्करी दृष्टीची सरबराई यथेष्ट उपभोगावयास मिळाली, तशी स्थिति केपकॉलनींत उतरलेल्या बोअर लोकांची झाली नाहीं. किंबहुना लढाई सुरू होण्यापूर्वी केपकॉलनींतील बोअर तटानें प्रे. स्टीन व प्रे. क्रूगर यांना जितकी मदत देऊं म्हणून आश्व सन दिलें होतें तितकीहि मदत प्रसंगीं पोहोचली नाहीं. जिजीकडे औरंगजेबाची लवकर नजर जाऊं नये व महाराष्ट्रांतील गडकोट हस्तगत करण्याच्या खटपटीस औरंगजेबास विशेष व्यत्यय आणतां येऊं नये, ह्या लष्करी धोरणानें संताजी व धनाजी यांनीं ज्याप्रमाणें बऱ्हाणपूर, गुजराथ वगैरे प्रांतांत जाऊन औरंगजेबाचे दळण-वळणाचे मार्ग बंद करण्याचा व रसीद लुटण्याचा उद्योग केला, त्याप्रमाणें ट्रान्सवाल व फ्रीस्टेट येथील इंग्रजांचा मारा ढिला पडावा म्हणून गनिमी काव्याच्या लढाईस सुरवात झाल्यानंतर केपकॉलनी व नाताळ यांजवर स्वारी करण्याचा बोअर लोकांनीं एक दोन वेळ प्रयत्न केला. धनाजी व संताजी यांना निरनिराळ्या देशांतील व प्रांतांतील साह्य पूर्णपणें झालें. डीवेट, डिलारे व बोथा यांना ठिकठिकाणच्या लोकवस्तीचें साह्य तसें होणें शक्य नव्हतें. तिसरी एक गोष्ट मराठ्यांना विशेष अनुकूल अशी होती, कीं नर्मदेच्या खालीं दक्षिणेस चोहोंकडे सर्व वस्तीमध्ये हिंदूंचें वर्चस्व होतें, व एका हातांत कुमाण व एका हातांत तलवार अशा धर्तीच्या औरंगजेबी हटवादामुळे औरंगजेबाच्या शत्रूंना प्रत्येक हिंदु मनापासून दुवा देत होता; व मराठ्यांच्या लष्कराच्या भाकऱ्या घरचें पीठ व घरची लकडी घेऊन फुकट भाजण्याचा प्रसंग आला, तरी गांवेंच्या गांवे, खेडींच्या खेडी, प्रांतच्या

प्रांत ती जुलमाची गुलामगिरी न समजतां निमूटपणें मराठ्यांस मदत करीत; व मुसलमानांचें जितकें अकल्याण होईल तितकें मराठ्यांनीं करावें म्हणून उत्तेजन देत. ट्रान्सवाल, फ्रीस्टेट, केप कॉलनी वगैरे ठिकाणाची मुख्य वस्ती ना बोअरांची ना इंग्रजांची; तिथले नेटिव जरी या युरोपियनांचे दास बनले आहेत तरी मनाच्या उत्साहानें कष्ट सोसून एका पक्षास मदत करण्याची स्फूर्ति त्यांच्यांत दृष्टीस पडणें शक्य नाहीं. जो पैसा जास्ती देईल त्याचें काम आधीं करणारे हे गुलाम तयार होते. ह्यामुळें लोकवस्तीच्या सहानुभूतीचा खरा फायदा पैसेवाल्या इंग्रजांस मिळाला, कफळक बोअर लोकांस मिळाला नाहीं. बातमी काढण्याच्या कामीं व अन्नसामग्री इकडून तिकडे वाहून नेण्याच्या कामीं या नेटिवांचा इंग्रजांना फार उपयोग झाला. तीच स्थिति फिलिपाइन्सची पहा, म्हणजे आमच्या म्हणण्याचें स्वारस्य लक्षांत येईल. फिलिपाइन्सचे नेटिव लोक अमेरिकन अधिकाऱ्यांची दिवसा खुशामत करण्यास तयार, पण रात्र पडली कीं माना कापण्यास त्यांनीं तलवारी हातीं घेतल्याच म्हणून समजावें. एकंदरीत खऱ्या लोकवस्तीचें पाठबळ बोअर लोकांना नव्हतें, मराठ्यांना तें पूर्णपणें होतें. चौथी गोष्ट मराठ्यांच्या बाजूला अनुकूल अशी होती कीं, औरंगजेबाने केवढेंहि प्रचंड मुसलमानी सैन्य गोळा केलें तरी त्याला गांजण्यास पुरे इतकी तरुणवांड मंडळी मराठ्यांच्या भगव्या झेंड्याभोंवतीं गोळा न होण्याची विलकूल शक्यता नव्हती. पण पंधरा वर्षांपसून पन्नास वर्षांपर्यंत बोअर पुरुषच सर्व मिळून ४०-५० हजारांहून अधिक नव्हते. इंग्रजांना तिन्हीचे पांच लाख करतां आले असते, पण दिवसानुदिवस ओहटीस लागलेली बोअरसंख्या अधिक होण्याचा विलकुल संभव नव्हता. गोवळकोंडा व विजापूर येथील पातशाही औरंगजेबानें बुडविल्यामुळें दोहों दरबारांतील शेंकडों मराठी मानकरी अनाथ झाले होते, व प्रसंग पडेल त्याप्रमाणें ते कधी औरंगजेबासहि आपला

मालक म्हणत, व केव्हां संभाजीबहि मुजरा करीत. वरील दोन्ही दरबारांतून सुटलेले सैन्य, सेनापति व दरबारी लोक मराठ्यांच्या गनिमी काव्यास जय येतोसा दिसण्याबरोबर हजारोंच्या हजारों भगव्या झेंड्यासभोंवतीं गोळा होण्यास तयार होते. पण तशी स्थिति बोअर लोकांची नव्हती. बोअर लोकांना गनिमी काव्याच्या पद्धतीनें शेवटीं पूर्ण यश आलें नाहीं हा त्या पद्धतीचा दोष नसून, त्या पद्धतीस अनुकूल अशी परिस्थिति जितकी असा-
व्यास पाहिजे तितकी बोअर लोकांसंबंधानें नव्हती. मराठ्यांचा तलवार-
भाला औरंगजेबाच्या तलवारभाल्याहून कमी योग्यतेचा नव्हता, किंबहुना मराठे लोक तलवारीचा उपयोग अधिक शिताफीनें करीत व भाला त्यांच्या हातांत जितक्या उत्सुकतेनें नाचे तितक्या उत्सुकतेनें तो मुसलमानांच्या हातांत रहात नसे. इंग्रजांच्यापाशीं ज्याप्रमाणें लांब पल्ल्यांची, बारीक भोंकाची व जलद उडणारी बंदुक होती तशीच बंदूकबोअर लोकांपाशींही होती; किंबहुना बोअर लोकांच्या हातांतील बंदूक जितका नेमका नेम मारी तितका नेमका नेम इंग्रजी बंदुकीस साध्य नसे. औरंगजेबापाशीं मोठमोठ्या तोफा व अवजड सामान फार होतें. मराठे लोकांनीं या सर्वांस फाट्या दिला असून त्यांचा सुटसुटीतपणा व चपळाई यामुळें, आज येथें तर उद्यां तेथें, असे चमत्कार औरंगजेबास त्यांना दाखवितां आले. पारडेवर्ग येथें क्रांतीनें अवजड सामा-
नाचे नाहीं लागून अपजय पदरीं घेतल्यानंतर कून्टड येथें गनिमी काव्याच्या पद्धतीचा ठराव बोअर लोकांनीं केल्यावर अवजड भांड्यांस त्यांनीं मूठमाती दिली होती, व यामुळें त्यांचें सैन्य चपळ होऊन डी.वेट आज केपकॉलनींत तर उद्यां फ्रीस्टेटमध्ये, आज पूर्वेस तर उद्यां पश्चिमेस, असा बिजलीप्रमाणें फिरत राहून लॉर्ड किचनेरच्या अवजड कारखान्याची त्यानें नुसती एक प्रकारची गलद चालविली होती. ज्या भागांत औरंगजेबाचा विशेष सुलसुळाट नाहीं त्या भागांत लोक गोळा करून त्याच्या पिछडीस

जाऊन त्याची रसीद मारून त्याला भलत्याच नादीं लावावयाचें व ह्यामुळे सांपडलेल्या संधीत आपली स्थिरस्थावर करावयाची, हें मराठ्यांचें मुख्य लष्करी धोरण होतें. बोअर लोकांनाहि हेंच धोरण ठेवावें लागलें. डिलारेवर इंग्रजी सैन्याचा खरा मोर्चा सुरू झाला म्हणजे डीवेटनें उघड्या पडलेल्या भागाची रसीद मारलीच. डीवेटवर चोहोंवाजूनें काहूर उसळलें म्हणजे बोथानें नाताळच्या सरहद्दीला धोका दिलाच व बोथावर सर्वांची नजर येऊन पडली म्हणजे डिलारेनें म्याथ्युएनसारखा एखादा सेनापति खाल्लाच म्हणून समजावें ! एकाचा शह आपणावर घेऊन दुसऱ्यास जुळवाजुळव करावयास अवकाश द्यावयाचा व त्याची जुळवाजुळव झाल्यावर त्यानें तिसऱ्याची तंत्री कमी करावयाची हें धोरण दोन्ही युद्धांत सारखेंच दृष्टीस पडतें. लांब लांब मजला विरुद्ध पक्षांला न समजतां मोठ्या शिताफीनें केलेल्या दोन्ही युद्धांत दृष्टीस पडतात. पंढरपूर, सोलापूर, अहमदनगर हे जिल्हे औरंगजेवानें कायमचे व्यापले होते, तरी मराठी सैन्य कर्नाटकांतून निघून निरनिराळ्या तुकड्या करून औरंगजेवाच्याच अगलबगलेनें मोठ्या शिताफीनें उत्तरेस गेलें आहे व औरंगजेवाचेंच सामान लुटून पुनः औरंगजेवाच्याच बाजूनें स्वगृहीं उतरलें आहे. ब्लोएम फौंटेन येथें लॉर्ड रॉबर्टस यांनीं आपला तळ देऊन केपकॉलनींतील उत्तर सरहद्दीपासून ब्लोएमफौंटेनपर्यंतचा सर्व आगगाडीचा रस्ता आपले ताब्यांत घेऊन ठिकठिकाणीं लष्करी ठाणीं बसविल्यावर, केपकॉलनींत अडकलेलें बोअर सैन्य तेथील आपला सर्व बाजार गोळा करून बॅसिटो-लँडच्या सरहद्दीनें लेडीब्रँडवरून क्रून्स्टॅडला सुरक्षित जाऊन पोहोंचलें. डीवेटनेंहि अशाच तऱ्हेनें हुलकावणी दाखवून केपकॉलनीवर स्वारी केली, व इंग्रजी जाळ्यांतून निसटून उत्तरेचा आपला मार्ग सुरक्षित ठेवणें आक्रमिला. ह्या कामीं दोन्ही लोकांना देशांतील डोंगर, दऱ्या खोरी व जंगल यांचें साह्य चांगलें

मिळाले, व त्यांचाच यांनी पूर्णपणे उपयोग करून घेतला. सह्याद्री पर्वताचा, त्याच्या प्रत्येक दऱ्याखोऱ्यांचा, त्याच्या लहानसान टेकड्यांचा, त्याच्या धाटांचा, त्याच्यातील किल्ल्यांचा महाराष्ट्रावर एवढा प्रचंड व अतर्क्य उपकार आहे की, लोकांची आराध्यदेवताच सह्याद्रीस्वरूप होऊन देशाचे रक्षण करित आहे असे त्यांस वाटल्यास नवल नाही ! डोंगराळ प्रदेश व शत्रूस त्याच्या पूर्ण माहितीचा अभाव या दोहोंचा परिणाम बोअर युद्धांत व मराठ्यांच्या युद्धांत सारखाच दृष्टीस पडतो. सामनेवाल्यांच्या स्थितिसंबंधाने बोअर व मराठे यांचे सारखेच नफानुकसान झालेले दृष्टीस पडते. बोअरयुद्ध सुरू होण्याच्या वेळी इंग्रजी साम्राज्याचा ज्याप्रमाणे कळस झालेला होता त्याप्रमाणे हिंदुस्थानांतहि औरंगजेबाचे साम्राज्याचा मराठ्यांचे युद्धाचे वेळी कळस झालेला होता. बोअर म्हणजे काय पदार्थ, आपण त्यांना सहज जिंकू अशी ज्याप्रमाणे इंग्रजी सेनापतींना प्रारंभी अत्यंत घमेंड होती, त्याप्रमाणे मरगठ्यांवर स्वारी करण्याचीहि जरूरी नाही, असे औरंगजेबास वाटत असे. इंग्रजांच्या या घमेंडीचा प्रारंभी बोअर लोकांस जसा फायदा मिळाला त्याप्रमाणे १६८४ पासून १६८९ पर्यंत संभाजीचे कारकीर्दीत व नंतरहि कांहीं काळ औरंगजेबाने मराठ्यांच्याकडे तितपतच लक्ष दिले, हे त्यांच्या त्यावेळी पथ्यावर पडले. औरंगजेब वीस बावीस वर्षे दक्षिण प्रांती असतांहि उत्तरेकडील त्याच्या साम्राज्यांत यत्किंचित्हि कमीपणा आला नाही. त्याप्रमाणे तीन वर्षे भयंकर लढाई लढत असतांहि इंग्रजांच्या साम्राज्यसामर्थ्यांत विलकुल फरक पडला नाही. ही साम्राज्यसामर्थ्याची बळकटी बोअर व मराठे यांना सारखीच जाचली. १७०७ नंतर दिल्लीपतीचे नोकर व अंकित म्हणवून घेणारे शाहू महाराज सातान्यास आल्यावर दिल्लीपतीचे वर्यस्व (Suzerainty) कबूल करणास राजा सातारचे गादीवर बसविण्यांत मराठे सरदारांना सोयच वाटली. औरंगजेबाचे सैन्यांत लायख सेनापति नसून साम्राज्याची मिजास

छावणीत दृष्टीस पडत असे, तीच स्थिति इंग्रजी सैन्याची दक्षिण आफ्रिकेत होती; व याचा फायदा मराठे लोकांप्रमाणे बोअर लोकांनी घेण्यास बिलकूल मार्गे पुढे पाहिले नाही. औरंगजेबाच्या मुलांची महत्त्वाकांक्षा व सरदारांची महत्त्वाकांक्षा यामुळे छावणीतील अंतस्थ अडचणी वाढून मराठ्यांस पुष्कळ प्रसंगी निष्कारण सवलती मिळाल्या आहेत. पंधरा पंधरा, वीस वीस वर्षे गनिमी काव्याशीं टक्कर देण्याचा प्रसंग जर इंग्रजी सेनेस आला, तर घरांतल्या घरांत इंग्लंडांत दोन पक्ष झाल्यावांचून रहावयाचे नाहीत, हे तीन वर्षांच्याच इतिहासावरून सिद्ध होणारें आहे. औरंगजेबाच्या वेळची स्थिति निराळी होती; त्यावेळच्या त्यांच्या पुढाऱ्यांचे वळण निराळ्या तऱ्हेचे होते. पण दहा दहा वीस वीस वर्षांच्या त्रासाच्या लढाईने घरांतील तट जोरातें माजावेत ही साहाजिक गोष्ट आहे. अमक्याच्या भाषणामुळे बोअर लोक एक वर्ष अधिक लढले, तमक्याच्या लेखामुळे बोअर लढाईचे शेवट तीन महिने जास्ती वाढले, असले उद्गार जबाबदार प्रधानांकडून व मुत्सद्यांकडून बोअर लोकांच्या लढाईचे वेळीं खुद्द इंग्लंडात कमी ऐकावयास मिळाले असें नाही. दोन दोन चार चार वर्षे लढाई चालून अपजयाची मालिका व पैशाचे नुकसान दृष्टीस पडूं लागलें म्हणजे इंग्लंड व फ्रान्स देशांत प्रधानमंडळाची उलथापालथ, सेनापतीचे राजीनामे व त्यांच्या कृत्यांच्या लष्करी चौकशा, सैन्याची नाखुषी, लोकांचे बंडावे हीं दृष्टीस पडतात; व लढाईचा भलताच शेवट होतो अशीं उदाहरणे इतिहासांत कमी नाहीत. मुसलमानी पुढाऱ्यांतील अंतस्थ मारामारीचा औरंगजेबाच्या स्वारीच्या पहिल्या सात आठ वर्षांनंतर मराठ्यांना जो फायदा मिळाला तो फायदा बोअर युद्धाचीहि चार पांच वर्षे निघून गेल्यावर बोअर लोकांनाहि खात्रीने मिळाला असता.

असो; बोअर युद्धानें गनिमी काव्यावर व मराठ्यांच्या इतिहासावर जो प्रकाश पडिला आहे त्याचें विवेचन येथपर्यंत करण्यांत आलें. हा विषय

जितका लांबवावा तितका लांबणार असल्यामुळे व नऊ पुष्पांच्या पलीकडे दहावे पुष्प गुंफावयाचे नाही असा आम्ही प्रथमच संकल्प केला असल्यामुळे ही नऊ पुष्पांचीच माला आज वाचकांस अर्पण करीत आहो. लष्करी कला व अर्वाचीन युरोपियन इतिहास या दोहोंची योग्य सांगड घालून त्या दृष्टीने मराठ्यांच्या इतिहासाकडे पहाण्याची जिज्ञासा आमच्या लोकांत हल्लीं हून अधिक दृष्टीस पडावयास पाहिजे. आमचें सामर्थ्य तरी कशांत होतें, हें लोकांना नीट समजणें जरूर आहे. आमच्या इतिहासाचा व आमच्या पूर्वजांच्या कृतींचा शोध या दृष्टीने जितका अधिक होईल तितका होणें अत्यंत इष्ट आहे, असें आम्हांस वाटत असल्यामुळे वाचकांस या लांबलचक लेखमालेचा आम्हीं त्रास दिला. तथापि आमच्या हेतूकडे पाहून ते आम्हांवर रागावणार नाहीत अशी आम्हांस आशा आहे. आम्हीं या नऊ लेखांत जें विवेचन केलें तें फक्त दिग्दर्शनरूप आहे, त्याचा अधिक विचार होऊन मराठ्यांच्या इतिहासाचें खरें स्वरूप जर यामुळे लोकांस अधिक चांगलें कळून येईल, तर आमचे श्रम सफल झाले असें आम्हीं समजू.

* सुरतची राष्ट्रीय सभा

बंगालच्या काळणीमुळे स्वदेशी व बहिष्कार या चळवळीस प्रारंभ होण्याच्या पूर्वी राष्ट्रीय-सभेच्या संबंधानें लोकांत उदासीनता उत्पन्न झाली होती. राष्ट्रीय सभेनें अंगिकारलेले जुने मार्ग निरर्थक आहेत, सभेकरितां दरसाल करावी लागणारी मेहेनत फुकट जात आहे व खर्च करावे लागणारे लाखों रुपये अनाठायी खर्च होत आहेत, अशी विचारी व संमजस लोकांचीहि समजूत होऊं लागली होती. पण स्वदेशी व बहिष्कार या चळवळीस सुरवात झाल्यापासून निराश झालेल्या लोकांच्या मनाला नवीन उमेद आली. अंधःकारांतून चांचपडत आपण कोणीकडे तरी चाललों आहों असें मानणाऱ्या पुढाऱ्यांच्या दृष्टीला बंगाल्यांनीं सुरू केलेल्या चळवळीमुळे अदृष्टपूर्व उजेड दिसला. ही नवीन आशा-हा नवीन मार्ग-ही नवीन चळवळ-राष्ट्रीय सभेसंबंधाची उदासीनता नाहीशी करण्यास पुरेशी झाली. वीस बावीस वर्षांच्या खटपटीनें, दीर्घोद्योगानें व लाखों रुपयांच्या खर्चानें सर्व हिंदुस्थानास व्यापून राहणारी अशी एकच राजकीय संस्था-राष्ट्रीय सभा-उत्पन्न झालेली होती व या संस्थेच्या अंतःस्थ व बाह्य व्यवस्थेचा उपयोग-तिच्या निरनिराळ्या शाखांचा उपयोग-तिच्याकरितां मेहेनत करणाऱ्या निरनिराळ्या पुढाऱ्यांचा व अनुयायांचा उपयोग लांब दूरवर देसणाऱ्या नवीन उजेडाकडे सर्व राष्ट्रास नेण्याचे कामीं कां करण्यांत येऊं नये, अशी चोहोंकडे चर्चा सुरू झाली; व कार्यहीन, निस्तेज व नाउमेद झालेल्या राष्ट्रीय सभेस जिवंत करण्याची जादू नवीन चळवळींत आहे अशी सर्व विचारी लोकांच्या मनाची खात्री झाली. राष्ट्रीयसभेवर नवीन मताची,

नवीन प्रश्नाची छाव

न वसल्यास राष्ट्रीय सभा वृद्धावस्थेत जाऊन—स्वतःच्या प्रेरणेने न हालणारी, न बोलणारी, न चालणारी, न डोलणारी होऊन—स्तब्ध व अचल राहाणाऱ्या पाण्याप्रमाणे आपोआप कुजणारी व दुर्गंध सोडणारी होऊन,—मंदबुद्धित्वामुळे, आळसामुळे, मानसिक ईर्ष्याच्या अभावामुळे, व शरीरास यत्किंचित्ही तसदी न देणाऱ्या सुखेच्छेमुळे सजीव प्राणी गतिहीन होऊन जसा आपोआप शून्यत्वास जातो, त्या प्रमाणे राष्ट्रीय सभा नामशेष होणार असें प्रत्येकास वाटत होते. काळ बदलला होता व राष्ट्रीय सभेनेंही बदलणे जरूर होते. नवीन चळवळ सर्व राष्ट्रभर पसरत चाललेली पाहिल्यावरहि राष्ट्रीय सभेनें जुन्याच मार्गाचें अवलंबन करणें, म्हणजे आगगाडीचा प्रसार पाहिल्यानंतर वडारांच्या तिकोनी चाकांच्या गाडींतून प्रवास करण्याची इच्छा धरण्यासारखें हास्यास्पद होय ! नवीन शक्तीचीं, नवीन योजनेचीं, नवीन कलेचीं व नवीन आकाराचीं चाकें राष्ट्रीय सभेच्या गाड्यास लावणें जरूर होते. वडारी गाड्यांचीं लांबोडीं चाकें जशीं आपोआप कालमहात्म्यामुळे नाहीशी झालीं त्याप्रमाणे राष्ट्रीय सभेत नवीन तत्त्वांचा व नवीन पक्षाचा जीव व जोम न घातल्यास

राष्ट्रीय सभा भरणार

हे प्रत्येक दूरदर्शी मनुष्यास स्पष्ट दिसत होते बंगालची फाळणी होऊन नवीन चळवळीस सुरवात झाल्याबरोबर वरील प्रकारें राष्ट्रीय सभेस मरूं द्यावयाची का जिवंत करून ताजी तवानी व तरतरीत करावयाची, या प्रश्नाची चर्चा सुरू झाली. काशीची राष्ट्रीय सभा भरण्यापूर्वी या संबंधानें बराच वाद झाला व काशीच्या राष्ट्रसभेला पूर्वीच्या बैठकीहून जें महत्त्व आलें होतें तें याचमुळे. सांचलेल्या पाण्याला आपण कुजत आहों हें समजत नाही; आळसांत लोळणाऱ्या स्वास्थ्यलोलुपांना कार्यहीन व गतिहीन झाल्यामुळे आपलें

शरीर क्षणोक्षणी मरत आहे हें ध्यानांत येत नाही; त्या प्रमाणेंच राष्ट्रीय सभेची वतनदारी प्राप्त झाल्यामुळें धन्यता मानून कर्तव्यपराङ्मुख झालेल्या मुंबईच्या मक्तेदारांना, न कळत अज्ञानतः व केवळ आपल्या मिजासी-मुळेंच आपण

राष्ट्रीय सभेचा खून

करीत आहों हें लक्षांस आलें नाही. बनारसच्या राष्ट्रीय सभेला या आराम-प्रिय मक्तेदारांनी सर्व टोळी हजर नव्हती; त्यामुळें काशीक्षेत्रीं राष्ट्रीय सभेंत नवीन जीवाची थोडी थोडी धुगधुगी दिसूं लागली. राष्ट्रीय सभा भरविण्याची संयुक्त प्रांतांची पाळी श्री काशीक्षेत्रीं फिरल्यानंतर खरें पाहूं गेलें असतां कलकत्त्याची लगेच पाळी नव्हती. पण नवीन मतांचा व नवीन पक्षांचा उदय बंगाल्यांत झाला असल्यामुळें राष्ट्रीय सभेचें पूर्ण पाठवळ नव्या चळवळीस मिळावें म्हणून राष्ट्रीय सभा कलकत्त्यास बोलावण्यांत आली. नवीन पक्षाची छाप राष्ट्रीय सभेवर बसावी, व नवीन चळवळीला राष्ट्रीय सभेचा पूर्ण उपयोग व्हावा म्हणूनच सांगून सवरून बंगाली लोकांनीं कलकत्त्यास राष्ट्रीय सभा भरविली. मिजासदोर जुन्या पुढाऱ्यांना नवीन चळवळीचें स्वरूप समजलें होतें व या नवीन चळवळींत सामील होण्याइतकी शारीरिक व मानसिक ताकद बसोमानामुळें व परिस्थितीमुळें त्यांच्यांत शिहक राहिली नव्हती. नवीन चळवळीचा उघडपणें धिःकार करण्याइतकें बुद्धिमान त्यांच्यांत नव्हतें व नाही; पण चळवळीशीं तादात्म्य पावून, सरकारच्या अवकृपेस पात्र होऊन आपली मिजास सोडण्यास ते तयार नव्हते. कलकत्त्याच्या राष्ट्रीय सभेच्या वेळीं दोन्ही पक्षांची सामान्यतः स्थिति वरील प्रकारची असल्यामुळें दोन्ही पक्ष तडजोडीस येऊन स्वराज्य, स्वदेशी, बहिष्कार व राष्ट्रीय शिक्षण या संबंधाचे ठराव राष्ट्रीय सभेंत एकमतानें पास झाले. नवीन पक्षाचा सर्व कार्यक्रम कलकत्त्याच्या बैठकींत

पास झाला नाही, पण राष्ट्रीय सभा खुंटल्यासारखी स्तब्ध व गतिहीनहि झाली नाही. दोन्ही पक्षांमध्ये अशा रीतीने एकमत झाल्यामुळे

कलकत्त्याची तडजोड

सर्व राष्ट्रांत पसंत पडली व राष्ट्रीय सभा सजीव होगार, असे वाटून सर्वांना आनंद झाला. कलकत्त्याची राष्ट्रीय सभा झाल्यानंतर नवीन पक्षास उघडपणे छळण्यास सरकारने सुरवात केली व त्यामुळे आरामप्रिय पुढाऱ्यांच्या टोळींत एकच धांदल उडून गेली. राष्ट्रीय सभेवर कलकत्त्यास नवीन पक्षाची छाप बसली हे आपल्या मिजाशीस-आपल्या आरामास-व अधिकारी वर्गाशी होत असलेल्या आपल्या संघटनास हितावह नाही, हे मुंबईच्या वतनदारांच्या ध्यानांत आले. कै. न्या. रानडे यांच्या मृत्यूनंतर मुंबईच्या वतनदारांच्या कृपाकटाक्षामुळे पुण्यांतील जुन्या पक्षाचे अधिकारीवर्गाशी संघटन कायम टिकलेले असल्यामुळे पुण्यांतील जुन्या पक्षाला नवीन मते बुद्धिग्राह्य वाटत असली तरी सर फॅरोजशहा मेथा यांचा कच्छ सोडतां येणे शक्य नव्हते. लाला लजपतराय यांना हद्दपार केल्यानंतर, म्हणजे सहा महिने पूर्वीपासून नवीन पक्षाची छाप राष्ट्रीय सभेवर बसू द्यावयाची नाही, मग राष्ट्रीय सभा मेली तरी पत्करली, असा वतनदारांचा संकल्प झालेला होता. अधिकारी वर्गाशी असलेले संघटन तोडण्याचा प्रसंग न येतां जर राष्ट्रीय सभा वर्षानुवर्ष भरवितां आली तर त्यांना ती पाहिजे होती. अधिकारी 'गडी फू' न करतील असलेच स्वरूप राष्ट्रीय सभेचे कायम ठेवण्याचा त्यांचा दृढ निश्चय होता. अधिकारी वर्गाशी बोलण्याचालण्यांत अधिकारी वर्गाने ठरविलेल्या तर्कशास्त्राच्या व शिष्ट-सांप्रदायाच्या दृष्टीने कमीपणा न येईल येवढी खबरदारी घेण्यांतच

जुन्या पक्षाचे जीवनसर्वस्व

आहे, हे वाचकांनी ध्यानांत ठेविले म्हणजे मवाळ व जहाल यांच्यामध्ये

नागपुरांत तंटे कां झाले; राष्ट्रीय समेकरितां हरतऱ्हेची मेहनत करण्यास, पराकाष्ठा करून राष्ट्रीय समेचा सर्व खर्च सोसण्यास, व जुन्या पक्षास यत्किंचित्हि तकलीफ न देण्यास नागपुरास नवा पक्ष तयार झाला असतां हि नागपूरच्या मवाळ पक्षानें राष्ट्रीय पक्षाशीं संबंध ठेवून राष्ट्रीय समेचें काम चालू देण्याचें कां नाकारलें; हें वाचकांच्या ध्यानांत येईल. नागपुराहून राष्ट्रीय समेस सुरतेस नेण्याचें हि इंगित हेंच होय. नव्या पक्षास राष्ट्रीय समेवर आपली छाप दरसाल अधिकाधिक बसवावयाची होती. अशा रीतीनें दरसाल आस्ते आस्ते पुढें पाऊल टाकून कलकत्त्यास पुनः राष्ट्रीय सभा भरण्याचे सुमारास म्हणजे आणखी चार पांच वर्षांनीं राष्ट्रीय समेच्या मतांत व नवीन पक्षाच्या मतांत अंतर उरलें नसतें. जुन्या पक्षास ह्या पुढें पडणाऱ्या पावलास मार्गे ओढावयाचें होतें, या चालत्या गाड्यास खीळ घालावयाची होती, इतकेंच नव्हे तर उलट दिशेनें पलायन करावयाचें होतें. गती खुण्टावयाची नव्हती तर मार्गे कोलांट्या खाण्यास राष्ट्रीय समेला जुना पक्ष सांगत होता. ही

उलटी उडी

मारण्याच्या कामाची तयारी सुरतेस सुरू झाली. मुंबईच्या इंदुप्रकाशानें व सोशियल रिफॉर्मरनें ना. फिरोजशहा मेथा यांनीं ढोलकें बजावल्याबरोबर उलटी उडी मारण्यास सज्ज असणाऱ्या सर्व लवचिक शरीराच्या व लवचिक मनाच्या मवाळांनीं सुरतेस हजर रहावें म्हणून जाहीर केलें. सर मेथा यांच्या मजलसींत अशा प्रकाराच नाच नाचण्यांत येणार हें कळल्याबरोबर राष्ट्रीय पक्षाचें मन उद्विग्न झालें. दादाभाई नवरोजीसारख्या वयोवृद्ध, तपोवृद्ध व ज्ञानवृद्ध पुढाऱ्यानें कमावलेल्या राष्ट्रीय समेच्या तेवीस वर्षांच्या पुण्याईचे उदक अधिकारी वर्गाच्या हातावर सोडण्यास सर मेथा यांचें खिलाडू मंडळ सुरतेस मार्गे पुढें पाहणार नाही, हें ऐकून राष्ट्रीय पक्षांतील सर्व विचारी लोकांचा जीव हलहळला. मार्गे पळणाऱ्या रात्रवाजीनें पेशवाईच्या पुण्याईचें

उदक सहिबाचे हातावर सोडलें त्या प्रमाणें राष्ट्रीय सभेच्या बावीस वर्षांच्या तपश्चर्येचें उदक मोलें—मिंटो यांच्या हातावर सोडलें न जातां लोकांच्या हातावर सोडलें जावें म्हणून

सुरतेस राष्ट्रीय पक्षाची तयारी

सुरू झाली. सुरतेस येणाऱ्या प्रतिनिधींमध्ये मवाळ पक्षाचीच संख्या अधिक असणार हें राष्ट्रीय पक्षास पूर्वीपासून माहीत होतें. मताधिक्य आपल्या बाजूचें असल्यावर राष्ट्रीय सभेस उलट्या उड्यांची पिछेहाटीची गति देऊन, स्वतःस भ्रामक स्वास्थ्याचा मोवदला मिळविण्याकरितां राष्ट्रीय सभेची पूर्वीची पुण्याई खर्च करण्यास मवाळपक्षास पंचाईत पडावी म्हणून अध्यक्षाच्या निवडणुकीपासूनच विरुद्ध ठराव सभेपुढें आणण्याचा राष्ट्रीय पक्षाचा विचार होता. राष्ट्रीय सभेच्या मतासंबंधाचे व अध्यक्षासंबंधाचे ठराव एकोप्यानें, एकविचारानें, व साधक बाधक प्रमाणांचा नीट खल करून राष्ट्रीय सभेपुढें मांडतां यावेत म्हणून

राष्ट्रीय पक्षाची परिषद

मंगळवार व बुधवार दोन दिवस सुरतेस भरली होती. राष्ट्रीय पक्षाचे प्रतिनिधी, या परिषदेस हजर रहातां यावें म्हणून मंगळवारी किंवा मंगळवारचे पूर्वीच, सुरतेस जमले होते. या परिषदेकरितां ठिकठिकाणचे बंगाल, मद्रास, संयुक्त प्रांत, नागपूर, वऱ्हाड, मुंबई इलाखा वगैरे प्रांतांतील सुमारे ६५०—७०० लोक आले होते. या सर्व प्रतिनिधींची उतरण्याची, जेवणाखाणाची व परिषदेतील व्यवस्थेची जबाबदारी सुरतेतील राष्ट्रीय पक्षाचे पुढारी मि. कर्सनजी कुवरजी देसाई, वकील यांनीं आपल्या अंगावर घेतली होती ना. मेथा—गोखले यांच्या सुरतेतील अनुयायांनीं मि. देसाई यांचें काम जितकें चासाचें होईल तितकें करण्याचा शक्य तेवढा प्रयत्न केला. सुरतेच्या स्टेशनावर राष्ट्रीय सभेकरितां आलेल्या राष्ट्रीय सभेच्या प्रतिनिधींना 'नॅशनलिस्ट

कॉन्फरन्स' करितां उतरण्याची वगैरे सोय कोठें केली आहे याचा पत्ता देखील सांगण्याचा सभ्यपणा सुरतेच्या रिसेश्न कमिटीच्या अनुचरांनीं दाखविला नाही. रिसेश्न कमिटीच्या मंडपांत न उतरतां 'नॅशनॅलिस्ट कॅंप'मध्ये उतरणार असें सांगण्याबरोबर स्टेशनवरील मेथा-गोखले यांच्या अनुचरांच्या कपाळाला आंठया चढत व राष्ट्रीय पक्षाला यत्किंचित्हि माहिती मिळू नये म्हणून त्यांची जीभ जेथल्या तेथे अचल होई, इतकेंच नव्हे तर प्रतिनिधींनीं आपण होऊन गाडीवाल्यापासून पत्ता घेऊन गाडींत बसण्याची तयारी केली असतां मेथा-गोखले यांच्या स्टेशनावर असलेल्या शिष्य मंडळींनीं गाडीवाल्यापाशीं असलेलें आपलें वजन खर्च करून प्रतिनिधींना रस्तोरस्तीं 'नॅशनॅलिस्ट कॅंप'चा पत्ता विचारीत, पायी भटकत आपल्या उतरण्याच्या जागेकडे खडबत जाण्यास भाग पाडल्याचींहि उदाहरणें आहेत. 'नॅशनॅलिस्ट कॅंप' करितां प्रथम भाड्यानें घेतलेलीं घरे मि. देसाई यांज-पाशीं घरवाल्यांनीं आयत्यावेळीं ठेवलीं नाहीत, कारण कांहींना अशी धमकावणी देण्यांत आली कीं, जे कोणी अशा रीतीने राष्ट्रीय पक्षास मदत करतील त्यांजवर घरपट्टी किंवा इनकम टॅक्स वाढविण्याइतका अधिकारी वर्ग हलकट होण्याचा संभव आहे ! मेथा-गोखले यांच्या कंपूचे अशा तऱ्हेचे एक ना दोन कित्येक शिष्टाचार पदोपदीं प्रत्ययास येत चालले व राष्ट्रीय पक्षाचे प्रतिनिधि तीन चारशें येतील असा अन्दाज असतां नॅशनॅलिस्ट कॅंपमध्ये ६००।७०० लोक एकंदरीनें गोळा झाले. यामुळें मि. देसाई व सुरतेतील राष्ट्रीय पक्ष ह्यांना अतोनात कष्ट करावे लागले. ही परिस्थिति ध्यानांत घेतां 'नॅशनॅलिस्ट कॉन्फरन्स' करितां आलेल्या प्रतिनिधींची रहाण्याची, जेवणखाणाची व कॉन्फरन्स भरविण्याची इतकी समाधानकारक व्यवस्था कशी ठेवण्यांत आली यांचेंच सर्वांना आश्चर्य वाटलें. आम्हीं वर सांगितलेंच आहे कीं,

सुरतेचें लोकमत

फार पूर्वीपासून मवाळ पक्षाच्या मुठींतलें होतें. सुरतेचे लोक राष्ट्रीय पक्षाचा, राजकीय चळवळीचा, किंवा सांप्रतच्या अस्वस्थतेचा विचार करूं लागून ते मवाळ पक्षाचे झाले होते अशांतला भाग नव्हता. सुरत निजली होती व मवाळ पक्षाचे अग्रणी ना. मेथा यांच्या गुजराथवर असलेल्या साहजिक छापे-मुळें सुरतेस मवाळांच्या गोठ्यांत ढकललें जात होतें. सुरतेच्या लोकांचा मुंबईच्या व्यापाऱ्यांशीं विशेष संबंध व त्यांतल्या त्यांत जवाहिराचे-सोन्या-मोत्याचे-सराफी धंद्यांतले मुंबईतील सर्व व्यापारी सुरतेचे; हे लोक आपल्या उद्योगधंद्यांत गढून गेलेले असल्यामुळें राजकीय परिस्थितीकडे त्यांचें जितकें लक्ष जावयास पाहिजे होतें तितकें गेलेलें नव्हतें. ही स्थिति पालटायी, सुरत जागृत व्हावी व राष्ट्रीय सभेंतील प्रश्नासंबंधानें सुरतच्या लोकांनीं नीट विचार करावा, म्हणून सुरत शहरांत मध्यभागीं असलेल्या खुल्या चौकांतील उर्फ

बालाजीच्या टेकडीवरील व्याख्यानें

राष्ट्रीय पक्षाकडून सुरू करण्यांत आलीं. राष्ट्रीय सभा भरण्याचे अगोदर आठ दिवस रा. दादासाहेब खापर्डे यांनीं गुजराथी भाषेंतहि जाहीर व्याख्यान-माला सुरू करून राष्ट्रीय सभेचा इतिहास, राष्ट्रीय सभेचें धोरण, स्वदेशी, बहिष्कार वगैरे विषय सुरतेच्या लोकांना समजावून दिले. सोमवार व मंगळ-वार दोन दिवस वरील ठिकाणीं रा. टिळक यांची जाहीर व्याख्यानें झालीं. राष्ट्रीय पक्षाची सांप्रतची खटपट कशाकरितां आहे, राष्ट्रीय सभा काय मागत आहे, व राष्ट्रीय सभा मोडण्यानें दोन्ही पक्षांचें नुकसान असल्यामुळें राष्ट्रीय सभा मोडण्याचा नव्या पक्षाचा इरादा कसा नाही, हे रा. टिळक यांनीं आपल्या भाषणांत ५-६ हजार श्रोतृवृन्दास समजावून सांगितलें. रा. खापर्डे व रा. टिळक यांच्या व्याख्यानांमुळें सुरतेंतील लोकमत जागृत झालेलें पाहून मवाळ पक्षाकडून एक

नीचपणाचें हस्तपत्रक

सर्व सुरतभर वाटण्यांत आलें. रा. खापडें यांचीं व्याख्यानें निस्तेज करण्याची दि. व. अंबालाल साकरलाल व मि. अली महंमद भीमजी यांनीं प्रयत्न केला होता; पण तो फसला. रा. टिळक यांचीं व्याख्यानें लोकांनीं न ऐकून ध्यावीं म्हणून या नीचपणाच्या हस्तपत्रकाचें अस्त्र सोडण्यांत आलें होतें. रा. टिळक यांचे हेतू व शब्द यांचा हलकटपणानें विपर्यास करण्याचे कामीं तयार असलेले एक पटाईत मवाळ मुंबईस आहेत, यांनीं 'केसरी' तील कांहीं म्हणींची व शब्दांची ओढाताण करून गुजराथच्या लोकांना असें जाहीर केलें कीं, रा. टिळक सर फेरोजशहा यांस कुत्रा म्हणतात व गुजराथी लोकांना षंड समजतात ! सदर हस्तपत्रकांत याच विपर्यासाचा अनुवाद करून सुरतेच्या लोकांना रा. टिळक यांच्या विरुद्ध चेतविण्यांत आलें होतें. सर मेथा यांनीं सुरतेस काँग्रेस कां नेली, यासंबंधानें लिहितांना 'प्रत्येक कुत्रा आपल्या गल्लींत शेर होतो.' ह्या म्हणीचा उपयोग केल्यानें सर मेथा यांना, तूं कुत्रा आहेस, अशी शिवी दिल्यासारखें होत नाहीं. कारण तसें जर असतें तर कलकत्त्याच्या राष्ट्रीय सभेवर नव्या पक्षाची छाप बसली म्हणून केसरींत प्रतिपादन केल्याबद्दल ना. गोखले यांच्या पुण्याच्या दिवडीनें 'गच्छ सूकर भद्रं ते ब्रूहि सिंहो मया जितः !' हें सुभाषित वापरून डुकर म्हणून 'केसरी'स शिवी दिली असें मवाळांनीं कबूल केलें असतें ! न्यायमूर्ति तेलंग व विष्णु-शास्त्री चिपळूणकर यांच्या संबंधानें लिहितांना 'विष्णु आणि तेलंग' या मथळ्याखालीं वरील सुभाषिताचा 'केसरी'नें उपयोग केलेला आहे. त्या-वेळीं न्या. तेलंग यांना डुकर म्हणून 'केसरी'नें शिवी दिली, असला कोटिक्रम कोणीच केला नव्हता. म्हणींचा व सुभाषितांचा उपयोग ज्यांना समजत नाहीं ते पुच्छविषाणहीन पशूच होत व मुंबईच्या प्रतिष्ठित मवाळांत असल्या अरसिक

पुच्छविषाणहीनांचा भरणा

विशेष असल्यामुळे वरील विपर्यास करण्यांत आला. अरसिकपणाचाच हा प्रश्न असता तर एक वेळ गोष्ट क्षम्य होती, पण बुद्धिपुरःसर विपर्यास करण्याचा हा प्रयत्न होता हें खालील हकीकतीवरून ध्यानांत येईल. सांप्रत मराठी भाषेमध्ये व मराठींतील वर्तमानपत्रांतून नव्या व जुन्या पक्षाला जहाल व मवाळ या संज्ञा वारंवार देण्यांत येतात. 'केसरी'त वरील शब्द ठिक-ठिकाणीं दृष्टीस पडतात. ना. गोखले याच्या प्रकाशांत हेच शब्द चमकत असतात. सर भालचंद्र किंवा न्या. चंदावरकर यांच्या आश्रयाखालील पत्रांतून हेच शब्द वापरण्यांत येतात. अमका तमका मनुष्य किंवा पुढारी मवाळ आहे अगर जहाल आहे असें वर्णन करण्यांत येतें, पण मुंबईच्या 'गुजराथी' पत्रांतील इंग्रजी प्रतिष्ठितांच्या चष्म्यांतून मवाळ शब्द ज्यावेळीं गुजराथींत गेला त्यावेळीं त्याचें किंचित् वक्रीभवन होऊन 'नपुंसक' या अर्थी गुजराथी भाषेंत जो शब्द वापरण्यांत येतो, तसलें स्वरूप 'मवाळ' या शब्दास देण्यांत आलें ! हा जाणून बुजून पाजीपणाचा उद्योग आहे, हें मुंबईच्या कांहीं प्रतिष्ठितांना समजावयास पाहिजे होतें. 'केसरी'ने गुजराथ्यांनाच मवाळ म्हटलें होतें असें नाहीं, तर ना. गोखले, सर भालचंद्र वगैरे पुढारी पुरुषांनाहि 'मवाळ' ही संज्ञा दिली होती. एका भाषेंतील 'बोली' केव्हां केव्हां दुसऱ्या भाषेंतील 'गाली' होत असते; हें ठाऊक असतांनाहि ज्या हलकटांनीं वरील निंद्य मार्ग आक्रमिला त्यांच्या मनांतील हेतु काय होता हें वाचकांना सांगण्याची जरूरी नाहीं. सदर हस्तपत्रिकेचें खंडण पद्धतशीर व गुजराथी लोकांना समजेल अशा पद्धतीनें रा. टिळक यांनीं दुसऱ्या भाषणांत केलें व हें खंडण बरोबर आहे असें अहमदाबादचे वकील रा. संघवी यांनीं आपल्या व्याख्यानांत प्रतिपादन केलें.

मंगळवारचीं व्याख्यानें

या एवढ्यांच जाहीर पत्रकासंबंधानें नव्हतीं; तर त्या पसंगीं रा. टिळक

यांनीं स्वदेशी व बहिष्कार या संबंधाचीं तत्त्वे लोकांना नीट समजावून सांगून राष्ट्रीय सभेला मार्गे ओढण्याचा कसा उद्योग चालला आहे याचें वर्णन केलें आणि राष्ट्रीय सभा मार्गे ओढल्यानें राष्ट्राचें हित होत आहे अगर होणार आहे, अशी कोणाची समजूत असल्यास सुरतच्या लोकांसमोर बालाजीच्या टेकडीवर तसें सिद्ध करावें, म्हणून रा. टिळक यांनीं आव्हान केलें. त्या सात आठ हजार लोकांच्या गुजराथी समुदायाला रा. टिळक यांचें म्हणणें पटून नव्या पक्षास सुरतेचें लोकमत अनुकूल झालें. त्याचप्रसंगीं सरदार अजितसिंग, दिल्लीचे मि. हैदर रेझा व 'काळ'कर्ते रा. परांजपे व कलकत्याच्या 'वन्दे-मातरम्' पत्राचे बाबू अरविंद घोष यांचीं व्याख्यानें झालीं. बाबू अरविंद घोष यांनीं सुरतेच्या लोकांना अशी विनंति केली कीं, ज्या राष्ट्रीय कामाकरितां बंगालचे लोक सरकारी छळ सोसण्यास तयार झाले आहेत, ज्या राष्ट्रीय जागृतीकरितां बंगालच्या तरुणांना कारागृहवास आनंदाचा वाटतो, ज्या राजकीय चळवळीकरितां बंगाल्यांतील हजारों तरुण व्याख्यानें देत व लोकांच्या अब्रूचें संरक्षण करीत स्वदेशी व बहिष्कार यांच्या पताका हातीं घेऊन फिरत आहेत, त्या राष्ट्रोन्नतीस स्वतः मदत करण्याची जर कोणाची छाती नसेल तर त्यांनीं या चळवळींत सामील होऊं नये. सामील न झालां तर निदान स्वस्थ बसा. बंगालला मार्गे ओढण्याचा प्रयत्न करणें म्हणजे काम करणारा हात गप्प बसणाऱ्या हातानें तोडून टाकण्याचा उद्योग करण्यासारखें आहे. तुमच्या हातून सरकारी छळ सोसवत नसेल, द्रव्यद्वारा किंवा शरीर झिजवून मदत करण्याची तुमची इच्छा नसेल, तर निदान बंगाल्याविषयीं सहानुभूति दाखवा; कष्ट करून, हालअपेष्टा सोसून व स्वार्थत्याग करून बंगालनें जर राजकीय हक्क मिळविले तर ते एकट्या बंगालपुरतेच मिळणारे आहेत असें नाहीं; तर सर्व हिंदुस्थानला त्याचा उपयोग होणार आहे. अशा प्रसंगीं बंगाल निराळा, गुजराथ निराळा, मुंबई इलाखा निराळा असे

भेद करणें आत्मघाताचें होय. बाबू अरविंद घोष यांच्या ह्या हृदयद्रावक भाषणाचा जमलेल्या लोकांवर चांगला परिणाम झाला व बंगाली लोकांनी सोसलेल्या व सोशीत असलेल्या हालअपेष्टांचें वर्णन ते करीत असतांना श्रोतृवृन्द सदृग्दित होऊन बंगाल्यांदिषयींच्या सहानुभूतीच्या अभुधारा गुजराथ्यांच्या डोळ्यांतून वाहिल्या ! सुरतचें लोकमत अशा रीतीनें नव्या पक्षाला अनुकूल झालें खरें, पण सर मेथा यांच्या खाकेंतील मवाळांवर त्याचा कांहीं एक परिणाम झाला नाहीं. राष्ट्रीय पक्षाचें म्हणणें काय आहे हे शांत चित्तानें ऐकून घेण्यास तेव्हाच्या राष्ट्रसभेचे सूत्रधारी गुजराथी केव्हांहि तयार झाले नाहींत, ही दोन्ही पक्षांच्या दुर्दैवाची गोष्ट होय. सामान्य बहुजनसमाजाला आपलीं मतें समजावून देण्याचा राष्ट्रीय पक्षानें सुरतेस प्रयत्न केला एवढेंच नव्हे, तर राष्ट्रीय सभेच्या सूत्रधारांचे कार्नी आपलें म्हणणें पडावें व दोन्ही पक्षांत कांहीं तरी तडजोड निघावी म्हणून राष्ट्रीय पक्षाकडून शक्य तितकी खटपट करण्यांत आली. या प्रसंगाची हकिगत कथा-प्रसंगानें पुढें येणार असल्यामुळें

नॅशनॅलिस्ट कॉन्फरन्स

मंगळवार व बुधवार रोजीं कां व कशी भरविण्यांत आली व त्यामध्ये काय ठरलें, हें वाचकांस अगोदर समजलें पाहिजे. नॅशनॅलिस्ट कॉन्फरन्सचें अध्यक्ष-स्थान सर्व प्रसंगीं बाबू अरविंद घोष यांना देण्यांत आलें होतें. सेक्रेटरी रा. नरसिंह चिंतामण केळकर यांना नेमण्यांत आलें. राष्ट्रीय सभेमध्ये नॅशनॅलिस्ट उर्फ राष्ट्रीय पक्षानें कोणत्या धोरणानें वागावें यासंबंधानें एकमत करण्या-करितां ही परिषद भरलेली होती. राष्ट्रीय पक्षाची स्थिति काय आहे, मतें कोणचीं आहेत व राष्ट्रीय सभेंत या पक्षाचें कितपत वजन पडेल यासंबंधानें रा. टिळक यांनीं पहिले दिवशीं विवेचन केलें. स्वातंत्र्याची हांव प्रत्येक राष्ट्रांनें कशी धरली पाहिजे, पूर्ण स्वातंत्र्य मनुष्यास पूर्णत्वास नेणारें कसें

असतें, वगैरेसंबंधानें मिळत स्पेन्सरसारख्या तत्ववेत्त्यांच्या सिद्धांतांना व विचारांना अनुसरून राष्ट्रीय समेतेने आपलें सरशेवटचें धोरण ठरविल्यास अशा तात्त्विक विचारसरणीला पीनलकोड कसें आडवें येऊं शकत नाहीं, याचा त्यांनीं प्रथम उहापोह केला. या तात्त्विक अंतिम हेतूंत वसाहतींतल्या-सारख्या स्वराज्याला राष्ट्रीय पक्षाचे धोरणांत दुसरें पद दिलें पाहिजे, असें प्रतिपादन करून आज खरोखर आचरणांत आणावयाच्या गोष्टी म्हटल्या म्हणजे स्वदेशी, बहिष्कार व राष्ट्रीय शिक्षण या होत असें त्यांनीं सांगितलें. यानंतर

राष्ट्रीय समेती पिच्छेहाट

करण्याचा मवाळ पक्षानें कसा उद्योग चालविला आहे याचें त्यांनीं वर्णन केलें. मुंबईचा इंदुप्रकाश व सोशियल रिफॉर्मर हीं दोन्हीं पत्रें सर फेरोजशहा मेथा यांच्या अंतःपुरांतील असून त्या पत्रांनीं कलकत्त्यास पुढें पडलेलें पाऊल यंदा मार्गे ओढलें पाहिजे व या कामीं बिलकूल तडजोड होऊं देतां कामा नये असें स्पष्टपणें प्रसिद्ध केलें होतें; हें कॉन्फरन्सपुढें मांडण्यांत आलें. सुरतच्या रिसेप्शन कमिटीनें हातीं ध्यावयाच्या विषयांसंबंधानें ज्या तारा सर्व हिंदुस्थानभर पाठविल्या होत्या त्या तारांत स्वराज्याच्या विषयाचा नामनिर्देशहि नव्हता; बहिष्काराचा उल्लेखहि नव्हता. वंगभंगाचा प्रश्न घेणार म्हणून जाहीर केलें होतें व वंगभंगाचें शेंपूट म्हणून बहिष्काराचा ठराव नमूद करण्याचा रिसेप्शन कमिटीचा विचार असल्यास न कळ. तारेंत स्वदेशी चळवळ घेण्यांत येईल असें सांगण्यांत आलें होतें व स्वदेशी ठराव म्हणजे कलकत्त्या-तीलच स्वदेशी ठराव, असा लोकांना भास होऊन तेवढ्या पुरतें तरी बरें वाटलें होतें. राष्ट्रीय शिक्षणाच्या ऐवजीं शिक्षण येवढेच नुसते शब्द होते. ना. मेथा यांनीं सुरतेस राष्ट्रीय शिक्षणाचे ठरावास प्रांतिक समेतून धुडकावून लाविलें होतें. ह्या गोष्टी ध्यानांत ठेविल्या असतां कलकत्त्याच्या राष्ट्रीय

सभेतें अंगिकारलेलें धोरण सोडून देऊन मार्गे पलायन करण्याचा मेथा-गोखले आणि कंपनीचा कसा विचार आहे हें कोणासहि सहज समजेल, असें रा. टिळक यांनीं सर्वांस सांगितलें. यानंतर वादविवाद होऊन स्वराज्य, स्वदेशी, बहिष्कार व राष्ट्रीय शिक्षण यासंबंधाचे गतसालचे ठराव सुरतच्या सूत्रधारांनीं घेण्याचें नाकारल्यास अध्यक्षांच्या ठरावापासून विरुद्ध मतें द्यावीं असें ठरविण्यांत आलें. असा ठराव पास झाल्यानंतर सातारचे रा. दादासाहेब करंदीकर यांनीं अध्यक्षांच्या ठरावापासूनच उलट मतें देण्यास प्रारंभ करूं नये, अशासंबंधानें लोकांपुढें आपले विचार मांडण्याचा प्रयत्न केला; अध्यक्षांनीं ठराव पास झाल्यावरचें हें भाषण आहे असें सांगितल्यामुळें त्यांस खालीं बसावें लागलें. कॉन्फरन्सचे सेक्रेटरी रा. केळकर यांनीं कॉन्फरन्समध्ये पास झालेल्या या ठरावाची माहिती ना. गोखले यांना देऊन अनुकूल प्रतिकूल मतें भोजण्याची तजवीज करण्याकरितां विनंति केली, असें ठरविण्यांत आलें. कॉन्फरन्सचें त्या दिवसाचें काम संपल्यानंतर रा. केळकर यांनीं ना. गोखले यांजकडे जाऊन बरील प्रकारें प्रत्यक्ष विनंति केली. शिवाय या दिवशींच्या कॉन्फरन्समध्ये आम्ही राष्ट्रीय पक्षाचे आहों, अशा सद्वा देऊन ना. गोखले यांच्या सर्व्हेण्टांपैकीं दोन तीन सर्व्हेण्ट हजर होते. तेव्हां नॅशनलिस्ट कॉन्फरन्स-मध्ये काय झालें या संबंधानें विरुद्ध पक्ष अज्ञानांत होता, असेंहि म्हणण्यास त्या दिवशीं जागा राहिली नव्हती. दुसरे दिवशीं म्हणजे

बुधवार

रोजीं सकाळीं, नॅशनलिस्ट कॉन्फरन्समध्ये राष्ट्रीय सभेची पीच्छेहाट न होऊं देण्यासंबंधाचा सर्वांनुमतें जो ठराव झाला होता, त्या ठरावास राष्ट्रीय सभेच्या कॅपमध्ये उतरलेल्या प्रतिनिधींपैकीं किती प्रतिनिधि अनुकूल आहेत हें पहाण्याकरितां रा. टिळक तिकडे गेले होते. या ठिकाणीं येवढें सांगितलें पाहिजे कीं, स्टेशनावर राष्ट्रीय सभेच्या कित्येक प्रतिनिधींना रिसेप्शन कमि-

टीच्या लोकांनीं कांहीं एक माहिती न देऊन अडविल्यामुळे बऱ्याच लोकांना— विशेषतः मद्रासी प्रतिनिधींना—इच्छा नसतांहि विरुद्ध पक्षाचे गोटांत उतरावें लागलें होतें. म्हणून या लोकांपैकीं नॅशनॅलिस्ट कॉन्फरन्सचे ठरावाला किती लोक अनुकूल आहेत हें पहाण्याकरितां रा. टिळकांना बुधवारी सकाळीं तिकडे जावें लागलें. तेथें रा. टिळक यांनीं नॅशनॅलिस्ट कॉन्फरन्सच्या ठरावाची माहिती जमलेल्या प्रतिनिधींना करून दिली व आदले दिवशीं पास झालेला ठराव त्यांचें संमतीकरितां पुढें मांडला. या ठरावाविरुद्ध तेथें रा. गोविंदराव देवल, कोल्हापूरचे रा. डॉक्टर कुळकर्णी, मुंबईच्या स्वदेशी वस्तु प्रचारिणीचे बॅरिस्टर गाडगीळ व अली महंमद भीमजी यांनीं विरुद्ध भाषणें केलीं. मद्रासचे सुब्रह्मण्य अय्यर व सातारचे दादासाहेब करंदीकर यांचीं अनुकूल भाषणें झालीं. तेव्हां राष्ट्रीय समेची पिच्छेहाट होतां कामा नये या मतास विरुद्ध पक्षाच्या गोटांत उतरलेल्या बऱ्याच महाराष्ट्रीय प्रतिनिधींचें अनुकूल मत पडलें. यासंबंधानें अनुकूल प्रतिनिधींच्या सह्या घेण्याचें काम सातारचे वकील रा. प्रधान यांजकडे सोंपविण्यांत आलें. याच सुमारास म्हणजे बुधवारी सकाळीं राष्ट्रीय समेच्या सूत्रधारांकडूनच

दोन महत्वाचे कागद

प्रसिद्ध करण्यांत आले. राष्ट्रीय समेची पिच्छेहाट होणार आहे असें नॅशनॅलिस्ट पक्षाचें असलेलें म्हणणें खोटें असल्याविषयीं ऑनररी सेक्रेटरी मि. गांधी यांच्या सहीनें एका कागदांत जाहीर करण्यांत आलें होतें. दुसऱ्या कागदांत ना. गोखले यांचा राष्ट्रीय समेच्या रचनेच्या ठरावाचा मसुदा दिला होता. बुधवारी दोन प्रहरीं नॅशनॅलिस्ट कॉन्फरन्सला पुन्हां जेव्हां सुरवात झाली, त्यावेळीं रा. टिळक यांनीं गांधींचें जाहीर पत्रक प्रथम लोकांना वाचून दाखविलें. सर्व ठरावांचे मसुदे प्रसिद्ध करण्याचें सोडून एवढेंच जाहीर पत्रक वतनदारांनीं कां प्रसिद्ध केले, ही विचार करण्यासारखी मोष्ट आहे. ठरा-

बांध्या मसुद्यासंबंधानें बुधवारी सकाळीं मागणी करण्यांत आली होती. पण हें मसुदे दुसरे दिवशीं राष्ट्रीय सभेच्या कामास सुरवात होईपर्यंत नॅशनॅलिस्ट पक्षास मिळाले नाहींत. बुधवारीं दोनप्रहरीं मुंबईस निघणाऱ्या अँडव्होकेट पत्रामध्ये ठरावांचा मसुदा प्रसिद्ध होतो; पण सुरतेस बुधवारच्या दिवशीं इतकेंच नव्हे तर गुरुवारींहि दोन वाजेतोपर्यंत तो मसुदा नॅशनॅलिस्ट पक्षाच्या दृष्टीस पडत नाहीं, ही ध्यानांत ठेवण्यासारखी गोष्ट होय. असो, बुधवारच्या नॅशनॅलिस्ट कॉन्फरन्समध्ये मि. गांधी यांच्या चिठींतील उत्तर कसें असमाधानकारक आहे हें सांगितल्यावर ना. गोखले यांच्या काँग्रेसच्या रचनेच्या ठरावाची चर्चा करण्यास रा. टिळक यांनीं सुरवात केली. नामदार गोखले यांच्या या कागदांत प्रारंभी

राष्ट्रीय सभेचा राजकीय धर्म

कोणता हें सांगितलें आहे. अमकीं अमकीं मते ज्यांची आहेत ते खिस्ती, अमकें तमके विचार किंवा आचार ज्यांचे आहेत ते हिंदू किंवा मुसलमान असें जसें मानण्यांत येतें, त्याचप्रमाणें ना. गोखले यांच्या कागदांत कोणत्या मतांचा स्वीकार केला असतां मनुष्य काँग्रेसवाला होईल, हें नमूद करण्यांत आलें आहे. या मतांना काँग्रेसवाल्यांचा राजकीय धर्म असें थोडक्यांत म्हणण्यास हरकत नाहीं. इंग्रजी साम्राज्यांतील निरनिराळ्या भागांत ज्याप्रकारचें स्वराज्य आहे त्याप्रकारचें स्वराज्य हिंदुस्थानासहि असावे असें सदर कागदांत ना. गोखले यांनीं राष्ट्रीय सभेचें अंतिम साध्य दिलें आहे. कलकत्त्याला पास झालेल्या स्वराज्याच्या ठरावांत स्वराज्याचे हक्क ज्या इंग्रजी वसाहतींना आहेत त्या वसाहतींतल्यासारखें स्वराज्य हिंदुस्थानला पाहिजे असें स्पष्ट म्हटलें आहे. 'स्वराज्याचे हक्क उपभोगणाऱ्या वसाहतींसारखें' हे शब्द गाळल्यानें माल्टा, सीलोन, हाँगकाँग, अंदमान वगैरे ठिकाणांच्या सारखी राज्यव्यवस्था असल्यास आम्हांस बस आहे, असें कबूल

केल्यासारखे होतें. 'स्वराज्य असणाऱ्या वसाहती' यांच्यासारखे स्वराज्य ज्यांना स्पष्टपणे मागावयाचे नव्हतें, ते ना. गोखले, दादाभाई नौरोजी यांनी पुढे ठेवलेल्या व कलकत्त्याच्या राष्ट्रीय सभेने पास केलेल्या स्वराज्याच्या ठरावाविरुद्ध सुरतेस बुधवारी होते असें मानण्यास कोणती हरकत आहे ? दादाभाई नौरोजी यांनी कलकत्त्यास राष्ट्रीय सभेचे अंतिम हेतू काय आहेत हे किंवा राष्ट्रीय सभेच्या ध्येयाची व्याख्या कशी करावयाला पाहिजे हे 'स्वराज्य' शब्दाने ठरविले. या अंतिम हेतूला जाऊन पोहोचण्याचे

राष्ट्रीय सभेचे मार्ग

कोणते हे हि कलकत्त्याच्या राष्ट्रीय सभेच्या ठरावांत नमूद झालेले आहे. स्वदेशी, बहिष्कार व राष्ट्रीय शिक्षण या ठरावांच्या रूपाने विवक्षित स्वरूपाचा अडवणुकीचा मार्ग राष्ट्रीय सभेने कलकत्त्यास आंखून दिला आहे. तो मार्ग ना. गोखले यांना पसंत नाही; म्हणून राष्ट्रीय सभेचा मार्ग कोणता हे सांगतांना त्यांनी वरील कागदांत लिहिले आहे की, राज्यकर्त्यांच्या मार्फतच हिंदुस्थानच्या राज्यकारभारांत कांहीं सुधारणा घडवून आणावयाच्या तर केवळ सनदशीर मार्गाने गेले पाहिजे. ह्या म्हणण्याचा अर्थ केवळ 'राज्यकर्त्यांच्या मार्फत व राज्यकर्त्यांच्या इच्छेनुसार' ह्या पलीकडे कांहीं होऊ शकत नाही. ना. गोखले यांनी दिलेले राष्ट्रीय सभेचे अंतिम साध्य व तो हेतु तडीस नेण्याकरितां त्यांनी दाखविलेला मार्ग ही नीट तपासून घेतली म्हणजे दादाभाई नवरोजी ह्यांचे स्वराज्याला धाव्या-घर बसवावे लागतें; व विनंति करून, अर्जी करून, भीक मागून राज्यकर्त्यां-मार्फत करून घ्यावयाच्या सुधारणेशिवाय हिंदुस्थानांत सनदशीर राज्यपद्धत सुरू करण्याची हांव सोडून द्यावी लागेल. ना. गोखले यांच्या व्यवस्थेस कबूल व्हा, असें नॅशनलिस्ट पक्षाला सांगणें म्हणजे तापी नदीत जीव द्यावयास सांगण्यासारखेच होतें ! कलकत्त्यास पास झालेल्या वरील चार ठरावांस सोडून

देण्यास नॅशनॅलिस्ट पक्षास सांगणें म्हणजे आत्महत्या करण्याचा उपदेश राष्ट्रीय पक्षास करण्यासारखें होतें ! मवाळ पक्षाकडून कांहीं विशेष सवलती मागण्याचा राष्ट्रीय पक्षाचा हेतु नव्हता. पण या मसुद्यानें राष्ट्रीय सभेला तंगडी ओढून मार्गे ढकलण्याचा सर मेथा व ना. गोखले यांचा स्पष्ट उद्योग होता, असें सिद्ध होत होतें; इतकेंच नव्हे तर या रचनेंतील पुढील कलमें अशा स्वरूपाचीं आहेत कीं, मार्गे ओढलेल्या राष्ट्रीय सभेनें पुढें कधींकाळींहि डोकें काढूं नये. जे लोक वरील तत्त्वे कबूल करणार नाहीत, त्यांनीं राष्ट्रीय सभेच्या प्रांतिक कमिट्यांत असूं नये, त्यांनीं जिल्हा कमिटींत बसूं नये व जिल्हा कमिटीशिवाय इतर कोणीहि राष्ट्रीय सभेस प्रतिनिधी निवडून देऊं नये. असें या मसुद्यांत ना. गोखले यांनीं ठरविलें होतें ! ज्या सूत्रधारांचें म्हणणें हा मसुदा पास व्हावा असें होतें, ते सूत्रधार स्वदेशी, बहिष्कार, राष्ट्रीय शिक्षण व स्वराज्य या ठरावांना अनुकूल होते असें म्हणणें म्हणजे स्वतःच स्वतःच्या मतांशीं विरुद्ध वागण्यास ते तयार होते असें म्हणण्यासारखें वेडेपणाचें होय. ना. गोखले यांच्या रचनेचा मसुदा राष्ट्रीय सभेच्या स्वराज्याच्या ठरावाविरुद्ध होता, इतकेंच नव्हे तर राष्ट्रीय सभेतून

नव्या पक्षाची हकालपट्टी

करण्याकरितां पुढें आणलेला होता हें उघड आहे. सुरतेच्या राष्ट्रीय सभेंत कलकत्याच्या राष्ट्रीय सभेंतील वरील चार ठरावांस शब्दशः चिकटून रहाण्याचा राष्ट्रीय पक्षानें जर निश्चय केला नसता व ना. गोखले यांचा रचनेचा ठराव जर पास होऊं दिला असता, तर राष्ट्रीय पक्षानें स्वतःच्याच हातानें स्वतःचीच मुंडी मुरगळल्यासारखें झालें असतें, वरील ठरावानें

जगावें का मरावें

अशा प्रकारची स्थिति मवाळांनीं राष्ट्रीय पक्षाची केलेली होती, वरील चार

ठराव नाहीत व ना. गोखले यांचा रचनेचा मसुदा आहे, असें झालें असतें तर नॅशनॅलिस्ट पक्ष मेल्यासारखाच झाला असता. राष्ट्रीयसभेचें पाऊल पुढें टाकण्याचा नॅशनॅलिस्ट पक्षाचा इरादा नव्हता; स्वतः मान्यतेनें जिवंत कसें रहावें एवढ्यापुरतीच त्यांची खटपट चालली होती. वनवासांतून परत आल्यावर पूर्वीचें वैभव नाही तर नाही, पण निदान नुसतें मान्यतेनें चार चौघांत जिवंत रहातां यावें म्हणून पांडवांनीं केवळ पांच गांवांवर समाधान मानून घेऊन आम्हांस तुझ्याच राज्यांत

जिवंत रहाण्याची सोय

कर, म्हणून जशी अखेरची विनंति दुर्योधनाला केली, त्याप्रमाणें दादाभाई नवरोजींनीं पास केलेले चार ठराव तेवढे तरी देऊन राष्ट्रीय सभेंत आम्हाला जिवंत ठेवा, मग पाहिजे त्यास राष्ट्रीय सभेच्या गादीवर बसवून पाहिजे तशी राष्ट्रीय सभेची सूत्रें चालवा, अशी अखेरची विनंति करण्याचें नॅशनॅलिस्ट पक्षानें ठरविलें. या निर्वाणीच्या विनंतीलाहि मवाळ पक्षाच्या अध्वर्यूंनीं मान न दिल्यास अध्यक्षाच्या निवडणुकीस प्रतिकूल मत देण्याचा नॅशनॅलिस्ट पक्षानें ठराव केला. ज्यांना नॅशनॅलिस्ट पक्षाचा ठराव पसंत असेल व त्याप्रमाणें राष्ट्रीय सभेंत वागण्यास जे तयार असतील त्यांनींच केवळ बुधवारीं सायंकाळीं भरणाऱ्या नॅशनॅलिस्ट कॉन्फरन्सच्या तिसऱ्या बैठकीस यावें असें ठरवून मंडळी सभास्थानांत। बाहेर पडली. गोखल्याचे सर्व्हेट व त्यांच्यासारखी इतर मंडळी सभेंत येऊन बसल्यामुळें आपल्या पक्षाची बरोबर संख्या किती आहे हें समजणें कठीण पडलें; म्हणून वरील प्रकारचा उपाय पास करावा लागला. दोन प्रहराची बैठक संपून सायंकाळचे बैठकीस सुरवात होण्यापूर्वी

लाला लजपतराय मध्यस्थ

होऊन दोन्ही पक्षांत समेट होणार, अशीं चिन्हें दिसूं लागलीं. कारण याच

वेळेला लाला लजपतराय नॅशनॅलिस्ट कॅंपमध्ये आले होते; व नॅशनॅलिस्ट पुढारी आणि लालाजी यांचे मध्यस्थीसंबंधानेच बरेच बोलणे झाले होते. अध्यक्षासंबंधाचा आग्रह सोडून दिल्यास पूर्वीचे चार ठराव कायम ठेवण्याविषयी आपण मध्यस्थी करून यश मिळवू, अशी लालाजींची समजूत होती. गेल्या साली कलकत्त्यास दादाभाई नवरोजी यांचे जसे थाटाचे स्वगत झाले त्याचप्रमाणे यंदा सुरतकरांनी लालाजींचे स्वागत केले होते. त्यांच्या स्वागताकरितां भव्य कमानी उभारल्या होत्या; चोहोंकडे तोरणे व निशाणे लाविली होती; नरनारींनीं रस्ते, खिडक्या व सज्जे गच्च भरून गेले होते आणि त्यांच्यावर फुलांचा व माळांचा एकसारखा वर्षाव होत होता; त्यांच्या गाडीचे घोडे सोडून स्वयंसेवकांनीं त्यांची गाडी ओढून नेली. सदर प्रसंगीं ना. गोखले यांना लालाजींनीं आपल्या गाडीत घेतले होते, पण गाडी निघावयाच्या वेळीं व मध्ये ना. गोखले यांनीं लालाजींबरोबर मिरवूं नये, असे लोकांनीं स्पष्ट उद्गार काढल्यामुळे लाला लजपतराय यांना एकट्यांनाच सुरतकरांच्या स्वागताचा स्वीकार करित आपल्या कॅंपकडे जावे लागले ! डॉ. राश बिहारी घोष यांची मिरवणूक लालाजींच्या मिरवणुकीपुढे अगदीं फिकी पडली. सुरतच्या प्रांतिक सभेच्या वेळीं सर भालचंद्र यांना सर मेथा यांच्या स्वागताने जसे ग्रासून टाकिले होते त्याप्रमाणे डॉ. घोष लालाजींपुढे कलाहीन व मागासल्यासारखे दिसले. सुरतकरांना अशा रीतीने प्रिय झालेला मनुष्य मध्यस्थी करण्यास तयार झालेला पाहून आपल्या

प्राणावरचे संकट

टळले, असे नॅशनॅलिस्ट पक्षाला वाटून बराच आनंद झाला. कलकत्त्याच्या राष्ट्रीय सभेंतील चारहि विषय घेणार अहेत अशी बातमी लालाजींनी रा. टिळक यांना दिली. मंगळवार सायंकाळीं व बुधवार दोनप्रहरीं नॅशनॅलिस्ट कान्फरन्समध्ये कोणते ठराव पास झाले व ना. गोखले यांचा राष्ट्रीय

सभेच्या रचनेचा मसुदा वरील चार ठरावांचे विरुद्ध कसा आहे हे रा. टिळक यांनीं लालाजींच्या कानावर घातलें. नॅशनॅलिस्ट पक्षाच्या पुढाऱ्यांनीं राष्ट्रीय सभेच्या सूत्रधारांना भेटून एकमेकांनीं एकमेकांच्या शंका दूर कराव्या, म्हणजे दोन्ही पक्षांत समेट होण्यास हरकत येणार नाही, असें या भेटींत ठरलें. लालाजींनीं या भेटीनंतर सर्व गोष्टी ना. गोखले यांना कळवावयाच्या व ना. गोखले सांगतील त्याप्रमाणें त्याच रात्री नॅशनॅलिस्ट पक्षानें नेमलेल्या कमिटीनें त्यांना भेटावयाचें, असें ठरवून लालाजी स्वस्थानाप्रत परत गेले. लालाजी परत गेल्यानंतर नॅशनॅलिस्ट पक्षाच्या बैठकीस पुनः सुरवात झाली. गाळलेले विषय घेण्याकडे विरुद्ध पक्षाचा कल आहे, व मध्यस्थामार्फत समेट होण्याचा रंग आहे, असें मंडळीला रा. टिळक यांनीं सांगितलें. त्यानंतर कलकत्त्याच्या सभेंतील चार ठराव घेण्याचें आश्वासन मिळाल्यास अध्यक्षा-संबंधाचा वाद सोडून देण्याचें कबूल करण्याची परवानगी पुढाऱ्यांना देण्यांत आली व वरील चार ठरावांत थोडकासा फेरबदल करण्याचा विरुद्ध पक्षानें जर हद्द धरला व तो फेरबदल नॅशनॅलिस्ट पक्षास प्राणघातक जर नसला तर तो मान्य करण्याचीहि परवानगी नॅशनॅलिस्ट कमिटीला देण्यांत आली. कमिटीचे अधिकार अशा रीतीनें नमूद करण्यांत आल्यानंतर बंगाल-तर्फें बाबू अरविंद घोष, मुंबईतर्फें रा. टिळक, पंजाबतर्फें डॉ. मुकर्जी, नागपूरतर्फें डॉ. मुंजे, मद्रासतर्फें मि. चिदंबरम् पिल्ले, वऱ्हाडतर्फें रा. खापर्डे व युक्त प्रांतातर्फें मि. सेन यांची कमिटी नेमण्यांत आली. या कमिटीनें वरील अधिकाराप्रमाणें विरुद्ध पक्षाशीं समेट करावा, व समेट झाल्यास अध्यक्षाच्या निवडणुकीच्या वेळीं नॅशनॅलिस्ट पक्षानें विरुद्ध मतें देण्याचें कारण नाही, असें ठरविण्यांत आलें. अशा रीतीनें नॅशनॅलिस्ट कान्फरन्सचें दुसऱ्या दिवशींचें काम संपून सभासद आपल्या विऱ्हाडाकडे गेले. दोन पक्षांमध्ये वरील तत्त्वावर समेट घडवून आणण्याच्या बुद्धीनें कलकत्त्याहून निघालेले अमृत

बझार पत्रिकेचे वयोवृद्ध संपादक बाबू मोतिलाल घोष हेहि सुरतेस पोहोंचून नॅशनॅलिस्ट कॅंपमध्ये रहावयास आले. मुंबईचे कांहीं गृहस्थ मध्यस्थीच्या उद्योगांत होते; लाला लजपतराय व बाबू मोतिलाल घोष यांनी मध्यस्थीचें काम अंगिकारल्यामुळें समेट हां हां म्हणता घडून येईल, असें वाटून नॅशनॅलिस्ट पक्ष त्या रात्री आनंदांत होता. लाला लजपतराय यांनी नॅशनॅलिस्ट पक्षाचा निरोप ना. गोखले यांजकडे नेलाच होता. त्यांजकडून उत्तर रात्री जरी आलें नाहीं तरी गुरुवार सकाळपर्यंत येईल असें वाटलें होतें. बंगाली पत्रांत बाबू सुरेंद्रनाथ बनर्जी यांनी राष्ट्रीय सभेची पिछेहाट होऊं देतां कामा नये, असें जाहीर केलेलें असल्यामुळें त्यांचाहि मध्यस्थाप्रमाणें उपयोग करून घेण्याकरितां बाबू मोतिलाल घोष व कमिटीचे सभासद गुरुवारी सकाळीं त्यांजकडे गेले.

सुरेंद्रबाबूंची भेट

वेतल्यानंतर राष्ट्रीय पक्षाचें म्हणणें त्यांजपुढें मांडण्यांत आलें, व बंगालच्या या वृद्ध भीष्मानें नॅशनॅलिस्ट पक्षाच्या म्हणण्यास आपली संमति दिली. परंतु सुरतच्या राष्ट्रीय सभेच्या सूत्रधारांच्यातर्फें आपणास आश्वासन देतां येत नाहीं—तेव्हां तुम्ही रिसेशन कमिटीचे चेअरमन मि. माळवी यांना भेटा, असें सांगून बाबू सुरेंद्र यांनी त्यांजकडे बोट दाखविलें. ना. गोखले यांजकडे जाऊन मध्यस्थी करण्याचें काम लाला लजपतराय यांनी पत्करलेंच होतें. ना. गोखले यांनी आदल्या दिवशीं रात्री राष्ट्रीय सभेच्या कॅंपांतील प्रतिनिधींना असें व्याख्यान दिलें होतें कीं, त्यांच्याविषयीं केसरीनें उगीच खोट्यानाट्या गोष्टी प्रसिद्ध केल्या असून राष्ट्रीय सभेचे प्रतिनिधि त्यांच्याप्रमाणें वागण्यास व मते देण्यास जर तयार झाले नाहींत तर एका पंधरा दिवसांचे आंत दंडुकेशाही गाजविण्यास सरकार चुकणार नाहीं. ना. गोखले यांच्या या धमकावणीचा त्यांना पाहिजे होता तसा परिणाम प्रतिनिधींच्या

मनावर झाला नाही; कारण मि. अली महंमद भीमजी यांनी ना. गोखले यांचा पुढारीपणा कबूल करून त्यांजवर पूर्ण विश्वास ठाकण्याचा ठराव पुढे आणला असता तो पसार झाला नाही ! समेट घडवून आणण्यापेक्षा तंटा करण्याच्या तयारीत ना. गोखले यांनी बुधवारची रात्र घालविली, असे वरील हक्किकतीवरून वाचकांचे ध्यानांत येईल. सुरेंद्रबाबूंची भेट घेतल्यानंतर रिसेशन कमिटीचे चेअरमन मि. माळवी यांना भेटण्याचा कमिटीतील लोकांनी प्रयत्न केला. पण देवपूजेच्या व जपजाप्याच्या सवयीवर त्यांनी भेटण्याचे नाकारले ! ना. गोखले यांचीहि गांठ पडली नाही. लाला लजपतराय यांचीहि भेट झाली नाही. दोन प्रहरी राष्ट्रीय सभा भरण्याचे सुमारास लालाजींची गांठ पडली. त्यांनी असे सांगितले की, ना. गोखले यांजकडे त्यांनी नॅशनलिस्ट पक्षाची हकीकत कळविली; पण त्यांजकडून कांहीच उत्तर न आल्यामुळे लालाजींनाहि कमिटीला अर्थात् कांहीच निरोप कळविता आला नाही. समेट करण्याची मवाळ पक्षाची बुद्धि दिसत नाही, असाहि आपला अभिप्राय यावेळी त्यांनी कमिटीपाशी सांगितला. सर मेथा, ना. गोखले वगैरे मंडळी बहिष्काराच्या ठरावासंबंधाने समेट करण्यास तयार नव्हतीच व बहिष्काराचा ठराव कबूल करून समेट करण्यापेक्षा राष्ट्रीय सभा मोडून एकीची बेकी होऊन दुही माजलेली पत्करली असा

सर मेथा यांचा हट्ट

होता. डॉ. राशबिहारी घोष यांनाहि बेकीच पाहिजे होती. राष्ट्रीय पक्षाशी समेट करून सरकारच्या अवकृपेस पात्र होण्यापेक्षा राष्ट्रीय पक्षास लाथाडून देण्यास ना. गोखले तयार होते. ह्याची गांठ घे, त्याला भेट, अशा रीतीने मवाळ पक्षाच्या पुढाऱ्यांच्या दारोदार नॅशनलिस्ट कमिटी फिरत असता त्यांच्याकडे हुंकूनहि न बघण्याइतका दोनबोटाचे अंतरावर स्वर्ग मवाळपक्षाच्या पुढाऱ्यांना उरला होता ! अशा स्थितीत नॅशनलिस्ट कमिटीने मि. माळवी यांची

गांठ घेण्याचा शेवटचा प्रयत्न अध्यक्षांच्या तंबूशेजारीं केला. मंडपांत काय होईल तें होईल, समेटाची बात अगाऊ कुछ नाही, अशा रीतीने वागण्याचा विरुद्ध पक्षाचा संकल्प असल्याबद्दल कमिटीस समजलें होतें—दुर्योधनानें पांडवांना अखेरीस, यावद्धि तीक्ष्णया सूच्या विध्येदग्रेण केशव । तावदपरित्याज्यं भूमेर्नः पांडवान् प्रति ॥ या श्लोकांत वर्णिल्याप्रमाणें सुईच्या अग्रावर राहाण्या-इतकीहि भूमि देणार नाहीं म्हणून निक्षून सांगितलें, त्या प्रकारचीच वरील प्रकारची सूचना होती. पण आपणावर बोल येऊं नये म्हणून रा. टिळक यांनीं मि. माळवी यांची गांठ घेण्याचा शेवटचा प्रयत्न केला. या वेळीं उद्दामपणाचें असें उत्तर आलें कीं, अध्यक्षसहिद्यांची स्वारी मंडपाकडे जावयास आतां इतक्यांत निघणार असल्यामुळें तुमच्याशीं बोलण्यास बिलकूल फुरसत नाहीं ! हें उत्तर मिळाल्यावर कमिटींतील लोक नॅशनॅलिस्ट सभासदाना

समेट होत नाही

ही बातमी कळविण्याकरितां मंडपाकडे आले. सुरतच्या राष्ट्रीयसभेचा मंडप सात आठ हजार लोकांना बसण्याइतका टोलेजंग उभारला होता; बाहेरून दिसण्यांत भव्य व आंत निरनिराळ्या रंगांच्या चित्रविचित्र देखाव्यांनीं व हंड्या छुंवरांनीं सुशोभित केला होता. निम्मा भाग प्रेक्षकांसाठीं राखून ठेवला होता; निम्मा भागांत प्रतिनिधींची बसण्याची सोय केली होती. अध्यक्षांसाठीं सुंदर उच्चासन तयार केलें होतें व या उच्चासनाच्या दोनहि बाजूला रिसेप्शन कमिटींतील चार पांचशें गुजराथी व मुंबईकर सभासदांना बसण्याच्या उच्च जागा मांडल्या होत्या. खालच्या जागेमध्ये एका कडेच्या कोपऱ्यांत नागपूरच्या सभासदांची सोय केली होती, व दुसऱ्या कडेच्या कोपऱ्यांत महाराष्ट्रीयाना कोवण्यांत आलें होतें ! राष्ट्रीय पक्षाचे एकंदर प्रतिनिधि सहाशेपासून सातशेपर्यंत होते, व अध्यक्षांच्या ठरावालाहि प्रतिकूल मत देण्यास पांचशे पासून साडेपांचशें प्रतिनिधि तयार होते. स्वदेशी, बहिष्कार वगैरे ठरावांना

सर्व बंगाली अनुकूल होते व इतर प्रांतांतील सभासदांपैकीं निम्याहून अधिक लोक तरी राष्ट्रीय पक्षास मिळाले असते. मवाळ पक्षास कांहीं झालें तरी चिकटून असणारे असे पांच सहाशेंच सभासद होते. अध्यक्षच्या प्रश्ना-संबंधानें दोनहि पक्षांकडे ठाम नाहींत असे असलेले त्रयस्थ जरी मवाळ पक्षाकडे जाण्याचा संभव होता, तरी वादाच्या चार ठरावांसंबंधानें

राष्ट्रीय पक्षाचें सत्ताधिक्य

सुरतच्या राष्ट्रीय सभेंत मतेच घेण्याचा प्रसंग आला असता तर दिसल्याविना राहिलें नसतें. राष्ट्रीयपक्षानें आपली शक्ति अशारीतीनें दाखविली असल्यामुळें सर मेथा, ना. गोखले, किंवा डॉ. घोष यांच्या दुराग्रहाच्या हद्दशिवाय इतर कोणत्याहि कारणानें समेटाचें बोलणें फोल होणार नाहीं, अशी समजूत सभामंडपांत प्रतिनिधींचा जमाव पाहून राष्ट्रीय पक्षांतील प्रतिनिधींची व प्रेक्षकांची झालेली होती. आपल्या शक्तीविषयींचा प्रत्यक्ष पुरावा, आपल्या मागणीच्या न्यायीपणाविषयींची मनाची खात्री, व असें असतांनाहि धर्मराजा-प्रमाणें निव्वळ जिवंत राहण्याची परवानगी आपण मागत असल्यामुळें उत्पन्न झालेल्या या उदारतेचा साहजिक दिलदारपणा, इत्यादि शांततेचे व समाधानाचे मनोविकार या प्रसंगीं राष्ट्रीय पक्षाचे चेहऱ्यावर खेळत होते. चांगलें काम करीत आहों, सत्कृत्यांत आपण गुन्तलों आहों, या भावनेमुळें उत्पन्न झालेली प्रसन्नता अध्यक्ष येण्यापूर्वीं थोडीं मिनिटें एकदम नाहींशी झाली. नाशिकचे वकील रा. खेर यांनीं समेट होत नाहीं ही बातमी वज्राघाताप्रमाणें अकस्मात् सर्व लोकांना सांगितली व त्यामुळें प्रसन्नतेच्या ऐवजीं सर्व मंडपभर एकाएकीं

उद्देग व क्रोध

याची छटा दिसूं लागली. समेटाच्या समाधानांत गुंग असलेले लोक कड्यावरून लोटून दिल्याप्रमाणें निराशेच्या खड्ड्यांत पडले, व सर्व

समाजाच्या मताची एकदम चलबिचल झाली. दर्या शांत असतां एकाएकीं तुफान होऊन पर्वतप्राय लाटा उसळाव्या व चोहोंकडे कल्लोळ-कोलाहल-माजून दिशाभूल व्हावी त्याप्रमाणें पुढें काय करावें हें कोणासच समजेनासें झालें. इतक्यांत ना. गोखले व सर मेथा यांना पाठीशीं घेऊन

अध्यक्षांची स्वारी

सभामंडपांत येऊन थडकली. अध्यक्ष डॉ. राशबिहारी घोष यांना पहाण्या-बरोबर प्रेक्षकसमुदायांतील वादळास पुनः नवीन जोर आल्यासारखें झालें, व (Shame Shame) धिःकार, धिःकार, अशा आरोळ्यांनीं सर मेथा, ना. गोखले व डॉ. घोष यांना पहिली सलामी देण्यांत आली ! रिसेप्शन कमिटी-तील उच्चासनावरून टाळ्यांचा लटपटीत आवाज निघाला खरा, पण चोहोंबाजूंनीं आकस्मिक पाण्याचा वर्षाव झाल्यामुळें घो घो आवाज करीत सर्व सृष्टीच्या कानठळ्या बसवीत वहात जाणाऱ्या नदीच्या प्रचंड ओघापुढें लवचिक लव्हाळ्यांनीं जसें नमून जावें त्याप्रमाणें रिसेप्शन कमिटीतील सभासदांचे प्रोत्साहनपर उद्गार सात आठ हजार लोकांनीं उद्विग्नतेच्या संतापानें उच्चारलेल्या धिःकाराच्या घोषापुढें जागच्याजागीं लयास गेले. नगान्यापुढें टिमकीची दशा काय, अशा प्रकारें रिसेप्शन कमिटीची दशा होऊन गेली. धरणीकंप होतांना आपल्या पायाखालील भूमि दुभंगते आहे व आकाश आपणावर कोसळून पडतें आहे, असा प्रत्यक्ष अनुभव आला असतां मनुष्य कंपित पायांनीं, भयभीत मुद्रेनें, व शून्य दृष्टीनें जसा स्वतःचे शरीरास कोठें तरी ढकलून नेत असतो, त्याप्रमाणें अध्यक्ष व त्यांचा परिवार यांनीं अध्यक्षांचे उच्चासन गाठलें. राष्ट्रीय सभेच्या मंडपांत कधीहि न दिसणारें

लोकमताचें विराट स्वरूप

अशा रीतीनें एकाएकीं प्रकट झाल्यावर पुढील कार्यक्रम कोणासच सुचेना व

अध्यक्षांनी मंडपांत पाय ठेवला त्यावेळीं लोकांच्या मनांत ज्या मनोवृत्ति उसळल्या होत्या त्या क्षणाक्षणाला वृद्धिंगत होऊं लागल्या. रिसेप्शन कमिटीच्या चेअरमनचें भाषण केव्हां संपतें असें होऊन गेलें. मि. माळवी यांच्या भाषणाकडे कोणाचेंच लक्ष नव्हतें. कांहीं ठिकाणीं 'धिःकार' Shame असे उद्गार काढण्यापलीकडे या भाषणासंबंधानें विशेष कांहीं घडून आलें नाहीं. हें भाषण चाललें असतां लोकांनीं आपल्या मनोवृत्ति कशावशा ताब्यांत ठेवल्या होत्या. मोठ्या कष्टानें दावांत ठेवलेल्या मनोवृत्ति-त्या मनो-विकाराच्या विषयाचें प्रत्यक्ष दर्शन झालें असतां-सर्व निर्वंध तोडून दुप्पट जोरानें उसळीसरशा बाहेर येतात, असा मानसशास्त्राचा नियम आहे. या नियमाला अनुसरून दि. अंबालाल व बाबू सुरेंद्रनाथ बॅनर्जी यांनीं डॉ. राश-बिहारी घोष यांना अध्यक्ष नेमण्याचा ठराव जेव्हां पुढें मांडला त्यावेळीं लोकमताच्या निषेधाचें विराट स्वरूप अधिकच अक्रालविकाळ व भयंकर दिसूं लागलें. 'तुम्ही बोलूं नका' 'नो नो' 'शेम,' 'बोलणें चालूं द्या' 'हिस् हिस्' अशा नाना प्रकारच्या आरोळ्यांचा एवढा 'तुमुल' आवाज झाला कीं त्यानें मंडपाच्या आंतील आठहि दिशा व तीनहि लोक विदारून सोडले. ना. सुरेंद्रनाथ बॅनर्जी यांच्यासारखे अतिरथि महारथि बोलावयास उठले आहेत, लेचापेचा व गांवढळ पुढारी बोलत आहे असें नाहीं, हें सर्व लोकांना समजावें म्हणून सुरेंद्रबाबूंची वृद्ध व पूज्य मूर्ति अध्यक्षांपुढील टेबलावर खडी ठाकली. दुसरा कोणताहि प्रसंग असता तरी या मूर्तीच्या दर्शनानें खवळलेला दर्या शांत झाला असता; पण तो असा कांहीं

चमत्कारिक प्रसंग

होता कीं, 'माझे भाषण तुम्ही ऐकलेंच पाहिजे' अशा तऱ्हेची सुरेंद्रबाबूंची आरोळी त्यावेळीं दोन्ही पक्षांच्या दुर्दैवानें वाया गेली. भवितव्यतेपुढें इलाज नसतो, असें म्हणतात तें कांहीं खोटें नाहीं. राष्ट्रीयपक्ष काय किंवा मवाळ

पक्ष काय, कोणालाहि विचारलें तरी सुरेंद्रबाबूंचा असा अपमान करावा असें कोणीहि म्हणणार नाही. किंबहुना राष्ट्रीय सभेच्या मंडपांत सुरेंद्रबाबूंसारख्यांच्या भाषणाची अशी स्थिति होईल असें कोणाच्या स्वप्नींहि आलेलें नव्हतें. कविकल्पनेच्या भरारीला जितके चमत्कार दिसतात त्याहूनहि संसारांतील कित्येक गोष्टी अधिक चमत्कारिक असतात, असें काहीं वेळां अनुभवास येतें. राष्ट्रसभेच्या उच्चासनावरील टेबलावर उभे ठाकून सुरेंद्रबाबू 'माझे ऐका' 'माझे ऐका' म्हणून लोकांना विनंति करीत आहेत व बहुजनसमाज त्यांच्या भाषणाचा धिक्कार करून रुद्रस्वरूपानें 'खाली बसा' 'खाली बसा' म्हणून त्यांना बजावीत आहे ! हा देखावा राष्ट्राच्या हिताविषयीं काळजी वहाणारांना जितका खेदकारक तितकाच अपूर्व व आश्चर्यकारक होता. खवळलेला लोकसमुद्र शांत होत नाही असें पाहून काहीं काहीं रोग कालानेंच बरे होणारे असतात हें ध्यानांत घेऊन त्या दिवसाचें काम तहकूब ठेवण्यांत आलें. सभेमधून रा. टिळक व खापर्डे हे रिसेशन कमिटीच्या धिक्काराला भिऊन मध्येच उठून निघून गेले, अशी जी बातमी प्रसिद्ध केली आहे ती सर्वथैव खोटी असून सभागृह शांत झाल्यानंतर राष्ट्रीय पक्षाचे लोक मंडपांतून बाहेर पडले. सुरेंद्रबाबूंचें भाषण लोकांनीं ऐकलें नाहीं,

ही गोष्ट वाईट

झाली हें खरें ! पण या संबंधानें जसा शान्त रीतीनें व दूरवर दृष्टि ठेवून मवाळ पक्षानें विचार करावयास पाहिजे होता तसा केला नाहीं. मिदनापूरच्या प्रसंगामुळें लोक खवळले होते असें कोणी म्हणतात. नव्या पक्षाला 'देशद्रोही' म्हणून सुरेंद्रबाबूंनीं आपल्या पत्रांत शिवी दिली होती, त्या शिवीची सव्याज फेड करण्यांत आली, असा कोणी खुलासा करितात. पण झालेल्या गोष्टीचा खरा व सरळ अर्थ मवाळ पक्षानें त्या वेळीं आपल्या मनाशीं केला नाहीं, हें देशाचें दुर्भाग्य होय. मवाळ ज्याप्रमाणें मानतात त्याप्रमाणें राष्ट्रीय पक्ष

शक्तिहीन नसतांना व राष्ट्रीय पक्षाच्या बाजूला न्याय व धर्म हीं पूर्णपणे असतांना, केवळ अधिकारी वर्गाच्या सावलींतील आपण आहो! या घमेडीवर समेट करण्याकरितां नुसतें बोलण्याच्याहि लायकीचा हा प्रश्न नाही, असा ज्या उर्मटांनीं धिक्कारून राष्ट्रीय प्रश्नाचा अपमान केला त्यांच्या माथीं सुरेन्द्र-नाथांच्या ह्या गर्हणीय अपमानाचें खापर फोडिलें पाहिजे. श्रीकृष्ण कौरवांच्या सभेंत शिष्टाईस गेले असतां त्यांच्याशीं शिष्टाईचें भाषण न करितां त्यांनाच जागच्या जागीं चतुर्भुज करण्याचा हलकट कौरवांनीं पुंडावा केल्यामुळें भगवानाला खरोखर चतुर्भुज काय पण सहस्रभुज होऊन विराट स्वरूप दाखवावें लागलें ! समेटाचीं बोलणीं अपमानस्पद पद्धतीनें फेटाळून देण्यांत आलीं व सभागृहांत कोणत्याना कोणत्या तरी शुष्क नियमाच्या कोटाचें लोक-मतासभोंवतीं बंधन बांधून आपलाच दुराग्रही हेका, अन्यायी पक्ष हद्दानें चालविणार आहे असें समजलें, तेव्हां न्यायी व तेजस्वी मनांत साहजिकपणें निराशा उत्पन्न झाली. ह्या निराशेच्या चिडेचें द्योतक लोकमताची सदर क्षुब्धता होय. सुरेन्द्रबाबूंचा बुद्ध्या अपमान करण्याचा कोणाचाच हेतु नव्हता. हा अपमान आपल्या हातून चुकून झाला असें समजल्यावर मवाळाइतकेच राष्ट्रीय-पक्षाला वाईट वाटलें. पण राष्ट्रीय सभेच्या मंडपांत समाधिस्थ योग्याची शांतता नॅशनलिस्ट प्रतिनिधींनीं व प्रेक्षकांनीं दाखविली नाहीं म्हणून नांविं ठेवणारांनीं, सर मेथा-गोखले यांच्यासारख्या दुर्योधनांनीं आपला दुराग्रहाचा हेका चालविण्यासाठीं व सुईच्या अग्रावरहि राहण्याइतकी भूमि न देऊन सत्पक्षाचा नायनाट करण्यासाठीं भरमंडपांत राष्ट्रीय सभेवर बलात्कार करून तिचे केस आपल्या एका मुठींत व तिचा पदर आपल्या हातांत खेचून धरण्याचा कसा अरेरावी अड्डाहास केला, याकडे लक्ष द्यावयास नको काय ? दुःशासनानें भरसभेंत द्रौपदीचे ओढलेले केस व पदर हीं ज्याप्रमाणें दोन्ही दलें रणसंग्रामाशिवाय इतर प्रसंगीं एकत्र न होण्यास कारणीभूत झालीं त्याचप्रमाणें सर मेथा व ना. गोखले यांचें वर्तन राष्ट्रीय सभेंत

अत्यंत खेदजनक दुही

उत्पन्न करण्यास कारणीभूत झाले. झाला प्रकार हा वाईट तर खराच, पण मवाळ सूत्रधारांच्या उद्दामपणामुळे अपरिहार्य होता. भीष्मद्रोणांशीं युद्ध करण्यास त्यांचेच नातू पणतू व त्यांचेच शिष्य तयार होतील हें भविष्य जसे कौरव-पांडवांच्या लहानपणीं कोणासहि वर्तवून ठेवतां आले नसतें, त्याचप्रमाणें राष्ट्रीयपक्षास ज्या सुरेन्द्रबाबूंनीं वाढविलें तोच राष्ट्रीयपक्ष त्या सुरेन्द्रबाबूंच्या विरुद्ध अशारीतीनें जाण्यास सज्ज होईल असें कोणासहि एक वर्षापूर्वीं सांगतां आले नसतें. कालाचा अपरिहार्य ओघ म्हणतात तो हाच. सुरेन्द्रांच्या स्वेच्छेनें ही गोष्ट घडून आली नाही, राष्ट्रीय पक्षाच्या स्वेच्छेनेंही ही गोष्ट घडून आली नाही; पण परेच्छेनें मवाळ पक्षाच्या दुराग्रहानें ही गोष्ट घडवून आणली-असो. त्या दिवशींच्या कामाचा अशारीतीनें

शोचनीय विरस

झाल्यावर पुढें काय करावयाचें, या उद्योगास दोन्ही पक्ष लागले. लगेच नॅशनॅलिस्ट पक्षाची परिषद भरविण्यांत आली. व्यक्तीव्यक्तींच्या दृष्टीनें झाली ती गोष्ट वाईट झाली, इतकेंच नव्हे तर नॅशनॅलिस्ट पक्षाच्या सामर्थ्याच्या दृष्टीनें ती गोष्ट वाईट झाली; कारण त्यामुळे असल्या अश्रुत व अपूर्व गोष्टीचें बरोबर समालोचन करण्यास असमर्थ असलेले अनुयायी व मित्र विकारवश होऊन जे आज मित्र आहेत किंवा मित्र होण्याचा संभव आहे ते ऐन प्रसंगीं शत्रु झाल्यावांचून रहावयाचे नाहींत, असें रा. टिळक यांनीं शांतपणें लोकांना समजावून सांगितलें; व आदल्या दिवशींच्या कमिटीला समेटाचें घोलणें लावण्यास पूर्वींचेच अधिकार देऊन, विरुद्ध पक्षाचीं कितीहि कर्णकटू भाषणें झालीं तरी तीं विवेकानें ऐकून घेण्याचें आत्मसंयमन करण्यास नॅशनॅलिस्ट पक्ष प्रसंगावर नजर देऊन, केवळ

राष्ट्रीय सभेचें हित

साधण्याकरितां तयार झाला. आदल्या दिवशींच्या मध्यस्थांनीं पुनः खटपट

केली. त्याशिवाय गुजराथी लोकांत विशेष वजन असलेले प्रो. गज्जर व मुंबईतील स्पिशी बँकेचे चालक मि. चुनीलाल सरैय्या यांनी राष्ट्रीय पक्षाचें म्हणणें नीट समजावून घेऊन त्याप्रमाणें समेट करण्याचा स्वतःच्या प्रेरणेंने प्रयत्न केला. या मध्यस्थांना असें वाटत होतें कीं, दोन्ही पक्षांचे पुढारी जर एका जागीं गोळा करतां आले तर समेट होण्यास अडचण पडणार नाही. कलकत्त्यास होती ती स्थिति कायम ठेवा, म्हणजे आम्हीं आहोंत असेच आम्हांस जिवन्त ठेवा, यापलीकडे विचारा राष्ट्रीय पक्ष कांहीं एक मागत नव्हता. पण मुंबईच्या टाईम्समध्ये कबूल करण्यांत आल्याप्रमाणें एकीची वेकी करून दुही माजविण्यास डॉ. राशबिहारी घोस व सर मेथा हे उत्सुक झालेले होते व एका राष्ट्रीय सभेचे

दोन तुकडे

झाल्यानें राष्ट्रीय पक्ष लोकांमध्ये कःपदार्थ होऊन आपोआप नामशेष होईल, या दुयोधनी आनंदांत मेथा, गोखले आणि को. निमग्न झाले होते, हे मध्यस्थास त्यावेळीं उमजलें नाहीं. अमक्या तमक्या ठिकाणीं, अमक्या तमक्या वेळीं दोन्ही पक्षांतील पुढाऱ्यांची भेट घालून देतो तेव्हां तुम्हीं त्या ठिकाणीं याल किंवा नाहीं ? म्हणून मध्यस्थांनीं येऊन नॅशनलिस्ट कॉन्फरन्सच्या कमिटीस विचारावें, व रात्रीं अपरात्रीं सांगाल त्यावेळीं आम्हीं येण्यास एका प्रायावर तयार आहों व समेट करण्यास उत्सुक आहों, म्हणून रा. टिळक यांनीं सांगावें असा एकसारखा प्रकार चालला होता. लाल लजपतराय झाले, गज्जर झाले, चुनीलाल झाले, विदूर झाले, श्रीकृष्ण झाले, कोणाचेच हातून शिष्टाईचें काम रेतेना. कारण

भाऊबंदकीचें पुरें भांडण

अखेरपर्यंत भांडून वेगळें सरण्याचें कंकण हातीं बांधून सर मेथा आणि गोखले तापी नदीच्या कांठीं आसन घालून बसले होते ! हें भांडणाचें आसन

ते सोडीनात. हा कृष्ण मध्यस्थीस आला आहे खरा, पण हाच आंतून सूत्रें हालवून राष्ट्रीय पक्षाची उठावणी करतो, अशा वाटाण्याच्या अक्षता राष्ट्रीय सभेतील कांहीं वृद्ध व लोकप्रिय मध्यस्थांच्या शिष्टाईला लावण्यांत आल्या; राजकीय प्रश्न रसायनशास्त्राच्या विद्वत्तेनें सोडविण्याची कांहीं मध्यस्थ हांव घरितात म्हणून त्यांची टर करण्यांत आली; व बँकांतील आणि सराफ कट्यावरील द्रव्यांच्या व नगदीच्या हालचाली समजत असल्या तरी राजकीय प्रश्न समजण्याची त्यांची योग्यता नाही, असें कांहींना तोंडावर वजावण्यांत आले ! सर मेथा व ना. गोखले यांच्या राष्ट्रीय सभेला मार्गे हटविण्याच्या दुराग्रहापुढें लाल लजपतराय यांचा स्वार्थत्याग व लोकप्रियता निरूपयोगी ठरली; अमृतबझार पत्रिकेच्या मोतीबाबूचा अनुभव व चाणाक्षपणा निरर्थक झाला; प्रो. गज्जर यांची विद्वत्ता असून नसल्यासारखी झाली; व मुंबईच्या श्रीमंत पेढीवाल्यांत मि. चुनीलाल सरैया यांचे असलेलें विशेष वजन या कामीं पाचोळयाप्रमाणें हलकें ठरलें ! गुरुवारी रात्री व शुक्रवारी सकाळीं, राष्ट्रीय सभेतील आप्तेष्टांना निदान कांहीं काळपर्यंत रामराम ठोकण्याचा प्रसंग येणार म्हणून नॅशनलिस्ट पक्ष शोकाकुल झाला होता. ज्या लोकांचें कल्याण व्हावें म्हणून राष्ट्रीय पक्षाचा एवढा उद्योग, जे लोक आमचे सोयरेधायरे होते, ज्या लोकांत राष्ट्रीय पक्षाच्या विवक्षित छळाच्या प्रसंगीं उपयोगी पडलेले कट्टे मित्र होते, तेच लोक दुराग्रहाच्या अशा दुर्भेद्य आसनावर उभे राहून सामना देण्यास तयार झालेले पाहिल्यावर कुरुक्षेत्राचे युद्धाचे प्रारंभीं धनंजयाची जशी स्थिति झाली होती तशी राष्ट्रीय पक्षाची स्थिति गुरुवार सायंकाळ, गुरुवार रात्र व शुक्रवार सकाळ या वेळेला झाली. 'अपरिहार्य अर्थाचे' प्रसंगीं शोक करणें उचित नव्हे, तर आपणाला न रुचणारें कर्म असलें तरी देशहिताकडे लक्ष देऊन तें आचरिलेंच पाहिजे, या भगवद्गीतेतील उपदेशाकडे लक्ष देऊन नॅशनलिस्ट पक्ष आपल्या पुढील कामास लागला. दुसऱ्या दिवसाकरितां

मवाळ पक्षाची तयारी

जारीनें चालली होती. राष्ट्रीय सभेच्या स्वयंसेवकांपैकीं जे शे दीडशे स्वयं-सेवक नॅशनलिस्ट पक्षाविषयीं सहानुभूति दाखविणारे होते त्यांना गुरुवारीं रात्रीं रजा देण्यांत आली, व त्यांचे जागी इतर जो-हुकमांची भरती करण्यांत आली. येवढ्यावरच भागलें नाहीं, तर दोन तीनशें खलाशी व गावांतील गुंडे यांना पैसे देऊन राष्ट्रीय पक्षास चोपून काढण्यासाठीं नोकरीस ठेवण्यांत आले. सुरतेच्या रिसेश्न कमिटीतील गुजराथी लोकांना चेंब येऊन रा. टिळक यांना खाऊं किं गिळूं असें त्यांना व्हावें म्हणून विपर्यास केलेल्या विचारांची मदिरा त्यांना पाजण्यांत आली. रा. टिळक गुजराथ्यांना नपुंसक म्हणतात; शिवाजीनें दोन वेळां सुरत लुटल्यावर तिसऱ्यांदा आणखी येईन असें म्हणून वचन दिलें होतें, त्या वचनाप्रमाणें तिसऱ्यांदा शिवाजीस सुरतेस येतां आलें नाहीं; पण आतां शिवाजीच्याऐवजीं टिळक सुरतेस येऊन गुजराथ्यांचें नाक, कान कापणार आहेत; तेव्हां गुजराथ्यांनीं उठून आपण नपुंसक नाहीं असें दाखवावें; अशी रिसेश्न कमिटीची उठावणी करण्यांत आली होती. राष्ट्रीय पक्ष शांतचित्त व समेट करण्यास पूर्वीप्रमाणेंच उत्सुक होता; व गांवांतील गुंडांना दारू पाजून व पैसे देऊन बंगाल, मद्रास, नागपूर, मुंबई, वन्हाड येथील नॅशनलिस्ट पक्षांतील प्रतिनिधींचीं डोकीं फोडावयास पर्यायानें तरी मान्यता देणारी मेथा-गोखले वगैरे मंडळी वितेक-भ्रष्ट होऊन आपल्या देशबांधवांचे सहस्र मार्गांनीं नुकसान करण्यास तयार झाली होती. शुक्रवारीं दोन प्रहरीं एक वाजतां

राष्ट्रीय सभेस पुन्हां सुरवात

होण्याच्या अगोदर महाराष्ट्रांतील प्रतिनिधींच्या उजव्या बाजूस व मागच्या बाजूस खलाशी गुंडांना हातांत काढ्या घेऊन रांगेनें उभे करण्यांत आलें. ना. गोखले व सर मेथा यांच्या या उसऱ्या व विकत आणलेल्या बळाचें हें

प्रदर्शन कोगत्या हेतूनें करण्यांत आलें होतें, हें महाराष्ट्रांतील प्रतिनिधींच्या तेव्हांच ध्यानांत आलें; व गांवांतील दारूबाज गुंडांना राष्ट्रीय सभेच्या प्रतिनिधींवर सोडण्याइतका हलकटपणा करूं नका अशी त्यांनीं गुजराथ्यांना विनंती केली, तेव्हां तेवढ्या वेळापुर्ते सदर गुंड बाहेर नेण्यांत आले. इतक्यांत अध्यक्ष मंडपांत येऊन दाखल झाले. व्हालंटियर्स व आपल्या वतीचे लोक प्रबळ पक्षांनें मुद्दाम म्हणून ठिकठिकाणीं ठेवले होते. रिसेप्शन कमिटी व हे मुद्दाम म्हणून पसरवून ठेवलेले लोक यांनीं टाळ्यांचा लहानसा गजर करून अध्यक्षीय स्वागत केलें. मध्यस्थांच्या शिष्टाईनें समेट न झाल्यास दोन्ही पक्षांतील पुढाऱ्यांनीं कमिटी नेमून या कमिटींत समेटाची वाटाघाट होईपर्यंत अध्यक्ष निवडण्याचें काम लांबणीवर टाकावें, अशी अध्यक्षांच्या निवडणुकीच्या सूचनेला उपसूचना आणण्याचें नॅशनलिस्ट पक्षांनें ठरविलें होतें. त्याप्रमाणें डॉ. राशबिहारी घोष मंडपांत यावयाचे वेळीं दरवाजांतच रा. टिळक यांच्याकडून रिसेप्शन कमिटीचे चेअरमन मि. माळवी यांच्या हातांत वरील उपसूचनेचें पत्र देण्यांत आलें. अध्यक्षांच्या सूचनेस बाबू सुरेंद्रनाथ यांनीं अनुमोदन दिल्यावर, अध्यक्षांच्या निवडणुकीसंबंधानें मला बोलावयाचें आहे, व या कामीं मी सुचविणार असलेल्या विशिष्ट योजनेप्रमाणें सभेचें काम चालावें म्हणून त्यावेळेपर्यंत काम तहकूब ठेवण्याची मी विनंती करणार आहे, तेव्हां मला बोलण्यास परवानगी द्यावी, अशी विनंती रा. टिळक यांनीं केली होती. अध्यक्षांच्या ठरावास अनुमोदन देण्याचें सुरेंद्रनाथ बाबूंचें भाषण या दिवशीं लोक एकाग्रचित्तानें व शांततेनें ऐकत होते. हें भाषण चाललें असतांना रा. टिळकांच्या प्रश्नाला उत्तर द्या म्हणून लेखी विनंती करण्यांत आली, पण कांहीं उपयोग झाला नाहीं. एक दोन गृहस्थांकडून तोंडीं विचारण्यांत आलें होतें तरी उत्तर येईना. तेव्हां सुरेंद्रबाबूंचें भाषण संपल्याबरोबर रा. टिळक आपली उपसूचना पुढें आणण्या-

करितां उच्चासनावर चढून जाऊं लागले. एका गृहस्थानें त्यांना हरकत केली, पण त्या हरकतीस न जुमानतां रा. टिळक उच्चासनावर गेले व मि. माळवी यांजपाशीं बोलण्याची परवानगी मागूं लागले. त्यावेळीं रा. टिळक यांना असें सांगण्यांत आलें कीं, अध्यक्षोंच्या ठरावाला तिसऱ्या गृहस्थाकडून पाठिंबा मिळून अध्यक्ष निवडण्याचें काम पुरे होऊनहि गेलें. आतां तुम्हीं कसचे बोलणार ! दरसाल अध्यक्ष निवडण्याचा ठराव सभेच्या संमतीकरितां पुढें मांडण्यांत येतो; इतकेंच नव्हे तर मद्रासच्या राष्ट्रीय सभेच्या वेळीं न्या. बद्रुद्दीन तैयबजी यांची निवड होण्याच्या प्रसंगीं त्यावेळचे रिसेशन कमिटीचे अध्यक्ष सर टी. माधवराव यांनीं कोणाला उपसूचना आणावयाची आहे काय, असें प्रतिनिधींना निश्चून विचारलें होतें. मि. माळवी यांनीं अध्यक्षांचा ठराव सभेपुढें मांडला नाही, इतकेंच नव्हे तर रा. टिळक यांना बोलण्यास

बेकायदा मनाई

केली. डॉ. राशबिहारी घोष हे यावेळीं अध्यक्षांच्या खुर्चीवर नव्हते. रा. टिळक वर जाऊन उभे राहिले त्या वेळीं अध्यक्षांची खुर्ची रिकामी होती व इंदुप्रकाशच्या बातमीदाराला असा भास झाला कीं ही रिकामी खुर्ची रा. टिळक यांनीं आपल्या ताब्यांत घेतली. यावरून रा. टिळक वर गेले त्यावेळीं अध्यक्षांची पद्धतशीर निवडणूक झाली नव्हती हेंच सिद्ध होतें. रा. टिळक यांनीं बोलण्यास सुरवात केल्याबरोबर सर मेथा, गोखले आणि कंपनीनें डॉ. राशबिहारी घोष यांची उठावणी करून अध्यक्ष म्हणून त्यांना टेबलावर उभें केलें व लग्गें

रिसेशन कमिटीचा दंगा

सुरू झाला. रिसेशन कमिटीतील गुजराथी हुश्रु हुश्रु करून रा. टिळक यांना

गण वसविण्याचा प्रयत्न करूं लागले. ब्रिटिश काँग्रेस कमिटीचे प्रतिनिधी मि. रुदरफर्ड यांनी रा. टिळक यांना असें बजाविलें कीं, 'तुम्हीं आपलें भाषण बंद न केल्यास राष्ट्रीय सभेच्या मंडपांत रक्तपात होईल व त्या रक्तपाताकरितां तुम्हांस जबाबदार धरलें जाईल.' मी जर शांतपणानें हात स्वस्थ आवरून धरून उभा आहे तर मजवर हा दोषारोप कसा करतां येईल? असें रा. टिळकांनीं उत्तर दिलें. ज्या प्रदेशांत राष्ट्रीय सभा भरलेली असते, त्या प्रदेशांतील स्थानिक प्रतिनिधि ज्या बाजूचे असतात त्या बाजूला केव्हांहि मताधिक्य मिळतें. पार्लमेंटाचे सभासद लोकसंख्येच्या मानानें व इतर ऐपतीच्या प्रमाणें निवडून दिलेले असतात. यामुळे पार्लमेंटांतील प्रतिनिधींच्या मताधिक्यावरून राष्ट्रांतील लोकमत कळत असतें. राष्ट्रीय सभेची तशी स्थिति नाही. ज्या ठिकाणीं राष्ट्रीय सभा भरली असेल तेथील प्रतिनिधि व शेजारच्या प्रांतांतील प्रतिनिधि एक झाले असतां बाकीच्या सर्व हिंदुस्थानांतील प्रतिनिधींवर मताधिक्य करूं शकतात. एक दोन प्रांतांतील प्रतिनिधींचें मत म्हणजे सर्व हिंदुस्थानाचें लोकमत अशी स्थिति दरसाल होण्याचा राष्ट्रीय सभेंत संभव असतो. ही विलक्षण स्थिति राष्ट्रीय सभेस प्राप्त होऊं नये म्हणून राष्ट्रीय सभेचे ठराव

एकमतानें पास करण्याचा प्रघात

घालण्यांत आला. कलकत्त्याच्या राष्ट्रीय सभेच्या वेळीं बंगालनें जर तसेंच मनांत आणलें असतें तर नव्या पक्षाचीं सर्व मते हिंदुस्थानाचीं मते म्हणून राष्ट्रीय सभेवर बंगाल्यांना लादतां आलीं असतीं. पण एकमत झालें पाहिजे याकरितां बंगाल्यांनीं तडजोड केली. स्थानिक अतएव खोट्या मताधिक्याचा फायदा घेऊन इतर प्रांतांवर आपलीं मते कोणीहि लादूं नयेत, अशा धोरणातें एकमत करण्याकडे आजपर्यंतच्या राष्ट्रीय सभेकडून प्रयत्न करण्यांत

आले होते. कमिटींत एकमत होत नसतें व कलकत्यास झालेंहि नाही, पण दोन्ही पक्षांच्या पुढाऱ्यांची लहानशी कमिटी नेमली असतां

देवाण घेवाण

होऊन दोन्ही पक्षांत तडजोड होत असते. कलकत्याचा अनुभव असाच होता. अशा प्रकारें दोन्ही पक्षांच्या पुढाऱ्यांची तोंडमिळवणी करण्याचा सुरतेस मध्यस्थानीं पुष्कळ प्रयत्न केला; पण तो सफळ झाला नाही. तेव्हां सर्व राष्ट्रीय सभेच्या हुकमानें ही पुढाऱ्यांची तोंडमिळवणी व्हावी म्हणून तशी उपसूचना सभेपुढें ठेवण्याकरितां रा. टिळक बोलण्यास उभे राहिले होते; पण दोन्ही पक्षांच्या दुर्दैवामुळें व सर मेथा आणि ना. गोखले यांच्या दुराग्रहामुळें रा. टिळक यांचें भाषण ऐकून न घेण्यास रिसोल्युशन कमिटीस प्रवृत्त करण्यांत आलें. रा. टिळक यांना तुम्हीं उच्चासनावरून खालीं व्हा असें डॉ. राशबिहारी घोष यांनीं सांगितलें. आपण अद्याप अध्यक्ष निवडले गेला नाही, तेव्हां अध्यक्ष्यांचा अधिकार आपण गाजवूं नका; व अध्यक्ष्यांचें भाषण वाचूंहि नका, असें डॉ. घोष यांना रा. टिळक यांनीं स्पष्ट उत्तर दिलें. रा. टिळक यांनीं अध्यक्ष्याच्या खुर्चीचा कब्जा घेतला ही बातमी मुंबईच्या इंदूंत प्रसिद्ध झाली आहे, ती अक्षरशः खोटी आहे. रा. टिळक यांनीं तसें काहीं केलें नाही, उलट ते शांतपणानें व स्वस्थ चित्तानें प्लॅटफॉर्मवर उभे होते. 'मला जर कोणास खालीं बसवावयाचें असेल तर त्यानें बलात्कारानेंच बसविलें पाहिजे, कारण सभेपुढें उपसूचना मांडण्याचा मला हक्क आहे' असें रा. टिळक यांनीं जाहीर केलें. रा. टिळक प्लॅटफॉर्मवर उभे व डॉ. घोष टेबलावर उभे राहून आपलें भाषण वाचताहेत असा प्रकार सुरू झाला. अशी स्थिती झाल्याबरोबर रिसोल्युशन कमिटीनें रा. टिळक यांना अधिक जोरानें हिस् हिस् करण्याचा प्रारंभ केला व सर्व सभामंडपांत आदल्या दिवशीं प्रमाणें डॉ. घोषसंबंधाचे धिःकाराचे शब्द ऐकूं येऊं लागलें. डॉ.

घोष यांचें भाषण चार हातांवरसुद्धां ऐकूं जाणें अशक्य झालें. तेव्हां त्यांनीं हात जोडून भाषण ऐकून घेण्याची विनंति केली. तरी सभागृह शांत होईना. तेव्हां श्रोत्यांना स्वस्थचित्त व शांत करण्याकरितां अध्यक्षान्च्या हातांत देण्यांत येत असलेली घंटा त्यांनीं एक दोन वेळां वाजविली. वेळ चुकून गेल्यानंतर घंटा वाजविणाऱ्या मांजराला जसें नुसती घंटा वाजवून जेवण मिळालें नाहीं, त्याप्रमाणें लोकमताच्या पाठिंब्याला पारखे झालेल्या अध्यक्षाला घंटानादानें गृह शांत करतां आलें नाहीं ! अध्यक्षांचें भाषण लोक ऐकून घेत नाहींत असें पाहिल्यावर रिसेश्न कमिटीच्या बाजूनें

प्रत्यक्ष मारामारी

सुरू करण्यांत आली. रिसेश्न कमिटीच्या मागच्या बाजूनें रा. टिळक यांच्या अंगावर एक खुर्ची फेकण्यांत आली, व एक जोडा अध्यक्षांच्या उजव्या बाजूकडील रिसेश्न कमिटीच्या मार्गानें प्लॅटफॉर्मकडे फेकण्यांत आला. खुर्ची रा. टिळक यांना न लागतां पलीकडे पडली व जोडाहि रा. टिळक यांना न लागतां बावू सुरेंद्रनाथ बानर्जी यांना घट्टून जाऊन सर मेथा यांच्या गाल-पर्यंत पोहोचला ? रिसेश्न कमिटीचे लोक रा. टिळक यांजवर धाऊन आले तेव्हां नॅशनलिस्ट पक्षाचे कांहीं मद्रासी व महाराष्ट्रीय सभासद रा. टिळक यांच्या साहाय्यार्थ प्लॅटफॉर्मवर चढून जाऊन अध्यक्षांच्या जागेसभोवतीं थोडा वेळ मारामारी झाली. तेव्हां

राष्ट्रीय सभा मोडली

असें जाहीर करून राष्ट्रीय सभेच्या सूत्रधारांनीं मागच्या दरवाजानें बाहेर पळायन केलें. रिसेश्न कमिटीनें तोच मार्ग स्वीकारला व लगेच जय्यत तयार ठेवलेले दोनशें गुंड व पोलिस नॅशनलिस्ट पक्षावर सोडण्यांत आले. प्लॅटफॉर्मजवळ या गुंडांची व प्रतिनिधींची थोडीशी मारामार झाली, व

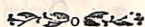
पोलिस आंत घुसून दोन दोन चार चार पोलिस मिळून एकएका प्रतिनिधीस बाहेर नेत असतां, मारामारीनंतर शूर होणाऱ्या व्हालंटियरांनीं व गुंडांनीं प्रतिनिधीच्या उघड्या मस्तकावर काठ्या मारण्याचा हलकटपणा केला. या प्रसंगी धारवाडचे वकील व म्युनिसिपालिटीचे व्हाइस चेअरमन रा. कट्टी बी. ए. एलएल. बी., विजापूरचे वकील व म्युनिसिपालिटीचे व्हाइस चेअरमन रा. कौजलगी बी. ए. एलएल. बी., कोल्हापूरचे देशपांडे, उमरावतीचे रा. अकोलकर व पुण्याचे रा. धारपुरे, यांना पोलिसनें पोलिस ठाण्यापर्यंत नेले होते; पण लगेच पोलिस सुपरिंटेंडेंटांनं 'तुम्हीं निरपराधी आहां, व तुमच्या वचावाशिवाय तुम्हांला येथें आणण्यांत दुसरा कोणताहि हेतु नाही,' असें वरील गृहस्थांस सांगून सोडून दिले ! या प्रसंगी पोलिसांची वर्तणूक निःपक्षपाताची व समाधानकारक होती. रा. टिळक व खापडें यांना नॅशनॅलिस्ट पक्षाच्या लोकांनीं नॅशनॅलिस्ट कॅंपमध्ये आणले व पोलिसनें राष्ट्रीय सभेच्या सूत्रधारांच्या इच्छेप्रमाणें मंडपाचा तावा घेतला. अशा रीतीनें सर मेथा व ना. गोखले यांनीं

एकीची बेकी करण्याचा प्रयत्न

राष्ट्रीय सभा मोडून सिद्धीस नेला. राष्ट्रीय सभेचें काम पुढें चालविण्याकरितां नॅशनॅलिस्ट पक्षानें दुसऱ्या दिवशीं आपल्या पक्षाची सभा भरवून पन्नास इसमांची एक कमिटी नेमली. तिचे सेक्रेटरी मुंबईचे महादेव राजाराम बोडस व कलकत्याचे बाबू अरविंद घोष असून या कमिटीनें मे महिन्याच्या सुमारास भरून राष्ट्रीय सभेच्या चळवळीची व राष्ट्रीय सभेच्या पुढील बैठकीची व्यवस्था लावावी, असें ठरविण्यांत आलें. जुन्या पक्षानेंहि आपल्या पक्षाची कन्व्हेशन भरविली. अधिकारी वर्गाचें संघटन कमी न व्हावें व अधिकारी वर्गाच्या प्रत्यक्ष प्रिय वर्गांत जरी जावयास सांपडलें

नाहीं तरी नॅशनॅलिस्टांप्रमाणें अधिकारी वर्गाची अवकृपा न व्हावी म्हणून ना. गोखले व सर मेथा यांनी ज्या ठिकाणी दुराग्रहानें सुरतेस राष्ट्रीय सभेस जलसमाधि दिली त्याच ठिकाणी खुनाच्या आवेशाच्या आनंदांत कन्व्हेन्शन भरवून राष्ट्रीय सभेच्या पूर्वीच्या पुण्याईस व पुढील कामास वारसाचा हक्क सांगण्याचा उद्योग केला. अशा रीतीने उघड उघड दोन पक्ष झाले, व उघड उघड दोन सभा झाल्या. ही गोष्ट राष्ट्राच्या हिताच्या दृष्टीने हितावह झाली नाहीं. तथापि ती सर मेथा व ना. गोखले यांच्या हद्दामुलें अपरिहार्य होती. या गोष्टीचा राष्ट्रावर काय परिणाम होईल, व लोकांनीं या प्रसंगीं कसें वागलें पाहिजे, या विषयीं वे आमचे विचार स्थल-संकोचास्तव पुढील अंकावर टाकणें भाग आहे.

॥ धुळ्याची प्रांतिक सभा आणि मवाळांचें क्रीड

गेल्या आठवड्यांत धुळ्यास भरलेली प्रांतिक सभा चांगल्या रीतीने पार पडून यशस्वी झाली याबद्दल कांहीं प्रतिनिविष्ट मवाळांशिवाय इतरांना आनंद झाल्यावांतून रहाणार नाही. सुरतेच्या बखेड्यानंतर प्रांतिक सभेची ही पहिलीच बैठक असल्यामुळे धुळ्याची सभा कशी काय पार पडते अशी भीति आरंभापासूनच होती. शिवाय मध्यंतरी ना. खरे यांनी क्रीडच्या नार्दी लागून अध्यक्ष होण्याचें नाकारल्यामुळे व अलाहाबादेस मवाळांचें क्रीड पास झाल्यामुळे, पुण्या-मुंबईचे कांहीं ब्रेजवावदार व उपद्व्यापी मवाळ आपल्या देशद्रोही वर्तनानें प्रांतिक सभेच्या चालत्या गाड्यास अध्यक्षांचे खिळीशिवाय आणखी कोणची खीळ घालतात, इकडे सर्वांचें लक्ष वेधून गेलें होतें. अशा स्थितीत धुळ्याची प्रांतिक सभा सर्वतोपरी यशस्वी होऊन देशद्रोही कंपू फजित झाला, ही संतोषाची गोष्ट होय. ह्या यशाचें सर्व श्रेय ज्ञानवृद्ध देशभक्त व उत्साही अध्यक्ष रा. व. जोशी, व धुळ्याची कर्तव्यपरायण आणि मेहनती मंडळी यांनाच दिलें पाहिजे. धुळेकरांनीं प्रतिनिधींच्या केलेल्या स्वागताच्या दृष्टीनें, सभागृहाच्या थाटाच्या दृष्टीनें, ठरावांच्या दृष्टीनें व अध्यक्षांच्या भाषणाच्या दृष्टीनें, कोणत्याहि दृष्टीनें पंधराव्या प्रांतिक सभेकडे पाहिलें तरी ती अपूर्व वाटल्यावांचून रहात नाही. प्रांतिक सभेचा मंडप भव्य पण आटोपशीर आणि शोभिवन्त पण सोयिस्कर असाच होता. चार पांचशें प्रतिनिधींना व दोन तीन हजार प्रेक्षकांना बसण्याची सोय ह्या मंडपांत केलेली होती. पूर्वी कोणत्याहि प्रांतिक सभेस आले नव्हते इतके प्रतिनिधि धुळ्यास जमले होते. धुळे शहराबाहे-

रचे अडीचशे प्रतिनिधि हजर होते. प्रतिनिधींच्या संख्येच्या दृष्टीने विचार केला तर पूर्वीच्या सर्व प्रांतिक सभांवर धुळ्याच्या सभेने ताण केली असेंच म्हणावें लागतें. पुण्यास भरलेल्या दुसऱ्या प्रांतिक सभेच्या वेळीं ८९ प्रतिनिधि हजर होते; १८९३ सालीं अहमदाबादेस भरलेल्या सभेला १५२ प्रतिनिधि जमले होते, व ह्यापैकीं गुजराथच्या बाहेरचे २१ च प्रतिनिधि असून ह्या एकत्रिसांतच मुंबईच्या मत्तेदारांचा समावेश झालेला होता. १८९४ सालीं मुंबईस प्रांतिक सभा भरली त्यावेळीं प्रतिनिधींची संख्या २०५ वर गेली नाहीं व वऱ्याच जिल्ह्यांचे प्रतिनिधि हजर नव्हते. कराची मुक्कामीं भरलेल्या प्रांतिक सभेच्या १२२ प्रतिनिधीपैकीं आठच प्रतिनिधि सिंध बाहेरचे होते, व तेहि मुंबईच्या अध्यक्षाना परिवार म्हणूनच गेलेले होते. १९०० सालीं सातार्यास भरलेल्या प्रांतिक सभेला पुणें व सातारा ह्या जिल्ह्या बाहेरचे २२ च प्रतिनिधि आले होते, व प्रतिनिधींची संख्या २०० हून अधिक नव्हती. ना. खरे यांच्या अध्यक्षतेवालीं धारवाडास भरलेल्या प्रांतिक सभेस २५२ प्रतिनिधि म्हणजे धुळ्यास परगांवाहून आलेल्या प्रतिनिधीइतकेच प्रतिनिधि हजर होते. धुळ्याच्या प्रांतिक सभेस अहमदाबाद, सुरत, मुंबई शहर, कुलाबा जिल्हा, ठाणें जिल्हा, नाशिक, नगर, खानदेश, पुणें, सोलापूर, सातारा, बेळगांव, विजापूर वगैरे सर्व ठिकाणचे विद्वान, कर्तव्यदक्ष, देशाभिमानी, जबाबदार व विचारी पुढारी हजर होते. धुळ्याच्या प्रांतिक सभेने ज्या प्रदेशावर आपला अंमल बसविला तो प्रदेश पूर्वीच्या प्रांतिक सभेच्या प्रदेशाहून फारच अधिक विस्तीर्ण होता, ह्यांत संशय नाहीं. प्रतिनिधींची संख्या पूर्वीपेक्षां अधिक होती, इतकेंच नव्हे तर प्रतिनिधींमध्ये एक विशेष प्रकारची जबाबदारी, हुरूप व कळकळ दिसून येत होती. सभेंतील ठराव व भाषणें हीं वाचलीं असतां प्रांतिक सभेचें काम पूर्वीपेक्षां अधिक जोगांने, नेटानें व उत्साहानें कसें पार पडलें हें वाचकांचे

ध्यानांत येईल. प्रांतिनिधींमध्ये जर कळकळ नसती, दोन हजारांचा तो प्रेक्षक-समुदाय जर उत्साहपूर्ण नसता, तर चित्रांत रेखल्याप्रमाणे श्रोतृवृंद एकाग्रचित्त व निश्चल झालेला बरेच वेळां प्रांतिक सभेच्या सभामंडपांत दृष्टीस पडता ना ! अध्यक्ष रा. व. जोशी यांनी आपल्या अखेरच्या समारोपाचे भाषणांत सांगितल्याप्रमाणे प्रांतिक सभेचे महत्त्व पास झालेल्या ठरावांवरून मापावयाचे नसून ठरावाबद्दल चर्चा चालली असतांना सभेच्या अंतःकरणावर उसळणाऱ्या निरनिराळ्या मनोविकारांच्या लाटांवरून मापावयाचे असते, आणि अशा रीतीने विचार केला असतां धुळ्याच्या प्रांतिक सभेने पूर्वीच्या प्रांतिक सभांना मागे टाकले असेच म्हणावे लागते. प्रांतिक सभेत नवीन दम, नवीन उत्साह, व नवीन जीव धुळे मुक्कामी घालण्यांत आला; व प्रतिनिविष्ट मवाळांच्या फाजील कऱ्यांत गेल्यामुळे सुरतेस अकाली वृद्धावस्थेत गेलेली प्रांतिक सभा धुळे मुक्कामी कात टाकून पुन्हां ताजीतवानी झाली. अध्यक्ष रा. व. जोशी यांची प्रास्ताविक व समारोपाची भाषणे, सभा यशस्वी करविण्याविषयी त्यांची कळकळ आणि एक प्रकारच्या हौसेने, उत्साहाने सभेचे काम चालविण्याची त्यांची पद्धत, यांचा अनुभव आल्यावर धुळ्यास प्रत्येक प्रतिनिधीने व प्रेक्षकाने, ना. खरे ह्यांनी अध्यक्षस्थान स्वीकारण्याचे नाकारल्याबद्दल व गारठलेल्या प्रेसिडेंसी असोसिएशनचा सभापति न लाभल्याबद्दल प्रांतिक सभेचे अभिनंदन केले. अध्यक्षाच्या निवडणुकीची सूचना धुळ्याच्या प्रांतिक सभेपुढे मांडतांना सातारचे रा. दादासाहेब करंदीकर ह्यांनी वर्णन केल्याप्रमाणे ना. गोखले यांनाहि ज्यापासून ज्ञान व माहिती शिकावी लागते, ते रा. व. जोशी अध्यक्षस्थानी असतांना ज्ञानतेजाने अध्यक्षपद विशेष देदिप्यमान दिसले, ही साहजिकच गोष्ट झाली. अध्यक्ष रा. व. जोशी ह्यांची दोनहि भाषणे नेहमीप्रमाणे माहितीने भरलेली व निरुत्तर वचारसरणीने सर्वांना पटणारी अशीच झाली. तथापि समारोपाच्या वेळचे

त्यांचें मराठी भाषण देशाभिमानाच्या ज्वलंत ज्योतीनें प्रकाशमान झालेलें होतें. एकन्दरीनें रा. ब. जोशी ह्यांच्या अध्यक्षतेखालीं भरलेली प्रांतिक सभा प्रत्यक्ष राष्ट्रीय सभेच्या कांहीं प्रख्यात बैठकीप्रमाणें प्रगल्भ विचारांच्या दृष्टीनें चिरस्मरणीय झाली, इतकेंच नव्हे तर देशभक्तीच्या उदात्त मनो-विचारांचे दृष्टीनेंही सरस झाली.

यंदाच्या प्रांतिक सभेमध्येहि महत्त्वाचा विचार म्हणजे मवाळांच्या क्रीड संबंधाचा होता. अलाहाबादेस मवाळांनीं आपली जात निराळी करून ह्या जातींत शिरण्याची जे शपथ घेतील तेवढ्यांना राष्ट्रीय सभेंत घेण्यांत येईल असें ठरविलें. सर्व राष्ट्राची सभा असें म्हणवून घेणाऱ्या राष्ट्रीय सभेला एखाद्या विवक्षित जातीचें स्वरूप देण्याचा अधिकार कोणालाहि नाही. अलाहाबादची कन्व्हेन्शन राष्ट्रीय देहाचा एक अवयव होऊं शकेल, पण एकाच अवयवानें सर्व देह मी एकटा आहे, असें म्हणणें उर्मटपणाचें व फाजील अहंमन्यतेचें लक्षण होय. निर्भेळ स्वराज्य मागणाऱ्या मंडळींस राष्ट्रीय सभेंतून हांकून द्यावें, अशा धर्तीची उपसूचना धुळ्याच्या प्रांतिक सभेपुढें आली होती; पण तिला तीनशें प्रतिनिधींत तीन चार मतांहून अधिक अनुकूल मतें मिळालीं नाहींत, ही समाधानाची गोष्ट होय. निर्भेळ स्वराज्याचा अंतिम हेतु ठेवण्यांत कोणता बेकायदेशीरपणा आहे ? रा. ब. जोशी ह्यांनीं आपल्या समारोपाच्या भाषणांत सांगितल्याप्रमाणें कै. न्या. रानडे हेहि निर्भेळ स्वराज्याचेंच अंतिम साध्य आपल्या दिव्य दृष्टीनें पहात असत, व ना. गोखले यांनींहि एका भाषणांत कोणत्याहि राष्ट्राची महत्त्वाकांक्षा कोणासहि मर्यादित करतां येणें शक्य नाहीं, अशी कबुली दिली आहे. अशा रीतीनें रान-ड्यांचा पक्ष व विपिन बाबूंचा पक्ष एकच असतांना, जुना व नवा पक्ष असा भेद न राहून सर्वच एकाच पक्षाचे असतांना, मवाळांनीं दोन भिन्न भिन्न राष्ट्रीय सभा भरविण्याची शकल कां काढावी ? एका राष्ट्रीय सभेच्या

दोन राष्ट्रीय सभा करण्याचा मवाळांचा हा उद्योग राष्ट्रीयत्वाच्या कल्पनेस काळिमा आणणारा असून देशद्रोहाच्या पातकामुळे आत्मविघातक होणारा आहे. प्रो. सिली यांनी 'दि एक्सपॅन्शन ऑफ इंग्लंड' ह्या आपल्या पुस्तकांत परक्यांना हिंदुस्थान देश कां जिंकतां आला, ह्याचें कारण हिंदी लोकांत राष्ट्रीयत्वाची कल्पना नाही, हें मुख्यत्वेकरून दिलें आहे. आपआपसांत भांडणें व दुही ही चालली असतांना परक्यांशीं संबंध येण्याबरोबर जे लोक एक होऊं शकतात, ते लोक 'राष्ट्र' ह्या संज्ञेस योग्य होत. राष्ट्र बनलेल्या देशांत आपआपसांत भांडणें व मारामाऱ्या नसतात असें नाही. अद्वैताप्रमाणें द्वैतहि सर्व जगाला व्यापून राहिलेलें आहे. पण आपसांत झगडा चालला असतां तिसऱ्याशीं टक्कर देण्याचा प्रसंग जेव्हां येतो तेव्हां सर्व द्वैतभाव विसरून सर्वांनीं एक होणें हेंच राष्ट्रीयत्वाचें प्रधान लक्षण होय. बेजबाबदार, उर्मट व स्वार्थसाधु अधिकारीवर्गाशीं झगडून हक्क संपादन करून राष्ट्रहित साधण्याकरितां राष्ट्रीय सभा निर्माण झाली आहे; व ह्या राष्ट्रीय सभेच्या कामासंबंधानें राष्ट्रीयत्वाचा पूर्ण पगडा दाखवावयाचा नाही तर तो कोठें दाखवावयाचा ? सर हेनरी कॉटन ह्यांनीं आपल्या न्यू इंडिया पुस्तकांत प्रतिपादन केलें आहे कीं, पाश्चिमात्य शिक्षणामुळे व अधिकारी वर्गाच्या जुलमामुळे राष्ट्रीयत्वाची कल्पना हिंदुस्थानांत वृद्धिंगत झाल्यावांचून रहाणार नाही. पाश्चिमात्य शिक्षणामुळे जी राष्ट्रीय सभा उत्पन्न झाली, अधिकारी वर्गाच्या जुलमामुळे जी सभा जोरदार झाली, तीच राष्ट्रीय सभा राष्ट्रीयत्वाच्या बाण्याची सर्व सामग्री एका जागीं जुळवीत असतांना, मवाळांनीं आपलें क्रीड मध्येच ढकलून स्वतःच्या स्वार्थाकरितां देशद्रोहाचें पाप करण्यास तयार व्हावें, हें आश्चर्य नव्हे काय ? अधिकारी वर्गाचा जुलूम जेथें अव्याहत चाललेला आहे व प्रजेला महत्त्वाचा कोणताहि हक्क देण्यास जेथें अधिकारी वर्ग तयार नाही, तेथें राष्ट्रीय कामाकरितां सर्व मतांच्या लोकांनीं एक

व्हावयास नको काय ? आमचे जेथें मतभेद आहेत तेथें ते आहेत म्हणून स्पष्ट सांगू पण अधिकाऱ्यांशीं झगडतांना आम्हीं सवे एक होऊं असें जर परक्यांच्या अनुभवास आम्हांस आणून द्यावयाचें असेल तर राष्ट्रीय सभेचीं दारें सर्व पक्षांच्या मतांना सारखीच उघडी ठेवणें जरूर आहे ! आमच्या आपापसांतील तंट्याचा रतिभरहि फायदा आम्हीं परक्यांना घेऊं द्यावयाचा नाही, आमचे तंटे आमचे आम्हीं भांडूं, पण परक्याला मध्ये तोंड घालूं देणार नाही, हें तत्त्व लोकांच्या हाडींमाशीं खेळल्याशिवाय 'राष्ट्र' हें नांव कोणत्याच लोकांना प्राप्त होत नाही. आम्हांस जर राष्ट्र बनावयाचें असेल तर राष्ट्रीय सभेत निदान राष्ट्रीयत्वाच्या भावनेच्याविरुद्ध आम्हीं वागतां कामा नये. कौरव पांडवांचा आपापसांत द्वेष होता तितका कांहीं जहाल-मवाळांचा नाही. चित्रसेन गंधर्वाच्याविरुद्ध कौरव-पांडव जर एक होऊं शकले, तर अधिकारी वर्गाशीं झगडण्याकरितांच जी राष्ट्रीय सभा निर्माण झाली आहे, तिच्या पोटांत जहाल-मवाळांचा समावेश व्हावयास नको काय ? दोन इसमांत मतभेद असला म्हणजे जेथें राष्ट्रीयत्वाची भावना जागृत नसते तेथें प्रतिस्पर्धांचा परस्पर नायनाट झाल्यास अकुंचित दृष्टीच्या स्वार्थसाधूंनाच आनंद वाटत असतो. आपल्यापैकींच एकाचा नायनाट परक्याकडून करून घेण्याची युक्ती देशद्रोहाची व राष्ट्रविघातक आहे. कौरवांना पकडून नेल्याची वातां ऐकल्याबरोबर “दिष्ट्या लोके पुमानस्ति कश्चिदस्मत् प्रिये स्थितः ।” येनास्माकं हतो भार आसीनानां सुखावहः ॥ असले उद्गार प्रेसिडेंसी अँसो-सिएशनप्रमाणें दीर्घ द्वेषांत पटाईत असलेल्या भीमानें काढले, पण हें क्रीड युधिष्ठिराला पसंत पडलें नाही. त्यावेळीं राष्ट्रीयत्वाचें बीज युधिष्ठिरमुखातें श्री व्यासांनीं येणेंप्रमाणें सांगितलें आहे—‘भवन्ति भेदा ज्ञातीनां कलहाश्च वृक्रोदर । प्रसक्तानिच वैराणि कुलधर्मो न नश्यति ॥ यदा तु कश्चित् ज्ञातीनां बाह्यः प्रार्थयते कुलम् । न मर्षयति तत् सन्तो बाह्येनाभिप्रधर्षणम् ॥’

आपआपसांत कितीहि भेद किंवा कितीहि कलह असले, व त्यामुळे उत्पन्न होणारे वैर कितीहि खोल गेलेले असले तरी सर्वांना समान असलेला आपला धर्म नाशाप्रत पावत नाही. आपसांतील भेद राष्ट्रीय मर्यादा ओलांडून गेलेले नसल्यास सर्व कुलाच्या-सर्व समुदायाच्या-सर्व राष्ट्राच्या अभ्युदयाला कारणीभूत होतात. जहाल मवाळ असे दोन भेद असले तरी एका राष्ट्रांत नांदणारे व एका राष्ट्राच्या मर्यादेच्या आंत असलेले हे दोन मतभेद आहेत. ह्या भेदामुळे प्रत्येक पक्षाला आपल्या सद्गुणांची पराकाष्ठा करून राष्ट्र आपल्या बाजूचे करून घेण्याचा उद्योग सतत करावा लागेल, व ह्यामुळे जहाल व मवाळ ह्या दोघांनाहि सारखेच लागू असणारे राष्ट्राचे कुल नाशाप्रत न जातां उन्नतीप्रत जाईल. राष्ट्रीय मर्यादेच्या आंतील द्वैत प्रगतीला कारण होत असतें. कौरवांचा पराजय पांडवांनीं केला, किंवा पांडवांचा पराजय कौरवांनीं केला, तरी कौरव-पांडव ह्या दोघांनाहि सारखेच मान्य असलेले कौरव-पांडवांच्या कुळाचे धर्म नाहीसे होत नाहीत. व्यक्ति नाहीशा होवोत किंवा त्या व्यक्तींना विशिष्ट असलेलीं मतेंहि नाहीशीं होवोत; पण भांडणान्या सर्व व्यक्तींनीं विशिष्ट व्यक्तींचा किंवा विशिष्ट मतान्चा पराजय करण्याच्या इच्छेनें सर्वसामान्य गोष्टी नाशाप्रत नेणें ह्यालाच कुळाचा नाश म्हणतात, ह्यालाच “कुलघ्नानाम् कुलस्यच” नरक म्हणतात, ह्यालाच एखादा देश नामशेष होऊं देणें म्हणतात, ह्यालाच देशद्रोह म्हणतात ! आज मवाळांनीं जहाळांना आपणापासून राष्ट्रीय सभेंत दूर लोटलें तर तें अधिकारी वर्गाला थोडेंच नको आहे ? अधिकारी वर्ग जहालांना चिरडून टाकील व मागाहून मवाळांना लाथा मारील हें पक्के लक्षांत ठेवा. आपापसांत प्रामाणिक मतभेद असेल तर त्याबद्दल खुशाल भांडा, पण ज्या अधिकारी वर्गाशीं दोघांना मिळून झुजावयाचे आहे, ज्या अधिकारी वर्गापासून हक्क मिळवणें हा दोघांच्याहि कुळाचा-राष्ट्रीय सभेचा-धर्म आहे, तो अधि-

कारी वर्ग आमचें कुळ-आमची राष्ट्रीय सभा-बुडविण्यास टपलेला अस-
तांना-कुळाच्या बाहेरच्यांचा हात-राष्ट्रीय सभेंत बळजोरीने शिरलेला कोणाहि
संताला पसंत पडणार नाहीं. राजकीय चळवळ करणारांचें कुल नाशाप्रत
नेण्याकरितां मवाळांचें क्रीड उत्पन्न झालेलें आहे. आपापसांतील भांडणांत
स्वतःच्या हिंमतीवर व उद्योगावर वर्चस्व मिळविण्याच्या प्रामाणिक महत्त्वा-
कांक्षेनें हें क्रीड पुढें आणलेलें नसून कुलधर्माचा त्याग करून कुळाच्या
बाहेरच्या अधिकारी वर्गाकडून कुलाचा प्रथम एक भाग व मागाहून सर्व
कुळ नाशास नेणाऱ्या देशद्रोहामुळे हें जन्मास आलेलें आहे. मवाळांच्या
क्रीडचें हें देशद्रोही स्वरूप धुळ्याच्या प्रांतिक सभेनें पूर्णपणें ओळखून
राष्ट्रीय सभेचे कुलधर्म कायम ठेवले पाहिजेत, असें आपलें स्पष्ट मत दिलें,
ही संतोषाची गोष्ट होय. राष्ट्रीय सभेच्या कुलाचे नाशाकरितांच अवतरलेले
प्रेसिडेंसी असोसिएशनचे कांहीं प्रतिनिविष्ट धुळ्याच्या प्रांतिक सभेच्या
ठरावांमुळे व उद्योगामुळे देशद्रोहापासून पराङ्मुख होतील अशांतला भाग
नाहीं. पण ह्या प्रतिनिविष्टांशिवाय सुरेंद्रबाबूसारखे राष्ट्राभिमानी वरेच
विचारी लोक क्षणैक मनोविकासाचे झटक्यानें क्रीडला मोहून गेलेले आहेत.
राष्ट्रीय जू मानेवर घेऊन राष्ट्रीय सभेचें राष्ट्रकार्य तडीस नेण्यास लायक
असलेले सुरेंद्रबाबूसारखे पुढारी धुळ्याच्या प्रांतिक सभेनें नेमलेल्या कमि-
टीच्या उद्योगानें क्रीड सोडून देऊन गंधर्वाशीं लढत असतांना कौरव व
पांडव मिळून एकशे पांच, असें अधिकारी वर्गाच्या निदर्शनास राष्ट्रीय सभेंत
आणण्यास तयार होतील अशी आम्हांस आशा आहे.

लो. टिळकांवरील १९०८ सालच्या खटल्याचे लेख

[लो. टिळकांवर १९०८ सालीं राजद्रोहाचा खटला होऊन त्यांना ६ वर्षांची शिक्षा झाली. सदर खटल्यास कारणीभूत झालेल्या एकूण आठ लेखांपैकी पहिले तीन लेख लो. टिळकांनीं लिहिले होते आणि त्याच धोरणानें पुढचे लेख लिहिण्यास श्री. कृ. प्र. खाडिलकरांना सांगून लो. टिळक सिंहगडास गेले होते. त्यानंतरचे ५ लेख श्री. कृ. प्र. खाडिलकरांनीं लिहिले. त्यांवरून लो. टिळकांवर खटला होऊन त्यांना सहा वर्षांची शिक्षा झाली. सदर खटल्यांतील श्री. कृ. प्र. खाडिलकरांचे लेख पुढें दिले आहेत.]

* दुहेरी इषारा !

कलकत्त्यास ज्या तरुण गृहस्थांनीं वांघ गोळे तयार केले किंवा उपयोगांत आणिले त्यांची डोकीं फिरली होती, यांत शंका नाहीच. परंतु माथेफिरूपणाचा रोग इतका संसर्गजन्य आहे कीं, कलकत्त्याच्या तरुण गृहस्थांनीं आपल्या डोऱ्यांतील विष ओकून टाकिल्यामुळे त्यांचीं डोकीं जरी थंड झालीं, तरी त्यांनीं ओकून टाकिलेल्या विषानें दुसऱ्या कांहीं गृहस्थांचीं डोकीं आतां भणणून गेलीं आहेत, किंवा जाऊं लागलीं आहेत. हे लोक दोन प्रकारचे होत. पहिले अँग्लो इंडियन गृहस्थ किंवा पत्रकार, आणि दुसरे आमच्या-पैकीं कांहीं लब्धप्रतिष्ठित भेकड. भेद एवढाच कीं, अँग्लो इंडियन पत्रकारांचीं डोकीं फिरून जाण्यास त्यांच्या कावेवाजपणानें त्यांस मदत केली

* केसरी, ता. १९ मे १९०८.

आहे आणि आमच्यांतील ज्यांचीं डोकीं शुद्धीवर नाहीत त्यांच्या बुद्धींत भेकडपणाचा संचार झाला आहे. कलकत्यांतील कांहीं पोरांनीं बाँब गोळे तयार करून एका युरोपियन मॅजिस्ट्रेटस उडवून देण्याचा प्रयत्न केला, आणि त्यांत दो. निरपरात्री गोऱ्या स्त्रिया सांपडल्या एवढीच गोष्ट आमच्यांतील कांहीं आपणांसच शांतताप्रिय म्हणवून घेणाऱ्या भ्याड गृहस्थांची तारंबळ उडून जाण्यास वस्स झाली आहे. रशियांत नेहमीं होत असलेल्या असल्या भयंकर प्रकारांची बातमी या लोकांनीं वर्तमानपत्रांतून वाचलीं नसेल असें नाही. पण हिंदुस्थानांत अशा प्रकारची गोष्ट आणि तीहि गोऱ्या अधिकाऱ्यांच्या विरुद्ध घडवी, यांत भयंकरपणाची कमाल झाली, इतकेंच नव्हे, तर हिंदुस्थानचें परमावधि नुकसान झालें, असें यांच्या मनानें घेतलें आहे; आणि आपली ज्वलन्त राजनिष्ठा व्यक्त करण्याकरितां “आम्ही या गोष्टीचा तीव्रातितीव्र निषेध करीत आहों; बाँब उडविणारे आमचे कोणी नव्हत; आणि त्यांच्या अघोर कृत्यांशीं आमचा संबंध नाही; इतकेंच नव्हे तर हीं अघोर कृत्ये ज्या लेखांमुळें किंवा भाषणांमुळें होतात ते लेख व तीं भाषणे सरकारनें तावडतोव बंद करावीं, आमची त्यास हरकत नाही; किंबहुना तशी आमची इच्छाहि आहे.” अशा प्रकारच्या सूचना किंवा ठराव हे गृहस्थ सरकारकडे हल्लीं मोठ्या जरीनें पाठवीत आहेत ! आमच्या मते ही भ्याडपणाचीच नव्हे तर मूर्खपणाचीहि कमाल होय, आणि सरकारी अधिकाऱ्यांस जरी ही गोष्ट कळत असली तरी सध्यां अशा प्रकारची कबुली घेण्यांतच त्यांचा फायदा असल्यामुळें त्यांची यास पर्यायानें संमति आहे. बाँब गोळ्यांनीं किंवा अन्य साधनांनीं कोणत्याहि कारणाकरितां कोणीं कोणाचा जीव घेणें हें आम्हीहि-गर्ह्य समजतों. नीतिशास्त्राचा त्यास आधार नाही, इतकेंच नव्हे तर अशा रीतीनें कांहीं गोऱ्या अधिकाऱ्यांचा खून झाला तर तेवढ्यानें स्वराज्य आपणांस तावडतोव मिळेल असेंहि आमच्याप्रमाणें दुसऱ्या कोणा-

सहि वाटत नाही. गेल्या अंकीं आम्हीं लिहिलेंच होतें कीं, खुद्द ज्या तरुण गृहस्थांनीं बाँव टाकले त्यांचीहि अशी समजूत नाही. सारांश, बाँवगोळ्यानें अधिकारीवर्गापैकीं कोणाचा जीव घेणें कोणासहि नापसंत झाल्याखेरीज राहणार नाही; व तेवढ्यापुरती जर आपली नापसंती कोणी व्यक्त करील तर त्यांत कांहीं वावगेंहि नाही. परंतु अशी नापसंती व्यक्त करतांना हीं घोर कृत्यें कांहीं राजकीय चळवळ करणाऱ्या लोकांच्या लेखांनीं किंवा व्याख्यानांनीं घडून येतात, अशी आमच्यांतील कांहीं लोक जी या प्रसंगीं कबुली देऊं लागले आहेत, ती मात्र अत्यंत चुकीची आणि आत्मघातकीपणाची होय, हें त्यांसच नव्हे, तर खुद्द राज्यकर्त्यांसहि कळविणें आमचें काम आहे. अँग्लो-इंडियन लोकांस किंवा पत्रकारांस आमच्याकडून यावेळीं अशा प्रकारची कबुली जरूर पाहिजे आहे. हिंदुस्थानांतील अनियंत्रित आणि बेजबाबदार अधिकारीवर्गाच्या त्रासानें लोकांचीं डोकीं भणाणून जातात, अशी जरी वस्तुस्थिति असली तरी अँग्लो इंडियन लोकांस आपल्या स्वार्थासाठीं तिचा विपर्यास करणें इष्ट असल्यामुळें त्यांनीं अशी हूल उठविली आहे कीं, बाँव गोळे उडविण्यापर्यंत लोकांच्या संतापाची जी मजल आली ती गोऱ्या अधिकाऱ्यांच्या दुष्कृत्यामुळें नव्हे तर सदर अधिकाऱ्यांवर विनाकारण कडक टीका करणाऱ्यांच्या लेखांमुळें आणि भाषणांमुळें आली आहे. अँग्लो-इंडियन पत्रकारांचें हें म्हणणें सर्वथैव खोटें आहे. परंतु हल्लींच्या स्थितींत असें बोलल्याखेरीज त्यांस गत्यंतर नाही. हिंदुस्थानांतील राज्यपद्धति वाईट आहे असें त्यांनीं कबूल केलें, म्हणजे त्यांचें सर्व घर बुडालें. ते नेहमीं असेंच म्हणणार कीं, हिंदुस्थानांत गोऱ्या अधिकाऱ्यांविरुद्ध जी राजकीय चळवळ आहे ती कांहीं थोड्या उपद्रवापी लोकांनीं आपमतलबाकरितां चालविली आहे; आणि बाँव गोळ्यापर्यंत जी मजल आली ती कांहीं गोऱ्या अधिकाऱ्यांच्या पापामुळें नसून केवळ वर सांगितलेल्या उपद्रवापी मंडळीच्या चळवळीचाच परिणाम आहे.

किंवा हुना बाँवगोळा प्रकरण म्हणजे अँग्लो-इंडियन पत्रकारांस किंवा अधिकाऱ्यांस हिंदुस्थानांत सध्यां चालू असलेली राजकीय चळवळ हाणून पाडण्यास अनायासे प्राप्त झालेली एक उत्तम संधी होय असें ते समजतात, आणि त्यांच्यांतील कांहीं धूर्त लोक याप्रमाणें सदर संधीचा उपयोगहि करून वेजुं लागले आहेत. खेदाची गोष्ट एवढीच कीं, या त्यांच्या जाळ्यांत आमच्यांतील कांहीं भेकड आणि स्वार्थपरायण लोक आपण होऊन उडया घालून आपल्या देशबांधवांस फशी पाडण्याच्या उद्योगास लागले आहेत ! वेळ मोठी कठीण किंवा परीक्षेची आहे, हें खरें; पण म्हणूनच अशा वेळीं आमच्या लोकांनीं विशेष सावधगिरी ठेवली पाहिजे असें आम्हीं म्हणतो. ज्यांना हिंदुस्थानांतील गोऱ्या अधिकाऱ्यांच्या बेजबाबदार व अनियंत्रित सत्तेखालीं सदैव गुलामगिरींत दिवस काढावयाचे असतील त्यांच्याबद्दल आमचें कांहीं म्हणणें नाहीं. पण ज्यांना हिंदुस्थानांतील सध्यांची राज्यपद्धति दुःसह होऊन सदर राज्यपद्धतींत केव्हांना केव्हां तरी सुधारणा व्हावी असें वाटत आहे त्या सर्वांनीं बाँवगोळ्यानें कांहीं निरपराधी मनुष्ये प्राणांस मुकलीं म्हणून त्याबद्दल आपली नापसंती प्रदर्शित करतांना, जाणूनबुजून किंवा म्याडपणानें आपल्या हातून भलतीसलती कबुली आयती सरकारास मिळूं नये, अशी खबरदारी घेतली पाहिजे. खुनाबद्दल नापसंती किंवा निषेध एकदां सोडून दहादां व्यक्त करा; त्याबद्दल कोणाची ना नाहीं. पण असलीं माथेफिरूपणाचीं कृत्ये राजकीय चळवळ करणाऱ्यांच्या तीव्र लेखांमुळे किंवा भाषणांमुळे होतात, असें निव्वळ खोटे आपण होऊन सरकारी अधिकाऱ्यांस कळवूं नका, एवढेंच देशाच्या हिताकरितां या लोकांजवळ आमचें मागणें आहे. हिंदुस्थानचा सर्व राज्यकारभार लोकमताची यत्किंचित्हि पर्वा न धरतां केवळ गोऱ्या अधिकारी वर्गाच्याच एकमुखी तंत्रानें चालत असल्यामुळे राजकीय, औद्योगिक, नैतिक आणि सांपात्तेक दृष्ट्या हिंदुस्थानचें जें

नुकसान होत आहे तें सिद्ध करण्यास लागणारा पुरावा इतका भरभक्कम आहे कीं, सदर अधिकारी वर्गाच्या कैवाऱ्यांखेरीज कोणासहि हल्लींच्या राज्य-पद्धतीच्या अन्यायीपणाबद्दल शंका रहाणार नाहीं. अशी राज्यपद्धति लोकांस नकोशी व्हावी, हें पाश्चिमात्य शिक्षणाचेंच फळ होय; आणि पुष्कळ वर्षे प्रयत्न करीत असतांहि सदर राज्यपद्धतींत सुधारणा होऊन लोकांस खरे स्वराज्याचे हक्क राज्यकर्त्यांच्या दुराग्रहानें अद्याप मिळत नाहींत, हें पाहून देशांतील राजकीय पुढाऱ्यांच्या मनांत संताप उत्पन्न झाल्याखेरीज रहाणार नाहीं. हा संताप सदर पुढाऱ्यांस कायदेशीर मर्यादेच्या आंत नेहमीं ठेवतां येईल खरा; पण ज्याचा संताप कायदेशीर मर्यादेचें अतिक्रमण करील, असा देशांत एकहि पुरुष निधू नये असें मानणें म्हणजे मनुष्यस्वभावाची आपणांस ओळख नाहीं, असें जगास कळविण्यासारखें आहे. अर्थात् अनियंत्रित पद्धतीमुळे लोकांच्या मनांत जी अस्वस्थता किंवा असमाधान उत्पन्न झालेलें आहे, तें व्यक्त करणाऱ्या प्रजेच्या पुढाऱ्यांच्या लेखांशीं किंवा भाषणांशीं बाँवगोळे फेकणाऱ्या लोकांच्या माथेफिरूपणाचा संबंध जोडणें हें अत्यंत नीचपणाचें कृत्य होय, असें आम्हीं समजतो. अँग्लो-इंडियन पत्रकारांनीं अशा तऱ्हेची हूल उठविली हें त्यांच्या आपमतलबी धोरणास अनुसरून आहे त्यांत कांहीं नवल नाहीं. आम्ही त्यानें फसून जातो, हीच कायती खरी खेदाची गोष्ट होय. कोणत्याहि देशांतील राज्यपद्धति वाईट असेल तर तेथील प्रजेत असंतोष उत्पन्न होऊन प्रजेचे पुढारी राज्यपद्धतींतील दोष काढून टाकण्याच्या उद्योगास लागतात आणि त्याकरितां लोकमत जागृत करून सदर लोकमताच्या जोरावर आपल्या देशाचें कार्य साधून घेतात आणि ही गोष्ट इतिहासप्रसिद्ध असून राजधर्मशास्त्रज्ञांस सर्वत्र संमत झालेली आहे. पण अशा कारणानें उद्भवलेल्या चळवळीमुळे देशांतील एखाद्या माथेफिरूचें—आणि देश आहे तेथें माथेफिरू आहेतच—संतापानें डोकें फिरून

तो जर एखाद्या अश्वोर कृत्यास प्रवृत्त झाला, तर त्याचा दोष वर सांगितल्याप्रमाणे राजकीय चळवळ करणाऱ्यांकडे लावणे कधीहि योग्य होणार नाही. अँग्लो-इंडियन वर्तमानपत्रकारांनी हल्लीं जो वादरायण संबंध जोडण्याचा प्रयत्न चालविला आहे तो जर केवळ मूर्खपणाचा असता तर त्याबद्दल आम्हांस वाईट वाटलें नसतें; पण तो अज्ञानाचा नसून आपमतलबीपणाचा असल्यामुळे नीच आहे, असें म्हटल्यावांचून आम्हांस रहावत नाही. पेशवाईत आनंदीबाईनें 'ध' चा 'मा' केला एवढ्यावरून स्त्रियांस शिक्षण देणें अजिबात बंद केलें पाहिजे, असें जर कोणीं प्रतिपादन करूं लागला तर तो जितका शहाणा ठरेल तितकाच एका गृहस्थानें संतापानें बांबगोळा उडविला म्हणून सर्व राजकीय चळवळ बंद केली पाहिजे, असें म्हणणारा इसम असमंजस किंवा मूर्ख समजला जाईल. अशी कोणतीहि गोष्ट नाही कीं, जिचा केव्हांहि विकोप होण्याचा यत्किंचितहि संभव नाही. एखाद्या डॉक्टरानें एखाद्याचें गळूं फोडून तो गृहस्थ मेल्या म्हणून वैद्यकीची सर्व शस्त्रक्रिया उद्यां बंद करण्याचा जर सरकारनें प्रयत्न केला, तर कोणत्याहि देशांत कोणी तरी तो चालूं देईल काय ? समुद्रांत तारूं बुडून एखादा मनुष्य मरतो म्हणून खुद्द इंग्रज लोकांनीं ज्याप्रमाणें समुद्रयान सोडून दिलें नाही तद्वत्च राजकीय चळवळीची स्थिति आहे. दादाभाई नौरोजी यांनीं कलकत्त्याच्या राष्ट्रीय सभेंत सांगितल्याप्रमाणें राजकीय सुधारणा करण्याच्या कामीं कितीहि निराशा झाली तरी प्रजेचे खरे पुढारी कधीहि संतापानें किंवा त्वेषानें विथरून जात नाहीत; पण पुढाऱ्यांच्या अंगचा हा गुण देशांतील प्रत्येक मनुष्याच्या अंगीं कोठून असणार ? विशेषेंकरून ज्यावेळीं राजकीय स्थिति सुधारण्याकरितां केलेले अनेक प्रयत्न राज्यकर्त्यांच्या हट्टामुळे किंवा दुराग्रहांनं निष्फळ झालेले असतात, तेव्हां देशांतील एखाद दुसऱ्या इसमाचें डोकें फिरून जाऊन तो अत्याचारास प्रवृत्त झाल्यास त्यांत कांहीं अस्वाभाविक

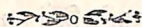
आहे काय ? सर्व देशांत सर्व ठिकाणीं अशा प्रकारचे अत्याचारी पुरुष असतात व आढळण्यांत येतात, मग हिंदुस्थानांतच असा प्रकार झाल्यास त्याचा एवढा बोभाट कां ? आणि त्याबद्दल राजकीय चळवळ करणाऱ्या लोकांवर आग पाखडण्याचें कारण तरी काय ? हें आम्हांस समजत नाहीं. हिंदुस्थानांत राजकीय अत्याचाराची ही पद्धत पहिल्यानेंच आली हें खरें; पण रशिया, जर्मनी, फ्रान्स, आयर्लंड वगैरे ठिकाणांचा राज्यक्रांतीचा इतिहास जर आमच्या नजरेपुढें प्रत्यहीं येत आहे तर त्याचें अनुकरण करण्याची इकडे एखाद दुसऱ्यासहि बुद्धि होऊं नये हें व्हावें तरी कसें ? तात्पर्य, ज्या ज्या देशांत बेजबाबदार आणि अनियंत्रित अधिकारीवर्ग—मग तो स्वदेशी असो वा परदेशी असो—आपली सत्ता प्रजेवर निरंकुशपणानें गाजवीत आहे त्या त्या देशांत प्रजा नेहमीं असंतुष्ट रहावयाचीच, आणि सदर प्रजाजनांची विनंति किंवा मागणी अनेक वेळां दांडगाईनें अमान्य झाली तर त्यांच्यापैकीं एखाद दुसरा तरी बेफाम होऊन त्याची प्रवृत्ति कधीकधीं तरी अत्याचाराकडे व्हावयाचीच, अशी इतिहास उघड साक्ष देत आहे. हिंदुस्थानांत घडलेला प्रकार या इतिहासाच्या सरणीस सोडून नाहीं, हें आम्हीं सांगायचास नकोच. अँग्लो-इंडियन पत्रकार म्हणतात त्याप्रमाणें सरकार जर त्याचा अर्थ विपरीत समजू लागलें तर तें आमचेंच नव्हे तर आमच्या राजकर्त्यांचेंहि दुदैव होय. मुलाला पुष्कळ वर्षे अविवाहित ठेविल्यानें त्याच्या हातून जर कांहीं अत्याचार घडला तर सदर अत्याचारापासून इपारा घेऊन होईल तितक्या लवकर त्या मुलाचा विवाह करून टाकणें हे जसें शहाण्या आई-वापांचें कर्तव्य, तद्वतच बाँबगोल्यानें एखाद्या अधिकाऱ्याचा खून होण्यापर्यंत राजकीय असंतोषाची मजल आली हें लक्षांत आणून सदर राजकीय असंतोषाचीं जीं मूळ कारणें असतील तीं लवकर काढून टाकणें हें शहाण्या व मुत्सद्दी सरकाराचें कर्तव्य आहे. अत्याचार करणाऱ्यास शिक्षा होऊं नये किंवा

त्याच्या अत्याचाराचा निषेध होऊं नये असें आम्हीं विलकूल म्हणत नाहीं. वास्तव सामाजिक असो किंवा राजकीय असो, अत्याचार तो अत्याचारच; आणि सदर अत्याचार करण्याकडे प्रवृत्ति होण्यास मूळ कारण कांहीं असलें तरी सदर अत्याचारास कायद्यानें जें शासन व्हावयाचें तें झालेंच पाहिजे. परंतु असले अत्याचार कांहीं प्रसंगीं अपरिहार्य असतात हें लक्षांत आणून त्यापासून योग्य तो बोध घेणें हेंच खरें मुत्सद्दीपणाचें लक्षण होय; आणि कलकत्त्यास झालेल्या भयंकर बाँबगोळा प्रकरणाचा अशाच दृष्टीनें आमच्या सरकारकडून विचार होईल अशी आम्हांस उमेद आहे. बाँबगोळ्यानें स्वराज्य मिळत नाहीं, हें कोणाहि राजकीय चळवळींत पडलेल्या पुढाऱ्यास नव्यानें सांगावयास नको. प्रचलित राजकीय पद्धतींतील दोष लोकांस किती दुःसह होत चालले आहेत किंवा झाले आहेत, याचें कलकत्त्यांतील बाँबगोळाप्रकरण हें उद्वेगजनक पण तीव्र लक्षण आहे; आणि एखादा वैद्य ज्याप्रमाणें एखादा तापकरी रोगी वायूनें बडबड करूं लागल्यास त्या लक्षणानें भांबावून न जातां त्यापासून इषारा घेऊन शांतपणानें रोगावर अधिक उत्तम औषधाची योजना करतो, तद्वत हिंदुस्थान सरकारनें हल्लींच्या प्रसंगीं आपलें वर्तन शांतपणाचें ठेवलें पाहिजे. अँग्लो-इंडियन पत्रकारांच्या आपमतलबी त्वेषानें किंवा कोटिक्रमानें भांबावून जाण्यांत कांहीं अर्थ नाही. प्रजेमधील राजकीय चळवळ कधीहि विनाकारण असत नाही. देशांतील राज्यपद्धतींत जे कांहीं दोष असतात त्यामुळें सदर चळवळ उत्पन्न झालेली असते; आणि एखाद्यानें संतापातिरेकांत एखाद्या अधिकाऱ्याचा खून केला म्हणून देशांतील राजकीय चळवळ जुलमी कायद्यानें बंद करणें म्हणजे लोकांत अधिक चीड उत्पन्न करणें होय, हें आम्हीं आमच्या सरकारास सांगावयास पाहिजे असें नाही. वाफेच्या बाँबलरांतील वाफ सेफ्टी व्हॉल्व्हच्या वजनास न जुमानतां एक वेळ बाहेर पडली म्हणजे इंजीनियरनें त्यापासून इषारा घेऊन वाफेचा

जोर पुढें कमी करण्याची ज्याप्रमाणें तजवीज करावी लागते, त्याप्रमाणें इतउत्तर बाँबगोळा टाकण्याइतकी प्रजेच्या संतापाची मजल न येऊं देण्या-
बद्दल आमच्या सरकारनें सूड उगविण्याची दुष्टबुद्धि मनांत न आणितां
आपली राज्यपद्धति सुधारून तजवीज केली पाहिजे. शांतता व कायदेशीरपणा
क्रोणासहि नको आहेत असें नाहीं; पण शांततेच्या सबबीवर बाँबगोळ्या-
सारख्या घोर कृत्यांचा निषेध करतांना राज्यपद्धतींतील खऱ्या दोषांमुळें
लोकांमध्ये जी चळवळ उत्पन्न झालेली आहे ती हाणून पाडणें हा सूड घेण्याचा
मार्ग आहे, शहाणपणाची किंवा मुत्सद्दीपणाची गोष्ट नव्हे. अशा चुकीमुळें
पद्धतशीर चळवळीसहि परिणामीं राज्यक्रांतीचें स्वरूप येतें, असा इतिहासाचा
अनुभव आहे; हा अनुभव किंवा सदर अनुभवावरून शिकण्यासारखी ही
सावधगिरीची सूचना आमच्या सरकारास जर मान्य होत नसेल तर आमचा
नाइलाज आहे. आम्हांस जें खरें दिसतें तेंच आम्हीं सरकारास नम्रपणें कळ-
वीत आहों; व आमची अशी समजूत आहे कीं, त्यांतच आमचें व आमच्या
राज्यकर्त्यांचें हित आहे. बाँबगोळ्यानें खून करण्याचें अधोर कृत्य करण्यास
देशांतील राजकीय चळवळ करणाऱ्या लोकांचे लेख व भाषणें कारण झालीं
असें सरकारास कळविणें म्हणजे सरकारास जाणून बुजून खड्ड्यांत ढकलण्या-
सारखें आहे. ज्या गोऱ्या गृहस्थांस गोऱ्या अधिकारी वर्गाचा कैवार
घ्यावयाचा आहे व ज्यांची जुलमी सत्ता या देशावर अबाधित चालावी अशी
इच्छा आहे, त्यांनीं सरकारास अशा प्रकारची सल्ला दिल्यास त्यांत कांहीं
नवल नाहीं. पण आमच्या लोकांनीं बाँबगोळ्याचा निषेध करतांना अशा
प्रकारची सल्ला देण्यास अँग्लो-इंडियन पत्रकारांच्या एकतर्फी किंवा मायावी
प्रोत्साहनानें तयार व्हावें किंवा सरकारनें अशा सूचना विचारांत घेण्याचा
गैरमुत्सद्दीपणा करावा, या दोनहि गोष्टी शांत वृत्तीच्या, मुत्सद्दीपणाच्या
अगर देशाच्या हिताच्या आहेत असें आम्हांस वाटत नाहीं. एक पक्षीं भ्याड-

पणानें तर दुसऱ्या पक्षां कावेवाजपणानें या सूचना करणाऱ्यांचीं मनं ग्रस्त झालेलीं आहेत. करितां दोघांनीं आणि विशेषतः करून सरकारनें आपलें डोकें शांत ठेऊन या गोष्टीचा विचार करावा, अशी त्यास आमची विनंति आहे. 'अति सर्वत्र वर्जयेत्' अशी एक जुनी म्हण आहे. सदोष राज्यपद्धतीमुळें उत्पन्न झालेल्या लोकांच्या मनांतील संतापाचा अतिरेक होण्याची सरकार आणखी किती वाट पहाणार ? प्रजेचा अंत पहाणें हें कांहीं सुधारलेल्या व शहाण्या सरकारास इष्ट नाही. शांतता अवश्य राखली पाहिजे व राखा; पण शांततेच्या सवयीवर प्रजेचे नैसर्गिक हक्क प्रजेस मिळण्याचे जे मार्ग आहेत त्यांत हितशत्रु खुषमस्कऱ्यांनीं केलेल्या सूचनांच्या सवयीवर कांटे पसरूं नका. असली राजनीति आजपर्यंत कोणासहि श्रेयस्कर झालेली नाही व इतिहासाचा अनुभव खरा असेल तर पुढेंहि व्हावयाची नाही, हें निश्चित होय. आम्हीं पुनः सांगतों कीं, उत्तरोत्तर दिवस कठीण येत चालले आहेत. अशा वेळीं सरकार व प्रजा या दोघांनींहि जर आपलीं डोकीं शांत ठेऊन अनिष्ट पण अपरिहार्य गोष्टीपासून योग्य बोध घेतला नाही, तर त्यामुळें देशाचें कायमचें नुकसान होईल, हें उभयतांनीं लक्षांत ठेविलें पाहिजे. खोट्या हुलीनें आजची वेळ मारून नेतां येईल; पण त्यानें कायमचा निर्वाह होणें शक्य नाही. त्यास सत्य शोधून काढून त्याप्रमाणें पुढें वर्तन ठेवणें हा एकच उपाय आहे; आणि तोच उपाय अंमलांत आणण्यास सरकारास बुद्धि होवो अशी परमेश्वराजवळ आमची प्रार्थना आहे.

बाँव गोळ्याचा खरा अर्थ

कलकत्त्यास सापडलेल्या बाँवगोळ्याच्या गुप्त मंडळीमुळे व मुझफरपूर येथे उडालेल्या बाँवमुळे हिंदुस्थानांतच नव्हे तर विलायतेसहि मोठी गडबड उडाली. ह्या प्रसंगाी दोन प्रकारच्या बातम्या विलायतेस एकदम जाऊन धडकल्या ! एक बंगाली लोकांत बाँव गोळ्याचा अवतार झाला, व दुसरी दहा वीस हजार आफगाण लष्कर लंडी कोटाल किल्ल्यावर चाल करून आल्यामुळे अमीराशी लढाई उपस्थित होण्याचा रंग दिसू लागला. सरहद्दीवरील लढाईच्या बातमीमुळे विलायतेच्या लोकमतांत विशेष गडबड उडाली नाही इतकेंच नव्हे, तर बाँवगोळ्याच्या बातमीपुढे अमीराच्या लढाईची बातमीहि फिकी पडली. हिंदुस्थानांतील बाँवगोळा हा एकच विषय बोलण्याचा व लिहिण्याचा कांहीं दिवस विलायतेस होऊन बसला होता. चमत्कारिक बातम्या ऐकण्याकरितां नेहमींच उत्सुक असलेल्या लोकांवर, वर्तमानपत्रांतील लेखकांवर व पार्लमेंटांतील सभासदांवर ह्या बातमीचा विलक्षण परिणाम झाला; इतकेंच नव्हे तर सर्व युरोपखंडांतील द्रव्याच्या दोऱ्या हातांत धरून पैशाची हालचाल करणाऱ्या लंडनच्या धनाढ्य सावकारांनाहि ह्या बातमीने चकित करून सोडले व हिंदुस्थानांत पैसे पूर्वाच्याच शर्तीवर अडकवून ठेवण्याचे त्यांनीं नाकारले ! ईस्ट इंडियन रेल्वे कंपनी ह्या वेळीं लंडन शहरांत बरेच मोठे कर्ज काढण्याच्या खटपटींत होती; पण हिंदुस्थानच्या राज्यकारभाराची व ह्या राज्यव्यवस्थेवर अवलंबून असलेल्या प्रचंड कारखान्यांची विलायतेस बाँवगोळ्यामुळे थोडीशी नापत होऊन बरीचशी मनोती मागितल्याशिवाय कर्ज देण्याचे लंडनच्या सावकारांनीं व

बाँकांनीं कबूल केलें नाहीं. १८९७ सालीं ज्युविलीच्या दिवशीं रँडसाहेबांचा खून झाला, त्याप्रसंगींहि विलायतेस इतकी गडबड उडाली नव्हती. लाला लजपतराय ह्यांन हद्दपार केलें, व शिखांच्या पलटणींत फितूरी करण्याचा प्रयत्न झाला असें सरकारनें जाहीर केलें, तरी हिंदुस्थानकडे विलायतेच्या लोकांचीं मनें इतकीं वेधलीं नाहींत; तिनेवल्लीच्या दंग्यामुळेंहि विलायतेच्या लोकमतांत इतकी हालचाल झाली नाहीं. १८९७ सालानंतर हिंदुस्थानांत जर कोणची विलक्षण गोष्ट घडली असेल तर ती बाँबगोळ्याचा अवतार ही होय, असें म्हणण्याकडे विलायतच्या लोकमताचा कल स्पष्टपणें दृष्टीस पडत आहे.

बाँबगोळ्याचा खरा अर्थ समजण्यास बाँबपक्ष कोणच्या कारणामुळें हिंदुस्थानांत जन्मास आला, हिंदुस्थानांत ह्या पक्षाचें कसें काय चालण्यासारखें आहे, आणि ह्या पक्षाचा परिणाम राज्यकारभारावर व लोकांवर काय होईल, ह्या तीनहि स्थितींचा शांतपणें विचार केला पाहिजे. बाँब-पक्षाचा जन्म कोणच्या कारणामुळें झाला, ह्याविषयीं सर्व विचारी लोकांत आतां एकमत झाल्यासारखें दिसत आहे. अधिकारी वर्गाच्या जुलामामुळें, जाचामुळें व लोकमताशीं बेपर्वाईनें वागण्याच्या हद्दामुळें हा बाँब-पक्ष जन्मास आला. बंगाली तरुणांचीं डोकीं फिरून जाईपर्यंत अधिकारी वर्गानें बंगाल्यांचा अंत पाहिल्यामुळें बाँबगोळा उडाला. तेव्हां या अनर्थाची जबाबदारी राजकीय चळवळीवर, लेखांवर किंवा भाषणांवर न टाकतां अधिकारी वर्गाच्या अविचारावर व हद्दावर टाकली पाहिजे. प्रजाजनांचे हक्क नाहींसे करून नवीन जुलमी कायदे अमलांत आणणें हें बाँबगोळ्यांवर औषध नसून प्रजेला महत्त्वाचे हक्क दिल्यानें व प्रजेची सुखसंपत्ति वाढविल्यानेंच हे बाँबगोळे बंद पडणारे आहेत, अशा तऱ्हेचा आम्ही आपला अभिप्राय गेल्या दोन अंकांत प्रसिद्ध केला होता. केसरींत प्रसिद्ध झालेल्या मतांसारखीच मते

विलायतेसहि सर हेनरी कॉटन, सर विल्यम वेडरबर्न सारख्या सरकारी बड्या पेंशनरांनींहि प्रसिद्ध केलीं आहेत, ही समाधानाची गोष्ट होय. सरकारचे हितशत्रु जे खोडसाळ गुप्त पोलीस त्यांच्या खोट्या रिपोर्टावर भिस्त ठेऊन भल्या लोकांच्या सल्ल्याचा अनादर करण्याची सरकारास चटक लागली आहे आणि त्यामुळे लोकांवर वक्रदृष्टि करून करडा अंमल गाजविण्याचा सरकारचा हट्ट कमी होत नाही. हा हट्ट बाँबगोळ्यास जन्म देतो, असें सर विल्यम वेडरबर्न यांचें मत आहे. सर हेनरी कॉटन म्हणतात कीं, बंगाली तरुणांना फटके मारण्याची शिक्षा करण्यांत आली; त्यामुळे अपमानाच्या दुःखांत साहजिकपणें चवताळून जाऊन त्यांनीं बाँब-पक्षाची कांस धरली. मॅजिस्ट्रेट साहेबांच्या फटक्यांनीं तरुणांना बाँबपक्षाकडे हांकलून दिलें; हा अपराध तरुणांचा का अधिकारी वर्गाच्या हातांतील चाबुकाचा ? तरुणांच्या पाठीवर कोरडे ओढओढून त्यांना खड्ड्याच्या तोंडापर्यंत पिटाळावयाचें आणि यापैकीं एखाद्यानें, असेंहि करून दुःख नाहीसें होत नाही तसेंहि करून भोग सुटत नाही, अशी निराशा झाल्यावर आपण एकटेच खड्ड्यांत कां पडा ? असा उद्वेगाच्या भरांत विचार करून, चाबूक मारणाराचा पाय धरून जर खड्ड्यांत उडी घेतली, तर ह्या अनर्थाबद्दल जबाबदार कोण ? पाठीवर कोरडे ओढीत ओढीत निराशेच्या खड्ड्यापर्यंत तुम्ही तरुणांना अगोदर पिटाळतां कां ? ज्यानें आपणाला उद्वेगाच्या, निराशेच्या व संतापाच्या खड्ड्यापर्यंत चोपीत आणलें त्याला आपणाबरोबर कड्यावरून खालीं ओढण्याचा प्रयत्न करणें हा मनुष्यस्वभाव आहे. अशा वेळीं तूं एकटाच कड्यावरून खालीं पडून मर, मलाहि खालीं कां खेंचतोस, असें म्हणणें सयुक्तिक होईल काय ? पाण्यांत मनुष्य बुडत असला आणि त्याला वांचविण्याच्या सदिच्छेनें एखादा त्याच्या जवळ गेला तरी त्याच्या गळ्याला मिठी मारण्यास बुडणारा चुकत नाही. संकटामुळे भांबावून जाऊन उपकार

करणासहि अपकार करण्यास मनुष्य उद्युक्त होतो. मग पाण्यांत बुडत असतांना संकटाचे डोहांत सोडणारा जर आटोक्यांत आला, तर त्याला स्वतःबरोबर मृत्यु-पंथाकडे न ओढण्याइतकें उदार व शांत मन संसारी लोकांत कोठून दृष्टीस पडणार ? बंगाली लोकांनीं योग्य रीतीनें वंगभंगाविरुद्ध एकसारखी चळवळ केली; पण त्यांची दाद लागली नाही. बरें, दाद लागली नाही तर नाही; स्वदेशी, बहिष्कार, राष्ट्रीय शिक्षण वगैरे शिष्टसंमन व स्वावलंब्यानाच्या मार्गानें आपण आपली सुधारणा करून घेऊं म्हणून ते राष्ट्रीय उन्नतीच्या मार्गाला लागले; तेव्हां बंगाल्यांच्या ह्या स्वदेशाभिमानामुळे कांहीं अधिकाऱ्यांनीं आपलें डोकें फिरवून घेतलें, आणि बंगाल्यांवर कांहीं मुसलमान गुण्ड सोडून बंगाल्यांच्या मालमत्तेची व बायकांच्या अब्रूची खराबी करविली. अधिकारीवर्गाच्या कलाचे विरुद्ध गेलें म्हणजे पर्यायानें सूड उगविण्याचा हा धडा कांहीं माथेफिरू अधिकाऱ्यांनीं बंगाली तहणांना घालून दिला. जसें पेरावें तसें उगवतें. अधिकारी माथेफिरू झाले; बंगाली तरुणहि माथेफिरू झाले. लपून छपून, खासगी किंवा धार्मिक भांडणाचा फायदा घेऊन पर्यायानें बंगाल्यांना झोडपून काढण्याचा, व भीतीनें गांगरून सोडून दरारा बसविण्याचा, खाजगी द्वेषाच्या स्वरूपाचा आततायीपणाचा मार्ग कांहीं अधिकाऱ्यांनीं कोमिल्लाचे वगैरे दंग्याचे वेळीं आक्रमिला; बंगाली तरुणांनींहि तोच आततायीपणाचा मार्ग धरला. दोघांचीहि कृति एकच स्वरूपाची व दोघेहि सारखेच अपराधी. शांत व विचारी तत्त्ववेत्ते दोघांनाहि एकच तराजूनें जोखणार आणि दोघांचीहि एकच किंमत ठरविणार. आग्यावेताळाचे संचाराचे वेळीं मागेपुढें बाँबगोळे उडावयाचेच, हा सृष्टीचा क्रम ठरलेला आहे. अशा वेळीं सृष्टीचे नियमन करणाऱ्या देवता बाँबगोळे बंद कर म्हणून ब्रम्हदेवाची आराधना करित नाहींत, तर आग्यावेताळाचा संचार बंद पाडून वेताळाला ठरवून दिलेल्या व नियमित

केलेल्या देवळाचे चतुःसीमेंत थंडपणें बशीव म्हणून ब्रम्हदेवाची आराधना करीत असतात. लहरीमुळें जागा सोडून भटकणाऱ्या वेताळाच्या भयानक बुभुःकाराचा प्रतिध्वनि बाँबगोळा होय. कर्कश व भेसूर ओरडण्याचा प्रतिध्वनि कर्णमधुर निघावा अशी पृथ्वीची रचना जगत्सृष्ट्यातें केलेली नाही. जसला पहिला ध्वनि, तसलाच प्रतिध्वनि; प्रतिध्वनीच्या लाटा सूक्ष्म व गुप्त होत जातात एकठाच फरक. मधुर ध्वनीच्या प्रतिध्वनीला आलाप म्हणतात, व हे आलाप जसजसे सूक्ष्म व अव्यक्त होत जातात तसतसे श्रोत्यांचें मन अधिक प्रसन्न होतें; पण भेसूर व भयानक राजनीतीमुळें सूक्ष्म व गुप्त मंडळ्यांचें जाळें सभोंवारच्या गिरिकंदरांत पसरलेलें आहे, असा प्रतिध्वनि जेव्हां उमटूं लागतो, तेव्हां अधिकारी वर्गाचा कर्कश गर्दभी सूर केव्हां बंद पडेल असें सर्वांना होऊन जातें.

‘ पायोनियर ’ ‘ इंग्लिशमन,’ व मुंबईचा ‘ टाइम्स ’ ह्यांच्या मताला पुष्टि देणारे माथे फेरू पार्लमेंट सभेत व लिबरल पक्षांतहि नाहीत असें नाही. ना. रीस साहेब हे एक लिबरल पक्षातर्फेचे पार्लमेंटचे सभासद असून बाँबगोळाप्रकरणासंबंधानें त्यांचा अभिप्राय असा आहे कीं, नेटिव्हांना दाबून टाकून जितका करडा अंमल गाजवावयास पाहिजे होता तितका सक्त दरारा अधिकारी वर्गाला बसवितां आला नाही, म्हणून बाँब-गोळे उद्धवले ! लोकांना चांगलें भरडून काढावयाचें होतें, मग काय बाँबगोळे करण्याची लोकांची छाती होती ? बाँबगोळे करायला थोडीशी अक्कल लागते, किंचित् द्रव्यबल लागतें, जरासें मनुष्यबळ लागतें; बाँबगोळे करण्याइतकी अक्कल लोकांच्यापाशीं शिल्लक राहिल, इतकें द्रव्यबल दिसून येईल, व एखाददुसरा तरी संतापी निपजेल, इतक्या सवलती तरी अधिकारी वर्गांत लोकांना कां दिल्या ? रीस साहेबांचें असें म्हणणें दिसतें की, लोकांवर जितका करडा जुलूम व्हावयाला पाहिजे तितका झालेला नाही. दुसऱ्याच्या थोडाडीत जर

लगावयाची तर त्याला रडण्याचें व हूं का चूं करण्याचेंहि सामर्थ्य राहूं नये,
 अशी जालीम चपराक लगावली पाहिजे. मिळमिळीत ठोसा मारला म्हणून
 बाँबगोळ्याचा आक्रोश ऐकूं येत आहे. तेव्हां रीस साहेब सरकारास सल्ला
 देतात कीं दडपशाही करावयाची तर दया माया न करतां सपाटून दडपून
 टाका, सर्वांचीं डोकीं सारखीं ठेचून चोहोंकडे सपाट मैदान बनवा, म्हणजे
 तुमच्या जुलमी कृत्यांचा प्रतिध्वनि कोठेंच उमटावयाचा नाही. ना. रीस
 सुचवितात त्याप्रमाणें सरकारनें जर सर्व मर्यादा सोडून दिल्या तर त्याचा परि-
 णाम सरकारास व हिंदुस्थानास केव्हांहि चांगला होणार नाही. बाँबगोळा अल्प
 ज्ञानानें, अल्प किंमतीनें व थोड्याशा खटपटीनें जरी होत असला तरी
 सांप्रत त्यापासून अधिकारीवर्गास विशेष भीति नाही. बाँबगोळा युरोपांत
 जितका भयानक आहे तितका हिंदुस्थानांत नाही; त्याचें कारण मुंबईच्या
 'अॅडव्होकेट'नें असें दिलें आहे कीं बाँबगोळा करणारे माथेफिरू जरी कांहीं
 उत्पन्न झाले तरी अधिकाऱ्यांना असल्या माथेफिरूंची माहिती देण्यास
 पोलिस व इतर लोक उत्सुक असल्यामुळें बाँबगोळ्याच्या गुप्त मंडळ्या
 कलकत्याच्या बाँबगोळ्याप्रमाणें हिंदुस्थानांत तत्त्वडतोव उघडकीस आल्या-
 वांचून रहाणार नाहीत. हल्लीं अंमलांत असलेल्या दडपशाहीच्या
 धोरणानें कांहीं माथेफिरू निर्माण झाले. ना. रीस म्हणतात त्याप्रमाणें सर्व
 ठिकाणचे सर्वच अधिकारी सर्रास सर्वांना सारखेच दटावूं लागले, व एका
 माळेचे मणी होऊन सारखे माथेफिरू तहाहयात बनले, तर चुगल्या
 सांगणाऱ्या प्रतिष्ठितांची संख्या संपुष्टांत येऊन पोलिसांतहि माथेफिरू दिसूं
 लागणार नाहीत कशावरून ? इंग्रजी शिक्षणाचा हिंदुस्थानांत झालेला फैलाव,
 लोकांत उत्पन्न होऊं लागलेला राष्ट्रीयत्वाचा अभिमान, व माध्यान्हीं चढत
 चाललेला जपानच्या भाग्याचा सूर्य, ह्या सर्व गोष्टींचा विचार करतां
 रीससाहेबांचें म्हणणें सरकारनें जर जमेस धरलें तर त्याच्यापासून सरकारचें

काडीचेंहि हित होणें शक्य नाहीं. लोक शेफारून गेले आहेत म्हणून बाँबगोळे तयार करितात, ही कल्पनाच चुकीची होय. लोकांच्या उन्मत्तपणाचें पर्यवसान बाँबगोळ्यांत होतें, असें सरकारास ह्या वेळीं सांगणारा मनुष्य सरकारनें आपला शत्रु समजला पाहिजे. सरकारनें नेटिवांना व पार्लमेंटच्या कांहीं सभासदांना बेताल लिहूं दिलें, बेताल बोल्ह दिलें व बेताल चळवळी चालू दिल्या, म्हणून लोकांच्या बुद्धीहि बेताल होऊन कांहीं तरुण माथेफिरू निपजले, हा कोटिक्रमच बुद्धिभ्रंशाचा निदर्शक होय. मुलगा वयांत आला, बापानें त्याच्या अवस्थेच्या स्थितीप्रमाणें लग्न करून देण्याचें नाकारलें, आणि अवस्थेचा अंमल झुगारण्याची ताकद जर त्याच्या अंगीं दिसली नाहीं तर ताळ कोणी सोडला ? बापानें का मुलानें ? अवस्थेची मर्यादा कोणी उलंघिली ? बापानें कां मुलानें ? इंग्रजी शिक्षणानें राष्ट्ररूपी मुलगा हिंदुस्थानांत जन्मास आला, जपान आदिकरून पौर्वात्य राष्ट्रांच्या अभ्युदयाच्या कालाच्या ओघानें आपोआप तो वयांत आला; आतां त्याला त्याच्या अवस्थेनुरूप स्वराज्याच्या हक्कांच्या संस्थांशींच संलग्न करणें योग्य होय. हा अवस्थेचा ताल संभाळण्यांत सरकार हयगय करित असल्यामुळें कांहीं तरुणांचें वर्तन बेतालपणाचें झालें आहे. हें बेतालपणाचें वर्तन नेहमींचीच दिनचर्या होऊन वसण्यापूर्वीं अवस्थेचा ताल ओळखून स्वराज्याच्या हक्काच्या संस्थांशीं तरुणांना संलग्न करून माथेफिरूंना ताळथावर आणण्याचा उद्योग सरकारनें प्रथम केला पाहिजे. जो बाप स्वतः बाहेरख्याली असतो, स्वतःच्याच चैनीकडे व बेताल वर्तनाकडे कुटुंबाची सर्व मिळकत खर्च करण्याची ज्याची प्रवृत्ति असते, आणि स्वतःच्या ख्यालीखुशालीकरितां पुढच्या पिढीवर केवळ ऋणाचा बोजा ठेवण्यास जो चुकत नाहीं तो बाप मात्र माथेफिरू मुलाशीं माथेफिरूपणानें वागून मुलाचे हातून रोज बेतालपणाचें वर्तन होईल, असलें घोर पाप करण्यास प्रवृत्त होतो. बाँबगोळ्याचा अर्थ

लोक शेफालून सरकारच्या डोक्यावर मिरे वाटू लागले आहेत, असा करणे म्हणजे स्वछंदी, बेताल व दुर्व्यसनी बापाचें अनुकरण करण्यास सरकारास सांगण्यासारखें आहे. लोकांच्या उन्मत्तपणाच्या कल्पनेने बाँबगोळ्याची पंक्ति नीट लागत नाही. सरकारच्या कृत्यामुळे प्रजाजनांत संताप किती वाढत चालला आहे, व प्रजाजनांच्या योग्य इच्छेचा ताल सरकारच्या धोरणानें कसा सोडला आहे, हें दाखविणारें यंत्र बाँबगोळा होय. प्रजेची निराशा व ह्या निराशेमुळे उत्पन्न होणारा संताप ह्यांची पराकाष्ठा मापण्याचें जर कोणचें साधन असेल तर तें बाँबगोळ्यासारखे अत्याचार होत. प्रिय गोष्टीचा विरह झाला असतांना आततायीपणासून जर कोण पराङ्मुख करीत असेल, तर तो आशातंतु होय, व हा आशातंतूहि ज्यावेळी निर्दयपणानें तोडला जातो तेव्हां विरहानें पोळले जाणारे लोक माथेफिरू बनतात. सभोवारच्या स्थितींत जेव्हां मनुष्याला कांहींच आशा दिसत नाही, तेव्हां त्याची बुद्धि आपोआप त्या स्थितीला विठून जाते. सभोवारच्या स्थितीला ज्यावेळी एखाद्या समाजाचा ताल संभाळतां येत नाही, किंवा एखादा समाज निराश होऊन ज्यावेळी सभोवारच्या स्थितीचा ताल त्याला संभाळतां येणें अशक्य होण्यास आरंभ होतो, तेव्हां बाँबगोळ्यासारखीं बेतालपणाचीं भेसूर कृत्ये घडून येऊं लागतात. स्पेन्सरचें असें मत आहे कीं, सरकार ज्यावेळी हड्डानें जुलूम करूं लागतें व लोकमताला योग्य मान देण्याचें एकसारखें नाकारतें, तेव्हां भयंकर मार्गीशिवाय इतर मार्गानें राज्यकारभारांत फेरफार घडून न येण्यासारखीच परिस्थिति उत्पन्न होते; लोकस्वभाव व ही परिस्थिति हीं एकमेकांचा ताल संभाळीतनाशीं होतात; आणि अशा वेळीं समतोलपणा राखण्याकरितां कराव्या लागणाऱ्या भयंकर गोष्टींना क्रांति असें म्हणतात. स्पेन्सरचें हें तत्त्वज्ञान सरकारनें, ह्यावेळीं आपल्या डोळ्यांपुढें सतत ठेवलें पाहिजे; पाश्चिमात्य शिक्षणानें, राष्ट्रीयत्वाच्या कल्पनेच्या फैलावानें, व पौर्वात्य राष्ट्रांच्या अभ्यु-

दयानें, नेटिव लोकांचें पूर्वांचें राष्ट्रीय शील आतां पालटत चाललें आहे. हिंदुस्थानचें राष्ट्रीय शील व सरकारी संस्था ह्यांमध्ये विरोध उत्पन्न होऊन समतोलपणा राखण्याची क्रिया-क्रांतीची क्रिया-सुरू होण्याची वेळ जवळ येऊन ठेपत आहे. हें ओळखण्याचें साधन म्हटलें म्हणजे स्पेन्सरच्या तत्त्व-ज्ञानाप्रमाणें बाँबगोळ्यासारखीं आततायीपणाचीं व बेतालपणाचीं कृत्यें हीं होत. ह्या क्रांतीच्या वेळेला हिंदुस्थानांत सुरवात अद्याप झाली नसून पुढें व्हावयाची आहे. तेव्हां शहाण्या माणसाप्रमाणें ह्या पुढील वेळेचीं शेंडी सरकारनें आगाऊच आपल्या हातांत घेऊन क्रांति घडवून आणण्याचें काम लोकांवर सोंपविण्यापेक्षां स्वतःच राज्यपद्धतींत योग्य फेरफार करण्यास सुरवात करावी, हें प्रजाजनाना व सरकारला दोघांनाहि अधिक हितावह होय.

बाँवगोळ्यांचें रहस्य

३३३०२६६

१८९७ सालीं ज्युविलीच्या रात्री रँडसाहेबांचा खून झाल्यानंतर मुझफर-पुरास बाँवगोळा उडेपर्यंत अधिकारी वर्गाचें मन वेधणारें नांव घेण्यासारखें कृत्य प्रजाजनांच्या हातून झालेलें नाहीं. १८९७ सालचे खुनांत व बंगालचे बाँवगोळ्यांत वरेंच अंतर आहे. धाडस व काम करण्याची शिताफी ह्या दृष्टीनें विचार केला असतां बंगाल्यांची तारीफ अधिक केली पाहिजे. चाफेकरांनीं किंवा बंगाली बाँववाल्यांनीं त्यांच्या स्वतःवर झालेल्या जुलमाचे प्रतिकारार्थ खून केले नाहींत; व्यक्तिव्यक्तींचा द्वेष किंवा खाजगी भांडणतंडे ह्या खुनांना कारणीभूत झालेले नाहींत. आपण एकप्रकारचा परोपकार करीत आहों, ह्या भावनेमुळें सामान्य खुनांहून ह्या खुनाचें स्वरूप निराळें झालें आहे. ह्या खुनाची प्रेरणा करणारीं कारणें असामान्य असलीं तरी बंगाली बाँवचीं कारणें विशेष सूक्ष्म आहेत. १८९७ सालीं प्लेगच्या वेळीं पुणेकरांवर विशेष जुलूम झाला होता, व त्या जुलमामुळें उत्पन्न झालेली चीड केवळ राजकीय स्वरूपाची नव्हती. राज्यकारभाराची पद्धतच खराब आहे व अधिकाऱ्यांना निवडून काढून व्यक्तिशः भय दाखविल्याशिवाय ही पद्धत बदलण्यास ते संमति देणार नाहींत अशा तऱ्हेचा मोठा प्रश्न चाफेकर बंधूंच्या नजरेपुढें नव्हता. प्लेगच्या जुलुमावर म्हणजे एका विशिष्ट कृत्यावर त्यांचा कटाक्ष होता. वंगभंगावर बंगाली बाँवचा तर कटाक्ष आहेच, पण वंगभंगामुळें दृष्टीस पडूं लागलेल्या अधिक विस्तृत मैदानावर बाँवगोळ्याची नजर खेळत आहे. शिवाय पिस्तूल किंवा गोळीबार हें जुनें हत्यार आहे; बाँव-गोळा हा पाश्चिमात्य शास्त्रांचा अगदीं अलीकडील शोध आहे.

पाश्चिमात्य शास्त्रांनीं कोणत्याहि देशांतील अधिकारी-वर्गाची सत्ता दृढ केली आहे. एक राजा दुसऱ्या राजाशीं भांडूं शकतो, पण कोणच्याहि देशांतील प्रजेला त्याच देशांतील लष्कराशीं भांडणें दुरापास्त झालें आहे. नवीन नवीन शास्त्रीय शोधामुळें लष्करची सत्ता भयंकर वाढली असून नवीन तोफा, नवीन बंदुका व नवीन तऱ्हेचा दारूगोळा, ह्यापुढें अत्यंत शूर म्हणून नांवाजलेल्या लोकांचें शौर्य हां हां म्हणतां निरुपयोगी ठरतें. १९०५-०६ सालीं रशियन प्रजाजनांचे राज्यक्रांतीचे वेत ह्याच कारणामुळें फसले; आणि उद्यां जर इंग्लंडचें लष्कर बादशहा सप्तम एडवर्ड यांच्या मुठींत गेलें व त्यांना तशीच बुद्धि झाली, तर इंग्लंडांतील पार्लमेंटसारख्या स्वराज्याच्या संस्था, इंग्लंडांतील लोकांच्या अंगीं स्वराज्याची पात्रता कितीहि असली तरी, फारसा वेळ न लागतां धुळीस मिळवितां येतील. पाश्चिमात्य शास्त्रांनीं लष्करचें सामर्थ्य इतकें भयंकर केलें आहे. पण ज्या सूक्ष्म बीजांमध्ये प्रचंड वृक्ष उत्पन्न करण्याचें सामर्थ्य असतें त्याच बीजांत त्या वृक्षाचा नाश करणारा मृत्यूहि वृक्षाच्या उत्पत्तीबरोबरच उत्पन्न झालेला असतो. जन्माच्या वेळींच मरणाची सिद्धता झालेली असते. जन्म प्रथम दिसतो; मृत्यूवरील पडदा मागाहून हळूहळू दूर होऊं लागतो. परमेश्वरच विश्व उत्पन्न करतो, परमेश्वरच विश्वाचा नियंता आहे; पाश्चिमात्यांच्या शास्त्रानेंच नवीन तोफा, नवीन बंदुका व नवीन दारूगोळा उत्पन्न केला; व पाश्चिमात्यांच्या शास्त्रानेंच बाँब-गोळा तयार केला. लोक उगीच एकसारखे जगत राहून, जगण्याचा फाजीलपणा चोहोकडे माजून राहिल म्हणून मरणाची मात्रा परमेश्वरानें उत्पन्न केली. जगांतील जगणें अजीबात बंद पाडण्याचें सामर्थ्य ह्या रोजच्या मृत्यूच्या अंगीं नाहीं; मृत्यूचा कारभार अव्याहत चाललेला असला तरी, जगण्याच्या संसाराचा जोर कमी होत नाहीं. मृत्यु संसाराचा ओघ बदलीत नाहीं किंवा संसार नाहींसाहि करीत नाहीं.

संसाराचा दर्प हरण करण्याचें काम मृत्युकडे आहे, म्हणून जगणें अशुद्ध होऊं न देण्याची खबरदारी मृत्यु घेत असतो. बाँबगोळ्यामुळें कोणत्याहि सरकारचें लष्करी सामर्थ्य नाहींसें होत नाहीं, लष्कर पंगू करण्याची ताकद बाँबगोळ्याचे अंगीं नाहीं; पण लष्करी सामर्थ्याच्या दर्पामुळें जी अव्यवस्था माजते तिजकडे बाँबगोळ्यामुळें सरकारचें लक्ष वेधलें जातें.

१८९७ सालच्या खुनामुळें प्लेगच्या कारभाराचें स्वरूप बदलण्यास प्रारंभ होऊन लवकरच प्लेगची व्यवस्था अजीवात पालटली. सांप्रत असें सांगण्यांत येत आहे कीं, बंगाल्यांच्या बाँबगोळ्यांना आम्ही भीक घालीत नाहीं; ह्या शब्दांचा अर्थ काय ? बाँबगोळ्यानें इंग्रज सरकार उलथून पडत नाहीं, हें बंगाली बांबवाल्यांनींच कबूल केलें आहे. बाँबगोळ्याचें भयहि सरकारला वाटण्याचें कारण नाहीं; पण लष्करी सामर्थ्याच्या दर्पाला बाँबगोळ्याचें भय वाटलेंच पाहिजे, व हें भय प्रांजल बुद्धीनें कबूल करण्यांत कोणत्याहि प्रचंड शक्तीला कमीपणा नाहीं. प्लेगची प्रारंभीची व्यवस्था लोकांना न आवडणारी, अत्यंत त्रासदायक व संतप्त करून सोडणारी होती; ही गोष्ट प्रथम सरकारास समजली नाहीं. रँडसाहेबांच्या खुनानें ही चूक सरकारचे ध्यानांत आली; व पुढें प्लेगचे चोहोंकडे दंगेधोपे झाल्यावर सरकारनें चूक उघडपणें कबूल करण्यास कांकूंहि केलें नाहीं. रँडसाहेबांचा खून झाला म्हणून प्लेगची व्यवस्था चुकीची झाली, अशांतला भाग नाहीं; ती व्यवस्था प्रथमपासूनच चुकीची होती, मूळचीच चुकीची होती; पण शहाणपणाच्या घमेंडीमुळें अधिकाऱ्यांना चुकीची दिसली नाहीं. कांहीं गोष्टींकडे लोकांच्या दृष्टीनें पाहिलें पाहिजे, केवळ स्वतःच्याच डोळ्यांनीं पाहून भागत नाहीं, हा प्रकाश अधिकाऱ्यांच्या डोक्यांत पडला नव्हता. हा प्रकाश रँडसाहेबांच्या खुनामुळें पडला व शहाणपणाच्या घमेंडीला ज्ञान उत्पन्न होऊन तिनें अधिकाऱ्यांना निदान प्लेगच्या व्यवस्थेपुरतें सोडून दिलें. ह्यांत काय

वावगें झालें ? इंग्रज सरकारच्या सामर्थ्यास ह्यांत कोठें बड्डा लागला ? चालतांना डोळ्यांचा उपयोग करण्याचें विसरूं नये, हें ठेंच लागली असतां शिकावयाचें नाहीं, तर केव्हां शिकावयाचें ? कितीहि ठेंचा लागोत, मी उन्मत्ताप्रमाणें डोळे असून आंधळाच राहणार, असें म्हणणारा मनुष्य स्वतःचा शत्रु होय. बाँवगोळ्यांची ठेंच हिंदुस्थान सरकारास लागली आहे, व ह्या ठेंचीचा उपयोग राज्यकारभार सुधारण्याकडे जर सरकारनें केला नाहीं, तर सरकार स्वतःचें शत्रु ठरेल. अशा ठेंचा संसारंत राजास काय, रंकास काय लागव्या लागतात; किंबहुना अशा ठेंचा योग्य वेळीं व योग्य स्थळीं सर्वांना आपोआप लागतील, अशी ईश्वरानें सृष्टीची रचनाच करून ठेविलेली आहे. बरेच दिवस विनखटका जगत गेलें म्हणजे मनुष्य कर्तव्याला विसरूं लागतो व अप्रतिबंध जगण्याचा मद त्याच्या डोळ्यांवर येऊं लागतो. हा मद नाहींसा करण्याकरितां बाप मेल्याची ठेंच त्याला लागावी, अशा धोरणानें सृष्टीचें यंत्र स्वयंप्रेरणेनें फिरत असते. बापाला मरण आलें तरी मुलगा त्याच्या जागीं येतो, मुलगा मेल्या तरी नातू संसार चालवितो, नातू चचला तरी पणतू पुढें येतो, हें मृत्यूला माहीत नसतें असें नाहीं. मृत्यु संसाराचा उच्छेद करूं शकत नाहीं; पण बापाचें मरण मुलग्याला शहाणपण देतें; मुलग्याचा मृत्यु नातवाला जागृतावस्थेंत ठेवतो, व नातवाचा काल पणतूला शानीं बनवितो. ज्यावेळीं मृत्यूच्या ठेंचेपासून शहाणपणा शिकण्याचें मनुष्य नाकारतो, त्यावेळीं मनुष्य स्वतःच्या नाशास कारणीभूत होतो. बाँवगोळ्यास सरकारनें भीक न घालतां अधिक उन्मत्तपणानेंच वागत सुटावें अशी सरकारास सूचना करणारीं मुंबईच्या टाइम्ससारखीं पत्रें सरकारचा पूर्वजन्मीचा दावा ह्यावेळीं उगवीत आहेतसें आम्हांस वाटतें. मुलगा उच्छृंखल व बदफैली असला म्हणजे बाप मेल्यापासून शिकावयाचा धडा तो शिकत नाहीं, तर उलट असल्या ठेंचांमुळे अधिकच मदांध होतो,

अशांतली स्थिति कांहीं अँग्लो-इंडियनांची झाली आहे. बदफैली मुलांचा बाप मेल्याची बातमी ऐकून गांवांतील कलालांना व विश्वयोषितांना जसा आनंद होतो, त्याप्रमाणें बाँबगोळ्याचा प्रसंग सरकारवर आलेला पाहून स्वभावतः तारवटलेला मुंबईचा 'टाइम्स' व सरकारने पर्यायानें पोसलेल्या पत्रांत मोडणारी पुण्यामुंबईची कांहीं नेटिव पत्रें, ह्यांना स्वतःची पोळी पिकणार असें वाटूं लागलें आहे. ह्या आनंदित झालेल्या चांडाळचौकडीचें सरकारास असें सांगणें आहे कीं, वर्तमानपत्रांतील लेखांमुळे व राष्ट्रीय पक्षांच्या भाषणांमुळे बाँबगोळ्याची ठेंच सरकारास लागली; तेव्हां बाँबगोळ्यास भीक न घालतां सरकारने ह्या पत्रांच्या व वक्त्यांच्या मुस्क्या बांधून टाकाव्या. १८९७ सालीं त्या चांडाळचौकडीने असेंच काहूर माजविलें होतें, व त्या काहूराच्या अर्धवट नादीं लागून गेलीं दहा वर्षे जें दडपशाहीचें धोरण सरकारने चालू ठेवलें त्याचीं कडू फळे बाँबगोळ्याच्या रूपानें सरकारच्या पदरांत पडलीं आहेत. यावेळीं सरकारने जर हें धोरण बदललें नाहीं तर त्याचा परिणाम राज्यकर्त्यांना व प्रजाजनांना याहूनहि अधिक भयंकर झाल्यावांचून रहाणार नाहीं.

बाँबगोळ्यांना भीक कां घालूं नये, ह्याचें उत्तर अधिकारीवर्गाच्या खाकेंतील पत्रांनीं असें दिलें आहे कीं, हा सरकारला दरडावण्याचा प्रयत्न आहे व सरकार भितें असें एकदां लोकांच्या ध्यानांत आलें म्हणजे हरएक क्षुल्लक बाबतींतहि बाँबगोळ्याचा वाज दाखवून हे लोक सरकारास सळो का पळो केल्यावांचून राहणार नाहींत. सरकारला भय दाखवून भीक मागण्याची ही युक्ति आहे; अशा रीतीनें दरडावणाऱ्यांच्या तोंडावर भाकरीचा तुकडा टाकणें इष्ट नसून तोंडांत दोन लगावणें हाच शहाणपणाचा मार्ग आहे; खरखरमुंडेपणाला भिक्षा मिळते अशी समजूत यजमानानें भिक्षेकऱ्यांची केव्हांहि होऊं देतां कामा नये. ह्या यजमानानें व मवाळ भिक्षेकऱ्यांनीं

दोघांनीं मिळून ओरडाओरड करून त्रास देणाऱ्या खरखरमुंड्यांना पिटाळून लावलें पाहिजे. यजमानाची इच्छा, व आपली गरिबी हीं दोन्हीं लक्षांत घेऊन भिक्षेकऱ्यांनीं मवाळ शब्दांनीं हळूच भीक मागावी, शक्तीबाहेर बाँवगोळ्यासारखा कर्कश आवाज काढूं नये. मुंबईचा ' टाइम्स ' आदिकरून अँग्लो-इंडियन पत्रांतून, दडपशाहीचें धोरण कां जाज्वल्व केलें पाहिजे, ह्यांचीं कारणें वरील तऱ्हेनें दिलीं आहेत. बाँवगोळ्याचें स्वरूप काय, बाँवगोळ्याची ताकद काय व बाँवगोळ्याचा खरा अर्थ काय हें न समजल्या-मुळें वरील तऱ्हेचा भ्रामक कोटिक्रम करण्यांत आला आहे. सरकारला दरडावून पाहून भीक मागण्याच्या इच्छेनें बाँवगोळे उडतात, ही कल्पनाच मुळीं चुकीची आहे; कारण बाँवगोळ्यांसारखे भयंकर व शोचनीय प्रकार कोणालाच सुखाचे व सोयीचे वाटत नाहीत. सरकारच्या दडपशाहीचें धोरण लोकांना असह्य होऊं लागलें म्हणजे बाँवगोळे उडतात, सरकारकडून प्रथम जुलूम व्हावा लागतो व बाँवगोळ्यांचा जुलूम लोकांकडून मागाहून होतो. सरकारकडे कांहीं दोष नाही, आणि मुरदाडपणानें किंवा उर्मटपणानें बाँव उडत आहेत, असें भासविण्याचा खोडसाळपणाचा वरील प्रयत्न आहे. लोकमताचा दाब राज्यकारभारावर बसविणारी राज्यपद्धति जर सुरू नसेल, एका बाजूला लोकमत तर सत्ताधारी विरुद्ध बाजूला अशी जर स्थिति असेल, तर ती स्थिति राष्ट्राच्या अभ्युदयाला प्रतिकूल झाल्यावांचून रहात नाही. लोकमत आम्हांला जाब विचारणारें आहे व लोकमताला आम्हीं जबाबदार आहों असें अधिकाऱ्यांनीं समजणें, हें इंग्लंडांत मित्रपणाचें लक्षण समजलें जात नाही. हिंदुस्थानांत अधिकारीवर्ग बेजबाबदार आहे, तो जबाबदार व्हावा, अर्थात् स्वराज्याचे हक्क लोकांना मिळावेत, अशी राष्ट्रीयपक्षाची खटपट आहे. स्वराज्याचे हक्क अंशतः तरी लोकांना देणें म्हणजे अधिकाऱ्यांनीं काय करावयाचें असतें ? ज्याप्रमाणानें स्वराज्याचे हक्क लोकांना मिळालेले असतात

त्याप्रमाणानें अधिकाऱ्यांनीं लोकमताच्या तंत्रानें वागावें लागतें. लोकांना पसंत असतील अशा अधिकाऱ्यांच्या हातांत सत्ता राहणें व लोकांना नापसंत अशा अधिकाऱ्यांच्या हातांतील सत्ता नाहीशी होणें, ह्यालाच स्वराज्याचे हक्क असें म्हणत असतात. स्वराज्याच्या हक्कांना लोक जसजसे पात्र होतात तसतसे जर त्यांना स्वराज्याचे हक्क मिळत गेले तर बाँबगोळ्यासारखे उद्वेगजनक प्रसंग कोणावरहि गुदरत नाहीत. स्वराज्याचे हक्कांविषयींची लोकांची पात्रता व हे हक्क देण्याचे कामांत अधिकाऱ्यांचा कंजुषपणा ह्यांचा जेव्हां झगडा सुरू होतो व लष्करी सामर्थ्याच्या मदतनें धुन्द होऊन फाजिलपणानें जेव्हां अधिकारी वागूं लागतात तेव्हां खऱ्या प्रगतीला अडथळा करणाऱ्या धुन्दीकडे अधिकाऱ्यांचें लक्ष वेधण्याकरितां शोचनीय बाँबगोळ्यांना निसर्गतः मध्ये पडावें लागतें. पाश्चिमात्य शास्त्रांनीं सरकारच्या अंगी जी भयंकर शक्ति उत्पन्न केली आहे तिचा वाजवीहून फाजिल फायदा घेऊन लोभानें किंवा मोहानें जेव्हां राष्ट्रोन्नतींत अडथळा करण्यांत येतो तेव्हां हा अडथळा दूर करण्याकरितां बाँबगोळे आपोआप उद्भवतात; अधिकाऱ्यांना दरडावून भीति दाखविण्याचे हेतूनें हे कोणी उत्पन्न करीत नाहीत. लोकांच्या अंगीं स्वराज्याच्या हक्कासंबंधानें पात्रता नाही, लोकांचे लाड तुम्हीं त्यांच्या योग्यतेहून अधिक केल्यानें लोक तुम्हांला बाँबच्या वाकुल्या दाखवूं लागले आहेत, असा बाँबगोळ्यासारख्या अनर्थाचा अर्थ इतिहासांत कोणत्याहि देशांत केव्हांहि करण्यांत आलेला नाही. लोकांना अधिकारीवर्ग जेव्हां निष्कारण दरडावूं लागतो, वाजवीहून फाजिल भीति दाखवून लोकांत निराशा उत्पन्न करण्याचा जेव्हां प्रयत्न करण्यांत येतो, तेव्हां असल्या अनुदार दडपादडपीला भीक घालण्याच्या निस्सत्त्व स्थितीहून अधिक वरच्या दर्जास लोक पोचले आहेत, हें खरें ज्ञान अधिकाऱ्यांना करून देण्याकरितां बाँबगोळ्याचा शब्द स्वयंस्फूर्तीनें होत असतो. खरी वस्तुस्थिति काय आहे, हें

शांतपणें पहाण्याची ही संधि अधिकाऱ्यांना प्राप्त झालेली आहे. अधिकाऱ्यांच्या कृत्यांवर काहींना काहीं आपला दाव असावा, अशी प्रबल इच्छा लोकांत उत्पन्न झाली आहे; ही इच्छा भागविण्याचे सरळ व राजमान्य उपाय जर सरकारनें अंमलांत आणले नाहींत, म्हणजे स्वराज्याचे हक्क देण्यास जर सरकारनें सुरवात केली नाहीं, तर जी गोष्ट लोकांच्या अवस्थेला अनुसरून सरकारच्या संमतीनें व्हावयाची तीच गोष्ट लपूनछपून आडमार्गानें व अयोग्य रीतीनें करण्यास काहीं उतावळे किंवा माथेफिरू लोक प्रवृत्त झाल्यावांचून राहावयाचे नाहींत. उतावीळपणानें व आततायीपणानें चोरट्या व भयंकर मार्गास लोकांनीं लागूं नये, अशी इच्छा असल्यास, बाँवगोळ्याचें खरें रहस्य जाणून प्रजेला नाहक दुखविण्याचें सरकारनें सोडावें, स्वराज्याचे मुक्कल हक्क देण्यास प्रारंभ करावा आणि ह्यामुळे सरकारचे सामर्थ्यास कमीपणा येतो, अशा खोडसाळपणाच्या कल्पनांचे नाहीं अधिकारी वर्गानें लागूं नये, हें सांप्रत सर्वांस हितावह आहे.

हे उपाय टिकाऊ नाहीत

ह्या आठवड्यापासून हिंदुस्थान सरकारने दडपशाहीच्या नवीन धोरणास पुन्हां प्रारंभ केला आहे. दडपशाहीचें भूत पांच दहा वर्षांनीं हिंदुस्थानच्या अंगांत संचार करीत असतें. आतां तलाच सांप्रतचाहि प्रसंग आहे. लॉर्ड मोर्ले हिंदुस्थानचे स्टेट सेक्रेटरी झाल्यावरच सभावंदीचा कायदा पास झाला व आतां वर्तमानपत्रांसंबंधाचा कायदा पास झाला आहे. लिबरलरपक्षाचे कारकीर्दीत व मोर्लेसारखा उदारमतवादी तत्त्ववेत्ता राज्यकारभाराचीं सूत्रें हालवीत असतांना दडपशाहीच्या पिशाच्चांचा चोहोंकडे सुळसुळाट व्हावा ह्यावरून खुद्द मांत्रिकच व्रतभ्रष्ट कसे झाले आहेत, हें वाचकांचे ध्यानांत येईल. दडपशाहीचें धोरण म्हणजे काय ? दडपून टाकणें म्हणजे पुढील वाढ खुंटविणें इतकेंच नव्हे, तर पूर्वींचीहि वाढ कुरतडून टाकणें होय. हिंदुस्थानांत राष्ट्रास जन्म देणारीं, राष्ट्राचा विकास करणारीं व राष्ट्राच्या अभ्युदयासाठीं राष्ट्रीय तेज उत्पन्न करणारीं जीं कारणें आहेत त्यांची पुढील गति बंद पाडून त्यांची तंगडी ओढून त्यांना फरफटत मार्गें ओढणें, ह्याला पिछेहाटीचें किंवा दडपशाहीचें धोरण असें म्हणतात. भाषणस्वातंत्र्य व मुद्रणस्वातंत्र्य हीं राष्ट्रास जन्म देतात व पोसतात. ह्यांनीं हिंदुस्थानचें राष्ट्र बनविण्याचा उपक्रम केलेला पाहून ह्या दोहोंवर गदा आणावी, अशी अधिकारीवर्गाची फार दिवसांची इच्छा होती; आणि बंगाल्यांतील बाँब-गोळ्यांचा फायदा घेऊन त्यांनीं आपली हीस भागवून घेतली आहे. आतां असा प्रश्न उद्भवतो कीं, ह्या दडपशाहीच्या धोरणानें अधिकारीवर्गाच्या मनांत आहे तें घडून येईल काय ? अधिकारीवर्गाची पहिली इच्छा अशी

आहे कीं, बाँवगोळे हिंदुस्थानांत बंद झाले पाहिजेत; आणि बाँवगोळे करण्याकडे किंवा बाँवगोळे फेकण्याकडे कोणाचेहि मनाची प्रवृत्ति होतां कामा नये. अधिकाऱ्यांची अशी इच्छा असणें साहजिकच आहे व स्तुत्यहि आहे. पण ज्याला उत्तरेस जावयाचें आहे त्यानें दक्षिणेला जावें किंवा पूर्वेस जाणारानें पश्चिमेचा मार्ग धरावा, ह्याप्रमाणें अधिकाऱ्यांनीं रस्ता मात्र अगदीं उलट दिशेचा धरला आहे. बुद्धिभ्रंश म्हणतात तो हाच. हा मतिभ्रंश पुढील विनाश सुचवितो, आणि सरकारनें दडपशाहीचें धोरण अंगिकारलेलें पाहून प्रजाजनांना व अधिकाऱ्यांना ह्यापुढें अधिक दुःखाचे दिवस येणार म्हणून अत्यंत वाईट वाटतें. सरकारची बुद्धि कशी चळली आहे तें पहा. बंगाल्यांचे बाँव गोळे समाजाची उलथापालथ करणारे आहेत, अशी खोटी अफवा अधिकाऱ्यांनीं पिकविलेली आहे. समाजाचा विध्वंस करूं इच्छिणारे युरोपांतील बाँवगोळे व बंगाल्यांतील बाँवगोळे, ह्यांमध्ये जमीनअस्मानाचें अंतर आहे. बंगालच्या बाँवगोळ्यांच्या बुडाशीं देशभक्तीचा अतिरेक आहे, व युरोपांतील बाँवगोळे, आप्पलपोट्या श्रीमंतांच्या द्वेषामुळें उत्पन्न होतात. बंगाली अनार्किस्ट नाहींत, तर अनार्किस्टांचें हत्यार त्यांनीं उपयोगांत आणलें आहे इतकेंच. पारिस शहरांत प्रेसिडेंटचा खून तो प्रेसिडेंट आहे एवढ्याच करितां करणारा अनार्किस्ट निराळा; आणि पोर्तुगालचा राजा पार्लमेंट सभा बुडवितो म्हणून त्यावर बाँवगोळा टाकणारा पोर्तुगालचा एखादा देशभक्त माथेफिरू निराळा. अमेरिकेंत एखाद्या कोट्याधीशाचा खून तो कोट्याधीश आहे एवढ्याच कारणाकरितां करणारा अनार्किस्ट निराळा आणि रशियांत झारचे अधिकारी ड्यूमा सभेचे हक्क देत नाहींत ह्यामुळें हताश होऊन बाँवगोळा फेकणारा रशियांतील वैतागलेला देशभक्त निराळा. बंगाल्यांतील बाँवगोळे पहिल्या कोटींतील नसून दुसऱ्या कोटींतले आहेत, हें कोणीहि विसरतां कामा नये. पोर्तुगालमधील बाँवगोळ्यानें पोर्तुगालमधील राज्यपद्धत पालटली, व

नवीन बालराजाचे प्रधानमंडळास पूर्वीचे दडपशाहीचें धोरण सोडून द्यावें लागलें. रशियांतील अत्यंत बलाढ्य झारलाहि बाँबगोळ्यांपुढें नमावेंच लागलें व डब्युमा सभा मोडून टाकण्याचा प्रयत्न करतां करतां अखेरीस डब्युमा सभा स्थापनच करावी लागली. पोर्तुगालमधील बाँब गोळे बंद झाले किंवा रशियांतील गोळ्यांची मालिका लांबली नाही, ह्याचें श्रेय दडपशाहीच्या धोरणाला कोणीहि देणार नाही. लोकांत नवीन इच्छा व नवीन महत्त्वाकांक्षा उद्भवल्या असून त्या रोज जोरावतात, असा बाँबगोळ्यांचा अर्थ सदर दोनीहि देशांतील मुत्सद्यांनीं केला, व त्याप्रमाणें लोकांच्या इच्छा व महत्त्वाकांक्षा अंशतः तरी भागतील आणि ते अगदींच निराश होऊन आततायी होणार नाहीत, अशा रीतीनें त्यांनीं राज्यकारभाराचें स्वरूप पालटलें.

सरकारचें सांप्रतचें दडपशाहीचें धोरण दोन प्रकारचें आहे. एक बाँब गोळे तयार करणेंच अशक्य करावयाचें व दुसरें बाँबगोळे करण्याकडे व फेंकण्याकडे लोकांची प्रवृत्तीच होऊं नये, असा बंदोबस्त करावयाचा. पोपटाला प्रथम पिंजऱ्यांत घातल्यानंतर दार बंद करून घेतात, त्याप्रमाणें सरकारनें प्रथम प्रजेला निःशस्त्र करून सोडलें. कोंडलेल्या पोपटाला पिंजऱ्यांत रहाण्यांतच गोडी लागावी म्हणून हौशी लोक मधुर फळांची व दाण्यापाण्याची व्यवस्था करून ठेवतात. पण हिंदुस्थान सरकारनें पिंजऱ्याचें दार बंद केलें इतकेंच नव्हे तर पोपटानें बाहेर जाऊं नये म्हणून पंख उपटण्याचा व तंगडी मोडण्याचा उपक्रम चालविला आहे ! युरोपांतील जुलमी राजांनींहि आपल्या प्रजेला निःशस्त्र केलें नाही, मुसलमानांसारख्या कडव्या जातीनेंहि हिंदुस्थानांत बादशाही गाजविताना हिंदूंना निःशस्त्र केलें नाही. मग इंग्रजांनींच कां केलें ? प्रजाजनांच्या हातांत साधारण बंदुकी व साधारण तलवारी असल्यानें लष्कराच्या सामर्थ्याची बरोबरी प्रजेच्या हातून केव्हांहि होऊं शकत नाही. प्रजा सशस्त्र राहूं दिल्यानेंहि जर लष्करी सत्तेस कमीपणा येत

नाही तर एखाद्या राष्ट्रास खच्ची करण्याचें महत्पाप तरी इंग्रजांनीं कां केलें ? ह्या प्रश्नाचें असें उत्तर आहे कीं, रोजचेरोज किरकोळ अधिकाऱ्यांनीं हि गाजवावयाची सत्ता अबाधित असावी व स्वराज्याचे कोणत्याहि प्रकारचे हक्क प्रजेला न देतां विनखटका आपलपोटेपणाचा कारभार यथास्थित चालवा म्हणून राष्ट्राच्या पौरुषाचा वध हत्याराचे कायद्यानें करण्यांत आला ! मोंगलांच्या इतका उदारपणाहि इंग्रजांत नाही व मोंगलांच्या इतकें लष्करी सामर्थ्यहि इंग्रजांत नाही. मोंगली बादशाहीच्या मानानें पाहिलें असतां हिंदुस्थानांतील इंग्रजी साम्राज्य लष्करी सामर्थ्याच्या दृष्टीनें फार निर्बल व निःसत्त्व आहे. औरंगजेब बादशहानें-संपत्तीच्या वांटणीच्या दृष्टीनें जरी नाही तरी-धर्मदृष्ट्या हिंदूंचे नाना प्रकारचे जुलूम केले, व त्याचें दहावीस लाख सैन्य दहावीस वर्षांच्या दक्षिणेच्या मोहिमेंत गारदहि झालें, तरी त्याच्या मरणानंतर दीडशें वर्षेपर्यंत-रडत खडत कां होईना-दिल्लीची बादशाही टिकली होती. औरंगजेबाच्या सेनेवर जसले प्रसंग आले तसले प्रसंग जर हिंदुस्थानांतील इंग्रजी सेनेवर आले तर पुढें पांचपंचवीस वर्षेहि इंग्रजी सत्ता हिंदुस्थानांत टिकणार नाही. ह्याचें मुख्य कारण इंग्रज हिंदुस्थानांत उपरी कुळासारखे किंवा वाटसरूसारखे राहतात हे होय. हिंदुस्थानांत इंग्रजांची वस्ती कायमची नसल्यामुळें व इंग्लंडची भर करण्याकडे इंग्रजी अधिकाऱ्यांचा व इंग्रजी व्यापाऱ्यांचा कटाक्ष असल्यामुळें राजकीय सत्तेचा कोणताहि भाग पृथक वांटणी करून नेटिवांच्या हातांत देण्यास ते साहजिकपणेंच तयार नाहीत; उपरी कुळाप्रमाणें अधिकारी पाठवून मूळ वस्तीच्या ठिकाणचे भरभराटीकरितां जर मोंगलांनीं हिंदुस्थानची बादशाही चालविली असती तर मोंगलांनाहि राजेरजवाड्यांशीं किंवा ग्रामसंस्थांशीं वागतांना इंग्रजांप्रमाणेंच अनुदार व्हावें लागलें असतें व प्रजाजनाना निःशस्त्र केल्याशिवाय गत्यंतर नसतें. पाश्चिमात्य शास्त्रानें दिलेलें सामर्थ्य,

व प्रजा निःशस्त्र केल्यामुळे प्रजेच्या अंगीं आलेला दुबळेपणा, ह्यांमुळे लोकांच्या इच्छेचा किंवा महत्त्वाकांक्षेचा विचारहि न करतां बेगुमानपणें विनखटका राज्यकारभार हांकला जातो. बाँबगोळ्यामुळे ही स्थिति कायम राहिली नाही. प्रजा निःशस्त्र व सरकार आधुनिक अस्त्रविद्येनें बलाढ्य ठरलेले. सरकारच्या कांहीं कृत्यांनीं लोक निराश होऊन संतापी बनून माथेफिरूहि होतात, हे सरकारला अजमावण्याला आजपर्यंत मार्गच नव्हता. सरकारच्या कृत्यांचा जुलूम प्रजेला असह्य झाला आहे, हे सरकारला समजावें तरी कसें ? सरकारनें कोणचीहि गोष्ट केली व प्रजेला ती नापसंत असली, तर आजपर्यंत काय होत असे ? लोक अर्ज करीत, विनंति करीत; अधिकारी म्हणत हा क्षणैक फेस आहे, थोड्या वेळानें आपोआप खालीं बसेल. लोकांनीं निराश व्हावें, उतावीळ झालेल्यांनीं संतापून जाऊन मनचे मनांत जळफळावें व माथेफिरूंनीं स्वतःच्या आततायीपणानें स्वतःचें शरीर पिचवून स्वतःच्या क्रोधांत आपली एकट्याचीच आहुति—सरकारच्या कानीं कोणच्याहि प्रकारची वार्ताहि न जातां—द्यावी, अशांतला आजपर्यंतचा प्रकार होता. बाँबगोळ्यानें निःशस्त्र माथेफिरू सशस्त्र झाले, व बाँबगोळ्यानें लष्करी सामर्थ्याचा दर्प कमी केला. मोगलांनीं दाखविलेल्या उदारपणाहून अधिक उदारपणानें संपत्तीची व अधिकाराची वांटणी प्रजेशीं करण्यास आरंभ केल्याशिवाय उपरी अधिकाऱ्यांच्या मार्फत विनखटका राज्यकारभार इंग्लंडास ह्यापुढें चालवितां येणार नाही. बाँबगोळा ही बंदुकी किंवा तोफा ह्यांच्यासारखी वस्तु नाही. हत्याराचे कायद्यानें, बंदुकी व तोफा प्रजेपासून काढून घेतां येतील, आणि बंदुकी व तोफा सरकारी परवान्याशिवाय तयार करण्याचेंहि बंद पाडतां येईल; पण बाँबगोळा कायद्यांनीं किंवा अधिकाऱ्यांच्या देखरेखीनें अथवा गुप्त पोलिसांच्या सुळसुळाटानें बंद पाडतां किंवा नाहींसा करतां येणें शक्य आहे काय ? बाँबगोळ्याला ज्ञानाचें स्वरूप अधिक आहे, ही एक

जादू आहे, हा एक मंत्र, तोडगा आहे. मोठ्या कारखान्यांत तयार होणाऱ्या दृश्यवस्तूचें स्वरूप ह्याला फारसें नाहीं. सरकारी लष्कराला लागणाऱ्या बाँबगोळ्याचे मोठमोठे कारखाने असावे लागतात, पण आततायी माथे-फिरुंना लागणारे दहापांच बाँबगोळे तयार करण्यास विशेषशी सामग्री लागत नाहीं. वीरेंद्रचा बाँबगोळ्याचा मोठा कारखाना एक दोन वर्षां, व दहा पांच वाटल्यांत सांठविला होता, आणि हा कारखाना सरकारी बाँबगोळ्याचे कारखान्याप्रमाणें शास्त्रीयदृष्ट्या बिनचूक होता, अशा साक्षी सरकारी रसायनशास्त्रवेत्त्यांच्या सांप्रत होत आहेत. वीरेंद्राच्या कटाचे खटल्यांत प्रसिद्ध झालेल्या हकीकतींच्या खऱ्या अर्थाकडे सरकारनें लक्ष पोंचवावयास नको काय ? ह्या खटल्याची जी हकीकत प्रसिद्ध झाली आहे त्यावरून पाहतां बाँबगोळ्याचा मंत्र कांहीं लांबलचक दिसत नाहीं, व तंत्रहि फारच अल्प आहे. जो माथेफिरू आहे त्याच्यापासून ह्या मंत्राचें ज्ञान लपवून ठेवण्याचें सामर्थ्य आतां सरकारी कायद्याचे अंगीं उरलें नाहीं. युरोप, अमेरिका, जपान वगैरे देशांत हें ज्ञान गुप्त नाहीं. हिंदुस्थानांत अद्याप हें गुप्त ज्ञान आहे पण दडपशाहीचें धोरण जोरां अंमलांत येऊन त्यामुळें माथेफिरूंची संख्या वाढल्यावर जादूगिरी बंगालची मंत्रविद्या हिंदुस्थानांत चोहोंकडे पसरण्यास कितीसा वेळ लागणार ? जे माथेफिरू आहेत त्यांना ही विद्या संपादन करण्याचे आयास त्यांचें डोकें पुनः ताळ्यावर आणण्याइतके कठीण नाहींत; व ह्या विद्येला व्यावहारिक स्वरूप देतांनाहि गुप्त पोलिसच्या चातुर्यामुळें व दक्षतेमुळें ओंढस होऊन मॅजिस्ट्रेटमार्फत संताप उतरण्याचाहि संभव फार कमी आहे. अतिशयोक्तीनें बोलावयाचें असल्यास हा कारखाना चुटकीसरसा अस्तित्वांत आणतां येतो व चुटकीसरशी मोडतां येतो ! तेव्हां बाँबगोळ्यांच्या ह्या माथेफिरू चेष्टक्यांना कायद्याची वेसण कशी घालतां येईल ? दहा पंधरा वर्षांपूर्वी इंग्लंडांत जेव्हां बाँबगोळ्यांचा कायदा झाला त्यावेळीं बाँबगोळ्यांना

इतकें ज्ञानमय स्वरूप आलें नव्हतें. पाश्चिमात्य शास्त्रांच्या अंगचा मळ बाँबगोळा होऊन बसला नव्हता. त्यावेळीं उपकरणांहि फार लागत, सामग्रीहि विशेष लागे व कारखानाहि मोठा असे. असल्या गोष्टींचा प्रतिबंध कायद्यानें होण्यासारखा आहे. पण ज्यावेळीं शास्त्र चालतां चालतां, बोलतां बोलतां, निजतां निजतां, सहज लीलेनें बाँबगोळ्यासारखे चमत्कार करून दाखवूं लागतें, त्यावेळीं शास्त्राच्या ह्या सहज लीला कशा बंद पाडावयाच्या? व्यापारविषयक उन्नतीकरितां व लष्करी सामर्थ्याकरितां शास्त्रदेवता पाश्चिमात्यांनीं प्रसन्न करून घेतली. देवतेला प्रसन्न करून घेऊन वरप्रदान घ्यावयाला तेवढें पाहिजे, पण तीच देवता वरप्रदानानें कोणी उन्मत्त होऊ नये म्हणून ज्या सहज लीला करीत असते तेवढ्या मात्र नकोत, असें कसें होईल? पाश्चिमात्यांच्या शास्त्राचें ज्ञान रोजचेरोज अशारीतीनें सहज प्राप्त होत चाललें असतांना, आणि व्यवहाराला व उद्योगधंद्याला हरहमेष लागणाऱ्या रासायनिक साध्या वस्तूंपासूनच हां हां म्हणतां भयंकर शक्ति लहानशा तंत्रानेंच निर्माण करणारे शोध रोजचेरोज नवीन लागत चालले असतांना शास्त्रीय मांत्रिकांच्या लीलांचा प्रवाह कायद्याच्या बंधनानें सरकार किती दिवस थोपवून धरणार? आमच्या मते सरकार अशक्य गोष्टींच्या नादीं लागून स्वतःचें व प्रजाजनांचें व्यर्थ नुकसान करूं पहात आहे. ज्ञानाची युरोपांत व अमेरिकेंत जी परिणत स्थिति आहे, त्या स्थितीचा विचार केला असतां अशक्य गोष्ट शक्य करण्याचा वृथा खटाटोप सरकार करूं लागलें आहे, असें म्हणावें लागतें. ह्यावेळीं रसायनशास्त्रवेत्त्यांवर, उद्योगधंदेवाल्यांवर व लहानसान कारखानदारांवर नाहक जुलूम झाल्यावांचून राहणार नाहीं. बाँबगोळ्याचे कायद्यानें सरकारचा इष्ट हेतु सिद्धीस जाणार नाहीं, तर उलट पोलिसांच्या व लहान अधिकाऱ्यांच्या हातांत हें सज्जनांना छळण्याचें एक हत्यार होऊन बसेल. बाँबगोळ्यासंबंधाचें शास्त्रीय-

ज्ञान व सामग्री नाहीशी करण्याचा हा खटाटोप व्यर्थ आहे. बाँबगोळे नाहीसे करावयाचे असल्यास हा उपाय योग्य नव्हे; बाँबगोळ्यांची जरूरीच कोणच्याहि माथेफिरूला वाटूं नये, असें सरकारनें केलें पाहिजे. राजकीय चळवळींत पडलेले लोक माथेफिरू होतात केव्हां? आपल्या बुद्धीचा, शरीराचा व आपल्या स्वार्थत्यागाचा उपयोग आपल्या देशाचें कल्याण करण्याचे कामीं माथेफिरूपणाशिवाय इतर दुसऱ्या कोणत्याहि मार्गानें होणारा नाही, अशी तीव्र निराशा झाल्यानंतर चळवळ करणारे तरुण माथेफिरू होतात. स्वराज्याचे हक्क संपादन करण्यासंबंधानें जागृत झालेल्या बुद्धिमंतांची तीव्र निराशा सरकारनें केव्हांहि होऊं देतां कामा नये. ज्यावेळीं जागृत झालेल्या बुद्धिमंतांच्या इच्छा व महत्वाकांक्षा सर्व राष्ट्रभर पसरतात व सर्व राष्ट्रांला खडबडून जागे करूं लागतात, त्या वेळीं ही जागृतीची क्रिया बंद पाडल्यानें ही निराशा कमी न होतां अधिकच तीव्र होते, हें सरकारनें विसरतां कामा नये. जागृतीची क्रिया बंद पाडण्याकरितां वर्तमानपत्रांचा नवा कायदा सरकारनें पास केला आहे, व त्यामुळें निराशेचें स्वरूप अधिक भयंकर होऊन विचारी व शांत स्वभावाच्या लोकांतहि माथेफिरू निर्माण होण्याचा संभव आहे. बाँबगोळे नाहीसे करण्यास खरा व टिकाऊ उपाय म्हणजे स्वराज्याचे महत्वाचे हक्क देण्यास आरंभ करणें हा होय. दडपशाहीचे उपाय पाश्चिमात्य शास्त्रांच्या व हिंदुस्थानांतील लोकांच्या सांप्रतच्या स्थितींत टिकाऊ होणें शक्य नाही.

पत्रकर्त्याच्या स्फुट सूचना

बोलून चालून इंग्रजांचें राज्य परकीय राज्य आहे. बरें तेंहि मोंगली राज्याप्रमाणें राज्यकर्त्यांनीं हिंदी समाजांत मिसळून जाऊन चालविलेलें नसून ते नेहमीं परकीपणानेंच चालविणार. शिवाय नुसती राज्यसत्ता हातीं ठेवूनहि त्यांचें समाधान नाहीं तर या देशाचा व्यापार व उद्योगधंदेहि त्यांस बळकावयास किंवा बुडवावयास हवेत. बरें इतकें करूनहि रयतेवरील करांचें ओझें हलकें ठेवावें, तर त्याचा उलटच प्रकार दिसून येतो ! सारांश जुन्या पद्धतीचें कां होईना, स्वराज्य गेलें, व्यापार बुडाला, उद्योगधंदे ठार झाले, वैभव संपलें, संपत्ति गेली, कर्तृत्व लोपलें व हिंमत खचली. नव्या पद्धतीचें शिक्षण नाहीं, हक्क नाहींत, लोकमतास मान नाहीं, सुवत्ता नाहीं, समाधान नाहीं, दारिद्र्य, दुष्काळ व द्रव्यशोष या तीन 'द' काराचा दपटशा मार्गें लागलेला. यांतून राष्ट्राचें डोकें वर उचलण्याचा यथाशक्ति प्रयत्न करूं लागलें कीं, इंग्रजी राज्यपद्धतीच्या वरवंट्यानें डोकें ठेचलेंच ! अशा स्थितींत हिंदुस्थानांत आतां बाँदपक्ष व गुप्त मंडळ्या उद्भवल्या, ही गोष्ट शोचनीय असली तरी धिलकुल आश्चर्याची नाहीं. उलट युरोपांतील कोणत्याहि देशांत अशी स्थिति झाली असती तर तेथील लोकांनीं हिंदी लोकांइतकी सहनशीलता व क्षमावृत्ति केव्हांहि दाखविली नसती. सर्वास सर्व गोष्टींपेक्षां जीव प्यारा असतो, हा न्याय सामान्यतः खरा आहे. पण धर्म, नीति, परोपकार स्वाभिमान, कुटुंबाची व राष्ट्राची अब्रु, देशभक्ति इ. उच्च कल्पनांची किंमत प्राणांहूनहि अधिक आहे, असें व्यक्तीस बाटवयास लागणें, ही त्याच्या आत्मिक उन्नतीची साक्ष आहे. या मनोवृत्तीचा उदय राष्ट्रांत होऊं लागला म्हणजे

त्याबरोबरच या मनोवृत्तीच्या ओघासाठी वाट करून देणे स्वर्ग्या राज्यकर्त्यांचे कर्तव्य आहे. ते न करतां या मनोवृत्ती जेथे जेथे उद्भवतील तेथे तेथे त्या जुलमाच्या व जवरीच्या भाराने बुजवून टाकण्याचा अगर मोठमोठे बांध घालून जेथल्या तेथे अडवून टाकण्याचा प्रयत्न झाला की, त्या देशाचे-प्रजेचे व राज्यकर्त्यांचे-दुर्दैव ओढवले म्हणून समजावे. जगाच्या इतिहासाने प्रस्थापित केलेल्या या सिद्धांताकडे राज्यकर्त्यांनी आजपर्यंत दुर्लक्ष केल्याचे फळ बंगाली बाँबच्या रूपाने बाहेर पडले आहे.

✽ रा. टिळक यांजवरील खटला

१७७० ई.स.

मुंबई हायकोर्टांत दोन आठवडे चाललेला रा. टिळक यांजवरील राज-
द्रोहाचा खटला गेले बुधवारी रात्री अकरावा जलदीने व तांतडीने निकाला-
पर्यंत हाकलण्यांत येऊन न्या. दावर यांनीं रा. टिळक यांना सहा वर्षे
कालेंपाणी व एक हजार रुपये दंड, अशी खुनशी शिक्षा ठोठावली !
बुधवारी सायंकाळीं साडेपांच वाजतां नेहमींप्रमाणें कोर्टाचें काम बंद
होण्याचे वेळीं, रात्री साडेनऊ वाजेतो खटला चालून आजचे आज निकाल
करण्यांत येईल, अशी आरोपीतर्फेच्या लोकांची व इतरांची बिलकुल अटकळ
नव्हती. अँडव्होकेट जनरल वॅ. ब्रॅन्सन यांचें भाषण त्यावेळीं संपलेंहि नव्हतें.
मग त्याच रात्री सर्व काम उरकून घेण्यांत कां आलें ? न्या. दावर ह्यांचे
मनांत कोणता हेतु असेल तो असो, पण सामान्यपणें ह्या घाईला तीन कारणें
देण्यांत येतात. पहिलें कारण असें कीं, सर्व खटला न्या. दावर यांनीं
आरोपीच्या हितावर पूर्ण दृष्टि ठेऊन चालविला होता; अखेरीस ही दृष्टि
आरोपीस वाधली ही गोष्ट खरी; तरी पण भावी शिक्षेचा एक एक दिवस
हायकोर्टांत व्यर्थ घालविण्यापेक्षा शिक्षा भोगून तितकाच दिवस कमी करणें
आरोपीच्या हिताचें आहे, असें खटल्याचीं सूत्रें चालविणारांना वाटलें असावें.
शिवाय मुंबईस त्यावेळीं रा. टिळक यांजविषयीं जी सहानुभूति दाखविण्यांत
येत होती ती लक्षांत घेतां, सहानुभूति दाखविणाऱ्या लोकांचा मोठा समुदाय
शिक्षेच्या समर्थी मुंबई शहरांत कोठेंहि जमणें मुंबईचे पोलिसला सोईचें न
वाटून काळ्या पाण्याचें कृत्य काळोख्या रात्रीच उरकून घेण्याची पोलिसनें
उत्सुकता दाखविली असावी, असा अंदाज आहे. ह्या दोन कारणांशिवाय

तिसरें कारण असें असावेसें वाटतें कीं, दुसरे दिवशीं इंग्लंडांत पार्लमेंट सभेंत हिंदुस्थानच्या जमाखर्चावर चर्चा होती. त्या चर्चेत रा. टिळक यांजवरील खटल्यासंबंधानें बराच वाद होईल असा सुगावा लागून म्हणा किंवा इतर उद्देशानें म्हणा, ह्या चर्चेच्या पूर्वी खटला निकालांत आणला पाहिजे, असें अधिकाऱ्यांना वाटलें असावें. ह्यापैकीं कोणतेंहि कारण खरें असो किंवा सर्वच खोटीं असोत, खटला चालविण्याची ही पद्धत जरा चमत्कारिक होती हें खास. पण ती बेकायदेशीर होती, असें आम्हीं म्हणत नाहीं. ज्याप्रमाणें ही पद्धत बेकायदेशीर होती अशी तक्रार नाहीं त्याप्रमाणेंच वॅ. ब्रॅन्सन व न्या. दावर यांनीं

२. टिळक ह्यांना दिलेल्या शिष्या

बेकायदेशीर होत्या, अशीहि आमची तक्रार नाहीं. रा. टिळक ह्यांनीं हा खटला कायद्याच्या भक्कम आधारावर, पुराव्याच्या प्रमाणांवर व निरुत्तर कोटिक्रमाच्या जोरावर चालविला होता. प्रक्षुब्ध मनोविकारांच्या तडाक्यांत विरुद्ध पक्षास टाकून बोललेला एकहि शब्द त्यांचे भाषणांत नव्हता. असें असतां वॅ. ब्रॅन्सन व न्या. दावर यांच्या भाषणांत शिष्याशापांचीच गर्दी कां? वॅ. ब्रॅन्सन व न्या. दावर ह्यांना पाहिजे त्या रीतीनें आपलें भाषण सजविण्याचा किंवा भेसूर करण्याचा कायदेशीर अधिकार होता, व रा. टिळक यांच्या सज्जनपणाचें अनुकरण त्यांनीं केलेंच पाहिजे होतें असा कायदेशीर निर्वेधहि नव्हता, ही गोष्ट खरी; पण सरकारतर्फेच्या वॅरिस्टरचें काम चालवीत असतांना किंवा हायकोर्टाच्या न्यायाधीशाचे खुर्चीवर बसलें असतांना न्यायबुद्धीच्या समतोलपणाच्या देखाव्याला सभ्यपणाची जरूरी आहे, असें आम्हांस वाटतें. तुमचा मेंदू सडलेला आहे, तुमचें पत्र हें हिंदुस्थानावर मोठें अरिष्ट आहे, तुमचें मन रोगग्रस्त आहे, अशा प्रकारच्या तापलेल्या लाल डागण्या, सहा वर्षांच्या काळ्यापाण्याचें औषध पोटांत

देणाऱ्या तांबड्या पोषाखाच्या वैदूनें आज्ञाऱ्याच्या शिरावर देणें म्हणजे औषधांतून आरोपी सुटला तरी डागण्याच्या बदनामाच्या तावडींत कायमचा सांपडो, अशी इच्छा करण्यासारखें, क्रूरपणाचें, नामदर्पणाचें, किंबहुना भित्रेपणाचें होय ! रा. टिळक यांजवर एकामागून एक दोन आरोप ठेवण्यांत आले; हायकोर्टांत सर्व आरोपांची खिचडी करण्यांत आली; रा. टिळक ह्यांना जामिनावर सोडण्यांत आलें नाहीं; जो पुरावा फिर्यादी पक्षानेंच द्यावयास पाहिजे होता तो परिस्थितीचा पुरावा आरोपीवर टाकून शेवटीं बोलण्याच्या हक्कासंबंधानें आरोपीस नागविण्यांत आलें; मराठी भाषा जाणणारी ज्यूरी असावी अशी आरोपीची आग्रहाची विनंति असतांना स्पेशल ज्यूरी देऊन सात युरोपियन रा. टिळक यांजपुढें बसविण्यांत आले; इतक्या लेखांपैकीं कोणचा भाग राजद्रोहाचा आहे तें बोट ठेवून दाखवा असें रा. टिळक ह्यांनीं विचारलें असतां सर्व लेख त्यांच्या तांडावर फेकण्यांत आले, अशा एक ना कित्येक गोष्टी न्या. दावर ह्यांनीं आरोपीच्या अहिताच्या केल्या व करूं दिल्या. अशा रीतीनें आरोपीच्या हिताच्या विरुद्ध असलेल्या पद्धतीनें खटला चालविण्याचा फिर्यादीला किंवा न्यायाधीशाला कायद्यानें अधिकार नव्हता असें कोणाचेंच म्हणणें नाहीं; पण हा कायदेशीर काटेकोरपणा शेक्सपियरच्या 'मर्चंट ऑफ व्हेनिस' नाटकांतील शायलाँकला साजेसा आहे; भांडणाऱ्या दोन पक्षांना न्याय देण्याचें काम करणाऱ्या मुंबई हायकोर्टाला साजेसा नाहीं. वरील सर्व बाबी किरकोळ स्वरूपाच्या आहेत व त्याबद्दल पोलिस अधिकारी, सरकारी बॅरिस्टर किंवा न्या. दावर ह्यांना विशेषसा दोष देण्याचे भानगडींत आम्हीं पडूं इच्छित नाहीं. ह्या खटल्यांतील व्यक्ति व हायकोर्टाच्या चार भिंतींच्या आंतील जागा, ही डोळ्यांपुढून काढून टाकून हिंदुस्थानांत आज पंचवीस तीस वर्षे स्पष्टपणें चालू असलेल्या राजकीय चळवळींच्या दृष्टीनें ह्या खटल्याकडे पाहिलें पाहिजे. अशा रीतीनें दृष्टि फैलावल्याशिवाय

खटल्याचें महत्त्व

ध्यानांत येत नाही. हायकोर्टांत कायदा कितपत पाळला गेला, कायद्याचें उल्लंघन कसें करण्यांत आलें, न्यायाचा कांटा कोणच्या वाजूला झुकला होता, वगैरे गोष्टी वरील दृष्टीनें विचार केला असतां महत्त्वाच्या वाटत नाहीत. “ केसरी ” वर खटला करण्याची मंजुरी देतांना मुत्सद्दी या नात्यानें मुंबई सरकारनें जशा प्रकारचा विचार केला असला पाहिजे, तशाच प्रकारचा विचार राजकीय चळवळीच्या दृष्टीनें लोकांनीं केला पाहिजे. अशा रीतीनें विचार करतांना रा. टिळक ह्यांचीं गेल्या २५ वर्षांतील लोकसेवा प्राधान्यें-करून पुढें येते. कै. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर ह्यांजवरोबर ‘ न्यू इंग्लिश स्कूलास ’ आरंभ करण्यापासून तो आज तागायत रा. टिळक ह्यांचें चरित्र एकाच सदिच्छेनें व्यापिलेलें आहे, व ती सदिच्छा म्हणजे ह्या हतभागी देशाचें कल्याण व्हावें ही होय. ‘ न्यू इंग्लिश स्कूल ’ ची स्थापना, त्यांतून निघालेलें ‘ फर्ग्यूसन ’ कॉलेज, संमतिविलाचे वेळचा तंट्या, हिंदुमुसलमानां-तील दंगा, श्री गणपति महोत्सव व श्री शिवाजी महोत्सव यांची जोपासना, पुणें सार्वजनिक सभा, राष्ट्रीय सभेची चळवळ, प्लेगची धामधूम, दुष्काळाची त्रेधा, जमीनमहसुलाचा कायदा, स्वदेशी चळवळ, बहिष्काराची चळवळ, राष्ट्रीय सभेतील क्रांति, बर्वे प्रकरणांतील ‘ केसरी ’ वरील फिर्याद, १८९७ सालची केसरीवरील फिर्याद व कालची राजद्रोहाची फिर्याद या सर्व प्रसंगां खऱ्या देशभक्तांनें जसें वागावयास पाहिजे तशीच वर्तणूक रा. टिळक ह्यांचे हातून होत आलेली आहे. स्वराज्याचे हक्क क्रमाक्रमानें कां होईना—कसे मिळतील व अशा प्रकारचा आरंभ आपल्याच पिढींत किंवा लगेच दुसऱ्या पिढींत झालेला पहाण्यास आपल्या पक्षाचे हातून कोणती कृती झाली पाहिजे, ह्यासंबंधाचे सिद्धांत ठरविण्यांत व त्या सिद्धांता-प्रमाणें स्वतः वागण्यांत आणि आपल्या पक्षांतील लोकांस वागावयास

छावण्यांत रा. टिळक यांनीं आपल्या आयुष्यांतील गेलीं २५।३० वर्षें खर्च केलीं आहेत. राजकीय चळवळींत रा. टिळक नुसते ज्ञानमार्गी नाहींत, तर ह्या चळवळींत

ज्ञान आणि कर्म

ह्यांचीं पूर्ण सांगड श्री भगवद्गीतेच्या उपदेशाप्रमाणें त्यांनीं आपले चरित्रांत घातलेली आहे. नेहमीं स्वराज्याच्या ध्रुवाकडे दृष्टि निश्चल ठेवावयाची व या दृष्टीच्या रोखानें त्या त्या परिस्थितींत कोणचें कर्म इष्ट आहे त्याचा सिद्धांत बांधून त्याप्रमाणें कायावाचामनेंकरून आचरीत असावयाचें, ह्या बाण्यानें रा. टिळक ह्यांनीं आजपर्यंतचें आयुष्य क्रमिलेलें आहे. एकदां सिद्धांत ठरून कर्माला आरंभ झाल्यावर त्या कृत्यास चालत्या गाड्याचें स्वरूप येईपर्यंत, अडचणीची, अडथळ्याची, संकटाची, द्रव्यहानीची किंवा शरीरक्लेशाची त्यांनीं केव्हांहि पर्वा केलेली नाहीं. तो सिद्धांत व तें कर्म ह्यांच्या अंगीं संचारल्यासारखें असें. ज्ञान व कर्म ह्यांच्या एकीकरणाचा हा संचार अंगीकृत कार्य सिद्ध होईतो केव्हांहि कमी होत नसे. परिस्थितीशीं झगडून आपणांस पुढें पाऊल टाकावयाचें आहे, ह्याविषयीं ते सावधान असल्यामुळें स्वतःच्या पावलापुढें परिस्थितीला त्यांनीं कधींहि जाऊं दिलें नाहीं. परिस्थितीनें आंखून दिलेला मार्ग नुसता साफसूफ व सुखमय करण्याकडे त्यांनीं अंगचीं शक्ति खर्च केली नाहीं, तर आपल्या कर्माची छाप परिस्थितीवर बसवून आपल्या मार्गाप्रमाणें परिस्थिति कशी बदलेल ह्याची काळजी रा. टिळक आजपर्यंत बहात आलेले आहेत. स्वार्थत्याग करून व शारीरिक क्लेश भोगून परिस्थितीशीं झगडतां झगडतां अशी स्थिति येते कीं, परिस्थिति व आपलें कर्म हीं जवळ जवळ एकच होऊन बसतात. अशा-रीतीनें त्या त्या वेळचें तें तें कर्म सिद्ध होऊं लागलें असतां त्या कर्मास अधिक व्यापक स्वरूप देण्याकरितां पुन्हां पुढें पाऊल टाकणें किंवा जुन्या

कर्मांत पाय फाजील गुंतले असतां त्या गुंतागुंतींतून स्वतःस सोडवून घेऊन नवीन कर्मास आरंभ करणें, स्वदेशभक्तास भाग पडतें. कर्में आचरीत असतांना ह्या कर्मभूमींत कर्माच्या जोराप्रमाणें फळ मिळूं लागतें; पण शहाणे ह्या फळाच्या मोहाला बळी न पडतां अंतिम साध्यावर दृष्टि ठेऊन कर्माची गति शिथिल न करतां नवीन नवीन कर्माची उभारणी करण्यांत पूर्वकर्माच्या फळाचा उपयोग करीत असतात. अंतिम साध्याकडे दृष्टि ठेऊन राजकीय व इतर चळवळींतील आपले सिद्धांत रा. टिळक ह्यांनीं ठरविलेले आहेत. हे सिद्धांत व हे अंतिम साध्य कायमचें व मुक्कर ठरविलेलें आहे. ह्या सिद्धांताला किंवा ह्या ज्ञानाला धरून एकसारखें कर्म आचरायचें, ह्याच तत्त्वाप्रमाणें ते वागत आले आहेत. परिस्थितींत कर्म आचरावयाचें असल्यामुळें परिस्थितीप्रमाणें कर्माचेंहि स्वरूप बदलतें हें उघड आहे. तथापि अंतिम साध्यासंबंधानें राजकीय चळवळींतील कर्मयोग्यांत सर्वांत पुढच्या रांगेंत उभें रहाण्याची पराकाष्ठा करण्यांत त्यांनीं कमी केलेलें नाहीं. स्वदेशभक्तीच्या सूत्रानें त्यांच्या निरनिराळ्या चळवळी एके जागीं गोवतां येतात. एखाद्या संस्थेंत त्यांनीं सामील व्हावें, त्या संस्थेस नांवारूपास आणावें आणि नंतर त्या संस्थेंत क्रांति करण्याचा किंवा नवी संस्था पुन्हां जन्मास आणण्याचा त्यांनीं खटाटोप आरंभावा, अशा तऱ्हेचीं बाह्यतः परस्परविरोधी दिसणारीं कर्में स्वदेशभक्तीच्या दृष्टीनें सुसंगत दिसूं लागतात. शरीराप्रमाणें रा. टिळक ह्यांचीं स्वदेशभक्ति वृद्ध झालेली नाहीं, किंवा स्वदेशभक्तीनेंच काढलेल्या कांहीं कांहीं संस्थांप्रमाणें त्यांची स्वदेशभक्ति रेंगाळणारीहि नाहीं. ते कर्मयोगी असल्यामुळें, आपल्या सिद्धांतावर त्यांचा दृढ निश्चय असल्यामुळें, आपल्या कर्मावर त्यांची अव्यभिचारिणी भक्ति असल्यामुळें, विचार करतांना, आचरण आचरतांना, संकटांशीं टक्कर देतांना, व शरीरकलेश भोगतांना, त्यांचीं स्वदेशभक्ति नेहमीं ताजीतवांनी

व उज्ज्वल जोमाची राहिलेली आहे. राजकीय चळवळींत भक्तिहीनांत व कर्महीनांत रा. टिळक यांची गणना नाही. राजकीय चळवळीच्या अंतिम-साध्याचा त्यांचा सिद्धांत कायम ठरलेला आहे, व त्याबद्दल त्यांच्यावर कोणाचीच वक्रदृष्टि नाही; पण रोजच्या वर्तनाला जे नियम रा. टिळक घालून देत असत व त्यावरहुकूम अंगीकृत कार्याची, दम न खातां, मेहनतींत कुचराई न करतां, परिस्थितीकडे पूर्ण लक्ष पोंचवून व सरकारनें जितकीं म्हणून साधनें वापरण्याची परवानगी कायद्यानें दिली असेल त्यांचा पूर्ण उपयोग करून जी एकसारखी पाठ पुरवीत असत, त्यामुळे ते कांहीं अधिकाऱ्यांच्या डोळ्यांत खुपत. अशा रीतीनें डोळ्यांत खुपल्यामुळेच ह्या खटल्याची मंजुरी देण्यांत आली असली पाहिजे. रा. टिळक ह्यांनीं आपल्या राजकीय चळवळींत किंवा आपल्या मतांच्या जोराच्या प्रसारांत सरकारच्या कायद्याकडे केव्हांहि दुर्लक्ष केलेलें नाही. कायद्याच्या सीमेच्या आंत कायदेशीर साधनांचा पूर्ण उपयोग त्यांनीं केल्यामुळे व असा पूर्ण उपयोग करणें त्यांच्या अंगीकृत कार्याला जरूर असल्यामुळे सरकारच्या अवकृपेच्या टापूंत न सांपडणें त्यांना शक्य नव्हतें. लेखकांना व वक्त्यांना पिनल कोडांतील १२४/ अ व १५३/ अ ह्यांनीं ज्याप्रमाणें सीमा घालून दिलेली आहे, त्याप्रमाणें सरकारच्या अवकृपेलाहि सरकारच्याच पूर्वपरंपरेनें व विलायतच्या इतिहासानें सीमा घातलेली आहे. ह्या सीमेचा फायदा हिंदुस्थानांतील राजकीय चळवळीला मिळाला पाहिजे, इतकेंच नव्हे तर १२४/ अ व १५३/ अ या कलमाखालीं केलेल्या खटल्यांत आरोपीनां हि हा सर्व फायदा कायद्याच्या कलमांतील भाषेमुळेच मिळाला पाहिजे. राजकीय चळवळीच्या स्थितीसंबंधानें, मुद्रण-स्वातंत्र्यासंबंधानें व भाषण स्वातंत्र्यासंबंधानें रा. टिळक यांचीं मते वरील प्रकारचीं असल्यामुळे

स्वतः खटला चालविणें

त्यांच्यावरील खटल्याचे दृष्टीनें व त्यांच्या निरनिराळ्या चळवळींच्या दृष्टीनें

इष्ट होते. रा. टिळक ह्यांनीं स्वतः खटला चालवावयाचा नव्हता व बॅरिस्टरामार्फत चालविला असता तर अधिक बरे झालें असतें असें मुंबईच्या एका पत्राचें मत आहे. पण हें मत चुकीचें आहे, असें आम्हांस वाटतें. १२४/अ कलमांतील “ प्रयत्न करणे ” ह्या शब्दाच्या आधारे लेखांतील नुसत्या शब्दांचा विचार नव्हे तर प्रसंग, काळवेळ, व वाचकांच्या मनाची स्थिति ह्यांचाहि पुरावा या खटल्यांत किर्यादीनें दिला पाहिजे, किंवा लेखकाच्याच समाजांतील ज्युरी असली पाहिजे ह्या तत्त्वाकडे रा. टिळक ह्यांनीं स्वतः खटला चालविला नसता तर लोकांचें व अधिकाऱ्यांचें मन वेधलें नसतें. ज्युरींत सात युरोपियन व दोन नेटिव्ह होते, व सातांनीं रा. टिळक ह्यांना दोषी ठरविलें. १८९७ सालीं ज्युरींत ६ युरोपियन व ३ नेटिव्ह होते, आणि त्यावेळींहि ६ युरोपियनांनीं रा. टिळक यांना दोषी ठरविलें. ह्यावरून केसरींतील लेख कायद्याच्या सीमेच्या बाहेरचे वस्तुतः होते असें सिद्ध होत नसून ह्या खटल्यापुरती सीमा आंखण्याचें काम आंधळ्यांकडे सरकारनें सोपविल्यामुळें व अधिकाऱ्यांच्या काठीशिवाय कांहीं कांहीं ठिकाणीं चालतां येणें ह्या आंधळ्यांना शक्य नसल्यामुळें ज्युरीनें ह्या प्रसंगां सीमेची रेषा भलत्याच ठिकाणीं आंखून काढली. मुद्रणस्वातंत्र्यावर दृष्टि ठेऊन रा. टिळक ह्यांनीं ज्या विद्वत्तेनें, ज्या जोरानें व ज्या एकनिष्ठेच्या करारीपणानें खटला चालविला तसा कोणच्याहि बॅरिस्टरास चालवितां येणें शक्य नव्हतें. कोणचेहि प्रसंगां रा. टिळक आपल्या अंतिम साध्याच्या सिद्धांतावर दुर्लक्ष करीत नाहींत, आपल्या स्वेच्छेच्या किंवा परेच्छेच्या कर्मानें आपल्या चळवळीच्या तत्त्वाचा खरेपणा स्थापित करण्याचा प्रसंग व्यर्थ दवडीत नाहींत, व भयंकर दुःखाचें ओझें डोक्यावर असतांहि बारीक सारीक गोष्टींपासून मोठमोठ्या तत्त्वांपर्यंत एकसारखी नजर पांघवून एकजात मेहनत करण्याची पराकाष्ठा करतात; या गोष्टी स्वतःच्या मनाशीं

जर कोणास पटवून द्यावयाच्या असतील तर त्यांनी रा. टिळक ह्यांचे हाय-कोर्टातील भाषण मनःपूर्वक अवश्य वाचावे. ह्या खटल्यांतील रा. टिळक ह्यांचे वर्तनांत त्यांच्या तीस वर्षांच्या

चरित्राचे सार

आले आहे. या खटल्यांत त्यांची बुद्धि ज्याप्रमाणे प्रखर स्वरूपांत दिसते त्याच प्रमाणे पूर्वीच्या हरएक प्रसंगीहि त्यांच्या बुद्धीचे तेज तीक्ष्णपणाने चमकले आहे. ह्या खटल्यांत स्वतःच्या शरीराचे हाल चुकवण्याकडे लक्ष न देतां मुद्रणस्वातंत्र्याच्या पायांतील श्रृंखला तोडण्याकडे जसे त्यांचे सर्व लक्ष होते त्याचप्रमाणे व्यक्तिविषयक सुखदुःखांकडे विलकुल लक्ष न देतां कार्याकडेच त्यांनीं हरएक चळवळींत लक्ष पोंचविलेले आहे, आणि या खटल्यांत सर्व तऱ्हेचे कर्म धीमेपणाने आचरण्यांत जसा त्यांनीं मनाचा समतोलपणा किंवा कर्मयोग दाखविला तशाच प्रकारचे ते ज्ञानी व कर्मयोगी निरनिराळ्या चळवळींत दृष्टीस पडत आले आहेत. स्वतःच्या कर्मावर व सिद्धांताच्या सत्यावर त्यांचा पूर्ण विश्वास असून ह्या भक्तीच्या जोरामुळे संकटे व दुःखें धिटाईने व एकतऱ्हेच्या आनंदाने ते सोसू शकतात, हे ह्या खटल्याचे निकालाचे वेळीं सर्वांच्या प्रत्ययास आले आहे. दुःखें भोगावीं लागतात म्हणून आपला सिद्धांत चुकला, असे रा. टिळक ह्यांना वाटले नव्हते व खटल्याचा निकाल झाल्यावरहि वाटले नाही; संकटे येतात म्हणून आपले कर्म खोटे होते असे रा. टिळक ह्यांना वाटले नव्हते व खटल्याचा निकाल झाल्यावरहि वाटले नाही; आणि राष्ट्रीय पक्षाच्या सिद्धांतावर व कर्मावर त्यांची पूर्ण भक्ति असल्यामुळे ह्या पक्षातील लोक सोसत असलेल्या व पुढे सोसणाऱ्या ह्यालपेष्टांतूनच ह्या पक्षाची कार्यसिद्धि परमेश्वर घडवून आणणार आहे, असे त्यांचे नेहमीचेच मत होते व खटल्याचा निकाल लागल्यावरहि त्यांनीं तोच भक्तिभाव बोलून दाखवून परमेश्वरावर सर्व भार टाकला !

एखाद्या मोठ्या कथानकाचा सारांश जसा थोडक्यांत सांगण्याचा प्रघात आहे, त्याप्रमाणे रा. टिळक ह्यांच्या तीस वर्षांच्या चळवळीची प्रतिमा या खटल्यांत दिसणारी आहे. रा. टिळक महाराष्ट्रांतच नव्हे तर सर्व हिंदुस्थानांत राष्ट्रीय पक्षाचे पुढारी आहेत. ज्या सद्गुणांच्या व सत्कार्यांच्या उत्कर्षामुळे हा पुढारीपणा त्यांचेकडे आलेला आहे ते बुद्धीचे व मनाने सद्गुण, आणि शरीराचे ते सत्कर्म या खटल्यामुळे त्यांच्या अनुयायांपुढे व सर्व लोकांपुढे विशेषकरून आले असल्यामुळे रा. टिळक यांच्या हद्दपारीचे काळांत राष्ट्रीय पक्ष ह्या स्थिरबुद्धीपासून व ह्या सत्कर्मापासून तिळभरहि पराडू-मुख होणार नाही, असा आग्रहांस भरवंसा आहे.

✽ टिळक आणि दावर

रा. टिळक यांजवरील खटल्यासंबंधाने ठिकठिकाणचे लोकमत आता प्रसिद्ध झाले आहे, त्याविषयीची सर्व हकीकत गेल्या व आजचे अंकांत प्रसिद्ध केलीच आहे. कांहीं अँग्लो-इंडियन पत्रे आणि न्या. दावर यांच्या मताचीं मेथा पक्षाचीं एकदोन नेटिव्ह पत्रे ह्यांशिवाय सर्वांना रा. टिळक ह्यांना झालेल्या शिक्षेमुळे अत्यंत दुःख वाटत आहे. कोणाला न्यायमूर्तीने रा. टिळक ह्यांना शिव्याशाप अभिमन्यूच्या मस्तकावर लाथ मारणाऱ्या जयद्रथाप्रमाणे दिले म्हणून वाईट वाटत आहे; तर कोणी रा. टिळक यांच्या स्वदेशाभिमानाबद्दल न्यायमूर्तीने संदेह प्रदर्शित केला म्हणून डोळ्यांतून अश्रू गाळीत आहेत. एका लेखावर खटला केला असतां लागोपाठ दुसऱ्या लेखावर दुसरा खटला करून फिर्यादीने खुनशी नीचपणा दाखविला इतकेंच नव्हे तर पहिला लेख राजद्रोहाचीं शाबिती होण्यास पुरेसा नव्हता अशीच फिर्यादीने पर्यायाने कबुली दिली आहे असें सर्व समजस नेटिव्ह म्हणत आहेत, तर कायदे पंडित निखून सांगत आहेत कीं निरनिराळ्या प्रसंगांच्या निरनिराळ्या फिर्यादी निरनिराळ्या स्वरूपांत दाखल होऊन मॅजिस्ट्रेटने निरनिराळ्या सेशन कमिठ केल्यानंतर त्या सर्वांची एकच खिचडी करण्यांत न्या. दावर यांनीं कायद्याकडे दुर्लक्ष केलें आहे. ज्युरीमध्ये सात युरोपियन आले त्याच वेळीं खटल्याचा निकाल काय होणार याची खूणगांठ कांहींनीं मनाशीं बांधली, तर जामिनाच्या अर्जापासून अखेर निकाल सांगेपर्यंत घेण्यांत आलेल्या आरोपीच्या हिताच्या जपमाळेवरून पुढील कडक शिक्षेचें कपटनाटक कांहींनीं अगाऊच ताडिलें. लेख लिहिण्यांत लेखकाचा हेतु काय होता हें लेखामध्ये जाहीर केलें असतांना,

गुन्हा करण्याचाच हेतु आरोपीचा होता हे लेखाशिवाय इतर स्वतंत्र रीतीने सिद्ध करण्याचा बोजा न्यायमूर्तीने फिर्यादीवर टाकावयास पाहिजे होता, असें कांहींचें मत आहे, तर दुसरे १२४ अ ह्या कलमाला स्पष्टीकरण जोडलें आहे, अपवाद सांगितला नाहीं, ह्या गोष्टीचा फायदा रा. टिळक ह्यांना न देण्यांत व शेवटीं बोलण्याचा रा. टिळक यांचा हक्क काढून घेण्यांत न्या. दावर ह्यांनीं चूक केली, म्हणून त्यांना दोष देत आहेत. भाषांतरावर आरोप ठेवण्यांत कायद्याच्या दृष्टीनें अन्याय झाला म्हणून कायदेपंडितांची तक्रार आहे, तर अठराच शब्द कायते चुकले बाकी हजारों शब्द बरोबर आहेतना, म्हणून पोरकट फुशारकी मारणाऱ्या वॅरिस्टर ब्रॅन्सनला व मराठीचा अभ्यास न करतां हि नोकरचाकरांशीं मोडकेंतोडकें मराठी बोलण्याचा प्रसंग येतो एवढ्याच लंगड्या आधारवर रा. जोशी यांना मराठी भाषेच्या प्रावीण्याचें सर्टिफिकेट देण्याचें साहस करणाऱ्या न्या. दावरला सामान्य लोक हांसत आहेत. गिरणींतील मजुरांना विचारा, रा. टिळक यांजवरील खटल्यांत न्याय झाला काय ? ते उत्तर देतील, स्वदेशीची चळवळ करणाराला, रयतेच्या हक्कासाठीं भांडणाऱ्या विद्वानाला काळोखांतच शिक्षा न होतां न्याय मिलेल असें तुम्हांला वाटते तरी कसें ? दुकानदाराचें मत ध्या, ह्या खटल्यांत दोष कोणाकडे आहे ? ते जबाब देतील नफा नुकसानीच्या वेळीं न्यायान्यायाकडे कोठचें लक्ष पुरविलें जाणार ? सुशिक्षितांचें मत ध्या, ते सिद्धांतरूपानें सांगतील कीं, न्यायाचा दिवस उगवण्यापूर्वीं अशीच अन्यायाची रात्र जावी लागते. ज्यांना कोणच्याहि प्रकारच्या राजकीय चळवळीबद्दल विशेषशीं सहानुभूति नाहीं, कायद्यांतील दोनचार कलमांची थोडीशी मान मुरगळली असतां विशेष अन्याय होतो असें ज्यांना वाटत नाहीं, इतकेंच नव्हे तर रा. टिळक ह्यांच्या राजकीय चळवळीच्या विरुद्ध जे सांगून सवरून आहेत, असल्या कांहीं लोकांनाहि रा. टिळक ह्यांच्या शोधक बुद्धीमुळें व जाड्या विद्वत्तेमुळें, असली

सकत मजुरीची जवर शिक्षा अशा प्रकारच्या लेखकाला व वक्त्याला देऊं नये, असें स्पष्ट म्हणणें भाग पडत आहे.

गिरणींतील मजूर, शेख मेमन स्ट्रीटमधील बनिया, कापड मार्केटांतील दलाल व गुमास्ते, मोतीबाजारांतील सराफ, शेअर बाजारांतील धनिक, खेड्यांतील शेतकरी, शहरांतील व्यापारी, शाळांतील शिक्षक व विद्यार्थी, कॉलेजांतील तरुण व प्रोफेसर, कोर्टांतील वकील, राजकीय चळवळींतील मवाळ व नेमस्त, सामाजिक सुधारणेंतील सुधारक, धर्मसुधारणेंतील समाजिस्ट, सर्वांनींच कसें कोणत्या ना कोणत्या तरी कारणांमुळें रा. टिळक यांना झालेल्या शिक्षेमुळें हळहळावें ? न्या. दावर यांच्या मतांची तळी नेटिव्हांपैकीं बहुतेक कोणींच कां उचलूं नये ? सर्वांनाच स्मृतिविभ्रम झाला आहे काय ? रा. टिळक यांच्या मनाला झालेल्या रोगानें सर्वांनाच पळाडलें आहे काय ? सर्व देशाला लागलेल्या ह्या खुळापासून अँग्लो-इंडियन उपजत मोकळे आहेत, ही अँग्लो-इंडियनांची शक्ति न्या. दावर ह्यांनीं इनांक्युलेशनच्या कोणच्या प्रयोगानें स्वतःचे रक्तांत टोंचून घेतली ? टिळक आणि दावर ह्या दोन पक्षांत खरा कोण ? पायोनियर, टाइम्स, गॅझीट ह्यांच्या पक्षांतील अँग्लो-इंडियन पत्रें न्या. दावर ह्यांची पाठ-रा. टिळक यांना त्यांनीं केलेल्या बाणेदार उपदेशाबद्दल-थोपटीत आहेत, आणि नेक नामदार गव्हर्नरसाहेब सर जॉर्ज क्लार्क ह्यांच्यासारखे इलाख्याचे अधिपतीहि चांगला न्याय न्या. दावर ह्यांनीं निवडला, असें सर्टिफिकीट देत आहेत ! उलट बाजूस अन्याय झाला म्हणून तीव्र दुःखाचा कळोळकोलाहल माजला आहे, आणि अधिकारी वर्गाच्या अंगाला झोंबणारें टिळकांच्या मनाचें वेड उपटून काढण्याचा ' अव्यापारेषु व्यापार ' करणारे न्या. दावर ' कीरोत्पाठी ' वानराप्रमाणें लोकदृष्ट्या नादान ठरले आहेत. न्या. दावर ह्यांच्या विरुद्ध लोकमत इतकें क्षुब्ध झालेलें कां असायें ह्या प्रश्नाचें उत्तर पाहिजे असल्यास न्या. दावर

यांनी आपल्या मतांचा प्रकाश कोणत्या ठिकाणी पाडला हें नीट ध्यानांत घेतलें पाहिजे. ज्युरीनें रा. टिळक ह्यांना दोषी ठरविल्यावर न्या. दावर ह्यांनीं रा. टिळक ह्यांना विचारलें तुम्हांस कांहीं बोलावयाचें आहे काय ? हा प्रसंग कोणच्या स्वरूपाचा होता ? कायद्याच्या कलमांनीं न्याय तोलण्याचें काम येथें संपतें व शिक्षा सांगतांना इतर गोष्टींचा विचार करून कायद्याची कोरडी दृष्टि द्यायें कितपत आर्द्र करावयाची हा प्रश्न ह्या प्रसंगां न्याया-धीशापुढें असतो. रा. टिळक यांजवरील खटल्यांत कोर्टाबाहेरील पैचांचा विचार काळजीपूर्वक करून रा. टिळक ह्यांनीं हिदुस्थानबाहेर सहा वर्षे काळेपाण्यावर काढावीत, असें न्यायमूर्तींनीं अगाऊच ठरवून ठेविलें होतें. तथापि कायद्याच्या मर्यादेबाहेरील प्रश्नासंबंधानें आरोपीला कांहीं सुचवावयाचें असल्यास त्याला संधि मिळावी म्हणून हा औपचारिक प्रश्न विचारण्यांत आला. रा. टिळक ह्यांनीं ह्यावेळीं दिलेलें उत्तर दैवी स्फूर्तीचें होतें. आपल्या उताखयाकडे व रोगग्रस्त शरीराकडे त्यांनीं न्यायमूर्तींचें लक्ष वेधलें नाहीं. कारण त्यावेळच्या योगारूढ स्थितींत जड देहाला ते विसरले असून खटल्याच्या निकालाचा परिणाम त्यांच्या आवडत्या राजकीय चळवळीवर काय होईल, एवढ्या एकाच गोष्टीचा त्यांना निदिध्यास लागून राहिलेला होता. देशोन्नतीच्या कामापुढें स्वतःचें शरीर त्यांना नेहमीं प्रमाणें ह्याहिचेळीं तुच्छ वाटत होतें. आपल्याला देहदंड सोसावा लागणार ह्या भीतीचा लवलेसहि त्यांच्या मनाला ह्यावेळीं शिवलेला नव्हता. तर राष्ट्रीय पक्षाची पिछेहाट ह्या खटल्यानें होईल कीं काय अशी भीति त्यांना वाटत होती. त्याच धोरणानें सरकारनें हा खटला उभारला होता, व खटल्याचा निकाल ज्युरीनें अधिकाऱ्यांच्या बाजूनें दिल्यानें फिर्यादीचें धोरण यशस्वी होण्यास आरंभ झाला, अशी रा. टिळक ह्यांना भीति वाटली. ह्यावेळीं न्या. दावर एका खटल्याचा निकाल करित होते व राजकीय चळवळीच्या प्रगतीविषयीं उद्भवलेल्या

शंकेचें समाधान करण्यांत रा. टिळक ह्यांची योगारूढ बुद्धि गुंतलेली होती. त्या दावर म्हणाले तुम्हांला तुरुंगांत पाठविण्याची वेळ आली. रा. टिळक यांजपुढें शंका उभी राहिली. देवा, हा तुरुंगवास म्हणजे राष्ट्रीयपक्षाच्या चळवळीचा कोडमारा तर नव्हे ना ? राष्ट्रीयपक्षाच्या तत्त्वावर रा. टिळक यांची अव्यभिचारिणी भक्ति आहे. राष्ट्रीय पक्षाच्या कर्मावर रा. टिळक यांचा अचल विश्वास आहे. ह्या पक्षाचें प्रत्येक तत्त्व देशाचा उद्धार करणार; ह्या पक्षाचें प्रत्येक कर्म देशोन्नतीनेंच फळांला येणार. मग ती शंका रा. टिळक यांच्या मनांत उद्भवली तरी कशी ? राष्ट्रीय पक्षावरील अत्यंत प्रेमांमुळे ही शंका उद्भवली. “ अतिस्नेहः पापशंकी ” ही शंका रा. टिळक ह्यांच्या एकट्यांच्याच हृदयांत उत्पन्न झालेली असती तर त्या शंकेचें निरसन उघडपणें ह्या प्रसंगी करण्याचें कारण नव्हतें. हिमालयापासून रामेश्वरापर्यंत व पंजाबपासून बंगालपर्यंत राष्ट्रीय पक्षाचे सर्व लोक ह्या शंकेनें पीडित होते. आपल्या पुढाऱ्याचे मार्गे आपल्या पक्षाचें काय होईल, ही भीति सर्व राष्ट्रीय पक्षाला ग्रासून राहिली होती. अधिकाऱ्यांचा कावा यशस्वी होऊन आजपर्यंतची खटपटहि निरर्थक होते कीं काय, अशी उद्विग्नता ह्या प्रसंगानें सर्व राष्ट्रीय पक्षांत उत्पन्न झाली होती. असल्या हृदयदौर्बल्यामुळे मीं मीं म्हणविणारांचीहि वृद्धि ऐनप्रसंगीं घुटमळू लागते. समोवारच्या स्थितीविषयीं व पुढील मार्गाविषयीं प्रसंगविशेषीं चित्त व्यामूढ झालें असतांना कोणच्या ज्ञानाचें अंजन डोळ्यांत घालावें लागतें, हें इतिहासानें व तत्त्ववेत्त्यांनीं ठरवून ठेवलेलें आहे. पण अमक्या रोगावर अमकें औषध, असें नुसतें माहीत असून काय उपयोग ? अमकाच रोग झाला आहे, ही चिकित्सा तशाच पुरुषानें केली पाहिजे; शिवाय भीति दृढ विश्वासास पात्र झालेल्या लोकाग्रणीनेंच दूर करावयास पाहिजे होती. रा. टिळक सर्व लोकांचे व विशेषतः राष्ट्रीय पक्षाचे ‘ आप्त ’ आहेत. तेव्हां अशा ‘ आप्ता ’ नें-अशा ‘ यथार्थ वक्त्या ’ नें-अशा मार्ग-

दर्शकानें-पुढील मार्गाविषयीं संदेह उत्पन्न झाला असतांना अमकाच मार्ग खरा असा ठांसून निकाल सांगणें जरूर होतें. न्या. दावर ह्यांनीं विचारलेल्या प्रश्नाचें उत्तर देतांना रा. टिळक ह्यांनीं काढलेले उद्गार त्यांच्या स्वतःच्या मनाचें समाधान करण्याकरितां बाहेर पडलेलें नाहींत; तर सांप्रतच्या चळवळीची चिकित्सा काय आहे व त्यावर औषध कोणचें, हा निर्णय स्वतः औषधाच्या स्थितीप्रत पोचत असतांना रा. टिळक ह्यांनीं राष्ट्रीय पक्षाला दिला आहे. आपल्या देहाला सोसावें लागणारें दुःख हेंच औषध होऊन वसणार, हा विचार कारागृहवासाचे दिवस कंठीत असतांना शारीरिक दुःखाची तीव्रता कमी करण्यास व मानसिक तपश्चर्येचें तेज वाढविण्यास उपयोगीं पडेल, ह्यांत संशय नाहीं. तथापि रा. टिळक ह्यांचे हायकोर्टांतील शेवटचे उद्गार सर्व राष्ट्रीय पक्षाकरितां होते; हिंदुस्थानचें एकराष्ट्र होऊन राष्ट्रीयत्वाच्या सौभाग्यानें हा हतभागी देश उज्वलित दिसावा, म्हणून मनापासून खटपट करणाऱ्या सर्व देशभक्तांकरितां होते; कोणच्याहि मार्गानें व पंथानें जाणारे असोत पण अखेर देशोन्नतीकरितां आमची तपश्चर्या खर्च होवो, अशी इच्छा करणाऱ्या सर्व हिंदी लोकांकरितां ते उद्गार होते. रा. टिळक म्हणतात, देशोद्धाराच्या इतिहासांत कांहीं कांहीं अशांतल्या वेळा असतात कीं, देह कष्टविल्यानें व देहाला तीव्र दुःखें सोसण्याचा प्रसंग आल्यानें त्या कष्टामुळेंच व त्या दुःखामुळेंच देशोन्नतीचें काम अधिक जलद घडून येतें, आणि सांप्रतची वेळ अशाच वेळांपैकीं एक असल्यानें मला दोषी ठरविण्याची बुद्धि परमेश्वरानेंच ज्युरीला दिली. सामान्य जनसमूहाला विशिष्ट दिशेनें जावयास लावण्याचे मार्ग दोन तऱ्हेचे आहेत. पहिला मार्ग असा कीं, त्यांना उपदेश करावयाचा, बाबांनां, ह्या मार्गानें गेलां असतां तुमचें कल्याण आहे. ही कर्मभूमि आहे, म्हणून येथें नुसत्या उपदेशाचा प्रत्यक्ष परिणाम फारसा होत नाहीं. उपदेशाचा अप्रत्यक्ष परिणाम

होतो, विचाराला एका प्रकारचें वळण लागतें, पण मनचे मनांत वळविलेले विचार आचारांत वळविण्याचे कामीं नुसता उपदेश बहुतेक पंगू ठरतो. कर्ममार्गी लोकांपुढें प्रत्यक्ष कर्मच असल्याशिवाय कळलेलें वळत नाहीं. लोकांना सांगतां आलें पाहिजे; बाबानों, ह्या मार्गानें जाण्यांत तुमचें कल्याण आहे; हा मी ह्याच मार्गानें चाललों, आणि हें पहा तुम्हाला पाहिजे तसलें माझें प्रत्यक्ष कल्याण झालेलें आहे. हायकोटींत उच्चासनावर बसून न्या. दावर राष्ट्रीय पक्षास सुचवीत होते कीं, बाबानों, ना. मेथा म्हणतात त्याप्रमाणें सरकारी मार्गानेंच जाऊन, पण जातां जातां कोठें दगड पडला असतां उचलून टाकून, कोठें खडी वर खालीं असतां ती दडपून बसवून, कोठें कांटा दिसत असला तर काढून टाकून व कोठें सावली नसल्यास एखादी सावली पुरती नवीन संस्था सजवून, मार्ग आक्रमिला असतां संसार सुखावह होतो; आणि हा मी तुम्हाला पाहिजे त्याप्रमाणें सुखी झालों आहे, ह्या मार्गानेंच जाऊन सुखासनावर विराजमान झालों आहे, ह्या पक्षाचाच अभिमानी होऊन लालभडक कपडे घेहलून भालदार-चोपदारांनीं परिवेष्टित होऊन आपल्या अधिकारानें तुम्हाला दिपवून सोडीत आहे; आमचा हा उपदेश असा आहे, म्हणून आम्ही राष्ट्रीय पक्षाला वेडेपीर समजतो, म्हणून आम्ही राष्ट्रीयपक्षाचें मन नासलें-कुजलें आहे असें जाहीर करतो, म्हणून आम्ही हा रोग इतरांच्या मनाला लागूं नये म्हणून रोमाचा हा गढा सहा वर्षे हिंदुस्थानाबाहेर हांकलून देऊन तुरुंगांत कोडून ठेवतो. देशोन्नतीच्या ह्या जुन्या मार्गाचें हें सार न्या. दावर ह्यांच्या भाषणांत स्पष्टपणें सांगण्यांत आलें आहे; व खुद्द न्याय-मूर्तीची मूर्ति, ह्या उपदेशाप्रमाणें कर्म आचरून पूर्वीं कल्याण करून घेतलेल्यांची, आज कल्याण करून घेत असलेल्यांची, व पुढें कल्याण करून घेणारांची एक गाळीव प्रतिमाच होय. हा उपदेश आज लोकांना कडू कां वाटला, न्यायमूर्तीचा तो दैदिप्यमान तांबडा झगा विदूषकी पोषाखाप्रमाणें

हास्यास्पद कां वाटू लागला ? हा उपदेश नवा नाही; हा पुरातन आहे. हा इतक पुरातन आहे कीं, इंग्रजी राज्यापूर्वीच्या सर्व राज्यांत हा उपदेश होता, किंवाहुना मानवी स्वभावांतच ह्या उपदेशाचें मूळ आहे. मनुष्य स्वभावतः अर्थार्थी आहे. आपलें मोठें कल्याण व्हावें, शारीरिक सुखाचा लाभ व्हावा, ही सहज प्रवृत्ति प्राणिमात्रांत आहे. ह्या प्रवृत्तीला आचाराचें स्वरूप येण्यास फारशा उपदेशाची जरूरी नाही; थोड्याशा प्रत्यक्ष सुखाच्या लालुचीच्या डवचण्यानें ही प्रवृत्ति एकदम जागी होऊन कर्मरूपानें प्रकट होऊं लागते. अर्थार्थी स्वभावाला चेतना मिळूनच इंग्रजी राज्य झाल्यापासून आजपर्यंत झालेल्या बऱ्याच चळवळी उपस्थित झाल्या, व अर्थार्थी वर्गापैकीं थोडे थोडे लोक पूर्वीच्याच ह्या चळवळी जशाच्या तशाच पुढेंहि चालवितील ह्यांत संशय नाही. पण ह्या पक्षाचें तेज हिंदुस्थानांत पडण्याचे दिवस सांप्रत तरी उरलेले नाहीत. पाश्चिमात्य शिक्षणाच्या फैलावामुळें व जपानच्या उदयामुळें, नवीन 'अर्थ' लोकांच्या दृष्टीपुढें दिसूं लागले आहेत. पूर्वीच्या चळवळीमुळें पूर्वीचेहि 'अर्थ' साध्य होत नाहीत अशी जेथें निराशा झालेली आहे, एखादा दुसरा न्यायमूर्ति झाला म्हणून त्यांत काय 'अर्थ' आहे असे जेथें उद्गार चोहोंकडून ऐकूं येऊं लागले आहेत, तांदूळ धुण्याच्या पांढऱ्या पाण्यानें दुधाची तहान भागणें शक्य नाही, असें 'ज्ञान' जेथें उपजलें आहे, तेथें पूर्वीच्या मार्गाच्या उपदेशानें व पूर्वीच्या मार्गाच्या न्यायासनावरील मूर्तिमंत फलाच्या प्रदर्शनानें काय परिणाम होणार ? देशेन्नतीचा पहिला मार्ग सांप्रतच्या स्थितींत जीर्ण झाला आहे. ह्या म्हातान्याला तरुण करण्याचें औषध एकट्या सरकारापाशीं आहे. न्या. दावर यांजपाशीं नाही, ना. मेथा यांजपाशीं नाही, सर्व नेमस्त पक्षापाशीं नाही. इंग्लंडांतल्याप्रमाणें किंवा जपानप्रमाणें किंवा इतर युरोपियन राष्ट्रांप्रमाणें सनदशीर राज्यपद्धत सुरू केल्याशिवाय हा पहिला मार्ग मरणोन्मुख असाच रहाणार. हा जुना

मार्ग कांहीं अर्थार्थींची अल्प तहानभूक भागविणारा आहे व बऱ्याच अंशाने इतर सर्व अर्थार्थींचीहि निराशा करून त्यांनाहि आर्त बनविणारा आहे असे ठरल्यानंतर, ह्या राजमार्गानेच आर्त, जिज्ञासू व ज्ञानी ह्यानीहि जावे असे कोण म्हणेल ? ह्या ठिकाणीं राष्ट्रीय पक्षाचा मार्ग लोकांना दिसू लागला, ह्या जागीं राष्ट्रीय पक्षाच्या मतांचा फैलाव झाला, ह्या प्रसंगीं राष्ट्रीय पक्षाने लोकांचीं मने व्यापलीं, राष्ट्रीय पक्षाचा उपदेश लोकांना पटला खरा, पण आचारांत कसा वळवावयाचा ? स्वदेशी, बहिष्कार, राष्ट्रीय शिक्षण व स्वराज्य, ह्यासंबंधाचीं तत्वे समजलीं खरीं पण अहर्निश आचारांत कशीं उतरावयाचीं ? स्वदेशीकरतां प्रत्येकानें रोजचे व्यवहारांत थोडीशी तरी शीज सोशिली पाहिजे, बहिष्काराकरितां प्रत्येकानें रोजचे आचरांत थोडासा तरी त्रास सोसला पाहिजे, राष्ट्रीय शिक्षणाकरितां नेहमीं प्रत्येकानें थोडीशी तरी पदरमोड केली पाहिजे व स्वराज्याचे हक्काकरितां देह रोजचे रोज थोडा तरी कष्टविला पाहिजे, अशा तऱ्हेचा उपदेश लोकांना पटला आहे. पण मी एकट्यानें एवढेंसेंच केल्यानें काय होणार आहे, एवढें लहानसें रोजचें कार्य मी टाळलें म्हणून कोठें बिघडणार आहे, कोठें राष्ट्र, कोठें मी, एवढ्या मोठ्या समुद्रांत माझ्या एकट्याच्या तपश्चर्येचा बिंदु नसला म्हणून काय झालें, अशा प्रकारचा भ्रम उत्पन्न होऊन रोजचीं तपश्चर्येचीं राष्ट्रीय कर्मे आचरण्याचें मनुष्य टाळतो. तो बऱ्याला पुढें व लगामाला मार्गे असा मानवी प्राणी स्वभावतः चुकारतडू आहे. नवीन पक्षाची गति मंदावते व यावे तसें यश या पक्षाला येत नाही, याचें मुख्य कारण हा चुकारपणा. ही कुचराई मोठ्या कार्याचा बिघाड करते. हें अंग चोरणें स्वाराला खालीं आणतें. ही बगल देणें स्वस्थ पडून रहावयास शिकवितें. हा शरीराचा रोग, ही मनाची लबाडी, ही बुद्धीची झोंप, बहुजन समाजांतून हांकलल्याशिवाय राष्ट्रीय पक्ष यशस्वी होणें शक्य नाही. ही तपश्चर्या अशी आचरावी लागते,

हे शरीरकष्ट असे करावे लागतात, हीं दुःखें अशीं सोसावीं लागतात, अशी टोंचणी रात्रंदिवस सर्वांच्या मनापुढें ठेवणारें प्रत्यक्ष उदाहरण राष्ट्राच्या असल्या अवस्थेंत लोकांपुढें असावें लागतें. हें तपश्चर्येचें कर्म कित्येक लोक त्यांच्या अज्ञात स्थितींत नेहमींच आचरीत असतात व राष्ट्रीय हितावर त्यांचा परिणाम होत असतोच. पण बहुजनसमाजाला स्वकर्तव्याविषयीं जागृत करण्याचे कामीं त्याचें अप्रत्यक्ष उदाहरण उपयोगीं पडत नाहीं. लोकांना माहीत असलेल्या, लोकांचा विश्वास असलेल्या व योग्यतेविषयीं लोकांना तिळमात्र संदेह नसलेल्या अशा लोकग्राणीनें राष्ट्रीय पक्षाकरितां सोसलेलीं दुःखेंच वरील जागृति उत्पन्न करून बहुजनसमाजाकडून रोजच्या तपश्चर्येचीं कर्मे आचरविण्याचे कामीं उपयोगीं पडतात. हेंच कार्य घडवून आणण्याकरितां परमेश्वरानें रा. टिळक ह्यांना तुरंगांत पाठविलें आहे, व हें कार्य घडून आलें असें आपल्या रोजच्या राष्ट्रीय तपश्चर्येच्या कर्मानें लोक राष्ट्रीय पक्षाच्या निदर्शनास आणण्यास चुकणार नाहीत, अशी आम्हांला आशा आहे.

॥ श्रीगजानन महोत्सव

येत्या रविवारपासून चोहोंकडे सुरू होणाऱ्या श्रीगजानन महोत्सवाकडे सांप्रत सर्वांचे डोळे लागून राहिले आहेत. यंदाचें साल या उत्सवाला अनेक कारणांनीं प्रतिकूल झालें असल्यामुळें गणेश चतुर्थीपासून अनंत चतुर्दशी-अखेरचे दहा दिवस महाराष्ट्रीयान्च्या परीक्षेची वेळ होणार आहेत. या उत्सवाला नवीन वळण देऊन राष्ट्रसंवर्धनाची व धर्मोत्कर्षाची सांगड घालून देण्याचें श्रेय संपादन करणारे व ह्या उत्सवाचे प्रवर्तक रा. टिळक ह्या प्रसंगीं तुरुंगांत आहेत. रा. टिळक ह्यांना सांप्रत भोगाव्या लागणाऱ्या कैदेच्या शिक्षेचें निमित्तकारण ज्या लेखांवरून खटला करण्यांत आला ते दोन लेख होत. ह्या दोन लेखांचा उपयोग तुरुंगांत टाकण्यास कांहीं तरी सवय पाहिजे म्हणून करण्यांत आला, पण खरें कारण हे लेख नव्हत. खरें कारण ' लंडन टाइम्स ' नें सांगितलें आहे. रा. टिळक हे राष्ट्रीय पक्षाचे पुढारी आहेत म्हणून त्यांना तुरुंगांत पाठविण्यांत आलें. सुरतच्या काँग्रेसच्या वेळीं रा. टिळक राष्ट्रीय पक्षाचे पुढारी समजले गेले. त्यांना कोणीं राष्ट्रीय पक्षाचे सेक्रेटरी नेमलें नाहीं, त्यांच्या हातांत राष्ट्रीय पक्षाचीं सूत्रें असावीत असा कोणीहि ठराव पास केला नाहीं. मग रा. टिळक राष्ट्रीय पक्षाचे पुढारी कसे झाले ? याचें उत्तर असें आहे कीं, रा. टिळक हे राष्ट्रीय पक्षाचे स्वयंभू पुढारी आहेत. स्वयंभू पुढारी म्हणजे काय ? कांहीं वर्षांपूर्वीं ज्यावेळीं राष्ट्रीय पक्ष उत्पन्न झाला नव्हता त्यावेळीं ह्या पक्षाच्या मतांची ज्योत रा. टिळक ह्यांच्या हृदयांत पेटत होती; ज्यावेळीं राष्ट्रीय पक्षाचें महत्त्व व जरूरी लोकांना पटली नव्हती त्या वेळेलाहि ज्या संस्थांमुळें हा पक्ष जन्मास

येतो व वाढीस लागतो अशा संस्था उत्पन्न करण्याचे कामीं व जोरावर आणण्याचें कामीं रा. टिळक आपली बुद्धि व वेळ खर्च करीत होते; ज्यावेळीं सुरतेस ठरल्याप्रमाणें कलकत्त्याचे काँग्रेसचे मुख्य चार ठराव म्हणजे राष्ट्रीय पक्षाचीं मतें असें मुकर ठरलेंहि नव्हतें, त्यावेळीं राष्ट्रीय पक्षाच्या मताचा प्रकार आंखून त्या प्रकाराचे चतुःसीमेंत सर्व जुन्या संस्थांच्या शक्ति एकवटण्याचा रा. टिळक ह्यांचा दीर्घोद्योग चालला होता ! सांप्रतप्रमाणें स्पष्ट स्वरूपानें राष्ट्रीय पक्ष ज्यावेळीं हिंदुस्थानभर वावरत नव्हता त्यावेळींहि तो अमूर्त पक्ष रा. टिळक ह्यांचे अंगीं पूर्ण संचारलेला असून कांहीं पुरातन चळवळींच्या स्वरूपानें व्यक्त होऊं लागला होता. ह्या चळवळींचे प्रवर्तक व पुरस्कर्ते रा. टिळक असल्यामुळें राष्ट्रीय पक्षाचाहि पुढारीपणा सहाजिकपणें त्यांजकडेच आला. राष्ट्रीय पक्ष जन्मास येण्यापूर्वींच त्या पक्षाला पोषक असलेल्या ज्या कित्येक संस्था व चळवळी रा. टिळक ह्यांनीं महाराष्ट्रांत व हिंदुस्थानांत सुरू केल्या होत्या त्या चळवळींत श्रीगजानन महोत्सवाला अग्रस्थान दिलें पाहिजे. महाराष्ट्रांत राष्ट्रीय पक्ष हां हां म्हणतां पसरला, ह्याचें कारण श्रीगजानन महोत्सव व श्रीशिवाजी महोत्सव ह्यांनीं महाराष्ट्रीयान्या विचारांना दिलेलें नवीन वळण होय. कोणचेहि लोकांना किंवा समाजाला त्यांचा धर्म व इतिहास हीं अत्यंत महत्त्वाचीं असतात. एखाद्या समाजाचें राष्ट्र बनविण्याचे कामीं जर त्याच्या धर्माचा व इतिहासाचा उपयोग करून घेतां येत असला तर धर्म व इतिहास या जोडीच्या पायावरच नवीन राष्ट्र उभारण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे, इतकेंच नव्हे तर ज्या समाजाला राष्ट्र बनण्याचे कामीं आपल्या धर्माचा व इतिहासाचा उपयोग करून घेतां येत नाही तो समाज राष्ट्रीयत्वाला निरंतरचा मुकलेला म्हणून पृथ्वीतलावर अजागलस्तनाप्रमाणें अत्यंत निरुपयोगी व नादान समजावा. श्रीगजानन महोत्सव व श्रीशिवाजी महोत्सव ह्या दोन प्रचंड संस्थांमुळें महाराष्ट्रांत

कोमचीहि राष्ट्रीय चळवळ आतां सुलभ झाली आहे. राष्ट्रीय पक्षाचा विचार करणारे, राष्ट्राकरितां थोडीकार झीज सोसणारे व राष्ट्रीय पक्षाच्या मतांचा फैलाव व्हावा म्हणून मनापासून खटपट करणारे गृहस्थ ह्या चळवळीमुळे महाराष्ट्रभर उत्पन्न केले आहेत. निरनिराळ्या दृष्टींनीं व राष्ट्रीयत्वाच्या एका धोरणानें काम करणाऱ्या ह्या निरनिराळ्या गृहस्थांच्या कमिट्या राष्ट्रीय पक्षाचे घटकावयव आपोआप होऊन वसल्या असून महाराष्ट्रांत राष्ट्रीय पक्ष अंतस्थ वाढीनें उदयास आला आहे. ज्या चळवळींमुळे महाराष्ट्रांत राष्ट्रीय पक्ष स्वयंभूच उदयास आला व ज्या चळवळींमुळे रा. टिळक राष्ट्रीय पक्षाचे पुढारी झाले, त्या चळवळींत श्रीगजानन महोत्सवाला अग्रस्थान प्राप्त झालें असल्यामुळे रा. टिळक यांच्या कारागृहवासाचा प्रसंग म्हणजे ह्या उत्सवावरील एक संकटच होय. अशा प्रकारचें संकट ह्या उत्सवास १८९७ सालीं आलें होतें, पण त्यावेळच्या संकटाहून हल्लींचें संकट अधिक भयंकर आहे. पत्रकारांवरील किर्यादी, रा. टिळक ह्यांना झालेली क्रूरपणाची शिक्षा, कोल्हापूर संस्थानाकडून राष्ट्रीय शिक्षणाच्या पाठींत घालण्यांत आलेला बडगा, नागपुरास होत असलेला राष्ट्रीय पक्षाचा छळ व मद्रास इलाख्यांतहि महाराष्ट्राच्या छळाची काढण्यांत येत असलेली आवृत्ति ह्या सर्व गोष्टींकडे नजर फेंकली म्हणजे १८९७ सालाहून आजचा प्रसंग अधिक भयंकर आहे, असें कबूल करावें लागतें. पण गेल्या दहा वर्षांत श्रीगजानन महोत्सवाचें पूर्ण स्वरूप महाराष्ट्रीयींस समजून चुकलेलें असून असल्या संकटांमुळे ह्यापुढें ह्या उत्सवासंबंधानें महाराष्ट्रीयींच्या हातून हयगय होणें शक्य नाहीं.

श्रीगजानन महोत्सवाला सांप्रत मिळालेल्या नवीन स्वरूपाचा प्रारंभ १८९३ सालच्या हिंदुमुसलमानांच्या दंग्यानंतर झाला. ह्या प्रसंगामुळे मुसलमानांच्या विरुद्ध हा उत्सव सुरू करण्यांत आला असा कांहींचा ग्रह

प्रारंभीं प्रारंभीं झाला; पण अलीकडे हा ग्रह समूळ नाहीसा झाला असून हा उत्सव शांतता राखण्यास मदत करणारा, निरनिराळ्या समाजांतील प्रेम वाढविणारा व उत्सवाचे भक्तांत राष्ट्रीयत्व वाढविणारा आहे, अशी आतां सर्वांची खात्री झाली आहे. कांहीं दंग्याधोऱ्यांचे प्रसंग 'वाइटांतून चांगलें' ह्या म्हणीप्रमाणें केव्हां केव्हां फार उपयोगी पडतात, तशांतलीच स्थिति हिंदुमुसलमानांच्या दंग्याची झाली. ह्या दंग्यामुळें आमच्या धार्मिक उत्सवास राष्ट्रीय वळण देण्यास पुढाऱ्यांना संधि मिळाली. असल्या भयंकर प्रकारामुळें समाज खडबडून जागा होत असतो व संकटाला टक्कर देण्याची शक्ति आपल्या अंगीं कशाचे योगानें येईल त्याचा विचार तो करूं लागत असतो. शरीरांत आजार शिरला असतांना शरीराच्या सर्व शक्ति ह्या आजाराचें बिऱ्हाड बाहेर हांकलण्याकडे आपोआप खर्च होऊं लागतात; मात्र तो आजार व्यक्त होऊन शरीराला टोचूं लागला पाहिजे. ह्या आजारानें शरीराच्या शक्तीचें एकीकरण होतें, फाजील ढंगांत होणारा शरीरशक्तीचा व्यय आपोआप बंद पडतो; आणि नवीन पथ्य स्वीकारण्याकडे व नवीन कसरत करण्याकडे ओढा लागतो. एखाद्या राष्ट्राचा आजार परराष्ट्रांशीं चाललेल्या लढाईच्या वेळीं दृष्टीस पडतो. एखाद्या समाजाचा रोग दुसऱ्या समाजाशीं चाललेल्या झटापटींत बाहेर पडतो, व एखाद्या व्यक्तींतला अवगुण प्रतिस्पर्धेच्या शर्यतींत उघडकीस येतो. १८९३ सालच्या हिंदु मुसलमानांच्या दंग्यानें दोनहि समाजांचें कल्याण केलें. एकाच गोठ्यांत बांधलेल्या व एकाच दावणीला असलेल्या जनावरांनीं एकमेकांना लाथा मारण्यानें गव्हाणींत अधिक चारा मालक टाकीत नसतो, हें त्यांच्या ध्यानांत आलें; व तिसऱ्याचे चिथावणीवरून एकमेकांचीं घरे बुडविण्यांत कांहींच पुरुषार्थ नाही, हें दोनहि जाती या प्रसंगीं शिकल्या. ह्या धर्मवैमनस्याचा फायदा कांहीं लोक घेतात. ह्याचा बंदोबस्त कसा करावा, असा प्रश्न त्यावेळीं

उपस्थित झाला. कांहींचें म्हणणें पडलें कीं, दोनहि जातींची आपआपल्या धर्मावरील श्रद्धा कमी केली म्हणजे आपोआप हें वैमनस्य नाहीसें होईल; व त्या उद्देशानें धर्माच्या खुळाचें मूळ उपटून काढण्याचा त्यांनीं उद्योग आरंभिला. उलट पक्षाचें असें म्हणणें पडलें कीं, धर्मावरील श्रद्धा कमी करण्यांत कोणाहि मानवी प्राण्याचें कल्याण नाही. धर्मश्रद्धा जितकी अधिक वाढेल व परमेश्वराच्या भक्तीचा प्रसाद चोहोंकडे जितका अधिक होईल तितकें मनुष्यमात्राला अधिक श्रेयस्कर आहे. मानवी प्राण्याला प्रत्यक्ष परमेश्वर बनविण्याची शक्ति जर धर्मांत आहे, तर निरनिराळ्या समाजांचा प्रपंच नीट रीतीनें एका देशांत होईल असला राष्ट्रीयपणा ह्या कल्पतरूपासून मिळण्यास कितीसा अवकाश ? ज्या धर्मांमुळें देवांतल्याहि परमपदाला पोचविणारे साधुसंत निर्माण होतात त्याच धर्मांमुळें मानवांत श्रेष्ठ स्थितीला नेऊन पांचविणारे राष्ट्रभक्त निर्माण होणें कसें कठीण होईल ? परोपकाराचे शिडींत साधुसंतांच्या खालची पायरी राष्ट्रभक्तांची आहे. नराचा नारायण होत असतांना मनुष्य प्रथम राष्ट्रभक्त होतो, मागाहून साधुसंतांच्या पायरीला पोचतो व शेवटीं नारायणस्वरूपांत मिसळून जातो. राष्ट्रभक्त झाल्याशिवाय कोणासहि साधुसंत होतां यावयाचें नाही. पूर्वीं राष्ट्रभक्तांच्या पायरीला धर्मपरायण मनुष्य चढला असतांना ह्या पायरीचें पुण्य—ह्या तपश्चर्येचें फळ—समाजाचे पदरांत टाकण्याचें कारण नव्हतें. त्यावेळीं हल्लींच्याप्रमाणें धर्मकार्याहून राष्ट्रकार्याची मर्यादा आकुंचित करण्यांत आलेली नव्हती. धर्माहून राष्ट्रकार्याची मर्यादा आकुंचित करण्याची युरोपांतील जहरी इंग्रजी राज्यानें हिंदुस्थानांत आणली आहे, व त्यामुळें साधुसंतांच्या मार्गांत असलेल्या लोकांना जनतेच्या हिताकरितां मध्यंतरीं मुक्काम करून आपलें राष्ट्रभक्ताचें स्वरूप प्रकट करावें लागत आहे. स्वतः परमेश्वर होणार, अशी महत्वाकांक्षा धरणारा तपस्वी ज्याप्रमाणें भतदयेच्या जोरानें

साधुसंतांच्या स्वरूपानें प्रकट होण्यास कबूल होतो, त्याप्रमाणें धर्मश्रद्धेच्या प्रभावानें साधुसंतांच्या पायरीला चढूं लागलेला मनुष्य राष्ट्रीय परोपकाराच्या बुद्धीनें राष्ट्रभक्तीचीं कर्मे आचरण्यास तयार होतो. राष्ट्रभक्त तयार करण्याचें काम धर्मसंस्थांच्या हातून जितक्या सुलभ रीतीनें होणें शक्य आहे तितक्या सुलभ रीतीनें राष्ट्रभक्ति दुसऱ्या कोणत्याहि प्रक्रियेनें उत्पन्न होऊं शकत नाहीं, किंवाहुना देशभक्ति धर्माच्या हातचा मळ होय कारण राष्ट्रभक्तीचें फळ देतांना धर्माच्या कल्पवृक्षाला जितका आनंद होतो तितका आनंद इतर इच्छा पुरवितांना होत नाहीं. स्वधर्मश्रद्धा व स्वदेश-भक्ति ह्यांचा परस्परांमधील संबंध अशा प्रकारचा असल्यामुळे श्रीगजानन महोत्सवाचे वेळीं पूर्वपरंपरागत होत असलेल्या उपासनेला व उत्सवाला 'ज्ञानसत्र' जोडून देण्यांत आलें. अशा प्रकारच्या धार्मिक उत्सवाचे वेळीं त्या त्या वेळीं आवश्यक असलेल्या निरनिराळ्या विषयांचें ज्ञान जमलेल्या समूहाला देण्याची चाल फार पुरातन आहे. 'महाभारत' हा राष्ट्रीय ग्रंथ अशाच एका यशोत्सवाचें वेळीं वाचून दाखविण्यांत आला, हे महशूर आहेच. पूर्वी एखाद्या महायज्ञाचें महोत्सवाचे प्रसंगीं ठिकठिकाणच्या पंडितांना मुद्दाम म्हणून बोलावून आणीत असत, व रोज उत्सवांतील धार्मिक कर्म आटोपल्यावर निरनिराळ्या विषयांवर ह्या विद्वानांचीं मते ऐकण्याची संधि ह्या प्रसंगीं लोकांना मिळत असे. विद्वानांची विद्वत्ता धर्मोत्सवाचे ठिकाणीं स्फुरण पावत असे व निरनिराळ्या यात्रेतील जनसमूहाचा देखावा पाहून कालिदास-भवभूतीसारख्या कवींची प्रतिभा प्रज्वलित होत असे. मल्लांचा उदय येथूनच होई, चित्रकारांच्या हातांतील कलम ह्याच ठिकाणीं चित्रविचित्र गतीनें फिरूं लागे, कारखानदार येथेंच आपला माल जनतेला दाखवीत, कसबी लोक आपलें कसब येथेंच प्रकट करीत, व राजे आणि मत्सदी लोकांना कळवावयाच्या निरोपाची स्वाही हातच ठिकाणीं फिरवीत.

ही चाल हिंदुस्थानांतच होती असें नाही, तर ग्रीस, रोम वगैरे इतर पुरातन राष्ट्रांतहि हाच प्रकार असे. महाराष्ट्राच्या भरभराटीच्या वेळीं धर्मात्सव वरील प्रकारचेच होत होते. हरिदास, पुराणिक व साधुसंत ह्यांच्यावांचून तर कोणचाच धार्मिक उत्सव येथें पार पडत नसे. पुराणिकांनै पूर्वीच्या कथा सांगून सांप्रतच्या काळाला त्यापासून कोणचा बोध घेण्यासारखा आहे हें शिकवावें; हरिदासानें जुन्या नव्याचें मिश्रण करून वक्तृत्वपूर्ण वाणीनै व संगीताच्या साहाय्यानै स्वकर्तव्याविषयी लोकांना जागृत करावें; आणि साधुसंतांनीं हजर राहून सर्व उत्सवाला आशीर्वाद देऊन राष्ट्राच्या विचाराला व आचाराला आपल्या उपदेशानें योग्य दिशा दाखवावी, असा पूर्वीचा क्रम होता. इंग्रजी राज्य झाल्यापासून हरिदास व पुराणिक यांजकडील विचारांचे व आचारांचे प्रवर्तक हा मान निघून गेला. पुराण किंवा कीर्तन हें उपासनेच्या ठरीव कृत्यांतील एक कृत्य होऊन बसलें; पण विचारांचा खल होऊन त्या वादविवादानुरूप विचारांचें व आचारांचें नियमन करण्याची ह्या वर्गाची सत्ता नाहीशी झाली. स्थिर व सांठलेल्या पाण्याच्या तलावासारखी त्यांची स्थिति झाली. महाराष्ट्राची साधुसंतांनीं केलेली जागृती ज्या हरिदासांच्या व पुराणिकांच्या वर्गानें एकेकाळीं कायम ठंबिली व चोहोंकडे तिचा फैलाव केला, तोच वर्ग नवीन इंग्रजी परिस्थितीविषयीं अज्ञानी राहिल्यामुळें नवीन संकटाला तोंड देण्यास असमर्थ ठरला. आपल्यापार्शीं काय आहे तेवढेंच माहीत असून कोणच्याहि युद्धांत चालत नाहीं. स्वतःच्या पक्षाविषयींची जशी पूर्ण माहिती असावी लागते, त्याप्रमाणें शत्रूच्या बलाबलाविषयींहि पूर्ण ज्ञान असावें लागतें; एरव्हीं नेतेपणाचा मान टिकत नाहीं. आमचे हरिदास व पुराणिक पालटलेल्या स्थितीच्या बलाबला-विषयीं माहीतगार नसल्यामुळें त्यांचीं कामें कार्यक्षम राहिलीं नाहीत, ह्यामुळें देशांतील निरनिगळ्या चलवळींची व धर्मकृत्यांची फारकत होऊं लागली.

ही स्थिति बदलून निरनिराळ्या चळवळींना धर्माचा पाठिंबा मिळविण्याचा उद्योग गेलीं पंधरा वर्षे श्रीगजानन महोत्सवानें आपल्या अंगावर घेतला. ह्या कामीं ह्या उत्सवास मोठें यश प्राप्त झाले व असून गेल्या पंधरा वर्षांत ह्यासंबंधाचें महाराष्ट्राचें औदासिन्य नाहींसें झालें आहे. इंग्रजी शिकलेल्या वक्त्यांची विचारसरणी व माहिती आतां हरिदास-पुराणिकांनीं उचललेली आहे, व पूर्वीची धर्मश्रद्धा नवीन मंडळींत दिसूं लागली आहे. नवरात्र, दसरा, दिवाळी, कृष्णाष्टमी, रामनवमी, दासनवमी, आषाढी-कार्तिकीच्या पंढरपूरच्या यात्रा, श्रीशंकराचार्य-महोत्सव वगैरे सर्व धर्मोत्सव व सण आतां नवीन राष्ट्रीय प्रेरणेनें व्यापून टाकलेले आहेत. 'आदौ गणपतिपूजन' अशा रीतीनें झाल्यानंतर इतर देवतांच्या पूजेअर्चेच्या प्रसंगीहि धर्मश्रद्धेनें आपली धाकटी बहीण स्वदेशभक्ती ही जर सदोदित बरोबर ठेविली, तर त्यांत नवल काय ? जो प्रकार पूर्वी होत होता, जो प्रकार मध्यंतरी बंद पडला होता, व जो प्रकार हल्लीं व्हावयास पाहिजे होता, तोच प्रकार श्रीगजानन महोत्सवानें घडवून आणला. हा प्रकार योग्य होता व आहे. ह्याविषयीं कोणास पुरावा पाहिजे असल्यास हा प्रकार इतर सर्व तऱ्हेच्या धार्मिक प्रसंगीं त्या प्रसंगांच्या चालकांनीं आपण होऊन आतां सुरू केलेला आहे, ह्या गोष्टीकडे त्यानें लक्ष पुरवावें. धर्म व राष्ट्र ह्यांची सांगड घालण्याचे हे प्रसंग राजकाजाचे (Political) बिलकूल नसल्यामुळे राज-पुरुष किंवा कायदा ह्या उत्सवाच्या आड येऊं शकत नाहीं. धर्माच्या सूक्ष्म तत्त्वांचा, भगवद्भक्तीचा व राष्ट्रीय जागृतीच्या निरनिराळ्या स्वरूपांतील सामान्य विचारांचा खल असल्या उत्सवांतील मेळ्यांतून, पुराणांतून, कीर्तनांतून किंवा व्याख्यानांतून होत असल्यामुळे राजकीय चळवळीवरील अधिकाऱ्यांच्या नजरेची भीति असल्या उत्सवांनीं बाळगण्याचें कारण नाहीं. हे उत्सव धार्मिक व राष्ट्रीय शिक्षणाच्या शाळाच होत; ह्या शाळांतून शिकून

तयार झालेल्यांपैकी काहींवर सरकारची जरी गैरमर्जी झालेली असली, तरी सांप्रतच्या कायद्यांनीं ह्या शाळा बंद करतां येत नाहींत व सरकारची तशी इच्छाहि नाहीं. अशा स्थितींत मुंबई व पुणे येथील सार्वजनिक उत्सव-वाल्यांनीं व मेळेवाल्यांनीं सालावादप्रमाणें मेळे, व्याख्यान, मिरवणूक वगैरे सर्व तऱ्हांनीं उत्सव साजरा करण्याचा ठराव केला आहे, हें आमच्या वाचकांस कळविण्यास आम्हांस संतोष वाटतो. पुणें-मुंबईप्रमाणें इतर ठिकाणींहि हा उत्सव दरसालप्रमाणें पार पाडण्यांत हयगय होणार नाहीं, अशी आम्हांस उमेद आहे.

❀ सर्वांत पुढें मुंबईच कां ?

३३३०६६६

नंबर १

लो. टिळक ह्यांना शिक्षा झाल्यानंतर त्यांजविषयीं चोहोंकडे सहानुभूति प्रदर्शित करण्यांत आली. पण ह्या बाबींत विशेष कळकळ मुंबई शहरानेंच दाखविली, व सर्वांत मागासलेले लोक पुण्यांत रहातात, असें ठरलें. लो. टिळक यांजवरील खटल्याचा विचार पिनल कोडाचे दृष्टीनें करावयाचा नसून मुत्सद्यांचे दृष्टीनें करावयाचा आहे. अशा दृष्टीनें विचार करून सामान्य जनसमूहाचें मत असें झालें आहे कीं, स्वराज्याचे (Constitutional) हक्क मागण्याविषयीं जी चळवळ हिंदुस्थानभर चालली आहे तिला आळा घालण्याकरितां हा खटला करण्यांत आला. तशी स्थिति असल्यामुळें ह्या खटल्यांत झालेल्या शिक्षेबद्दल जितक्या तीव्रपणानें निषेध प्रदर्शित करतां येईल तितक्या तीव्रपणानें आपला संताप व्यक्त करणें लोकांचें कर्तव्य होतें. लोकांची ही चळवळ आहे, एका व्यक्तीची नव्हे. एका व्यक्तीवरील खटल्याचे रूपानें ती विकोपास गेली, इतकेंच. अशा रीतीनें लोकांच्या चळवळीला, गैरसमजानें म्हणा किंवा इतर कारणानें म्हणा, अडथळा झाला असतांना त्या अडथळ्यामुळें लोकांना येणाऱ्या रागावरून चळवळीवरील लोकांच्या श्रद्धेची किंमत ठरविण्यांत येते. प्रेमाला अडथळा आला असतांना विरहाग्नि कितपत पेटतो ह्यावरून प्रेमाची पारख करितात. लो. टिळक ह्यांना शिक्षा झाल्यानंतर त्यांनीं चालविलेल्या चळवळीवरील लोकांचें प्रेम कसोटीस लागण्याची वेळ आली. ह्यावेळीं मुंबईच्या लोकांनीं निषेध प्रदर्शित करण्याचे कामीं जितका हट्ट दाखविला तितका दुसरे कोणीहि दाखविला

नाहीं. दंगा करण्याचा हेतु मुंबईच्या लोकांचा विलकुल नव्हता, त्यांच्या संतापाच्या तीव्रतेस पोलिसकडून अडथळा झाल्यामुळें दंगा झाला. स्वराज्याचे हक्काबद्दलच्या चळवळीवर प्रेम दाखवितांना दंगाधोपा करण्याचा हेतु असणें विलकुल जरूर नाहीं. अशा प्रकारचा हेतु मुंबईचाच नव्हे तर दुसऱ्या कोणाचाहि नव्हता. कांहीं लोकांच्या चिथावणीवरून मुंबईकरांनीं हा दंगा केला, असें कोणी खुशाल म्हणोत. वस्तुस्थिति तशी नव्हती. मुंबईच्या लोकांना कोणी चिथावले नाहीं; मुंबईच्या लोकांनीं जें काय केलें तें सहज-स्फूर्तीनें केलें. ही स्फूर्ति मुंबईस कोठून आली ? लो. टिळक ह्यांच्या शेवटच्या उद्गारांची प्रतीति मुंबई शहरानेंच ताबडतोब कां दाखवावी ? मुंबईचा दंगा होऊन आतां बरेच आठवडे झाले आहेत, व शांत रीतीनें वरील गोष्टीकडे लक्ष पोंचवण्याचा आतां समय झाला आहे. म्हणून 'सर्वात पुढें मुंबईच कां ?' ह्या प्रश्नाचें उत्तर देण्याचें आम्हीं योजिलें आहे. लो. टिळक यांजवर खटला चालला असतांना व खटल्याचा निकाल लागल्यावर मुंबई शहरानें जें वर्तन केलें त्यावरून एवढी गोष्ट सिद्ध होते कीं, अधिकाऱ्यांच्या वेसणींत मुंबई सांपडलेली नाहीं. मुंबईकरांनीं दंगा केला असतांना तो दंगा शमविण्याचें सामर्थ्य सरकारांत नाहीं किंवा सरकारच्या सत्तेच्या विरुद्ध मुंबईकर जाऊं शकतात, अशांतला अर्थ नाहीं. सरकारची सत्ता व सरकारचें सामर्थ्य ह्याबद्दल वाद नाहीं; पण अधिकाऱ्यांच्या केवळ इच्छेप्रमाणें मुंबई शहराच्या हालचाली होत नाहींत ह्या स्थितीचा अधिक स्पष्ट खुलासा आपण करूं या. आतां अशी कल्पना करूं कीं, लो. टिळक ह्यांना शिक्षा झाली ही बातमी ऐकल्यावर लोक हळहळणार हें एका जिल्ह्याचें अधिकाऱ्यांना माहीत होतें, व हें दुःख अमुक सीमेच्या पलीकडे जाऊं द्यावयाचें नाहीं असा त्यांनीं मनशांनीं संकल्प केला होता. हा त्यांचा संकल्प कायदेशीर असेल; किंवा बेकायदेशीर असेल, मुत्सद्दीपणाचा असेल किंवा गैरमुत्सद्दीपणाचा असेल,

व्यवहारदृष्ट्या योग्य असेल किंवा अयोग्य असेल; कसाहि असला तरी केवळ इच्छामार्गेकरून म्हणजे खटले न करता, किंवा लोकांच्या अंगावर पोलिस न सोडता, किंवा लष्कराचा उपयोग न करता प्रत्यक्ष सत्ता एका ग्राजूस ठेऊन केवळ इश्टीच्या व वजनाच्या जोरावर जर त्यांना आपल्या संकल्पाप्रमाणे लोकांना वागविता आले, तर त्या अधिकाऱ्यांच्या लगामी लोक आहेत, असे समजावे. हा प्रश्न अधिकाराचा नाही, सत्तेच्या कसोटीचा हा वाद नव्हे, किंवा सामर्थ्य कोणाचे आहे हेहि ह्या लगामाने ठरवावयाचे नाही. हा प्रश्न अधिकाऱ्यांच्या वजनाचा आहे. मुंबई शहर अधिकाऱ्यांच्या वेसणीत नाही, ह्याचा अर्थ इतकाच की शहराच्या स्थानिक अधिकाऱ्यांचे वजन लोकांवर जितके आहेसे वाटत होते तितके नाही. मुंबईच्या करारी स्वभावाने सरकारच्या सत्तेला ओहोटी लागली नाही किंवा लष्करी सामर्थ्यालाहि कमीपणा आला नाही, पण मुंबईच्या पोलिस कमिशनरच्या इश्टीला बळा लागला. नेक ना. गव्हर्नरसाहेब तावडतोव मुंबईस गेले, जखमी झालेल्या कामकऱ्यांबद्दल त्यांनी सहानुभूति दाखविली, गोळी लागलेल्या मुलीस साडी दिली व व्याच लोकांच्या शिक्षा कमी करून मुंबईच्या मॅजिस्ट्रेटांना व जज्जांना तारतम्यज्ञान त्यांनी शिकविले. ह्या सर्व गोष्टी गव्हर्नरसाहेबांच्या चांगुलपणाच्या आहेत. पण स्थानिक अधिकाऱ्यांची किंमत लोकांत फारशी नाही, हे सिद्ध होण्यास त्यामुळे बाध येत नाही. या ठिकाणी असा प्रश्न उपस्थित होतो की, स्थानिक अधिकाऱ्यांना असावी तशी बुद्धि नाही म्हणून अशी स्थिति झाली, का त्यांच्या हातांत भरपूर अधिकार नव्हता म्हणून त्यांची अशी दुर्दशा झाली, का फाजील मिजास व आळस वाढल्यामुळे ते आपल्या कामाची हेळसांड करून लागले, किंवा एवढ्या मोठ्या शहरांत थयथय एकसारखे नाचण्या-इतकी तडक त्यांच्या अंगी नाही म्हणून मुंबई शहर त्यांना आवरेना, का ह्या

लोकांना रुचतील व सरकारला पचतील अशा लहान लहान गोष्टी तत्काळ लक्षांत घेऊन त्या लोकांना देऊन प्रजाजनांच्या मनोवृत्ति तेवढ्यापुरत्या तरी खुलविण्याची ह्यातोटी मुंबईच्या अधिकाऱ्यांच्या जवळ नसल्यामुळे लोकांवर त्यांचा दाव बसेना, झालें तरी काय ? मुंबई शहरांत अधिकारी फिके पडण्याचें कारण वरीलपैकीं एकहि नाहीं हें आम्हीं प्रांजलपणें कबूल करतो. बुद्धिमत्तें, हुषारींत, तडफेंत व सहानुभूतींत मुंबईचे पोलिस कमिशनर इतर ठिकाणच्या नामांकित अधिकाऱ्यांहून किमपीहि कमी दर्जाचे नाहींत. मग मुंबईस ते निस्तेज कां पडले, काळवंडल्यासारखी त्यांची इश्रत कां झाली ? लो. टिळक ह्यांजवर जसा खटला झाला त्याप्रमाणें पंजाबांत लाल लजपतराय ह्यांजवरहि आपत्ति आली. त्यावेळीं रावळपिंडीस खटल्यांची मालिकाच लागली होती. अधिकाऱ्यांचें हें उग्र स्वरूप पाहिल्याबरोबर सर्व पंजाब भयभीत होऊन गेलें व लाहोरस तर, माझ्या नाकांत वेसण घाला म्हणून प्रतिष्ठित लोक अधिकाऱ्यांच्या बंगल्यावर हेलपाटे घालूं लागले ! लाहोरच्या लोकांच्या नाकांना भोकें कशीं पडलीं व प्रतिष्ठित नेमस्तांत नाक टोंचलेले पुरुष कसे पहावयास सांपडतात, ह्यासंबंधाची दुःखदायक कहाणी लालाजींनीं आपल्या पत्रांत लिहिलीच आहे. दडपशाहीचा पंजाबांत परिणाम व्हावा व मुंबईस दडपशाही गैरमुत्सद्दीपणाची आहे हें अधिकाऱ्यांच्या निदर्शनास यावें, असा फरक कां ? विहारच्या लोकांनीं राजनिष्ठेचा जाहीर-नामा काढावा, कलकत्याच्या काली-घाटाच्या पुजाऱ्यांनीं कालीच्या पूजेऐवजीं अधिकाऱ्यांच्या सत्तेची पूजा करण्याचें निमूटपणें कबूल करावें, पंजाबच्या हिंदूंनीं, मुसलमानांनीं राजनिष्ठेचीं जाहीर पत्रकें अधिक जलद कोण काढतो ह्याबाबतींत शर्यत लावावी, आणि राजनिष्ठा दाखविण्याबद्दल मुंबई शहराला चुचकारतां चुचकारतां अँग्लो-इंडियन पत्रकारांना पुरेवाट व्हावी, असा फरक कां ? पिंड देणाऱ्यांपुढें 'मदनोदर' दाखविणाऱ्या

कुठ्यासारखी लाहोरची स्थिति पंजाबच्या नेमस्तांनीं करावी आणि 'हां हां' 'धीरे धीरे' अशी हांजी हांजी करून घेऊन एक एक घांस गंभीरपणें खाणाऱ्या 'गजपुंगवा' प्रमाणें मुंबई शहरानें धीरोदात्त वर्तन ह्या प्रसंगीं करावें, असा भेद कां झाला ? लो. टिळक पुण्याचे रहाणारे, त्यांचें 'केसरी' पत्र पुण्यास निघतें व लोकमान्यांच्या इष्टमित्रांचा मोठा समूह पुण्यासच; असें असून इतर जिल्हा-शहरांइतकेंहि दुःख पुण्यास प्रदर्शित करतां आलें नाहीं. लाहोरच्या इतकी नाहीं तरी लाहोरच्या जवळ जवळच चहाडखोरांची चळवळ पुण्यास सुरू होऊन प्रत्येकाच्या मनाला अत्यंत वाईट वाटत होतें तरी आपलें दुःख मनचेमनांत गिळून अधिकाऱ्यांच्या रोषाचे भीतीनें जो तो घरच्याघरीं स्वस्थ बसला व 'पुणें गप्प कां' असें अँग्लो-इंडियन समाजाला एक मोठें कोडें पडलें ! ज्वालामुखीचा स्फोट होण्यापूर्वीं जशी तेथें शांतता नांदत असते, तशाच प्रकारची ही स्तब्धता आहे अशी चहाडखोरांनीं अधिकाऱ्यांची समजूत करून दिली व ह्या ज्वालामुखींत आमचें अंग नाहीं अशी अधिकाऱ्यांची खात्री पटविण्याच्या उद्योगाला जो तो लागला ! पुणें कांहीं भयंकर गोष्ट गुप्तपणानें करीत आहे, असा ग्रह इंग्लंडांतील अँग्लो-इंडियनांनींहि आपल्या मनाचा करून घेतला; व परवां कलकत्त्यास अलिपूरचे तुरुंगांत नरेंद्र गोस्वामींचा खून दत्त व बोस ह्यांनीं केल्याची बातमी जेव्हां इंग्लंडांत पसरली तेव्हां पुण्यानें आपलें एकदांचें भयंकर कृत्य उरकून घेतलें, असें वर्तमानपत्रांतून प्रसिद्ध करून इंग्लंडांतील कांहीं अँग्लो-इंडियनांनीं आपलीं मनें शांत करून घेतलीं ! कांहींचें म्हणणें असें पडलें कीं ज्यांच्या योगानें पुण्याच्या करारी स्वभावाचा बाहेर एवढा गवगवा, त्यांनाच तुरुंगांत कोंडून ठेवले असल्यामुळें लो. टिळकांबरोबरच पुण्याचा करारीपणा तुरुंगांत गेला. कसेंहि असो, राजकीय चळवळीसंबंधाचा पुण्याचा हद्द लो. टिळक व इतर पत्रकार ह्यांना शिक्षा झाल्याबरोबर दिला पडला, ह्यांत संशय नाहीं. हा हद्द पुन्हां जोमाचा होऊं नये म्हणून गुप्त भयंकर कृत्यांची धडपड

पुण्याचे गळ्यांत घालण्यांत आली आहे. चहाडखोरांवर विश्वास ठेऊन अधिकारी कसे चुकले गेले आहेत, वगैरे वादाचा ह्या लेखाशीं संबंध नाही. एवढी गोष्ट खरी कीं, सभेचें नांव ऐकलें म्हणजे कांहीं लोक आजारी पडूं लागले असून कांहीं नाक धरून परमेश्वराची आराधना करूं लागले आहेत. राजकीय चळवळीची लोकांना अलीकडे पुणें शहरांत धास्तीच वाटतें. कोणाला तरुणपणीं सुखसंपत्तीपासून कसा विन्मुख होऊं, ह्या वयांत सुख नाहीं भोगावयाचें तर भोगावयाचें केव्हां, असें होऊन जातें; तर कोणाला म्हातारपणीं इतकीं वर्षे आरामांत काढलीं आतां शेवटचे दोन दिवस कसे कमी आरामांत कंठूं अशी भीति वाटते; कोणी आप्तेष्टांच्या नोकरीसाठीं, कोणी काका मामाच्या पेन्शनसाठीं, कोणी शेजाऱ्याच्या इनामासाठीं तर कोणी आळींतील सरदाराच्या सरदारकीसाठीं, अशा रीतीनें प्रत्येक मनुष्य अधिकाऱ्यांच्या गैरमर्जीचा बाऊ करून पुण्यास बसला आहे. आपल्याच पावलाच्या आवाजानें भिऊन अधिकाऱ्यांचें भूत मागें लागलें म्हणणाऱ्या ह्या बहुजनसमाजाशिवाय अधिकाऱ्यांची प्रत्यक्ष मर्जी संपादण्याकरितां लाहोरप्रमाणें अधिकाऱ्यांच्या बंगल्यावर हेलपाटे घालणाऱ्यांचा येथेहि एक मोठा वर्ग आहेच. पुणें शहर महाराष्ट्राचें विद्यापीठ, पुणें शहर सर्व महाराष्ट्राला नवीन विचार व नवीन वळण लावण्याकरितां निर्माण झालेलें, पुणें शहरापासून सर्व चळवळींचा उगम, अशी पुण्याची ख्याती असतांना पुण्याचेहि पुढें मुंबई शहर कां ? पंजाबच्या कणखरपणाबद्दल केवढा बाहेर दबदबा, पण पाऊस पडतांच शेणामातीचीं घरे वाहून जाऊन लहान मुलांच्या गोष्टींतील चिमण्यांच्या मऊ मेणाच्या घरांशिवाय आश्रयाची जागा पंजाबांत राहूं नये व पंजाबला भिऊन लालाजींस परदेशीं जावें लागवें हें आश्चर्य नव्हे काय ? हा नेमस्तांचा काळ आहे, व ह्या काळाचा महिमा असाच असावयाचा. मद्रासेस पहा, कलकत्यास जा, लाहोरास निरीक्षण करा किंवा पुण्याची परीक्षा घ्या, लालाजींनीं वर्णिलेल्या काळाचा महिमा चोहोंकडे

पहावयास मिळतो. ह्या महिम्याचे तडाख्यांतून कोणचेंच शहर सुटलेलें नाहीं. जिकलेल्या देशाचा हा सहज दुर्गुण आहे ! नेमस्तांचे पांघरुणाखालीं चहाडखोरांचा धंदा आज नव्यानें सुरू झालेला नाहीं. “रिप्रेझेंटेटिव्ह इंडियन्स” ह्या पुस्तकाला प्रस्तावना लिहितांना सर रिचर्ड टेंपल ह्यांनीं आपला अनुभव असा दिला आहे कीं, सरकारच्या मेहेरनजरेतील कांहीं पुढारी बातम्या सांगण्यांत धन्यता मानतात ! अधिकाऱ्यांची मेहेरनजर संपादण्याकरितां जेथें अशी अहमहमिका चालू असते तेथें अधिकाऱ्यांच्या वक्र दृष्टींतून सुटून जाण्याकरतां विशेष खटपट करण्यांत आल्यास नवल नाहीं. जी अधोगति मद्रासेस दृष्टीस पडते, जी अधोगति पुण्यास वावरते, जी अधोगति लाहोरास नाचते ती अधोगति मुंबईस कां नसावी ? राजकीय चळवळीच्या जोमासंबंधानें मुंबईतील कामकऱ्यांनीं, मुंबईतील गुजराथी व्यापाऱ्यांनीं व उद्योगधंदेवाल्यांनीं इतरांच्या पुढें कां असावें ? अधिकारी म्हणतात, मुंबई शहर खरोखर पुढें गेलेलें नाहीं, कांहीं उपद्रव्यापी लोकांच्या चिथावणीनें मुंबईनें हद्द दाखविला इतकेंच. इतर शहरांसंबंधानें अधिकाऱ्यांचें मत पडतें, खरी चळवळ ह्या शहरांत नव्हतीच; तेव्हां चळवळखोर पुढाऱ्यांना दूर करण्याबरोबर ह्या शहरांचें मिळमिळीत स्वरूप दृष्टीस पडल्यास नवल नाहीं. सर्वांच्यापुढें मुंबई शहर गेलें तें कांहीं चळवळ्यांच्या चिथावणीनें गेलें, ह्या कार्यकारणभावानें मनाचें समाधान होत नाहीं. इतर ठिकाणची चळवळ तुरंगांत गेलेल्या पुढाऱ्यांखेरीज इतर लोकांत नव्हती, हेंहि मत आम्हांस संमत नाहीं. लो. टिळक यांनीं सुरू केलेल्या चळवळींची पाळेंमुळें मुंबईपेक्षां इतर ठिकाणीं अधिक खोल गेलेलीं आहेत, व मुंबईस आतां कोठें ह्या चळवळींना आश्रय मिळाला आहे, असें आमचें मत आहे. मग इतरांच्या पुढें मुंबई कां ? ह्या प्रश्नाचें उत्तर देण्यास पुढील खेपेस प्रारंभ करूं.

❀ सर्वांत पुढें मुंबईच कां ?

नंबर २

दोन तीन वर्षांपूर्वी स्वदेशी चळवळीच्या नवीन अवतारास जेव्हां सुरवात झाली तेव्हां स्वदेशीच्या निरनिराळ्या स्वरूपांची चर्चा पुण्यास जितकी झाली तितकी दुसऱ्या कोणच्याहि ठिकाणीं झाली नाहीं आणि आज मितीसहि स्वदेशी, बहिष्कार, राष्ट्रीय शिक्षण व स्वराज्य ह्यांसंबंधाच्या कलकत्त्याच्या काँग्रेसच्या चार ठरावांचें महत्त्व पुण्यास जितकें समजतें तितकें दुसरे कोणासहि समजत नाहीं. द्रव्यार्जनासाठीं सूर्योदयापासून सूर्यास्तापर्यंत नखशिखांत घामाच्या धारा वाहविणाऱ्या कष्टांत रुतलेल्या मुंबईच्या वंदरांतील घाटी मोठमोठीं ओझीं उचलत असतांना अभंगांच्या रूपानें वेदांतील अत्यंत श्रेष्ठ प्रमेयें उच्चारतांना पाहून जसें कित्येकांना अत्यंत आश्चर्य वाटतें, त्याप्रमाणें पुण्यांतहि पोलिसच्या राजकीय गुप्त खात्यांत गुंतलेला डिटेक्टिव्ह अधिकाऱ्यांना रुचेल व लोकाग्रणी पेंचांत येतील असा रिपोर्ट प्रसवत असतांना टिळकांचें धोरण चांगलें का, मेथाजींची विचारसरणी विशेष पसन्त का, ह्यासंबंधाचा कडाक्याचा वाद करून राष्ट्रीय पक्षाचीं उच्चतम तत्त्वे खवळलेल्या मनोविकारांच्या जोरदार व स्पष्ट भाषेत मांडीत असतो ! स्वदेशीचीं सर्वांगें पुण्यांतील हरएक दर्जाच्या व प्रकारच्या नोकरांस माहीत आहेत. लो. टिळक ह्यांनीं कोणच्या वेळीं कोणची कोटी केली, राष्ट्रीय पक्षाच्या वर्तमानपत्रांतून कोणच्या प्रसंगीं कोणत्या मतांचें खंडन किंवा मंडन करण्यांत आलें, राष्ट्रीय पक्षांतील लोक कशा कशा हालअपेष्टा सोशीत आहेत याचा साद्यंत वृत्तांत जर ऐकावयाचा असला

तर लोकांच्याविरुद्ध समजल्या गेलेल्या एखाद्या खात्यांतील सर्वांत खालच्या चपराशाची किंवा कारकुनाची गांठ अवश्य ध्यावी. पुण्यास विचारक्रांति फारच झपाट्याने झाली आहे, पण ते विचार आचारांत अद्याप उतरावयास पाहिजेत तितके उतरलेले नाहीत. नाशीकचा मनुष्य पुण्यास आला म्हणजे म्हणतो, अहो, स्वदेशी चळवळींत नाशीक पुण्याचे पुढे फार गेलेले, पुण्यास आहे काय ? नाशीकच्यासारखा स्वदेशीसंबंधाने उत्साह पुण्यास नाही, परदेशी कपड्यास उत्तेजन देणारा गृहस्थ नाशकास मिळावयाचा नाही व परदेशी साखर खाणारा भिक्षुक नाशकास आढळावयाचा नाही. स्वदेशीचीं मूळ तत्त्वे नीट समजल्यामुळे सैय्यद हैदर रेझा ह्यांच्यासारख्या मुसलमानांनाहि श्रीगणेशोत्सवांत श्रीगजाननापुढे व्याख्यानास उत्सुकतेने आमंत्रण देणारे क्षेत्रस्थ धर्माभिमानी जर कोठे असतील तर ते श्रीप्रभू रामचंद्राच्या व सीतादेवीच्या पदचिन्हांनीं सुशोभित झालेल्या आणि श्रीगोदावरीच्या पुण्योदकाने पवित्र झालेल्या नाशीकच्या पुण्य भूमींतच. वाईचे लोक म्हणतात, निर्भीड स्पष्टवक्तेपणा जर कोठे असेल तर वाईसच. हरएक राष्ट्रीय चळवळीला वाईने जितका पाठिंबा दिला आहे तितका दुसऱ्या कोणच्याहि गांवाने दिला नाही. चळवळीच्या कामांत वाई सातारा जिल्ह्याचे नाक असून वाईने जर आपली चळवळ बंद पाडली तर सातारा जिल्हा तेव्हांच नकटा दिसेल ! वेळगांवकर म्हणतात, वाईची कसली चळवळ घेऊन बसलां आहांत ? स्वदेशी व मद्यपान-निषेध यासंबंधाने जर कोणी आघाडी मारली असेल तर ती वेळगांवनेच. सोलापूरचे ह्यावर उत्तर पडते, “स्वराज्य” पत्राचे लो. लिमये व लो. सायन्न ह्यांच्यासारखे आनंदाने तुरुंगांत जाणारे देशभक्त वेळगांवने कोठे निर्माण केले आहेत ? स्थानिक अधिकाऱ्यांच्या वेसणींत गोवून न घेणारे असेसर्स जर कोठे असतील तर ते सोलापुरास. इतर ठिकाणचे शहाणे-सुते लोक अमक्या तमक्या खटल्यांत

आम्ही ज्युरस किंवा असेसर्स असतो तर आरोपी दोषी आहे असाच निकाल दिला असता, अशाच प्रकारचीं आपलीं मते अधिकाऱ्यांच्या कानांवर जाऊन आपोआप आदळतील इतक्या मोठ्याने बोलण्याची जर काळजी घेत असतात तर निस्पृह व निर्भीड असेसर्स सोलापुरांत आहेत म्हणून सोलापूरची वाहवा नको का करावयाला ? मध्यप्रांत म्हणतो, वऱ्हाड-नागपूर ह्या कासीं मागासलेला प्रांत आहे, असें समजू नका. अकोला, उमरावती, यवतमाळ व नागपूर ह्यांसारखीं कमिशनरी अमलांतहि राष्ट्रीय चळवळींना एक प्रकारच्या चिकाटीने चिकटून रहाणारीं शहरे महाराष्ट्रांत इतर ठिकाणीं आहेत काय ? वाई व नाशीक ह्यांसारखीं पुण्य क्षेत्रे इतरांच्या पुढें कां ? बेळगांव व सोलापूर हीं शहरे इतर जिल्ह्यांच्या ठिकाणांइतकीं कां मागासलेलीं नाहीत ? वऱ्हाड व नागपूर ह्या प्रदेशांत विशेष चिकाटी ह्याप्रसंगीं कां दिसावी ? आणि सर्वांच्या पुढें मुंबईच कां ?

मुंबईतल्या मुंबईतच पुष्कळ प्रकार आहेत. गुजराथी समाजानें जें तेज दाखविलें तें इतरांनीं दाखविलें नाही; गिरणींतील कामकऱ्यांनीं जो हड्द दाखविला तो इतरांनीं दाखविला नाही, व गिरगांवांतील पांढरपेशांचा वर्ग पुण्याप्रमाणेंच मागासलेला ! यांनीं दंग्याचें अनुकरण करावयाचें होतें, असें आमचें बिलकूल म्हणणें नाही. दंग्याचा गर्हणीय भाग एका बाजूस ठेवा, पण कामकऱ्यांचा हड्द व गुजराथ्यांची कळकळ ह्या पांढरपेशांनीं कां दाखवूं नये ? ह्या राजकीय चळवळीच्या पंखांतलेच हे नव्हेत असें म्हणावें, तर त्यांच्याच बायका लो. टिळक यांजविषयींची सहानुभूतीची सभा भरवितात. सौ. सरलादेवी ह्यांच्या आगमनानें मुंबईच्या बायकांत विचारक्रांति झाली, असें समजावयाचें कीं काय ? मुंबईच्या आमच्या भगिनींसंबंधानें आमचें इतकें अनुदार मत नाही कीं, बंगालच्याच एका विदुषीने शिकविल्याशिवाय त्यांना ह्या गोष्टी समजत नाहीत. तेव्हां मुंबईच्या मागासलेल्या

मागासंबंधानें विचार करतांना हीहि गोष्ट ध्यानांत ठेवली पाहिजे कीं, मुंबईच्या पुरुषांहून मुंबईच्या बायका स्वदेशीसंबंधानें व राजकीय चळवळी-संबंधानें अधिक हट्टी आहेत. पुण्या-मुंबईच्या ह्या मागासलेल्या लोकांच्या बुद्धीची तरतरी व त्यांच्या बायकांची ही विचारसरणी, त्यांच्यांत प्रचलित असलेली ती विचारक्रांति आणि त्यांनीं पत्करलेलें हें मौनव्रत, ह्या सर्वांचा विचार करून अधिकाऱ्यांनीं असें अनुमान काढलें आहे कीं, “न धरीं शस्त्र करीं मी, गोष्टी सांगेन युक्तित्या चार” अशा तऱ्हेची कृष्णवृत्ति ह्या शिकल्या सवरलेल्या महाराष्ट्रीयानीं स्वीकारून अडाणी कामकऱ्यांना व दयाळू गुजराथ्यांना भयंकर अन्यायाच्या कहाणीनें चिथवून सोडलें ! मागासलेल्या सुशिक्षितांवर असला आरोप करण्यास अधिकाऱ्यांजवळ चांगला पुरावा आहे असें कांहीं लोक म्हणतात, पण तसाच पुरावा असता तर तो एव्हांना पुढें आला असता. कसेंहि असो, पुढें न करण्यासारखा तो पुरावा असला पाहिजे, एवढें खास. प्रत्यक्ष पुरावा जरी एका बाजूला ठेवला तरी एक तऱ्हेच्या अनुमानानें स्थापिलेल्या कृष्णवृत्तीची विल्हेवाट कशी लावायची ? असें कोणालाहि म्हणतां यावयाचें नाहीं, कीं सांप्रतच्या निरनिराळ्या चळवळीसंबंधाच्या विचारांचे आवारांत पुण्यामुंबईच्या महाराष्ट्रीय पांढरपेशांचा समाज मागासलेला आहे. हा समाज विचारांत मुंबई इलाख्यांत सर्वांच्या पुढें गेलेला, पण कृतींत मात्र अशिक्षित कामकऱ्यांहून व मार्गे पडलेले म्हणून समजल्या जाणाऱ्या गुजराथ्यांहूनहि फार मागासलेला आहे. असें जर आहे तर ह्या भिऱ्यांनीं इतर साळसूद माणसांना चिथविलें असें अधिकाऱ्यांनीं कां म्हणूं नये ? अधिकाऱ्यांचें हें अनुमान वरवर विचार करणारास ठीक दिसतें, पण जरा खोल विचार केला म्हणजे त्यांतील खोलपणा तेव्हांच लक्षांत येतो. स्वराज्याच्या (Constitution) हक्कासंबंधाच्या चळवळीचें एक मुख्य तत्त्व असें आहे

कीं, यासंबंधाचे विचार राष्ट्रांत कोठून व कसेहि आलेले असोत समाजाची त्यासंबंधाची उत्कट इच्छा, ज्या ठिकाणीं अधिकाऱ्यांना सर्वात कमी अडथळा करतां येत असेल, अशाच ठिकाणीं प्रथम प्रकट व्हावयाची. स्वदेशी व बहिष्कार ह्या चळवळीचा गेल्या दोन चार वर्षांचा जर इतिहास पाहिला तर आमच्या वरील विधानाची सत्यता वाचकांचें ध्यानांत येईल. स्वदेशी चळवळीच्या प्रारंभीं विरुद्ध पक्ष कंठरवानें सांगत असे कीं, ही पोरासोरांची चळवळ आहे. शाळांतील विद्यार्थ्यांची ही चळवळ, उनाड मुलांचा हा एक खेळ, शिक्षकांच्या शिस्तीला कंटाळलेल्या उडाणटप्पूंची ही करमणूक—स्वदेशीच्या पुढाऱ्यांच्या मार्गे विद्यार्थ्यांचा हा घोळका पाहून असलें शोषूट आपणांस नाहीं, म्हणून प्रो. सेल्वीसाहेब एका रिपोर्टांत पर्यायानें हळहळलेहि ! ही पोरासोरांची चळवळ, या शब्दाचा अर्थ काय ? गुप्तपणानें कोणी विद्यार्थ्यांना चेतविलें म्हणून स्वदेशी चळवळ विद्यार्थ्यांत संचारली असा का ह्याचा अर्थ करावयाचा ? अधिकाऱ्यांनीं असा अर्थ केलेला नाहीं. ज्यांच्या मार्थीं संसाराचा भार पडलेला नाहीं व त्यामुढें ज्यांच्या पोटाला चिमटा काढून मस्तकांतील विचारांना अधिकाऱ्यांना पसंत असलेलें वळण देतां येत नाहीं, अशाच तरुणांच्या अंतःकरणावर स्वदेशीसारख्या उदात्त कल्पनेचा पगडा बसत असतो व हेच तरुण आपआपल्या शक्तीप्रमाणें योग्य ती कृती करण्यास प्रारंभ करतात. दैत्यांत “हरिनामा”ची कृति प्रथम प्रल्हादानेंच केली. हरिनाम—संकीर्तनाचा महिमा जर परमेश्वरी प्रेरणेनें कोठें प्रकट व्हावयाचा होता तर तो प्रल्हादासारख्या विद्यार्थ्यांत कां ? वयोवृद्ध हिरण्यकश्यपूंत कां प्रकट झाला नाहीं ? प्रल्हादांत हा महिमा प्रकट होणें सुगम होतें. कठोर वृत्तीच्या बनलेल्या हिरण्यकश्यपूंत असल्या प्रादुर्भावास तामसी दुर्गुणांचा फार मोठा अडथळा होता. सुलभ मार्गानें जाण्याची प्रवृत्ति देवादिकांपासूनच मनुष्यप्राणी शिकला आहे. तामसी दुर्गुणांविरुद्ध

चळवळ करणें जेथें सर्वांत सोपें आहे तेथेंच देव प्रथम काम करण्यास सुरवात करतो. स्वदेशी चळवळ ही प्रारंभीं प्रारंभीं पोरामोरांची चळवळ होती, ह्याचा अर्थ काय ? ह्याचा अर्थ असा आहे कीं, ज्या समाजांत ही चळवळ प्रथम सुरू झाली त्या समाजांत अधिकार्यांच्या वेसणींत नसलेले लोक तरुण विद्यार्थ्यांशिवाय फार थोडे होते; आणि ज्या ठिकाणीं दुर्गुणांचा सर्वांत कमी अडथळा त्या ठिकाणीं सद्गुण प्रथम उदयास येतो, ह्या न्यायानें विद्यार्थी वर्गांत ह्या चळवळीची कृति प्रथम प्रकट झाली. अधिकार्यांना ह्या गोष्टी समजत नाहींत असें नाहीं. अधिकार्यांनीं असाच अर्थ ह्या चळवळीचा केला व रिस्ले सक्थुलरसारखीं सक्थुलरें काढून शाळा-मास्तरें मुलांवर सोडण्यांत आलीं !

विद्यार्थ्यांना आळा घालण्याचा प्रयत्न संप्रत जोरावला असून समाजाच्या मनोवृत्ति दुसऱ्या मार्गानें प्रकट होऊं लागल्या आहेत. आतां विद्यार्थ्यांच्या सभा मार्गे पडून बायकांच्या सभा पुढें येऊं लागल्या आहेत. मुंबईतील बायकांच्या सभेचा अर्थ काय ? पुढें न येऊं इच्छिणाऱ्या भ्याड पुरुषांच्या चिथावणीनें ही सभा भरली, असा का ह्या सभेचा अर्थ करावयाचा ? अधिकारी कदाचित् म्हणतील, अंधारांत राहून इतरांना चिथविणाऱ्या लुच्च्या लोकांचें हें कार्य आहे. म्हणणारे खुशाल म्हणोत, पण आम्हांस हें म्हणणें खरें वाटत नाहीं. लो. टिळक यांजविषयींच्या सहानुभूतीची सभा मुंबईस पुरुषांनीं भरविली नाहीं व बायकांनीं भरविली ही गोष्ट खरी आहे; पण त्यामुळे पुरुषांच्या पदरीं लफंगेगिरी व बायकांच्या पदरीं अज्ञान बांधणें बरोबर होणार नाहीं. मग पुरुषांची सभा कां झाली नाहीं व बायकांचीच सभा कां झाली ? लो. टिळक यांजवरील खटल्यासंबंधानें मुंबईतील पुरुषांच्या व बायकांच्या मनांत एवढें मोठें अंतर आहे काय, कीं पुरुषांना सभा नकोशी वाटावी व बायकांना सभा हवीशी वाटावी ? हा मतभेदाचा प्रश्न

विलकूल नाही. दोघांचींहि मनं सारखींच, किंवहुना मतासंबंधानें दोघांत गुरुशिष्याचें नातें. कोणच्याहि समाजांतील बायका त्या त्या समाजांतील पुरुषांचींच मनं उंचलत असतात. मग पुरुषांची सभा कां झाली नाही ? अधिकारी रागावतील कीं काय, व ह्या क्रोधानुळें पोठ भरण्याचें व्यवसायाला अडथळा होईल कीं काय, अशा प्रकारच्या शंकाकुशकांच्या जाळ्यांत पुरुषांसारखे बायकांचे पाय अडकले नसल्यामुळें त्यांच्या हातून ह्या चळवळीचीं कमें अधिक दक्षतेनें व उत्सुकतेनें आचरलीं जाण्याचा विशेष संभव आहे. रिस्ले स्क्युलर काढून विद्यार्थ्यांना कक्षांत ठेवण्याचा जसा प्रयत्न झाला व होत आहे, त्याप्रमाणें बायकांसंबंधानें एखादें नवीन स्क्युलर काढून कांहीं वर्षांनीं चळवळ प्रकट होण्याचा हाहि मार्ग बंद करण्याचा उद्योग करण्यांत येईल; नाहीं कोणी म्हणावें ? पण तो प्रश्न आजचा नव्हे; कांहीं वर्षांनंतरचा आहे. ह्या गोष्टीवरून आम्हांस एवढाच सिद्धांत स्थापित करावयाचा आहे कीं, ज्या वर्गाची उदरभरणाचीं सूत्रें अधिकाऱ्यांना आपल्या मर्जीप्रमाणें हालवितां येणें नानाप्रकारच्या कारणांमुळें अशक्य असतें, तेथें स्वराज्याच्या हक्कांची चळवळ इतरापेक्षां अधिक जोमानें प्रकट होते. वाई क्षेत्र व नाशीक क्षेत्र येथील चळवळींची मीमांसाहि ह्या तत्त्वाच्या अनुरोधानें सहज करतां येते. सामान्य अधिकाऱ्यांनीं मनांत आणलें तरी विशेष कायदा पास करवून नाशीक व वाई येथील बहुजन समाजाचा वृत्तिच्छेद ते कलं शक्य नहीत, ही गोष्ट खरी आहे. कारण मोठ्या सरकारानें मनांत आणल्याशिवाय ह्या गोष्टी होऊं शकत नाहींत. स्थानिक अधिकाऱ्यांच्या मर्जीचा किंवा वजनाना अथवा लौकिकाचा ह्या वृत्तिच्छेदाशीं कारसा संबंध नसतो. अशा रीतीनें वृत्तिपरंपरा बऱ्याच अंशानें अबाधित असल्यामुळें वाई-नाशीकसारख्या पुण्यक्षेत्रांतील वेदशास्त्रसंपन्न शास्त्री, पुराणिक, हरदास, पुजारी, तीर्थोपाध्याय वगैरे समाज, त्या समाजांत दृढ

झालेली कोणचीहि चळवळ प्रकट करण्यास डगमगत नाही. तीर्थस्थाने हीं निरनिराळ्या चळवळींचे खजिने आहेत. खजिन्यांत प्रत्येक खेड्यांतील लहान लहान रक्कम प्रथम जमते व खजिना एकदां फुगला म्हणजे सर्व देशभर तेच पैसे लोकोपयोगी कामाकरितां विशेष अधिकारानें फैलावले जातात. चळवळीचे लहान लहान भाग प्रथम क्षेत्रांत एकवटतात; चळवळ प्रथम व्यक्तिशः क्षेत्रांत प्रवेश करते; यजमानामुळें उपाध्याय प्रथम चळवळ्या होतो; आणि एकदां ह्या बहुजनसमाजाच्या चळवळीनें क्षेत्रस्थ धर्माभिमान्यांच्या मनांत पक्के ठाणें दिलें म्हणजे क्षेत्राच्या धर्ममाहात्म्याच्या अधिकारानें ती चळवळ सर्व देशभर देशोद्धारार्थ फैलावते. क्षेत्रस्थानांनीं पदरांत घेऊन पवित्र केलेली ही चळवळ लयास जाणें शक्य नाही. स्वदेशी-सारख्या चळवळी वाईत व नाशकांत घुसून ठाणें देऊन बसल्या त्याचें कारण हीं क्षेत्रे चळवळीच्या जवळ असून तेथील चळवळ्यांचें उदरपोषण अधिकाऱ्यांच्या मर्जीवर अवलंबून नाही, हेंच होय. ह्या सिद्धांताची सत्यता पहावयाची असल्यास श्रीक्षेत्र काशी, कलकत्त्याचा कालीघाट व पंढरपूर ह्या क्षेत्रांकडे पहावें. श्रीक्षेत्र काशी चळवळीपासून दूर आहे. संयुक्त प्रांतांत बंगाल व महाराष्ट्र ह्यांसारखीं चळवळ जर सुरू होईल तर स्वदेशी चळवळींत काशी क्षेत्र दुसरें नाशीक झाल्यावांचून रहाणार नाही. कलकत्त्यास स्वदेशी व बहिष्कार ह्यांची चळवळ फार जोरावर असल्यामुळें पहिल्या धडकीसरशी ती चळवळ कालीच्या मंदिरांत शिरली; पण एका मंदिरावर ज्या क्षेत्राचें महत्त्व अवलंबून असतें त्या क्षेत्रांना अधिकाऱ्यांच्या मर्जीकडे न पाहून चालत नाही. श्रीगंगेच्या किंवा श्रीगोदावरीच्या किंवा श्रीकृष्णेच्या विस्तीर्ण प्रवाहावरच जेथें स्थान माहात्म्य अवलंबून असतें तेथें क्षेत्रस्थ विद्वानांवर किंवा तीर्थोपाध्यायांवर स्थानिक अधिकाऱ्यांची आकर्षणशक्ति फारशी चालत नाही. लांबलचक नदीवर आकर्षण-शक्तीचा ताबा अधि-

काऱ्यांनीं कसा चालवावा ? पण श्रीविठोबाच्या मंदिरावर उदरपोषक करणारे बडवे व पुजारी ह्यांना थोड्या अंशानें तरी अधिकाऱ्यांना आपल्या कक्षेंत फिरवितां येतें. पंढरपुरास वाळवंटावर भजनी मेळ्यांत स्वदेशी चळवळ प्रकट होऊं शकते; पण बडव्यांत आणि पुजाऱ्यांत ती पाय धरत नाहीं; ह्याचें कारण झालें तरी उदरपोषणाचें एके ठिकाणीं स्वातंत्र्य व दुसऱ्या ठिकाणीं उदरपोषणाला येऊं शकणारा अडथळा हेंच होय. ह्या कारणावरील दृष्टि हालविली नाहीं म्हणजे अमक्या ठिकाणीं चळवळ मागसलेली कां व तमक्या ठिकाणीं चळवळ पुढें गेलेली कां, ह्या प्रश्नाचा उलगडा नीट करतां येतो. विद्यार्थी, स्त्रीसमूह व क्षेत्रस्थानें ह्यांसंबंधाचा विचार ह्या खेपेस झाला. पुढील अंकीं बेळगांव-सोलापुरावरून जाऊन व कपाशीच्या मुलखांत थोडासा संचार करून कपाशीचें रूपांतर करणाऱ्या मुंबईस पोचण्याचा प्रयत्न करूं.

❀ सर्वांत पुढें मुंबईच कां ?

नंबर ३

अधिकाऱ्यांच्या मेहेरवानीखेरीज पोटाळा मिळविण्याची धमक समाजांत नांदत असल्याशिवाय तो समाज राजकीय चळवळींत कार्यक्षम होत नाही. वेळगांव व सोलापूर येथील चळवळीचें स्वरूप पाहिलें म्हणजे हाच सिद्धांत मनांत ठसतो. इतर जिल्ह्यांतील चळवळीप्रमाणें स्वदेशी चळवळ वरील दोन जिल्ह्यांतहि प्रथम वकील वर्गांत व शाळा मास्तरांत होती. नवीन विचारांचा उगम नेहमीं सुशिक्षित वर्गापासूनच व्हावयाचा व ह्या सुशिक्षित वर्गांतहि जे आपल्या किंवा आपल्या संस्थेच्या रोजचे संगोपनार्थ बहुजन समाजाचे अल्पस्वल्प मदतीवरच अवलंबून आहेत, अर्थात् श्रीसमर्थांचे वचनाप्रमाणें जे 'भिक्षादेही पक्षाचे' असून अधिकाऱ्यांच्या कऱ्यांत ज्यांची उदरनिर्वाहाचीं साधनें असूं शकत नाहींत, तेच नवीन काळाचे प्रवर्तक नेहमीं असतात. मठाधिपति भिक्षा मागून मठाचा संसार चालवीत असतो तोपर्यंत स्वतंत्र मतांचा तेथें वास असतो. आपल्या विद्वत्तेच्या व स्वार्थत्यागाचे जोरावर अधिकार व संपत्ति ह्यांच्या आकर्षणाचें काम पुरें झालें म्हणजे राजा, धनाढ्य लोक व विद्वानांचा समूह ह्या तीनहि वर्गांची तोंडमिळवणी मठांत होत असते व मठास 'भिक्षादेही'चें प्रयोजन रहात नाहीं. जहागिरी, वर्षासनें, इनामें व देणग्या ह्यांचा वर्षाव सत्ताधिकाऱ्यांकडून मठावर होऊं लागला म्हणजे समाजाचें नवीन काळाच्या स्थापनेचें काम संपलें, आणि सत्ताधारी व मठाधिपति ह्यांमध्ये भेद उरत नाहीं. अशा-रीतीनें एकदां जहागिरी संपादन करून बसलेले मठ पुन्हां नवीन काळाची

स्थापना करण्याचा समय प्राप्त झाला असतां निरुपयोगी होतात. जहागिरीची वेसण तोडून स्वैरसंचारानें मठाचा संसार व इभ्रत चालविण्याची धमक अंगी असलेला कर्ता विद्वान मठाचे गादीवर बसेतो असल्या मठाचें पुनरुज्जीवन होऊं शकत नाहीं. श्रीशंकराचार्यांच्या संकेश्वराच्या मठाची झालेली तेजोहीनता व संमत असलेल्या नवीन चळवळींचा पुढाकार घेण्यासंबंधानें इतर जुन्या मठांनीं दाखविलेलें औदासिन्य, यांचा उलगाडा कसा करावयाचा ? पोटाळा मिळविण्याची धमक नाहीं म्हणून अशी हीन परिस्थिति होते. व्यक्ति किंवा संस्था ह्यांचा पूर्वेतिहास, सांप्रतची स्थिति व पुढील उद्देश, ह्या तीन स्थितींवर त्या त्या व्यक्तीच्या किंवा संस्थेच्या पोटाचा घेर अवलंबून असतो व घेराप्रमाणें प्रत्येक पोटाळा कमीजास्ती खाद्यपेयांची जरूरी असते. ज्या राजांनीं ह्या मठांना जहागिरी दिल्या, त्या राजांचें व ह्या मठांचें कार्य एकच असल्यामुळें ते राजे असेंपर्यन्त राजा-इतकाच बहुमान ह्या मठांना मिळत असे. मठांनीं उत्पन्न केलेला तो काळ गेला, मठांचा सन्मान करणारे ते राजे गेले; पण जहागिरी तेवढ्या शिल्लक राहिल्या. सद्गुणांचें खत म्हणून परमेश्वरानें संपत्ति उत्पन्न केली आहे. सद्गुण व पैसा ह्यांची एकी झाली म्हणजे नवीन काळाची स्थापना होते. एखाद्या शेतांत उत्कृष्ट बीं पेरलेलें नसलें व नुसतें खत त्याठिकाणीं असलें, तर वर्षाकाळ प्राप्त झाला असतांना खताचा विनियोग पृथ्वी शस्यवती करण्याकडे न होतां मातींत लोपून असलेल्या दुर्गंधी किड्यांचा सुळसुळाट चोहोंकडे करण्याकडे होतो; त्याप्रमाणें पूर्वीची कर्तवगारी नाहींशीं झाल्यावर शिल्लक राहिलेल्या जहागिरी तंटबखेड्यांचा ऊत होण्यास कारणीभूत होत असतात. जुन्या संस्थांचें असें मातेरें झाल्यामुळें नवीन तऱ्हेच्या सुशिक्षित वर्गाला नवीन चळवळी हातांत ध्याव्या लागल्या. जुन्या कर्त्या लोकांचा दम नवीन सुशिक्षितांत अद्याप उत्पन्न झालेला नाहीं. तथापि ह्या नवीन वर्गांतहि

ज्यांचा धंदा थोड्याशा अंशाने तरी स्वतंत्रपणाचा होता किंवा ज्यांनीं जाणूनबुजून नवीन तऱ्हेची 'भिक्षादेही' पत्करली त्यांनींच देशाभिमानाच्या नवीन चळवळींना सुरवात केली. वकील व खाजगी शाळांचे मास्तर यांच्याकडे चळवळ्यांचे काम प्रथम आले. प्रत्येक जिल्ह्यांत स्वदेशी चळवळीचे पुढारीपण प्रायः एखादा वकील किंवा एखादा डॉक्टर अगर खाजगी शाळेचा मास्तर यांचेकडेच असते. सर्व जिल्ह्यांत ही स्थिति सारखीच असते. सर्वांची जर अशी स्थिति तर बेळगांव, सोलापूर, किंवा वऱ्हाड-नागपूरचीं कांहीं शहरे हींच इतरांच्या पुढे कां ? नवीन चळवळीसंबंधाने पुण्यास प्रथम पेन्शनर्स पुढे आले. त्यांच्या चळवळी व अधिकाऱ्यांचे धोरण ह्यांमध्ये जोपर्यंत फारसा मतभेद नव्हता तोपर्यंत पेन्शनरांचे ठीक चालले. पण हा मतभेद जसजसा वाढत चालला तसतसे घरीं बसून कालक्रमणाचे व्रत बऱ्याच पेन्शनरांना अंगिकारावे लागले. पेन्शनरांनंतर वकील व शाळामास्तर पुढे आले. व त्यांतल्या त्यांत पुणे शहर एक तऱ्हेचे विद्यापीठ असल्यामुळे स्वार्थत्याग करणाऱ्या शाळामास्तरांनीं पुण्याचीं गेलीं वीस वर्षे व्यापून टाकिलीं. कांहीं वर्षांपूर्वी असा एक काळ होता कीं, एम्. ए. झाल्यावर अमक्या तमक्या शिक्षण-संस्थेचा लाइफ मॅबर होण्याचा माझा इरादा आहे असें कॉलेजांतील एखाद्या तरतरीत तरुणाने उद्गार काढले म्हणजे त्याच्या देशाभिमानाबद्दल इतरांनीं त्याचे कौतुक करावे. तो काळ स्वार्थत्याग करणाऱ्या एका शिक्षणात्मक संस्थेच्या इभ्रतीच्या चढत्या कमानीचा होता. तो काळ आज बदलला असून पूर्वीचेच उद्गार आज जर कॉलेजांत ऐकावयास मिळाले तर 'ही औदसा ह्याला कोठून आठवली' असा शेरा मारण्यास ऐकणारे चुकत नाहीत. ह्याचा अर्थ असा आहे कीं, पुण्याच्या जुन्या संस्था नवीन काळाबरोबर पाऊल टाकण्यास आतां असमर्थ झाल्या आहेत. खाजगी शाळांचे मास्तर येथे ज्याप्रमाणे अधिकाऱ्यांच्या आहारीं पडले आहेत,

त्याप्रमाणें येथील वकीलवर्गहि निरनिराळ्या चळवळीसंबंधानें अधिकाऱ्यांच्या आहारीं पडलेला आहे. वेळगांव, सोलापूर ह्या जिल्ह्यांतील किंवा कपाशीच्या प्रांतांतील वकिलांचा समुदाय इतर ठिकाणांच्याप्रमाणेंच गर्भगळीत कां होऊं नये ? शाळामास्तर म्हणा, वकील म्हणा, किंवा इतर सुशिक्षित वर्ग म्हणा, चोहोंकडे सारखाच; मग फळां बंधानें प्रतभेद कां ? बीज जरी एकच असलें तरी फलप्राप्तीसंबंधानें भेद होण्याचें कारण भूमीचें निरनिराळें स्वरूप हें होय. वेळगांव व सोलापूर हीं उद्योगधंद्याचीं शहरें आहेत; हातमागाचे मोठे कारखाने वेळगांव-शहापुरास आहेत व सोलापूर येथें कोष्ट्यांचा धंदा मोठा असून नवीन गिरण्यांची स्थापना तेथें झाली आहे. उद्योगधंद्यांचे शहरांत लोकांच्या अंगांत-श्रीमंत गरीब सर्वांचे अंगांत-स्वतःच्या हिंमतीवर पोसला मिळविण्याची धमक असते. तेथील लोक मेलेलें अन्न खात नाहीत. पुण्यांतील बराच मोठा लोकसमाज मेलेलें अन्न खातो, व कित्येक लोकोपयोगी संस्था मेलेल्या अन्नाच्या भिक्षेवर चालतात. मेलेल्या अन्नापासून मेलेलें रक्त उत्पन्न होतें व मेलेल्या रक्तापासून निर्माण झालेली सृष्टि मेलेलीच असते. पुण्यासारख्या शहरांत सरदारांचा, पेश्वेदारांचा व जमीनदारांचा मोठा वर्ग असतो. ह्या वर्गाचें उत्पन्न त्यांना इनाम किंवा त्यांणीं जरेदी केलेल्या जमिनीचें असतें. स्वराज्याच्या (Constitution) हक्कांच्या चळवळींचा दुसरा सिद्धांत असा आहे कीं, कुठांना जमिनी लावून लागणीच्या पैशावर चरितार्थ चालविणाऱ्या श्रीमंत जमीनदारांच्यावरोबर जर एखाद्या शहरांत कारखानदारांचा तेवढाच किंवा त्याहून अधिक मोठा श्रीमंत वर्ग नसेल तर त्या शहरांतील श्रीमंत लोक चळवळीला मदत करणारे न होतां चळवळीच्या गळ्यांतील एक जड लोढगें होऊन बसतात. राज्यकर्ते कोणीहि असोत, स्वकीय असोत वा परकीय असोत, जमिनीच्या खंडाचे पैशावर पोसला गेलेला श्रीमंत वर्ग

स्वराज्याचे हक्क (Constitution) संपादण्याचे कामीं तितक्याच लायकीच्या व श्रीमंतीच्या कारखानदारांचे व व्यापाऱ्यांचे वर्गाशिवाय कार्यक्षम होत नाहीं, इतकेंच नव्हे तर कार्यविघातक होतो. पुण्यांतील श्रीमंतांची यादी करा, बेळगांवच्या श्रीमंतांची यादी करा व सोलापूरच्या श्रीमंतांची यादी करा, आणि त्या तीनहि याद्या नीट तपासून पहा. पुण्याच्या यादीत जमीनवाल्या सुखवस्तु श्रीमंतांचा मोठा भरणा सांपडेल, व ह्या सुखवस्तूंना लागणाऱ्या चैनीच्या जिनसांचा व्यापार करणाऱ्या व्यापाऱ्यांचा भरणा सांपडेल. सरकारी नोकर व हे असले सुखवस्तू ह्यांनाच लागणाऱ्या वस्तू पुरविणारे व्यापारी श्रीमंत व्यापाऱ्यांत येथें विशद आहेत. थोडेसे कारखानदार आहेत; पण त्यांचा संबंध पेंशनर्स, नोकर किंवा जमीनदार सुखवस्तू ह्यांच्याशीच फार येतो. सामान्य बहुजनसमाजाच्या गिऱ्हाइकीवर अवलंबून असलेले श्रीमंत व्यापारी किंवा सामान्य बहुजन समाजाला लागणाऱ्या जिनसा पैदा करणारे श्रीमंत कारखानदार पुण्यास हाताचे बोटावर मोजण्याइतकेहि नाहीत. बेळगांव, शहापूर किंवा सोलापूर ह्या शहरांची स्थिति अशी नाही. बहुजन समाजाच्या गिऱ्हाइकीवर अवलंबून असलेले धनाढ्य व्यापारी व कारखानदार तेथें बरेच आहेत. ह्यामुळे सरकारी नोकर व श्रीमंत जमीनदार ह्यांनाहि स्वतःच्या संसाराचे फायद्याकरितां ह्या श्रीमंत व्यापाऱ्यांच्या व कारखानदारांच्या छंदानें बऱ्याच अंशीं वागावें लागतें. श्रीमंत जमीनदाराच्यापुढें श्रीमंत कारखानदाराचें उदाहरण असल्यामुळे आणि श्रीमंत सरकारी नोकरांपुढें किंवा पेंशनरांपुढें श्रीमंत व्यापाऱ्यांचें उदाहरण असल्यामुळे, आपणहि व्यापार करून किंवा कारखाने काढून—जहागीर, सरंजाम, पेंशन किंवा जमीन नाहीशी करण्यांत आल्यास—हल्लींच्या थाग्रतें पोटास मिळवूं अशा धमकेचें सजीव रक्त परावलंबी सुखवस्तूंच्याहि शरीरांतून वाहूं लागतें, व त्यांच्या अन्नाचा मृतपणा ह्या संजीवनी धमकेच्या सिंचनानें नाहीस

होतो, 'मिशांदेही'चें अन्न शुद्ध व सजीव मानतात. कारण हें अन्न अमकां तमका केव्हां हिसकावून घेईल अशी धास्ती बाळगत रहावें लागत नाही. बहुजन समाजाचे गिऱ्हाईकीवर अवलंबून असणाऱ्या धनाढ्य व्यापाऱ्यांचें व कारखानदारांचें अन्नहि सजीव असतें; कारण अमका तमका नाराज होऊन माझ्या हातांतील अन्नाचा घास तोंडांत पडावयाचें आंत काढून घेतो कीं काय, अशा चिंतेनें तें अन्न तोंडांत कोवावें लागत नाही. स्वराज्याच्या हक्काकरितां (Constitution) चळवळ होण्यास जेव्हां सुरवात होते, तेव्हां सजीव व शुद्ध अन्न खाणाऱ्यांकडूनच जिवंतपणाची हालचाल होऊं शकते. इनामदार, तैनातदार व सरंजामदार, ह्यांचें उत्पन्न वस्तुतः स्वतंत्र प्रकारचें असतें, पण ह्या स्वतंत्रपणाचा त्यांना विश्वास नसतो. हा विश्वास उत्पन्न होण्यास श्रीमंती पैदा करणाऱ्या कारखान्यांचें जाळें ह्या वर्गाच्या समोवतीं असवें लागतें. प्रत्यक्ष व्यापार व कारखाना ह्यांत गुंतलेल्या लोकांना फुरसत नसते. पण सुखवस्तूंना फुरसत लागेल तितकी असते. रेलचेल फुरसत मिळणाऱ्या व स्वतःच्या श्रीमंतीच्या शाश्वतीबद्दल एकप्रकारचा विश्वास मनाला पटल्यामुळें सजीव अन्न खाणाऱ्या सुखवस्तूंचा उपयोग शास्त्र, कला, साहित्य व इतर हरएक प्रकारची विद्वत्ता ह्यांना उत्तेजन देण्याकडे होऊन लोकोपयोगी कामांत व हरएक राष्ट्रीय चळवळींत पुढारीपणाची जोखीम अंगावर घेण्याकडे होतो. पण जेथें अशाप्रकारचा विश्वास मनास पटत नाही व बहुजन समाजाकडून मिळविलेला सन्मान अधिकाऱ्यांच्या डोळ्यांत खुपत असतो, तेथें सत्कीर्तीची हांव उत्पन्न न होतां ख्याली खुशालींत, हलकट चैनींत व दुराचाराच्या बदफैलीपणांत पैसा उडविण्याकडे सुखवस्तूंचा ओढा असतो. स्वदेशीसारख्या चळवळींना बेलगांव-सोलापुरास अधिक थारा मिळतो व इतर ठिकाणीं मिळत नाहीं ह्याचें कारण त्या त्या ठिका-
णच्या श्रीमंतीच्या सजीवपणांत किंवा निर्जीवपणांतच शोधून काढलें पाहिजे.

❀ सर्वांत पुढें मुंबईच कां ?

नंबर ४

स्वराज्याचे हक्क (Constitution) व उद्योगधंद्यांची शक्ति ह्यांमधील परस्परांचें विवेचन करतांना अर्थशास्त्रावरील प्रसिद्ध जर्मन लेखक लिस्ड ह्यानें असें सिद्ध केले आहे कीं, ह्या हक्कासंबंधाच्या सर्व चळवळींच्या उगम प्रत्येक राष्ट्रांत उद्योगधंद्यांच्या शहरांपासूनच झालेला आहे. ग्रीस व इटली ह्या देशांच्या पुरातनकाळचें स्वातंत्र्य अथेन्स व रोम ह्या शहरांपासूनच बाहेर पडलें, सांप्रतच्या स्वराज्याचे काळास प्रारंभ होण्याचे वेळींहि ग्रीस व रोम ह्या राष्ट्रांच्या प्राचीन स्वातंत्र्यास व्यवहारांत ओढण्याची सुरवात इटली, बेल्जम, जर्मनी व हॉलंड ह्या राष्ट्रांतील व्यापाराच्या व उद्योगधंद्यांच्या शहरांनींच केली; युरोपांत ज्या वेळेला पारतंत्र्य माजून राहिलें होतें आणि राजे किंवा बादशहा प्रत्यक्ष परमेश्वरी अवतार समजले जात होते त्यावेळींहि 'स्वराज्याचे हक्क' वाल्टिक व भूमध्य समुद्र ह्यांच्या किनारीं असलेल्या 'स्वतंत्र शहरां'तच नांदत होते; लंडन व मॅंचेस्टर ह्यांसारख्या वाढत्या व्यापाराच्या व उद्योगधंद्यांच्या शहरांनींच इंग्लंडच्या सिंहासनाच्या सत्तेला आळा घातला; बोर्बोन घराण्याची सत्ता ज्यावेळीं अबाधित वाटत होती त्यावेळीं स्वातंत्र्याचें तेज चोहोंकडे फांकणाऱ्या ज्वालेचा स्फोट 'पारिस' शहरांतच आकस्मिक झाला; अमेरिकेंत 'बोस्टन' बंदरानेंच स्वराज्याच्या हक्कांची स्थापना प्रथम केली; रशियांत सेंट पिटर्सबर्ग शहराला, मास्कोच्या उद्योगधंद्यांना व आगगाडी-तागयंत्र ह्यांसारख्या अवाढव्य कारखान्यांना हेलखावे देण्यांत आल्यानंतरच 'ड्यूमा' सभा

स्थिर झाली; आणि अगदीं परवां परवां तुर्कस्थानांत 'सॅलिनोको' व कॉन्स्टॅन्टिनोपल ह्या बंदरांतील लोकांनींच पुढाकार घेऊन-खेड्यापाड्यांत पूर्ण अज्ञान असतां हि-तुर्की साम्राज्यांत स्वराज्य सुरू केलें ! व्यापार व उद्योगधंदा ह्यांत गुंतलेल्या लोकांना स्वराज्याची चळवळ जितकी ससजते व व्यवहारां आणतां येते तितकी इतर लोकांना आणतां येत नाहीं.

व्यापारामुळें व उद्योगधंद्यामुळें समूहांत रहाण्याची, समूहांत उठण्या-वसण्याची, समूहानें वागण्याची व समूहाचे सुखदुःखावर आपलें सुखदुःख अवलंबून आहे हें ओळखण्याची लोकांना जितकी संवय लागते तितकी संवय इतर व्यवसायानें लागत नाहीं. शेतकी व कारकुनी एकलकोंडेपणा व परावलंबन शिकवितात. कारकुनाची नजर मालकाच्या चेहेऱ्यावर असते, शेजारच्या कारकुनावर नसते. शेजारीं बसणारा कारकून नोकरीतून बडतर्फ झाला, किंवा त्याच्या हक्काची पायमल्ली झाली, अगर त्याच्या मेहनतीप्रमाणें व बुद्धिमत्तेप्रमाणें त्याला मुशाहिरा मिळाला नसला तरी त्या दुःखिताचे दुःखांचा कांहीं संबंध आपल्या नोकरीशीं येतो किंवा कारकुनीच्या धंद्याशीं येतो हें मनांत न आणतां धन्याची मर्जी संपादन करण्याकडे कारकुनींत मुरलेला प्राणी व्यक्तिशः खटपट करित असतो. कारकुनी म्हणजे प्रतिष्ठित गुलामगिरी होय; आणि ज्या समाजांत वजनदार वर्ग प्रतिष्ठित गुलामांचा बनलेला असतो तो समाज प्रतिष्ठितपणामुळें स्वराज्याच्या हक्कांचा ऊहापोह करण्यास लायक कदाचित् झाला असला तरी ह्या ऊहापोहाची अंमल-बजावणी करण्यास समर्थ होत नाहीं. कारकुनांना नेत्यांशिवाय वागण्याची संवयच नसते. ज्या गोष्टीला पूर्वींचा दाखला नाहीं अशी गोष्ट पुढें आली असतांना परावलंबी झालें पाहिजे, असलें बाळकडू ह्यांना नोकरीच्या प्रारंभीं रोज पाजण्यांत येतें. ह्यांच्या पेशाचा जन्म दुसऱ्यानें लिहिलेल्या मजकुराची बारनिशी खरडण्यांत होतो व ह्या धंद्याचा अंत तरुणवांड मालकापुढें

म्हातारपणीं जुने दाखले मांडणाऱ्या शिरस्तेदारींत होतो. पूर्वीचा शिरस्ता माहीत करून घेण्यांत तारुण्याची सर्व शक्ति हे खर्च करतात व म्हातारपणीं शिरस्ता सांगण्याचा हक्क प्राप्त झाला असतांना गंगेंत घोडे न्हाले असें त्यांना वाटून, आपल्या मुलाची महत्त्वाकांक्षा—पुढील पिढीची कर्तव्यसीमा—‘अक्षता टाकण्याला राववहादूरहि आले आणि अमक्या तमक्या सहेबांच्या कचेरींत पाहिले’ अशा उक्ताण्यांनीं आपल्या सुनेनें प्रदर्शित केलेली पाहून आपलें व आपल्या पुढील पिढीचें या कारकुनांना साभिमान कौतुक वाटतें ! गुलामगिरीचे सर्व दुर्गुण प्रतिष्ठितपणाचे पांघरूणाखालीं कारकुनांच्या समाजांत वावरत असतात. ह्यांचा रोजचा संबंध दौतलेखणीशीं व धन्याच्या हुकमारीं. ‘मालक’ ह्या शब्दाचा अर्थ त्यांना चांगला समजतो, व गुलामांचें रूप कोणचें हें त्यांना पक्कें माहीत असतें. मालक कसें व्हावें हें त्यांना माहीत असतें, व गुलामाप्रमाणें कसें रावावें हेंहि त्यांच्या अंगवळणीं पडलेलें असतें. एक मालकीची स्थिति किंवा एक गुलामाची स्थिति, त्याहून तिसऱ्या अवस्थेची ह्यांना आयुष्यांत केव्हांहि ओळख पटत नाहीं. स्वतंत्र मनुष्याचा चेहरा त्यांनीं पाहिलेला नसतो; बरोबरीचें नातें ह्यांच्या रक्तांत नसतें; व सारख्या दर्जाच्या लोकांची जूट बरोबरीच्या वळकट दोरीनें तयार करणें त्यांना अशक्य वाटतें. हा मनाचा दोष नव्हे; ही बुद्धीची कमतरता नव्हे; हा व्यवसायाचा दुर्गुण आहे ! खात असलेल्या अन्नाचें हें पाप आहे. जसलें अन्न तसलें मन, जसला व्यवसाय तसली बुद्धि ! करडा मालक (Despot) व गुलाम, हीं एकाच मनोवृत्तीचीं दोन स्वरूपें आहेत. उत्तम गुलाम करडा मालक होऊं शकतो, व मालक प्रसंग येतांच केव्हांच दीन गुलाम होतो. तेंच शरीर, तेंच मन, तीच बुद्धि, प्रसंगानुसार मालक व गुलाम ह्या नात्यानें प्रकट होत असते. नोकरीची कित्येक वर्षे गुलामाप्रमाणें वरिष्ठांची हांजी हांजी करण्यांत ज्यांचीं गेलीं तेच अधिकारारूढ होण्याबरोबर

हाताखालच्या नोकरांवर एकदम गुरगुरूं लागतात. हें स्थित्यंतर एकदम कसें होतें ? खालच्यांना लथा मारणें व वरच्यांचे पाय धरणें हें रूपांतर हां हां म्हणतां कसें होतें ? खरोखर विचार केला असतांना, ह्या अवस्था मुळींच दोन नाहींत. एकच मनोवृत्ति, पण परिस्थिति बदलली कीं इतरांना निराळी दिसूं लागते. मोंगल बादशहाजवळचे गुलाम जोरदार पातशाही स्थापणारे एकेकाळीं झाले व कृष्णा कांठचा घोडा अटकेपलिकडे तोऱ्यानें नाचवणाऱ्या लोकांचे वंशज आज उत्तम कारकून बनले आहेत. वरवर पहाणाराला हा चमत्कार भासतो पण वस्तुतः हा चमत्कार नव्हे. गुलामांचें रूपांतर रावांत व रावांचें रूपांतर गुलामांत तेव्हांच होऊं शकतें. कारण दोघांचीं मूळ प्रकृती एकच आहे. गेल्या पंधरा वीस वर्षांचा असा अनुभव सांगण्यांत येतो कीं, गुजराथ्यांना कंपन्या काढून मोठमोठे कारखाने चांगल्या रीतीनें चालवितां येतात. पण दक्षिणी लोकांना ऊर्फ महाराष्ट्रीयाना ती अकल नाहीं. महाराष्ट्रीयाना एकसूत्री मालकीचा (Despotic) कारखाना चांगला चालतो, पण दहा पांच महाराष्ट्रीय भागीदार एक जागीं जुळले कीं कारखाना बुडालाच. हा प्रकृतिदोष आहे, रक्तावर झालेला कारकुनी अन्नाचा हा वाईट परिणाम आहे, व स्वातंत्र्याची लालसा ज्या व्यापारामुळे व कारखान्यांमुळे होते त्या व्यापाराचा व त्या कारखान्यांचा उपमर्द केल्या-बद्दल हा दंड आहे ! आम्ही एकसूत्री मालक (Despot) सर्वमान्य होऊं किंवा आमच्या पूर्ण परवशतेनें शत्रूंनाहि डोलवावयास लावूं. स्वराज्याच्या हक्कासंबंधानें (Constitution) चळवळ करीत असतांनाहि हा प्रकृतिदोष आम्हांस सोडीत नाहीं. राष्ट्रीय सभेसारख्या सभेंतहि एकसूत्री मालकी गाजविण्याचा हद्द दक्षिणी लोकांत फार. ह्या हद्दाच्या विरुद्ध कोणी ओरड केल्यास राष्ट्रीय सभेंतून त्यांना हांकून देण्यास हे तयार ! 'सर्व्हंट ऑफ इंडिया' सारखी स्वराज्याचे हक्क संपादन करण्याकरतां संस्था स्थापनी व

यांतहि एकसूत्री मालकी (Dispotism) स्थापण्यास चुकूं नये. असा हा आम्हांस कोठेंहि न सोडणारा रक्तदोष आहे. अलाहाबादच्या कन्व्हेन्शनने तयार केलेला काँग्रेसच्या रचनेचा खर्डा वाचा,—कारकुनांच्या जातीची ही कृती आहे, हें काहीं केल्या झांकलें जात नाहीं. राष्ट्रीय सभेच्या मंडपांतहि गुलाम व मालक ह्यांशिवाय तिसरा वर्ग ह्यांना दिसत नाहीं. रचनेचा खर्डा तयार करून काहीं लोक मवाळांच्या काँग्रेसचे एकदम मालक झाले. व इतरांनीं सहा करून—गुलामगिरी जाहीर करून—पाहिजे तर मंडपांत यावें असा यांनीं निर्वंध केला. रचनेचा खर्डा तयार करणारे हे गुलामाचें मालक व सहा करणारे हे मालकांचे गुलाम, ह्या तत्वावर कन्व्हेन्शनची रचना कशी करण्यांत आली ह्याबद्दल आश्चर्य मानण्याचें कारण नाहीं. कारण कारकुनी समाजाच्या हातांत कन्व्हेन्शन गेलेलें आहे व कारकुनी पेशांत धन्यता मानणाऱ्या सर्व मवाळांचा पाठिंबा ह्या कन्व्हेन्शनला आहे.

मनुष्य जसलें अन्न खात असतो, तसला त्याचा पिंड वनत असतो. एखाद्या समाजांतील श्रीमंत व वजनदार लोकांचा व्यवसाय पाहिला म्हणजे स्वराज्याच्या हक्कांची चळवळ करण्याचा जोम त्या समाजाचे पिडांत कितपत असूं शकेल, हें तेव्हांच सांगतां येतें. महाराष्ट्रांतील पांढरपेशे ह्या कारकुनी व्यवसायांतून सुटल्याशिवाय महाराष्ट्राचें डोकें स्वराज्याच्या हक्कांच्या नव्या युगांत कधींहि वर निघावयाचें नाहीं. नानाप्रकारचे उपदेश ऐकून व निरनिराळे निबंध वाचून महाराष्ट्रांतील पांढरपेशांना स्वराज्याच्या हक्कांची महति वाटेळ; पण त्यांच्या शरीरांतील निरनिराळे रस कारकुनी पेशाच्या मेलेल्या अन्नापासून उत्पन्न झालेले असल्यामुळें त्यांचे मनोविकार नोकरीकरतां त्यांना गरगर फिरावयास लावतील. मनोविकारांचें स्वरूप अन्नाच्या प्रकारावर अवलंबून असतें! महाराष्ट्रीय पांढरपेशांचें कारकुनी अन्न सुटल्याशिवाय त्यांच्या मनोविकारांवर स्वावलंबी छाप केव्हांहि बसावयाची नाहीं. कारकुनी अन्नाचा रस परावलंबी मनोविकार उत्पन्न करतात. ह्या अन्नाच्या

रक्तांत पोसलेलें मन गुलामगिरींत किंवा एकसूत्री मालकींत सुख मानीत असतें, व स्वराज्याचे हक्कांच्या आनंदाचा आस्वाद घेण्यास लायक वृत्तीच ह्या पांढरपेशांत उत्पन्न होत नाहीत. मनुष्य आंतून जशा प्रकारचा रसिक असतो तशाच प्रकारच्या रसार्शी संबंध असल्याशिवाय त्याला रसास्वाद घेतां येत नाही. ज्याला राजसी रसाचा आस्वाद ध्यावयाचा असेल त्यानें राजसी अन्न खावें, तामसी अन्न खाणारा तामसी चैनीतच गुंग होऊं शकतो, सात्विक गुणांचा उत्कर्ष करूं इच्छिणारानें सात्विक अन्नच खाल्लें पाहिजे व रसवर्ज असलेलें 'पर' पाहूं इच्छिणारानें आपले रस परत फिरविण्यास शिकलें पाहिजे. जसल्या आनंदावर दृष्टि असेल तसल्या आनंदाला साजेसाच अन्नरस पोटांत उत्पन्न झाला पाहिजे. तेव्हां कारकुनीच्या अन्नापासून उत्पन्न झालेला रस गुलामगिरींत सुख मानण्यास भाग पाडणार हें उघड आहे. स्वराज्याच्या हक्काकरतां करावयाचे चळवळींत नुसत्या बुद्धीची तेवढी तयारी करून भागत नाही. अन्नरस बदलून शरीराची व मनोविकाराचीहि बुद्धीला अनुकूल अशी तयारी केल्याशिवाय कार्यसिद्धि होत नाही. महाराष्ट्रीय पांढरपेशांतील व वजनदार लोकांचा कारकुनी पेशा नष्ट होण्याची आवश्यकता स्वराज्याच्या हक्काच्या चळवळीच्या दृष्टीनें किती आहे, हें वरील विवेचनावरून वाचकांचे ध्यानांत येईलच. जगांत कोणचीहि गोष्ट स्वेच्छेनें घडत नसते. स्वेच्छा व परेच्छा ह्यांच्या मिलाफानें कार्य घडतें. राष्ट्रीय पक्षाची चळवळ सुरू झाल्यापासून ह्या कारकुनी पेशांतून सुटून जाण्याची धडपड महाराष्ट्रांत एकसारखी चालू आहे, पण खाल्लेल्या व खात असलेल्या अन्नाच्या रसापुढें बुद्धि पंगू पडते, व पुन्हां पुन्हां कारकुनी पेशाला मन लटकतें. स्वेच्छेचा जोर अशा रीतीनें पंगू पडला असतांना परेच्छेनें लाथा मारून ह्या मनाला भलत्या रसापासून हांकून लावल्याशिवाय गत्यंतर नाही. ह्या दृष्टीनें विचार करित असतांना महाराष्ट्रीय पांढरपेशा वर्गाला जबाबदारीच्या

नोकऱ्या न दैण्याकडे किंवा लहान सहान कारणांवरून नोकरीतून बडतर्फे करण्याकडे जो कल दिसत आहे, त्याबद्दल संतोष वाटल्यावांचून रहात नाही. व्यक्तीच्या वृत्तिच्छेदाबद्दल कुसुमाहूनहि मृदुमान होऊन वार्ड वाटणे सहाजिक आहे. पण महाराष्ट्रीयान्च्या शरीरांत स्वराज्याच्या लायक असे रस उत्पन्न करण्याकरितां ठिकठिकाणच्या व्यक्तींच्या दुःखाकडे वज्राहून कठिण असलेल्या राष्ट्रीयत्वाच्या दृष्टीनें पहावयास शिकलें पाहिजे. कारण कारकुनी पेशाच्या फाजील लालुचीमुळें महाराष्ट्रांतील उत्तम बुद्धि व कर्तृत्वशक्ति स्वराज्याच्या हक्कांच्या (Constitution) चळवळीला निरुपयोगी होऊं पहात आहे. कारकुनी पेशांतून सुटण्याची धडपड आज नवीन सुरू झालेली आहे असें नाही, आज पूर्वीच्या धडपडीला नवीन वळण लागत आहे ! स्वकीयांच्या पूर्वीच्या जुलमी राज्यांतहि सेवाधर्माला शहाणे कंटाळत असत. त्यावेळीं सेवाधर्म लष्करी व कारकुनी दोनहि पेशांचा असे; आतां कारकुनी पेशाचा तेवढा सेवाधर्म उरला आहे, एवढाच फरक ! सेवाधर्माच्या तडाख्यांतून सुटण्याचा पूर्वीचा मार्ग एकच होता, व तो शेतकींत पैसे गुन्तवून शेतकीच्या उत्पन्नावर उदरनिर्वाह करणें हा होय. मोठ्या जमिनदारीची मालकी आपणांकडे घेऊन सुखवस्तु झालेले लोक प्रत्यक्ष सेवाधर्माच्या कांचणींतून सुटलेले असतात, पण स्वराज्याच्या हक्काच्या चळवळीच्या प्रसंगी त्यांच्याच इतका श्रीमान व वजनदार कारखानदारांचा वर्ग त्यांच्या शेजारीं असल्याशिवाय ते कार्यविघातक कसे होतात, हें गेल्या अंकीं सांगितलेंच आहे. पांढरपेशा वर्गांतील कारकुनी पगागंचे पैसे गांठीं टाकून द्रव्यसंचय केला असतांना जमीनदार होण्याकडे त्यांची हाव असते. हे सुखवस्तु जमीनदार व त्यांच्या नाव्यांतील कुळें हीं कारखानदारांच्या व कारखान्यांतील कामकऱ्यांच्या अभावीं, स्वराज्याच्या चळवळीच्या गळ्यांतील लोढणें होऊन बसतात. शेतकरी व गिरणींतील कामकरी, कारकून व व्यापारी, जमीनदार व कारखानदार ह्या जोडींतील व्यवसायभेदामुळें उत्पन्न होणारा स्वभावभेद लक्षांत घेऊन पुढील खेपेस मुंबईचें निरीक्षण करूं.

❀ सर्वांत पुढें मुंबईच कां ?

१९०८

नंबर ५

व्यवसायभेदानुळे स्वभावभेद उत्पन्न होतो. गिरणींत काम करणाऱ्या कामकऱ्याचा स्वभाव निराळा व शेतांत रावणाऱ्या शेतकऱ्याचा स्वभाव निराळा, सर्व दुनियेशीं संबंध पावलेल्या व्यापाऱ्याचा स्वभाव निराळा व मालकाच्या तंत्रानें काम करावयास शिकलेल्या कारकुनाचा स्वभाव निराळा. आधुनिक समाज व आधुनिक सरकार ज्या जिनसांशिवाय चालणें शक्य नाही त्या जिनसा तयार करणाऱ्या कारखानदारांचा स्वभाव निराळा व हर्दम अधिकाऱ्यांच्या वेसणींत सांपडलेल्या जमीनदारांचा स्वभाव निराळा. या स्वभावभेदानुळे स्वराज्याच्या चळवळीचें चीज गिरणीतील कामकरी, व्यापारी व कारखानदार यांच्या हातून जसें होतें तसें इतरांच्या हातून होत नाही. आपल्या लहानशा वतनवाडींत रावून उदरनिर्वाह करणारा शेतकरी समाजापासून अलग असतो. राज्यव्यवस्थेवर त्याचीं रोजचीं सुखदुःखें फारशीं अवलंबून नसतात. सरकारसारा भरावयाचे वेळेला तो राज्यव्यवस्थेचा विचार करितो. पण सरकारसारा भरावयाचे प्रसंग वर्पातून एक किंवा दोन, पीकपाणी व्यवस्थेशीं झालेलें असलें म्हणजे सारा जबर आहे कीं माफक आहे, जगाच्या एकंदर रहाटीच्या मानानें आपणाजवळ द्रव्यसंचय राहतो किंवा नाही, या गोष्टींचा शेतकरी विचार करित नाही. दुष्काळाची परंपरा व जंगलखात्याची रोजची टोचणी, यासुळे महाराष्ट्रांतील कांहीं कांहीं ठिकाणचे शेतकरी सांप्रत थोडेसे जागृतावस्थेत आहेत; पण स्वराज्याच्या हक्कांच्या दृष्टीनें शेतकऱ्यांचा धंदानच निद्रावस्थेचा. जर्मन

अर्थशास्त्रकार लिस्ट यानें असा सिद्धांत स्थापिलेला आहे कीं ज्या देशांत शेतकीशिवाय इतर मुख्य धंदा लोकांना नाहीं तेथें स्वराज्याची किंमत लोकांना समजणार नाहीं. तुमचा मुख्य धंदा जर शेतकीचा तर तुमच्यावर राज्य जुलमी पद्धतीचें (Despotic). जसले लोक तसलें राज्य, आणि जसला धंदा तसले लोक. महाराष्ट्रांतील मनुष्य शेतकरी असतो व लिहून वाचून त्याचें मन सुसंस्कृत झालें म्हणजे ताबडतोब कारकून बनतो. शेतकीच्या परावलंबनांतून प्रतिष्ठित गुलामगिरींत त्याची बढती होते. विद्या संपादन केल्याचा उपयोग एवढाच. एवढी गोष्ट खरी आहे कीं, शेतकी व सरकारी नोकरी ह्यांत गुन्तलेल्या लोकांना फुरसत चांगली मिळते, व तत्त्वज्ञानाला भरती आणणारा विद्याव्यासंगी वर्ग या परावलंबी समाजांत निर्माण होऊं शकतो. धर्मश्रद्धा, तत्त्वज्ञान, धार्मिक व नैतिक आचारविचारांचा खल आणि साहित्यचर्चा, यांचा परामर्ष शेतकऱ्यांच्या व कारकुनांच्या समाजांत थोड्याबहुत प्रमाणानें होत असतो. व्यापाराला, यंत्रकलेला व कारखान्याला लागणारें शास्त्रीय ज्ञान यांना माहीत नसतें; आणि यांच्या विद्याव्यासंगासुळें व तत्त्वज्ञानासुळें राजकीय गोष्टींचा ऊहापोह करून राज्य-व्यवस्थेंत मन घालावयास शिकविणारे—स्वराज्याच्या हक्कांची महति गाणारे—शाहीर यांच्यांत निपजले म्हणजे प्रथम या राजकीय पुढाऱ्यांचें ह्यांना कौतुक वाटतें व मागाहून हें आपल्या पिंडाला विषसदृश्य प्रकरण आपण कोठून उपस्थित केलें असें यांना होऊन जातें ! विद्याव्यासंग व धर्मचर्चा यांना राजकीय तत्त्वांच्या जवळ जवळ नेऊन सोडतात. यांची सुसंस्कृत बुद्धि राजकीय तत्त्वानुवेपणांत जोरजोरानें उड्या मारते; पण बेटें मन तेथून ताबडतोब निसटण्याच्या खटपटींत असतें. शेतकरी व कारकून धर्मश्रद्धेला व विद्याव्यासंगाला पोसतात, स्वराज्याच्या जवळ जवळ येतात; आणि मग “स्वभावो दुरतिक्रमः” या न्यायानें “स्वराज्याचें” दर्शन लांबूनच

घेऊन परततात. हा स्वभाव जर बदलावयाचा असेल तर शेतकींत राबणाऱ्यां-
इतकेच कारखान्यांतून काम करणारे निर्माण झाले पाहिजेत, कारकुनांइतकेच
व्यापारी महाराष्ट्रांत दिखू लागले पाहिजेत, व जमीनदारांइतकेच कारखानदार
पुण्यासारख्या शहरांतून नांदावयास लागले पाहिजेत. कारकून व पेन्शनर्स
आतांपर्यंतच्या मार्गाला बरेच उपयोगी पडले, पण पुढील मार्ग आक्रमण्यास
व्यापारी व कारखानदार यांचा पेशा स्वीकारल्याशिवाय कारकून व पेन्शनर्स
पंगू आहेत. कारकून व शेतांत राबणारा मजूर यांचा स्वभाव एकच;
थोड्याशा संस्कृतीचा मात्र फरक. शेतकऱ्यांचा विशेष संबंध जड सृष्टीशीं,
कारकुनाचाहि संबंध जड कागद-दौतीशीं. वाक्यांतील सचेतन अर्थाशीं
कारकुनांचा कांहींच संबंध नसतो, अक्षरांचें अचेतन वळण कारकुनांचें
पहावयाचें असतें; व नांगर कसा हाकतो ही शेतकऱ्यांची परीक्षा घेतात.
कारकून धन्याच्या चेहऱ्यावरील स्मित हास्याकडे किंवा चढलेल्या भुवईकडे
जशी नजर पोचवितो, त्याप्रमाणें आकाशांतील मेघराजाच्या हालचालीकडे
शेतकरी आतुरतेनें पहात असतो. आपल्या कृतीचें फळ सर्वस्वीं दुसऱ्याच्या
मर्जीवर अवलंबून आहे, ही परावलंबी भावना शेतकऱ्यांत व कारकुनांत
जितकी बाणेल तितकी गिरणींतील कामकऱ्यांत व कारखानदारांत बाणत
नाहीं. राजानें मारलें तर कारकून हूं का चूं करीत नाहीं व मेघांनीं चकविलें
तर अनन्यगतिक होऊन हालअपेष्टा सोसण्यास शेतकरी मुकाट्यानें तयार
होतो. इंग्लंडांत आज दोन चार आठवडे लंकाशायरचे मजुरांनीं बेकार
होण्याबरोबर पार्लमेंटाला व प्रधानमंडळाला “त्राही” “त्राही” करून
सोडलें. आणि हिंदुस्थानांत आज बारा वर्षे कोठेंना कोठें एकसारखा दुष्काळ
पडत आहे तरी शेतकरी दैवावर हवाला देऊन विनतकार तडफडत
मरण्यास तयार आहे ! अशा प्रसंगीं व्यवसायभेदामुळें हातून घडणाऱ्या
भिन्न कृतींतील महदंतर तेव्हांच दृष्टीस पडतें. आपणाला कांहीं हक्क आहेत,

हे कारकुनाला व शेतकऱ्याला समजतच नाही. सर्व गोष्टी मेहेरवानीने मिळाल्या आहेत, असे शेतकऱ्यांना व कारकुनांना वाटते. शेतकरी परमेश्वराची करुणा भाकतात आणि सरकारी नोकर देव्हान्यांत वसविलेल्या वरिष्ठाची थुंकी झेलतात. शेतकीसारख्या परावलंबी धंद्यांत भक्तिभाव तरी दुणावतो; पण कारकुनीत परावलंबनामुळे हाजीहाजीचे स्वरूप प्राप्त होते. व्यापाऱ्यांचा व कारखानदारांचा संबंध सर्व समाजांशीं येतो, यंत्रें व समाज या दोहोंकडे त्यांना लक्ष पोहोचवायें लागते. यंत्रांशेजारीं काम करणारा कामकरी यंत्राइतकीच स्वतःला किंमत देत असतो. मी नाही तर यंत्र नाही व यंत्र नाही तर मी नाही, या दोनहि भावना त्याच्या ठिकाणीं सारख्याच जोराच्या असतात. समाजाच्या गिऱ्हाईकीवर व्यापारी व कारखानदार अवलंबून असतात, पण बहुजनसमाज नेहमीं अव्यक्त स्वरूपाचा असल्यामुळे व अधिकारी वर्गाप्रमाणें व्यक्त रूपाचा होत नसल्यामुळे बहुजनसमाजावरील परावलंबनाचें पर्यवसान भक्तिभावांत होऊं शकतें, हांजी हांजींत होत नाही. व्यापाऱ्याला व कारखानदाराला गिऱ्हाइकाइतकीच स्वतःची किंमत वाटते. गिरणींतील कामकऱ्यांना मी आहे म्हणून यंत्र पुरें काम देतें असें वाटते. व्यापारी स्वतःच्या दक्षतेची व चलाखीची तारीफ करीत असतो, कारखानदार प्रतिसृष्टि निर्माण करण्याच्या अहंकारांत मग्न असतो. हे तीनहि वर्ग जितके परावलंबी तितकेच स्वावलंबी असतात. यांचें परावलंबन अव्यक्तासंबंधाचें असल्यामुळे परमेश्वरासंबंधींचा भक्तिभाव या लोकांत चांगला असतो; व यांच्या स्वावलंबनांत स्वराज्याचे हक्क चांगले रुजतात. कारखान्यांतील कामकरी, व्यापारी व कारखानदार हे परमेश्वराचे भक्त असून स्वराज्याचेहि भोक्ते असतात ! शेतकऱ्यांत भक्तिभाव असतो, पण परावलंबन फार असल्यामुळे शेतकीला यंत्रकलेची जोड मिळून कारखान्याचें थोडेसें तरी स्वरूप प्राप्त होईतां शेतकीचा धंदा जुलमी राज्यपद्धतीला

(Despotie Government) पोहोंचतो; आणि कारकून धर्मदृष्ट्या भक्तिहीन व हांजी हांजीखोर होऊन धर्म व स्वराज्य या दोहोंनाहि बुडविणारे होतात. कारखाने व यंत्रप्रधान शेतकी सर्वात उत्तमांची, साधी शेतकी मध्यमांची व स्वराज्याव्यतिरिक्त अशा राज्यपद्धतींतील सरकारी नोकरी अधमांची, अशी वाटणी स्वराज्याच्या हक्काच्या दृष्टीनें करावी लागते. मुंबई शहर गिरणींतील कामकरी, व्यापारी व कारखानदार या उत्तम वर्गांनीं बऱ्याच अंशीं व्यापलेले असल्यामुळे स्वराज्याच्या हक्काकरितां मेहनत करणाऱ्या लोकमान्य टिळकांसारख्या पुढाऱ्याबद्दल सहानुभूति विशेष कळकळीनें व प्राणहानीसारख्या स्वार्थत्यागानें दाखविण्यास मुंबईनें तयार व्हावें, ही ओवाओघानेंच होणारी गोष्ट होय.

ह्या ठिकाणीं असा प्रश्न उद्भवतो कीं, स्वराज्याच्या हक्काबद्दल खटपट करणाऱ्या पुढाऱ्यांबद्दल मुंबईनें ह्यापूर्वीं विशेष सहानुभूति कां दाखविली नाहीं ? अधिकाऱ्यांच्या वजनाचें विशेष ठिकाण जर कोणतें असेल तर ती मुंबई, अशी समजूत इतक्या दिवस कां असावी ? कन्व्हेन्शनच्या क्रीडची तळी जर कोण उचलून धरील तर ती मुंबई, अशी नामदार गोखले यांची समजूत परवां परवांपर्यंत कां असावी ? दोन दिवसांपूर्वीं मुंबई कन्व्हेन्शनच्या मताची व आज खऱ्या राष्ट्रीय समेच्या मताची, असें स्थित्यंतर लो. टिळक यांजवरील खटल्यानें मुंबईचें कसें व्हावें ? ही जादूची कांडी फिरविली कोणी व फिरली कशी ? ह्या प्रश्नांचें उत्तर असें आहे कीं, स्वदेशी व बहिष्कार या चळवळीनें मुंबईचें रूपांतर केलें आहे. ह्या चळवळीच्या पूर्वीं मुंबईचा व्यापार व मुंबईचे कारखाने बहिर्मुख होते. मुंबईतल्या गिरण्यांतला माल परदेशांत विशेष खपत असे; त्यामुळे स्वदेशाशीं आपणास कांहीं कर्तव्य आहे, हा विचार कारखानदारांत व व्यापाऱ्यांत उत्पन्न झालेला नव्हता. कारखानदार परकीय गिऱ्हाईकांवर अवलंबून व व्यापारी परकीय

कारखानदारांचे गुमास्ते, अशी सर्रास स्थिति थोड्या वर्षांपूर्वी मुंबईची होती. जर्मन अर्थशास्त्रपंडित लिस्ट यांचें असें मत आहे कीं, ज्या वेळीं एखाद्या बंदरांतील लोक स्थानमाहात्म्यामुळे परकीय कारखानदारांशीं व व्यापाऱ्यांशीं विशेष संलग्न होतात आणि त्यामुळे स्थानिक व्यापारी व स्थानिक कारखानदार उत्पन्न होऊन स्थानिक व्यापार व कारखाने बहिर्मुख असतात—म्हणजे मोठे व्यापारी परकीय कारखानदारांचा माल खपविणारे व मोठे कारखानदार परकीय गिऱ्हाइकाला माल पुरविणारे बनतात—त्यावेळीं त्या व्यापाऱ्यांचा व कारखानदारांचा वर्ग स्वकीयांच्या उद्धाराविषयींच्या हरएक चळवळीविषयीं स्वभावतःच उदासीन असतो. दोन तीन वर्षांपूर्वी स्वदेशी चळवळीला सुरवात झाली आणि मुंबईचा व्यापार व उद्योगधंदा अंतर्मुख होण्यास प्रारंभ झाला, त्यावेळीं ही उदासीनता नष्ट होऊं लागली. अंतर्मुख व्यापाऱ्यांची व अंतर्मुख कारखानदारांची सर्रास अद्याप झालेली नाही. अंतर्मुख कामकरी, अंतर्मुख व्यापारी व अंतर्मुख कारखानदार मुंबईस आतां बरेच झाले आहेत व या अंतर्मुखतेमुळे उत्पन्न होणाऱ्या स्वराज्याचे (Constitution) चळवळीस अनकूल अशी व्यक्त शक्ति दृग्गोचर झाली आहे. पाणी थंडगार होत चाललें म्हणजे त्याचें पांढरें शुभ्र बर्फ बनण्यास पाण्यांत बाहेरून कोठून तरी हालचाल सुरू करण्यांत यावी लागते. एरवी बर्फ बनत नाही. त्याचप्रमाणें स्वदेशी व बहिष्कार चळवळीमुळे मुंबईस आस्ते आस्ते जमत चाललेल्या शक्तीचे कण एका ठिकाणीं जमून घनीभूत होण्यास लो. टिळक यांजवरील खटल्याची हालचाल कारणीभूत झाली. स्वदेशी व बहिष्कार चळवळीमुळे अंतर्मुख झालेले, होत असलेले किंवा होऊं घातलेले कामकरी, व्यापारी व कारखानदार बहिर्मुख व्यापारी व कारखानदार यांचेप्रमाणें अजागळ व शेळपट वृत्तीनें वागत होते. शेळ्या-मेंढऱ्यांत लहानपणापासून वावरणाऱ्या इसापनीतींतील वाघाच्या बच्चांना

स्वमुख पाण्यांत पाहिल्याशिवाय आपण शेळ्यामैंढया नाहीं हें समजलें नाहीं; त्याप्रमाणेंच लो. टिळक यांचेवरील खटल्यामुळें उद्भवलेल्या नानाप्रकारच्या स्वदेशी विचारांचे प्रवाहांत मुंबईकर स्वमुख पाहीतो व्यापार व कारखाने अंतर्मुख झाल्यानें कोणतें स्थित्यंतर झालें आहे, हें मुंबईस समजलें नाहीं. लो. टिळक यांना झालेल्या शिक्षेनें स्वदेशी विचारांच्या प्रवाहांत स्वमुख पाहण्याची मुंबईकरांना प्रेरणा केली आणि गिरणींतील कामकरी, स्वदेशी व्यापारी व कारखानदार यांची महती स्वदेशीच्या व स्वराज्याच्या चळवळीच्या दृष्टीनें किती आहे, हें महाराष्ट्रांतील पांढरपेशा वर्गाचे मनावर बिंबविलें. लो. टिळक यांजवरील खटल्याचे मुंबईवर व महाराष्ट्रावर हे मोठे उपकार आहेत आणि गुजराथ व महाराष्ट्र एक होऊन या स्थित्यंतरापासून शिकावयाचे धडे शिकण्यास चुकणार नाहीत, अशी आम्हास आशा आहे.

❀ शिष्टाई लाथाडली गेली !

गेल्या वर्षापासून राष्ट्रीय-सभेसंबंधीची हकीकत ज्यांनीं लक्षपूर्वक वाचली आहे त्यांच्या ध्यानांत असेलच कीं, सुरतची राष्ट्रीयसभा मोडल्यानंतर आमच्याकडे शिष्टाई करण्यासच कोणी सुरतेस आले नव्हतें असा मवाळांनीं कांगावा केला होता. दोनहि पक्षांत समेट करण्यास आम्ही राजी होतो, कलकत्याच्या चार ठरावांसंबंधानें आमचें मांडणच नव्हतें, राष्ट्रीय पक्षाचे मनांत कांहीं तरी कुसपट काढून सभा मोडावयाची होती म्हणून त्यांनीं हा प्रसंग आणला, अशा सामोपचाराचे बोलण्यानें मवाळपक्ष आपली लंगडी वाजू सावरून धरीत होता. शिष्टाई केली कोणी व केव्हां, असा त्यांचा बेशरमपणाचा प्रश्न त्यावेळीं होता. सुरतेस करण्यांत आलेल्या शिष्टाईला साक्षीदार होते; शिष्टाईची सर्व जुळवाजुळव कशी झाली या संबंधाच्या हकीकती रोजच्यारोज राष्ट्रीयपक्षाच्या परिषदेत सांगण्यांत येत होत्या; लाला लजपतराय, बाबू मोतीलाल घोस, प्रो. गज्जरसारखे पंजाब, कलकत्ता व मुंबई येथील प्रतिष्ठित गृहस्थ शिष्टाईच्या उद्योगांत गुन्तलेले होते; म्हणून त्यावेळीं राष्ट्रीयपक्षाची सत्यता लोकांच्या निदर्शनास आणतां आली. नाहीं तर आपल्या श्रीमंतीनें व अधिकाऱ्यांपाशीं असलेल्या वजनानें मवाळांनीं राष्ट्रीय-पक्षास खोटा ठरविण्यास कमी केलें नसतें ! मवाळांचा लपंडाव अशा रीतीनें चव्हाठ्यावर आल्यानंतर योग्य अटीवर समेट करण्यास मवाळपक्ष तयार होईल अशी सर्वांना आशा वाटत होती. ध्येय व उद्देश यांत अंतर असलें म्हणून काय झालें; फूल व फळ यासंबंधाचा भेद महत्वाचा कां मानावा; मोहोर काय अंबा काय, दोहोंसंबंधाचा विचार कोय रुजत

घालत असतांना निरर्थक होय; या समजुतीने बंगालच्या प्रांतिक सभेचे वेळीं बाबू अरविंद घोष यांनीं मवाळांचें “स्वराज्य” कबूल केलें. ध्येय नेहमीं पिनलकोडाच्या वरचें असतें; ध्येयाला परिसीमा इहलोकचा कोणताहि कायदा घालूं शकत नाहीं; रोजच्या व्यवहाराशीं व प्रासंगिक वर्तनाशीं ध्येयाचा संबंध येऊन पोचण्याची वेळ येईतो ध्येयासंबंधाचा वाद केवळ शब्दसृष्टींतला आहे; या गोष्टी विलायतेंतील व हिंदुस्थानांतील विचारी लोकांच्या ध्यानांत आतां येऊन चुकल्या आहेत. ध्येयासंबंधानें वरील तऱ्हेचींच मतें लॉर्ड मोलें यांचीं आहेत. तेव्हां राजकीय व्यवहाराच्या दृष्टीनें विचार केला असतांना, लो. टिळक किंवा नामदार गोखले ह्यांमध्ये उद्देशासंबंधानें भेद नाहीत असेंच म्हणावें लागतें. मि. लेव्हीनसन व सुंबईचा टाइम्स यांनींहि अशाच रीतीनें आपला अभिप्राय दिलेला आहे. अशी स्थिति असल्यावर समेट होण्यास अडचण कोणती ? आजपर्यंतची

समेटाची वाटाघाट

वाचल्यावर समेट कां होत नाही, हें सर्वांना गूढ होऊन बसतें ! सुरतेस समेटासंबंधानें झालेले प्रयत्न एक बाजूस ठेवले तरी त्यानंतरचे प्रयत्न कांहीं मवाळांनीं फेटाळून देण्यासारखे नव्हते. सुरतेनंतरचा पहिला प्रयत्न पवना येथील प्रांतिक सभेंतील एकी होय. त्या सभेच्यावेळीं “अमृत बक्षार पत्रिकेचे” संपादक बाबू मोतीलाल घोस ह्यांनीं बाबू सुरेंद्रनाथ बॅनर्जी व बाबू अरविंद घोस यांमध्ये जिल्हा सभा, प्रांतिक सभा व राष्ट्रीय सभा, यासंबंधानें पूर्ण एकी केली. मवाळांचें “स्वराज्य” राष्ट्रीय पक्षानें कबूल केलें; आणि स्वदेशी, बहिष्कार व राष्ट्रीय शिक्षण, या राष्ट्रीय ठरावाला सुरेंद्रबाबूंनीं पूर्ण पाठिंबा दिला. पवनाचे प्रांतिक सभेनंतर पुण्याचे जिल्हा सभेंत नामदार गोखले यांचे सर्व्हेटाचें संमतीनें राष्ट्रीय सभेंतील समेटाच्या संबंधाचा ठराव पास झाला. हा ठराव सर्व पक्षांच्या संमतीनेंच झाला होता; इतकेंच नव्हे तर

ठरावाची भाषा नामदार गोखले यांच्या अनुचरांनींच आपापसांत खल करून स्वतः लिहिली होती. तिसरा प्रयत्न धुळ्याच्या प्रांतिक सभेच्या वेळीं झाला. इंग्रजी साम्राज्य हिंदुस्थानांतून हाकून देण्याच्या उद्देशानें ह्या राजकीय चळवळी करण्यांत येत नसतात, यासंबंधानें संशयी मवाळांच्या मनांत किंतु राहूं नये म्हणून वसाहतीच्या वरचें “स्वराज्य” कोणीहि मागितलें नाहीं. ह्या वेळींहि दादाभाईंच्याच “स्वराज्या”चा उद्देश डोळ्यांपुढें ठेवून आम्ही काम करीत आहों असें एक तऱ्हेनें जाहीर करण्यांत आलें. सर्व पक्षांची मिळून एकच काँग्रेस असावी असें ह्याहि प्रसंगीं ठरलें. यानंतर मवाळांच्या कन्व्हेंशनवाल्यांशीं समेटाचें बोलणें लावण्याचा पुष्कळांनीं प्रयत्न केला; पण रा. व. जोशी यांच्यासारख्यांच्या पत्रांना औपचारिक उत्तर पाठविण्याचाहि शिष्टसांप्रदाय कन्व्हेंशनवाल्यांनीं सोडून दिला ! सातारच्या लोकांनीं जाहीर सभा भरवून एक तडजोड सुचविली; पण आतां कोणाचेंहि कांहींहि आम्ही ऐकणार नाहीं, अशा अर्थाचें उद्दाम-पणाचें उत्तर नामदार खरे यांनीं रा. व. पाठक यांच्यासारख्या वयोवृद्ध गृहस्थाला दिलें व मुंबईच्या “दिवटीनें” रा. व. पाठक यांच्या मास्तरकीची कुचेष्टा आरंभिली ! राष्ट्रीय पक्षानें समेटाकरितां केलेले प्रयत्न अशा रीतीनें व्यर्थ गेल्यानंतर कन्व्हेंशनवाल्यांचा हद्द लोकांना स्पष्ट दिवूं लागला. इतक्यांत

भूपेंद्रबाबूंची तडजोड

गेल्या पंधरवड्यांत लोकांचे पुढें आली. या तडजोडीचा पूर्ववृत्तांत ध्यानांत ठेवण्यासारखा आहे. सुरतेस बंगालचे बरेच प्रतिनिधि कलकत्त्याचे चार ठरावांना अनुकूल होते. बाबू सुरेंद्रनाथ बानर्जी या चार ठरावांच्या वाजूचेच होते; व सुरेंद्रबाबूंचे मार्फत बाबू मोतिलाल घोस यांनीं समेटाचें

बोलणें लावलें होतें. सुरतेच्या राष्ट्रीय सभेच्या पहिल्या दिवशीं समेट होण्याचीं पूर्ण चिन्हें दिसत असतांहि ऐत्यावेळीं समेट लाथाडला गेल्यामुळें एकाएकीं साहजिकपणें क्षुब्ध झालेल्या लोकमताच्या विराट स्वरूपांत सुरेंद्रबाबूंचें भाषण कोणासहि ऐकूं आलें नाहीं, व दुसरे दिवशीं लो. टिळक भाषण करण्याकरितां उभे राहिले असतांना मारण्यांत आलेला जोडा लो. टिळक यांना न लागतां सुरेंद्रबाबूंना चाटून नामदार मेथा बसले होते तेथपर्यंत पोहोंचला ! या दोनहि प्रसंगांचा पूर्ण फायदा घेऊन राष्ट्रीय पक्षाविरुद्ध सुरेंद्रबाबूंचे मनांत मवाळांनीं खोट्यानाट्या गोष्टी भरविल्या. सुरेंद्रबाबू हाडाचे राष्ट्रीय पक्षाचे असल्यामुळें मवाळांचा या बाबतींतील खोडताळमणा थोड्याच अवकाशांत त्यांच्या ध्यानांत आला व पवनाचे प्रांतिक सभेचे वेळेला ते खरी स्थिति समजून चुकले. यानंतरचे अलाहाबादचे कन्व्हेंशन कमिटीचे बैठकीच्या वेळीं सर्व पक्षांची मिळून राष्ट्रीय सभा व्हावी, या धोरणानें त्यांनीं बहुत प्रयत्न केला; पण त्यावेळींहि मुंबईच्या मवाळांनीं त्यांच्या शहाणपणाच्या उपदेशाचा उपमर्द केला ! पुढें जसें व्हावयाचें असतें त्याप्रमाणें अगोदर दुष्टबुद्धि निपजते म्हणून म्हणतात; तें खोटें नाहीं. बंगालच्या मतांना फेटाळून लावून मुंबईच्या मवाळांनीं अलाहाबादेस आपलाच हेका चालविला, या

दुष्ट कृत्यांचीं कडू फळें

एप्रिल व मे महिन्यापासून दिसण्यास सुरवात झाली. बंगालच्या फाळणीपासून बंगाल्यांत राजकीय चळवळीकडे सर्व लोकांचें विशेष लक्ष गेलें; आणि स्वदेशी, बहिष्कार व राष्ट्रीय शिक्षण या त्रयीच्या चरणीं स्वतःला वाहणारे तरुण बंगाल्यांत चोहीकडे दृष्टीस पडूं लागले. स्वदेशी, बहिष्कार व राष्ट्रीय शिक्षण, या कायदेशीर, सनदशीर व इंग्लंडच्या इतिहासाला संमत असलेल्या चळवळींना सर्व हिंदुस्थानांतील सर्व विचारी लोकांचा

पाठिवा असावयास पाहिजे होता. कन्व्हेन्शनवाल्यांनीं हा पाठिवा देण्याचें नाकारल्यामुळें तरुणांच्या मनाची चलविचल झाली. निरनिराळ्या प्रसंगीं हिंदुस्थानांतील आजकालच्या राजकीय चळवळीला कोणतें स्वरूप असावें, याचा निर्णय काँग्रेस दरसाल एकमतानें करीत असते. काँग्रेसचें अशा प्रकारचें एकमत म्हणजे राजकीय चळवळींतील एकतन्हेची शास्त्राज्ञा होय. राजकीय चळवळींत कार्य कोणचें व अकार्य कोणचें, यासंबंधानें मनांत संदेह उत्पन्न झाला असतां काँग्रेसची शास्त्राज्ञा कोणती आहे हें पाहून त्याप्रमाणें वर्तन करण्याची तरुणांना संवय लागली आहे. “तस्मात् शास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ” अशी भगवद्गीतेची आज्ञा असल्यामुळें काँग्रेसच्या ठरावाकडे संयममग्न लोक निर्णयाकरितां पहात असतात. पूर्वीची अर्जांची चळवळ निष्फळ झालेली पाहून उदास व “धर्मसंमूढ” झालेल्या तरुणांना काशी व कलकत्ता येथील राष्ट्रीय सभांनीं स्वदेशी, बहिष्कार व राष्ट्रीय शिक्षण, हा स्वावलंबनाचा मार्ग अर्जांच्या मार्गाबरोबरच आक्रमण्यास सांगितलें. जुन्या नव्या मार्गांच्या या संमिश्रणावर राष्ट्रांतील सर्व पुढाऱ्यांनीं जर सर्व भिस्त ठेवली असती तर राजकीय चळवळीच्या ह्या कायदेशीर, सनदशीर व इतरांस संमत मार्गाबद्दल कांहीं बंगाल्यांचीं मनें बिलकूल संशयग्रस्त झालीं नसतीं. बाँब प्रकरणासंबंधानें लिहितांना “रिव्ह्यू ऑफ रिव्ह्यू”चे संपादक मि. स्टेड यांनीं असें मत दिलें आहे कीं, स्वदेशी-बहिष्कारासारख्या चळवळीचा ओनामा होण्याचे वेळींच बाँबसारख्या आतंजयीपणाच्या (Felonous) मार्गास कांहीं बंगाल्यांनीं लागण्याची जरूरी नव्हती. निराशेच्या व माथेफिरूच्या वेडेपणाचे हे अत्याचार असतात. स्वदेशी व बहिष्कार या मार्गासंबंधानें तरुणांचीं मनें नाहक संशयग्रस्त करून निराशा उत्पन्न करण्यास अहालावादची कन्व्हेन्शन बऱ्याच अंशीं कारणीभूत झाली. अहालावादची कन्व्हेन्शन म्हणजे स्वदेशी, बहिष्कार

च राष्ट्रीय शिक्षण या त्रयीच्या पक्षाचा लपंडावानें केलेला पराभव होय. केवळ अर्जांच्या मार्गावरचा विश्वास अनुभवानें व कलकत्याच्या राष्ट्रीय सभेने उडविलेला व त्रयीच्या स्वावलंबनाच्या मार्गाची विटंबना कन्व्हेन्शनने आरंभिलेली. अशा वेळीं बंगाल्यांतील कांहीं तरुणांनीं “ धर्मसंमूह ” व्हावें यांत कोणतें नवल ? अर्जांच्या सभा “ जेवूं घालीत ” नाहींत, व स्वावलंबनानेंहि उपाशी रहाल अशी मवाळ पुढारी धमकी देतात; अशा पैचांत असतांना आततायीपणाचा भलताच मार्ग बंगाल्यांना सुचलेला असला पाहिजे. काँग्रेसच्या शास्त्राज्ञेचें छत्र सर्व तरुण उत्साही व मेहनती राष्ट्रभक्तांच्या डोक्यावरून काढून घेण्याचा प्रयत्न कन्व्हेन्शनवाल्यांनीं सुरतेस करून त्या प्रयत्नांतील हद्द अलाहाबादेस कायम केल्यानें बंगाल्यांत कांहीं तरुण कायदेशीर, सनदशीर व इतिहाससंमत बंधनाच्या बाहेर कसे बहकले याची कहाणी येथें सांगण्याची जरूरी नाहीं. बंगाल्यांतील अत्याचारांना सुरवात झाली; कांहीं अंशानें “ कार्य ” झालेल्या गोष्टींना स्वतःच्या कृतीच्या “ कारणा ”च्या ठिकाणीं अप्रत्यक्ष रीतीनें ठेवण्यास कन्व्हेन्शनवाल्यांनीं आरंभ केला; आणि लो. टिळक यांच्यासारख्या कायदेशीर, सनदशीर व इतिहाससंमत मार्गांनीं जाणाऱ्या पुढाऱ्यांना कारागृहवास भोगावा लागला. कन्व्हेन्शनच्या दुहीचीं हीं कडू फळें देशाला सोसावीं लागल्यानंतर तरी कन्व्हेन्शनवाले शुद्धीवर येतील व बेकीची एकी करतील, असें सर्व विचारी लोकांना वाटलें. यावेळीं राष्ट्रीय सभेच्या लोकांनीं केलेले प्रयत्न मुंबई इलाख्यांत निष्फळ झाले; पण

स्वकीयांचा सल्ला

कन्व्हेन्शनवाले झुगारून देतील असें कोणास वाटलें नव्हतें. पंधरा दिवसांपूर्वी कलकत्यास “ काँग्रेस कंटिन्युएशन कमिटी ” ची बैठक व्हावयाचे प्रसंगीं भूपेंद्रबाबूंनीं जेव्हां पुन्हां सभेसाठीं बोलणें लावलें, तेव्हां काँग्रेसवाल्यांनीं

त्यांच्या गैरशिस्त अटी एकी व्हावी या एकाच सद्बुद्धीनें कबूल केल्या. सुरेन्द्रबाबू काँग्रेसवाल्यांपैकीं नसून कन्व्हेन्शनवाल्यांपैकीं आहेत; सुरेन्द्रबाबू काँग्रेसवाल्यांचे पक्षपाती आहेत, व कलकत्त्याचे चार ठरावांकडे त्यांचा सहज ओढा आहे; तेव्हां त्यांनीं केलेली मध्यस्थी एक वेळ कन्व्हेन्शनवाल्यांना तितकी सुखाची वाटली नसती. पण भूपेन्द्रबाबूंची तशी गोष्ट नाही. सुरेन्द्रबाबूंचे अनुयायांत सर मेथा यांचा पक्का कैवारी जर कोणी असेल तर तो भूपेन्द्रबाबू होय. सुरेन्द्रांची मध्यस्थी कृष्णशिष्टाईसारखी झाली असती; पण भूपेन्द्रांची मध्यस्थी म्हणजे खुद्द धृतराष्ट्रानें किंवा गांधारीनें दुर्योधनास सल्लामसलत देण्यासारखें होतें. सर मेथा व सर भूपेन्द्रनाथ यांचा परस्परसंबंध राजकीय चळवळींत एका कुटुंबांतील माणसांसारखा आहे. कलकत्त्यास गेलेल्या महाराष्ट्रांतील व इतर ठिकाणच्या काँग्रेसवाल्यांनीं भूपेन्द्रांचे समेटास आपली संमति मोकळ्या मनानें दिली, यांतील इंगीत झालें तरी हेंच होय. सुरेन्द्रबाबूंचा समेट कन्व्हेन्शनवाले ऐकतील न ऐकतील, तेव्हां काँग्रेससंबंधानें व्यर्थ कालक्षेप करण्यांत अर्थ नाही, असें परवां कलकत्त्यास काँग्रेसवाल्यांना वाटलें असतें; पण भूपेन्द्रबाबू स्वतः समेट करण्यास आल्यामुळें केवळ एकीकरणाचे बुद्धीनें सर्वांनीं स्वच्छ व निर्मळ अंतःकरणानें समेटास संमति दिली. काँग्रेसवाल्यांनीं दिलेली संमति विलकूल खोटेपणाची नव्हती; कारण भूपेन्द्रबाबू सद्बुद्धीनें प्रेरित होते, हें सर्वांना माहीत होतें. कन्व्हेन्शन राष्ट्रीय समेला बुडविणारी असली तरी तिचें राजकीय चळवळीच्या उद्देशासंबंधाचें मूलतत्त्व सर्वांनीं कायमचें कबूल करावें व इतर नियम एक वर्षापुरते कबूल करावेत, अशी कन्व्हेन्शनवाल्यांना अनुकूल पहिली अट होती. कन्व्हेन्शननें राष्ट्रीय समेचे नियम कसे उधळून दिले आहेत व पूर्वपरंपरा मोडून टाकून मूठभर लोकांची अरेरावीची सत्ता स्थापन करण्याचा कसा प्रयत्न केला आहे,

ह्याचें विवरण गेल्या तीन लेखांत आम्हीं केलेंच आहे. आज दुसरीकडे राष्ट्रीय सभेच्या जुन्या स्वरूपाची तुलना कन्व्हेन्शनच्या स्वरूपाशीं करून दोहोंतील भेद स्पष्ट दाखविणारा एक महत्त्वाचा लेख प्रसिद्ध केलेला आहे; तो वाचला म्हणजे कन्व्हेन्शनच्या रचनेच्या नादानपणाविषयीं कोणासच शंका रहाणार नाही. ज्या कन्व्हेन्शनच्या बाजूला पूर्वपरंपरा नाही, लोकमताला मान देणारी व्यवस्था नाही व काँग्रेसकरितां रचना तयार करण्याचा हक्कहि नाही, त्या कन्व्हेन्शनचें म्हणणें एक वर्षापुरतें तरी सही करून कबूल कां करावें ? हा कोटिक्रम सयुक्तिक असतांनाहि केवळ एकीच्या सद्बुद्धीनें काँग्रेसवाल्यांनीं भूपेन्द्रबाबूंचें म्हणणें कबूल केलें. विरुद्ध पक्षापुढें अशा रीतीनें नमण्याचें कबूल करण्याबद्दल विरुद्ध पक्षास—म्हणजे खुद्द जुन्या काँग्रेस सभेस—काँग्रेसचेच पूर्वींचे चार ठराव कायम करण्याची पुढाऱ्यांपुरती हमी व रचनेचे नियम सर्व हिंदुस्थानच्या नवीन कमिटीकडून फिरवून घेण्याबद्दलची खात्री देवविण्याचें आश्वासन भूपेन्द्रबाबूंनीं दिलें. पण हे चार गांव तरी युधिष्ठिराला द्या, म्हणून सांगणाऱ्या भूपेन्द्रांचे मार्गांत सर

मेथार्जीचा हट्ट

आडवा आला; भूपेन्द्रांचा समेट गेल्या आठवड्यांत मुंबईच्या कन्व्हेन्शनवाल्यांनीं लाथाडून टाकला ! खुशाल दोन पक्ष होऊं देत, एका काँग्रेसच्या दोन सभा झाल्या तरी वेहेत्तर, असा सर मेथा ह्यांचा हेका असल्यामुळें सुईच्या अग्रावरील कणहि देण्यास कन्व्हेन्शनच्या सेक्रेटरींना अधिकार नाही, असें कलकत्यांतील कन्व्हेन्शनवाल्यांना चक्रे वेपवाईचें व उद्धटपणाचें उत्तर देण्यांत आलें ! सर मेथा यांचा हा अहंकार ‘कुन्हाडीचा दांडा गोतास काळ’ ह्या म्हणीप्रमाणें राजकीय चळवळींत नवीन दुही उत्पन्न करण्यास कारणीभूत झाला आहे. चांगुलपणानें वागणाराशीं सर मेथा खोटेपणानें वागत आहेत; व ह्या वर्तनाचा परिणाम कन्व्हेन्शनवाल्यांना

अपायकारक झाल्यावांचून रहाणार नाही. शिष्टाईचे वेळीं श्रीकृष्णानें दुर्योधनास सांगितलें कीं, (आत्मानं तक्षति ह्येष वनं परपुना यथा । यः सम्यग्वर्तमानेषु मिथ्या राजन् प्रवर्तते ॥) सज्जनाशीं असलेलें तुझें खोटें वर्तन कुन्हाडीच्या दांडयाप्रमाणें तुझ्या स्वतःचे पक्षाचे नाशास कारणीभूत होईल. श्रीकृष्णाची ही उक्ति सांप्रतच्या प्रसंगीं कन्व्हेन्शनवाल्यांना बरोबर लागू पडते. कन्व्हेन्शनवाले काँग्रेसच्या सज्जनाशीं दुर्वर्तन करीत आहेत, ह्याबद्दल जर कोणास शंका असेल तर त्यानें सर फेरोजशहा मेथा यांनीं समेटाच्या कामांत बाबू भूपेन्द्रनाथ यांना लिहिलेलें पत्र वाचावें. ह्या पत्रांत

काँग्रेसवाल्यांची नालस्ती

निःशंकपणें केली असून कन्व्हेन्शनवाल्यांनीं आपली जुन्या धर्तीची काँग्रेस खुशाल भरवावी, असें सर्व काँग्रेसवाल्यांना एक तऱ्हेचें आव्हानहि केलें आहे ! एकीन करण्याचें एक प्रधान कारण सर मेथा येणेंप्रमाणें म्हणतातः—

“मुंबई इलाख्यांतील नव्या पक्षाच्या पुढारी म्हणविणाऱ्या लोकांसंबंधानें मी हें खात्रीपूर्वक सांगूं शकतो कीं बेकायदेशीर अशा हेतूकरितां व मार्गाकरितां काँग्रेसचा उपयोग घ्यावा अशी कांहींची गुप्त इच्छा आहे.”

(I can speak with authority as regards extremist leaders in the Bombay Presidency that some secretly cherish the idea of using the Congress for aims and methods not altogether constitutional.) हें वाक्य लिहितांना नव्या पक्षाचे कोणते पुढारी सर मेथा यांच्या डोळ्यांपुढें असले पाहिजेत, हें ‘केसरी’चे वाचकांना सांगण्याची जरूरी नाही. लो. टिळक राजकीय चळवळीच्या मैदानावर सामने उभे असतांना जीं वाक्यें लिहिण्याची कन्व्हेन्शनवाल्यांना छाती झाली नसती तीं वाक्यें लोकमान्यांच्या तुरंगवासाचे प्रसंगीं दिमाखानें व तोऱ्यानें कन्व्हेन्शनच्या पुढाऱ्यांनीं लिहिलीं हें त्यांच्या दुर्वर्तनास साजेसेंच आहे.

सर मेथा ह्यांच्या ह्या वाक्याचा मथितार्थ इतकाच आहे कीं, बाँब गोळा फेकणाऱ्यांसारख्या बेकायदेशीर माथेफिरूंचीं कामें काँग्रेसच्या मदतीनें पार पाडून नेण्याचा लो. टिळक व इतर काँग्रेसवाले ह्यांचा गुप्त उद्देश असल्यामुळे आम्ही त्यांच्याशीं संबंध ठेवूं इच्छित नाहीं. 'केसरी'वर खटला करण्याची इच्छा सरकारास कशी झाली, ह्याचा उलगडा इतक्या दिवस आम्हांस बरोबर करतां येत नव्हता; पण सर मेथा ह्यांचें हे पत्र वाचल्यापासून कांहीं कन्व्हेन्शनवाल्यांच्या अस्पष्ट चुगल्या ह्या कामीं खर्ची पडल्या असाव्यात, असा अंदाज बांधण्यास बराच भक्कम आधार मिळाल्यासारखें आम्हांस वाटत आहे. सर फेरोझशाह मेथा यांना स्पष्टपणें आम्हीं येथें असें कळवितों कीं, ह्या संबंधाची तुमची वातमी सपशेळ खोटी असून पुण्यासुर्वईच्या कोणातरी खुनशी मनुष्यानें लो. टिळक ह्यांचा उत्कर्ष सहन न होऊन भलतीच हकीकत सांगून तुम्हाला फर्शी पाडलें आहे. सर मेथा हे इतक्या हलक्या कानाचे असतील असें आम्हांस वाटलें नव्हतें. सर मेथांसारखे पुढारी जर ह्या कामीं फसले जातात, तर परकीय सरकारचे अधिकारी कांहीं चुगलखोर मवाळांच्या जाळ्यांत गुरफटले गेल्यास आश्चर्य कोणचें ? पुण्यांत कांहीं लोक अमके तमके बाँबच्या बाजूचे आहेत, तेव्हां त्यांचा काँग्रेसशीं संबंध ठेऊं नका, असें प्रतिष्ठितपणें सांगत असतात, ही गोष्ट खरी आहे. पण असल्या खोडसाळ गप्पांचा सर मेथांसारख्या पुढाऱ्यांवर असला परिणाम होईल, अशी आमची मनोदेवता आम्हांस सांगत नव्हती. सर मेथा किंवा कन्व्हेन्शनवाले यांनीं हें पकें लक्षांत ठेवावें कीं काँग्रेसचा पक्ष कोणत्याहि माथेफिरूपणाच्या किंवा आततायीपणाच्या कृत्यास संमति देणारा नाहीं; इतकेच नव्हे तर असल्या कृत्यांचा स्पष्टपणें निषेध करणारा आहे. काँग्रेसला कोणतेंहि बेकायदेशीर, बेसनदशीर व इतिहासाला संमत नसलेलें कृत्य नको आहे व असल्या कृत्यांनाहि काँग्रेसच्या संमतीची अपेक्षा नाहीं.

दोघांचे रस्ते विरुद्ध; तेथे कोण कोणाच्या मदतीची अगर संमतीची इच्छा धरणार ? ही साधी गोष्ट सर मेथा यांना समजू नये हे काँग्रेसचे दुर्दैव होय. राजकीय चळवळींत पडलेल्या तरुणांना

काँग्रेसचे छत्र

आपल्या मस्तकावर पाहिजे आहे; ह्यांतील हेतु दुर्वर्तनावर चांगुलपणाचे पांघरूण पडावे असा विलकूल नसून एक सत्कार्य सुलभ व्हावे, एवढाच आहे. काँग्रेसच्या छत्राखाली स्वदेशी, बहिष्कार व राष्ट्रीय शिक्षण यांचा फैलाव प्रत्येक शहरांत, प्रत्येक गांवांत, प्रत्येक खेड्यांत व प्रत्येक झोपडींत करावयास सांपडावा, ही सात्विक महत्त्वाकांक्षा दुष्ट हेतूची आहे काय ? सुरतेची राष्ट्रीय सभा मोडल्यानंतर सर मेथा व डॉ. राशबिहारी घोस यांचीं पत्रे सुर्वईच्या टाइम्समध्ये प्रसिद्ध झालीं होती. सर मेथा यांनीं आपल्या पत्रांत बहिष्काराच्या चळवळीविरुद्ध आपलें मत स्पष्ट दिलें होतें. कलकत्त्याचे काँग्रेसचे वेळींहि स्वदेशीच्या ठरावांत “झीज सोखूनहि” (Even at a sacrifice) हे शब्द घालण्यास ते तयार नव्हते. स्वदेशीवाल्यांनीं सर मेथा यांच्याकरितां काय काँग्रेसमध्ये आपलीं मते सोडून द्यावीं ? या स्वदेशीच्या पक्षास काँग्रेस पूर्णपणे अनुकूल आहे, असें श्रीक्षेत्र काशी येथें व कलकत्ता येथें मुक्कर ठरलेलें आहे. मग सर मेथा यांच्या हद्दाकरितां काँग्रेसची पिछेहाट कां ? स्वदेशी, बहिष्कार व राष्ट्रीय शिक्षण या ठरावांवरहि काँग्रेसचे छत्र कायम रहावे, अशी सूचना समेताचे वेळीं भूपेंद्रबाबूंनीं केली; पण अशी सूचना करणें हें भयंकर उद्दामपणाचें (Impudent) लक्षण आहे, असा चक्क जबाब कलकत्त्याचे कन्व्हेंशनवाल्यांना सर मेथा यांनीं दिला. त्यावरून कन्व्हेंशनवाल्यांच्या मनांत काँग्रेसचे छत्र वरील तीन ठरावांवरून काढून घेण्याचें पाप वसत आहे, यांत संशय नाहीं. कन्व्हेंशनवाले अशा रीतीनें सदर तीन ठरावांनी पोसलेल्या निरनिराळ्या चळवळींना हाणून

पाडावयास सज्ज झाले आहेत. इतकेंच नव्हे तर जे कोणी आपल्या माना त्यांच्या अरेरावी जुवाखालीं देण्यास निमूटपणें तयार होणार नाहीत, ते बाँबच्या पक्षाचे आहेत अशी त्यांची नालस्ती करण्यास ते मागेपुढें पहाणारे नाहीत ! भूपेंद्रबाबूंचा समेट अशा दुर्वर्तनानें लाथाडला गेला असल्या कारणानें लोकांचें

काँग्रेससंबंधानें कर्तव्य

कोणतें, याविषयीं आतां विचारी लोकांत मतभेद होण्याचें कारणच झरलें नाही. काँग्रेसवाले जर यंदा गप्प बसले तर कन्व्हेन्शननें सर मेथा यांच्या पत्राचे मार्गानें अंगावर टाकलेला बाँब अंगाशींच चिकटून बसेल. तेव्हां दुसऱ्या कोणत्याहि कारणाकरितां नाहीं तरी आपलें कायदेशीर, सनदशीर व इतिहाससंमत स्वरूप उज्ज्वल राखण्याकरितां काँग्रेस कन्टिन्यूएशन कमिटी यंदा भरविली पाहिजे असें आमचें मत आहे. कन्व्हेन्शनमध्ये सामील न होणाऱ्या लोकांची सर मेथा यांनीं नालस्ती केली आहे; अशा नालस्तीच्या वेळीं काँग्रेसला तिच्या शत्रूंच्या दाराकडे लोटणें केव्हांहि न्यायाचें व सज्जनपणाचें होणार नाही. समेट होत नाहीं असें ठरल्यानंतर कुंतीनें श्रीकृष्णाबरोबर युधिष्ठिराला जो निरोप पाठविला होता तोच निरोप कलकत्त्याची राष्ट्रीयसभा सर्व राष्ट्रभक्तांना आज पाठवीत आहे. “इतो दुःखतरं किं नु यदहं दीनबांधवा । परपिंडमुदिक्षे वै त्वां सूत्वाऽमित्रनंदन ॥ युद्धस्व राजधर्मेण मा निमज्जीः पितामहान् । मा गमः क्षीणपुण्यस्त्वं सानुजः पापिकां गतिम्॥” कलकत्त्यास राष्ट्रीय सभेचे इतके कैवारी राष्ट्रीयसभा प्रसविली असतां ह्या राष्ट्रभक्तांनीं राष्ट्रीय सभेला स्वावलंबनाचे मार्गावरून काढून परपिंड खाणाऱ्यांत ढकलवें हें सर्व राष्ट्रभक्तांना लांछनास्पद आहे. सर मेथा यांनीं राष्ट्रीय सभेवर अराजकत्वाचा ठपका पर्यायानें ठेवलेला आहे; व म्हातारपणीं दुसरें लग्न करणारा पूर्वीच्या कुटुंबीयांना बाहेर ठेवून

घरांत खुशाल सौज करितो, त्याप्रमाणें सर मेथा कलकत्याचे जुन्या ठरावांना गचांडी मारून रस्त्यांत हाकून लावण्याची इच्छा करित आहेत. या ठरावांवरचें काँग्रेसचें छत्र काढून घेऊन जर यांना उन्हांत सोडण्यांत आलें तर यांच्या कळवळीचा फैलाव केव्हांहि सुगम होणार नाही. कारण राष्ट्रीय सभेच्या शास्त्राज्ञेचा पाठिंबा या ठरावांपासून काढून घेतल्यासारखा होतो, व सामान्य लोकांच्या दृष्टीनें हे ठराव एक तऱ्हेनें निराधार होतात. या सर्व गोष्टींचा विचार केला असतां वरील दोन कार्याकरितां जुन्या पद्धतीची राष्ट्रीय सभा यंदा पुढील महिन्याचे शेवटचे आठवड्यांत नागपुरास भरणें अत्यंत अवश्य आहे. ह्या गोष्टींचा कायम निर्णय करण्याकरितां काँग्रेस कंठिन्युएशन कमिटीचे कलकत्यास नेमले गेलेले सेक्रेटरी रा. व. चिंतामणराव वैद्य यांनीं येते शनिवारी सायंकाळीं भुवईस “राष्ट्रमत” कचेरींत काँग्रेस कंठिन्युएशन कमिटीची सभा बोलाविली आहे. या सभेचे वेळीं नागपुरास काँग्रेस भरविण्याचें ठरल्यावांचून रहाणार नाही, अशी आम्हांस उमेद आहे. ह्या कार्यास आतां अवकाश फार उरला नाही व एकट्या मध्यप्रांताचे हातून योग्य वेळांत हें कार्य पार पडणें शक्य नाही. तेव्हां महाराष्ट्रांतील काँग्रेसभक्तांनीं कंठिन्युएशन कमिटीच्या सभेच्यावेळीं हजर राहून किंवा पत्र पाठवून अगर तार करून थंदाच्या राष्ट्रीय सभेच्या बैठकीस द्रव्यद्वारा किंवा इतर रीतीनें कोणती मदत करण्यास आपण तयार आहोंत, हें रा. व. चिंतामणराव वैद्य यांना कळविण्यास चुकूं नये, इतकी राष्ट्रभक्तांना आमची विनंति आहे.

नागपुरची राष्ट्रीय सभा

१९०८

गेल्या खेपेस जाहीर केल्याप्रमाणें शनिवार तांरीख २८ नोव्हेंबर रोजीं मुंबईस “राष्ट्रमत” कचेरींत “काँग्रेस कंटिन्युएशन कमिटी”ची सभा भरली होती. त्यावेळीं चालू महिन्यांत नाताळचे सुद्धींत नागपूर येथें पूर्वीच्या वहिवाटीप्रमाणें राष्ट्रीय सभा भरविण्याचा ठराव पास झाला, व त्याप्रमाणें नागपूरच्या राष्ट्रीय सभेची तयारी करण्यास ताबडतोब सुरवात झाली, हें कळविण्यास आम्हांस संतोष वाटतो. वीस पंचवीस दिवसांत मंडपाची वगैरे सर्व व्यवस्था करण्याचा बोजा नागपूरचे डॉ. मुंजे वगैरे “राष्ट्रीय मंडळा” च्या उत्साही, मेहनती व कर्तव्यदक्ष सभासदांनीं आपले मस्तकावर घेतला असून नागपूरची राष्ट्रीय सभा या महिन्यांत यथासांग, यथाविधि पार पाडून देण्याची जबाबदारी मुंबई, गुजराथ, महाराष्ट्र, वऱ्हाड व मध्यप्रांत या प्रांतांवर येऊन पडली आहे. राष्ट्रीय सभेचें काम जुन्या पद्धतीवर चालविण्याचा हुरूप वाळगणान्यांच्या परीक्षेची ही वेळ असून सर्व ठिकाणच्या काँग्रेसवाल्यांच्या मेहनतीमुळें “सर्वारंभाहि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः” या न्यायानें लहानसहान दोषांशिवाय इतर कोणत्याहि कारणानें नागपूरच्या राष्ट्रीय सभेस नांव ठेवण्यास जागा राहणार नाही, अशी आम्हांस आशा आहे. नागपुरास राष्ट्रीय सभा भरणार व मद्रासेंतहि कन्व्हेन्शनवाले आपली मजलस भरविणार ही बातमी ऐकल्याबरोबर राजकीय चळवळींत असल्या

दोन सवती

कशा उत्पन्न झाल्या असा पहिला प्रश्न उपस्थित होतो. या संबंधानें हें निरंतर ध्यानांत ठेवलें पाहिजे कीं, नागपूरची राष्ट्रीय सभा कन्व्हेन्शनच्या

सभेचीं स्पर्धा करण्याकरितां भरविण्यांत येत नसून राष्ट्रीय सभेची बैठक यंदा या महिन्यांत राष्ट्राच्या हिताच्या दृष्टीनें भरविणें अवश्य असल्यामुळें केवळ कर्तव्य म्हणून “ काँग्रेस कंटिन्युएशन कमिटी ” भरवीत आहे. कन्व्हेन्शनची सभा कन्व्हेन्शनवाल्यांच्या दृष्टीनें टोलेजंग झाल्यास किंवा विशेष भपकेदार दिसल्यास काँग्रेसवाल्यांना किमपिहि विषाद वाटणार नाही. कारण नागपूरच्या राष्ट्रीय सभेला कोणत्याहि सभेचीं वैर करण्याचें कारण नसून कोणाबद्दलहि मत्सर किंवा हेवा वाटत नाही. स्वदेशाच्या ऊर्जितावस्थेसंबंधानें पूर्वपरंपरेला धरून शिष्टांनीं आखून दिलेला मार्ग आक्रमीत असतांना इतरांशीं स्पर्धा करण्यास “ काँग्रेस कंटिन्युएशन कमिटी ” ला फुरसत कोठून मिळणार ? वैर, स्पर्धा, मत्सर, ह्या गोष्टी श्रीमंत, मिजासखोर व अरेरावी कन्व्हेन्शनवाल्यांच्या ठिकाणीं एक वेळ संभवतात, पण कर्तव्यपरायण काँग्रेसवाल्यांच्या ठिकाणीं संभवतच नाहीत. सुरतेस राष्ट्रीय सभेची बैठक मोडल्यानंतर कन्व्हेन्शनची ज्यावेळेस स्थापना झाली त्यावेळीं एकीची बेकी करण्याचा दुराग्रह “ मेथा-गोखले आणि को ” च्या ठिकाणीं पुरा भरलेला आहे, हें स्पष्ट दिसून आलें. हा दुराग्रह जर कायम राहिला, बेकीची ऐकी करण्याची आवश्यकता जर सर मेथा यांना दिसली नाही, समेटाचे सर्व उपाय जर वाया गेले, तर राष्ट्रीय सभेस कन्व्हेन्शन गिळून टाकील, अशी भीति वाटली; म्हणून राष्ट्रीय सभा भरविण्याची सर्व व्यवस्था करण्याकरितां “ काँग्रेस कंटिन्युएशन कमिटी ” स्थापण्यांत आली. गेल्या आठ दहा महिन्यांत समेट करण्याबद्दल ठिकाणच्या पुढाऱ्यांनीं कोणकोणते प्रयत्न केले, शेवटीं कलकत्यास “ अमृतवझार पत्रिके ” च्या कचेरींत भरलेल्या सभेंत एक वर्षभर कन्व्हेन्शनची मजलस झाल्यावर पुढील सालापासून राष्ट्रीय सभा पुन्हां जशीच्या तशी भरेल या आशेवर काँग्रेसवाल्यांनीं यंदा काँग्रेस न भरवितां मद्रासचीच

भौज पाहण्याच्या अपायकारक अटीहि कशा कबूल केल्या, आणि शेवटीं सर मेथा यांनीं शिष्टाईचें बोलणें उद्दामपणें कसें लाथाडलें, यासंबंधीची हकीकत गेल्या अंकीं आम्ही दिलीच आहे. समेटाच्या हकिकती वाचल्या-नंतर काँग्रेसवाल्यांचा पक्ष ह्या वादांत सतपक्ष आहे, ह्याबद्दल सर्वांची खात्री झाल्यावांचून राहणार नाहीं. काँग्रेसचा पक्ष निर्दोषी जरी ठरला, राष्ट्रीय सभा भरविण्याचें कर्तव्य 'काँग्रेस कंटिन्युएशन कमिटी'पुढें जरी स्पष्टपणें येऊन पडलें, तरी देखील सर मेथा यांनीं काँग्रेसची गाय मारण्याचा निवृण उद्योग आरंभिला म्हणून

समेटाचें वांसरुं

नाहींसं करण्याचा उद्योग 'काँग्रेस कंटिन्युएशन' कमिटीनें करूं नय, असा एक आक्षेप नागपूरच्या राष्ट्रीय सभेवर येण्याचा संभव आहे. सर मेथा समेटाला लाथाडतात, वारंवार शिष्टाईचे कागद फेकून देण्यांत येतात, भाड्या शिष्टाईत दुर्दैवानें मला यश मिळालें नाहीं म्हणून भूपेन्द्रबाबू आर्तस्वरानें कळवितात, अशा स्थितींत आणखी एक वर्षभर "समेटा"च्या तान्हुल्याकडे पाहून दयार्द्र होऊन भीक घाला म्हणून 'समेटा'च्या अंगावरची सर मेथा यांची लाथ दाखवीत दारोदार हिंडण्यांत काय हाशिल आहे ? ह्या महिन्यांत नागपुरास राष्ट्रीय सभा भरली म्हणून पुढें एक दोन वर्षांत एकी होणार नाहीं, असें नाहीं. दोन सभा एक होतील किंवा निरनिराळ्या अशाच्या अशा राहतील. प्रत्येक पक्षाला परमेश्वर ज्या मानानें यशापयश देईल त्या मानानें पुढील तडजोडीचा प्रकार होणार असल्यामुळें, आहे या स्थितींत सर मेथा तडजोड करण्यास एक वर्षांत राजीखुषीनें कबूल होतील असें स्वप्नींहि आणावयास नको. कालानें जे रोग आपोआप शमतात, तशांतल्या रोग सर मेथा यांना झालेला नाहीं. मग आणखी एक वर्षभर तरी 'काँग्रेस कंटिन्युएशन कमिटी'नें कर्तव्यपराङ्मुख कां व्हावें ? कर्तव्यकर्म

करीत असतांना जर राष्ट्रीय सभेचे दरवाजे सर्वांना सारखेच उघडै ठेवण्यांत येत आहेत, तर मग कन्व्हेन्शनवाल्यांच्या ठिकाणी 'समेटा'ची इच्छा योग्य रीतीची जरी दिसली तरी काँग्रेसवाले पुन्हां तडजोड करण्यास तयार होणार नाहीत असे कसे म्हणतां येईल ? काँग्रेसला देशहित साक्षावयाचें आहे; दुही धडवून आणणें हा काँग्रेसचा उद्देश नाही. तडजोड केव्हां होत असते ? दोन्ही पक्षांना एकीचें महत्त्व इतकें पटलें पाहिजे कीं, एकी राखण्याकरितां आपलीं मते थोड्या अंशानें एका काजूस ठेवण्यास हरकत वाटतां कामा नये. कलकत्याच्या चार ठरावांसंबंधानें सर मेथा यांचें असें मत आहे कीं, जुन्या तऱ्हेवर काँग्रेस भरविण्याकरितां स्वदेशीवाल्यांना सवलत दाखविण्याची जरूरी नाही. एका राष्ट्रीय सभेच्या दोन राष्ट्रीय सभा झाल्या तरी हरकत नाही, पण या 'चार ठरावांसंबंधानें तडजोड कशाला करा, अशी इच्छा कन्व्हेन्शनवाल्यांची जोंपर्यंत आहे, तोंपर्यंत समेट कसा होणार ? तडजोड म्हणजे प्रत्येक पक्षानें कांहीं तोडलें पाहिजे व कांहीं जोडलें पाहिजे. कन्व्हेन्शनवाले कांहींच देण्यास तयार नाहीत, मग त्यांचें म्हणणें सर्वस्वीं कबूल करून एकी राखावयाची काय ? कांहीं देण्याघेण्यास आम्ही नेहमीं तयार असतो. हद्दाचा मार्ग आम्हीं कधींहि स्वीकारलेला नसून तडजोडीचाच सल्ला "कैसरी"ने दिलेला आहे. पण समेटाची टाळी एका हातानें वाजूं शकत नाही व सर मेथा आपला हात मागे घेतत ह्याला कोणी काय करावें ? अशा स्थितींत कन्व्हेन्शनवाले मद्रासेत 'काँग्रेस'च्या नांवाखालीं सभा भरवीत असतां नागपुरास राष्ट्रीयसभा भरविण्याचा 'काँग्रेस काँटिट्यूशन कमिटी'चा ठराव सर्व विचारी लोकांना पसंत पडल्यावांचून राहणार नाही. कसेंहि असो, ह्या महिन्यांत मद्रासेस कन्व्हेन्शनवाले कन्व्हेन्शनची काँग्रेस भरविणार व काँग्रेसवाले नागपुरास राष्ट्रीय सभा भरविणार, अशा एक सभेच्या दोन सभा होणार यांत शंका नाही. ह्याचे

परिणाम काय होतील, कोणच्या सभेच्या हातून देशहित अधिक होईल व लोकांनी कोणत्या सभेला उत्तेजन दिलें पाहिजे, ह्या मुद्यांचा विचार येथें करणें जरूर आहे. दोन सभा व दोन पक्ष ही जोडी एका दृष्टीनें कायम-चीच राहणार, असें सर मेथा यांच्या पत्रावरून म्हणणें भाग पडतें, या दोनहि पक्षांना एका ठिकाणीं जमण्यास व दोघांनाहि सम्मत असलेल्या तैवढ्याच गोष्टींचा खल करण्यास काँग्रेसचा मंडप खुला असावा असें मत आम्हीं प्रतिपादन करीत आलों आहोंत. पण एका पक्षानें आपल्या मंडपाचे दरवाजे खुले ठेवले नाहींत, व दुसऱ्या पक्षानें दरवाजे खुले ठेवूनहि पहिला पक्ष हद्धानें आंत आला नाहीं, तर तत्त्वतः जरी नाहीं तरी व्यवहारदृष्ट्या सर्व पक्षांचा अंतर्भाव करणारी पार्लमेंटसारखी सभा भरत नाहीं, हें खरें आहे. सर मेथा जर हद्दी नसते व अशी संस्था व्यवहारदृष्ट्याहि जर कायम राहिली असती तर चांगलें झालें असतें. पण जोपर्यंत सर्वांना संमत असलेल्या गोष्टींचें महत्त्व काँग्रेसवाले किंवा कन्व्हेन्शनवाले विसरलेले नाहींत, तोपर्यंत या दुहीचा दुष्परिणाम न होतां राष्ट्राच्या अभ्युदयास, हे पक्ष इंग्लंडांतील निरनिराळ्या पक्षांप्रमाणें कारणीभूत होतील यांत संशय नाहीं. एकींत बेकी व

बेकींत एकी

ओळखण्याची संवय हिंदुस्थानला लागणें जरूर आहे. इंग्लंडच्या इतिहासा-कडे नजर फेंकली असतां एकी न विसरतां आपल्या दृष्टीनें राष्ट्रहित साधणारे दोन पक्ष झाले म्हणून वाईट वाटण्याचें कारण रहात नाहीं. इंग्लंडमध्ये राष्ट्रीय चळवळींत स्वराज्याचे हक्क (Constitution) संपादण्याकरितां दोन पक्ष जन्मास आले त्यावेळीं आजच्या आमच्या स्थितीसारखीच त्यांचीहि स्थिति होती. सांप्रत आपण कन्व्हेन्शनच्या पक्षास 'भिक्षादेहीचा पक्ष' 'अर्ज करणाऱ्यांचा पक्ष' असें म्हणतो; इंग्लंडांतहि 'काँग्रेसवेटिव्ह'

म्हणून जो पक्ष चालत आला आहे त्याचें अगदीं प्रारंभीचें नांव अर्ज करणारे 'Petitioners' असें होतें. कन्व्हेन्शनचा 'भिक्षादेही'चा पक्ष येथें सांप्रत असें सांगत असतो कीं, राष्ट्रीय पक्ष अधिकाऱ्यांवद्दल तिरस्कार दाखवितो तेव्हां हा राजद्रोह्यांचा पक्ष आहे. इंग्लंडच्या 'पिटिशनरां'नीं हि हीच युक्ति विरुद्ध पक्षास हाणून पाडण्यास उपयोगी आणली होती; त्यावेळच्या इंग्लंडच्या लिबरल पक्षास ऊर्फ राष्ट्रीय पक्षास 'अधिकाऱ्यांचा तिरस्कार करणारा पक्ष' ऊर्फ 'बहिष्कारवादी पक्ष' ऊर्फ 'अभर्स्' (Abhorers) असें म्हणत. 'पिटिशनर्स' व 'अभर्स्' हीं कान्झरव्हेटिव व लिबरल पक्षांची अगदीं पहिलीं नांवें होत. यानंतर 'टोरीज' व 'व्हिग्ज' अशीं नांवें पडलीं. एकमेकांनीं एकमेकांची टवाळकी करण्याकरितां ज्याप्रमाणें येथें प्रारंभी 'मवाल' व 'जहाल' या नांवांचा उपयोग करण्यांत आला त्याप्रमाणें 'टोरीज' व 'व्हिग्ज' हे शब्द इंग्लंडांत प्रथम निंदाव्यंजक म्हणून उपयोगांत आले. कालांतरानें हे शब्द रूढ होऊन प्रत्येक पक्ष विरुद्ध पक्षानें निंदा करण्याकरितां दिलेलीं नांवें आपण होऊन वापरूं लागला. इंग्लंडांत या दोन पक्षांचीं सांप्रतचीं रूपांतरें "कान्झरव्हेटिव" व "लिबरल" या दोन नांवांनीं प्रसिद्ध आहेत. इंग्लंडांतील पक्षासंबंधाची ही माहिती काँग्रेस-चाल्यांना उत्साहजनक आहे. इंग्लंडच्या राजकीय प्रगतीच्या इतिहासांत कान्झरव्हेटिव पक्ष निरुपयोगी जरी नसला तरी जुलमी (Despotic) राज्यकर्त्यांकडून स्वराज्याचे हक्क संपादन करण्याचें पुण्य लिबरल पक्षानेंच कमावलेलें आहे. राष्ट्रीय पक्ष किंवा काँग्रेसचा पक्ष हेंच पुण्य संपादण्याकरितां श्रम करित आहे. इंग्लंडांत लिबरल पक्षाची तारांबल प्रारंभीं प्रारंभीं ज्याप्रमाणें कांहीं 'पिटिशनर्स'नीं आरंभिली व जुलमी (Despotic) अधिकाऱ्यांच्या कानाशी लागून 'लिबरल' लोकांना 'अभर्स्' ठरवून इंग्लंडांतील हायकोर्टाच्या जज्जांना लिबरल पक्षाची वाताहत करण्यांत आनंद मानाव-

यास शिकविले, तशाच प्रकारचा उपद्रव्याप 'मेथा, गोखले आणि को.' नें कन्व्हेंशनच्या नांवाखालीं आरंभिला आहे. इंग्लंडांतील 'काँझरवेटिव्ह' प्रारंभीं प्रारंभीं बेकींत एकीवर लक्ष ठेवण्याचें विसरले व विरुद्ध पक्षास तुरुंगाचा रस्ता दाखविण्यास पर्यायानें अधिकाऱ्यांच्या उपयोगी पडले. इतिहासाची पुनरावृत्ति नेहमीं होत असते म्हणून म्हणतात तें खोटें नाहीं; व लो. टिळक यांना तुरुंगांत धाडण्यांत किंवा माथेफिरू तरुणांच्या हातून आततायीपणाची (Felonous) कृत्ये घडविण्यांत इंग्लंडांतील 'पिटिशनर्स' प्रमाणें हिंदुस्थानांतील 'कन्व्हेंशनिस्ट' अज्ञानतः मदतगार झाले असल्यास त्यांत आश्चर्यहि नाहीं. इंग्लंडांत पिटिशनरांचा पक्ष जोरावर येण्याबरोबर हायकोर्टानें 'लिवरलां'ना भराभर तुरुंग दाखविले आहेत व इंग्लंडच्या राजकीय प्रगतीच्या इतिहासांतील प्रसंगोपात्त घडून आलेल्या त्याज्य अत्याचारांच्या गोष्टीहि त्याच सुमारास नमूद करण्यांत आल्या आहेत. मनुष्यांतील दुर्गुण नेहमीं निरनिराळीं नांवे समाजांत धारण करीत असतात; एका पोषाखांत त्या दुर्गुणाला ओळखतात तों त्यानें दुसरेंच नांव व तिसराच पक्ष धारण केला म्हणून समजावे ! 'भिक्षादेही' म्हणून नीट ओळखावे तों

कन्व्हेंशनचें कातडें

ह्यानें पांघरलेंच. स्वार्थबुद्धि व स्वार्थबुद्धीला चिकटून असलेली दुसऱ्याचा तोटा ज्ञानतः अगर अज्ञानतः करण्याची प्रवृत्ति सामान्य मनुष्यांत नेहमींच असते. कन्व्हेंशनवाल्यांनीं सर मेथा यांच्यासारखीं विरुद्ध पक्षाच्या पुढाऱ्यांच्या बेकायदेशीर वर्तनाविषयींचीं मतें अधिकाऱ्यांच्या कानांत कोणत्याहि उपायानें कोंबल्यास त्याबद्दल तक्रार करीत बसण्यांत अर्थ नाहीं. इंग्लंडांत ह्याच गोष्टी एकेकाळीं झाल्या, हिंदुस्थानांत ह्याच गोष्टी आजमितीस होत आहेत, व स्वराज्याच्या हक्काकरितां धडपड करणाऱ्या प्रत्येक देशांत

ह्याच गोष्टी निःसंशय होतील. मनुष्यस्वभाव येथून तेथून सारखाच ! तथापि सांप्रतच्या आमच्या स्थितीबद्दल विशेष वाईट वाटतें, ह्याचें कारण इतकेंच कीं, आमच्या राजकीय चळवळींत 'लिबरल पक्षा'चें काम करणाऱ्या काँग्रेसमध्येच खऱ्या लिबरलांना-राष्ट्रीय पक्षाला-'अंभरर्स' म्हणणारे उत्पन्न झाले आणि त्यांच्यावर विश्वास टाकून बसलेल्या राष्ट्रीय समेलाला उद्देशून 'श्रितासि चंदनभ्रांत्या दुर्विपाकं विषद्रुमम्' असें म्हणण्याची पाळी त्यांनीं सर्व सज्जनांवर आणली ! 'मेथा, गोखले आणि को' ह्यांचा काँग्रेसशीं व राजकीय चळवळींतील लिबरल पक्षाशीं जर कांहीं पूर्वीपासूनच संबंध नसता तर सर्व गोष्ट निराळी होती; पण इंग्लंडांत लिबरल पक्ष अधिकारारूढ असतां हि व लिबरल तत्त्वांचे म्होरके लॉर्ड मोर्ले हिंदुस्थानच्या वाटणीस आले असतां हि, लिबरल पक्षानें ज्या गोष्टी पूर्वी एकदां इंग्लंडांत केल्या व ज्याबद्दल आजमितीसहि लिबरल पक्षास धन्यता वाटत आहे त्याच गोष्टी हिंदुस्थानांत आज करणाऱ्या लिबरलांचा छळ करण्यास सर मेथार्जीचा काँग्रेसशीं असलेला दृढ संबंध व त्यांची उलट्या गतीची कन्व्हेन्शन येथील कांहीं 'काँझरव्हेटिव्ह' अधिकार्यांना उपयोगी पडत आहे, ही गोष्ट सर्व विचारी लोकांच्या मनांत शल्याप्रमाणें बोचल्यावांचून राहणार नाही. हिंदुस्थानांतील बरेच अधिकारी काँझरव्हेटिव पक्षाचे आहेत, व इंग्लंडांतील सत्ता आज लिबरल पक्षाचे हातांत आहे. हिंदुस्थानांतील लिबरलांना कांहीं विशेष परिस्थिति आल्याशिवाय इंग्लंडांतील लिबरल झाले तरी महत्त्वाचे हक्क देतील अशांतला भाग नाही. तथापि साधूंना साधूच ओळखूं शकत असल्यामुळे इंग्लंडांतील लिबरल आम्हां काँग्रेसवाल्यांना 'राजद्रोही' किंवा "अंभरर्स" असलीं दूषणें देण्यास केव्हांहि धजणार नाहीत. मग आमचा छळ येथील कान्झरव्हेटिव्ह अधिकारी कसा करितात ह्याचें उत्तर असें आहे कीं, काँग्रेसशीं दृढ संबंध असलेले

‘मेथा-गोखले आणि को’ या दांगी लिबरलांच्या बेजबाबदार वर्तनामुळे इंग्लंडांतील

लिबरल पक्षाचा गैरसमज

होऊन लिबरल प्रधानमंडळ सत्ताधारी असतां हि काँग्रेसवाल्यांचा हिंदु-स्थानांत आजमितीस छळ होत आहे. नागपुरास यंदा काँग्रेस न भरवितां जर ‘काँग्रेस कंटिन्युएशन कमिटी’ गप्प बसली असती तर आमच्या लिबरल पक्षाची नालस्ती येथें व विलायतेस आणखी एक वर्षपर्यंत करण्याची मुभा आम्ही ‘मेथा-गोखले आणि को.’ ला दिल्यासारखें झालें असतें. दुसऱ्या कोणत्याहि कारणाकरितां नाहीं तरी हा गैरसमज दूर करण्याकरितां नागपुरास यंदा राष्ट्रीय सभा भरविणें जरूर होतें. त्याप्रमाणें काँग्रेस भरविण्याची व्यवस्था ‘काँग्रेस कंटिन्युएशन कमिटी’नें केली व नागपूरच्या राष्ट्रीय मंडळानें ह्याकामीं पुढाकार घेतला, ह्याबद्दल काँग्रेस कंटिन्युएशन कमिटीचें व नागपुरकरांचें अभिनंदन केल्यावांचून आमच्यानें राहवत नाहीं. राष्ट्रीय-पक्षाच्या सर्व लोकांस व काँग्रेसबद्दल तळमळ वाटणाऱ्या सर्व सज्जनांस आमची अशी विनंति आहे कीं, ह्या महिन्यांतील नागपूरची काँग्रेस सर्वतो-परी यशस्वी झाली नाहीं, तर हिंदुस्थानच्या राजकीय चळवळींतील लिबरल पक्षाचीं हाडें दहावीस वर्षे तरी मोडून पाडण्याचें पातक तुम्हांस लागल्या-वांचून राहणार नाहीं. स्वस्थ बसल्यानें किंवा कन्व्हेन्शनवाल्यांना मदत करण्यानें काँग्रेस आततायी कृत्यास मदत करणारी आहे हा खोटा ग्रह लिबरल अधिकाऱ्यांच्या मनांत पक्का बिंबविण्यास तुम्ही मदत कराल आणि येथील कांश्चरव्हेटिव्ह अधिकारी व त्यांच्या पंखाखालीं स्वार्थ साधूं पहाणारे कन्व्हेन्शनवाले यांचा हद्द पुरा होऊन राष्ट्राच्या प्रगतीला धक्का पोहोचवाल. एवढ्याकरितां काँग्रेसचा व राष्ट्रीय पक्षाचा ज्यांना म्हणून यत्किंचित् अभिमान असेल, स्वराज्याचे हक्क अंशतः तरी या हतभागी देशास आपल्या

डोळ्यादेखत मिळालेलें पाहण्याच्या सात्विक महत्वाकांक्षेचा लवलेश निदान ज्यांच्या अंतःकरणांत असेल त्यांनीं यंदा नागपुरास अवश्य चलावें व सर मेथा यांनीं आपल्या पत्रानें काँग्रेसच्या तोंडास काळें फासण्याचा जो उद्योग केला आहे तो स्वतःच्या एकमताच्या ठरावानें फोल ठरवावा. राष्ट्रीय सभा पूर्वपरंपरेला धरून सनदशीर रीतीनें व कायदेशीर मार्गानें काम करणारी आहे ह्याबद्दल कोणाचेच मनांत संदेह राहूं नये म्हणून प्रत्येक राष्ट्रभक्तानें यंदाच्या नागपूरच्या काँग्रेसचा मंडप साजरा करणें अत्यंत जरूर आहे. नागपूरच्या

राष्ट्रीय सभेची व्यवस्था

डॉ. मुंजे आदिकरून राष्ट्रीय मंडळाच्या पुढाऱ्यांनीं अंगावर घेतलेली असल्यामुळें मंडप वगैरेच्या व्यवस्थेसंबंधानें ज्यांना मदत करावयाची असेल त्यांनीं डॉ. मुंजे यांजला अगर “काँग्रेस कंटिन्युएशन कमिटी”चे सेक्रेटरी रा. व. चिंतामणराव वैद्य यांजला प्रत्यक्ष भेटावें अगर त्यांजशीं पत्रव्यवहार करावा. गेले शनिवारी मुंबईस ‘वर्किंग कमिटी’ स्थापण्यांत आली आहे. काँग्रेसच्या बुडीत खर्चास मदत म्हणून पांच हजार रुपये मुंबई इलाख्याने नागपुरास द्यावयाचे आहेत. ह्या पांच हजार रुपयांची निरनिराळ्या जिल्ह्यांनीं आपापसांत वाटणीं करून घेतली आहे व हे रुपये तारीख १५ डिसेंबरचे आंत नागपुरास पोहोचतील अशी आम्हांस आशा आहे. प्रत्येक जिल्ह्याच्या ठिकाणच्या लोकांनीं, प्रत्येक तालुक्याच्या लोकांनीं, प्रत्येक गांवच्या लोकांनीं आतां जाहीर सभा भरवून सर मेथा यांनीं दिलेला बेकायदेशीरपणाचा ठपका निराधार आहे, समेट होत नाही ही दिलगिरीची गोष्ट असून कन्व्हेन्शनची मजलस आम्हास संमत नाही, कलकत्त्याचे चार ठराव नागपूरच्या काँग्रेसनें अवश्य पास करावेत, वगैरे ठराव विलंब न लावतां पास करावेत व नागपूरच्या काँग्रेसकरितां प्रतिनिधी निवडावेत, आपल्या गांवांतून किती

प्रतिनिधी व किती प्रेक्षक नागपुरास जाण्याचा संभव आहे याचा अंदाज प्रत्येक ठिकाणच्या लोकांनीं ताबडतोब नागपुरास 'राष्ट्रीय सभे'च्या कार्यकारी मंडळाला व सेक्रेटरींना कळविणें जरूर आहे. यंदा नागपुरास प्रदर्शन असल्यामुळे प्रदर्शनाचें आठ आण्याचें तिकिट व आगगाडीचे निम्म्याचे, दहा दिवसांच्या मुदतीचें 'रिटर्न' तिकिट जी. आय. पी. व बी. एन. आर. यांच्या स्टेशनांवर मिळण्याची व्यवस्था प्रदर्शनमार्फत पूर्वीच झाली आहे. शिवाय काँग्रेसच्या वीस रुपयांच्या फीशिवाय रहाण्याबद्दल व जेवणाबद्दल नागपूरच्या रिसेप्शन कमिटीकडून निराळे पैसे मागण्यांत येणार नाहीत. ह्या दृष्टीनें विचार केला असतांना सुरतच्या राष्ट्रीय सभेहून किंबहुना पूर्वीच्या राष्ट्रीय सभांहून यंदाच्या नागपूरच्या काँग्रेसचा खर्च प्रत्येक प्रतिनिधीला व प्रेक्षकाला फार कमी येईल, यांत संशय नाही. लोकांचा राष्ट्रीय चळवळीविषयीचा उत्साह, कलकत्त्याच्या चार ठरावांवरील लोकांची भक्ति, काँग्रेसच्या व्यवस्थेंतील यंदाची काटकसर, राजकीय चळवळींवर सर मेथा यांनीं आणलेलें वावटल दूर करण्याची आवश्यकता, इत्यादि कारणांमुळे यंदाची नागपूरची राष्ट्रीय सभा आमच्या राजकीय चळवळीच्या इतिहासांत फारच महत्वाची झाल्यावांचून राहणार नाही. हें महत्त्व लक्षांत ठेऊन काँग्रेस संबंधाचें आपलें कर्तव्य करण्यास लोक ताबडतोब लागतील, अशी आम्हांस उमेद आहे.

❀ नागपूर की मद्रास ?

जुन्या पद्धतीने व पूर्वीच्याच सनदशीर रीतीने नागपुरास राष्ट्रीय सभा भरविण्याचें नक्की ठरल्यासंबंधानें काँग्रेस कंटिन्युएशन कमिटीचे सेक्रेटरी रा. व. चिंतामणराव वैद्य यांनीं कमिटीतर्फे प्रसिद्ध केलेलें जाहीर पत्रक आज दुसरीकडे छापलें आहे. हें जाहीर पत्रक वाचल्यानंतर नागपूरच्या काँग्रेससंबंधानें शंका कुशंका कोणाचेहि—कन्व्हेन्शनवाल्यांचेहि—मनांत राहणार नाहींत असा आमचा भरंवसा आहे. हें जाहीर पत्रक प्रसिद्ध झाल्यापासून मद्रासचे बाजूलाहि नागपूरच्या काँग्रेससंबंधानें अनुकूल ग्रह होऊ लागला आहे. एकपक्षीय ‘कन्व्हेन्शन’ मद्रासेस नको, मद्रासचे तरुण असल्या मजलसीला मदत करणार नाहींत, इतकेंच नव्हे तर गुप्तपणें किंवा उघडपणें पोलिसच्या पंखाखालीं सभेचें काम उरकण्याचें लांछनया सभेला लागेल, असें म्हणणाऱ्यांचा मोठा वर्ग मद्रासेस आहे. “फॅक्टरी कमिशन”चे सभासद डॉ. नायर यांच्यासारख्या पुढाऱ्यांचा समावेश या वर्गांत होतो. मद्रासच्या कन्व्हेन्शनच्या विरुद्ध असलेला मद्रास इलाख्यांतील दुसरा मोठा वर्ग म्हणजे “कन्व्हेन्शनवाल्यां”चे नियम नापसंत असलेल्यांचा होय. मद्रासच्या ‘हिंदु’ पत्रांत कन्व्हेन्शनच्या रचनेच्या विरुद्ध आजपर्यंत शेंपन्नास पत्रें प्रसिद्ध झालीं आहेत. तीं सर्व वाचलीं म्हणजे मद्रास इलाख्यांतील सुशिक्षितांपैकीं निम्याहून अधिक लोक मजलसीच्या विरुद्ध आहेत, असें अनुमान काढणें भाग पडतें. अशा स्थितींत रा. व. वैद्य यांच्या जाहीर पत्रकाचा मद्रासकरांवर सुपरिणाम व्हावा यांत कांहीं नवल नाहीं. मद्रासच्या मजलसीला सवत म्हणून राष्ट्रीय सभा भरविण्यांत

येत नसून सर्व मतांचा, सर्व पक्षांचा व सर्व सांप्रदायांचा समावेश करणारी व जुना कायदेशीर मार्ग कायम ठेवणारी काँग्रेस यावेळीं भरविणें हें कर्तव्य-
कर्म असल्यामुळे नाइलाजस्तव हा बोजा काँग्रेस कंठिन्युएशन कमिटीनें
आपल्या अंगावर घेतला आहे. या जाहीरपत्रकांत स्पष्ट करण्यांत आलेलीं
मते, लोकांपुढें मांडण्यांत आलेली विचारसरणी, उत्कट दिसून येत असलेली
कर्तव्यपरायणता—ही पाहिली म्हणजे मजलसीस सही देणाऱ्या विचारी
लोकांचीं मुखें दक्षिण मार्ग सोडून नागपुराकडे वळतील, यांत संशय नाही.
हें जाहीर पत्रक प्रसिद्ध झाल्यापासून कन्व्हेन्शनवाल्यांनाहि आपल्या मज-
लसीची सकारण शिफारस करणें मुष्किलीचें होऊन बसलें आहे. सर मेथा
यांच्या पत्रांमुळे कन्व्हेन्शनच्या विरुद्ध बंगाल्यांत उठलेलें काहूर, नागपूरनें
दाखविलेली सांप्रतची कर्तव्यदक्षता, व समंजस लोकांना राष्ट्रीय सभेकडे
ओढून घेण्याची जाहीर पत्रकाची आकर्षणशक्ति, या गोष्टींमुळे मजलसवाले
भांबावून गेले असून स्वपक्षीयांचे समर्थनार्थ निघ्न कारणें पुढें आणूं लागले
अहेत. सर मेथा यांच्या एका ठेंगू अनुयायानें गेल्या आठवड्यांत
मजलसीचें मंडन करण्याकरितां लेख प्रसिद्ध करून “प्रांशुलभ्ये फले
लोभादुद्वाहुरिव वामनः ” या रीतीनें मंडणाच्या ऐवजीं विचान्या
मजलसीचें मुंडण केलें आहे ! ‘विनायकं प्रकृर्वाणः रचयामास वानरम्’ अशी
हास्यास्पद स्थिति मंदमेंदू ठेंगूची नेहमींच होत असते. मद्रासच्या मजलसीस
सर्वांनीं जमलेंच पाहिजे, याचें मुख्य कारण कन्व्हेन्शनवाल्यांच्या ह्या
दैनिकांत असें देण्यांत आलें आहे कीं, मजलसीस जर पुष्कळ सभासद
जमले नाहीत तर सुरतेच्या प्रकरणाबद्दल

राष्ट्रीय यक्षावर सूड

पुरा उगवल्यासारखा होणार नाही. सर मेथा यांच्या पत्रांत अरेरावीनिष्ठ
वासना तेवढ्या प्रमुखत्वेकरून दृष्टीस पडतात. सूड उगविण्याकरितांच

मद्रासचा हा खटाटोप आपण आरंभिला आहे हा गुप्त हेतु निदान जाहीर करणे योग्य नव्हे, हें समजण्याइतकी धूर्तता त्यांच्या मंदमैदूंत नसल्यामुळे लिहिण्याच्या भरांत त्यांनीं खरे इंगित बाहेर फोडलें आहे. मद्रासची मजलस देशकार्याकरितां भरावयाची नाही; स्वदेशभक्तीनें प्रतिनिधि मद्रासला जाणार नाहींत; व्यक्तिशः तरी एखादी पदवी मिळविण्याकरितां अगर वढती मिळविण्याकरितां किंवा अधिकार्यांची मेहेरनजर होऊन कांहीं इतर लाभ मिळावा म्हणून मद्रासेस गर्दी व्हावयाची नाही; तर राष्ट्रभक्तांवर सूड उगविण्याकरितां मद्रासचा हा जंगी जलसा व्हावयाचा आहे ! सर मेथा यांच्या पत्रांतील गूढ अर्थ उलगडून सांगण्याची खटपट करणाऱ्या मुंबईच्या भाष्यकारांनीं ही सूडाची कल्पना लोकांपुढें मांडली आहे. पबना, पुणे, धुळे, कलकत्ता वगैरे सर्व ठिकाणीं समेटाचे दीर्घोद्योग करण्यांत आले, पण ते सर्व कन्व्हेन्शनवाल्यांनीं लाथाडले. हे एकीचे उद्योग अशा रीतीनें कां लाथाडले जावेत, हें इतक्या दिवस मोठें गूढ होतें; पण सर मेथा यांच्या पत्रावरील भाष्यकारांनीं 'सूडा'चे क्रीड बाहेर काढल्यापासून सर्व गूढांचा उलगडा झाला आहे. कलकत्त्याच्या चार ठरावांचा सूड घेण्याकरितां, सुरतेस 'क्रीड'ची डाळ शिजली नाही म्हणून अलाहाबादेस कन्व्हेन्शनची रचना झाली; व इतकें करूनहि राष्ट्रीय सभेचा कैवारी राष्ट्रीय पक्ष समूळ नाहींसा होत नाहीं असें पाहून आतां सर मेथा यांच्या मार्गे पुढें चालणाऱ्या हलगेकऱ्यांनीं "सूडा"चें शिंग फुंकून मद्रासेस सर्वांना बोलावले आहे. कन्व्हेन्शनचे सेक्रेटरी ना. खरे व मि. वाच्छा यांना आमचा प्रश्न असा आहे कीं, लो. टिळक यांना सहा वर्षांची काळ्यापाण्याची शिक्षा झाली, एवढ्यानें कन्व्हेन्शनवाल्यांची "सूडा"ची इच्छा तृप्त व्हावयास नको काय ? सूड उगविण्याची कल्पना नेहमींच गोड असते. कामाइतकीच "क्रोधा"चीहि तृप्ति मनुष्याला

प्रिय वाटते; आणि लोभामुळे कांहीं कांहीं कृत्ये करण्यास मनुष्य जात्या प्रवृत्त होतो, त्याप्रमाणे क्रोधहि अद्भुत पराक्रमास कारणीभूत होत असतो. पण लोभाप्रमाणेच क्रोधालाहि आळा घालणे इष्ट नाही काय ? आपला अरेरावी हट्ट सुरतेस चालला नाही, याबद्दल तुम्हाला क्रोध येणे वाजवी आहे व ह्या संतापाबद्दल संसारी मनुष्य तुम्हाला दोष देणार नाही. पण या संतापाला तुम्ही बळी घेतले आहेत. हे बळी घेतल्यानंतर तुमचा राग शांत व्हावयास नको काय ? कामेच्छेला जसजसे बळी द्यावेत तसतशी कामेच्छा वाढत जावी; किंवा क्रोधाग्नीत जसजशा आहुती पडाव्यात तसतशी रागाची ज्वाला भडकतच जावी हा शहाण्यांचा मार्ग खास नव्हे. तुमच्या अरेरावी मतांचा प्रतिकार करण्याचें धाडस लो. टिळक यांनीं केलें त्याबद्दलचें प्रायश्चित्त मुंबईचे हायकोर्टांत तुम्ही दिलें; झालें, फिटिंगीट होऊन गेली. आतां पुन्हां सुरतेचा सूड कोणता शिल्लक राहिला ? तुम्हीं विजयी झालां, कांहीं अधिकाऱ्यांचे गळ्यांतले तारित झालांत, तुमच्या नांवाची दहशत सर्व नॅशनॅलिस्टांना बसली ! अशा वैभवाच्या शिखरावर तुमची कन्व्हेन्शन असतांना विरुद्ध पक्षाचीं पाळेंमुळें खणून काढण्याकरितां

अश्वत्थाम्याचा छाप

घालण्याचा हेतु मद्रासची मजलस भरवितांना तुम्हाला कशाला पुकारावयास पाहिजे ? सूडाची भावना वैभव नष्ट झाल्यानंतर शोभते. स्वार्थपरायण दुर्योधनानेहि भीमाच्या लाथेमुळे राजमुकुट मस्तकावरून निघून जाऊन धूळ खात पडण्याचा प्रसंग येईपर्यंत केवळ सूड उगविण्याकरितां हपापलेल्या अश्वत्थाम्याला सेनापतीचा अधिकार दिला नाही, हें तत्त्व कन्व्हेन्शनवाल्यांनीं विसरतां कामा नये. काँग्रेसला केवळ देशभक्तीचा पाया आहे; कन्व्हेन्शनला देशभक्तीपेक्षां स्वार्थाचा आधार अधिक आहे. हा स्वार्थ साधला जात असतांना देशभक्तांवर सूड उगविण्याची हाव मद्रासच्या मजलसीनें कशाला

करावी ? तुम्हीं आपला स्वार्थ साधलात तर त्यावद्दल तुम्हाला कोण दोष देईल ? स्वार्थ साधणें हें संसारी मनुष्याचें कामच आहे, व जसजसा स्वार्थ अधिक साधला जाईल तसतशी तुमची तारीफ संसारांत अधिकच होईल. पण स्वार्थ साधीत असतांना राष्ट्रभक्तांवर सूड कशाला उगवावयाला पाहिजे ? राष्ट्रभक्तांच्या मतांच्या भरभराटीनें तुमचा स्वार्थ अधिक नाहीं काय साधला जाणार ? राष्ट्रभक्तांचीं व कन्व्हेन्शनवाल्यांचीं मते जुळत नसतील तर त्यांनीं आपली एकपक्षीय मजलस मद्रासेस खुशाल भरवावी. कन्व्हेन्शनवाल्यांचा स्वार्थ साधल्यास त्यांत आम्हांस आनंदच आहे; कारण या हतभागी देशांतील कोणताहि पक्ष कोणत्याहि उपायानें अधिकारसंपन्न व वैभवसंपन्न झाला तरी पुढें कधींकाळीं राष्ट्रभक्तांच्या कार्याला जोड ह्या अधिकारसंपन्न व वैभवसंपन्न नेटिव्हांच्यामुळें खात्रीनें येईल, असा आमचा पक्का भरंवसा आहे. जसें ज्याला सुचेल व फावेल तसें त्यानें सांप्रतच्या काळीं गवर व अधिकारी होऊन बसावे, अशी सांप्रतची वेळ आहे. आमचें कन्व्हेन्शनवाल्यांपाशीं एवढेंच मागणें आहे कीं, स्वार्थ साधीत असतांना राष्ट्रभक्तांविषयीं सूडाची भावना मनांत धरूं नका. राष्ट्रभक्तांच्या दृष्टीनें तुमचा आचार कितीहि 'दुराचार' असला तरी जोपर्यंत या सूडाच्या दुष्ट पिशाच्यानें तुमच्या मनांत बिऱ्हाड ठेवले नाहीं व जोपर्यंत स्वदेशाविषयीं कांहींना कांहीं सदोदित विचार करण्याचें तुम्हीं सोडले नाहींत तोपर्यंत 'साधुरेव स मंतव्यः' या भगवद्वचनावर विश्वास ठेऊन तुम्हीं लवकरच "क्षिप्रं भवति धर्मात्मा" ह्या नात्यानें राष्ट्रभक्त व्हाल, असें प्रतिपादन करणारे आम्हीं आहों. असो; मजलसवाल्यांची ही सूडाची भावना फार झालें तर आणखी एखादें वर्ष टिकेल. मनुष्य स्वभावतः सत्यक्षाचा असल्यामुळें 'सूडा'चें शिंग फुंकण्यानें एखाद दुसरें वर्ष चुकून मद्रासची वाट धरील; पण अखेरीस सूडाच्या आंरोळ्यांनीं चेतण्याचे दिवस

निघून गेल्यावर कन्व्हेन्शनवाल्यांपैकी बराच मोठा वर्ग राष्ट्रीय सभेस पुन्हां मिळाल्यावांचून रहाणार नाहीं, कारण 'सूड' वगैरे आगांतुक बाबी एका वाजून ठेऊन ह्या दोन सभांची प्रधान तत्वे कोणतीं आहेत याचें जर पृथक्करण केलें, तर

स्वार्थ व देशभक्ति

यांच्या झगड्यामुळें हे पक्ष उद्भवले आहेत, असें प्रत्येक विचारी मनुष्यास म्हणावें लागतें. सर विल्यम वेडरबर्न यांनीं मद्रासच्या कन्व्हेन्शन-संबंधानें नुकत्याच प्रसिद्ध केलेल्या तत्त्वांत कन्व्हेन्शनवाल्यांचें प्रधान तत्त्व सांगितलें आहे; व सुरतची राष्ट्रीय सभा मोडल्यावर ह्याच तत्त्वाचा उल्लेख सर मेथा यांनीं मुंबईच्या टाइम्सच्या मुलाखतींत निराळ्या शब्दानें केला होता. सर वेडरबर्न कन्व्हेन्शनवाल्यांना उपदेश करितात, सरकार जें कांहीं पदरांत टाकिल तें आनंदानें ग्रहण करा व नंतर आगखी कांहीं पोटास पाहिजे असेल तर आदमीनें मागा. सर मेथा म्हणतात, सरकार दाखवील त्याच मार्गानें आम्हांस जावयाचें आहे, पण वाटेंत एखादा सराटा बोचत असल्यास तेवढा दूर करण्याविषयीं सरकारला आम्हीं हात जोडणार, इतकेंच. हा मार्ग उघड स्वार्थाचा झाला. सरकार देईल तें राष्ट्रीय सभेस नको आहे असें नाहीं. सरकार देईल तें पदरांत तर घ्यावयाचेंच, पण तेवढ्याचकरितां राष्ट्रीय सभेची चळवळ नाहीं. सरकार घालीत असलेल्या फळावर दृष्टि ठेवून 'फलहेतू'नें कन्व्हेन्शनवाले कर्म आचरीत आहेत. सरकारच्या भिकेवर राष्ट्रीय सभा हक्क सांगत नाहीं, तर स्वराज्याच्या हक्काकरितां (Constitution) मेहनत करणें आपलें कर्तव्य आहे, असें राष्ट्रीय सभा समजते. स्वराज्याच्या हक्कासंबंधानें 'राजयोगा'चें अवलंबन करून हट्टवादीपणा सोडून देण्यास काँग्रेस तयार असल्यावर कांहीं कांहीं सवलती सरकार आपण होऊन लोकांना देईल, ह्या सवलतींत दंग न होतां ह्या

सवलतींचा उपयोग पुढील कर्मे आचरण्यांत राष्ट्रीय सभा करील. कर्मफल-
त्याग किंवा स्वार्थत्याग म्हणून म्हणतात तो हाच. जेथें असला स्वार्थत्याग
नाहीं तेथें देशभक्तीहि नाहीं, हें उघड आहे. स्वार्थ व देशभक्ति यांच्या
या तंट्यांत स्वार्थाच्या बाजूला 'सूडा'ची भर जेव्हां कांहीं विघ्नसंतोषी घाल-
तात तेव्हां देशभक्तांचा मार्ग कठिण होतो हें सांगावयास नकोच. असल्या
विघ्नसंतोषी लोकांच्या हुलडीमुळेंच लो. टिळक यांचेवर संकट आलेलें
आहे. अधिकाऱ्यांच्या कानाला लागण्याचा मान मिळाला म्हणजे स्वप-
क्षाच्या भरतीवरोवरच विरुद्ध पक्ष हाणून पाडण्याची दुष्ट इच्छा कांहीं
विघ्नसंतोष्यांना होत असते. 'स्वार्था'ची दिडकी 'देशभक्ती'च्या रुपाच्या
ऐवजीं बाजारांत चालावी, असला अहंकार 'सूडा'ला नेहमीं प्रसवीत असतो.
इंग्लंडच्या इतिहासांतहि 'काँझर्व्हेंटिव्ह' पक्षानें 'लिवरल' पक्षाचा सूड
अशा रीतीने उगविल्याची उदाहरणे आहेत. पिट्सहेवांच्या कारकीर्दीत व
दुसऱ्या एक दोन प्रसंगां 'काँझर्व्हेंटिव्ह' पक्ष अधिकारारूढ अस-
तांना इंग्लंडांत

देशभक्तांचा मार्ग

जाणून बुजून संकटांचा करण्यांत आला होता. तशा प्रकारचा सूड, मुंबईच्या
काँझर्व्हेंटिव्ह पक्षानें—खरा अधिकार नेटिव्हापैकीं कोणाच्याच हातांत
असणें शक्य नाहीं, हें ध्यानांत ठेऊन—तशा प्रकारचा सूड उगवूं पहाणें
म्हणजे आमच्या दुर्दैवाचा खरा दुर्विपाक होय. नागपुराला प्रतिनिधि जमूं
नयेत म्हणून सांप्रत कांहीं विघ्नसंतोष्यांकडून असें प्रसिद्ध करण्यांत आलें
आहे कीं, मद्रासला जाणारे तेवढे राजनिष्ठ व नागपुरला जाणारे तेवढे
राजद्रोही ! राजनिष्ठ व राजद्रोही यांची ही फाळणी केवळ द्वेषबुद्धीनें कर-
ण्यांत आली आहे, हें केसरीचे वाचकांस सांगावयास नकोच. मद्रासला
जाणें म्हणजे राजनिष्ठा व नागपुरला जाणें म्हणजे राजद्रोह असला लपंडाव

मौजविणान्या क्षुद्रबुद्धीचें कृष्णकारस्थान कलकत्याच्या 'अमृतवक्षार पत्रिके'ने चांगल्या रीतीने चव्हाठ्यावर आणलें आहे. नागपूरच्या अधिकाऱ्यांचीं मनें मात्र अशा प्रकारचीं नसल्यामुळें त्या बाबींत कन्व्हेंशनवाल्यांचा बराच हिरमोड होईल यांत शंका नाही. सांप्रत इंग्लंडांत लिबरल पक्ष अधिकारारूढ असल्यामुळें येथील कांहीं कॉन्झर्व्हेटिव्ह अधिकारी मुंबईच्या सूडवाल्यांच्या नादीं लागून राष्ट्रीय सभेचा उर्फ हिंदुस्थानांतील लिबरल पक्षाचा छळ वेळींअवेळीं करतील, असे आम्हांस वाटत नाही. इंग्लंडांत एकेकाळीं सर्व लिबरलांना 'जाकोबिन्स' उर्फ राजद्रोही समजण्यांत येत असे; लिबरलांची दोस्ती कोणास आवडत नसे; लिबरल वकील असल्या म्हणजे सोलापूरचे रा. सामंत यांच्याप्रमाणें त्याला पेचांत आणीत आणि सभांतून बोलतांना किंवा वर्तमानपत्रांतून लिहितांना थोडीशी चूक झाली कीं निर्दयपणें त्या देशभक्तांना शिक्षा करण्यांत येत असे. (All Whigs were denounced as Jacobins, shunned in society, intimidated at the bar, and ruthlessly punished for every indiscretion as public speakers or writers in the Press. P. 172 Erskine May Vol. II) हिंदुस्थानांत राष्ट्रीय सभेच्या पुढाऱ्यांवरहि गेल्या चार सहा महिन्यांत अशा प्रकारचीं संकटें आलेलीं आहेत; पण अलीकडे सूडवाल्यांच्या नादीं लागण्यांत परकीय अधिकाऱ्यांचा कांहींच फायदा नाही, हें अधिकारी वर्गाच्या ध्यानांत येऊं लागल्यामुळें सूडवाल्यांचे सर्व बेत यशस्वी होतील असें आम्हांस वाटत नाही. नागपुरासच सर्व देशभक्तांनीं यंदा अवश्य जमावें, याचें मुख्य कारण हें आहे कीं, योग्य ठराव पास करून विचारानें व शांततेनें सभेचें काम पार पाडून नागपुरास जाणारे तेवढे राजद्रोही हा चुगलखोरांचा आरोप नागपूरच्या राष्ट्रीय सभेच्याच ठरावांनीं नाहींसा करून टाकला पाहिजे. नागपुरास जाणारे राजद्रोही नसून देशहिताशिवाय

दुसरा तिसरा धंदा ते जाणीत नाहीत, हें जरी खरें असलें व नागपूरच्या राष्ट्रीय समेच्या ठरावांनीं हेंच जरी पुन्हां एकवार सिद्ध केलें, तरी

मानमरातवांची लालूच

ज्यांना लागली आहे ते मद्रासेसच जाणार, हें उघड होय, कांहीं अधिकार्यांनीं कन्व्हेन्शनच्या पश्चात् आपल्या पंखाखालीं घेतलें असल्यामुळें अधिकारी वर्गाकडून मिळणारे लहानसहान मानमरातव व किरकोळ खिरापत कन्व्हेन्शनवाल्यांनाच मिळणार, ही गोष्ट खरी आहे. नागपूरच्या राष्ट्रीय समेला अनुकूल असलेला बकील कितीहि विद्वान असो, कसलाहि वक्ता असो, त्याच्या तोडीचा दुसरा कोणीहि नसो, कुळांची त्याच्याकडे कितीहि गर्दी होत असो, ज्युरीचीं मनें तो कितीहि वळवो, आपल्या बुद्धिमत्तेनें व पांडित्यानें न्यायाधीशावर त्याची कितीहि छाप वसो, त्याच्या धंद्याला मिळणाऱ्या मानमरातवाच्या जागा कन्व्हेन्शनच्या सर्व क्रीडावर सही केल्याशिवाय मिळणें शक्य नाहीं. (At the bar, an advocate might be learned and eloquent, beyond all rivalry—eagerly sought out by the clients—persuasive with juries—and over-mastering judges by his intellect and erudition, but all the prizes of his noble profession were beyond his reach, unless he enrolled himself a member of Dominion Party, P. 170 Erskine May Vol. II.) लो. टिळक ह्यांच्या कांहीं प्रख्यात स्नेह्यांपैकीं विद्वान बकील कन्व्हेन्शनचाच हड्ड कां धरून बसले आहेत, ह्याचा उलगाडा वरील स्थिति लक्षांत घेतली असतां सहज होतो. राजा निग्रहानुग्रहाचा अधिकारी आहे. राजा दंड करूं शकतो व राजा कृपाहि करितो. कन्व्हेन्शनवाल्यांनीं त्यांच्या सूडाला अनुकूल असें वळण दिल्यामुळें, राजाचा अनुग्रह क्रीडावर सह्या करणाऱ्यांवरच होणार असा सर्वांचा समज करून देण्यांत आल्यामुळें, मद्रासेस पुण्या-

मुंबईहून जागान्यांची बरीच गर्दी होईल. नागपूरची राष्ट्रीय सभा विलकुल राजद्रोही नसल्यामुळे खूडवाल्यांच्या 'राजनिग्रहा'च्या बागुलबुवामुळे नाग-पुरापासून लोक पराङ्मुख होणार नाहीत, ही गोष्ट खरी; तथापि मानमरा-तवाच्या लालुचीने बरेच प्रतिनिधी मद्रासकडे धांवतील. ह्या कामी नागपूरच्या

राष्ट्रीय सभेचे सुदैव

एवढेच आहे कीं, खूडवाल्यांच्या तंत्राने वागणाऱ्या कांहीं अधिकाऱ्यांच्या हातांत नेटिव्हांना द्यावयाचे मानमरातव फारच कमी आहेत. ह्या मानमरा-तवांची संख्या जोंपर्यंत फार वाढलेली नाही, मोठमोठ्या जागा बहुतेक सर्व युरोपियनांकरितां राखून ठेवण्याची पद्धत जोंपर्यंत सरकारने सोडली नाही, तोंपर्यंत कन्व्हेन्शनवाल्यांना भरपूर प्रतिनिधी मिळण्याची आशा नको. म्युनिसिपालिटीचा व डिस्ट्रिक्ट बोर्ड सांप्रतहून अधिक स्वतंत्र झाल्यावर लेजिस्लेटिव्ह कौन्सिलचे सभासद होऊं पहाणाऱ्यांनाहि कन्व्हेन्शनची कास धरण्याचें कारण नाही. सांप्रतच्या कलेक्टरांच्या किंवा कमिशनरांच्या चिड्या चपाट्यांशिवाय कायदेकौन्सिलांत शिरणें मुश्किलीचें होतें, ही गोष्ट खरी आहे. पण ही स्थिति आणखी एक दोन वर्षेच फार झाली तर टिकेल. मग मोठमोठ्या मरातवाकरितां हापापलेल्या बड्या श्रीमंतांशिवाय इतरांना कन्व्हेन्शनच्या मजलसीची जरूरीच राहाणार नाही. मानमरातवांच्या लालु-चीने फसलेल्या वर्गाशिवाय दुसरा एक संख्येने बराच मोठा वर्ग कन्-व्हेन्शनच्या बाजूचा आहे. ह्या वर्गाचे दोन पोटभेद आहेत. पहिला-बड्या धेंडांवर अवलंबून असलेला वर्ग, ज्या बाजूला हीं बडीं धेंडे जाणार त्या बाजूला त्यांचे हे अनुचर किंवा अवशिष्ट खाद्यपेयावर खूप होणारी मंडळी जाणार, हें निर्धिवाद आहे. दुसरा पोटभेद म्हणजे पूर्वी राष्ट्रीय सभेला जागारे पण आज गैरसमजानें क्रीडवर सहा करणारे मध्यम स्थितीतील कांहीं लोक. नागपूरच्या राष्ट्रीय सभेच्या कार्यक्रमाचा ह्यांनीं शांतपणें विचार

केला किंवा काँग्रेस होऊन गेल्यानंतर ह्यांनी राष्ट्रीय सभेची हकीकत वाचली म्हणजे हे आपोआप राष्ट्रीय सभेच्या बाजूला येतील. कारण हे स्वभावतः कन्व्हेन्शनच्या बड्या घेडांच्या बाजूचे नसून नागपूरच्या राष्ट्रीय सभेच्या बाजूचे आहेत. एक दोन वर्षांनी कन्व्हेन्शनची सभा म्हणजे विन जहागिरीच्या लॉर्डींची सभा होऊन बसेल, व राष्ट्रीय सभेचे कैवारी पुन्हा राष्ट्रीय सभेला मिळतील. कारण सर मेथासारख्या अरेरावी लॉर्डीत व या मध्यम स्थितीतील त्यांच्या अनुयायांत कांहींच साम्य नाही. पूर्वी सर मेथासारखे लॉर्डहि राष्ट्रीय सभेतच होते; तेव्हां पुढारी व अनुचर ह्यांच्या ह्या स्थितीतील वैषम्य झांकून जाण्यासारखे होते. पण राष्ट्रीय सभेतून फुटून सर मेथा बाहेर पडल्यानंतर सामान्य लोकांना सर मेथा यांचे “लॉर्ड” स्वरूप उमगल्यावाचून रहाणार नाही. इंग्लंडांतहि एकेवेळीं पार्लमेंट सभेत फसगमतीने सामान्य लोकांचे प्रतिनिधी लॉर्डींच्या पक्षाला मिळाले होते. ह्या प्रतिनिधींच्या ज्या हालअपेष्टा झाल्या, त्या हालअपेष्टा लॉर्डींच्या ह्या कन्व्हेन्शनला जाणाऱ्या सर्व मध्यम स्थितीतील सभासदांच्या झाल्यावाचून राहणार नाहीत. सर मेथा थोडेच या प्रतिनिधींशीं मिळूनमिसळून वागणार आहेत? सर मेथा तोंड धुवीत असतांना दोन दोन तास सुरतेच्या स्टेशनावर वाट पहात उभे रहावे व मंडपांत त्यांचेसारखे मत देऊन त्यांच्याच प्रतिष्ठेला भर घालावी, हा क्रम किती दिवस टिकणार? इंग्लंडांत लिबरल पक्ष जेव्हां हळू हळू पुढे येऊ लागला तेव्हां पूर्वीच्या विहग लॉर्डनीं लिबरल पक्षाला सर मेथा मध्यमस्थितीतील तरुणांना सांप्रत जसे कन्व्हेन्शनमध्ये वागवितात, तसेच वागविले. नवीन लिबरल पक्षीय लँकेशायर किंवा वेस्टरायडिंग येथील स्थानिक भाषा वापरीत, गिरण्यांतील व दुकानांतील अडदांड चालीरीती त्यांना माहीत, जिल्ह्यांतील फॅशनेबल नसलेला पेहेराव त्यांनी घातलेला, असे सभासद फार फॅशनेबल, सुसंस्कृत पुढाऱ्यांचे सोवती

कोठून होणार ? ह्या फॅशनेबल पुढाऱ्यांना इतर सभासदांनी त्यांच्याप्रमाणे हात वर करावयास पाहिजे होते, त्यांची संगत त्यांना नको होती. (The new men speaking the dialect of Lancashire and the West Riding, with the rough manners of the mill and the County-house, and wearing the unfashionable garb of the provinces, were not congenial associates for the high-bred politicians, who sought their votes, but not their company. P. 200-Erskine Mar Vol. II) नागपूर-वऱ्हाडच्या मंडळींवर मुंबईच्या सूडवाल्यांचा जसा हल्लीं राग आहे, तसाच राग 'कन्व्हेन्शन'मध्ये गैरसमजाने गेलेल्या मध्यम स्थितीतील लोकांवर एकदोन वर्षांत झाल्यावांचून रहाणार नाहीं. "समानशीले व्यसनेषु सख्यम्" हें तत्त्व चोहोंकडे सारखेंच लागू आहे. हात वर करणारे एक व मानमरातवाचा फायदा लुटणारे दुसरेच, असें सख्य गरीब-श्रीमंतांचें किती दिवस टिकणार ? खरा विचार केला असतां मध्यम स्थितीतील सर्व लोकांनीं यंदाच नागपुरास जाणें योग्य होय; कारण त्यांनीं आगाऊ सही दिली एवढ्याच हद्दाच्या सबबीवर स्वतःच्या देशभक्तीचा फायदा स्वतःप्रमाणें रावणाऱ्या खऱ्या अंतःकरणाच्या इतर देशभक्तांना न देतां आपणांस तुच्छ लेखणाऱ्या लॉर्डाना कां द्यावा ?

❀ “सुराराध्य” आणि “दुराराध्य”

लांगूलचालनमधश्चरणावपातम् ।

भूमौ निपत्य वदनोदरदर्शनं च ।

श्वा पिंडस्य कुरुते गजपुंगवस्तु ।

धीरं विलोकयति चाटुशतैश्च भुंक्ते ॥

—भर्तृहरि.

मद्रासच्या कन्व्हेन्शनची सभा गेल्या आठवड्यांत सुखरूपपणानें पार पडली. सभेस पहिल्या दिवशीं सातशेंपर्यंतहि प्रतिनिधी हजर नव्हते आणि दुसऱ्या तिसऱ्या दिवशीं तर बऱ्याच प्रतिनिधींना सर्व वेळ सभेस हजर राहण्यापेक्षां मद्रास शहर पहाणें किंवा इष्टमित्रांना भेटणें अधिक महत्वाचें वाटलें. दुसऱ्या तिसऱ्या दिवशीं या मजलशीच्या तिकिटाचे दर कमी करण्यांत आले होते, पण याहि उपायानें पहिल्या दिवसाचे सुमारे हजार प्रेक्षक दुसऱ्या व तिसऱ्या दिवशीं मंडपांत दृष्टीस पडले नाहींत. लोकांत व प्रतिनिधींत निरुत्साह जरी चोहोंकडे दिसत होता, तरी सभेचे चालक “मेथा गोखले आणि को.” आनंदित होते व आपण कृतकृत्य झालों असें त्यांना वाटत होतें. सांप्रत मद्रासचे ‘हिंदु’ पत्रांत या सभेस हजर असलेल्या मद्रास प्रतिनिधींच्या तक्रारींचीं पत्रें एकसारखीं प्रसिद्ध होत आहेत; यावरून मद्रासचे वरचे थोडे लोक शिवाय करून बाकी सर्व हिरमुसल्या तोंडानें आपापल्या घराकडे परतले, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. सर मेथा व ना. गोखले यांच्या ठराविक अनुयायांशिवाय मुंबई

इलाखा व नागपूर-वऱ्हाड येथील लोकांनी मद्रासच्या कन्व्हेन्शनवर बहिष्कार घातलेला होता; तेव्हां या प्रांतांतील लोकमतावर सभेचा कांहीं परिणाम होणार नाही हे सांगणें नकोच. सभेस सात पंजाबी हजर होते. पैकीं तीन कुणास माहीत नसलेले व बाकींच्या चारांतले दोन खासगी कामास गेलेले ! मद्रासच्या खालोखाल नेमस्तांना अनुकूल असलेलें मुख्य ठिकाण म्हणजे “संयुक्त प्रांतां”तील लखनौ शहर होय. पण कन्व्हेन्शनसंबंधानें गंगा-यमुनांचा आशीर्वाद इतक्या वेताचाच दिसतो कीं, पंजाबांतील एखाद दुसऱ्या प्रतिनिधीवरच भिस्त ठेवून कन्व्हेन्शनच्या पंजाबच्या पांच पुण्योदकांनीं पुनीत करून घेण्याची आगांतुकी कसवी लागली. अध्यक्ष ना. बोसबाबू व सुरेंद्रबाबू यांजवरोवर कांहीं बंगाली प्रतिनिधी मद्रासेस गेले होते, पण त्यांचे चेहेरे पहिल्यापासूनच म्लान दिसत होते, असें मुंबईच्या अँग्लो-इंडियन पत्रांनीं वर्णन केलें आहे. हे बंगालचे रडतराऊ कन्व्हेन्शनसंबंधानें बंगाल्यांत नवीन उमेद चालू सालीं कसची उत्पन्न करणार ? मद्रासला गेलेली खोगीरभरती मंडळी रामेश्वरच्या यात्रेंत गुंतली आहेत; देशहिताच्या कळकळीनें गेलेले कांहीं मि. रामस्वामी आय्यरसारखे खिन्न होऊन परतले आहेत; आणि ना. कृष्णस्वामी आय्यर, सर मेथा किंवा ना. गोखले यांच्या मोटांत मात्र आनंदीआनंद दुमदुमत आहे. मद्रासच्या कन्व्हेन्शनचें बाह्य स्वरूप आणि प्रतिनिधींवर किंवा प्रतिनिधींच्या मार्फत राष्ट्रांतील लोकमतावर कांहीं ना कांहीं छाप तत्काळ बसविण्याची या कन्व्हेन्शनची शक्ति, ह्या संबंधाचें हें वर्णन झालें. कन्व्हेन्शनमध्ये दिसून येणाऱ्या विचारांचा ओघ व राष्ट्रावर कालांतरानें ह्या विचारांचा घडणारा परिणाम यासंबंधानें आतां विचार करूं.

मद्रासच्या कन्व्हेन्शनच्या विचारांची दिशा दोन रीतीनें दिसून आली. प्रमुख भाषणांवरून व सभेंत पास झालेल्या ठरावांवरून. सभेंत पास

झालेल्या ठरावांत लॉर्ड मोलें व लॉर्ड मिंटो यांचे कृतज्ञतापूर्वक आभार मानण्याचा मुख्य ठराव होता; व इतर ठराव औपचारिक किंवा मारून मुटकून पुढें आणलेले होते. औपचारिक ठरावांत बादशहांचे आभार, अत्याचारांची निर्भत्सना, दक्षिण आफ्रिकेंतील दुःखें वगैरे कंठाळी ठरावां-तील मंडळी होती, आणि नागपुरांत खरी राष्ट्रीय सभा भरली असती तरी ह्या रकान्यांतील सर्व ठराव नागपुरांतहि पास झाले असते; तेव्हां त्यासंबंधानें विवेचन येथें करीत बसण्याचें कारण नाही. कन्व्हेन्शनच्या मारूनमुटकून मांडलेल्या ठरावांत खालील ठराव दृष्टीस पडत होते; स्वदेशी, वंगभंग, प्राथमिक शिक्षण व हद्दपाऱ्यांचा निषेध ! स्वदेशीचा ठराव दुय्यम किंवा तिय्यम प्रतीच्या वक्त्यांच्या तोंडांत घालण्यांत आला होता. 'व झीज सोसूनहि' हे शब्द वाईट तोंड करून आळेंवळें कन्व्हेन्शननें गिळल्यावर, स्वदेशीचे खरे पुरस्कर्ते सर मेथासारखे पुढारी असून स्वदेशीवाल्यांनीं त्यांचीच पूजा-अर्चा केली पाहिजे हें सिद्ध करण्याकरितांच हा ठराव होता असें दिसलें. शब्दांनीं नाही पण कृतीनें कन्व्हेन्शनच्या चालकांनीं स्वदेशीस निरुत्साह केलें. वंगभंगाचा ठराव तर गुळमुळीतच होता; व बहिष्काराच्या ठरावाचा तिलक 'वंगभंगा'च्या भालप्रदेशावरून जाणून बुजून काढून घेण्यांत आल्यामुळें हा ठराव निस्तेज व सुतकी दिसत होता !

बहिष्कारावरोंवर याहि ठरावास गचांडी मिळावयाची, पण जनलजेस्तव वंगभंगाचा ठराव गाळतां आला नाही. प्राथमिक शिक्षणाला जागा, औपचारिक किंवा कंठाळी स्वरूपाच्या ठरावांतच मिळावयाची ! पण राष्ट्रीय शिक्षणाची समजूत निमसरकारी शाळांवर करावयाची असल्यामुळें आणि खोगीरभरती प्रतिनिधींत विनसरकारी शाळांतील शिक्षक व प्रोफेसर ह्यांचा भरणा मोठा असल्यामुळें शिक्षणाला इतकें गौणत्व दिसून आलें नाही. डॉ. रासबिहारी घोस ह्यांच्या भाषणाकडे पाहिलें तर हद्दपाऱ्यांच्या प्रश्ना-

स्तांनीं राष्ट्रीय समेची परंपरा लाथाडली, नवीन 'क्रीड'नें मतांतर करण्यास संधी मिळाली, व अखेरीस मद्रासेस या मतांतराची दीक्षा डॉ. घोस व ना. गोखले यांनीं कन्व्हेन्शनला दिली. तें नवीन मतांतर कोणतें ? ह्या नवीन राजकीय धर्माचीं सर्व सूत्रें 'सुराराध्य' या एका शब्दांत एकवटलीं आहेत. डॉ. घोस व ना. गोखले यांचा सर्व हिंदी राष्ट्राला असा निरोप आहे कीं, बाबांनो, तुम्हीं अधिकाऱ्यांच्या छंदानें वाग्वा, ते देतील त्यांत आनंद मानून कुतूहल व्हा, व त्यांचें कल्याण तेंच तुमचें कल्याण असें समजून ते तुम्हांस 'सुराराध्य' म्हणतील असें आपलें वर्तन ठेवा. इंग्रजीतील 'Irreconcilable' ह्या शब्दाकरितां मराठींत 'दुराराध्य' हा शब्द अलि-कडे वापरण्यांत येतो. राष्ट्रीय पक्ष हा राजद्रोही असून कांहीं केल्या खूप न होणारा पक्ष आहे; ह्या राजद्रोही पक्षाशीं आपला कांहीं संबंध नसून आपण सहज किंवा थोडक्यांत खूप होणारे आहोंत, असें आपल्या रोजच्या वर्तनानें अधिकाऱ्यांच्या निदर्शनास आणून द्या असा हा नेमस्तांचा नवा धर्म मद्र-पुरींत डॉ. घोस व ना. गोखले ह्यांनीं पुकारला आहे ! ह्या धर्माला हिंदी राष्ट्रांत किती चेलें मिळतात, हें ह्या पुढील वर्गाच्या इतिहासावरून सिद्ध होणारें आहे. तथापि ह्या नवीन राजकीय धर्माचा विचार शांतपणें करणें आज जरूर आहे. 'सुराराध्य' ह्या शब्दानें ह्या धर्माचीं तत्त्वे चांगलीं व्यक्त होतात. 'दुराराध्य'चे विरुद्ध असलेला अर्थ 'सुराराध्य' या शब्दाच्या अक्षररचनेवरून—व्याकरणाची हरकत आतली तरी—चांगला व्यक्त होतो; इतकेंच नव्हे तर व्याकरणरीत्या जरी अर्थ केला तरी क्षणिक उत्तेजित करणाऱ्या शुल्क पदार्थानें संतुष्ट होण्याचा नेमस्तांचा धर्म व्यक्त करण्याचें सामर्थ्य ह्या शब्दांतहि चांगलें आहे. राष्ट्रीय पक्ष म्हणजे 'दुराराध्य' व नेमस्तांचा पक्ष म्हणजे 'सुराराध्य' असें मानण्यास हरकत नाही. ह्या सुराराध्य धर्माचीं तत्त्वे डॉ. घोस ह्यांनीं आपल्या भाषणांत येणेंप्रमाणें सांगितलीं:—

(१) दुराराध्य किंवा राष्ट्रीय पक्ष राजद्रोही असल्यामुळे सुरतेस सुरा-
राध्यांची एकी ह्या पक्षाशी झाली नाही हे ठीकच झाले. मद्रासेसहि
झाली नाही हे चांगलेच झाले, कारण ह्या एकीने ‘सुराराध्या’ंच्या राज-
निष्ठेस बळा लागला असता, राष्ट्रीय पक्षाशी ह्यापुढे एकी करता कामा
नये, व करण्यांत येणारहि नाही. (२) लॉर्ड मोले यांच्या देणग्या अंदाजा-
हूनहि अधिक भरीव आहेत. राष्ट्रीय समेच्या मागणीपलिकडेहि ह्या
देणग्या गेल्या आहेत. तेव्हां आज आम्ही कृतकृत्य झालो असून ‘सुरा-
राध्या’ंच्या मन्वंतरास आतां आरंभ केला पाहिजे. ह्या नवीन कालाचे
अध्वर्यू ना. गोखले असले तरी आपण सर्वांनीं ह्या युगाचे ‘मनू’ मला
नेमले, ह्याबद्दल मी आपला फार आभारी आहे. (३) हे सार्वत्रिक आनंदो-
त्सवाचे (Universal rejoicings) दिवस असल्यामुळे अधिकाऱ्यांच्या
उग्र स्वरूपाचीहि वाटाघाट करणे योग्य नाही. सरकारने पत्रकारांवर
क्रियादी केल्या व काहीं वर्तमानपत्रे धुळीस मिळविली, ह्याबद्दल सरकारास
दोष देतां येत नाही. कारण बॉम्बसारख्या अत्याचारांची प्रत्यक्ष स्तुति करणे
व ह्या अत्याचारांच्या बुडाशी असलेल्या तत्त्वज्ञानाची मीमांसा चालविणे
ह्या दोन गोष्टींत विशेषसा फरक नसून, तत्त्वज्ञानाची मीमांसा करणारांना
राजद्रोही ठरवून अधिकाऱ्यांनीं जर शिक्षा दिली तर त्याचा दोष अधि-
काऱ्यांवर येऊं शकत नाही. जुलमी कायदे व हद्दपाऱ्या यांचीहि कास सर-
कारने धरली आहे; पण सरकारने तरी काय करावे ? हे भयंकर स्वरूप
अधिकाऱ्यांनीं उठल्या बसल्या उगोचचेउगीच धारण केलेले नाही, हे
ध्यानांत ठेवले पाहिजे. नवीन मतांचे कित्येक वर्षे गुरू असलेले टिळकहि इंग्रजी
राज्य नेटिवांच्या हातून उलथून पडण्यासारखे नाही असे म्हणतात, मग
अत्याचारांचा निषेध करून अत्याचारांच्या अनपंगाने शिक्षा झालेल्यांच्या
दुःखद स्थितीबद्दल सरकारवर जबाबदारी टाकतां येत नाही, हे उघड नको

का मानावयाला ? (४) अशा ह्या आनंदाच्या मन्वंतरांत 'स्वराज्या'च्या ध्येयाला विशेषसे महत्त्व रहात नाही; तथापि उगीच कांहीं तरी ध्येय पाहिजे म्हणून 'स्वराज्याची' कल्पना डोळ्यांपुढें असूं द्यावी, बाकी आतां कांहीं मागावयाचें उरलें नाही. किरकोळ मागण्या आहेत, पण त्या मागितल्या असतां आपोआप पुढें मिळतील. पुढील सालचा अध्यक्ष मिठावरचा कर अजिबात उठला म्हणून जाहीर करील ! त्याच्या पुढील सालचा बड्या नोकऱ्यांची खैरात वाटील. असें हंतां होतां कोणच्या तरी एका वर्णाचा अध्यक्ष 'स्वराज्या'चे शिंग फुंकील ! पुढील अध्यक्षांचे वांटणीला कोणचीं सुखें येतील, ह्या गोष्टीचें कल्पनामय चित्र रेखाटण्याचें कारण नाही; पण ह्या सर्व आनंदी मन्वंतराचा प्रसार करण्याचें मुख्य काम आज मी करित असल्यामुळें माझ्याइतका भाग्यशाली पुढील कोणचाहि अध्यक्ष होणें शक्य नाही ! डॉ. रासबिहारी घोस ह्यांच्या भाषणाचा सारांश वरील चार मुद्यांत आला आहे. दुराराध्यांची निंदा करून त्यांजवर राजद्रोहाचा छाप मारणें व अधिकाऱ्यांच्याभोंवती गोळा होऊन अधिकाऱ्यांची तळी उचलावयास सुराराध्यांना सांगणें, हीं दोन कामें डॉ. घोस ह्यांनीं चोख रीतीनें बजावलीं; व त्याबद्दल सर्व अँग्लो-इंडियन पत्रें त्यांची व त्यांच्याबरोबरच कन्व्हेन्शनवाल्यांची पाठ थोपटीत आहेत ! दुसरें महत्वाचें भाषण बाबू सुरेंद्रनाथ बानर्जी ह्यांचें झालें. त्यांनीं लॉर्ड मोलें यांची स्तुती केली; पण लोकांना ह्यावेळीं जरूर पाहिजे होतें तितकें मिळालें नाही, असें आपलें मत जाहीर केलें. देणग्यांबद्दल लॉर्ड मिंटो यांचे त्यांनीं आभार मानले; पण बंगभंग रद्द झालाच पाहिजे, एरवीं चळवळ बंद पडावयाची नाही, असा पर्यायानें हद्द धरून लोकांच्या नानाप्रकारच्या गाऱ्हाण्यांचें व दुःखांचें चित्र रेखाटून अधिकाऱ्यांच्या दडपशाही धोरणानें लोक कसे चिडून गेले आहेत याचें त्यांनीं वर्णन केलें. डॉ. घोष ह्यांच्या भाषणावर कन्व्हेन्शनमध्ये एक

प्रकारचें अर्धवट विरजण घालणारें भाषण सुरेंद्रबाबूंचें झालें; पण बहिष्काराचा त्याग करण्यास सुरेंद्रबाबू तयार झालेले असल्यामुळें त्यावेळचे त्यावेळेला सुरेंद्रांचे भाषणावर पुनः विरजण घालण्याचें धाडस कन्व्हेन्शनचे चालकांनीं केलें नाहीं. पण तिसरे दिवशीं अलेरीस एका औपचारिक ठरावाचा कायदा घेऊन ना. गोखले ह्यांनीं ‘सुराराध्यां’चा धर्म पुनः सांगितला. दुराराध्यांची निंदा डॉ. घोष ह्यांनीं पूर्णपणें केलेली असल्यामुळें दुराराध्यांच्या वाटेस नामदार गेले नाहींत. लॉर्ड मोलें यांनीं पायांच्या ठिकाणीं म्युनिसिपालिटीच्या खराट्यांचें स्वातंत्र्य, पोटाचे जागीं अन्नाऐवजीं जिभेची नुसती वटवट व डोक्याच्या जागीं नेमस्तांच्या योग्यतेप्रमाणें एक भपकेदार शून्य दिलेले असल्यामुळें ‘सुराराध्यां’नीं अधिकाऱ्यांची काठी हातांत धरून आंधळ्यांप्रमाणें अधिकाऱ्यांच्या मार्गे जाण्यांत कसें राष्ट्रहित आहे, ह्याचें वर्णन नामदारांनीं वक्तृत्वपूर्ण भाषेनें केलें. नामदारांचें हें भाषण म्हणजे मद्रासच्या कन्व्हेन्शनमधील मुख्य भाषण होय, अशी ह्या भाषणाची तारीफ अँग्लो-इंडियन पत्रें करित आहेत. अधिकाऱ्यांच्या तंत्रानें वागणें व अधिकाऱ्यांची मर्जी पाहून आपलीं कामें करून घेणें, हा नेमस्तांचा आतां मुख्य धर्म झाला आहे. डॉ. घोष विद्वान आहेत, बहुश्रुत आहेत, कायदेपंडित आहेत; व आयलें भाषण मार्मिक उताऱ्यांनीं सजविण्याची हातोटी त्यांना चांगली साधलेली आहे. त्याचप्रमाणें ना. गोखले विद्वान आहेत, वक्ते आहेत व देशहिताच्या कळकळीनें झीज सोसणारे आहेत. पण हा प्रश्न विद्वत्तेचा नाहीं, बहुश्रुतपणाचा नाहीं, मार्मिकतेचा नाहीं, किंवा स्वार्थत्यागाचाहि नाहीं. हा प्रश्न मुत्सद्दीपणाचा आहे; प्रजाजनांच्या राजकीय धोरणाचा आहे; दुबळ्या प्रजेनें प्रबळ अधिकाऱ्यांपासून हक्क कसे संपादन करावेत ह्या राजकीय मार्गाचा आहे. सहानुभूतीनें सहानुभूति वाढते, व प्रेमानें प्रेम वाढतें, ह्या गोष्टी खऱ्या आहेत; आणि सहानुभूतीनें व प्रेमानें अधिकाऱ्यांनीं पुढें केलेला

हात रागानें त्रिडकारून घ्या, असें आमचेंहि म्हणणें नाहीं. जितक्या राजकीय वेतावाताची (Politie) एक पक्षाची सहानुभूति असेल तितपतच वेतावाताची दुसऱ्या पक्षाची सहानुभूति असली पाहिजे. अशा प्रसंगीं फाजील प्रेम दाखवून आपलें गाठोडें दुसऱ्याच्या स्वाधीन करणें हें मुत्सद्दी किंवा राजकारणी पुरुषाचें लक्षण खात्रीनें नव्हे. लॉर्ड मोर्ले म्हणतात, लष्करी शक्तींत हिंदुस्थानांतील इंग्रजी राज्य अमर्याद आहे, आधिभौतिक वैभवांत इंग्रजांना हिंदुस्थानांत कांहीं कमी नाहीं, पण लष्कर किंवा संपत्ति एवढ्यानेच भागत नाहीं. प्रजाजनांचे प्रेमानें उत्पन्न होणाऱ्या अदृश्य शक्तीचीहि जरूरी सर्व अधिकाऱ्यांना असते. ह्या अदृश्य शक्तीचा उगम प्रजाजनांशिवाय इतर दुसऱ्या कोणत्याहि ठिकाणापासून होणें शक्य नसल्यामुळे ही शक्ति क्रमावण्याकरितां अधिकाऱ्यांना नेहमीं प्रजाजनांच्या तोंडाकडे पहावें लागतें. अरेरावी अधिकाऱ्यांवर केव्हां केव्हां असे प्रसंग येतात कीं, अशा रीतीच्या प्रेमोद्भव अदृश्य शक्तीकरितां त्यांना प्रजारंजन करणें भाग पडते. ज्या प्रजेला आपल्या हातच्या या शक्तीची बरोबर किंमत समजते व योग्य मोवदल्याशिवाय आपल्या हातची ही शक्ति अधिकाऱ्यांच्या हातांत जाऊं देण्यास जी प्रजा तयार नसते, ती प्रजा-कितीहि दुबळी असली, निर्धन असली किंवा निःशस्त्र असली तरी-ह्या स्वभावसिद्ध शक्तीचा योग्य वाजार किंवा देवघेव करण्यानेच सबल, श्रीमंत व सशस्त्र होऊं शकते. ह्या शक्तीचा योग्य उपयोग हिंदी राष्ट्राच्या हातून करवून घेणें, एवढाच काय तो मुत्सद्दीपणा नेटिव मुत्सद्यांना सांप्रत उरलेला आहे; व स्वावलंबनानें ही शक्ति स्वजनांच्या उद्धारार्थ खर्च करणें, एवढेंच काय तें राजकीय धोरण हिंदुस्थानांतील प्रजेस शिल्लक आहे. प्रत्यक्ष राज्यकारभाराची कोणतीहि बाब पुढाऱ्यांकडे किंवा अनुयायांकडे नाहीं. कितपत खूप व्हावयाचें व कितपत नाखूष व्हावयाचें, हें ठरवून त्याप्रमाणें प्रजेच्या संतोषापासून उत्पन्न

होगान्या अहस्य शक्तीची विक्री योग्य किंमतीस अधिकाऱ्यांजवळ कराव-

याची आहे. प्रजेत राजद्रोह माजवून त्या राजद्रोहाची तरफ लावून अधिकाऱ्यांचे पारडे हलकें केले पाहिजे, असें प्रतिपादन आम्हीं करीत नाहीं. पण राजकीय धोरणाला सोडून (Impolitic) प्रेम दाखविणें हें दुबळ्या व निःशस्त्र प्रजेस सर्वस्वी आत्मघातकीपणाचें असल्यामुळे व वरील अहस्य शक्तीच्या विक्रीशिवाय दुसरा कोणचाहि उपाय आम्हां प्रजाजनांत नसल्यामुळे, सांप्रतच्या प्रसंगी ‘सुराराध्या’चें व्रत लोकांना शिकवणें म्हणजे अज्ञानी जनसमूहास सर्वस्वी नागवून अवतरणांतील श्वानांचा मुत्सद्दीपणा अंगिकारण्यासारखें आहे. प्रेमास उलट प्रेम दाखवूं नका, असें आमचें म्हणणें नाहीं; पण ह्या कामीं धीरोदात्त गजपुंगवाचा गंभीरपणा स्वीकारला पाहिजे. ‘वदनोदर’ दाखविणाऱ्या श्वानाची सुराराध्य वृत्ति दाखवून देशकार्य तडीस जाणें शक्य नाहीं.

❀ आझाला पार्लमेंट पाहिजे

नवीन देणग्यांचें विवेचन पार्लमेंट सभेंत करतांना लॉर्ड मोर्ले यांनीं हिंदुस्थानसारखा देश पार्लमेंटसारख्या संस्थांचा उपभोग घेण्यास नालायक आहे व पुढेंहि लायक होण्याची आशा नाहीं, अशा आशयाचें विधान केलें. हें विधान हिंदुस्थान सरकारनें आपल्या ता. १ आक्टोबर १९०८ चें खलित्यांत नमूद केलेल्या आधारावर केलेलें आहे. 'हिंदुस्थान' देशास किंवा त्यांतील प्रमुख प्रांतांना राष्ट्र हें नांव देतां यावयाचें नाहीं व पुढें मार्गेहि हें नांव ह्या देशाला किंवा प्रांतांना मिळणें शक्य नाहीं, असें सिद्ध करण्याचा अँग्लो-इंडियन लेखकांचा नेहमीं प्रयत्न असतो; व ह्या प्रयत्नास अनुसरूनच मोठमोठ्या मुत्सद्यांचीं मते हिंदुस्थान सरकारनें आपल्या खलित्यांत दिलीं आहेत. हिंदुस्थान राष्ट्र नसल्यामुळें हिंदी लोकांनींच हिंदी लोकांना जिकून हिंदुस्थानचें राज्य इंग्रजांच्या हवालीं केलें, असा प्रो. शिली यांचा सिद्धांत आहे. हिंदुस्थानास इंग्रजांनीं जिकलें असें म्हणण्यापेक्षां राष्ट्र-विघातक अंतःस्थ अव्यवस्थेची क्रांति इंग्रजी सत्ता स्थापून व्यवस्था लावण्यांत झाली असें म्हणणें अधिक योग्य होय, असें प्रतिपादन 'इंग्लंडचा विस्तार' या पुस्तकांत करण्यांत आलें आहे. सर स्ट्रॅचीसहिवांनीं 'इंडिया' नांवाच्या त्यांच्या पुस्तकांत हींच मते विशेष ताणलीं असून हिंदुस्थानांत इंग्रजाला परकेच समजतां कामा नये, असें ठासून सांगितलें आहे. पंजाबांत रणजित-सिंगानें नवीनच राज्य स्थापलें व तेथील मुसलमानांच्या दृष्टीनें शीख परकेच, दिल्लीचे मोंगल हिंदूंच्या दृष्टीनें परकेच, ग्वाल्हेरीस शिंदे परकेच, इंदुरास होळकर परके, बडोद्यास गायकवाड परके, हैदराबादेस

निजाम परके, पुण्यास पेशवे कोंकणचे अर्थात् परके, कोल्हापुरास मराठे उत्तरेकडून दक्षिणेस घसरलेले अर्थात् परके, म्हैसूरस रजपुत राजे परकेच; अशा परकी राज्यकर्त्यांनीं गजबजलेल्या देशांत इंग्रज परके असले म्हणून काय झालें ? किंचहुना वरील नानाप्रकारच्या परकीय संस्थानांच्या अमलाखालीं चिरडून गेलेल्या सामान्य बहुजन समाजाचा उद्धार करण्याकडे त्या परकी इंग्रजांचा उपयोग होत असल्यामुळें ह्या नवीन परकी लोकांन्त अमांतूक न समजतां हिंदुस्थानांतील खरे 'नेटिव्ह'च समजलें पाहिजे. "विषस्य विषमौषधम्" या न्यायानें इंग्रज परके नसून इतर परकीयांवरचे औषधच होत, अर्थात् हिंदुस्थानचें खरे कल्याण करणारे होत, असा स्ट्रॅची आदिकरून लेखकांचा कोटिक्रम आहे. अमेरिकेचे प्रेसिडेंट रूझवेल्ट ह्यांनीं ह्याच कोटिक्रमाचा प्रतिध्वनि परवां अमेरिकेंत काढला ! हा कोटिक्रम अर्धवट खरा आहे व अर्धवट खोटा आहे. हत्तीच्या नुसत्या पायांवरून हात फिरविणारा आंधळा ज्याप्रमाणें हत्ती खावासारखा आहे असें वर्णन करतो, त्याप्रमाणें राष्ट्रांतील सांपत्तिक व व्यापारविषयक स्वरूपांवरच सर्व लक्ष पोंचविणाऱ्या लोकांच्या कडून "हिंदुस्थान राष्ट्र नव्हतें, नाहीं व होणेंहि शक्य नाहीं." अशा प्रकारचा सिद्धांत ठाम नमूद करण्यांत आला आहे. आचारविचारांची एकवाक्यता, भाषेची व धर्म-कल्पनांची पूर्वपरंपरा, ह्वापाण्याचा सारखेपणा व देशाची ठेवण, वगैरे गोष्टींमुळें हिंदुस्थानांतील कित्येक प्रांत युरोपांतील देशांप्रमाणेंच राष्ट्र होण्यास लायक आहेत, व इंग्रजांनीं तसेंच मनांत आणलें असतें तर एव्हांना हे प्रांत जगांतील जिवन्त राष्ट्रांच्या मालिकेंत गोवले गेले असते, ह्या दुसऱ्या सिद्धांताकडे त्यांचें लक्षच जात नाहीं. शिवाय पहिलें विष शमविष्याकरितां दुसरें विष जरूर तितकें दिलें पाहिजे. नवीन विष ग्रहण करण्यास शरीर उत्सुक आहे एवढ्याच सवयीवर जर फाजील विष शरीरांत घुसलें तर तें दुसरें विष शरी-

रावर उठल्याशिवाय रहात नाही ! आणि हा दुसरा रोग शमविण्याकरितां तिसरेंच विष ग्रहण करण्यास शरीर पुन्हां उत्सुक होतें. शरीरांत फाजील भिनलेलें विष पौष्टिक अन्नाच्या रेलचेलीनें पचतें, ही रेलचेल नसल्यास बाहेर पडतें, असा शरीरधर्म आहे. फाजील विष पचविण्याकरितां पौष्टिक खाण्यापिण्याची रेलचेल शरीर मागत असतांना पहिल्या विषाची आठवण करून देऊन कसें भागणार ? स्ट्रॅचीसाहेबांनीं नवीन राजकीय चळवळीच्या प्रारंभीच्या आमदानींत केलेलीं विधानें पहिल्या विषाची आठवण करून देण्याइतकीच सांप्रतच्या नवीन औषधोपचारासंबंधानें निरुपयोगी आहेत. दुसरें विष अंगावर उतूं लागलें आहे, व ह्यावर औषध “पार्लमेंट हिंदुस्थानाला देणें” हें असून पथ्य “स्वदेशी चळवळ” होय.

हिंदुस्थानांत येणारे अधिकारी पूर्वीं मेकॉलेचे निबंध वाचून नेटिव्हां-विषयीं आपलें मत तयार करीत असत; सांप्रतचे अधिकारी स्ट्रॅचीसाहेबांचें पुस्तक वाचून लोकस्थितीविषयीं आपला अभिप्राय देतात. हिंदुस्थानच्या लोकस्थितीविषयीं व सरकार आणि प्रजाजन ह्यांमधील परस्परसंबंधा-विषयीं सर स्ट्रॅची यांचें पुस्तक प्रमाणभूत समजलें जातें, व हिंदुस्थान-सरकारच्या रचनेविषयीं सर इल्वर्ट ह्यांचें पुस्तक प्रमाणभूत समजलें जातें. हिंदुस्थान हें राष्ट्र नाही किंवा होऊं शकणार नाही, ह्यासंबंधानें निर-निराळ्या प्रांतिक सरकारांचें मतांबरोबरच इतर मुत्सद्यांचीं मते हिंदुस्थान सरकारनें आपल्या खलित्यांत दिलीं आहेत. हीं सर्व मते स्ट्रॅचीसाहेबांच्या पुस्तकांतील उपदेशाच्या निरनिराळ्या स्वरूपाचा अनुवाद होत. सर जॉर्ज चेस्ने, लॉर्ड मॅकडोनेल, लॉर्ड डफरिन, ना. आगाखान, लॉर्ड रिपन, लॉर्ड नार्थब्रुक, लॉर्ड किंग्ले, मि. ग्लॅडस्टन, मि. स्मिथ, सर विल्यम फौडेन, सर रिचर्ड टेंपल, लॉर्ड लॅन्सडाउन वगैरे सर्वांचीं मते एक सांचाची आहेत. मुंबई सरकारनें असें प्रतिपादन केलें आहे कीं, ज्यांच्याकडे लॉर्ड

सहैवांचा खर्डा अभिप्रायार्थ पाठविण्यांत आला त्यांनीं एकन्दर राष्ट्राच्या दृष्टीनें विचार न करतां स्वतःची जात, जमात किंवा समाज कोणच्या उपायानें पुढें येईल याचा विचार करून तो उपाय अमलांत आणण्याविषयीं सरकारास विनंति केली आहे. ह्यावरून राष्ट्रीय विचारांची जागृति लोकांत अद्याप झाली नाही, असें सरकारचें अनुमान आहे. अधिकारी वर्गाचें व मुत्सद्यांचें सर्वसाधारण मत अशा प्रकारचें असल्यावर लॉर्ड मोर्ले यांनीं हिंदुस्थानास पार्लमेंट कधीं काळीं मिळेल असें आपल्या स्वप्नींही घेत नाहीं म्हणून निक्षून सांगितलें असल्यास नवल काय ? आम्हीं स्वराज्याचे हक्कास लायक झालों आहों, असें इंग्लंडांतील लिबरल मुत्सद्यांपाशीं वादविवादानें सिद्ध करीत बसण्यांत विशेष तथ्यांश नाही; येथील अधिकाऱ्यांच्या प्रत्ययास आपली लायकी नेहमींच्या व्यवहारांत आणून दिली म्हणजे विलायतेंतील मुत्सद्यांवर तेव्हांच परिणाम होतो. गेल्या दोन तीन वर्षांत स्वदेशीसारख्या चळवळींत लोक मनोभावानें पडल्यामुळें आमच्या राष्ट्रीयत्वास चांगला प्रारंभ झाला आहे; जपान व तुर्कस्थान यांचीं उदाहरणें सांप्रत हिंदुस्थानांतील लोकांपुढें असल्यामुळें राष्ट्रीय पक्षाचा जोम रोजच्या रोज वाढत आहे; आणि गेल्या तीन चार वर्षांच्या इतिहासानें स्ट्रॅचीसहैवांच्या विधानांस बऱ्याच अंशानें हरताळ फासला आहे. मग लॉर्ड मोर्ले यांनीं देऊं केलेल्या देणग्यांत खऱ्या सत्तेचा अल्पांशहि कां नाही ? तक्रारी पुढें मांडण्यास, नवीन सूचना आणून त्यांवर मुबलक वादविवाद करण्यास व वजेटांतील कांहीं किरकोळ बाबी बदलून घेण्यास नवीन कायदे-कौन्सिलांत बरीच सवड ठेवण्यांत आली आहे; पण खरी सत्ता कायदे-कौन्सिलांतील लोकनियुक्त सभासदांच्या हातीं अंशतः निदान जाईल, अशी योजना बिलकूल केलेली नाही. अशी योजना न करण्याचें कारण लॉर्ड लॅन्सडाऊन ह्यांनीं लॉर्ड मोर्ले यांजवर टीका

करतांना असें सांगितलें कीं, कायदे-कौन्सिलांतील तक्रारी पक्ष अधिकारारूढ होण्याचा सुळींच संभव नसल्यामुळें लोकनियुक्त सभासदांना भलतेच हक्क देणें इष्ट नाहीं. कौन्सिलांत दोन पक्ष असतात. एक सरकारचा पक्ष व दुसरा लोकांचा पक्ष. सांप्रत लोकांचे पक्षाला तक्रारी पक्ष किंवा विरुद्ध पक्ष असें म्हणतात. कायदे-कौन्सिलांतील विरुद्ध पक्ष किंवा तक्रारी पक्ष वादविवादांत बहुमतानें शहाणा किंवा सत्याचा जरी ठरला, तरी अधिकारांचीं सूत्रें त्यांच्या हातांत जात नाहींत. शहाणपणाच्या दोन गोष्टी सांगाव्यात व शहाण्या न ठरलेल्या लोकांच्या हातांतील कायमच्या अधिकाराला सदोदित दंडवत घालीत स्वस्थ बसावें, अशी लोकनियुक्त सभासदांची स्थिति कायदे-कौन्सिलांत आज आहे. मद्रासचे सर भाष्यम आय्यंगार आपल्या मतांत म्हणतात कीं, लोकनियुक्त सभासदांत तरतरीत वक्रील व इतर चांगले शहाणे यांचा समावेश होतो. यांचें वाचन बरेंच असतें. हे बोलण्यांत पटाईत असतात व त्यामुळें ह्यांच्यापुढें अधिकारी निर्मात्यासारखे होतात. पण अधिकारी ते अधिकारी व सत्तेवीण शहाणे ते रिकामे शहाणे, अशी खरीखुरी स्थिति असल्यामुळें अधिकारी वर्गांत व प्रजाजनानीं निवडलेल्या सभासदांत नेहमीं धुसफुस चाललेली असते. लॉर्ड लॅन्सडाऊन म्हणतात, अशी धुसफुस करण्याशिवाय ज्यांना गत्यंतर नाहीं, त्यांना भलतेच हक्क देऊन लोकांतील असंतोष वाढवूं नका. ज्या शहाण्यांच्या सल्ल्याप्रमाणें आपणांस वागावयाचें नाहीं, त्या शहाण्यांचा सल्ला उठल्याबसल्या विचारणें ठीक नव्हे. सल्ला विचारावयाचा आणि तो पायाखालीं तुडवावयाचा, असा प्रकार रोज झाल्यावर शहाणे चिडणार नाहींत काय ? ही स्थिति बदलावी म्हणून सर भाष्यम आय्यंगार ह्यांनीं लोकांना एक स्वतंत्र पार्लमेंट देऊन टाकावें अशी सूचना आपल्या लेखांत केली.

सर भाष्यम आय्यंगार ह्यांनीं आपल्या लेखांत मागितलेलें पार्लमेंट इंग्लंडच्या पार्लमेंटहून फार निराळें आहे. म्हैसूर किंवा त्रावणकोर येथील

लोकसभेच्या धर्तीवर हे पार्लमेंट असावे असे मद्रासकडील सुशिक्षित समाजाचें म्हणणें आहे. प्रांतिक कायदे—कौन्सिलांत १५।२० लोकनियुक्त सभासदांचा समावेश होण्यापेक्षां शें सवाशें लोकनियुक्त प्रतिनिधींचें स्वतंत्र पार्लमेंट असलेलें चांगलें. या शे—सव्वाशेंत सरकारने नेमलेल्या शेंकडा २५।३० सभासदांची भर टाकण्यास हरकत नाही. ह्या तऱ्हेनें सर्व तऱ्हेच्या, सर्व मतांच्या व सर्व दर्जांच्या लोकांना आपले प्रतिनिधी निवडून देण्यास ठीक पडेल, व निराळी सभा केल्यानें वादविवादांत नालायक असलेल्या अधिकाऱ्यांची व लोकनियुक्त चलाख वक्त्यांची उघड्या आखाड्यांत प्रत्यक्ष कुस्ती होणार नाही. दोघांच्याहि तालमी निरनिराळ्या केल्या, व दोहों वाजूंचे पहिलवान प्रत्यक्ष लढविले नाहीत म्हणजे जयापजयाची चरस वाढणार नाही. हल्लीं चुरस जास्त वाढते याचें कारण सरकारी पड्या पहिलवानासच अखेर पागोटें बांधावे लागतें, व पड्याच्याच नांवाचा जय-जयकार करीत वाजत गाजत मिरवणूक काढावी लागते ! ह्यामुळें लोक-पक्षाच्या पहिलवानापेक्षां लोक अधिक चिडतात. लोकांच्या प्रतिनिधींचें पार्लमेंट स्वतंत्र केल्यास प्रतिनिधींची संख्याहि पाहिजे तितकी वाढविण्यास हरकत येणार नाही; व प्रत्यक्ष होणारें वाग्युद्ध परोक्ष झाल्यामुळें चुरशीचा वाद कमी होईल. सर भाष्यम आय्यंगार म्हणतात कीं, नवीन कायदे कौन्सिलांतील लोकनियुक्त सभासदांना जेवढे अधिकार मिळावयाचे आहेत, तेवढेच अधिकार ह्या स्वतंत्र पार्लमेंटला द्या. लॉर्ड मोलें यांनीं वादविवा-दाला, पोकळ ठराव पुढें आणण्याला, सूचना करण्याला लोकनियुक्त प्रति-निधींना चांगलीं सवलत ठेवली आहे. त्याप्रमाणें पार्लमेंटला वादविवादाची पूर्ण मुभा द्या. पार्लमेंटनें एखादा ठराव पुढें आणावा, रगड चर्चा करावी व बहुमतानें पास झाल्यास तो सरकारकडे पाठवावा. सरकारनें पाहिजे तर अंमलबजावणी करावी, पाहिजे तर कलं नये. ह्या पार्लमेंटनें कायद्याचें विल

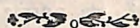
पुढें आणावें, पण सरकारच्या कायदे-कौन्सिलानें पास केल्याशिवाय त्या विलाला कायद्याचें स्वरूप येऊं नये. सरकारचे कायदे-कौन्सिलानें उर्फ सरकारी लॉर्डोंच्या सभेनें पास करावयाचे कायदे ह्या पार्लमेंटपुढें चर्चे-करितां आलेच पाहिजेत, व जे कायदे तांतडीमुळें ह्या पार्लमेंटपुढें यावयाचे नाहींत, ते एक वर्षापुरतेच अंमलांत आहेत असें मानावें. म्हणजे निक-डीच्या प्रसंगापुरते कायदे सरकारास पाहिजे तेव्हां करतां यावेत. सरकारी लॉर्डोंच्या सभेंत जे एक दोन, चार पांच, लोकांचें प्रतिनिधि पाहिजेत ते ह्या पार्लमेंटनें निवडून यावेत. ह्या व्यवस्थेनें सरकारी पहिलवान व लोकांचे पहिलवान यांमधील कुस्ती सोडविल्यासारखी होईल; सरकारी सभासद सांप्रत क्वायतीप्रमाणें सरकारच्याच बाजूचें भाषण नेहमीं करतात व इशारतीवरहुकूम सरकारचे बाजूनें हात वर उचलतात, ही हीन स्थिति बदलून १८६१ च्या कायदे-कौन्सिलांतील सरकारी सभासदांप्रमाणें ते खुल्या मनानें आपले विचार प्रकट करूं लागतील व त्यामुळें १८९२ पासून सरकारी पक्ष व लोकांचा पक्ष ही कायदे-कौन्सिलांत माजलेली दुही मोडेल व सरकारची सत्ताहि कमी होणार नाहीं. सर भाष्यम आय्यंगार ह्यांची ही सूचना मद्रास सरकारला पसंत नाहीं. रोमन साम्राज्यांत 'ट्रिब्युनेट' नांवाची लोकनियुक्त प्रतिनिधींची सभा होती. ह्या सभेची रचना वरील प्रकारचीच होती, पण अखेरीस सरकारचें व ह्या सभेचें वांकडें येऊन सरकारास 'ट्रिब्युनेट' जबरदस्तीनें मोडावें लागलें. मद्रास सरकार म्हणतें कीं, या पार्लमेंटांत थोड्याच अवधींत राष्ट्रीय पक्षाचें वर्चस्व होईल आणि पार्लमेंटचें व सरकारचें विघडून जाऊन ट्रिब्युनेटप्रमाणें ह्याहि पार्लमेंटला हांकून लावण्याची पाळी हिंदुस्थानांत इंग्रज सरकारवर येईल. मद्रास सरकारचें म्हणणें एक अर्थानें खरें आहे. देशांत राष्ट्रीय पक्षाचेच विचार सर्वसंमत होत चालले असल्यानें सर्व हिंदू दोनचार वर्षांच्या

अवधीत राष्ट्रीय पक्षाचे होतील हा अन्दाज चुकीचा नाही. काहीं लोक “मी मवाळ” “मी मवाळ” म्हणून अधिकाऱ्यांपुढें नाचतील, पण बहुजन समाजाला जर स्वतंत्रपणें—कोणाहि अधिकाऱ्यानें प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष डिवचाडिवच न करतां—प्रतिनिधि निवडून देण्याचा हक्क मिळाला, तर म्युनिसिपालिटीयांत काय, लोकल बोर्डांत काय, कायदे कौन्सिलांत काय, किंवा पार्लमेंटांत काय, मवाळ म्हणून मिरवणाऱ्यांना मताधिक्य मिळणें शक्य नाही. मग हल्लीं दहा पांच समंध कायदे कौन्सिलांत आहेत ते पार्लमेंट करून शें सव्वाशें करा व मागाहून प्रत्येकाला गाडीत बसा, हा उप-
 द्रव्याप सरकारला कोणीं सांगितला आहे ? सरकारची सोंप्रत अशी समजूत आहे कीं, हिंदूंच्याविरुद्ध मुसलमान, मुसलमानांच्याविरुद्ध जमीनदार, व जमीनदारांच्याविरुद्ध युरोपियन व्यापारी, अशीं कोंबडीं कायदे—कौन्सिलांतच झुंजविल्यानें सरकारी पक्ष व बिनसरकारी पक्ष ह्यांमधील सामना कमी होईल व त्यामुळें कायदे—कौन्सिलांतील नवीन शाब्दिक “केशाकेशी” युद्ध सरकारची इज्जत वाढविण्यास कारणीभूत होईल. सरकारची ही कल्पना चुकीची आहे. तुर्कस्थानचे पार्लमेंटचा विलक्षण परिणाम हिंदुस्थानांतील मुसलमानांवर दोन चार वर्षांत होईल व कोंबडी झुंजविण्याचा अधिकाऱ्यांचा बेत मनोराज्यांत गुंगलेल्या शेख महंमदाच्या लाथेप्रमाणें सरकारी इज्जतीच्या कांचेचे तुकडे तुकडे करील. आज नाही उद्यां—पांच दहा वर्षांचे आंत—कायदे कौन्सिलांतील ही झोंबाझोंबी सरकारास टाळावी लागेल. मग लोकनियुक्त प्रतिनिधींचें निराळेंच पार्लमेंट आज बनवून कुस्तीच न लावणें इष्ट नाही काय ? दोन निराळे आखाडे केल्यानें प्रत्येकाला कसला संकोच न वाळगतां कुस्ती आपल्या मनाप्रमाणें करतां येईल खरी; पण सरकार म्हणतें, राष्ट्रीय पक्षानें पार्लमेंट व्यापून टाकल्यास ही अंतरावरची झोंबाझोंबी कायदे-कौन्सिलांतील प्रत्यक्ष “केशाकेशी” तितकीच त्रासदायक होईल. मवाळांना खूप करून ४१५ वर्षें मागचा लकडा थोडासा कमी होईल; पण राष्ट्रीय

पक्षास अंशतः तरी खूप केल्यावांचून सरकारास हिंदुस्थानांत गत्यंतर नाही. स्वतंत्र पार्लमेंट दिलें व पार्लमेंटच्या हातांत खरी सत्ता कांहींच ठेवली नाही, तर राष्ट्रीय पक्ष अंशतःहि खूप होणें शक्य नाही. ह्या हिंदी प्रांतिक पार्लमेंटांना इंग्रजी पार्लमेंटचे अधिकार इंग्रजी राज्यांत मिळणें हेंहि कधीं शक्य नाही. मग ह्या दोन परस्परविरुद्ध टोकांमध्ये तडजोड कशी करावयाची ? हिंदुस्थानांतील इंग्रजी साम्राज्यासारखें साम्राज्य पूर्वी हिंदुस्थानांत मोंगलांचें होते व युरोपांत रोमचें होतें. या पूर्वीच्या साम्राज्यांतून जिकलेल्या लोकांच्या हातीं मोठमोठीं शहरें व सैन्याच्या छावणीचीं ठिकाणें शिवाय करून इतर प्रांताचा प्रत्यक्ष कारभार होता; व जिकलेल्यांना असा प्रत्यक्ष कारभार तोडून दिलेला असल्यामुळें अखेरच्या ताटातुटीचे परमेश्वरी योगायोगाचे दिवस येईतों जिकणाराचे व जिकलेल्यांचे दोघांचेहि दिवस गुण्यागोविंदानें गेले. आगगाड्या व तारायंत्रें जर इंग्रजांपाशीं नसतीं तर हिंदुस्थानांतहि व्यापाराचीं शहरें, राजधानीचीं शहरें व सैन्याच्या छावणीचीं ठिकाणें, ह्यांशिवाय इतर ठिकाणांचा कारभार इंग्रजांनीं नेटिव्हांच्याच हातीं ठेवला असता. शास्त्रीय नवीन शोधांमुळें चाटूनपुसून सर्व खाण्याची हांव साहजिकपणें उत्पन्न झाली व सर्व प्रांतांची गुंतागुंत होऊन प्रमुख ठिकाणां-खेरीजचे प्रांत नेटिव्हांच्या कारभाराला राखून ठेवण्यांत आले नाहीत. शास्त्रीय शोधांमुळें जें पोटाच्या शक्तीबाहेर फाजील हावरेपणानें खाण्यांत आलें, तें परत ओकण्याची वेळ आतां आली आहे. पूर्वी मोठमोठीं नाके-बंदीचीं शहरें व सैन्याचीं ठिकाणें हिंदुस्थानांत मोंगलांच्या हातांत व युरोपांत रोमच्या हातांत असत; ह्या स्थितीला अनुसरून असणारीं राजकीय स्वरूपाचीं खातीं इंग्रजांनीं आपल्या हातांत ठेवावीत, व निरुपद्रवी खातीं नेटिव्हांच्या पार्लमेंटच्या हातीं द्यावीत. ह्या निरुपद्रवी खात्यांचें बजेट व व धोरण पार्लमेंटनें व अधिकाऱ्यांच्या कायदे-कौंसिलनें मिळून ठरवावें व या खात्यांचा सदर धोरणाला धरून चालावयाचा कारभार पार्लमेंटनें मता-

धिक्याने निवडलेल्या नेटिव्ह अधिकाऱ्यांचे मार्फत चालवा. अशा रीतीने इंग्रजी सत्तेस कमीपणा न येतां पार्लमेंटच्या हातांत कारभार जाईल व अधिकाऱ्यांच्या धोरणाशीं झोंबाझोंबी करण्याशिवाय स्वतःच्या देखरेखी-खालील खात्यांच्या अंमलबजावणीचें काम पार्लमेंटला मिळाल्यामुळे पार्लमेंटमध्ये व सरकारमध्ये चुरस उत्पन्न होणार नाही. अशा रीतीने कारभार पार्लमेंटच्या हातीं पडल्यास सरकारी पक्ष व सरकारच्या विरोधी तक्रारी पक्ष असे भेद पार्लमेंटमध्ये न होतां कारभार कोणत्या तऱ्हेवर चालवावा, ह्यासंबंधी पक्ष पार्लमेंटमध्ये होतील; व सरकारच्या मागील लकडा आपोआप कमी होईल. सर भाष्यम आय्यंगार यांनीं सुचविलेल्या पार्लमेंटच्या स्वाधीन बऱ्याच निरुपद्रवी खात्यांचा कारभार केल्यास, कायदे करतांना पार्लमेंटचा सल्ला सरकारास मिळेल, कायदे करण्याची व सामान्य बजेटाची सत्ता सरकारच्या हातांत राहील, व पार्लमेंटांतील सरकारने नेमावयाचे सभासद शेंकडा २५।३० असल्यामुळे पार्लमेंटांत मताधिक्य करून कारभार हातीं घेऊं पहाणाऱ्या पुढाऱ्यांना पोकळ 'ठरावां'-वरील चर्चेत सरकारशीं तितक्या बेपर्वाईने वागून चालावयाचें नाही. पूर्वीच्या विनआगगाडीच्या व विनतारायंत्रांच्या काळांत मोंगलांनीं व रोमन लोकांनीं जिंकलेल्यांशीं वागतांना सत्तेचीं सूत्रें हातांत ठेवून कारभाराची वांटणी करण्याचा मार्ग स्वीकारला; हल्लींच्या आगगाडीच्या, तारायंत्रांच्या व लोकनियुक्त सभांच्या काळांत लोकांच्या पार्लमेंटला-सत्तेच्या सूत्रांची जरी नाही तरी-कारभाराची वांटणी दिल्यावांचून इंग्रजांचें चालावयाचें नाही. ही वांटणी इतिहासाला संमत आहे, व्यवहाराला धरून आहे, व साम्राज्यसत्तेच्या आडहि येणारी नाही. अशी वांटणी मिळाल्याशिवाय राष्ट्रीय पक्ष अंशतःहि खूप होणें शक्य नाही.

❀ तरी हें भयंकरच !

बाबू अरविंद घोष निदर्शनी ठरल्यानंतर विलायतेस 'डेली कॅनिकल' पत्रामध्ये थिऑसॉफिकल सोसायटीच्या विज्ञांट वाईच्या मुलाखतीची हकीकत प्रसिद्ध झाली आहे. हिंदुस्थानच्या एकंदर परिस्थितीसंबंधाने आपला अभिप्राय दिल्यानंतर विज्ञांट वाईनीं अरविंद बाबूंसंबंधाने खालील आशयाचे उद्गार काढले आहेत.

“फार मोठ्या वजनाचे व शक्तीचे दोन तीन पुरुष जरी राष्ट्रीय पक्षांत असले तरी हा पक्ष संख्येने लहान आहे. ज्यांना नुकतेंच निदर्शनी ठरविण्यांत आले आहे, ते अरविंद बाबू मॅझिनीच्या धर्तीचे पुरुष आहेत. फरक इतकाच कीं, अरविंद बाबू माथेफिरू आहेत, आणि मॅझिनी तसा नव्हता. इंग्रजांच्या विरुद्ध चाललेल्या चळवळीचे हें हृदय आहेत. पूर्णपणे निर्मळ हेतूने हे वागत असून त्यांनीं स्वार्थ अजिबात सोडला आहे. स्वतःचें प्रावत्य वाढविण्याची त्यांची इच्छा नाही तरी ते भयंकर आहेत, कारण ज्यांच्या योगानें इंग्रजी राज्य उलथून पडेल असे कोणचेहि उपाय योजण्यास ते मार्गेपुढें पहाणार नाहीत.”

मे व जून महिन्यांत व्याख्याने देण्याकरितां विज्ञांट वाई विलायतेस गेल्या असून ना. गोखले यांच्या 'सर्व्हंट'च्या समाजाप्रमाणें स्थापावयाच्या आपल्या “सन्स अँड डॉटर्स” यांच्या समाजाला लोकाश्रय व राजाश्रय संपादण्याच्या दृष्टीने सदर मुलाखतींत तत्वे त्यांनीं सांगितलीं आहेत. लाट-सुहेब लॉर्ड मिंटो, मुंबईचे गव्हर्नर सर जॉर्ज क्लार्क व मद्रासचे गव्हर्नर सर लॉले, या त्रिमूर्तीची स्तुति त्यांनीं आतोंनात केली आहे, आणि लॉर्ड मिंटो यांची खरी किंमत विलायतेच्या लोकांना अद्याप समजली नाही,

असैहि त्यांचें मत आहे. लॉर्ड मोलें यांच्या कायदे-कौन्सिलच्या विलानें हिंदुस्थान शांत होईल किंवा कसें, हा प्रश्न सांप्रत विलायतच्या लोकांपुढें असून त्यासंबंधानें विझांट बाईंचें म्हणणें असें आहे कीं, मूठभर राष्ट्रीय पक्षाशिवाय इतर सर्व खूष आहेत. तथापि कांहीं किरकोळ गोष्टींपासून लोकांना दुःख होत असून ह्या दुःखाचे भांडवलवर राष्ट्रीय पक्षाचा व्यापार चालला आहे. हा व्यापार बंद कसा पाडवयाचा ? व्यापार तीन रीतीनें बंद पडतो. पहिला प्रकार असा कीं, दुकानदारच नाहींसा करावयाचा, म्हणजे दुकान बंद झालेंच. दुसरा प्रकार असा कीं, भांडवल खेंचावयाचें म्हणजे व्यापाऱ्यांच्या नाड्या आंखडल्या. तिसरा प्रकार असा कीं, गिऱ्हाईकच नवीन दुकानदाराकडे ओढावयाचें, म्हणजे जुनें दुकान आपो-आपच शून्य दिसूं लागतें. विझांट बाईंच्या मुलाखतींत हे तीनहि मार्ग सुचविण्यांत आले आहेत. लॉर्ड मोलें यांच्या सुधारणांनीं व लॉर्ड मिंटो यांच्या सौजन्यानें लोकांचीं गाऱ्हाणीं कमी होतील व राष्ट्रीय पक्षाच्या राजकीय व्यापाऱ्यांचें भांडवल संपुष्टांत येईल; पण एवढ्यानें भागावयाचें नाहीं. विझांट बाईं म्हणतात कीं, राष्ट्रीय पक्षाच्या शेजारीं नवीन दुकानें थाटविण्यास अधिकाऱ्यांनीं व इंग्रजांनीं मदत केली पाहिजे. मवाळांचें कन्व्हेन्शन हें एक अशाच प्रकारचें दुकान असून ना. गोखले व मुंबईचे मवाळ हे ह्या दुकानांतील शेटजी होत. विझांट बाईंचें म्हणणें असें होतें कीं, मवाळ दुकानांनीं काम भागावयाचें नाहीं. मवाळांच्या हातून न उरकणारें कार्य विझांट बाईं उरकूं पहात आहेत, व हें कार्य साधण्याकरितां 'सन्स अँड डॉटर्स' ह्या नांवाची संस्था स्थापण्याचा त्यांचा विचार आहे. ह्या विचाराला लॉर्ड मिंटो, सर जॉर्ज क्लार्क वगैरे मुख्य अधिकाऱ्यांची संमति मिळाली आहे, पण खालचे अधिकारी किंवा सामान्य अँग्लो-इंडियन हे अनुकूल नाहींत. ह्या अधिकाऱ्यांचें मत असें पडतें कीं, कोणच्याहि संस्थेच्या निमित्तानें हिंदी लोकांचीं मनं एकविचारानें भरून आपलें कार्य तडीस नेण्याकरितां सुव्यवस्थित व कार्यक्षम मार्गाला त्यांना लावणें इष्ट नाहीं.

एका कामाकरितां जूट करावी व जूट झाल्यानंतर त्यांनीं तिसरेंच कार्य हातीं घ्यावें व नवीनच संकट उत्पन्न व्हावें हें ठीक नाहीं. हें संकट तर खरेंच; पण विज्ञांट बाई म्हणतात, ह्या संकटाशीं टक्कर देण्याशिवाय गत्यंतर नाहीं. थिऑसॉफीच्या तीनशें शाखा हिंदुस्थानांत आहेत व ह्या शाखांच्या सामर्थ्यामुळे हिंदुस्थानचे “मुलगे व मुली” राष्ट्रीय चळवळीचा विचार, राजकीय चळवळीचा विटाळ आपणांस होऊं देणार नाहींत, अशी विज्ञांट बाई खातरनामा देत आहेत. विज्ञांट बाईंच्या ‘मुलामुली’चीं दुकानें थाटामाटाचीं व चित्ताकर्षक करण्यांतच राज्यकर्त्यांचें व सामान्य इंग्रजांचें हित आहे हा विचार विलायतच्या लोकांच्या नीट गळीं उतरावा म्हणून, मोर्लेसाहेबांच्या सुधारणांनीं भागणारें नसून अरविंद बाबुंसारखे पुढारी भयंकर आहेत, असें टुमणें बाईंनीं विलायतच्या लोकांच्या मागे लावलें आहे. राज्यकर्त्यांच्या मार्गे कांहींना कांहीं ससेमिरा असल्याशिवाय सभोंवार गोळा होणाऱ्या भुतांचीं पोळी पिकत नाहीं, व ह्या सामान्य नियमाला अनुसरूनच मवाळांनीं राष्ट्रीय पक्षाविषयीं राज्यकर्त्यांच्या मनांत द्वेष उत्पन्न केला. कर्त्या पण क्षुद्र दृष्टीच्या हातून अशा चुका होतात. बाबू अरविंद इंग्रजांचे द्वेषासून राष्ट्रीय पक्ष केव्हां काय करील ह्याचा नेम नाहीं, अशी भीति इंग्रजांना घालण्याचा बाईंचा डाव आहे. ज्यांच्यापासून आपलें काम करून घ्यावयाचें असतें त्यांच्या प्रेमाला खुलवून किंवा द्वेषाला चिथवून धूर्त लोक आपलें घोंडें पुढें ढकलीत असतात. कार्यवश विज्ञांट बाईंनीं किंवा अदूरदर्शी मवाळांनीं असें केलें नसतें तर मात्र आश्चर्य होतें. मवाळांपुरता व विज्ञांट बाईंपुरता हा डाव ठीक आहे; पण सरकारला ह्यापासून काय फायदा ?

राष्ट्रीय पक्षाला आपल्या सभोंवतीं गोळा करण्याच्या इराद्यानें लॉर्ड मोर्ले किंवा लॉर्ड मिंटो ह्यांनीं देणग्या दिलेल्या नाहींत, व मवाळांप्रमाणें राष्ट्रीय पक्ष ह्या देणग्यांनीं हुरळूनहि गेलेला नाहीं. दोघांचाहि एकमेकां-

विषयीं ह्या प्रकरणीं गैरसमज नाही. राष्ट्रीय पक्षाचे लोक ह्या सुधारणांमुळे आपला धंदा सोडून देतील अशी सरकारची अपेक्षा नाही, पण मुत्सद्यांची अशी अटकळ आहे की, ह्या सुधारणांमुळे राष्ट्रीय पक्षाचे मालाला गिऱ्या-ईकच मिळणार नाही. ही अटकळ खोटी ठरल्यावांचून रहाणार नाही, असा आमचा दृढ विश्वास आहे. मवाळाला नाचविण्याचें सामर्थ्य नवीन विलाच्या अंगी असलें तरी राष्ट्रीयांचा धंदा बसविण्याची ताकद या विलाच्या अंगी खास नाही. नवीन विल पार्लमेंटांत पास होऊन बादशहा सप्तम एडवर्ड यांचीहि मंजुरी ह्या विलास गेल्या आठवड्यांत मिळाली आहे. ह्या विलाला अनुसरून निवडणुकीसंबंधानें नियम तयार होऊन अंमलबजावणीस हिंदुस्थान-सरकारकडून लवकरच सुरवात व्हावयाची आहे. नवीन विल थोड्या अवकाशांत मैदानावर यावयाचें असल्यामुळे विलाचे कार्याविषयीं आज अधिक विवेचन करणें नलगे. घोडामैदान जवळ आहे. आखाड्यांत उतरल्यावर प्रत्येकाची परीक्षा होईलच. पण आजचा प्रश्न असा आहे की, सरकार कोणत्या भावनेनें आखाड्यांत उतरणार ? विझांट बाई किवा मवाळपक्ष ह्यांनीं कालविलेलें विषय जसेंच्या तसें मनांत ठेऊन विलाचे अंमलबजावणीस सरकार आरंभ करणार का स्वतःच्या कृतीवर विश्वास ठेवून शुद्ध मनानें विलाची अंमलबजावणी करणार ? राष्ट्रीय पक्षाकडे सरकारी अधिकाऱ्यांनीं दोन दृष्टींनीं पहावयाचें असतें. पहिली दृष्टि अशी कीं राष्ट्रीय पक्षाचे पुढारी विचारानें कसे आहेत, व दुसरी दृष्टि अशी कीं राष्ट्रीय पक्षाचे पुढारी आचारानें कसे आहेत ? लोकमान्य टिळक ध्या, अरविंदबाबू ध्या, किंवा हृदपार केलेले बंगाली गृहस्थ ध्या. त्यापैकीं कोणीहि आपले विचार गुप्त ठेवलेले नाहीत. ह्यांच्या विचारांत चोरट्या प्रकार कोणचाहि नाही. बाहेर एक आंत एक, अशांतला भाग नाही. लेख लिहून व व्याख्यानें देऊन ह्यांनीं आपल्या मतांचा प्रसार केला आहे. बरे, हीं स्वराज्यासंबंधाचीं मतें युरो-

पियन मुत्सद्यांना नवीन आहेत, असें म्हणावें तर तशीहि गोष्ट नाही. पोलिस खात्यांतील अधिकाऱ्यांना हीं मते नवीन असतात, व तशीं तीं भासल्यास नवलहि नाही. कारण त्यांचें शिक्षणच बेताचें असतें. राष्ट्रीय तत्त्वज्ञान कशाशीं खातात याची वार्ता त्यांना नसते. सिव्हिलियनांना हा विषय माहीत असतो; पण कलेक्टर झालेल्या सिव्हिलियनांची व पुस्तकांची फारकत होऊन फार दिवस निघून जातात, म्हणून कलेक्टरांपैकीं बरेच कलेक्टर राष्ट्रीय पुढाऱ्यांचे विचार ऐकून कान टवकारतात. पण विलायतच्या मुत्सद्यांची किंवा विलायतेहून हिंदुस्थानच्या गव्हर्नरांच्या किंवा गव्हर्नर जनरलांच्या जागीं आलेल्या मुत्सद्यांची स्थिती अशी नसते. स्वराज्याचे विचार त्यांच्या रोजच्या उजळणींतले आहेत. आज जपानांत स्वराज्य ऊर्जितावस्थेस आलें तर उद्यां रशियांत स्वराज्याकरितां धामधूम उडाली, आज तुर्कस्तानांत स्वराज्य स्थापलें तर उद्यां इराणांत पार्लमेंट स्थापण्याचा हुकूम सुटला, ही चर्चा त्यांच्या नित्य पाठांतली आहे. ह्या चर्चेला, ह्या उदात्त कल्पनेला, स्वराज्याच्या उच्च साध्याला, लॉर्ड मोर्ले किंवा लॉर्ड मिंटो भिणारे नाहीत. उदात्त कल्पना व उच्च विचार ज्या योगानें उत्पन्न होतात व फैलावले जातात त्या विचार-स्वातंत्र्याची भाषण-स्वातंत्र्याची व मुद्रण-स्वातंत्र्याची महति युरोपियन मुत्सद्यांन समजते. आज खुद्द इंग्लंडांत काय चाललें आहे ? इंग्लंडांत जा, फ्रान्सांत जा, किंवा जर्मनींत जा; चालू राज्यपद्धति मोडून टाकून नवी-अगदीं निराळ्या स्वरूपाची-राज्यपद्धति अंमलांत आली पाहिजे, असें म्हणणारा “सोशियालिस्ट” पक्ष काय लहान वाद घालून राहिला आहे ? राज्यकर्त्यांना न रुचणारीं मते निर्भीडपणें प्रजेपुढें मांडणारे लोक आज प्रत्येक देशांत आहेतच; पण हिंदुस्थानाप्रमाणें असल्या मतांचे व्यापारी चौकशीशिवाय कैदेत उचलून टाकण्याची किंवा बाँबच्या वहिमावरून १२४ अ कलमाखालीं चिरडण्याची वहिवाट तेथें नाही. मनांत किं

बाँवचा आणि बाहेर प्रदर्शन १२४ अ किंवा १५३ अ या कलमांचा, असा प्रकार हिंदुस्थानांत कां चालूं द्यावा ? हिंदुस्थानांत ज्या जुलमी खटल्यास किंवा ज्या हद्दपान्या करण्यास संमति देण्यांत आली, तशाच प्रकारचे खटले व तशाच प्रकारच्या हद्दपान्या आयर्लंडांतहि प्रधान-मंडळानें कराव्यात, अशी सूचना मुख्य प्रधान मि. आस्क्रिथ ह्यांना मि. बालफोर ह्यांनीं केली असतां ती सूचना कां स्वीकारण्यांत आली नाहीं ? हिंदुस्थानांतील खटल्यांची व हद्दपान्यांची पद्धत मि. आस्क्रिथ ह्यांना पसंत नाहीं, असें ह्यावरून सिद्ध होत नाहीं काय ? ह्या सर्व आक्षेपांना अधिकाऱ्यांकडून असें उत्तर मिळण्याचा संभव आजपर्यंत होता कीं, अरविंद बाबूवर आम्हीं प्रत्यक्ष बाँवचीच फिर्याद लावली आहे, आणि राष्ट्रीय पक्षाचीं उदात्त तत्त्वे व बाँवचीं माथेफिरू कृत्ये ह्यांचा संबंध कसा आहे तें आम्हीं या खटल्यांत दाखविणार आहों. बंगाल्यांत नऊ पुढाऱ्यांना अकस्मात् उचलून बिनचौकशीनें तुरुंगांत टाकलें; हें जुलमी कृत्य झालें तरी बाँवच्याच संशयानें सरकारनें केलें. पार्लमेंटच्या १४६ सभासदांनीं थोडे दिवसांपूर्वी मुख्य प्रधान मि. आस्क्रिथ ह्यांना अर्ज करून अशी विनंति केली कीं, हद्दपार केलेले लोक सुस्वभावाचे व चांगल्या लौकिकाचे असून त्यांना १८१८ चे रेग्युलेशनखाली कैद करण्यांत आले हा अन्याय झाला, तेव्हां त्यांच्यावर कांहीं प्रत्यक्ष आरोप तरी ठेवा किंवा त्यांना सोडून तरी द्या. ह्या विनंतीस उत्तर देतांना मि. आस्क्रिथ ह्यांनीं असें सांगितलें कीं, सांप्रतच्या बाँवच्या वेळीं असला अधिकार हिंदुस्थान सरकारस असणें जरूर आहे. ह्या उत्तराचा अर्थ इतकाच कीं, बाँवच्या संशयावरून ह्यांना हद्दपार करण्यांत आलें आहे व ह्या संशयाचें निराकरण होईतों त्यांना सोडण्यांत येणार नाहीं. अरविंद बाबूंचे खटल्यांत असला संशय राष्ट्रीय पक्षावर घेण्यास कांहींच आधार नाहीं, हें सिद्ध झालें आहे. राष्ट्रीय पक्षाचे पुढारी विद्वान आहेत अशी खात्री सरकारची व लोकांची झाली आहे. अरविंदबाबू, लो. टिळक ह्यांचें खाजगी वर्तन साधें व सर्वांनीं किता घेण्यासारखें आहे ह्याविषयी कोणा.

चाच वाद नाही. स्वार्थत्याग करणारे हे पुढारी असून खाजगी डाव ह्यांना साधावयाचे नाहीत, अशी साक्ष विझांट बाईंचीहि आहे. ह्या सर्व गोष्टी राष्ट्रीय पक्षास अनुकूल आहेत; व एकसारखा एक वर्षभर बाँबच्या खटल्याचा कीस काढून जर राष्ट्रीय पक्षाचा बाँबशीं संबंध जोडतां येत नाही, तर राष्ट्रीय पक्षाचे पुढारी 'भयंकर' नाहीत असें सरकारनें कृतीने जाहीर करावयास नको काय ? अलीपुरच्या बाँबच्या खटल्यांत बंगालचे राष्ट्रीय पक्षाचे पुढारी गुंतविण्याचा उद्योग करण्यांत आला, व कोल्हापूरचे 'बाँबच्या' खटल्यांत महाराष्ट्रांतील पुढार्यांकर बाँब शेंकविण्याचा प्रयत्न झाला. दोन्ही ठिकाणीं ओम्फल् झालें ! राष्ट्रीय पक्षाच्या अंगाला बाँब विलकुल चिकटवितां येत नाही, असें कायद्याच्या कोर्टांत ठरल्यानंतर, उदात्त विचाराचे व निर्मळ आचाराचे, अनुकरणीय स्वार्थत्यागाचे व आदरणीय विद्वत्तेचे पुढारी भयंकर व पाहिजे तीं कमें करणारे असतात, ह्या कल्पनेला सरकारनें एकसारखें कवटाळून धरणें इष्ट आहे काय ? पुराव्याच्या कसास लावतांना सरकारची कल्याना खोटी ठरली आहे; इतर देशांचीं उदाहरणें पहातां अधिकाऱ्यांना न आवडणाऱ्या मतांचा प्रसार करण्यास लॉर्ड मोर्लेसारख्या मुत्सद्यांची अडकाठी नसते असा अनुभव आहे. उदात्त विचारहि भयंकर वाटण्यास जी दुःखाची परंपरा आवश्यक असते ती लॉर्ड मोर्ले खुंटवूं पहात आहेत; अशावेळीं पुरावा नसतांना, अँग्लो-इंडियन समाजापैकीं कांहींना राष्ट्रीय पक्षाचे पुढारी विझांट बाईंच्या किंवा कांहीं मवाळांच्या मताप्रमाणें 'भयंकर' वाटतात एवढ्याच सवबी-वर, लॉर्ड मिंटो किंवा लॉर्ड मोर्ले ह्यांनीं राष्ट्रीय पक्षाच्या पुढार्यांना कैदेत

• अधिक दिवस ठेवण्यास तयार होणें म्हणजे युरोपच्या इतिहासांतील 'स्वराज्या'च्या उदात्त ध्येयाकरतां झगडलेल्या सर्व वीरपुरुषांचे शिन्वाशाप माथी घेण्यास तयार होण्यासारखें आहे.

❀ निमकहराम सरकारी नोकर

व्यक्तीप्रमाणें राष्ट्रहि अंशतः पराधीन व अंशतः स्वाधीन असतें. ह्या पराधीनतेचा व स्वाधीनतेचा साक्षात् अनुभव प्रत्येकास पदोपदी ध्यावयास मिळतो. राष्ट्र पराधीन कोणत्यावेळीं व कोणत्या बाबींत आहे, आणि राष्ट्र स्वाधीन कोणत्या वेळीं व कोणत्या बाबींत आहे, यासंबंधाच्या विचारांत दक्षता ठेवली नाही म्हणजे सर्वच कोटिक्रम चुकीचा होतो. सरकारी नोकरी करणाऱ्या मध्यम स्थितीतील सुशिक्षित वर्गानें सकाळ गंध्याकाळ 'स्वराज्या'च्या विचारांत मग्न असवें व माध्यमहकाळाचीं दुःखें टाळण्याकरितां पगार देणाऱ्या सोदेवाची आठवण करावी ही गोष्ट प्रथमदर्शनी विसंगत वाटते खरी; पण शांतपणें विचार केल्या म्हणजे हा विसंगतपणा सुसंगत आहे, हे ध्यानीं येतें. व्यक्ति, वर्ग किंवा राष्ट्र यांचें स्वातंत्र्य व पारतंत्र्य यांमधील धामे नीट जुळवितां आले नाहीत म्हणजे स्वतःचेच सैन घोटाळापांत पडतें व दुसऱ्याच्या कृतींत विसंगतता दिसूं लागते. ज्या वर्गावर प्रथम विसंगततेचा व नंतर निमकहरामीचा आरोप लक्षण्यांत येत आहे, त्या वर्गाची स्थिति कशी आहे तें आपण आतां पाहूं. कॉलेजांतील शिक्षण पुरें झाल्यावर सरकारी नोकरींत शिरलेल्या सुशिक्षित कारकुनांचें उदाहरण आपण घेऊं. नोकरींत शिरण्यापूर्वी कॉलेजांत असतांना इंग्लंडच्या व युरोपच्या इतिहासांतील स्वातंत्र्याकरितां जिवापाड मेहनत करणाऱ्या विभूतींच्या अलौकिक गोष्टी ह्यानें वाचलेल्या असतात; देहमान नाहीसें झाल्यामुळें संसाराची कांहीं काळ विस्मृति पाडणारे स्वराज्याचे युद्धाचे प्रसंगांत गढून जाण्याची दीक्षा ह्याला देण्यांत आलेली असते; व संसाराचा बोजा स्वतःचे शिरावर घेण्यास प्रारंभ करावयाचे वेळीं पुस्तकी ज्ञान

व सर्भोवारची खडतर वस्तुस्थिति यांचा मेळ बसविण्यांत तो गुंतलेला असतो. नोकरींत शिरतांना तो म्हणतो, परकी सरकारची नोकरी मी कां फत्करलं ? हें सरकार परकी नसतें व स्वदेशी असतें तरी त्यानें म्हटलें असतें, माझ्या देशाला 'स्वराज्य' न देणारें हें सरकार; आणि त्याचीच नोकरी मी फत्करल्यानें-नोकरीपुरत्या अंशानें तरी माझ्या देशाच्या 'स्वराज्या'च्या आड मी येंत नाहीं काय ? मध्यमाद्रीनें बागेतील नानाप्रकारच्या फुलांतून मध गोळा करून मधाचें पोवळें जसें बनविलेलें असतें त्याप्रमाणें ह्याच्या मनानें निरनिराळ्या देशांच्या इतिहासांतील 'स्वराज्या'च्या कळकळीतलें ज्ञान गोळा करून आपल्या देशाच्या भावी 'स्वराज्या'चें पोवळें बनविलेलें असतें, व ह्या पोवळ्याभोंवतीं गुंगत राहून कित्येक सुवाचे दिवस ह्यानें घालविलेले असतात. मधाचें पोवळें झाडावरून खाली पाडूं पहाणारावर मध्यमाशा जसां चालून जातात, त्याप्रमाणें 'स्वराज्या'च्या विरुद्ध असलेल्या सरकारची नोकरी कर म्हणून सांगण्याकरितां ह्याच्या कपाळाला आठ्या पडतात ! निरनिराळ्या राष्ट्रांच्या इतिहासांतील 'स्वराज्या'वरील प्रकरणांच्या गगनचुंबी वृक्षांच्या आसरा फेऊन ह्याच्या बुद्धीची लेता संसाराची भूमि सोडून आकाशगामी झालेली असते; ही वरची गति सोडून संसाराच्या तप्त भूमीवर उतरण्याचें ह्याच्या जिवावर येतें ! मग हा सरकारी नोकरी तरी कां फत्करतो ? पराधीन स्थितींत सापडल्यामुळें ह्याला ही नोकरी करावी लागते. फोटोपण्याच्या अडचणींना व दुःखांना निमूटपणें सहन करण्याइतकें ह्याचें 'स्वराज्या'वरील प्रेम नाहींसें झालेलें नसतें, रोजच्या निर्वाहाला अमके तमकें जिनस, असलीं असलीं साधनें पाहिजेत, अशा प्रकारच्या कल्पनांचीं व विचारांचीं मुळें 'स्वराज्या'च्या कल्पनेहून व विचाराहून मनुष्यांत देहस्वभावामुळें अधिक खोल गेलेलीं असतात. ह्या देहस्वभावाच्या प्रवृत्तीशीं स्वराज्याच्या विचारांचा झगडा सुरू होतो. देहस्वभाव

म्हणतो, इतके इतके जिन्नस मला पाहिजेत. 'स्वराज्य' म्हणतें, देहस्वभाव मागत असेल तितके जिन्नस किंबहुना अधिक जिन्नस त्याला दे. देहस्वभावाशीं माझें वाकडें नाही. देहाला पाहिजे तर नाही घाल, पाहिजे तर जेवू घाल, पाहिजे तर तुझ्या लाडक्या शरीराला पाळण्यांत घालून गाणीं म्हण; नाही घालण्याच्या पद्धतींत माझा चोळामोळा करूं नको, जेवू घालण्याच्या पक्वान्नांत मला रांधून ठेवूं नको व पाळण्यांतील झोपेच्या धुंदीत माझा खून करूं नको. देहस्वभाव व स्वराज्य हीं मूळचीं परस्परविरुद्ध नाहीत; किंबहुना देहस्वभावाच्या मागण्यां व्यवस्थित रीतीनें भागवितां याव्यात म्हणूनच 'स्वराज्य' प्रत्येक राख्खाला हवें असतें.

'स्वराज्या'चें पालनपोषण न करणाऱ्या किंबहुना 'स्वराज्या'चें कल्पनेला व विचाराला बहिष्कार घालवयास पर्यायानें सांगणाऱ्या अधिकाऱ्याची नौकरी करण्याइतका हा स्वराज्यवादी परतंत्र कसा होतो? अधिकारी जाहीर करतो, तुझ्या देहस्वभावाला लागणारे इतके इतके जिन्नस दस्महा मी तुला देतो माझी सेवा कर; 'स्वराज्या'चा उपदेश असतो, बाबारे, तें जिन्नस माझ्याविरुद्ध नाहीत, पण कोणचीहि गोष्ट वारंवार कैल्यान-त्या गोष्टीचा अभ्यास कैल्यान-त्या गोष्टीची संगती घडल्यानें-त्या गोष्टीवर प्रेम जडतें, तसें तुझें प्रेम सरकारी नोकरीवर जडण्याचा संभव आहे. जेथें प्रेम जडतें तेथें श्रद्धा उत्पन्न होतें, आणि "यो यत् श्रद्धः स एव सः" ह्या श्लोकावर श्रद्धा बसतें त्यानें च शरीर, मन व बुद्धि हीं भरून जातात. सरकारी नौकरी तुला लागणाऱ्या जिन्सासाठीं करीत आहेस हें विसरून जाऊन कालांतरानें सरकारी नौकरीवरच तुझें प्रेम बसेल, जिन्सासाठीं नव्हे-पगारासाठीं नव्हे-तर सरकारी नौकरीसाठीं तूं सरकारी नौकरी करूं लागशील. 'स्वराज्य' सांगतें, सरकारी नौकरीनें मिळणारा पगार माझ्या आड येत नाही, ह्या पगारामुळे मिळणारे व देहस्वभावाला लागणारे

जिन्नस माझ्या आड येत नाहीत, मग ह्या स्वराज्याच्या आड येत तरी काय ? नोकरीशी तादात्म्य पावणें आड येतें. देहस्वभावाच्या गरजा भाग-विण्याकरिता ज्यांची सेवा करीत असतोस त्यांचीच मते व त्यांनीच कृती तेवढी खरी, अशी हाडांमांसांत भिनणारी भाषना स्वराज्याच्या आड येतें; संवयीमुळे नोकरांचा निराळाच देहस्वभाव असा बनतो कीं, स्वराज्याच्या विरुद्ध असलेले अधिकारी व नोकर ह्यांमधील भेद नाहीसा होऊन नोकरांचे पर्यवसान 'स्वराज्या'वर बहिष्कार घालण्यांत होतें कीं काय अशी भीति उत्पन्न होते. 'स्वराज्या'ला उत्तेजन देणारें सरकार असलें म्हणजे सरकारी नोकरी व 'स्वराज्या'चे विचार यांमध्ये विरोध नसतो; पण स्वराज्याला प्रतिकूल अधिकारी असले म्हणजे नोकरीच्या संवयीचे परिणाम स्वराज्याला घातक होण्याची भीति असते. कॉलेजांतील अभ्यास संपवून सरकारी नोकरी पत्करतांना ह्या भीतीने स्वराज्यवादी कांपत असतो; आणि देहस्वभावाला लागणारे जिन्नस व साधनें सरकारी नोकरीशिवाय इतर रीतीने प्राप्त होतात किंवा कसें याचा तो प्रथम शोध करतो. स्वदेशी व बहिष्कार यांसारख्या स्वावलंबनाच्या चळवळीने कांहींची सोय सांप्रत होते; पण शिकलेल्या मंडळींत सरकारी नोकरीवर अवलंबून रहाणें ज्यांना जरूर आहे, अशांचा समुदाय फार मोठा. स्वदेशी व बहिष्कार या चळवळींनीं हा समुदाय आकुंचित होत चालला आहे, पण अद्याप नोकरांचा शोध करीत सरकारने हिंडण्याची वेळ बरीच दूर आहे. नेटानें व निश्चयानें स्वदेशी चळवळ चालव्यास सुशिक्षित व लायक नोकरांचा शोध करीत फिरणारे अधिकारी पांच दहा वर्षांत दिसू लागतील. पण हल्लीं सरकारी नोकरीशिवाय गत्यंतर नसणारांचा सुशिक्षितांत बराच मोठा वर्ग आहे, हें खरें. हा वर्ग आर्तस्वरानें राष्ट्रास सांगतो, आम्हांस दुसरा मार्ग दिसत नाही. म्हणून आम्हीं ही नोकरी पत्करतो. औद्योगिक बाबतींतलें शास्त्रीय ज्ञान

आम्हांस नाहीं म्हणून आम्हांवर हा प्रसंग गुदरला आहे असें म्हणा, किंवा व्यापारांत पडून दोन पैसे कमावण्यास लागणारे सद्गुण, परिस्थिति व पूर्वपरंपरा अनुकूल नसल्यामुळे, आपल्या अंगी अद्याप उदयास आले नाहीत, म्हणून सरकारी नोकरीशिवाय इतर मार्गांनी पोटापाण्याची व्यवस्था लावतां येत नाहीं असें म्हणा; कारण कोणतेंहि असो, इच्छा नसतं हि 'स्वराज्य'वाद्यांना सरकारी नोकरी करावी लागत आहे. "अनिच्छन्नपि वाष्ण्येय बलादिव नियोजितः" अशांतला हा प्रकार आहे. असा प्रसंग गुदरला असतांना स्वराज्याचे विचारांना व कल्पनांना विरोध करण्याची बुद्धि आपल्या अंगी उत्पन्न होऊं नये म्हणून पगाराचा मोबदला प्रामाणिकपणाच्या सेवेनें सरकारला दिल्यावर फावल्यावेळीं—फावल्या म्हणजे सरकारास विकलेल्या नाहीं अशा वेळीं—विननोकरीच्या समयीं—स्वराज्या-विषयींच्या वादाचा खल सरकारी नोकरांनीं केला तर त्यांत निमकहरामी कोणती? चोवीस तास अमक्या तऱ्हेचे विचार किंवा कल्पना मनांत घोळत ठेवूं, अशा प्रकारची शर्त गुलामांवर देखील लादतां येत नाहीं; मग इंग्रज सरकारचे नोकरांवर असली शर्त लादण्यांत आली आहे, असें मवाळ पक्ष कां गृहीत धरून चालतो कोण जाणें! तुमची नोकरी इमानें-इतवारें वजावली जाते आहे किंवा नाहीं तें नीट तपासून घ्या, नोकरांच्या प्रामाणिकपणाची व लायकीची पारख डोळ्यांत तेल घालून करा. पण अमका तमका स्वराज्यवादी आहे म्हणून तो निमकहराम ठरतो, अशी खोट्या नीतिशास्त्राचीं फसवीं मते लोकांत पसरूं नका. स्वराज्याच्या विरुद्ध असलेल्या सरकारनें स्वराज्यवाद्यांना नोकऱ्या न दिल्यास त्यांत सरकारास नवीन दूषण लागत नाहीं; कारण सरकार स्वराज्याच्या विरुद्ध आहे ह्या मोठ्या दूषणांत बारीकसारीक सर्व दोषांचा अंतर्भाव होतो. नोकरी पाहिजे तर देऊं नका. हा सरळ मार्ग आहे. पण ज्या बाबींत

मनुष्य प्राणी निसर्गतः स्वतंत्र आहे त्या विचारांच्या व कल्पनांच्या बाबींत निमकहरामीचा वाज दाखविणें म्हणजे नीतिशास्त्र व धर्मशास्त्र ह्यांनाहि लोभामुळें आम्हीं पायाखालीं तुडविण्यास तयार झालों आहोंत, असें जाहीर करण्यासारखें नाहीं काय ? सरकारी नोकरांनीं देशांत चाललेल्या निरनिराळ्या चळवळींतील वादांची छाननी करण्यांत पावलेला वेळ घालविणें ही आमच्या मते निमकहरामी नसून बद्ध स्थितींतून मुक्त होण्याचा हा एक धर्मसंमत मार्ग आहे. सरकारी नोकरींत असलेल्या सुशिक्षित नेटिव्हांना आमचें आग्रहाचें सांगणें आहे कीं, तुम्हीं सरकारची नोकरी पत्करली असली म्हणून सरकारचे तुम्हीं बंदे गुलाम झालां आहांत असें समजू नका. सरकारी पगार तुम्हीं खातां म्हणून अधिकाऱ्यांचीं मते जशीच्या तशीं तुम्हीं उचललीं पाहिजेत, असा निर्बंध नाहीं. बिनपगारी सरकारी हमालाला हा नियम लागू आहे; पगारी नोकराला हा नियम लागू नाहीं. बिनपगार्यांवर मते स्वीकारण्याबद्दल अधिकाऱ्यांची मेहेरबानी होत असते; तुमची तशी स्थिति नाहीं. ठरीव कामाला ठरीव पगार तुम्हांला मिळतो, तें काम प्रामाणिकपणानें व ईश्वराला स्मरून तुम्हीं केलेंत म्हणजे सरकारच्या ऋणांतून तुम्हीं मुक्त झालात. प्रत्येक मनुष्यास त्याला आवडतेंच काम जगांत मिळत असतें, असें नाहीं. किंबहुना बहुतेक सर्वांचें नशीब असें खडतर असतें कीं, नावडतेंच काम करून पोटापाण्यास मिळवावें लागतें. देहस्वभावाला अनुसरून सर्वांच्याच मार्गे पोटापाण्याचा प्रश्न आहे; व हा प्रश्न सोडविण्याकरितां दररोज प्रत्येकाला आठ दहा तास—इतके तास नाहीं तर थोडा तरी वेळ—रावावें हें लागतेंच; व अशा रीतीनें रावण्यास मनुष्य नाखूषहि असतो. पण आवडत्या मार्गानें रावण्याचें नशीब हजारांत फारच थोड्यांचे वांट्यास येतें. सरकारच्या नोकरीबद्दल अफाट जनसमूह राबत्याशिवाय थोडाच रहातो ? इतकेंच नाहीं, तर सरकारी नोकरीहून ह्या

समूहास अधिक रावावें लागतें. ह्यांना तरी आवडती नोकरी कुठें मिळते ? नावडती नोकरी करून देहस्वभावाचें ऋण फेडण्याची कटकट सर्वांच्या मार्गें सारखीच आहे. ह्या कटकटीसंबंधानें मनुष्य बद्ध आहे. परिस्थितीचा तो गुलाम आहे. हा देहस्वभाव शांत करून फावल्यावेळीं देहस्वभावालाच आपला गुलाम बनविणें हें इहलोकीं मनुष्याचें मुख्य कर्म आहे, नाइलाज म्हणून जर सरकारी नोकरी तुम्हांला करावी लागली, नाइलाज म्हणून जर नावडत्या दिशेनें रावून तुम्हांला संसार चालवावा लागला, तर आपला पंगूपणा स्वतःच्या मनाशीं, आप्तेष्टांशीं व विचारी संभावितांशीं कबूल करण्यांतच तुमचें हित अधिक आहे. ज्याला आपण शक्तिहीन आहोंत हें समजतें तो पुरुष बलवान पुरुषाच्या खालोखाल शक्तीचा संग्रह करूं शकतो; हें विसरूं नका. स्वराज्याच्या ध्येयाचें नित्य चिंतन व मनन केल्यानें मनाच्या ज्या कमकुवतपणामुळे तुम्हाला नावडती नोकरीहि करावी लागली तो कमकुवतपणा आस्ते आस्ते नाहीसा होईल. रोजच्या रोज मनुष्य कांहीं काळ बद्ध असतो व कांहीं काळ मुक्त असतो. स्वतंत्र स्थितीचा हा काळ निद्रित अवस्थेंत घालवूं नका ! स्वतंत्र स्थितीचीं फळे सरकारी नोकरांच्या वांट्यास कमी आलेलीं असतात; हा काळ जर 'स्वराज्या'च्या चरणीं त्यांनीं वाहिला नाही आणि ख्यालीखुशालींतच हाहि वेळ गमावला तर नावडती सरकारी नोकरी—स्वराज्य न देणाऱ्या अधिकाऱ्यांची नोकरी—करण्यापलीकडे त्यांनीं ह्या संसारांत कांहींच केलें नाही, असें होऊन स्वतःची फसवणूक त्यांनीं केली असें ठरणार नाही काय ? बरे, हा फावलेला वेळ व उरलेला पैसा अधिकाऱ्यांचीच स्वराज्याविरुद्ध असलेलीं मतें झेलून धरण्यांत व त्यांचा फैलाव करण्यांत जर त्यांनीं खर्च केला तर स्वतःच्या बुद्धीशीं, स्वतःच्या शिक्षणाशीं, स्वतःच्या माणुसकीशीं, ज्या हेतूनें परमेश्वर फावलेला वेळ व शिष्टक राहिलेला पैसा मनुष्याला देतो त्या हेतूशीं, हरामखोराप्रमाणें

वागण्याचें पातक सरकारी नोकरांच्या माथीं वसत नाहीं काय ? स्वतंत्र काळाचा योग्य उपयोग केला व उरलेल्या द्रव्याचा योग्य विनियोग झाला म्हणजे सरकारी नोकरांत कांहीं काळ घालविण्याच्या पापापासून कमळाचे पातांबर लोळणाऱ्या जलविंदूप्रमाणें सरकारी नोकर अलिप्त रहातो. स्वराज्याला प्रतिकूल अशा स्थितीबद्दल परमेश्वर त्याचेवर कोणतीहि जबाबदारी ठेवीत नाहीं; 'स्वराज्या'चे विचार बुद्धीला पसंत पडत असतां हि स्वराज्याच्या विरुद्ध असलेल्या सरकारची नोकरी करूनच देहस्वभावाला अनुकूल अशा रीतीनें पोटापाण्याचा वंदोवस्त करणें त्याला भाग पडवें— ह्या परिस्थितीबद्दल हि परमेश्वर सुशिक्षित सरकारी नोकरांना जबाबदार धरणार नाहीं; पण फावलेल्या वेळांत जर मवाळांचा उपदेश ऐकून ते उरलेला पैसा अधिकाऱ्यांचें क्रीड फैलावण्यांत खर्च करूं लागले तर मात्र परमेश्वराच्या घरीं ते निमकहराम ठरून स्वतःच्या व देशाच्या अधःपतनास कारणीभूत समजले जातील.

❀ श्रीगणपति-महोत्सव

“ गणशब्दः समूहस्य वाचकः परिकीर्तितः ।

समूहा योगरूपाश्च बाह्यान्तरैक्यभावतः ॥

चालू पंधरवडा निघून गेल्यानंतर महाराष्ट्रांत चोहोंकडे श्रीगणपति-महोत्सवास सुरवात होईल. हा महोत्सव पुरातन तर खराच, पण गेलीं पंधरा वर्षे ह्या उत्सवास निराळें वळण प्राप्त झाल्यामुळें ह्या उत्सवानें महाराष्ट्रांतील इतर ठिकाणच्या हिंदूंचें लक्ष विशेष वेधून घेतलें आहे. गेल्या पंधरा वर्षांत महाराष्ट्रांत ह्या उत्सवानें एक विशेष कार्य घडवून आणलें आहे व त्या कार्यामुळेंच ह्या उत्सवास महाराष्ट्राबाहेरहि विशेष महत्त्व प्राप्त झालें आहे. हें विशेष कार्य कोणचें ?

महाराष्ट्रांतील त्या उत्सवाचें अनुकरण सांप्रत बंगाल्यांत होत आहे, व लवकरच पंजाबांत होऊं लागेल अशीं चिन्हे दिसत आहेत. बंगाल्यांत श्रीगणपति-महोत्सव महाराष्ट्राप्रमाणें साजरा करण्यांत येतो, असें आमचें म्हणणें नाहीं. बंगालची आराध्य देवता महाकाली; हा नवरात्राचा महोत्सव राष्ट्रीय पद्धतीनें साजरा करण्याची सुरवात बंगालनें केली आहे. श्रीशिवाजी-महोत्सवाचेंहि अशाच तऱ्हेचें अनुकरण बंगाल्यांत होत आहे. हिंदूराष्ट्राच्या विस्कळित व कलाहीन अवयवांना धर्माच्या व पूर्वतिहासाच्या रज्जूनें एका देहांत-एका भाव्यांत बांधून ठेवलें आहे. धर्माची दोरी तोडा, पूर्वीचें वाङ्मय बुडवून टाका, व आपला इतिहास विसरा, म्हणजे प्रत्येक अवयव तेव्हांच निरनिराळा होऊन राष्ट्रदेहास मरण आलेंच म्हणून समजा. पूर्वीचीं बंधनें अद्याप तुटलेलीं नाहींत व ह्यापुढें तोडलीं जाणें शक्य नाहीं. ह्या

बंधनांत एकीचा जीव कोठें आहे, त्या जागा नीट तपासून त्या अधिक बळकटीच्या केल्या पाहिजेत. केव्हां केव्हां बंधनाचा करकोचा एखाद्या अवयवास त्रासदायक होतो व त्यामुळे तो रोडत चालला म्हणजे त्याचा रोग सर्व देहाला त्रास देऊं लागतो; व अखेरीस देह संतप्त होऊन करकोच्याचे जागीं बंधनें शिथिल करूं लागतो. अशावेळीं बंधनें तुटणार नाहीत व करकोचापासून रोग उत्पन्न होणार नाही, अशी व्यवस्था समाजाकडून व्हावी लागते. अशारीतीनें शक्ति द्विगुणित करण्यास व रोग हटविण्यास प्रत्येकांनें स्वतःच्या देहावर लक्ष पोचवावे लागतें. ज्याला स्वतःच्या देहांतील शक्तीच्या जागा कोणच्या व रोगाच्या जागा कोणच्या ह्याचें ज्ञान नसतें त्याचे हातून शरीरजोपासना चांगल्या रीतीनें होणें शक्य नाही. जो न्याय एका व्यक्तीला लागू तोच न्याय मोठ्या समूहाला लागू. आमचें बळ अमक्या गोष्टीत आहे, आमचें मृत्युस्थान अमक्या जागीं आहे,—आम्ही जिंकतो ह्या वावर्तीत, आम्ही हरतो ह्या वावर्तीत—अशा प्रकारचें ज्ञान समूहाला असावें लागतें, एरवीं अवनतीच्या जागा टाकून उन्नतीच्या मार्गाला राष्ट्राला लागतां येत नाही. स्वतःच्या सुखदुःखाची चिकित्सा समाजांनें करावयाची केव्हां ? जेव्हां समाजाला सुख फार होतें—जेव्हां हर्ष होतो—तेव्हां त्या हर्षाचे भगंत सर्व लोक एका जागीं जुळतात, व त्या हर्षाच्या कारणांचें अभिनंदन करूं लागतात. ह्यावेळीं सहजगत्या समूहाच्या शक्तीचें ज्ञान समूहाला होतें. बरें, एखादे तसेंच मोठें दुःख येऊन कोसळलें तर त्यावेळींहि आपण एका जागीं जुळतो, व त्या दुःखाच्या कारणांचा विचार करून दुःखनिवारणाचा मार्ग शोधूं लागतो. विवक्षित सुखाच्या वेळीं किंवा विवक्षित दुःखाच्यावेळीं समुदाय जमतो त्यावेळीं एका कार्याकरतां समुदाय जमत असल्यामुळे सर्वांचा विचार एक असतो. एकविचारानें सर्व भारलेले असल्यामुळे, आंतून बाहेरून अमुक एक कार्य

घडवून आणावयाचेंच अशा करारीपणासुळेंच ते 'योगरूप' बनले असल्या-
 सुळें, देशाला 'समूहा' चें स्वरूप प्राप्त होतें. उदाहरणें घेऊन हा मुद्दा
 अधिक स्पष्ट करूं या. 'समूहा' ला हर्ष झालेल्या प्रसंगाची उदाहरणें
 आमच्या ह्या हतभागी देशांत आजकाल कमी आहेत. तेव्हां अशा
 प्रसंगांकरतां आपण परदेशाकडेच पाहिलें पाहिजे. बोअर युद्धाचें वेळीं
 प्लुटोरिया राजधानी लॉर्ड क्रिचनेर यांच्या हातीं लागली त्यावेळीं इंग्रज
 साम्राज्यांत चोहोंकडे त्या विजयाच्या हर्षाचा महोत्सव झाला. त्याप्रसंगीं
 साम्राज्याच्या इभ्रतीच्या एका विचारानें सर्व इंग्रज आंतून भरून गेले होते;
 त्याप्रसंगीं इंग्रजी लष्कराच्या इज्जतीच्या एका विकारानें सर्व इंग्रज बाहेरून
 नटलेले होते, आणि त्या प्रसंगीं 'एकी' च्या संचारानें 'समूह' बनलेल्या
 इंग्रजांनीं इंग्रजी पराक्रमाच्या कारणांचा-इंग्रजी हद्द, इंग्रजी धिमेपणा, विवक्षित
 कार्याकरितां मुर्दाडपणानें पाण्यासारखा पैसा खर्च करण्याची इंग्रजी चिकाटी,
 इत्यादि इंग्रजी सद्गुणांचा-जयजयकार केला. एकीशिवाय समूह होत नाही व
 एका विवक्षित कार्याच्या दोरीनें सर्व बांधले गेल्याशिवाय एकी होत नाही.
 कार्याच्या बंधनासारखें बंधन जगांत दुसरें कोणचेंहि नाही. कार्य एकी निर्माण
 करतें व एकी हें समूहाचें उत्तम साधन आहे. एकी म्हणजे कार्य नव्हे,
 कार्य एकीहून निराळें असतें. कार्यावर निष्ठा उत्पन्न करणारे पुढारी
 समाजाची एकी वाढविणारे होत. कार्यावर निष्ठा बसविताना कार्यविरोधी
 प्रकारापासून समाजाला पराङ्ममुख करावें लागतें व त्यामुळें कार्यवश
 पुढाऱ्याची कृति प्रारंभी 'बेकीस'स कारणीभूत होतें. पण प्रत्येक कार्याला
 बेकीची उपाधि असतेच असते. ह्या उपाधीवर प्रथम विजय मिळवावा
 लागतो, मग एकीचें साधन हातीं येतें. कार्याचा जय झाला म्हणजे-कार्य
 सिद्धीस गेलें म्हणजे-कार्याच्या मार्गे असलेल्या सर्व जनाला हर्ष होतो. ह्या
 नियमाला अनुसरून इंग्रजांनीं प्लुटोरिया शहर घेतलें, त्यावेळेला साम्राज्य-

वादाच्या कार्याचे भजनीं लागलेल्या सर्व इंग्रजांना हर्ष झाला व त्या हर्षाचे उत्सव (Demonstration) त्यांनीं ठिकठिकाणीं केले. साम्राज्याचें बळ कशांत आहे ह्या विचाराचें हें एक प्रदर्शनच होतें. हर्षामुळें साम्राज्यवादी इंग्रज 'समूहा'चे स्थितीप्रत गेले, व ह्या समूहाचे स्थितींत ह्या उत्सवाचे प्रसंगीं स्वतःच्या बलाबलाचे विचार त्यांनीं जाहीर केले. आतां दुःखाचें उदाहरण घेऊं. असल्या उदाहरणाकरितां परदेशाकडे धांव मारावयास नको. बंगालची फाळणी झाली व बंगाल्यांना अत्यंत दुःख झालें. ही फाळणी रद्द करण्याचें कार्य सर्वांनीं डोळ्यापुढें ठेवलें. ह्या कार्यामुळें बंगाल्यांची एकदम एकी झाली. ही एकी जेवढ्या प्रमाणानें झाली तेवढ्या प्रमाणानें बंगालला 'समूहा' चें—'राष्ट्र' चें—स्वरूप प्राप्त झालें. ह्या कार्यामुळें बंगाल आंतून बाहेरून 'राष्ट्र' बनलें. अंगीकृत कार्यावरील निष्ठेच्या प्रदर्शनाची (Demonstration) बंगालला जरूरी वाटली. दुःख निवारण्याचें कार्य डोळ्यापुढें असलें म्हणजे दुःख निवारण्याचे उपायांना सतेज करण्याकरितां असली निष्ठा-प्रदर्शनें भरवावीं लागतात. बहिष्काराचा दिवस व बंगभंगाचा दिवस हे बंगालच्या नवीन जागृतीचे उत्सवच होत. अशा उत्सवांमुळें स्वदेशी, बहिष्कार, राष्ट्रीय शिक्षण वगैरे उपायांची ओळख सर्व हिंदुस्थानला बंगालनें करून दिली. कार्यानें एकी होते, एकीनें समूह निर्माण होतो व समूहच काय तो समूहाच्या दुःखाचीं कारणें शोधून काढण्यास व उपायांची अंमलबजावणी करण्यास समर्थ असतो; हीं तत्वे बंगाल्यांतील गेल्या चार वर्षांच्या चळवळीनें सिद्ध झालीं आहेत.

दुःख निवारण्याच्या कार्यामुळें एकी होते व एकीमुळें 'समूह' होतो, ह्या गोष्टी खऱ्या आहेत. पण अशा सर्वांना चटक्या लावणाऱ्या दुःखाचे वेळीं हि राष्ट्र जन्मास येतेंच असें नाहीं. दुःख होतें, दुःखानें एकी होते, एकीनें समूह बनतो, पण अखेरीस रोगाची चिकित्सा चुकून भलताच परिणाम

होतो. ही चिकित्सा कां चुकते? दुःखाची ओळख समूहाला बरोबर होत नाही; दुःखाचा आरंभ कोठें होतो व दुःख वाढीस कोठें लागतें, ह्यावर नजर समूहाकडून ठेवली जात नाही; स्वतःचें बळ कशांत आहे ह्याचें ज्ञान समूहाला नसतें; ह्या कारणांमुळे दुःखोद्वेगांत 'समूहा'च्या हातून स्वतःवर ओढवलेल्या प्रसंगाची भलतीच परीक्षा होते. जो देश नेहमीं 'समूहा'चे स्थितींत असतो, अमुक कार्य मला करावयाचें आहे व तें मी करीत आहे अशी ज्या देशाची भावना जिवंत असते, तो देश जिवंत राष्ट्र आहे म्हणून समजावें. अशा जिवंत राष्ट्राची दुःखाची चिकित्सा चुकीची नसते. पण इतरांच्या हातून चुका होतात—ह्या चुका न होण्यास कोणचा उपाय? तीव्र दुःखाचेच प्रसंगीं काय ती राष्ट्रीय दृष्टीची चर्चा न चालवितां इतर ज्या ज्या प्रसंगीं 'समूह' जमत असेल—एका कार्यानिं बद्ध होऊन लोक जमत असतील—त्या त्या प्रसंगांचा फायदा घेऊन सामान्य सुखदुःखांची चर्चा करण्याची संवय देशाला लावणें, हा एवढाच उपाय ह्या चुका न होण्यास आहे. कित्येक शतकें अंगांत खिळून राहिलेल्या कांहीं गोष्टींनीं समाज बद्ध झालेला असतो; ह्या स्थितीमुळे समाजांत एकी झालेली असते; ह्या कार्यांमुळे समाजाला अस्पष्ट 'राष्ट्रा'चें स्वरूप प्राप्त झालेलें असतें. ह्या सनातन व पुरातन गोष्टींचा प्रवाह जिवंत करून ह्या प्रवाहांतील पाणी आजकाल आवश्यक वाटत असलेल्या कार्यांच्या वृक्षाला घातल्याशिवाय राष्ट्राचें 'अस्पष्ट' स्वरूप 'स्पष्ट' होणार नाही. हिंदु धर्मांमुळे धार्मिक कार्याकरितां 'समूह' बनण्याची संवय हिंदूंना आज कित्येक शतकें लागलेली आहे; आणि मुसलमानांच्या अमदानींत धार्मिक कार्याकरितां 'समूह' बनण्याची—राष्ट्र बनण्याची—संवय हिंदूंना लागावी म्हणून सर्व हिंदुस्थानभर साधुसंतांनीं हाडांचीं काडें केलीं आहेत. ही संवय आजमितीसहि कायम आहे; मात्र त्यावेळच्या तीव्र दुःखाच्या निवारणाचें कार्य नष्ट झाल्यामुळे

एकीचा हद्द कायम नाही. तथापि समूहानें धार्मिक उत्सव करण्याची पद्धत हिंदुस्थानभर चोहोंकडे कायम आहे. आजपर्यंत टिकलेली ही पद्धत म्हणजे जागे झालेल्या हिंदूंच्या हातांतील एक प्रचळ साधन आहे; व ह्या साधनाचा कसा उपयोग करून व्यावा हे महाराष्ट्रीयवांतील श्रीगणपतीचे सार्वजनिक मंडळांनीं, सार्वजनिक मेळ्यांनीं व उत्सवांतील राष्ट्रीय चर्चेंत सर्व हिंदु-स्थानास शिकविलें आहे. धार्मिक महोत्सवाचे प्रसंगी कोणत्याहि बाबी-संबंधानें ठराव पास करावयाचे नसतात, किंवा अनुक बाबीसंबंधानें अमक्याच धोरणानें बागावें असेंहि ठराववायाचें नसतें. धार्मिक उत्सवांतील धार्मिक कृत्य आटोपल्यावर सामान्य सुखदुःखांची चर्चा सर्वांनीं मिळून करावयाची असते. ह्या पद्धतीनें 'समूहा'कडून चर्चा झाल्यानें प्रासंगिक विषयाचें ज्ञान समाजांत पसरतें. अशा रीतीनें समूहांत समूहाकडून राष्ट्रीय व धार्मिक ज्ञान फैलावण्याच्या सर्व प्रसंगांची अधिष्ठात्री देवता श्रीगणपती होय. जेथें 'समूहा'-कडून कोणचेहि काम करावयाचें असतें तेथें समूह कायम रहाण्याकरितां व इष्ट बुद्धीचा संचार समुदायांत होण्याकरितां या गण-पतीचे, समूह-पतीचें, आवाहन प्रथम करावें लागतें असा हिंदु धर्माचा सिद्धांत आहे. भक्तिभावाचे प्रसंग असोत, लग्नकार्य असो, सत्यनारायणाची पूजा असो, यज्ञयाग असो, एकापेक्षा अधिक व्यक्तींनीं मिळून समारंभानें—उत्सव पद्धतीनें (Demonstration)—समूहानें—कोणतेंहि मंगलकार्य जेव्हां करावयाचें असतें तेव्हां तें कार्य सर्व समूहांत भरून रहावें म्हणून 'आदौ गणपति-पूजन' करावें लागतें. श्रीविष्णु, श्रीशंकर, श्रीकाली कोणत्याहि देवतेचा महोत्सव असो, तेथें 'समूहा'चे—गणाचे रक्षणार्थ व उत्तेजनार्थ श्रीगणपतीची स्थापना प्रथम करावी लागते. ही देवताच समूहस्वरूपी आहे. ज्यांना समुदायाचें मार्फत—समूहाचे मार्फत—राष्ट्राचे मार्फत—कोणतेंहि कार्य करून द्यावयाचें असेल त्यांनीं त्या कार्यावर व त्या लोकसमुदायावर प्रथम ह्या

देवतेची कृपा संपादिली पाहिजे, अशी वेदांची आज्ञा आहे. 'समूह'त कार्याचा संचार करणाऱ्या वक्त्याचें रक्षण ही देवता करते; कार्यवश होऊन ज्ञानसंचय करणाऱ्या श्रोत्याचें रक्षण ही देवता करते; कर्मांला लागणाऱ्या साधनांचें दान कार्याच्या पायापाशीं करणाऱ्या दात्याच्या दातृत्वाचें रक्षण ही देवता करते; कर्माची रचना करणाऱ्यांच्या कल्पक बुद्धीचें रक्षण ही देवता करते; दिशाभूल होऊन भलताच उच्चार करणाऱ्यांचें रक्षण ही देवता करते; व ज्ञान संपादन करणाऱ्या सर्व शिष्यांना ही देवता योग्य मार्ग दाखविते ! 'समूह' चें—' गणा ' चें—संरक्षण करून लोकांचीं त्रिघ्नें नाहींशी करण्याचें काम ह्या देवतेचें असल्यामुळें ह्या देवतेची प्रार्थना येणेंप्रमाणें करण्यांत येते. "अव त्वं माम् । अव वक्तारं । अव श्रोतारम् अव दातारम् । अव धातारम् । अवानुच्चारमव शिष्यम् ।" ह्या देवतेची भक्ति समूह-स्वरूपाची, ह्या देवतेची प्रार्थना समूह-स्वरूपाची व ह्या देवतेचें हिंदुधर्मातील कार्यहि समूह स्वरूपाचें,—श्रीगणपतीचा धार्मिक उत्सवच समूह स्वरूपाचा असल्यामुळें धर्माविरोधरच करावयाच्या इतर चर्चेची भर ह्या उत्सवांत प्रथम पडावी हें साहजिकच आहे. 'समूह' म्हटला म्हणजे तेथें गणपतीची स्थापना झालीच; व ह्या देवतेला आवाहन झालें कीं वक्ता आणि श्रोता ही मंडळी हजर होऊन ज्ञानसत्रास सुरवात झालीच. पूर्वीच्या सर्व धार्मिक उत्सवांचें स्वरूप अशा प्रकारचें होतें. धर्मात्सवाचे वेळीं 'समूह' त चर्चा करण्याच्या ह्या पद्धतीनें पूर्वीचें वाङ्मय कायमचें टिकलें व हरिदास आणि पुराणिक ह्यांचा वर्ग महाराष्ट्रांत निर्माण झाला. धार्मिक उत्सवांतील चर्चेसंबंधानें व हरिदास आणि पुराणिक ह्यांच्या कार्यासंबंधानें परिस्थिति पालटल्यामुळें मध्यंतरीं दिशाभूल झाली. महाराष्ट्रांतील श्रीगणपति महोत्सवांत पुन्हां पूर्वीचा रंग भरविण्याचा प्रयत्न आज पंधरा वर्षे करण्यांत आला आहे. ह्या प्रयत्नाला यश येत चाललें आहे ही समाधानाची गोष्ट आहे.

श्रीगणपति महोत्सवांत सुरू झालेलें राष्ट्रीय चर्चेचें ज्ञानसत्र आतां सर्व ठिकाणच्या व सर्व देवतांच्या उत्सवांत कमी अधिक प्रमाणानें शिरलें आहे. हरिदास व पुराणिक ह्यांना आपल्या चर्चेला नवीन वळण द्यावें लागत आहे; आणि 'समूहा' च्या देवाळयांतील किंवा धार्मिक उत्सवांतील ज्ञानसत्रांतील अध्येषाचा मान पूर्वीप्रमाणें सर्व प्रसंगींही त्यांना लवकरच मिळू लागेल, अशीं चिन्हे दिसू लागलीं आहेत. ह्या ज्ञानसत्रामुळे सर्व धार्मिक उत्सवांना राष्ट्रीयत्वाचें वळण प्राप्त झालें आहे, व हे उत्सव धर्माची व राष्ट्राची एक गांठ घालीत आहेत. ह्या असल्या उत्सवामुळे महाराष्ट्रांत राष्ट्रीय कल्पनांचा फैलाव जलद झाला, हें बाबू अरविंद घोषसारख्या बंगाली पुढाऱ्याच्या ध्यानीं आलें आहे; व बंगाल्यांतील धार्मिक उत्सवांना ज्ञानसत्र जोडण्याचा बंगाली पुढाऱ्यांचा उद्योग सुरू आहे. विशिष्ट प्रकारची चर्चा त्या त्या विशेष प्रसंगीं होत असते; पण मूळ धार्मिक कार्य संभाळून शिक्षणात्मक सामान्य चर्चा करण्यास धार्मिक उत्सवांतील धर्मकल्पनेची कोणतीही हरकत नसते. राजकीय तुफानांतील ढगांनीं असली चर्चा झांकून जाण्याचें कांहींच कारण नाही, कारण राजकारणाशीं असल्या चर्चेचा प्रत्यक्ष संबंध कांहींच नसतो. ही चर्चा शिक्षणात्मक असल्यामुळे राजकीय सभांवर अधिकाऱ्यांची वक्रदृष्टि असण्याचा जसा संभव असतो तसा संभव असल्या चर्चेसंबंधानें असणें शक्य नाही. धार्मिक महोत्सव धर्मतेजाच्या आशीर्वादानें व असल्या शिक्षणात्मक राष्ट्रीय चर्चेच्या फैलावानें वृद्ध राष्ट्रास तरुण करतात—किंवा नवीन राष्ट्रास जन्मास घालतात. धर्माचे हातांत राष्ट्रीय जागृतीचा हात देण्याचें पुण्य कार्य हे महोत्सव करीत असल्यामुळे, श्रीगणपति महोत्सवाचें अनुकरण करण्याची बुद्धि पंजाबांत व बंगाल्यांत उत्पन्न झाली आहे. पंजाबांत लाहोर येथें ता. २१ व २२ ऑक्टोबर रोजीं हिंदु परिषद भरावयाची आहे. पंजाबांतील हिंदूंनीं मवाळांच्या कव्हेन्शनला—

काँग्रेसला-कंटाळून “हिंदु-काँग्रेस” च प्रथम बोलावली आहे, असे म्हणण्यास हरकत नाही. ह्या परिषदेपुढे येणाऱ्या विषयांत बरेच असे विषय आहेत की, त्या विषयावरील ठरावांची जर अंमलबजावणी पंजाबांतील हिंदूंनी केली तर श्रीगणपति-महोत्सवासारखे धार्मिक उत्सव व शिवाजी महोत्सवासारखे ऐतिहासिक उत्सव पंजाबांत व इतर ठिकाणी लवकर सुरू झाल्यावांचून रहाणार नाहीत. ‘हिंदूंचे राष्ट्रीयत्व व ऐक्य वाढवण्याची आवश्यकता’-‘खेड्यांगड्यांतून व शहरांतून हिंदु शास्त्रांतील व वाङ्मयांतील कथांना उत्तेजन’-‘राष्ट्रीय उत्सवाची जोपासना’-‘हिंदूंचा खरा इतिहास लिहिण्याची आवश्यकता’-बगैरे परिषदेचे विषय पाहिल्यावर आमच्या म्हणण्याची सत्यता तेव्हांच वाचकांचे लक्षांत येणारी आहे. श्रीगणपति उत्सव व शिवाजी महोत्सव ह्यांनी घालून दिलेला कित्ता महाराष्ट्राबाहेरहि हिंदूंकडून गिरविला जात आहे ही समाधानाची गोष्ट होय. इतर लोक आमचे अनुकरण करू लागले असल्यामुळे ह्या उत्सवा-संबंधाने महाराष्ट्रावर यंदा विशेष जबाबदारी येऊन पडली आहे व ही जबाबदारी ओळखून यंदाचा श्रीगणपति महोत्सव सालावादप्रमाणे उत्साहाने व थाटाने साजरा करण्यांत येईल, अशी आम्हास आशा आहे.

❀ ' तुम्ही ' काय करणार तें सांगा

हिंदु लोक घरकोंबडे किंवा उंबरांतले किडे आहेत, हिंदुस्थानबाहेरचें जग त्यांस माहीत नाही, त्यांनीं समुद्रयान व परदेशगमन यांस पातकांत गणलें यामुळें त्यांची अवनति झाली, अशा प्रकारचा दोषारोप सर्व जगांत धांगडधिंगा घालण्यास सोकावलेले युरोपियन-विशेषतः इंग्रजी लोक-हिंदी लोकांवर करीत असतात. परंतु हें समुद्रयान व परदेशगमनच केवळ नव्हे, तर परदेशांतून प्रत्यक्ष वसाहत करणाऱ्या हिंदी लोकांशीं गोरे लोकांचें जें अमानुषपणाचें व रानटी वर्तन आजपावेतों होत आहे, ते पाहिलें म्हणजे वरील आरोप मानभावीपणाचा आहे, हें कोणाचेहि ध्यानांत येईल. युरोपाबाहेरच्या चारी खंडांत युरोपियनांस अनिरुद्ध संचार करण्याची सदर परवानगी पाहिजे, अशी परवानगी जो राजा न देईल तो रानटी. पण यांच्या युरोपांत एक मुसलमानी राज्य आहे तें यांच्या डोळ्यांत एकसारखें सलत असतें. एवढेंच नव्हे तर तीन खंडांत यांनीं जे प्रदेश बळकावले तेथें इतर लोकांना मज्जाव करून ते केवळ 'गोन्या लोकांचे देश' बनविण्याचा यांचा भगिरथ प्रयत्न चाललेला असतो. अशाप्रकारची नैतिक दृष्ट्या निंद्य व तिरस्करणीय रेटारेटी भिन्नभिन्न देशांतील लोकांमध्ये चालावी यांत एका दृष्टीनें फारसें नवल नाही. पण एकाच साम्राज्यांत, एकाच राजाचे राष्ट्रांत, एकाच छत्राचे व निशाणाचे खालीं असणाऱ्या लोकांमध्येहि शिरजोरांनीं दुर्बलांवर जुलूम करावा व त्याची दाद लागूं नये, असा चमत्कार इंग्रजी साम्राज्यांत मात्र घडत आहे. दक्षिण आफ्रिकेंतील हिंदी रहिवाश्यांसंबंधानें होणाऱ्या अन्यायाचा व जुलुमाचा काळाकुड अंधार तेथें अजून नांदत

असतां, इंग्रजी राज्यावर आकाशांतील सूर्य कधींहि मावळत नाही किंवा हिंदुस्थान देश हा बादशाही मुकुटांतील दैदिप्यमान हिरा आहे, अशी पोकळ फुशारकी मारण्यांत मुळीच पुरुषार्थ नाही.

ट्रान्सवाल, नाताळ, ऑरेंज आणि केप कॉलनी, ह्या दक्षिण आफ्रिकेतील चार वसाहतींचें एकीकरण करून दक्षिण आफ्रिकेची एकच मोठी संयुक्त वसाहत करण्याचा कायदा ब्रिटिश पार्लमेंटानें पास केला, तेव्हां हिंदी रहिवाश्यांचा वनवास संपेल असें कित्येकांस वाटत होतें. पण तसें काहीं न घडतां हिंदी रहिवाश्यांच्या प्रश्नाचा वाटेल तो निकाल करण्याची मुभा संयुक्त आफ्रिकेस देऊन ब्रि. पार्लमेंट मोकळें झालें आहे. ट्रान्सवालचे निष्ठुर बोअरलोक व इंग्लंडचे स्वार्थपरायण इंग्रज यांपैकी कोणींहि दाद घेईना, असें पहातांच द. आफ्रिकेतील हिंदी रहिवासी स्वाभाविकपणेंच आपल्या मातृभूमीकडे व देशबांधवांकडे वळले. त्यांनीं चार पुढाऱ्यांचें एक डेप्युटेशन हिंदुस्थान देशांत पाठविण्याचें ठरविलें, पण हें डेप्युटेशन निघण्यापूर्वीच त्यांतील तिघां हिंदी गृहस्थांस ट्रान्सवाल सरकारनें पकडून तुरुंगांत धाडलें ! अर्थात् राहिलेले चौथे इंग्रज गृहस्थ मि. पोलक हे इकडे आले असून गेले दोन महिने ते मुंबई शहरांत हिंदी लोकांच्या दुःखाची हृदयद्रावक व हृदयभेदक कहाणी सांगत आहेत. या कहाणीमुळें लोकांत जो चित्तक्षोभ उत्पन्न झाला त्याचें गेल्या मंगळवारच्या मुंबईच्या टाऊन हॉलांतील प्रचंड जाहीर सभेंत पर्यवसान झालें. सभेचें अध्यक्षस्थान करीमभाई इब्राहीम यानीं मंडित केलें असून सर फॅरोजशहा मेथा, ना. गोखले, मि. जहांगिर बोमनजी पेटिट, मि. एच. ए. वाडिया, मि. पोलक वगैरेंचीं बऱ्याच आवेशाचीं भाषणें झालीं. सभेंत मुख्य दोन ठराव पास झाले. ट्रान्सवालांतील हिंदी रहिवाश्यांचा जो एकसारखा छळ होत आहे त्यामुळें हिंदुस्थानांत सर्व जातींच्या व धर्मांच्या लोकांत अत्यंत संताप उत्पन्न झाला आहे, आणि

हिंदी व इतर प्रजा यांना समानतेने वागविण्याबद्दल राजानें दिलेलें अभिवचन यामुळें तुडविलें जात आहे, यासाठीं हा अन्याय प्रधानमंडळानें दूर करावा; तसेंच या प्रश्नाचा समाधानकारक निकाल लागेपर्यंत हिंदी मजुरांस द. आफ्रिकेंत येऊं देण्याची हिंदुस्थान सरकारनें बंदी करावी; अशा आशयाचा पहिला ठराव आहे. ट्रान्सवालांतील हिंदी रहिवाश्यांनीं गोऱ्या घसाहत-वाल्यांशीं चालविलेल्या झटापटींत, जें शौर्य, धैर्य, देशभक्ति, स्वार्थत्याग व आत्मसंयमन दाखविलें त्याची तारीफ दुसऱ्या ठरावांत केली आहे.

ट्रान्सवालांतील हिंदी रहिवाशांचा आज पंचवीस वर्षे जो छळ चालला आहे त्याच्या इतिहासाचें निरीक्षण करणें हृदयद्रावक असलें तरी तें अनेक प्रकारें बोधप्रद, उपयुक्त व महत्त्वाचें आहे. सन १८८८ सालीं बोअर सरकारनें सरसकट सर्व हिंदी रहिवाश्यांस 'कुली' ठरवून असा कायदा केला कीं, या सर्वांनीं आपलीं नांवें सरकारांत नोंदून दर माणशीं सालीना पंचेचाळीस रुपयांची डोईपट्टी दिली पाहिजे व त्यांनीं गांवाबाहेर आपला निराळा 'कुली वाडा' करून राहिलें पाहिजे. या कायद्यापासून हिंदी लोकांच्या छळास सुरवात झाली. हिंदी लोकांस—इंग्रजी राज्यांतील प्रजाजनांस—हे बोअर लोक छळतात, याचा त्यावेळीं इंग्रजांना अति राग येत असे; व आम्हीं तुमचें कैवारी आहों, आमचेकडे दाद मागा, असें ते हिंदी रहिवाश्यांस उत्तेजनहि देत असत ! बोअर लोकांशीं युद्ध सुरू करतांनाहि युद्धाच्या अनेक कारणांपैकी 'हिंदी रहिवाश्यांचा छळ' हें एक मुख्य कारण आहे, असें मि. चेंबर्लॅन प्रभृति प्रधानांनीं त्यावेळीं स्पष्टपणें जाहीर केलें होतें. युद्ध सुरू होण्याचेवेळीं ट्रान्सवालांत मुलें व बायका वगळून नुसते पुरुष पंधरा हजार होते. लढाईस प्रारंभ होतांच ते ट्रान्सवाल सोडून नाताळांत येऊन राहिले व युद्ध संपल्यावर परत ट्रान्सवालांत येऊन राहण्याची त्यांस परवानगी मिळाली. १९०२ मध्यें बोअर युद्ध संपून तह

झाला व ट्रान्सव्हालांत खुद्द ब्रि. सरकारचाच अंमल सुरू झाला; परंतु हिंदी रहिवाश्यांचा छळ बंद न पडतां उलटा तो दुणावला ! पूर्वीचे बोअर कायदे कडक असले तरी त्याची अंमलबजावणी सौम्यपणें होत असे; पण ब्रिटिश सरकार येतांच कडक व जुलमी कायद्यांची सक्त अंमलबजावणी सुरू झाली. ठोकळा राजा जाऊन बगळा राजा आल्यावर बेडकांची जी स्थिति झाली तीच हिंदी रहिवाश्यांची या प्रसंगीं झाली ! खोकड आणि बोका यांचा पूर्वीचा अहिंसा धर्म कोंबडा व उंदीर पहातांच जसा लटपटला, त्याप्रमाणेंच इंग्रजांस बोअर युद्धापूर्वी हिंदी लोकांविषयीं वाटणारी कळकळ व दया युद्ध संपतांच नष्ट होऊन गेली. ह्या निष्ठुर वर्तनाचे समर्थनार्थ अशी हूल उठविण्यांत आली कीं, हजारों हिंदी लोकांची लाट गोऱ्या ट्रान्सवालांत घुसून आमचा हा देश दुसरा काळा हिंदुस्थानच करूं पहात आहे ! पण वस्तुस्थिति अशी होती कीं, युद्धापूर्वी ट्रान्सवालांत नुसते हिंदी पुरुषच पंधरा हजार होते, तर एकंदर हिंदी लोकवस्ती युद्धानंतर एकसारखी उतरत उतरत आतां फक्त सहा हजारांवर आली आहे. १९०२ पासून चार वर्षे हा प्रकार चालून १९०६ मध्ये ट्रान्सवालाच्या कायदे-कौन्सिलनें ‘आशियाटिकांचा कायदा’ पास केला. युद्धापूर्वी ट्रान्सवालांतून नाताळांत गेलेल्या ज्या हिंदी लोकांस परत ट्रान्सवालांत यावयाचें असेल त्यांनीं—पुरुष, बायकापोरांनीं सुद्धां—पुन्हां नांवे नोंदलीं पाहिजेत; एवढेंच नव्हे तर गुन्हेगार बदमाशांप्रमाणें आंगठ्याचे ठसेहि दिले पाहिजेत असा या कायद्याचा निर्वोध होता. येथपासून ट्रान्सवालांतील अडवणुकीच्या—निःशस्त्र प्रतिकाराच्या—चळवळीस प्रारंभ झाला. या अन्यायाची व जुलमाची दाद इंग्लंडांत लागली नाहीं तर हा कायदा न मानतां तो जाणून बुजून मोडाव-याचा व त्यासाठीं होईल ती शिक्षा भोगावयाची, अशी प्रतिज्ञा व. गांधी व इतर हिंदी लोक यांनीं जोहान्सबर्गच्या जाहीर सभेंत केली. हा कायदा

इंग्लंडांत राजाचे मंजूरीसाठीं गेला, पण राजेसाहेबांनीं त्यास मंजूरी दिली नाही. तथापि त्याचवेळीं ट्रान्सवालास स्वराज्याचे हक्क देण्यांत आले, आणि मि. बोथा हे ट्रान्सवालचे पहिले मुख्य प्रधान झाले. ट्रान्सवालास आशिया-टिक लोकरूपी महारोग जडला आहे, तो शरिरांत खोल भिडण्यापूर्वीच हा अवयव कायमचाच छाटून टाकला पाहिजे, असें जनरल स्मट्स म्हणूं लागले ! मी प्रधान झालों तर या ' कुली ' ना ट्रान्सवालांतून चार वर्षांत नाहीसे करून टाकीन, अशी सेनापति बोथानें तर भीष्मप्रतिज्ञाच केली ! या प्रतिज्ञेप्रमाणें बोथाचे प्रधानमंडळानें पहिल्याच पार्लमेंटमध्ये राजेसाहेबांनीं नामंजूर केलेला ' आशियाटिकांचा कायदा ' पुन्हां पास केला; व यावेळीं यास बाराशहांनीं मंजूरीहि दिली. या कायद्याप्रमाणें हिंदी रहिवाश्यांचीं नांवें नोंदून व ठसे देऊन नवे परवाने काढण्याची सुदत मार्चपासून नोव्हेंबरपर्यंत ठेवली होती. परंतु पिकेटिंग वगैरेची चळवळ केल्यामुळें आठ हजार हिंदी लोकांपैकीं फक्त ५०० नीं मात्र नांवें नोंदून परवाने घेतले. ह्यानंतर दोन महिने हिंदी रहिवाश्यांचा निःशस्त्र प्रतिकार निकरांनें सुरू होऊन बॅ. गांधी व इतर शेंकडों लोक कायदा मोडून तुरुंगांत गेले. १९०८ चे जानेवारी अखेर उभय पक्षांत तडजोड झाली. हिंदी रहिवाश्यांनीं तीन महिन्यांत ठसे न देतां आपणुशीनें नुसतीं नांवें नोंदवावीं व बोअर सरकारनें " आशिया-टिकांचा कायदा " रद्द करावा अशी ही तडजोड होती, तीप्रमाणें सर्व हिंदी रहिवाश्यांनीं नांवें नोंदलीं. पण बोअर सरकार विश्वासघात करून 'आशिया-टिकांचा कायदा' रद्द करीना ! हिंदी लोकांस ट्रान्सवालांत येण्याची यापुढें कायमची बंदी आम्ही करूं, त्यांस तुम्हीं कबूल असाल तरच वरील कायदा रद्द करूं, असें बोअर प्रधानमंडळ म्हणूं लागलें. बॅ. गांधी वगैरेचें म्हणणें असें पडलें कीं, नवीन लोक ट्रान्सवालांत येण्यासंबंधानें जे तुम्हीं नियम ठरवाल ते सर्वांस-युरोपियनांस व आशियाटिकांस-सारखे लागू कराव तरे

आम्ही कबूल आहों; पण हे नियम नुसत्या आशियाटिकांस-हिंदी लोकांस-मात्र लागू करणार असाल तर असला अपमानास्पद व उपमर्दकारक कायदा आम्हीं बिलकूल मानणार नाहीं. अखेर तडजोड न होतां सर्व हिंदी लोकांनीं आपखुशीनें नांवे नोंदून घेतलेल्या आठ हजार परवान्यांची भरसभेंत होळी केली; आणि निःशस्त्र प्रतिकाराची ही लढाई १९०८ चे सप्टेंबरांत दुप्पट नेटानें व निश्चयानें पुन्हां सुरू केली.

याप्रमाणें सुरू झालेली झटापट हिंदी लोकांनीं मोठ्या निर्धारानें व निकरानें आज वर्षभर एकसारखी चालविली आहे. या झटापटींत हिंदु, मुसलमान, पारशी, ख्रिस्ती, शीख अशा सर्व जातींचे हिंदी स्त्रीपुरुष सामील झाले असून त्यांचे धैर्य व निश्चय पाहून जितका आदर व अभिमान उत्पन्न होतो तितकाच बोअर सरकारची निष्ठुरता व विलायत सरकारच्या पोकळ बढाया ऐकून संताप व उद्वेग आल्यावांचून रहात नाहीं. बोअर सरकारच्या या निर्दय हद्दास बळी पडून आजपर्यंत सुमारे पंचवीसशें हिंदी लोकांनीं तुरुंगवास-कित्येकांनीं तर चारचारदां-भोगला आहे; व कित्येकांस बायका-पोरांतून उचलून हिंदुस्थानांत हद्दपार केले आहे. पत्नी, पुत्र, बाप, भाऊ अशांची ही स्थिति पाहून हिंदी स्त्रियांचीं अंतःकरणें विदीर्ण होत असलीं तरी या बाबतींत त्या पुरुषांस उलटें उत्तेजन देत आहेत. प्लुटोरिया शहरांतील सर्व तामीळ पुरुष तुरुंगांत गेले असून त्यांच्या बायका रस्त्यांत भाजीपाला व फळफळावळ विकून मुलाबाळांचें पालनपोषण करीत आहेत. गांधीसारखे बॅरिस्टर व मोठ्या लक्षाधीश व्यापाऱ्यांपासून फेरीवाल्यांपर्यंत सर्वजण तुरुंगांत हालअपेष्टा आनंदानें सोशीत आहेत; एवढेंच नव्हे तर तुरुंगामध्ये मृत्यु आला तरी बेहत्तर, पण या अमानुष कायद्याखालीं आपली मान कालत्रयींहि वांकवावयाची नाहीं, अशी हिंदी बांधवांनीं प्रतिज्ञा केली आहे ! काफर गुन्हेगार व बदमाशांबरोबर रावविणें, बिड्या घालून

व दोर बांधून रस्त्यांतून धिंड काढणें, रस्त्यांतील खडी फोडून घेणें, घाणीच्या पाट्या उचलावयास लावणें व धर्मानें अपवित्र मानलेले पदार्थ खावयास देणें, अशा प्रकारचा या देशभक्तांचा तुरंगांत छळ चालल्याचें मि. पोलक व मि. वाडिया यांनीं सांगितलें आहे.

ब्रिटिश साम्राज्यांतील एका ब्रिटिश वसाहतींतच सहा हजार ब्रिटिश प्रजाजनांचा—हिंदी देशबांधवांचा—असा अनन्वित छळ होतो व त्याची दाद विलायत सरकार घेत नाहीं, हें पाहून हिंदुस्थानांतील प्रत्येक व्यक्तीचें अंतःकरण दुःखानें, संतापानें व लजेनें भरून येईल यांत संशय नाहीं. मुंबईच्या टाऊन हॉलांतील सभेंत निरनिराळ्या वक्त्यांनीं लोकांच्या ह्या मनोवृत्ति शक्य तितक्या आवेशानें प्रकट केल्या. असल्या प्रकरणांमुळे इंग्रजी राज्याच्या न्यायीपणावरील विश्वास उडेल; एवढेंच नव्हे तर हिंदी लोकांच्या राजनिष्ठेसहि मोठा धक्का बसेल; किंबहुना ह्या अन्यायाची त्वरित दाद लागली नाहीं तर इंग्रज सरकारास मागून पश्चात्ताप करावयास लागेल अशी भयंकर परिस्थिति उत्पन्न झाल्यावाचून रहाणार नाहीं, असें मि. पेटिट व मि. वाडिया यांनीं राज्यकर्त्यांस बजाविलें आहे. ना. गोखले यांनीं तर यांचेहि पुढें जाऊन 'निःशस्त्र प्रतिकार'चें तात्त्विक व व्यावहारिक दृष्ट्या समर्थन केलें आहे ही विशेष आनंदाची व समाधानाची गोष्ट होय. अमुक एक कायदा किंवा कृत्य रद्द करण्याचे इतर सर्व उपाय निष्फळ झाले, तर ज्यांना ज्यांना आपल्या संकुचित स्वार्थापेक्षां सद्व्यवहारबुद्धि व स्वाभिमान यांची किंमत जास्त वाटते त्यांनीं त्यांनीं तो कायदा बेलाशक मोडावा व त्याबद्दल कैदेसारख्या ज्या हालअपेष्टा वांट्यास येतील त्या सोसाव्या यासच निःशस्त्र प्रतिकार असें म्हणतात व त्याचा ट्रान्सवालसारख्या परिस्थितींत अवलंब करणें हें योग्यच नव्हे तर तें पवित्र कर्तव्यच आहे, असें ना. गोखले यांनीं सदर सभेंत प्रतिपादन केलें आहे. निःशस्त्र प्रति-

काराच्या चळवळीची ही मीमांसा ठीक व बरोबर आहे. पण अशी मीमांसा केवळ भाषणांत करणे आणि अशी चळवळ करणाऱ्या हिंदी रहिवाश्यांची -वोअर व इंग्रज ह्यांस दोन सभ्य शिब्या हांसडून-स्तुती करणे, याचे पलीकडे आम्हांस काहींच करावयास नको काय ? आम्हीं जर ट्रान्सवालांत असतो तर गांधींच्या झेंड्याखाली व त्यांच्या खांद्यास खांद्या मिडवून त्यांच्यासारखेच लढलो असतो, असेंहि ना. मोखले म्हणतात. पण ट्रान्सवालांतील देशवांधवांस या निःशस्त्र युद्धांत कुमक करण्यास आम्हीं ट्रान्सवालांत असावयास पाहिजे काय ? बंगमंग बंगालियाला आवडत नाही तर त्यांनीं बहिष्काराची चळवळ करावी, आम्हांस तिचा बाराहि नको, आम्हीं आपले दूरून फक्त ‘शाबास बंगाल्यांनीं’ एवढेंच म्हणणार; हें तें सवाळी घोरण व त्याची छटा नामदारांच्या वरील उदगारांत दिसत आहे. प्राण कंठांत आले तरी ते ओठाबाहेर येण्याची वाट पहाण्यासारखेंच हें नव्हे काय ? हिंदी रहिवाश्यांची दाद ट्रान्सवाल सरकारने घेतली नाही; विलायत सरकारने घेतली नाही आणि हिंदुस्थान सरकार त्यांचे बाहुलें असल्यामुळे त्याने घेणे शक्य नाही. तर आतां आपली अर्ज व विनंत्या करण्याचे स्थळ कोणतें उरलें ? इंग्रजी प्रधान आमच्या स्थितीकडे पाहून दिलगिरी प्रदर्शित करतात, उसासे टाकतात, रडतात व सहानुभूति दाखवित्तत; पण एकित्याचे विलाची संधि आली असतां आमची दाद लावीत नाहीत. कारण काय म्हणे, तर आम्हीं हद्द धरला तर बसहत्वालेहि निकरावर येऊन लढाईचा प्रसंग येईल ! पण इंग्रजी प्रधान लढाईस कां भितात ? वोअर लोकांशीं याच हिंदी लोकांकरितां लढाई करणारे तुम्हींच ते इंग्रज आहां ना ? द. आफ्रिकेंतील थोड्या लोकांचे मुर्वतीस्तव तीस कोटी राजनिष्ठ लोकांच्या हिताची अशी हेळसोड करणे घातुक नाही काय ? कानडियन किंवा ओस्ट्रेलियन लोकांचा असा छळ होत असता तर अशी सबब पुढें आली असती

काय ? पण हा कोटिक्रम त्यांस रुचत नाही व पचतहि नाही. त्यांनीं हिंदी रहिवाश्यांच्या नशिवाचीं सूत्रें संयुक्त दक्षिण आफ्रिकेच्या सरकारचेच हातीं पुन्हां दिलीं आहेत. हिंदुस्थान सरकार व अधिकारीहि पुष्कळ सहानुभूति दाखवितात; पण 'जशास तसें' हें धोरण धरून द. आफ्रिकेस ताळ्यावर आणण्याची तजवीज करीत नाहीत ! अशा स्थितींत 'पुनरपि जननं पुनरपि मरणं' या न्यायानें पुन्हां अर्ज, पुन्हां सभा, पुन्हां डेप्युटेशनें; पुन्हां जोराचा अर्ज, पुन्हां प्रचंड सभा, पुन्हां निकराची विनंति, हें आम्हीं किती दिवस करीत राहणार ? द. आफ्रिकेंतील हिंदी रहिवाश्यांच्या छळानें जर सर्व हिंदुस्थान देश खरोखरच क्षुब्ध झाला आहे तर इकडेहि सर्व देशभर—निःशस्त्र प्रतिकार तूर्त राहो—पण त्याचें साधें स्वरूप जो बहिष्कार तो तरी सुरू करावयास नको काय ? पण राष्ट्रीय सभेंतून बहिष्काराला गचांडी देणारें पुणें—मुंबईकर मवाळ निःशस्त्र प्रतिकाराचा नुसता तोंडानेंच गौरव करणार ! म्हणतात अजून वेळ आली नाही, जरा दमानें ध्या. ट्रान्सवाला-तले सर्व हिंदी लोकांस हिंदी महासागराच्या आफ्रिकन किनाऱ्यानजीक जलसमाधि दिल्यावर ही वेळ येणार आहे कीं काय, कोण जाणें ? ट्रान्सवालांतील हिंदी रहिवाश्यांच्या प्रश्नांचा समाधानकारक निकाल लागोपर्यंत हिंदुस्थान सरकारनें मजूर पाठविण्याची बंदी करावी, असें मुंबईकर म्हणतात. सरकार ही विनंति ऐकेल वा न ऐकेल; त्यांनीं न ऐकली तर मुंबईकर काय करणार याचा स्पष्ट निर्देश सभेचे वेळीं व्हावयास नको होता काय ? सरकार न ऐकेल तर मोठी विकट परिस्थिति आम्हीं निर्माण करूं व मग सरकार पस्तावेल अशा मोघम धमक्यांनीं सरकार तर भिणार नाहीच पण लोकांसहि यांत कांहीं मार्ग दाखविला असें होत नाही. याबाबतींत मुंबई आतां पुढारी—पण स्वीकारणार व तिचे मागोमाग सर्व हिंदुस्थाननें यावें, असा मुंबईच्या एका पत्रानें नगारा वाजविला होता. पण मुंबईनें पुन्हां सभा, विनंत्या

ठराव, यापलीकडे अजूनहि कांहीं केलेले दिसत नाही. सहानुभूतिवाल्या युरोपियनांतहि इतका पीळ आहे कीं, परवांच्या टाऊन-हॉलांतील सभेत एका हाताचे बोटापलीकडे युरोपियन श्रोते मुळींच आले नव्हते; आणि आम्ही इतके ढिले कीं, ट्रान्सवालांत इतका हाहाकार झाला तरी, ‘शेरीफ होऊं नये झाले’ असें भीत भीत म्हणण्यापलीकडे आमचा पराक्रम जात नाही ! विस्तृत कौन्सिलाच्या बैठकी चार पांच महिन्यांत भरतील व कौन्सिलापुढें ठराव आणण्याचा हक्कहि मोर्लेसाहेबांनीं आम्हास दिला आहे. तर या कौन्सिलाच्या पहिल्याच बैठकींत याबद्दलचा ठराव पुढें आणून या हक्काच्या अंमलबजावणीचा ‘श्रीगणेशा’ करण्याची आमच्या नामदार मंडळींची तयारी आहे काय ? अशी जर कांहीं तयारी नसेल, वंगभंग नसो पण ट्रान्सवाल प्रकरणहि सर्व हिंदुस्थानभर बहिष्कार जाहीर करण्यास योग्य कारण नाही असें मुंबईकरांस वाटत असेल, तर मुंबई शहराला फुकाचें व पोकळ पुढारीपण देऊन त्यांच्या ठरावांच्या मार्गे आपल्या ठरावांची व अर्जांची मालिका लावण्यास इतर प्रांत व शहरें तयार होणार नाहींत, विलायत सरकारनें किंवा हिंदुस्थान सरकारनें काय करावें हें सांगण्यास मुंबईकर नको आहेत. या दोनहि सरकारांनीं दाद घेतली नाही तर आपण काय करणार व इतर लोकांनीं काय करावें, हें मुंबईकरांनीं आगाऊ सांगावें, हें सांगणें नसेल तर ‘आम्हाला देशाचे पुढारी म्हणा’ हें मुंबईकरांचें म्हणणें कौण ऐकेल ?

❀ दे. भ. शिवराम महादेव परांजपे

जेव्हा मंगळवारी अहमदाबादच्या सावरमतीच्या तुहंगांतून दे. भ. परांजपे यांची सुटका झाली, अहमदाबादच्या स्नेहीमंडळींनी त्यांचे स्वागत घांगल्या प्रकारे केले, अहमदाबादेहून मुंबईस येत असतांना वाटेत बडोदे, सुरत, नडियाद वगैरे ठिकाणी स्टेशनवर त्यांना पानसुपाऱ्या झाल्या. मुंबईकरांनी तर त्यांचे स्वागत थाटाचे केले. त्यासंबंधाची हकीकत मुंबईच्या बातमीपत्रांत आज दुसरीकडे दिली आहे. मुंबईहून पुण्यास येत असतांना वाटेत ठाणे, कल्याण वगैरे ठिकाणी अपरात्र झाली असतां हि बरेच लोक या देशभक्तांचा सन्मान करण्यास हजर होते. पुणे स्टेशनवर तर त्यांचे स्वागत करण्याकरितां निरनिराळ्या दर्जाचे व पेशाचे लोक हजर होते, आणि सन्मानार्थ आणलेल्या त्यांचे हातांतील हारांनी स्टेशन खरोखरच फुलल्यासारखे भासत होते. दे. भ. परांजपे गाडीतून उतरल्यानंतर त्यांच्यासह हजार दोन हजार लोकांचा तो समुदाय स्टेशनजवळच्या धर्मशाळेच्या पटांगणांत दाखल झाला. तेथे स. स. अण्णासाहेब पटवर्धन यांनी परमेश्वराचे धन्यवाद गाऊन देशभक्तांच्या सुटकेबद्दल आनंद प्रदर्शित केला. नंतर दे. भ. परांजपे यांनी पुणेकरांच्या खऱ्या आनंदाचा दिवस म्हणजे लो. टिळक यांच्या सुटकेचा होय असे सांगून सर्वांचे आभार मानले. या प्रसंगी स्टेशनपासून निघालेली मिरवणूक तर फारच प्रेक्षणीय होती. तीन चार हजार लोक देशभक्तांच्या बरोबर चालले होते, आणि देशभक्तीला उच्चवळाचा आणणाऱ्या नाना प्रकारच्या जयशब्दांनी मिरवणूक दणाणून गेली होती. रविवारांत, बुधवारांत तर हा समुदाय फारच मोठा

झाला आणि ठिकठिकाणीं दै. भ. परांजपे यांना हार अर्पण करण्यांत आले. अशा रीतीने स्वदेशाविषयी कळकळ बाळगणारांच्या सप्रेम स्वागतांतील देशभक्तीचा आस्वाद घेत श्रीजोगेश्वरी व श्रीगणपति यांचे दर्शनांत आशीर्वाद घेऊन दै. भ. परांजपे 'काळ' ऑफिसांत दाखल झाले. गेले शनिवारी सायंकाळीं राष्ट्रीय क्लबमार्फत दै. भ. परांजपे यांना पानसुपारीस बोलावले होते. त्यावेळीं सेक्रेटरी, राष्ट्रीय क्लब, यांनी काढलेली आमंत्रण-चिठी अशी होती—“ शनिवार ता. ९ ऑक्टोबर १९०९ रोजी सायंकाळीं बरोबर ६ वाजतां 'पुणे राष्ट्रीय क्लब' या व इतर संस्थांमार्फत दै. भ. शिवराम महादेव परांजपे यांना किलोस्कर संगीत नाटक-गृहांत जाहीर पानसुपारी होणार आहे; तरी सदर प्रसंगीं आपल्या मित्रमंडळींसह हजर रहावे अशी विनंति आहे. ” ह्या आमंत्रणाला मान देऊन शनिवारी सायंकाळीं किलोस्कर नाटक-गृहापुढे लोकांच्या झुंडीच्या झुंडी जमल्या होत्या; पण डि. पोलिस ॲक्टच्या बँचाळीस कलमाप्रमाणें नोटीस काढून डि. मॅजिस्ट्रेट मि. स्विफ्ट यांनी

पानसुपारीस बंदी

केल्यामुळे निराश होऊन उद्विग्न चित्ताने लोकांस परत जावे लागले. ही नोटीस आज दुसरीकडे आम्ही प्रसिद्ध केली आहे. पुण्याच्या अधिकारी वर्गानें विरोधी भक्तीने देशभक्तांचा हा असा सन्मान केला, हें एक प्रकारें ठीकच झालें. कारण एक वेळ विरोध पत्करतो, पण हेळसांडीचा अपमान सहन करणें तेजस्वी लोकांना अधिक त्रासदायक होतें. असो. अशाप्रकारच्या पानसुपारीस पोलिस ॲक्टच्या ४२ कलमाखालीहि डि. मॅजिस्ट्रेटस बंदी करतां येत नाहीं. अनीतिकारक प्रकार बंद करतां यावेत, धर्मद्वेष भडकून ये, दोन तटांमधील भांडण विकोपास जाऊं नये, अपराध करण्यास, शांततेचा भंग करण्यास, कायदा किंवा कायदेशीर अधिकारी ह्यांचा

हुकूम तोडण्यास किंवा त्यांच्याविषयीं तिरस्कार उत्पन्न करण्यास चिथावणी मिळू नये म्हणून, दगड गोळा करण्याची, हत्यारें गोळा करण्याची, चित्रें वगैरें दाखविण्याची, आरोळ्या ठोकण्याची, वाद्यें वाजविण्याची, खुणा-खाणा व हावभाव करण्याची, चिथावणारीं भाषणें करण्याची बंदी करण्याचा अधिकार ह्या कलमाखालीं डि. मॅजिस्ट्रेटला आहे. हें कलम वाचलें असतां कोणाचेहि ध्यानांत येईल कीं, शांततेचा फिरकोळ भंग, नीतीचा भंग, अपराध करण्यास किंवा हुकूम तोडण्यास अगर हुकमाची बेअदबी करण्यास चिथावणी, असल्या प्रसंगीं हें कलम लावावयाचें असतें. पण सांप्रत हें कलम म्हणजे

मॅजिस्ट्रेटी गारुड्याची पोतडी

झालें असून पाहिजे तो हुकूम पोलिशी हाडूक फिरविल्यानंतर या कलमांतून बाहेर पडूं लागला आहे. कोकणांत तर या कलमाचा सुळसुळाट फार झाला आहे. देशभक्तांचीं चित्रें विकण्यांत येतात, लाव हें बेचाळिसावें कलम आणि कर बंदी; श्रीशिवाजी महाराज की जय म्हणून कोणी ओरडतो, लाव हें बेचाळिसावें कलम आणि कर आरोळ्यांना बंदी; श्रीगणपतीपुढें कोणाचें प्रवचन होतें, लाव हें बेचाळिसावें कलम आणि कर त्याचें प्रवचन बंद ! रत्नागिरीच्या डि. मॅजिस्ट्रेटानें हें बेचाळिसाव्या कलमाचें भूत प्रथम जागतें केलें; आणि आतां कोंकणच्या सर्व जखिणी व लावसटी या कलमांत शिरल्या असल्यामुळें हायकोर्टानें हीं भुतें लवकर तरी गाडिलीं पाहिजेत किंवा सरकारनें हें भुताटकीचें बिन्हाडच पोलिस अॅकटांतून अजिवात हुसकावून लावलें पाहिजे. एरव्हीं 'समाबंदी' च्या कायद्याइतकेंच हें कलम लोकांत असंतोष उत्पन्न केल्यावांचून रहाणार नाही. कोंकणांतून हें भूत घाटावर चढल्यापासूनहि ह्यानें बऱ्याच लीला केल्या आहेत. जुन्नरास एका पुराणिकाचीं पुराणें बंद केलीं. नाशिकास श्रीगणपति महोत्सवास

दे. भ. दामले यांचें प्रवचन या कलमानें बंद केलें. काल तर दे. परांजपे यांजकरतां तयार केलेली पानसुपारी ह्या कलमानें मधल्यामध्येच खाऊन टाकली. नागपूरच्या डि. मॅजिस्ट्रेटसाहेबांनीं क्रिमिनल प्रोसिजर १४४ कलमांतील सभाबंदीच्या अपूर्व शक्तीचा शोध लावला, तर कोकणांत मॅजिस्ट्रेटी जादूनें मॅजिस्ट्रेटी परंपरेच्या वेचालीस पिढ्यांच्याहि स्वप्नीं आले नसतील इतक्या

अधिकारांची खाण

एकट्या वेचालिसावे कलमांत हुडकून काढली. पानसुपारीच्या बंदीच्या हुकमांत पुण्याचे डि. मॅजिस्ट्रेट सुचवितात कीं, पानसुपारी ही अशा प्रकारची वस्तू आहे कीं, तिच्या प्रदर्शनानें किंवा फैलावानें कायदा तोडण्यास किंवा कायदेशीर हुकमाची अवज्ञा करण्यास लोक चिथावले जातील. पानसुपारीचे अंगीं हे गुण कसे उत्पन्न होतात तें आम्हांस समजत नाहीं. अगोदर पानसुपारी म्हणजे काहीं एखादें मत नव्हे किंवा विचारहि नव्हे किंवा एखाद्या रोगाची सांथहि नव्हे कीं त्या गोष्टीचा ' फैलाव ' करतां येईल ! सुपाऱ्या म्हणजे बंदुकींत घालून उडवावयाऱ्या गोळ्या का गोफणींत घालून फेंकावयाचे धोंडे ? ह्या पानसुपारीवर एवढी वक्र दृष्टि कां व्हावी ? आनंद, प्रेम, आदर, स्वागत किंवा शिष्टाचार, ह्यांपैकीं कोणच्या ना कोणच्या तरी कारणामुळे एकांनें दुसऱ्यास पानसुपारी देण्याचा हिंदुस्थानांत प्रघात आहे; आणि अशा कोणच्याहि प्रसंगीं पानांचा ' फैलाव ' करण्याची चाल महाराष्ट्रांत नाही. अर्थात् किल्रोस्कर नाटक-गृहांत गेले शनिवारीं सुपारीचें प्रदर्शन करून कोणास भयहि दाखविण्यांत येणार नव्हतें; किंवा पानें उधळून आनंदाचा समय अमंगल करण्याचाहि कोणाचा हेतु नव्हता. शब्दच्छल एका बाजूला ठेवला तर हुकमांतील मथितार्थ थोडक्यांत असा दृष्टीस पडतो कीं, दे. परांजपे यांना हायकोर्टानें १२४ अ कलमाखालीं शिक्षा केली, तेव्हां

त्यांच्या सुटकेसंबंधाने आनंद प्रदर्शित करणे, त्यांचे स्वागत करणे किंवा शिष्टाचाराप्रमाणे त्यांच्या भेटीस जाणे ह्या गोष्टींमुळे सरकारविषयी तिरस्कार उत्पन्न होतो; कैदेत जाऊन आलेल्यांचा सन्मान तुम्हीं करता, त्यामुळे सरकारचा अपमान होतो; तुरुंगांत जाऊन आलेल्याला तुम्ही मोठा समजता, त्यामुळे सरकारच्या पदरांत कमीपणा येतो. राष्ट्रीय क्लबचे सेक्रेटरी दे, दामले यांना डि. मॅजिस्ट्रेटसाहेबांनी ४२ कलमाखालील हुकमाची अशाच धर्तीची फोड करून सांगितली. ह्यावरून कोणत्या गैरसमजाची व

तेढीची सांध

सांप्रत मॅजिस्ट्रेटांत पसरू पहात आहे, हे वाचकांचे ध्यानांत येईल. तुरुंगांतून सुटून आलेल्या देशभक्तांचे सुटकेवद्दल अभिनंदन केल्याने सरकाराविषयी तिरस्कार उत्पन्न केल्याचा अपराध घडतो काय ? एकाचा मान केल्याने दुसऱ्याचा अपमान झालाच पाहिजे, असा नियम इंग्रजी कायद्यांना संमत नाही, व्यवहारालाहि कबूल नाही, आणि सरकारच्या पदरच्या 'मवाळ' पक्षाच्या लेखकांनीहि परवांच एका प्रसंगी हा नियम चुकीचा आहे, असे जाहीर केले आहे. एकाचा आदर म्हणजे दुसऱ्याचा अनादर ही व्याप्तीच बरोबर नाही; विलायत, युरोप, जपान, अमेरिका वगैरे देशांतील शिष्टांनाहि हे तत्त्व संमत होणार नाही. कारण हे व्याप्तीचे तत्त्व एकदां कबूल केले म्हणजे सरकारला किंवा अधिकाऱ्यांना न आवडणारे एखाद्यास आवडू लागले म्हणजे चटदिशीं सरकारविषयी तिरस्कार उत्पन्न होईल; आणि • राजद्रोहाच्या पैचांत मनुष्य सांपडेल. सरकारला कर्णमधुर लागेल तेच आमच्या कानांना गोड लागले पाहिजे, नाहीतर अधिकाऱ्यांविषयी तिरस्कार उत्पन्न व्हावयाचा. सरकारच्या जिभेला चवदार लागेल तेच आम्हीं खावू पाहिजे, नाहीतर अधिकाऱ्यांविषयी तिरस्कार उत्पन्न व्हावयाचा. सरकारचे

डोळ्यांना जें सुंदर दिसेल, तेंच आपल्या डोळ्यांना रम्य भासलें पाहिजे, डोळ्यांतून हा धर्म उत्पन्न न झाल्यास अधिकाऱ्यांविषयी तिरस्कार उत्पन्न व्हावयाचा ! कायदा व अधिकारी ह्यांविषयी तिरस्कार उत्पन्न होऊं नये म्हणून जेव्हां मॅजिस्ट्रेट एखाद्या जय शब्दाचा उच्चार करण्याची बंदी करतात, एखादी तसवीर विकण्याची किंवा स्वतःच्या घरांत व दुकानांत लावण्याची मनाई करतात, प्रवचनाचे किंवा पुराणाचे वेळीं एखाद्याची मुस्कटदाबी करतात किंवा पानसुपारीचा उच्छेद करतात, तेव्हां वरील तऱ्हेची विचारसरणी त्यांच्या मनांत असते. खुषमस्कऱ्यांना ही विचारसरणी बरोबर लागू पडते; पण प्रजाजन—आणि ते राष्ट्रीय पक्षाचे प्रजाजन—म्हणजे खुषमस्करे नव्हत, हें अधिकाऱ्यांनीं विसरतां कामा नये. दे. परांजपे यांचा सन्मान केल्यानें कोणच्या कायद्याचा किंवा अधिकाऱ्यांचे हुकमाचा तिरस्कार होऊं शकतो ? हायकोर्टानें १२४ अ ह्या कलमाप्रमाणें त्यांना तुरुंगांत टाकिलें, दे. परांजपे यांनीं ती शिक्षा अधिकारी जसे सांगतील त्याप्रमाणें भोगली. आणखी हायकोर्टाच्या हुकमाची व १२४ अ ह्या कलमाची चोळवणी ती कोणची करावयाची ? हिंदू लोक ‘पटकी’ चेंहि देऊळ बांधतात; त्याप्रमाणें हायकोर्टाचा तो ठराव व १२४ अ हें कलम ह्यांचें देऊळ बांधून पूजाअर्चा करीत दे. परांजपे यांनीं बसावें असें मॅजिस्ट्रेटांचें म्हणणें आहे काय ? चोरीच्या अपराधाबद्दल शिक्षा भोगल्यानंतर ‘चोर चोर’ म्हणून मागें लागलें असतां ‘बेअब्रू’ होत असते. शिक्षेच्या प्रायश्चित्तानंतर पूर्वीचा दोष रहात नाही. तुरुंगांत जर आम्ही पानसुपारी द्यावयास गेलों असतो तर कायद्याचा व अधिकाऱ्यांचा उपमर्द करणारी ही मोष्ट आहे असें वाटणें ठीक होतें. एखादा देशभक्त शिक्षा भोगून परत आल्यानंतर त्याचे इष्टमित्रांना व त्याचे पक्षाचे लोकांना आनंद व्हावा, हें साहजिक आहे; आणि असले आनंदाचे व अभिनंदनाचे समारंभ करण्याचा

रिवाज इंग्लंडांत तर आजमितीसहि सुरू आहे. ह्या असल्या सन्मानांचा हेतु सरकारचा तिरस्कार करणें हा विलकुल नसतो. ह्या

सन्मानाचें मूळ

कोठें आहे, हें बरोबर न समजल्यामुळें असले दडपशाहीचे हुकूम सोडण्यांत येतात. सरकाराबद्दल तिरस्कार दाखवावयाचा हाच जर हेतु असता तर तुरुंगांतून सुटणाऱ्या प्रत्येक कैद्याची मिरवणूक निघाली असती ! अहमदाबादेहून पुण्यास पोहोचिपर्यंत दे. परांजपे ह्यांना प्रत्येक महत्त्वाचे ठिकाणीं पानसुपारी कां व्हावी ? मुंबईस त्यांचे पानसुपारीचे समारंभास हजारों लोक कां जमावेत ? पुण्यास त्यांची मिरवणूक एवढी थाटाची कां निघावी ? पंधरा दिवस एकसारखे हेलपाटे घालून सद्या जमविण्याचा अडाहास करून येथील मेळयांतील एका पदाचें दळण दळण्यास शेंपन्नास लोकांहून अधिक सभासद फडक्यांचे वाड्यांत जमूं नयेत, व याचवेळीं पानसुपारीच्या ठिकाणाहून लोकांच्या छुंडीच्याछुंडी जमून परत जाव्यात, ह्या फरकांतील इंगित काय ? अधिकाऱ्यांनीं शांतपणें ह्या दोन चित्रांतील फरकाचा विचार करावयास नको काय ? अधिकाऱ्यांना आम्हीं पुनः पुन्हां विनंति करतो कीं, शांतपणानें ह्या गोष्टीचा विचार करा. हा असा सन्मान कां व्हावा ? तुमच्या पदरच्या विनपगारी लोकांचा, तुम्ही ज्यांना आपल्या सभोवतीं गोळा करण्याचा सपाटा चालविला आहे त्यांचा बुडबुडा समाजापुढें येताक्षणींच असा कां फुटावा ? ह्याचा शांतपणें विचार करण्याची वेळ आज आली आहे. सव्वा दीड वर्षांपूर्वी तुम्हीं दे. परांजपे व लो. टिळक यांना कैदेत टाकलेंत; तेव्हांपासून आतांपर्यंत विनपगारी अनुयायांचा जम वसविण्याचे नाना-प्रकारचे उद्योग झाले; पण गेले शनिवारी काय दिसून आलें ? एका पक्षावर लोकांची पूर्ववत् श्रद्धा व प्रेम, आणि दुसरा पक्ष स्वतःस श्रीमंत म्हणवून घेणाऱ्या दुबळ्यांचा पांजरापोळ ! ही अशी स्थिति कां असावी, ह्याचा

अधिकाऱ्यांनीं स्वतःच्या मनाशीं शांतपणें विचार करण्याची वेळ आतां दीड वर्षांनंतर आली नाहीं काय ? कोणतेंहि सरकार श्रीविष्णूचा अंश असल्यामुळें ' लक्ष्मी ' नेहमीं अधिकाऱ्यांच्या बाजूची असणार हें उघड आहे. तेव्हां अधिकाऱ्यांनीं ' लक्ष्मी ' आमच्या बाजूची आहे म्हणून दिमाख दाखविण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं. लोकांच्या मनावर एकट्या लक्ष्मीचा अंमल केव्हांहि बसत नाहीं. तर

लक्ष्मी व सरस्वती

ह्या दोघांनीं मिळून समाजाचीं मनें आकर्षण करून ठेविलेलीं असतात. संपत्ति, दर्जा, मानमरातव इत्यादि मार्गांनीं ' लक्ष्मी ' चा अंमल बसतो, आणि विद्वत्ताप्रचुर ग्रंथ व प्रतिभासंपन्न लेख ह्यांच्याद्वारे सरस्वतीचा अंमल बसत असतो. आपल्या विद्वत्तेनें व प्रतिभेनें लोकांचीं मनें आकर्षण करून घेणारे लेखक ' लक्ष्मी ' च्या हुकमानें निर्माण होत नसतात. सरस्वतीच्या प्रभावाचा हा टापू परमेश्वरानें राजे लोकांच्या हातीं ठेवलेला नसून असलेलेखक त्याच्याच प्रसादानें निर्माण होतात, त्याच्याच कृपाछात्राखालीं वाढतात व त्याच्याच आज्ञेनें अंगीकृत कार्य शेवटास नेतात. निःशस्त्र, दुबळे, आपापसांत भांडणारे व जुटीच्या शिस्तीला पारखे झालेले असे जेव्हां प्रजाजन असतात तेव्हां त्यांच्या उद्धाराचें काम परमेश्वर प्रथमतः आपल्या प्रतिभासंपन्न अतएव लाडक्या लेखकांच्या मार्फत करीत असतो. प्रतिभासंपन्न लेखकांच्या पुढारीपणाखालून निघून व्यवहारचतुर, कर्त्या व युक्तिप्रयुक्तीनें आपल्या ताब्यांत लक्ष्मीला खेंचून आणणाऱ्या समर्थ मुत्सद्यांच्या पुढारीपणाखालीं अद्याप आमची चळवळ गेलेली नाहीं. अशावेळीं चळवळीचा जोस जर अजमावयाचा असेल तर प्रतिभासंपन्न विद्वान लेखक-भाषेचें वाङ्मय निर्माण करणारे ग्रंथकार-कोणच्या बाजूचे आहेत, ह्यावरूनच अजमावयाला पाहिजे. ' मवाळ, मवाळ ' म्हणवून घेण्यांत फुशारकी मारणारा लेखक आपल्या

प्रतिभेचा उपयोग करुं लागला कीं एकदम राष्ट्रीय पक्षाला अनुकूल असे ग्रंथ निर्माण करतो व अधिकाऱ्यांची तळी उचलून धरण्याचेवेळीं दळपिणीच्या गाण्याहून अधिक योग्यतेचे शब्द त्यांच्या लेखणींतून खालीच उतरत नार्हात; असा चमत्कार कां व्हावा, ह्याचा विचार शांतपणें अधिकाऱ्यांनीं करावयास नको काय ? अधिकाऱ्यांनीं आपल्या सभोवतीं गोळा केलेल्या दळपिणींमुळे राष्ट्रीय पक्षाची पहाटेस जरा झोंपमोड होते, ही गोष्ट खरी आहे; पण ह्यांचीं दळणाचीं गाणीं दोनप्रहरीं लागणाऱ्या पिठाला उपयोगी पडणारीं असल्यामुळे राष्ट्रीय पक्षास त्यांच्याकडे दुर्लक्ष करण्यास कोणचीच हरकत वाटत नाही. अधिकाऱ्यांच्या बाजूला दीड वर्षांच्या सतत प्रयत्नांनैहि प्रतिभासंपन्न विद्वान लेखक व वक्ता महाराष्ट्रांत मिळूं नये, यापासून अधिकाऱ्यांनीं योग्य तें अनुमान काढावयास नको काय ? दे. परांजपे व लो. टिळक यांच्यासारखे महाराष्ट्रांतील प्रतिभासंपन्न व विद्वान लेखक व वक्ते आपल्या कारागृहवासाचे दिवस कंठून, चांगल्या खंबीर प्रतिस्पर्ध्यांशीं गांठ आहे असें समजत जेव्हां आखाड्यांत उतरतील व तसल्या रडतरावांचा सूर त्यांच्या कानीं जाईल, तेव्हां अधिकाऱ्यांच्या बाजूच्या लेखपेचेपणावद्दल त्यांना काय वाटेल, ह्या वस्तुस्थितीची छाननी अधिकाऱ्यांनीं आपल्या मनाशीं करावयास नको काय ? 'दिगंते श्रूयंते मदमलिनगंडाः करिठिनः । करिण्यः कारुण्यास्पदमसमशीलाः खलु मृगाः । इदानीं लोकेऽस्मिन्ननुपमशिखानाम् पुनरयम् । नखानां पांडित्यं प्रगटयतु कस्मिन् मृगपतिः ॥' अशा प्रकारची गर्वोक्ति, इच्छा नसतांहि, दे. परांजपे किंवा लो. टिळक यांच्या तोंडून सहजगत्या बाहेर पडण्यासारखी सांप्रतची स्थिति नाही काय ? ज्या लेखकांच्या प्रतिभासंपन्न लेखांनीं राष्ट्रीय पक्षास एवढें महत्व प्राप्त झालें आहे त्या लेखकांच्या मालेंत दे. परांजपे ह्यांनीं महत्त्वाचें स्थान आपल्या दहा वर्षांच्या लोकसेवेनें संपादिलें आहे; दे.

परांजपे हे मराठी भाषेतील एक प्रकारच्या चटकदार भाषापद्धतीचे प्रवर्तक असून परमेश्वराने त्यांच्या हवाली केलेली मराठी भाषेवरील ही एकप्रकारची सत्ता मोठ्या प्रेमाने, कळकळीने व एकनिष्ठेने गेली दहा वर्षे राष्ट्रीय पक्षाच्या चरणी त्यांनी वाहिली आहे. सव्वा वर्ष कारागृहवास सोसून, कारागृहांतील एकांतवासांत, तू दिलेली सत्ता तुझ्याच कार्याकरितां मी खर्च केली अशी वर्दी परमेश्वराचे प्रायापार्शी ह्या सव्वा वर्षांचे सुटीच्या काळांत स्वतः पोचवून दे. परांजपे परत आले असतांना त्यांच्या ह्या देशसेवेबद्दल लोकांना प्रेमा व आदर कां वाटूं नये ? परवांची पानसुपारी तिरस्कारदर्शक नसून प्रेममूलक होती. व्यक्त मार्ग बंद झाले तरी अव्यक्त व गुढ मार्गांनी प्रेमाचा प्रवाह वाहूं शकतो, हे दे. परांजपे यांना माहीत आहे, तेव्हां जाहीर पानसुपारीचे ऐवजीं सर्व महाराष्ट्राचेतर्फे आम्हीं दे. परांजपे यांचे आनंदाने स्वागत करतो; आणि मुंबईच्या आपल्या भाषणांत सांगितल्याप्रमाणे त्यांनी देशसेवेचा आपला पूर्वक्रम गेल्या आठवड्यांतच पुन्हां सुरू केला ह्याबद्दल त्यांचे अभिनंदन करितो.

❀ मराठी भाषेचा उत्सव

बडोदें येथें गेल्या आठवड्यांत महाराष्ट्र साहित्य संमेलन भरलें होतें. ह्या संमेलनाची हकीकत गेल्या अंकीं ' अनंता ' चे वातमीपत्रांत प्रसिद्ध झालीच आहे. वार्षिक संमेलनाच्या रूपानें मराठी भाषेचा उत्सव करण्याची कल्पना कै. न्या. रानडे, प्रि. आगरकर वगैरे मंडळींनीं वीस वर्षांपूर्वीं काढी व त्यावेळीं पहिलें संमेलन भरलेंहि; पण पुढें हा उत्सव बंद पडला. स्वदेशी चळवळीची लाट सर्व हिंदुस्थानभर पसरण्याचे सुमारास महाराष्ट्राच्या इतिहासाचे अभिमानी शेठ पुरुषोत्तम विश्राम मावजी व रा. पारसनीस ह्यांनीं सातान्यास ह्या कार्याला पुन्हां सुरवात केली, व पुढें तीन वर्षें पुण्यास हा उत्सव साजरा करण्यांत येऊन चालू सालचा पांचवा उत्सव बडोदे मुक्कामीं झाला. मराठी भाषेकडे विद्वानांचें लक्ष वेधणें व विद्वानांनीं स्वदेशी भाषेची सेवा भक्तिभावानें केली असतां लोककल्याणाचे कामीं ती सेवा खर्ची पडावी म्हणून धनिकांकडून ह्या सेवेचें चीज करविणें, असे दोन प्रकारचे फायदे असल्या उत्सवापासून होतात. विद्वानांची नेहमीं तक्रार असते कीं श्रीमंतांचा वर्ग स्वदेशी भाषेस प्रोत्साहन देत नाहीं, धनिकांची कुरकुर असते कीं लेखकांचा वर्ग उगीच कांहीं तरी खरडीत असतो व प्रोत्साहन मिळालें नाहीं म्हणजे आमच्या नांवानें खडे फोडतो. आपल्या शिरावरील जबाबदारी दुसऱ्याच्या माथीं फोडण्याची ही संवय सार्वत्रिक असते; हा चुकारतडूपणाचा दोष सर्व काळीं दृष्टीस पडतो; कार्याविषयींची कळकळ स्वतःच्या अंगीं कमी असतांना दुसऱ्याचें अवसान उसनें मागण्याची ही प्रवृत्ति जन्मसिद्ध असते. दोष काढण्यास व कर्ज मागण्यास जो तो तयार;

दोष भरून काढण्यास व भांडवल पुरविण्यास मात्र कोणीच तयार नाही ! अशावेळीं जनसमूहाच्या बोलण्याचालण्याच्या नेहमीच्या विषयांत महत्वाचें स्थान स्वभाषेच्या उत्कर्षाला मिळाल्याशिवाय सरस्वतीची व लक्ष्मीची तोंडमिळवणी होत नाही. असले लोकमत उत्पन्न करण्याची जी प्रमुख साधने आहेत त्यांत अग्रस्थान उत्सवांना देण्यांत येत असतें. धार्मिक उत्सव तर आमच्या देशांत इतके आहेत की, इतर सर्व उत्सवांचा समावेश धार्मिक उत्सवांत आम्हांस सहज करतां येतो. राजकीय बाब असो, शिक्षणाचा विषय असो, उद्योगधंद्यांची चळवळ असो, वा वाङ्मयाची पूजा असो, सर्व कार्यांचें परिपालन हिंदु धर्मांने केलें आहे. धर्माचें आवारांत सर्वांचें एकीकरण करण्याच्या ह्या पद्धतीला इंग्रजी राज्यापासून ओहटी लागली, व इतर बावी धर्मापासून अलग करून त्यांचे पृथक् उत्सव करण्याचा प्रघात काँग्रेसने पाडला. राजकीय चळवळीचा उत्सव काँग्रेसचे मंडपांत होतो, ऐतिहासिक परंपरेचा उत्सव श्रीशिवाजी महाराजांच्या जन्माचे व राज्याभिषेकाच्या दिवशीं होतो, श्रीगणपति महोत्सवाचे प्रसंगीं धर्मबुद्धीस प्राधान्य मिळून पूर्वीच्या पद्धतीस अनुसरून इतर चळवळींच्या देवतांनाहि यथावकाश आमंत्रण देण्यांत येतें, व साहित्य संमेलनाचे वेळीं मराठी भाषेची पूजाअर्चा होते. गेल्या चार वर्षांच्या संमेलनांमुळें विद्वानांचें लक्ष स्वभाषेकडे अधिक वेधलें गेलें. प्रतिभासंपन्न लेखक संमेलनांनीं व लोकमतताच्या उचलीनें उत्पन्न होत नसतात, ही गोष्ट खरी आहे. ज्ञानभांडार हें परमेश्वरी कृपेचें फळ होय. तथापि संमेलनांनीं, उत्सवांनीं व लोकांच्या जागृतीनें ज्ञानभांडारास व्यवस्थित स्वरूप प्राप्त होतें, विद्वानांना धनिकांचा व धनिकांना विद्वानांचा आश्रय मिळतो, आणि सरस्वती व लक्ष्मी ह्या दोनहि देवतांना शक्तीचें स्वरूप प्राप्त होतें. विद्वत्ता व संपत्ति यांचा मिलाफ होतो, तेव्हां शक्ति उत्पन्न होते. एकांतांतील एकएकट्याची

तपश्चर्या गुणसंवर्धक होते, समूहाची तपश्चर्या शक्तिदायक असते. समूह म्हणजेच अधिकार, समूह म्हणजेच वैभव, व समूह म्हणजेच लक्ष्मी. निरनिराळ्या व्यक्तींचे एकीकरण म्हणजेच लक्ष्मीचे अधिष्ठान. एकी व्हावयाला लागली म्हणजे लक्ष्मी दिसू लागते; व लक्ष्मी असली म्हणजे एकी करण्याचे काम सुलभ होतें. मराठी भाषेची सेवा विद्वान लोक व्यक्तिशः आजपर्यंत करीत आलेले आहेत. परमेश्वरी कृपेने अशा भक्तांची वाण पूर्वी नव्हती व आजहि नाही. महाराष्ट्राचे पूर्वीचे वाङ्मय जितकें तेजस्वी, प्रतापी व ज्ञानमय आहे तितकीच धमक सांप्रतच्या वाङ्मयांत आहे. मराठी भाषेच्या दृष्टीने सांप्रतचा काळ निराशेचा नसून उलट उत्साहवर्धक आहे. चिपळूणकर, आगरकर, ठिळक, परांजपे यांच्यासारखे प्रतिभासंपन्न निबंधलेखक मराठींत उत्पन्न झाले आहेत; कल्पनासृष्टींत आधुनिक कवी, कादंबरीकार, नाटककार, प्राचीनांच्या तेजाला सांप्रतच्या कालांतून गतकालांत मार्गे रेटू लागले आहेत; मोरोपंत, रामदास, वगैरे कवींचे व साधुवर्गाचे ग्रंथांचे अध्ययन दहा दहा बारा बारा वर्षे करून कष्टाने सर्व माहिती गोळा करून, प्रेमपूर्वक व विद्वत्तेच्या अधिकाराने चरित्रे लिहिणारे पांगारकर व देव यांच्यासारखे शोधक चरित्रकार आमच्यांत आजकालच चमकू लागले आहेत; इलाखाधिपतींचे व शेठ मावजी यांच्यासारख्या धनाढ्यांचे लक्ष महाराष्ट्राच्या इतिहासाकडे वेधणारे पारसनिसांसारखे इतिहाससंशोधक आज आहेत; केवळ स्वावलंबनाने व स्वकष्टाने इतिहासाच्या भक्तीचा प्रसार महाराष्ट्रांत करणारे व पॅरिस येथील मासिकांतून ज्यूलस ब्लॅचसारख्या फ्रेंच विद्वानासहि आपल्या ज्ञानेश्वरी-संवाच्या मराठी कुतीचे गौरवयुक्त निरीक्षण फ्रेंच भाषेत करावयास भाग पाडणारे राजवाड्यांसारखे इतिहासाभिमानी आपल्यांत आज आहेत; निरनिराळ्या दरबारांत असलेले जुने कामदपत्र पद्धतशीर रीतीने छापून

काढून सुलभ भाषेनें इतिहासाकडे लोकांचें मन आकर्षण करून घेणारे खरे आपलें प्रकाशनाचें काम अव्याहत चालवीत आहेत; नामजोशी यांचा प्रसिद्ध झालेला कोष, प्रो. रानडे यांचा प्रसिद्ध होत असलेला कोष, हीं आजच्याच पिढीचीं कामें आहेत; जुने कवी आज आम्ही प्रसिद्ध करीत आहोंत व नव्या कवींची संभावना करण्याकडे आज आमची प्रवृत्ति आहे; व्यायाम-शास्त्र, वैद्यशास्त्र, ज्योतिषशास्त्र, रसायनशास्त्र इत्यादि शास्त्रांसंबंधाचे लहान थोर ग्रंथ आजकाल निर्माण होत आहेत; वेद, शास्त्रे व पुराणें यांचीं भाषांतरे मराठींत करण्याकडे तर विद्वानांचा ओढा आजकाल विशेष लागला आहे. हा सर्व कथाभाग उत्साहवर्धक आहे ! पण लोकाश्रय किंवा धनाढ्यांचा आश्रय मिळावा तितका मिळत नाही, असे दैन्याचे उद्गार विद्वज्जन-समूहाचे तोंडून ऐकण्याचा प्रसंग वारंवार येतो. हा रडकथेचा छाप विद्वानांच्या जिभेवर विधात्यानें जरी कायमचा उठवलेला असला तरी अंगीकृत कार्यापासून विद्वानाला पराङ्मुख करण्याइतकें हें दैन्य तीव्र न होऊं देण्याची खबरदारी स्वभाषेच्या अभिमानानें घेणें जरूर आहे. हें दैन्य दूर करण्याची उत्कट इच्छा बडोदें येथील सहविचारिणी सभेच्या मेहनतीनें व श्रीमंत सयाजीराव महाराज यांच्या आश्रयानें पांचव्या संमेलनांत दृष्टीस पडली. महाराष्ट्र साहित्य परिषदेस नियमबद्ध व पद्धतशीर स्वरूप देण्याचा ठराव ह्या संमेलनांत पास झाला. ह्या कामाचे खर्चाकरितां २२०० रुपयांची वर्गणी एक दिवसांत जमली, व श्रीमंत सयाजीराव महाराज यांच्यातर्फे दिवाण रमेशचंद्र दत्त ह्यानीं साहित्य परिषदेचें पद्धतशीर काम सुरू होण्याबरोबर महाराजांकडून भरपूर आश्रय देण्यांत येईल, असें जाहीर केलें. बडोद्याच्या साहित्य संमेलनाचें महत्व याच गोष्टींत आहे. राजकीय म्हणा किंवा धार्मिक म्हणा, इतर बाबतींतले मतभेद एका बाजूस ठेऊन, श्रीमंत व गरीब अशा दर्जाचे भेद विसरून जाऊन मातृभाषेवरील प्रेमानें मराठीच्या उत्सवाच्या

कार्येकदृष्टीनें सर्वांना एका मंडपांत गोळा करून, बडोदेकरांनीं साहित्य परिषदेस व्यवस्थित स्वरूप देण्याचा उपक्रम केला, याबद्दल बडोद्यास भरलेल्या पांचव्या संमेलनाचें अभिनंदन केल्यावांचून राहवत नाहीं. झीज सोसून स्वदेशी जिन्नस घेणें ज्याप्रमाणें राष्ट्राच्या अभ्युदयास कारणीभूत होतें त्याप्रमाणें झीज सोसूनच स्वदेशी भाषेचा उत्कर्ष करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. व्यावहारिक फायद्याच्या किंवा मोबदल्याच्या दृष्टीनें श्रीमंतांनीं किंवा विद्वानांनीं भाषेची सेवा करूं नये. भाषेच्या राज्यांतले कारखानदार विद्वान ग्रंथकार होत व ह्या कारखान्यांतील माल खरेदी करणारे गिऱ्हाईक म्हणजे भाषाभिमानी धनिक लोक होत. गिऱ्हाईकाची ज्या मालाबद्दल विशेष मागणी तसला माल कारखानदार करीत असतात. सांप्रत इंग्रजी भाषेला राजदरवारी व सरकारी शिक्षण खात्याच्या सर्व संस्थांत मान असल्यामुळें इंग्रजी विद्वत्तेलाच प्रजाजनांतहि विशेष मागणी आहे. जसा स्वदेशी माल गिऱ्हाईकांच्या विशेष मेहेरवानीशिवाय परदेशी मालाशीं टक्कर मारूं शकत नाहीं, त्याचप्रमाणें व्यवहारांत व सरस्वती मंदिरांतहि स्वदेशी भाषा परदेशी भाषेपुढें आजकाल टिकाव धरूं शकत नाहीं. राजाश्रय नाहीं म्हणजे वनवासाच्या यातना प्राप्त होतात. ह्या वनवासांतहि मायभाषेची सेवा करणारे निःस्सीम भक्त आहेत; पण बहुजन समाजांत या भक्तीचा फैलाव होण्यास राजाश्रयाचे अभावीं झीज सोसणाऱ्या धनिकांचा आश्रय या भाषेस मिळाला पाहिजे. मराठी भाषेची सेवा इमानें इतवारें अमका तमका करीत आहे, असें ठरल्यानंतर तो दीन स्थितींत आढळणें दुरापास्त झालें पाहिजे. विद्वानांनीं आदरपूर्वक त्याच्या ग्रंथांचें निरीक्षण केलें पाहिजे. कारण द्रव्याभावामुळें होणाऱ्या हालअपेष्टापेक्षांहि विद्वज्जनांकडून होणारी हेळसांड पंडितांना अधिक तापदायक होत असते. मराठी भाषेविषयीं अभिमान बाळगणाऱ्या सर्व विचारी लोकांना आमची अशी विनंति आहे कीं, तुम्ही

श्रीमंत असा वा गरीब असा, मराठी भाषेची सेवा आजकाल कोठें व कशी होत आहे ह्यावर नजर ठेवा, ह्या सेवेसंबंधानें चर्चा करण्याचा प्रसंग वाया जाऊं देऊं नका, व तुमच्या पैशानें नाहीं तर निदान तुमच्या शब्दानें या सेवेचा फैलाव करण्यास चुकूं नका. स्वभाषेच्या भक्तांविषयीं समाजाचे मनांत आदर व पूज्यबुद्धि उत्पन्न करण्याचा हा मुख्य मार्ग आहे; आणि आळस सोडून परदेशी भाषेचा मनावरील आगंतुक अंमल उठविण्याचा तुम्ही जरासा जर प्रयत्न केला, गतानुगतिकत्व सोडण्याची थोडीशी जरी तुम्ही झीज सोसलीत, तरी स्वदेशी भाषेविषयीं समाजांत पूज्यबुद्धि उत्पन्न झाल्यावांचून रहाणार नाहीं. एखादा जज्ज किंवा कलेक्टर मराठींत र, ट, फ करूं लागला कीं लागले त्याची हांजी हांजी करायला, आणि अधिकाऱ्याची ज्या स्वदेशी लेखकावर गैरमर्जी त्या लेखकाला 'नीतिभ्रष्ट' 'तमासगीर' असल्या शेलक्या शिंव्या देण्यास एका पायावर तयार, असला मातृभाषेशीं विरोध करूं नका. मराठी लेखकांसंबंधानें बहुजन समाजांत जर आदर व विश्वासबुद्धि उत्पन्न करण्यांत आली नाहीं तर समाजाचा पाठिंबा मराठी ग्रंथांना केव्हांहि मिळणार नाहीं. ग्रंथ लिहिण्याशिवाय इतर व्याप ग्रंथकारांच्या मार्गे असतां कामा नये. अनादर, द्रव्याभाव व अविश्वास हें तापत्रय सांप्रत लेखकांच्या मार्गे लागलें आहे. अधिकाऱ्यांची वक्रदृष्टि म्हणून कित्येक बांधवांचा रोष नांवाजलेल्या व प्रतिभासंपन्न लेखकांवर असावा, हें चांगलें लक्षण नव्हे. राष्ट्रीय पक्षाचे लेखकांबद्दल सरकारनें अविश्वास दाखविला म्हणून आमच्या लोकांनीं मराठी भाषेचे सेवक या नात्यानें त्यांविषयीं अविश्वास दाखवावा व त्यास दूर लोटण्यास तयार व्हावे याहून श्ववृत्तीचें लक्षण तें कोणतें ? अशा प्रकारच्या श्ववृत्तीला बडोद्याचे संमेलनांत थारा मिळाला नाहीं याबद्दल बडोद्याचें अभिनंदन करणें जरूर आहे. श्री. सयाजीराव महाराज यांच्या विद्याभिरुचीमुल्लें बडोद्याचें संमेलन दरवारी थाटाचें झालें;

व हा असला दरवारी थाटाचा योग अविश्वास दूर करण्यास बऱ्याच अशीं उपयोगी पडत असतो. मांडवलवाले ज्या धंद्यांत पडतात त्या धंद्यांत धोका नाही, अशी समाजाची खात्री होण्यास फारसा वेळ लागत नाही. श्री. सयाजीराव महाराजांसारखे संस्थानिक ज्या उत्सवांस आश्रय देतात त्या उत्सवांत इतर सामान्य धनिकांनीं सामील होण्यास कोणतीच हरकत नाही, हें उघड आहे. भाषेच्या उत्सवासारखें पवित्र काम; पण असल्या कामीं हि अविश्वास, हें आपलें दुर्दैव समजलें पाहिजे. या दुर्दैवाचा जोर कमी करण्याचा प्रयत्न बडोदेकरांनीं केला व त्यांत त्यांना चांगलें यश मिळालें ही संतोषाची गोष्ट होय. भाषेचा अभ्युदय व्हावा अशी जर महाराष्ट्राची इच्छा असेल तर मराठी भाषेची सेवा करणाऱ्या विद्वानांचा आदर करण्यास लोकांनीं शिकणें जरूर आहे. अधिकाऱ्यांच्या रोषास भीक न घालतां असल्या विद्वानांचा लेख वाचण्यास, विकत घेण्यास व संग्रहीं ठेवण्यास मार्गें पुढें पाहूं नका. पैशाची अडचण असेल तर शेजाऱ्यापाजाऱ्याकडे जाऊन लेख वाचा; कारण ह्या असल्या भक्तियुक्त वाचनानें लेखकाला जितकी धन्यता वाटते तितकी दुसरी कशानेंहि वाटत नाही. द्रव्याची ज्या मानानें अनुकूलता असेल त्या मानानें वृत्तपत्रें, मासिक पुस्तकें व इतर ग्रंथ विकत घेण्याची संवय महाराष्ट्रानें झीज सोसूनहि सांप्रतचे काळीं लावून घेतली पाहिजे. राजाश्रयाचे ऐवजीं राजावकृपेचेच हे दिवस आहेत हें महाराष्ट्रानें ध्यानांत ठेवलें पाहिजे. तेव्हां द्रव्यद्वारां जितका आश्रय देतां येईल तितका देण्याचा वाणा स्वीकारल्याशिवाय बाणेदार लेखकांच्या शब्दसृष्टीनें नवीन धर्मकेचें रक्त महाराष्ट्राचे मनगटांत खेळण्याची आशा करूं नका. महाराष्ट्रांतील धनिकांनीं तर, स्वदेशी विद्वानांचें पालनपोषण करण्याचा बोजा आपणांवर आहे, हें विसरतां कामा नये. या विद्वानांचीं मते तुमच्या स्वार्थाशीं जुळणारीं असोत वा नसोत, ह्या विद्वानांचे उद्योग तुम्हाला

पसंत पडोत वा न पडोत, ह्या विद्वानांचे ग्रंथ तुमच्या समजुतीप्रमाणे आज आवश्यक असोत वा नसोत, विद्वत्तेविषयी व स्वभाषेच्या आस्थेविषयी तुमची खात्री झाल्यानंतर जर तुम्ही हात आंखडून धरले व दैन्यावस्थेमुळे स्वभाषेच्या सेवेपासून जर त्यांना तुम्ही पराडू-मुख होऊ दिले, तर मातृ-भाषेच्या वधाचें पाप तुम्हांस लागल्यावांचून रहाणार नाही. स्वभाषेच्या विद्वानांचा गौरव करण्याचें उदाहरण श्री. सयाजीराव महाराज यांनी बडोद्याचे संमेलनाचे वेळीं घालून दिले आहे; व हा कित्ता महाराष्ट्रांतील धनिकांनीं जर गिरविला तर पांचव्या साहित्य संमेलनाचे हातून एक महत्कार्य घडेल, असें सिद्ध होईल. मराठी भाषेच्या अभिमानाबद्दल मराठी ग्रंथकारांना देण्यांत आलेल्या आश्रयाबद्दल व सर्व धनिकांना घालून दिलेल्या या धड्याबद्दल श्री. सयाजीराव महाराज यांचे आम्ही आभारी आहोंच; तथापि या संमेलनांत त्यांना देण्यांत आलेल्या 'राजा भोज' या पदवीस साजेशी मातृभाषेची सेवा करून, उत्सवाचे भरांत विद्वानांनीं अतिशयोक्ति केली नाही असा शेरा मारण्यास त्यांनीं इतिहासास भाग पाडावें, अशी त्यांना बडोदे येथील मराठी भाषेच्या उत्सवावरील ह्या लेखाचे शेवटीं विनंति केल्यावांचून आमच्यानें रहावत नाही.

❀ वर्षाचे आंत पारडें फिरलें

गेल्या सालचा डिसेंबर व यंदाचा डिसेंबर या दोन महिन्यांतील हिंदु-स्थानच्या राजकीय वातावरणाची तुलना करणारांस अनेक अपूर्व व विलक्षण चमत्कार दिसतील. गेल्या डिसेंबरांत, राष्ट्रीय सभेंतून राष्ट्रीयांस क्रीडच्या दंडुक्यानें हांकून देऊन मवाळ पक्ष आपली पहिली कन्व्हेंशन मद्रास येथें भरविण्यांत दंग झाला होता; आपल्या उपदेशाप्रमाणें मवाळ पक्षानें आपल्या झेंड्याभोंवतीं नाचण्याची तयारी केलेली पाहून मोलेंसाहेबांस आनंद होऊन ह्या 'राष्ट्रीय सभे' च्या आधीं आपल्या सुधारणांची टिमकी नाचण्यास ताल म्हाणून लॉर्ड मोलें यांनीं वाजविली होती. मद्रासेंत सर्व मवाळ पुढाऱ्यांनीं रासबिहारींसह जमून मोलेंसाहेबांनीं निर्मिलेल्या 'नव्या मन्वंतराचें'— 'वसंत समयाचें'—कोकिलकूजितांनीं अभिनंदन चालविलें होतें; व याबरोबरच जे सांप्रत आम्हांत नाहींत ते पूर्वीहि कधींच आमच्यापैकीं नव्हते अशा-प्रकारें राष्ट्रीय पक्षावर मृदु पुष्पांजलि उधळण्याची ही रासक्रीडा चालली होती. मद्रासेंतील हा नाच पाहून अँग्लो-इंडियन लेखक व अधिकारीवर्ग खूष होऊन, 'वाहवा ! बहुत खाशी !' अशा उद्गारांनीं मवाळ पक्षास शाबासकी व उत्तेजन देत होता. पण मद्रपुरींतील ही रासक्रीडा होऊन एक वर्ष सरण्यापूर्वीच मवाळ पक्षाचे मनोवृत्तींत केवढा तरी फरक पडला आहे ! आनंदाचा नाच संपून अधिकारी वर्गाशीं आतां मर्दानी झोंबी करण्यासाठीं त्याच रासबिहारी वगैरेंनीं अस्तन्या वर सारण्याचा विचार चालविला आहे; कोकिलकूजितें जाऊन असंतुष्टतेचें, व संतापाचें गुरगुरणें सुरू झालें आहे; व राष्ट्रीय पक्षास जमीनदोस्त करण्यासाठीं उगारलेले

हातहि ढिले पडून खालीं यावयास लागले आहेत ! बारा महिन्यांचे आंत चमत्कार कसा घडून आला, हें पहावयाचें असेल तर गेल्या आठवड्यांत डॉ. रासबिहारी घोष, दोघे चौधरी बंधु, सुरेंद्रनाथ बानर्जी, वॅ. रसुल बगैरे तेरा बंगाली नेमस्त पुढाऱ्यांनीं काढलेला जाहीरनामा पहावा; म्हणजे वरील चमत्काराची उत्पत्ति कशी झाली तें कोणासहि स्पष्ट दिसून येईल.

मोलें-मिटो यांनीं दिलेल्या व नवें मन्वंतर सुरू करणाऱ्या देणग्यांनीं हि राष्ट्रीयतांचें समाधान कां होत नाहीं व ते मद्रासेंतील क्रीड-सभेंत सामील होऊन आनंदीआनंदाचे वांटेकरी कां होत नाहींत, याची मवाळ पक्षास तेव्हां कल्पनाहि होईना. पण राष्ट्रीय सभा संपतांच राष्ट्रीयतांच्या मनोवृत्तीचा मवाळ पक्षास हळूहळू उलगडा होऊं लागला. या उलगड्यांतील एकेक पायरी बंगाली पुढाऱ्यांच्या जाहीरनाम्यांत स्पष्टपणें नमूद केलेली आहे. निवडणुकीच्या रचनेंत बडे जमीनदार व मुसलमान यांच्या वर्णभेदाचें व जातिभेदाचें तत्त्व घुसडलेलें आहे, व तें देशहितास विघातक आहे, हें मवाळ पक्ष जाणून होता; परंतु सुधारणांच्या देणग्यांनीं बेविश्वासाचें व दडपशाहीचें युग संपून विश्वासाचें व सलोख्याचें नवें मन्वंतर आतां सुरू केलें आहे, लवकरच बंगभंग रद्द-निदान दुरुस्त तरी-होईल, ह्या आशेवर-रासबिहारी प्रभृति म्हणतात-आम्ही या देणग्यांचें अभिनंदन केलें. पण राष्ट्रीय सभेनंतर लवकरच मोलेंसाहेबांनीं जाहीर केलें कीं, बंगभंग दुरुस्त करण्याचें कामांत आपण कालत्रयीं हि पडणार नाहीं ! मोलेंसाहेबांचा हा वज्रलेप म्हणजे मवाळांचे डोळ्यांत फिरलेलें पहिलें अंजनाचें बोट होय ! जातिभेदाचे व वर्णभेदाचे राज्यपद्धतींत राजरोस घुसडविलेलें तत्त्व मार्गे हटेना, व बंगभंगहि वज्रलेप होऊन बसला; पण एवढ्यानेच पुरें न होतां निवडणुकीचे नियम व कानून प्रसिद्ध होऊन अंजनाचा अधिक तीव्र झटका बसला. मुसलमानांकरितां निवडणुकीची निराळी व स्वतंत्र व्यवस्था झाली,

एवढेंच नव्हे तर मतदाराची पात्रता ठरवितांनाहि या वर्गावर फाजील मेहेरनजर झाली. कोठें राजकीय महत्वासाठी, तर कोठें अशिक्षित व अज्ञान म्हणून, कोठें अल्पसंख्यांक म्हणून तर कोठें वजनदार म्हणून, दरेक प्रांतांत निवडणुकींत बड्या जमीनदारांचा व भुसलमानांचा वरचष्मा होण्याची चिन्हें दिसूं लागलीं. किंवाहुना बहुसंख्याक असणें हीच जास्त हक्क मिळविण्याची नालायकी, असें जगांत कोठेंहि नसलेलें विपरीत राजनीति-तत्त्व या देशांत मूर्तिमंत अवतरल्याचा चोख अनुभवहि आला. ज्याच्या प्रयत्नानें सुधारणांच्या देणग्या मिळाल्या त्या राजकीय चळवळींत निष्णात अशा सुशिक्षित समाजास निवडणुकीच्या हक्कांतून वगळलें, किंवाहुना त्या वर्गाचे सुरेंद्रनाथसारखे प्रमुख पुढारी निवडून येऊंच नयेत अशाच दृष्टीनें नियमांची व कानूंची रचना झाली ! या नियमांत राहिलेली कूस काढून टाकण्यासाठीं मनाईच्या कलमाचे पाशुपतास्त्रहि सरकारनें आपल्या भात्यांत ज्य्यत तयार करून ठेविलें होतें; व त्याचा पहिल्याच सालीं अन्यायानें व धर्मयुद्धाचे नियम गुंडाळून ठेऊन उपयोगहि करण्यांत आला ! बंगाली पुढारी म्हणतात, आम्ही ज्या सलोख्याच्या नव्या मन्वंतराची चातकाप्रमाणें उत्कंठेनें वाट पहात होतो त्याच्या आरंभींच इतके दुष्ट अपशकून झाले असून ह्या मन्वंतरास अमंगल व हिडिस स्वरूप येतें कीं काय अशी आम्हांस भीति वाटत आहे. रासबिहारी घोससारखे मवाळाग्रणी आतां जें बोलत आहेत, त्याचीं स्पष्ट स्वप्नें राष्ट्रीयांस वर्धापूर्वींच पडावयास लागल्यामुळें मोर्लेसाहेबांच्या देणग्यांनीं राष्ट्रीय पक्ष मवाळांप्रमाणें हुरळून जाऊन भाटपणा करण्यास कबूल झाला नाहीं. अखेर राष्ट्रीयान्याच या मनोवृत्तीची सत्यता मवाळ पक्षास इतक्या उशिरानें कां होईना-पटली ही समाधानाची गोष्ट होय.

सुधारणांच्या देणग्यांसंबंधाच्या मवाळांच्या रंगपालटाची ही हकीकत झाली. इकडे राष्ट्रीय-नामधारी कन्व्हेन्शनच्या बाबींतहि झालेला पालट व

फरक राष्ट्रीयोंचा सत्पक्ष आहे असें सिद्ध करित आहे. मद्रासची कन्व्हेन्शन सभा आटपल्यावर बंगाल्यांचे डोळे उघडून ह्या सात कोटी लोकांनीं संयुक्त काँग्रेसची खटपट चालविली; पण ती यंदा फलद्रूप होत नाही, असें पाहून या मजलसींतून त्यांनीं बहुतेक अंगच काढून घेतलें. नुकताच सामील झालेला ब्रह्मदेशहि निसटून गेला आहे. मुसलमानांस दिलेल्या फाजील सवलतींमुळे संयुक्तप्रांत व पंजाब यांतील हिंदू लोकहि उदासीन होऊन फुटूं पहात आहेत; मध्यप्रांत-ब्रह्मड आणि महाराष्ट्र-स्वयंदत्त 'पुढारी' पदवींत आनंद मानणारे चारपांच मूठभर सदगृहस्थ खेरीज करून-मेथा-मजलसींस केव्हांहि अनुकूल नव्हता व नाही. अशी फाटाफूट व पळापळ चालली असतां मजलसीचे नेहमीं अंतस्थ रीतीनें असलेले पण यंदा उघडपणें झालेले सूत्रधार दर्शनी पडदा उचलण्याचे ऐनवेळीं रूसून अंतःपुरांत जाऊन बसल्यामुळे मजलसवाल्यांची जी तारांबळ उडाली आहे ती कांहीं पुसूंच नये ! सर मेथा ऐनवेळीं रूसले एवढेंच नव्हे तर या रूसण्याचीं कारणेहि सांगण्यास तूर्त आपण तयार नाही, असेंहि त्यांनीं पर्यायानें जाहीर केलें आहे. 'अनेक अनपेक्षित गोष्टी एकाएकीं घडून आल्यामुळे मी अध्यक्ष-पदाचा राजीनामा देत आहे, याहून आपल्या ह्या कृत्याचा जास्त खुलासा करण्याची सर फेरोजशहा यांची तूर्त मर्जी लागत नाही' असें 'मुंबई समाचार' पत्रानें पर्यायानें ध्वनित केलें आहे. पुढारी कितीहि विद्वान, बुद्धिमान व देशभक्त असो, अशा आणीबाणीच्या वेळीं आपण केलेल्या आपल्या सार्वजनिक कृत्याचा त्यानें उघड खलासा अगर समर्थन करणें देशाच्या व लोकमताच्या दृष्टीनें आवश्यक आहे, असें सर्व सुधारलेल्या देशांत मानण्यांत येतें. पण हिंदुस्थानची सगळीच गोष्ट निराळी किंवा उलटी असावयाची. अध्यक्षांचे हातीं सुलतानी अधिकार देऊन बसलेल्या कन्व्हेन्शनवाल्यांस आतां पश्चात्ताप करण्याची खास पाळी आली असेल.

ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीने एकदां अध्यक्षाची निवडणूक केली कीं, ती सर्व प्रांतिक कमिट्यांनीं, किंबहुना खुद्द काँग्रेसनेहि वेदाज्ञेप्रमाणें शिरसावंद्य मानली पाहिजे, असा कन्व्हेन्शनवाल्यांचा नियम आहे. पण सगळ्या राष्ट्रांला बांधून टाकूं पहाणारा हा सर्वव्यापी नियम खुद्द निवडलेल्या अध्यक्षांनें आयत्यावेळीं कस्पटाप्रमाणें मानून पायाखालीं तुडविला तर त्याचा मजलसवाल्यांस कांहींच बंदोबस्त करतां येत नाहीं ! सर फेरोझशहा मेथा यांनीं गुरुवारीं तारिनें लाहोरास स्वागत कमिटीकडे राजीनामा पाठविला; परंतु सरांच्या गळ्यांतील ताईत असलेले कन्व्हेन्शनचे जनरल सेक्रेटरी मि. वाच्छा यांस त्याची सोमवारपर्यंत वार्ताहि नव्हती, असें प्रसिद्ध झालें आहे ! लाहोरची स्वागत कमिटी व सर फेरोझशहा यांचेमध्ये अध्यक्षांचे भाषणातील कांहीं भागासंबंधानें मतभेद झाल्यामुळें राजीनाम्यापर्यंत मजल आली अशी एक वदंता आहे. ती खरी असल्यास मतभेदाचा हा भाग कोणता असावा, याबद्दल तर्क करणें फारसें कठीण नाहीं. सुधारणा अमलांत आणण्यासाठीं केलेल्या नियमांशीं व कानूनीं या भानगडीचा संबंध असावा, अशीं कित्येकांनीं आपलीं अनुमानें प्रसिद्ध केलीं आहेत.

सर फेरोझशहांच्या या राजीनाम्यानें कन्व्हेन्शनच्या रचनेंतील दोषांचें पाप पदरांत पडूं लागलें व काँग्रेसमध्ये अलीकडे धुमाकूळ घालूं लागलेल्या सुलतानशाहीचा—मवाळांसहि पटेल असा—स्फोट झाला. सुरतेची राष्ट्रीय सभा मोडल्यानंतर माजलेल्या वादांत सर मेथांचे पूर्ण अनुयायी असलेल्या मुंबईच्या ‘ओरिएंटल रिव्ह्यू’ पत्रानें गेल्या अंकांत राष्ट्रीयवाद्यांची वरील प्रकाराची सत्यता मान्य केली आहे. सर फेरोझशहांची योग्यता कितीहि मोठी व देशभक्ति कितीहि श्रेष्ठ दर्जाची असली तरी हिंदुस्थान देश—किंबहुना ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटी यांचा अधिकार त्यांचेहूनहि मोठा आहे; या अधिकारास न जुमानतां आपल्या राजीनाम्याचीं कारणें मर्जीस येईल तोपर्यंत

आपण गुप्तच ठेवणार असा सर मेथा यांचा हट्ट असेल तर ही सवाई झारशाहीच झाली असें म्हटलें पाहिजे. कारण खुद्द झारलाहि आपल्या मुख्य मंत्र्यास आपल्या राजकीय कृत्यांचीं कारणें सांगार्वीं लागतात. ब्रिटिश लोकांपाशीं स्वराज्याचे व प्रजास्वातंत्र्याचे हक्क मागणाऱ्या काँग्रेसमध्येच जर दुर्दैवानें अशी सुलतानी माजेल तर ह्या काँग्रेसचें एक सनदशीर संस्था या नात्याचें अस्तित्वच नाहीसें होईल, अशा आशयाचें विवेचन 'ओरिएंटल रिव्यू' पत्रानें आपल्या गेल्या अंकांत केलें आहे !

सारांश, १९०८ च्या डिसेंबरापासून १९०९ चा डिसेंबर संपण्यापूर्वीच मोर्लेसाहेबांच्या झेंड्याभांवतीं सुरू झालेलें मवाळाचें नृत्यगायन थांबलें; निवडणुकीचे नियम व कानू यांजवर शीतल इन्दुप्रकाशांतूनहि अग्निकणांचा वर्षाव होऊं लागला; इंडिया कौंसिलचे सभासद मि. गुप्त व सुप्रसिद्ध ज. दावर यांसहि सुधारणा पुरेशा वाटत नसून या देणग्यांनीं हुरळून जाणारा मी नव्हतो व नाहीं, असें वरील न्यायमूर्ती 'इंडियन रिव्यू' चे ताज्या अंकांत स्पष्टपणें जाहीर करित आहेत. सुधारणांचें अभिनंदन करून त्याबद्दल जाहीर रीतीनें हर्ष मानण्यांत आणि राष्ट्रीय सभेंत सुलतानी चालविण्याचे कामांत अग्रगण्य व अत्यंत मानी अशा सर फेरोज-शहा मेथांसहि मार्गे पाऊल घेऊन राजिनामा द्यावा लागून त्याबद्दल आपल्या अनुयायांचा उघड वा गुप्त धिक्कार सहन करावा लागत आहे. हा राष्ट्रीय पक्षाचा विजयारंभच आहे, असें सर्व समंजस व विचारी लोकांस वाटेले यांत शंका नाही. एका वर्षांत मवाळ पक्षाच्या राष्ट्रीयकांडे झुकूं लागलेल्या या पारड्याची गति पुरी होण्यास आतां एकच गोष्ट व्हावयाची राहिली आहे; ती अशी कीं, मोर्लेसाहेबांच्या देणग्यांचें गाठोडें आपल्या डोईवरून हकडे आणणारे ना. गोखले यांनीं तें खाली झुगारून देऊन मोर्लेसाहेबांस सीझरप्रमाणें 'तूंसुद्धां गोखले' ('Thou too Brutus !') म्हणावयास

लावले, आणि यंदा नाही तर पुढील साली तरी संयुक्त काँग्रेस भरून कलकत्त्याचे चार ठराव पास झाले, किंबहुना वॅ. गांधी यांनी काँग्रेसला पाठवलेल्या निरोपांत सुचविल्याप्रमाणे हिंदुस्थानांतील कायदेशीर राजकीय चळवळ शरीरबलापेक्षां आत्मबलावर अवलंबून असलेल्या व हिंदुस्थानच्या राष्ट्रीय शीलास अनुरूप अशा अप्रत्यक्ष प्रतिकाराच्या अढळ पायावर प्रत्यक्ष व कृतीत नेऊन ठेवली, म्हणजे सुरत येथील बखेडा व मारामारी यांपासूनहि एक मोठेंच देशकार्य झालें असें ठरेल.

REFBK-0007169

भाग पहिला समाप्त

श्री. कृ. प्र. खाडिलकरांची नाटके

संगीत माला

मेनका—किंमत	१२ आणे.
द्रौपदी—किंमत	१२ आणे.
स्वयंवर—किंमत	१२ आणे.
विद्याहरण—किंमत	१ रुपया.
मानापमान—किंमत	१२ आणे.
सावित्री—किंमत	१२ आणे.
बायकांचें बंड—कि.	१२ आ.
त्रिदंडी संन्यास—किं.	१२ आ.

गद्यमाला

कीचकवध—किं.	१ रु.
कांचनगडची मोहना—	किंमत १२ आ.
सवाई माधवराव—	
यांचा मृत्यु—किंमत	१२ आणे.
भाऊवंदकी—किंमत	१२ आणे.
प्रेमध्वज—किंमत	१२ आणे.
सत्त्वपरीक्षा—किंमत	१२ आणे.
सवती-मत्सर—किं.	१२ आणे.

सर्व नाटके सचित्र छापीली असून संगीत 'बायकांचें बंड' व 'त्रिदंडी संन्यास' नाटकांतील फोटो सुलोचना संगीत मंडळीच्या नटनटींचे, त्याखेरीज बाकीच्या सर्व संगीत नाटकांतील फोटो गंधर्व नाटक मंडळीतील नटांचे, आणि गद्य नाटकांतील फोटो महाराष्ट्र नाटक मंडळीतील नटांचे आहेत.

नवाकाळ ऑफिसमध्ये मिळणारी पुस्तके—

श्री. कृ. प्र. खाडिलकरकृत पहिलें महायुद्ध भाग १ ते ५; सर्व भाग एकदम घेणारास किं. रु. ५-४-०.

श्री. य. कृ. खाडिलकरकृत कादंबऱ्याः—

संसार शकट, सदानंद, आजकाल; प्रत्येकी किं. १॥ रु.

श्री. के. रा. पुरोहितकृतः—शून्यजगत्, आकाशपुष्प; प्रत्येकी किं. २ रु.

श्री. भा. रा. धुरंधरकृतः—९० रुपयांचा चेक किं. १॥ रु.

गीता बोध किं. ६ आणे.

मॅनेजर—नवाकाळ, मुंबई ४.